

॥ चिकित्सितस्थानं ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

अथातो द्विव्रणीयचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

द्वौ व्रणौ भवतः शारीरआगन्तुकश्चेति । तयोः शारीरः पवन
पित्तकफशोणितसन्निपातनिमित्तः ॥ आगन्तुरपि पुरुषपशुपक्षि
व्यालसरीसृपप्रपतनपोडनप्रहाराग्निचारविपतीत्स्नैपधश्चकलकपा
क्षुद्रवृक्षचक्रपुपरशुशक्तिकुन्तादाद्युधाभिघातनिमित्तः ॥ तत्र तुल्ये
व्रणसामान्ये द्विकारणोत्थानप्रयोजनसामर्थ्याद्विव्रणीय इत्युच्यते ।
सर्वसिद्धेवागन्तुव्रणे तत्कालमेव चोन्नमणः प्रमृतम्योपशमार्थं
पित्तवज्जीतक्रियावधारणविधिर्विशेषः सन्धानार्थश्च मधुघृत
प्रयोग इत्येतद्विकारणोत्थानप्रयोजनमुत्तरकालन्तु दोषोपशम
विशेषाच्छारीरवत्प्रतीकारः ॥ दोषोपशमविशेषः पुनः समा
मतः पञ्चदशप्रकारः प्रमरणसामर्थ्याद्ययोक्तो व्रणप्रश्नाधिकारे
शङ्कतात् पोडशप्रकार इत्येके ॥ तस्य सञ्चरणं द्विविधं सामान्यं

वैशेषिकश्च । तत्र सामान्यं रुक् ग्रणगात्रविचूर्णने ग्रणतीति ग्रणः ।
विशेषलक्षणं पुनर्वातादिलिङ्गविशेषः ॥

तत्र श्यावारुणाभस्तनुः शीतपिच्छिलास्पावीरुचश्चटचटा
यनशीलः स्फुरणायामतोदभेदवेदनाबहुलो निर्मासश्चेति वातात् ॥

क्षिप्रजः पीतनीलाभः किंशुकोदकाभोष्णस्पावी दाहपाकराग
विकारी पीतपिडकाजुष्टश्चेति पित्तात् ॥

प्रततचण्डकण्डूवज्रलः स्यूतो घनः सन्धिसिरास्त्रायुजालावततः
कठिनः पाण्डूवभासो मन्दवेदनः शुक्लशीतसान्द्रपिच्छिलास्पावी
गुरुश्चेति कफात् ॥

प्रबालदलनिचयप्रकाशः क्षणस्फोटपिडकाजालोपचितस्तुर
ङ्गस्यानगन्धः संवेदो धूमायनशीलो रक्तस्पावी पित्तलिङ्गश्चेति
रक्तात् ॥

तोददाहधूमायनप्रायः पीतारुणाभासस्तदर्थस्पावीचेति वात
पित्ताभ्यां ॥

कण्डूयनशीलः सनिस्तोदो दाहो मुहुर्मुहुः शीतपिच्छिल
स्पावी चेति वातश्लेष्मभ्यां ॥

गुरुःसदाह उष्णः पीतः पाण्डुस्पावी चेति पित्तश्लेष्मभ्यां ॥

रुचस्तनुस्तोदबहुलः सुप्त इव च रक्ताारुणाभस्तदर्थस्पावी चेति
वातश्लेष्मिताभ्यां ॥

धृतमण्डाभो मीनधावनतोयगन्धिर्भृदुर्विषयुष्णक्षणास्पावी
चेति पित्तश्लेष्मिताभ्यां ॥

रक्तोगुहः पिच्छिलः कण्डूप्रायः स्थिरः सरक्तपाण्डुखावी
चेति स्नेहशोणिताभ्यां ॥

स्फुरणतोददाहधूमायनप्रायः पीततनुरक्तखावी चेति वातपित्त
शोणितेभ्यः ॥

कण्डूस्फुरणचुम्बुभायनप्रायः पाण्डुघनरक्तखावी चेति वात
स्नेहशोणितेभ्यः ॥

दाहपाकरागकण्डूप्रायः पाण्डुघनरक्तखावी चेति स्नेहपित्त
शोणितेभ्यः ॥

त्रिविधवर्णवेदनाखावविशेषोपेतः पवनपित्तकफेभ्यः ॥

निर्दहननिर्मयनस्फुरणतोददाहपाकरागकण्डुखापवज्जलोनाना
वर्णवेदनाखावविशेषोपेतः पवनपित्तकफशोणितेभ्यः ॥

जिह्वातलाभो मृदुः स्निग्धः स्रष्टुणो विगतवेदनः सुखवस्थितो
निराखावयेति शुद्धो ग्रण इति ॥

तस्य ग्रणस्य षष्टिरूपक्रमा भवन्ति ॥ तद्यथा ॥ अपतर्पणमा
लेपः परिषेकोऽभ्यङ्गः स्नेहो विस्त्रापनमुपनाहः पाचनं विस्त्रावर्ण
स्नेहो वमनं विरेचनं केदनं भेदनं दारणं स्नेहनमेषणमाहरणं
व्यधनं विस्त्रावणं सीवनं सन्धानं पीडनं शोणितास्थापनं निर्व्यापय
मुत्कारिका कषायो वर्तिः कल्कः सर्पिस्तैलं रसक्रियावचूर्जनं
ग्रणधूपनमुत्सादनमवसादनं मृदुकर्म दारुणकर्म चारकर्माग्नि
कर्म कृष्णकर्म पाण्डुकर्म प्रतिसारणं रोमसञ्जननं लोभापह

वैशेषिकश्च । तत्र सामान्यं रुक् व्रणगात्रविचूर्णने व्रणतीति व्रणः ।
विशेषलक्षणं पुनर्व्यातादिलिङ्गविशेषः ॥

तत्र श्यावारुणाभस्तनुः शीतपिच्छिलास्पस्त्रावीरुक्षश्चटचटा
घनशीलः स्फुरणायामतोदभेदवेदनावज्जलो निर्मासश्चेति वातात् ॥

क्षिप्रजः पीतनीलामः किङ्गुकीदकाभोष्णस्त्रावी दाहपाकराग
विकारी पीतपिडकाजुष्टश्चेति पित्तात् ॥

प्रततचण्डकण्डूबज्जलः स्थूलो घनः क्षुब्धसिरास्त्रायुजास्त्रावततः
कठिनः पाण्डुवभावो मन्दवेदनः शुक्लशीतसान्द्रपिच्छिलास्त्रावी
गुरुश्चेति कफात् ॥

प्रवालदलनिचयप्रकाशः कृष्णस्फोटपिडकाजालोपचितस्फुर
ङ्गस्थानगन्धः सवेदनो धूमायनशीलो रक्तस्त्रावी पित्तलिङ्गश्चेति
रक्तात् ॥

तोददाहधूमायनप्रायः पीतारुणाभासस्तद्वर्णस्त्रावीचेति वात
पित्ताभ्यां ॥

* कण्डूयनशीलः सनिस्तोदो दारुणो मुङ्गमुङ्गः शीतपिच्छिल
स्त्रावी चेति वातक्षेमभ्यां ॥

गुरुः सदाह उष्णः पीतः पाण्डुस्त्रावी चेति पित्तक्षेमभ्यां ॥

रुक्षस्तनुस्तोदवज्जलः सुप्त इव च रक्ताारुणाभस्तद्वर्णस्त्रावी चेति
वातशोणिताभ्यां ॥

घृतमण्डाभो मीनधावनतोयगन्धिर्मृदुर्विमर्षुष्णकृष्णस्त्रावी
चेति पित्तशोणिताभ्यां ॥

रक्तोगुहः पिच्छिलः कण्डूप्रायः स्थिरः सरक्तपाण्डुखावी
चेति क्षेमशोणिताभ्यां ॥

स्फुरणतोददाहधूमायनप्रायः पीततनुरक्तखावी चेति वातपित्त
शोणितेभ्यः ॥

कण्डूस्फुरणचुम्बुमायनप्रायः पाण्डुधनरक्तखावी चेति वात
क्षेमशोणितेभ्यः ॥

दाहपाकरागकण्डूप्रायः पाण्डुधनरक्ताखावी चेति क्षेमपित्त
शोणितेभ्यः ॥

त्रिविधवर्णवेदनाखावविशेषोपेतः पवनपित्तकफेभ्यः ॥

निर्दहननिर्मथनस्फुरणतोददाहपाकरागकण्डूखापबज्जलोनाना
वर्णवेदनाखावविशेषोपेतः पवनपित्तकफशोणितेभ्यः ॥

जिह्वातलाभो मृदुः स्निग्धः स्रग्गो विगतवेदनः सुव्यवस्थितो
निराखावयेति मुद्गो ग्रण इति ॥

तस्य ग्रणस्य षष्टिरूपक्रमा भवन्ति ॥ तद्यथा ॥ अपतर्पणमा
सेपः परिवेकोऽभ्यङ्गः स्वेदो विस्त्रापनमुपनाहः पाचनं विस्त्रावणं
स्वेष्टो वमनं विरेचनं क्सेदनं भेदनं दारणं लेखनमेषणमाहरणं
व्यधनं विस्त्रावणं सीवनं सन्धानं पीडनं शोणितास्थापनं निर्ब्यापण
मुत्कारिका कषायो वर्त्तिः कल्कः सर्पिलैलं रसक्रियावचूर्जनं
ग्रणधूपनमुत्सादनमवसादनं मृदुकर्म दाहणकर्म क्षारकर्माग्नि
कर्म कृष्णकर्म पाण्डुकर्म प्रतिमारणं रोमघञ्जननं लोमापह

रणं वस्तिकर्मोत्तरवस्तिकर्म बन्धः पत्रदानं क्षुमिन्नं वृंहणं
विषन्नं शिरोविरेचनं नखं कबलधारणं धूमो मधुसर्पिर्धन्त्र
माहारो रक्षाविधानं ॥

तेषु कषायोवर्त्तिः कल्कः सर्पिसैलं रसक्रियावचूर्णनमिति
शोधनरोपणानि ॥ तेव्यष्टौ शस्त्रकृत्याः ॥ शोणितास्थापनं चारोऽ
ग्निर्यन्त्रमाहारो रक्षाविधानं बन्धविधानं चोक्तानि ॥ स्निग्धस्नेदन
वमनविरेचनवस्त्युत्तरवस्तिशिरोविरेचननस्यधूमकबलधारणान्य
न्यत्र वक्ष्यामः ॥ यदन्यदवशिष्टमुपक्रमजातं तदिह वक्ष्यते ॥

षड्विधः प्रागुपदिष्टः शोफस्तस्यैकादशोपक्रमा भवन्त्यपत
र्पणादयो विरेचनान्तास्तौ च विशेषेण शोथप्रतीकारा वर्त्तन्ते
व्रणभावमापन्नस्य च न विरुध्यन्ते शेषास्तु प्रायेण व्रणप्रतीकर
हेतव एव । अपतर्पणत्वाच्च उपक्रम एष सर्वशोफानां सामान्यः
प्रधानतमश्च ॥

दोषोच्छ्रायोपशान्त्यर्थं दोषानङ्गस्य देहिनः ।

अवेक्ष्य दोषं प्राणञ्च कार्यं स्यादपतर्पणं ॥

ऊर्ध्वमासुतदृष्ट्याक्षुन्मुखशोपन्नमान्वितैः ।

न कार्यं गर्भिणीवृद्धवालदुर्बलभीरुभिः ॥

शोफेपूत्यतमात्रेषु व्रणेषु गृहेषु च ।

यथास्त्रौपधैर्लेपं प्रत्येकञ्चैव कारयेत् ॥

यथा प्रज्वलिते वेग्नान्यम्भसा परिषेचनं ।

क्षिप्रं प्रथमयत्यग्निमेवमालेपनं रुजः ॥

प्रह्लादने शोधने च शोफस्य हरणे तथा ।

उत्सादने रोपणे च लेपः स्यात्तु तदर्थकत् ॥

वातशोफे तु वेदनोपशमार्थं सर्पिसैलधान्याश्चमांसरसवातहरौ
षधनिःकाथैरशोतैः परिषेकान् कुर्वीत ॥

पित्तरक्ताभिघातविषनिमित्तेषु क्षीरघृतमधुशर्करोदकेक्षुर
समधुरौषधक्षीरवृक्षनिःकाथैरनुष्णैः परिषेकान् कुर्वीत ॥

श्लेष्मशोफे तु तैलमूत्रचारोदकसुराशुक्तकफग्नौषधनिःकाथैर
शोतैः परिषेकान् कुर्वीत ॥

यथाभुभिः सिच्यमानः शान्तिमग्निर्नियच्छति ।

दोषाग्निरेवं सहसा परिषेकेण शान्त्यति ॥

अभ्यङ्गसु दोषमालोकोपयुक्तो दोषोपशमं मृदुताञ्च
करोति ॥

स्नेदविस्त्रापनादीनां क्रियाणां प्राक् स उच्यते ।

पश्चात्कर्म्मसु चादिष्टः स च विस्त्रावणादिषु ॥

रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।

शोफानां स्नेदनं कार्यं ये चाप्येवंविधा म्रणाः ॥

स्विराणां रुजतां मन्दं कार्यं विस्त्रापनं भवेत् ।

अभ्यञ्च स्नेदयित्वा तु वेणुना वा शनैः शनैः ॥

विमर्दयेद्विषक् प्राञ्चस्तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ।

शोफयोरुपनाहन्तु कुर्यादामविदग्धयोः ॥

अविदग्धः शमं याति विदग्धः पाकमेति च ।
 निवर्त्तते न यः शोफो विरेकान्नैरुपक्रमैः ॥
 तस्य सम्पादनं कुर्यात् समाहृत्यौषधानि तु ।
 दधितक्रसुरासुक्तधान्याच्चैर्योजितानि तु ॥
 स्त्रिग्धानि सवर्णोक्तानि पचेदुत्कारिकां शुभं ।
 सैरण्डपत्रया शोफं नाहयेदुष्ण्या तथा ॥
 हितं सम्भोजनं चापि पाकायाभिमुखो यदि ।
 वेदनेपश्मार्थाय तथा पाकशमाय च ॥
 अचिरोत्पतिते शोफे कुर्याच्छेपितमोक्षणं
 सशोफे कठिने श्यामे सरक्ते वेदनावति ॥
 संरब्धे विषमे वापि ग्रणे विस्त्रावणं हितं ।
 सविषे च विशेषेण जलौकाभिः पदैस्तथा ॥
 वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं पाकस्याप्राप्तये तथा ।
 सोपद्रवाणां रुचाणां छानानां ग्रणशोषिणां ॥
 यथास्वमौषधैः सिद्धं स्नेहपानं विधीयते ।
 उत्सन्नमांसशोफे तु कफजुष्टे विशेषतः ॥
 संक्षिप्तश्यामरुधिरे ग्रणे प्रच्छर्दनं हितं ।
 वातपित्तप्रदुष्टेषु दीर्घकालानुबन्धिषु ॥
 विरेचनं प्रशंसन्ति ग्रणेषु ग्रणकोविदाः ।
 अपाकेषु तु रोगेषु कठिनेषु स्थिरेषु च ॥
 स्नायुकोथादिषु तथाच्छेदनं प्राप्तमुच्यते ।

अन्तःपूयेष्ववक्त्रेषु तथैवात्मद्वयत्वमपि ॥
 शक्तिमत्सु च रोगेषु भेदनं प्राप्तमुचते ।
 बालवृद्धासहस्रीणभोरुणं योषितामपि ॥
 मर्मापरि च जातेषु रोगेषूक्तञ्च दारणम् ।
 सुपक्वे पिण्डिते शोफे पोडनैरवपीडिते ॥
 पाकोद्भूतेषु दोषेषु तत्तु कार्यं विजानता ।
 सुपिष्टैर्दारणद्रव्यैर्युक्तैः चारेण वा पुनः ॥
 कठिनान्स्थूलवृत्तौष्ठान्दीर्यमाणान्पुनः पुनः ।
 कठिनोत्सन्नमांसांश्च लेखनेनाचरेद्भिषक् ॥
 समं लिखेत्सुलिखितं लिखेन्निरवशेषतः ।
 वर्त्मनानुप्रमाणेन समं शस्त्रेण निर्लिखेत् ॥
 सौमं श्रोतं पितुं फेनं यावद्भूक्तं समैश्वर्यं ।
 कर्कशाणि च पचाणि लेखनायै प्रदापयेत् ॥
 नाडीप्रणान् शल्यगर्भानुन्मार्ग्युत्सङ्गिनः शनैः ।
 करीरबालाङ्गुलिभिरेषय्या वैषयेद्भिषक् ॥
 नेत्रवर्त्मगुदाभ्यासनाद्योऽवक्त्राः समोषिताः ।
 चुचूपोदकजैः शस्त्रैः करीरैरेषयेत्तु ता ॥
 संवृतासंवृतास्थेषु व्रणेषु मतिमान् भिषक् ।
 यथोक्तमाहरेच्छल्यं माप्नोद्धरणलक्षणं ॥
 रोगे व्यधनसाध्ये तु यथोद्देशं प्रमाणतः ।
 शस्त्रं निदध्यादोषञ्च स्थावयेत्कीर्तितं यथा ॥

अपाकोपद्रुता ये च मांसस्था विवृतायये ।
 यथोक्तं सीवनं तेषु कार्यं सन्धानमेव च ॥
 पूयगर्भानणुद्वारान्ब्रणान्मर्मगतानपि ।
 यक्तेतैः पीडनद्रव्यैः समन्तात्परिपीडयेत् ॥
 शूयमाणमुपेक्षत प्रदेहं पीडनं प्रति ।
 न चाभिमुखमाक्षिपेत्तथा दोषः प्रसिध्यते ॥
 तैस्तैर्निमित्तैर्वज्रधा शोणिते प्रस्रुते मृगं ।
 कार्यं यथोक्तं वैद्येन शोणितास्थापनं भवेत् ॥
 दाहपाकज्वरवतां ब्रणानां पित्तकोपतः ।
 रक्तेन चाभिभूतानां कार्यं निर्व्यापणं भवेत् ॥
 यथोक्तैः शीतलद्रव्यैः क्षीरपिष्टैर्धृतशुतैः ॥
 दिग्घादबद्धताक्षेपान् सुशीतांश्चावचारयेत् ।
 प्रणेषु क्षीणमांसेषु तरुखाविष्वपाकिषु ॥
 तोदकाठिन्यपाक्ष्यशून्येषु मत्सु च ।
 वातघ्नवर्गेऽसृगणे काकोल्यादिगणे तथा ॥
 छिद्दिक्केषु च बीजेषु पचेदुत्कारिकां शुभां ।
 तेषाञ्च स्वेदनं काय्य स्थिराणां वेदनावतां ॥
 दुर्गन्धानां क्लेदवतां पिच्छिलानां विशेषतः ।
 कपायैः शोधनं कार्यं शोधनैः प्रागुदीरितैः ॥
 अन्तः शल्यानणुमुखान्गम्भीरान्मांसमंश्रितान् ।
 शोधनद्रव्ययुक्ताभिर्व्यर्त्तिभिस्तान्यथाक्रमं ॥

पूतिमांसप्रतिच्छेदनाद्गन्हादोषांश्च शोधयेत् ।
 कल्कीकृतैर्यथा लाभं वर्त्तिद्रव्यैः पुरोदितैः ॥
 पित्तप्रदुष्टान् गम्भीरान्दाहपाकप्रपीडितान् ।
 कार्पासीफलमिश्रेण जयेच्छोधनसर्पिषा ॥
 उत्सन्नमांसानस्त्रिगधानत्पास्त्रावान् व्रणस्तथा ।
 सर्वपक्षेहयुक्तेन धोमांसैलेन शोधयेत् ॥
 तैलेनाशुष्यमानानां शोधनीयां रसक्रियां ।
 प्रणानां स्थिरमांसानां कुर्याद्द्रव्यैरुदीरितैः ॥
 कषाये विधिवत्तेषां कृते ध्यामिश्रयेत्पुनः ।
 सुराद्रजां सकासीषां दद्याच्चापि मनःशिलां ॥
 हरितालञ्च मतिमांस्ततस्तामवचारयेत् ।
 मातुलुङ्गरसोपेतां सलौद्रामतिमर्दितां ॥
 प्रणेषु दत्त्वा तां तिष्ठेत्क्षींस्तीक्ष्णं दिवसान्तरं ।
 गम्भीरान्मेदसा जुष्टान्दुर्गन्धांस्युर्णशोधनैः ॥
 उपाचरेद्विषक् प्राज्ञः क्षत्रणैः शोधनवर्त्तिजैः ।
 शुद्धलक्षणयुक्तानां कषायं रोपणं हितं ॥
 तत्र कार्यं यथोद्दिष्टैर्द्रव्यैर्वेद्येन जानता ।
 अवेदनानां शुद्धानां गम्भीराणां तथैव च ॥
 हिता रोपणवर्त्यङ्गकृता रोपणवर्त्तयः ।
 अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहतां ॥
 कल्कः संरोहणः कार्यस्तिलजो मधुसंयुतः ।

अपाकोपद्रुता ये च मांसस्या विवृताय ये ।
 यथोक्तं शीवनं तेषु कार्यं सन्धानमेव च ॥
 पूयगर्भानणुद्वारान्त्रणान्गर्भगतानपि ।
 यत्कोक्तैः पीडनद्रव्यैः समन्तात्परिपीडयेत् ॥
 शुष्यमाणमुपेक्षितं प्रदेहं पीडनं प्रति ।
 न चाभिमुखमालिन्वेत्तथा दोषः प्रसिध्यते ॥
 तैलैर्जिमिस्तैर्बहुधा शोणिते प्रसृते मृशं ।
 कार्यं यथोक्तं वैद्येन शोणितास्यापभं भवेत् ॥
 दाहपाकज्वरवतां म्रणानां पित्तकोपतः ।
 रक्तेन चाभिभूतानां कार्यं निर्व्वापणं भवेत् ॥
 यथोक्तैः शीतलद्रव्यैः क्षीरपिष्टैर्धृतयुतैः ॥
 दिङ्मादवहलक्षेपान् सुभीतांश्चावचारयेत् ।
 म्रणेषु क्षीणभंसेषु तनुस्त्राविष्वपाकिषु ॥
 तोदकाठिन्यपाहव्यशूलवेपथुमत्सु च ।
 घातप्रवर्गेऽसृगणे काकोत्खादिगणे तथा ॥
 खैदिकेषु च बीजेषु पचेदुत्कारिकां शुभां ।
 तेषाञ्च स्नेहनं काय्यं स्थिराणां वेदनावतां ॥
 दुर्गन्धानां क्लेदवतां पिच्छिलानां विशेषतः ।
 कषायैः शोधनं कार्यं शोधनैः प्रागुदीरितैः ॥
 अन्तः शन्याणामुखान्गम्भीरान्मांसमञ्जितान् ।
 शोधनद्रव्ययुक्ताभिर्बर्त्तिमस्तान्यथाक्रमं ॥

खबुद्ध्या चापि विभजेत्कषायादिषु सप्तसु ।
 भेषजानि यथायोगं चान्युक्तानि पुरा मया ॥
 आद्ये द्वे पञ्चमूल्यौ तु गणौ यश्चानिलापहः ।
 स वानदुष्टे दातव्यः कषायादिषु सप्तसु ॥
 न्यग्रोधार्दिगणौ यस्तु काकोल्यादिषु यः स्रुतः ।
 तौ पित्तदुष्टे दातव्यौ काषायादिषु सप्तसु ॥
 आरग्वधादिस्तु गणौ यश्चोष्णं परिकीर्तितः ।
 तौ देयौ कफदुष्टे तु संसृष्टे संयुता गणाः ॥
 वातात्मकानुयहजान्सास्त्रावानपि च व्रणान् ।
 स चैमयवसर्पिर्भिर्धूपनाङ्गैश्च धूपयेत् ॥
 परिशुष्कात्पमांसानां गम्भीराणां तथैव च ।
 कुर्यादुष्मादनीयानि सर्पिर्व्यालेपनानि च ॥
 मांसाग्निनाञ्च मांसानि भक्षयेद्दिधिवन्नरः ।
 विशुद्धमनसस्तस्य मांसं मांसेन कर्तुंते ॥
 उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनं ।
 कुर्याद्द्रव्यैर्यथोद्दिष्टैश्चूर्णितैर्भधुना सह ॥
 कठिनानाममांसानां दुष्टानां मातरित्यना ।
 मृदो क्रिया विधातव्या शोणितं चापि मोक्षयेत् ॥
 वातघ्नौषधसंयुक्तान्स्वेहान्सेकांश्च कारयेत् ।
 व्रणेषु मृदुमांसेषु दारुणीकरणं हितं ॥
 धरप्रियङ्गुशोकानां रोहिण्याश्च त्वचस्तथा ।

■ माधुर्यात्तथौण्याच्च स्नेहाद्यानिलनाशनः ॥
 कषायभावान्माधुर्यात्तिकृत्वाद्यापि पित्तघ्नत् ।
 औष्ण्यात्कषायभावाच्च तिकृत्वाच्च कफे हितः ॥
 शोधयेद्रोपयेवापि युक्तः शोधनरोपणैः ।
 निम्बपत्रमधुभ्यान्तु युक्तः संशोधन, स्मृतः ॥
 पूर्वार्भा सर्पिषाचापि युक्तः संरोपणो भवेत् ।
 तिलवद्यवकस्कान्तु कैचिदाज्जर्मनीपिणः ॥
 शमेघदविदग्धश्च विदग्धमपि पाचयेत् ।
 पक्वं भिर्नात्ति भिन्नश्च शोधयेद्रोपयेत्तथा ॥
 पित्तरक्तविषागन्तून्गभोरानपि च व्रणान् ।
 रोपयेद्रोपणीयेन क्षीरसिद्धेन सर्पिषा ॥
 कफवाताभिभूतानां व्रणानां मतिमाम्भिषक् ।
 कारयेद्रोपणं तैलं भेषजैस्तद्यथोदितैः ॥
 अवन्धानाश्चलस्थानां शुद्धानाश्च प्रदुष्यतां ।
 दिहरिद्राद्युतां कुर्याद्रोपणार्थं रसक्रियां ॥
 समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां रोपणं भिषक् ।
 पूर्णं विदध्यान्मतिमान् प्राक्स्थानोक्तो विधिर्यथा ॥
 शोधनो रोपणस्यैव विधिर्योऽयं प्रकीर्तितः ।
 सर्वव्रणानां सामान्ये नोक्तो दोषाविशेषतः ॥
 एष आगमसिद्धत्वात्तथैव फलदर्शनात् ।
 मन्त्रवत्संप्रयोक्तव्यो न भीमांस्तः कथञ्चन ॥

शैत्योष्णजननार्थाय स्नेहसंग्रहणाय च ।
 दत्तौषधेषु दातव्यं पत्रं वैद्येन जानता ॥
 मक्षिका व्रणजातस्य निःक्षिपन्ति यदा कृमीन् ।
 श्वयथुर्भक्षिते तैस्तु जायते मृशदारुणः ॥
 तीव्रा रुजो विचित्राश्च रक्तास्त्रावद्य जायते ।
 सुरसादिर्हितस्तत्र धावने पूरणे तथा ॥
 सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बरान्नादनलवचः ।
 हिता गोमूत्रपिष्टाश्च श्लेकः क्षारोदकेन वा ॥
 प्रच्छाद्य मांसपेश्या च कृमीन्पहरेद्द्रुणात् ।

विंशतिं कृमिजातोस्तु वक्ष्याम्युपरि भागशः ॥

दीर्घकालातुराणाम्नु कृशानां व्रणशोषिणां ।
 वृंहणीयो विधिः सर्वैः कार्योऽग्निं परिरचतां ॥
 विषजुष्टस्य विज्ञानं विषनिश्चयमेव च ।
 चिकित्सितञ्च वक्ष्यामि कल्पे तु प्रतिभागशः ॥
 कण्डूमन्तः सशोफाश्च ये च ज्वरूपरि व्रणाः ।
 शिरोविरेचनं तेषु विदध्यात्कुशलो भिषक् ॥
 रुजावन्तोऽनिलाविष्टा रूक्षा ये चोर्द्ध्वजत्रुजाः ।
 व्रणेषु तेषु कर्त्तव्यं नस्यं वैद्येन जानता ।
 दोषप्रचयवनार्थाय रुजादाहचयाय च ॥
 जिह्वादन्तसमुत्पस्य हरणार्थं मलस्य च ॥
 शोधनो रोपणश्चैव व्रणस्य मुखजस्य वै ।

बीजं शीतोदपिष्टं वा रोमशातनमाचरेत् ।
 आभारगोधिकापुच्छं रम्यालं बीजमैङ्गुदं ॥
 दग्ध्वा तद्गन्धतैलाम्बु सूर्य्यपक्वं कचान्तकृतम् ।
 वातदुष्टो व्रणो यस्य रूक्षयात्यर्थवेदनः ॥
 अधःकाये विशेषेण तच्च वस्तिर्विधीयते ।
 मूत्राघाते मूत्रदोषे शुक्रदोषेऽग्नारोमणे ॥
 तथैवार्धवदोषे च वस्तिरप्युत्तरो हितः ॥
 यस्माच्छुध्यति बन्धेन व्रणो याति च मार्दवं ।
 रौक्ष्यमपि च निःशङ्कस्तस्माद्वन्धो विधीयते ॥
 स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहतां ।
 पत्रदानं भवेत्कार्थं घृथादोषं यथर्तुच ॥
 ररण्डभूर्जपूतीकहरिद्राणान्तु वातजे ।
 पत्रमाश्वत्थं यच्च काग्नरीपत्रमेव च ॥
 पत्राणि क्षीरवृक्षाणामौदकानि तथैव च ।
 दूषिते रक्तपित्ताभ्यां व्रणे दद्याद्विचक्षणः ॥
 पाठामूर्वागुडूचीनां काकमाचोहरिद्रयोः ।
 पत्रञ्च शुक्रनाशाय योजयेत्कफजे व्रणे ॥
 अकंकशमविकृिन्नमजीर्णं सुकुमारकं ।
 अजन्तुजग्धं मृदु च पत्रं गुणवदुच्यते ॥
 खेहभौषधमारक्ष्य पट्टवस्त्रान्तरीकृतं ।
 न दूषयति यत्पत्रं लेपस्योपरि दापयेत् ॥

शैत्योष्णजननार्थाय स्नेहसंग्रहणाय च ।
 दत्तौषधेषु दातव्यं पत्रं वैद्येन जानता ॥
 मक्षिका व्रणजातस्य निःक्षिपन्ति यदा कृमीन् ।
 श्वयथुर्भक्षिते तैस्तु जायते मृशदारुणः ॥
 तीव्रा रुजो विचित्राश्च रक्तास्त्रावश्च जायते ।
 सूरसादिर्हितस्तत्र धावने पूरणे तथा ॥
 सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बराजादनलचः ।
 हिता गोमूत्रपिष्टाश्च श्लेकः चारोदकेन वा ॥
 प्रच्छाद्य मांसपेश्या च कृमीनपहरेद्गुणात् ।

विंशतिं कृमिजातोस्तु वक्ष्याम्युपरि भागशः ॥

दीर्घकालातुराणान्तु कृशानां व्रणशोषिणाम् ।
 वृंहणीयो विधिः सर्व्वः कार्य्योऽग्निं परिरक्षता ॥
 विषजुष्टस्य विज्ञानं विषनिश्चयेमेव च ।
 चिकित्सितञ्च वक्ष्यामि कले तु प्रतिभागशः ॥
 कण्डूमन्तः शोफाश्च ये च जत्रूपरि व्रणाः ।
 शिरोविरेचनं तेषु विदध्यात्कुशलो भिषक् ॥
 रुजावन्तोऽनिलाविष्टा रुक्षा ये चोर्द्ध्वजत्रुजाः ।
 व्रणेषु तेषु कर्त्तव्यं नखं वैद्येन जानता ।
 दोषप्रचयवनार्थाय रुजादाहचयाय च ॥
 जिह्वादन्तसमुत्पत्त्य हरणार्थं मतस्य च ॥
 शोधनो रोपणश्चैव व्रणस्य मुखजस्य वै ।

उष्णो वा यदि वा शीतः कवलयह इध्यते ॥
 ऊर्ध्वजनुगतान् रोगान् प्रणांश्च कफवातजान् ।
 शोफसावरुजायुक्तान् धूमपानैरुपाचरेत् ॥
 क्षतोष्णो नियहार्थं सन्धानार्थं तथैव च ।
 सद्योऽग्नेस्वायतेषु चोद्गसर्पिर्विधीयते ॥
 अवगाढास्त्रणमुखा ये प्रणाः शल्यपीडिताः ।
 निवृत्तहस्तोद्धरणं यन्त्रं तेषु विधीयते ॥
 लघुमात्रो लघुयैव स्निग्ध उष्णोऽग्निदीपनः ।
 सर्वप्रणैर्भ्यो देयस्तु सदाहारो विजानता ॥
 निशाचरेभ्यो रक्ष्यस्तु नित्यमेव क्षतातुरः ।
 रक्षाविधानैरुद्दिष्टैर्यमैः सनियमैस्तथा ॥

पण्णसोऽष्टपरिवाही पञ्चलक्षणलक्षितः ।

पशुपक्रमनिर्दिष्ट्यतुर्भिः साध्यते प्रणः ॥
 योऽल्पोपधक्तो योगो बद्धयन्यभयान्मया ।
 द्रव्याणां तत्समानानां तत्रावापो न दुष्यति ॥
 प्रसङ्गाभिहितो यो वा बद्धदुर्लभभेषजः ।
 ययोपपत्तिं तत्रापि कार्यमेवं चिकित्सितं ॥
 गणोक्तमपि यद्द्रव्यं भवेद्वाधावधौगिकं ।
 तदुद्धरेद्यौगिकन्तु प्रचिपेदप्यकीर्तितं ॥
 उपद्रवास्तु द्विविधा प्रणस्य प्रणितस्य च ।
 तत्र गन्धादयः पञ्च प्रणस्योपद्रवाः स्युताः ॥

ज्वरातीसारौ मूर्च्छा च हिक्काच्छर्दिरोचकः ।
 श्यासकासाविपाकाश्च दृष्ट्या च ग्रणितस्य च ॥
 ग्रणक्रियास्त्रेवमाशु व्यसिनोक्तास्तपि क्रिया ।
 भूयोऽप्युपरि वक्ष्यामि सद्योग्रणचिकित्सिते ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथातः सद्योग्रणचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

धन्वन्तरिर्धर्मभृतां वरिष्ठो वाग्बिशारदः ।
 विश्वामित्रात्मजमृषिं शिष्यं सुश्रुतमन्वशात् ॥
 शानाधारामुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः ।
 नानारूपा ग्रणा ये सुसेपां वक्ष्यामि लक्षणं ॥
 आयताक्षतुरस्ताश्च व्यस्ता मण्डलिनस्तथा ।
 अर्द्धचन्द्रप्रतीकाश्च विशालाः कुटिलास्तथा ॥
 ब्रूवन्निन्नमध्याश्च यवमध्यास्तथापरे ।
 एवं प्रकाराकृतयो भवन्त्यागन्तवो ग्रणाः ॥
 दोषजा वा स्वयं भिन्ना नतु वैद्यनिमित्तजाः ।
 भिषग्ग्रणाकृतिज्ञो हि न मोहमधिगच्छति ॥
 मृगन्दुर्द्वैतरेषु ग्रणेषु विहतेष्वपि ।
 अनेकाकृतिरागन्तुः स भिषग्भिः पुरातनैः ॥
 समासतो लक्षणतः षड्विधः परिकीर्तितः ।
 च्छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं चतुर्लोक्यमेव च ॥

घृष्टमाज्जस्तया पष्टं तेषां वक्ष्यामि सत्क्षणं ।
 तिरश्चीनश्चजुर्वापि यो व्रणशायतो भवेत् ॥
 गात्रस्य पातनं चापिच्छिन्नमित्युपदिश्यते ।
 कुन्तशतृष्टिखट्वायविषाणादिभिराश्रयः ॥
 हतः किञ्चित्सर्वेत्तद्विभिन्नलक्षणमुच्यते ।
 स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ॥
 हृदुण्डुकः फुज्जुसद्यः कोष्ठद्वत्यभिधीयते ।
 तस्मिन्मिन्ने रक्तपूर्णे श्वरो दाहस्य जायते ॥
 मूत्रमार्गगुदास्त्रेभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ।
 मूर्च्छायासदृडाभ्रानमभक्तच्छन्द एव च ॥
 विण्मूत्रवातसङ्गस्य खेदास्त्रावोऽचिरकता ।
 श्लोहगन्धिलमास्यस्य गात्रदैर्गन्ध्यमेव च ॥
 इच्छूलं पार्श्वयोद्यापि विशेषश्चात्र मे शृणु ।
 आमाशयस्य रुधिरे रुधिरं हृदयेत्पुनः ।
 आभ्रानमतिमात्रस्य शूलस्य भृशदाहणं ॥
 प्रकाशयगते चापि रुजो गौरवमेव च ।
 शीतता चाप्यधो नाभेः खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥
 अभिन्नेऽप्याशयेऽन्वाणां खैः स्रक्षैरन्त्रपूरणं ।
 पिहितास्ये घटे यदक्षत्त्यते तस्य गौरवं ॥
 स्रक्ष्मास्रशब्दाभिहतं यदङ्गं त्वाश्रयादिना ।
 उत्तुष्टितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत् ॥

नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोरलक्षणाच्चितं ।
 विषमं व्रणमङ्गे यत्तत्त्वतन्वभिनिर्दिष्टेत् ॥
 प्रहारपीडनाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतं ।
 सास्त्रि तत्पिबितं विद्यान्मज्जरक्तपरिशुनं ॥
 विगतलग्नदङ्गं हि सङ्घर्षादन्यथापि वा ।
 उपास्त्रावान्वितं तत्तु घृष्टमित्युपदिश्यते ॥
 छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे चते वासृगतिस्त्रयेत् ।
 रक्तक्षयाद्गुजस्तत्र करोति पवनो मृगं ॥
 स्नेहपानं हितं तत्र तत्सेको विहितस्तथा ।
 वेश्वारैः सङ्घारैः सुस्त्रिगधैद्योपनाहमं ॥
 धान्यस्नेदांश्च कुर्वीत त्विग्धान्यालेपनानि च ।
 वातघ्नौषधमिद्धैश्च स्नेहैर्वस्त्रिर्विधीयते ॥
 पिबिते च विघृष्टे च नातिस्रवति शोणितं ।
 अगच्छति मृगं तस्मिन्दाहः पाकश्च जायते ॥
 तत्रोष्णो नियहार्थं तथा दाहप्रपाकयेः ।
 शीतमालेपनं कार्यं परियेकश्च शीतलः ॥
 घट्स्नेतेषु यथोक्तेषुच्छिन्नादिषु समासतः ।
 ज्ञेयं समर्पितं सर्वं सद्योव्रणचिकित्सितं ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामिच्छिन्नानान्तु चिकित्सितं ॥

ये व्रणा विवृताः केचिच्छिर पार्श्ववलम्बिनः ।

तान्शोथेदिधिनाक्तेन वध्नीयाद्गाढमेव च ॥

कणैः स्थानादपक्षतं स्थापयित्वा यथास्थितं ।
 सीवेद्यथोक्तं तैलेन स्रोतश्चाप्यभितर्पयेत् ।
 कृकाटिकान्तोच्छिन्ने तु गच्छत्यपि समीरणे ॥
 सम्यग्विवेश्य बध्नीयात्सीवेचापि निरन्तरं ।
 आजेन सर्पिषा चैव परिषेकन्तु कारयेत् ॥
 उत्तानोऽन्नं समन्त्रोयाच्छयीत च सुयन्त्रितः ।
 शाखासु पतितांस्तिर्यक्प्रहारान्विहृतान्मृगं ॥
 सीवेत्सम्यग्विवेश्याशु सन्ध्यस्तीन्यनुपूर्व्वम् ।
 यद्वा वेक्षितकेनाशु ततस्तैलेन सेचयेत् ॥
 र्धमणा गोफणाबन्धः कार्यो यो वा हितो भवेत् ।
 शृष्टे ब्रणो यस्य भवेदुत्तानं शाययेत्तु तं ॥
 अतोऽन्यथा चोरसिजे शाययेत्पुरुषं ब्रणे ।
 क्षिन्नां निःश्रेयतः शाखान्दग्ध्वा तैलेन बुद्धिमान् ॥
 बध्नीयात्कौशवन्धेन प्राप्तं कार्यश्च रोपणं ।
 चन्दनं पद्मकं रोममुत्पलानि प्रियङ्गवः ॥
 हरिद्रा मधुकञ्जैव पयःस्थादत्र चाष्टमं ।
 तैलमेभिर्विपक्वन्तु प्रधानं ब्रणरोपणं ॥
 चन्दनं कर्कटाख्या च सद्ये मांस्थाङ्गयामृते ।
 हरेण्वो मृणालश्च विफला पद्मकोत्पलम् ॥
 यथोदशाङ्गं विहृतमेतदा पयसान्वितं ।
 तैलं विपक्वं सेकार्थे हितं तु ब्रणरोपणे ॥

अतज्ज्ञं प्रवक्ष्यामि भिन्नानान्तु चिकित्सितं ।

भिन्नं नेत्रमकर्षणमभिन्नं सम्यते तु यत् ॥

तन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धशिरं शनैः ।

पीडयेत्पाणिना सम्यक् पद्मपत्रान्तरेण तु ॥

ततोऽस्य तर्पणं कार्यं नखं चानेन सर्पिषा ।

आजं घृतं क्षीरपात्रं मधुकं चोत्पलानि च ॥

जीवकर्षभकौ चैव पिष्ट्वा सर्पिर्बिपाचयेत् ।

सर्वनेत्राभिघाते तु सर्पिरेतन्नशस्यते ॥

उदरान्नेदसो वर्त्तिर्निर्गता यंस्य देहिनः ।

कषाथभस्ममृत्कीर्णा बद्धा सूत्रेण सूत्रवित् ॥

अग्निपित्तं शस्त्रेणच्छिन्द्यान्मधुसमायुतं ।

बद्धा ग्रणं सुजीर्णेऽन्ने सर्पिषः पानमिष्यते ॥

हेहपानादूते चापि पथःपानं विधीयते ।

शर्करामधुयष्टिभ्यां लाक्षया वा श्वदंष्ट्रया ॥

चित्रासमन्वितश्चैव रुजादाहविनाशनं ।

आटोपो मरणं वा स्याच्छूलो वाऽच्छिद्यमानया ॥

मेदोयन्त्रौ च यत्तैलं वक्ष्यते तच्च योजयेत् ।

त्वचोऽतोत्य सिरादीनि भित्त्वा वा परिहृत्य वा ॥

कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्यादुक्तानुपद्रवान् ।

तत्रान्तर्लोहितं पाण्डुं शीतपादकराननं ॥

शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्भुञ्ज विवर्जयेत् ।

आमांशयस्य रुधिरेवमनं पथ्यमुच्यते ॥
 पक्वाशयस्य देयञ्च विरेचनमसंशयं ।
 आस्यापनञ्च निःस्त्रेहं कार्यमुष्णैर्विशोधनैः ॥
 यवकोलकुलत्यानां निःस्त्रेहेन रसेन च ।
 भुञ्जीतान्नं यवागूवा पिबेत्सैन्धवसंयुतां ॥
 अतिनिस्तुरको वा भिन्नकोष्ठः पिबेदसृक् ।
 स्वमार्गं प्रतिपन्नास्तु यस्य विष्णुश्चमास्तुताः ॥
 द्युपद्रवः स भिन्नेऽपि कोष्ठे जीवति मानवः ।
 अभिन्नमन्त्रं निःक्रान्तं प्रवेश्यं नान्यथाभवेत् ॥
 पिपीलिकाग्निरोगस्तं तदप्येके वदन्ति तु ।
 प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं दृष्यभोणितपांशुभिः ॥
 प्रवेशयेत्क्षतनखो धृतेनाक्तं शनैः शनैः ।
 प्रवेशयेत्क्षीरसिक्तं शुष्कमन्त्रं पूताश्रुतं ॥
 अङ्गुल्याभिमृशेत्कण्ठं जलेनोद्वेजयेदपि ।
 हस्तपदिषु संगृह्य समुत्थाप्य महायत्नाः ॥
 भवत्यन्तःप्रवेशस्तु यथा निर्दुनुयुस्तथा ।
 तथाम्नाणि विषमन्यन्तः स्वाङ्गलां पीडयन्ति च ॥
 प्रणाल्पलाहकलादा दुःप्रवेशं भवेत्तु यत् ।
 तदापाय्य प्रमाणेन भियगन्त्रं प्रवेशयेत् ॥
 यथास्तानं निविष्टे च प्रणं सीयेदतन्द्रितः ।
 स्नानादपेतमादत्ते प्राणान् गुम्फितमेव वा ॥

वेष्टयित्वा तु पट्टेन घृतमेकं प्रदापयेत् ।
 घृतं पिवेत्सुखोष्णञ्च चित्रातैलसमन्वितं ॥
 मृदुक्रियार्थं शक्तो वायोऽस्याधःप्रवृत्तये ।
 ततस्तैलमिदं क्षुर्याद्रोपणार्थं चिकित्सकः ॥
 त्वचोऽन्यकर्णधवयोर्मोचकोमेघशृङ्गयोः ।
 शल्यज्वर्णनयोश्चापि विदार्याः क्षीरिणां तथा ॥
 बलामूलानि चाक्षत्य तैलमेतैर्निष्पाचयेत् ।
 अणं संरोपयेत्तेन वर्षमात्रं यतेत च ॥
 प्रादौ निरस्तमुष्कस्य जलेन प्रोक्ष्य चाक्षिणी ।
 प्रवेश्य तुन्नसेवन्या मुष्कौ सीव्येत्ततः परं ॥
 कार्यौ गोफणिकावन्धः कथ्यामवेक्ष्य यन्त्रकं ।
 न क्षुर्यात्स्नेहमेकञ्च तेन क्षिद्यति हि व्रणः ॥
 कालानुसार्यागुर्व्वलाजातीचन्दनपद्मकैः ।
 शिलादार्यमृतातुत्यैस्तैलं कुर्व्वीत रोपणं ॥
 शिरसोऽपघते शल्ये बालवर्त्तिं प्रवेशयेत् ।
 बालवर्त्त्यामदत्तायां मस्तुनुङ्गं प्रणात्सुवेत् ॥
 हन्सादेनं ततो वायुस्तस्मादेवमुपाचरेत् ।
 शरणे रोहति चैकैकं शनैर्बालमपचिपेत् ॥
 गात्राद्वपघतेऽन्यस्मात्स्नेहवर्त्तिं प्रवेशयेत् ।
 हते निःशोणिते चापि विधिः सद्यः हते हितः ॥
 दूरावगाढाः सूक्ष्माः सूर्ये प्रशस्तान्विशोणितान् ।

कृत्वा सूक्ष्मेण नेत्रेण चक्रतैलेन तर्पयेत् ॥
 समङ्गां रजनीं पद्मां चित्रगं तुत्यमेव च ।
 विडङ्गं कटुकां पथ्यां गुडूचीं सकरञ्जिकां ॥
 संहृत्य विपचेत्कासे तैलं रोपणमुत्तमं ।
 तालीशं पद्मकं मांसी हरेणुगुरुचन्दनं ॥
 हरिद्रे पद्मजीजानि सोमोरं मधुकञ्च तैः ।
 पक्वं सद्योम्रलेपूकं तैलं रोपणमुत्तमं ॥
 चते चतविधिः कार्यः पिबिते भग्नवद्विधिः ।
 घृष्टे रुजो निगृह्याशु चूर्णैरुपचरेद्दणं ॥
 विश्लिष्टदेहं पतितं मथितं हतमेव च ।
 वामयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाग्रनं ॥
 अयमेव विधिः कार्यः क्षीणे मर्महते तथा ।
 रोपणे सपरीषेके पाने च त्रिणिमां सदा ॥
 तैलं घृतं वा संयोज्य शरीरर्तूनवेक्ष्य हि ।
 घृतानि यानि वक्ष्यामि यत्नतः पित्तविद्रधौ ॥
 सद्योम्रलेपु देयानि तानि वैद्येन जानता ।
 सद्यःचतस्रणं वैद्यः सशूलं परिषेचयेत् ॥
 सर्पिषा नातिशोतेन यत्तातैलेन वा पुनः ।
 समङ्गां रजनीं पद्मां पथ्यां तुत्यं सुवर्चलां ॥
 पद्मकं रोध्रमधुकं विडङ्गानि हरेणुकं ।
 तालीशपत्रं नलदं चन्दनं पद्मकेशरं ॥

मञ्जिष्ठोशीरलाचाय चोरिणा चापि पलवान् ।
 पियालबीजं तिन्दुव्यास्तुरणानि फलानि च ॥
 यथा लाभं समाहृत्य तैलमेभिर्विपाचयेत् ।
 सद्योव्रणानां सर्वेषामदुष्टानान्तु रोपणं ॥
 कषायमधुराः शीताः क्रियाः स्निग्धाश्च योजयेत् ॥
 सद्योव्रणानां सप्ताहं पद्यात्पूर्वोक्तमाचरेत् ।
 दुष्टव्रणेषु कर्तव्यमूर्ध्नि चाधस्य शोधनं ॥
 विशोधनं तथाहारः शोणितस्य च मोक्षणं ।
 कषायं राजवृक्षादौ सुरसादौ च धावनं ॥
 तथोरेव कषायेण तैलं शोधनमिष्यते ।
 चारुक्लेपनं वा तैलं चारुद्रव्येण साधितं ॥
 द्रवन्ती चिरविल्लस्य दन्ती चिचकमेव च ।
 पृथ्वीका निम्बपत्राणि कासीसं तुत्यमेव च ॥
 दहृत्तेजोवती नीली हरिद्रे सैन्धवं तिलाः ।
 भूमीकदम्बः सुवहा शूकाख्या लाङ्गलाङ्गया ॥
 नैपाली जालिनी चैव मदयन्ती मृगादनी ।
 सुधामूर्ध्वाककीटारिहरितालकरञ्जिकाः ॥
 यथोपपत्तिं कर्तव्यं तैलमेतैस्तु शोधनं ।
 धृतं वा यदि वा प्राप्तं कल्काः संशोधनास्तथा ॥
 सैन्धवं दहृदेरण्डपत्रकल्कस्तु वातिके ।
 त्रिवृद्धगिद्रामधुकल्कः पैत्ते तिलैर्धृतः ॥

कफजे तिलतेजाद्वा दन्तीस्त्रिज्जिकचित्रकाः ।
 दुष्टव्रणविधिः कार्यो मेहकुष्ठव्रणेष्वपि ॥
 पद्भिः प्राक् प्रदिष्टो यः संशोषणविनिश्चयः ।
 मातः शक्यं परं वक्तुमपि निश्चितवादिभिः ॥
 उपसर्गैर्निर्पातैश्च तत्तु पण्डितमानिनः ।
 केचित्संयोज्य भाषन्ते बह्वधा मानगर्विताः ॥
 बह्व तद्भाषितं तेषां षट्स्त्रेवावतिष्ठते ॥
 विशेषा इव सामान्ये षट्स्त्रन्तु परमं मतं ।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथातो भग्नानां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

अल्पाग्निनेऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च ।
 उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं हृष्टेण सिध्यति ॥
 लवणं कटुकं चारमस्यं मैथुनमातपं ।
 ध्यायामश्च न सेवेत भग्नो रुचाश्रमेव च ॥
 शालिर्मांसरसः क्षीरं सर्पिर्यूपः सतीनजः ।
 वृंहणं चाक्षपानं स्याद्देयं भग्नाय जानता ॥
 मधूकोदुम्बरायत्यपलाशककुम्भलचः ।
 वंशमर्जवटानां वा कुशार्थमुपसंहरेत् ॥
 आलेपनार्थं मस्त्रिष्ठां मधुकं रक्तचन्दनं ।
 शतधातघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च संहरेत् ।

सप्ताहादथ सप्ताहात्सौम्येष्टृतुषु बन्धनं ॥
 साधारणेषु कर्त्तव्यं पञ्चमे पञ्चमेऽहनि ।
 आग्नेयेषु व्यहात्कुर्याद्भग्नदोषवशेन वा ॥
 तत्रातिशयित्वं बद्धे सन्धिस्यैव न जायते ॥
 गाढेनापि त्वगादीनां शोफो रुक्पाक एव च ।
 तस्मात्साधारणं बन्धं भग्ने शसन्ति तद्दिदः ॥
 न्ययोधादिकेषां यन्तु सुशीतं परिषेचने ।
 पञ्चमूलीविपकन्तु चौरं कुर्यात्सवेदने ॥
 सुखोष्णमवचाय्यं वा चक्रतैलं विजानता ।
 विभज्य कालं दोषस्य दोषग्नौषधसंयुतं ॥
 परिषेकं प्रदेह्य विदध्याच्छीतमेव च ।
 गृष्टिचौरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितं ॥
 शीतलं सांक्षया युक्तं प्रातर्भग्नः पिवेन्नरः ।
 सत्रणं स तु भग्नस्य त्रणं सर्पिर्माधूत्तरैः ॥
 प्रतिसार्य कषायैस्तु श्रेवं भग्नवदाचरेत् ।
 प्रथमे वयसि त्वेवं भग्नं सुकरमादिशेत् ॥
 अल्पदोषस्य जन्तोस्तु काले च शिशिरात्मके ।
 प्रथमे वयसि त्वेवं मासात्सन्धिः स्थिरो भवेत् ॥
 मध्यमे दिगुणात्कालादुत्तरे त्रिगुणात्समृतः ।
 अवनमितमुन्नद्धोदुन्नते चावपीडयेत् ॥
 आज्जेदतिचिप्रा मधो गतं चोपरि वर्त्तयेत् ।

कफने तिलतेजाङ्गा दन्तीखर्विकचिप्रकाः ।
 दुष्टवर्णविधि कार्या मेदकुष्ठव्रणेष्वपि ॥
 पक्षिध. प्राक् प्रदिष्टो यः सद्योग्रणविनिश्चयः ।
 नातः शक्यं परं वक्तुमपि निश्चितवादिभिः ॥
 उपसर्गैर्निर्णयैश्च तत्तु पण्डितमानिनः ।
 केचित्संयोज्य भाषन्ते बज्जधा मामगर्विताः ॥
 बज्ज तद्भाषितं तेषां पटस्त्रेभ्येवार्तयते ॥
 विशेषा इव सामान्ये पट्त्वन्तु परमं मतं ।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथातो भग्नानां चिकित्सितं व्याख्यासमिः ॥

अल्पाग्निनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च ।
 उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥
 सवर्णं कटुकं चारमम्बं मैथुनमातपं ।
 ध्यायामश्च न सेवेत भग्नो रुषास्त्रमेव च ॥
 शालिर्मांसरसः क्षीरं सर्पिर्यूषः सतीतजः ।
 वृंहणं चाक्षपानं स्नाद्देयं भग्नाय जानता ॥
 मधूकोदुम्बरायत्यपलाशककुम्भत्वचः ।
 वंशमर्जवटानां वा वृशार्थमुपसंहरेत् ॥
 आलेपनार्थं मञ्जिष्ठां रुधुकं रक्तचन्दनं ।
 शतधातघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च संहरेत् ।

सप्ताहादथ सप्ताहात्सौम्येष्वृतुषु बन्धनं ॥
 साधारणेषु कर्त्तव्यं पञ्चमे पञ्चमेऽहनि ।
 आग्नेयेषु व्यहात्कुर्याद्भयदोषवशेन वा ॥
 तत्रातिशयितं बद्धे सन्धिसौम्यं न जायते ॥
 गाढेनापि त्वगादीनां शोफो रुक्पाक एव च ।
 तस्मात्साधारणं बन्धं भग्ने शंसन्ति तद्विदः ॥
 न्यथोधादिकं वायन्तु सुशीतं परिषेचने ।
 पञ्चमूलीविपक्वन्तु क्षीरं कुर्यात्सवेदने ॥
 सुखोष्णमवचार्यवा चक्रतैलं विजानता ।
 विभज्य कालं दोषश्च दोषज्ञैर्वधसंयुतं ॥
 परिवेकं प्रदेहश्च विदध्याच्छीतमेव च ।
 गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितं ॥
 शीतलं लाघवा युक्तं प्रातर्भग्नः पिवेन्नरः ।
 समणस्य तु भग्नस्य व्रणं सर्पिर्बधूत्तरैः ॥
 प्रतिसार्य कषाद्यैस्तु शेषं भग्नवदाचरेत् ।
 प्रथमे वयसि त्वेवं भग्नं सुकरमादिशेत् ॥
 अल्पदोषस्य जन्तोस्तु काले च शिशिरात्मके ।
 प्रथमे वयसि त्वेवं मासात्सन्धिः स्थिरो भवेत् ॥
 मर्ध्यमे दिगुणात्कालादुत्तरे त्रिगुणात्समृतः ।
 अवनामितमुन्नद्धेदुन्नतं चावपीडयेत् ॥
 प्राञ्ज्ज्दतिचिप्लमधो गतं चोपरि बर्त्तयेत् ।

आञ्जनैः पीडनैश्चैव सङ्क्षेपैर्व्यन्धनैस्तथा ॥
 सन्धीन् शरीरे सर्व्वास्तु चक्षानप्यचनानपि ।
 एतैस्तु स्थापनोपायैः स्थापयेन्मतिमान्निपक् ॥
 उत्पिष्टमथ विस्त्रिष्टं सन्धिं वैद्यो न घट्टयेत् ।
 तस्य शीतान्परीषेकान्प्रदेशंश्चावचारयेत् ॥
 अभिघाते च ते सन्धिः स्थां याति प्रकृतिं पुनः ।
 घृतदिग्धेन पट्टेन वेष्टयित्वा यथाविधि ॥
 पट्टोपरि कुशान्दत्त्वा यथावद्वन्धमाचरेत् ।
 प्रत्यङ्गभग्नस्य विधिरत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यते ॥
 नखसन्धिं समुत्पिष्टं रक्तानुगतमारया ।
 अवमथ्य सुते रक्ते शालिपिष्टेन लेपयेत् ॥
 भग्नां वा सन्धिमुक्तां वा स्थापयित्वाङ्गुलीं समं ।
 अणुनावेष्ट्य पट्टेन घृतषेकं प्रदापयेत् ॥
 अभ्यज्य सर्पिषा पादं तलभग्नं कुशोत्तरं ।
 वस्त्रपट्टेन बध्नीयान्न च व्यायाममाचरेत् ॥
 अभ्यज्यायामयेज्जङ्गामूरुश्च सुसमाहितः ।
 दत्त्वा हृत्तलच. शीता वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
 मतिमांशकयोगेन आञ्जेदूर्ध्वस्थि निर्गतं ।
 स्फुटितं पिष्टितं चापि बध्नीयात्पूर्ववद्विपक् ॥
 आञ्जेदूर्ध्वमधो वापि कटीभग्नान्तु मानवं ।
 ततः स्थानस्थिते सन्धौ वस्त्रभिः समुपाचरेत् ॥

पशुकांस्वयं भग्रासु घृताभ्यक्तस्य तिष्ठतः ।
 दक्षिणास्वयं वा वांमास्वनुमृज्य निबन्धनोः ॥
 ततः कवलिकान्दत्त्वा वेष्टयेत्सुषमाहितः ।
 तैलपूर्णे कटाहे वा द्रोण्यां वा शाययेन्नरं ॥
 मुषलेनोत्तिपेत्कचामंससन्धौ विसंहते ।
 स्थानस्थितश्च बभ्रोत स्वस्तिकेन विचक्षयः ॥
 कौपर्यम्नु तथा सन्धिमङ्गुष्ठेनानुमार्जयेत् ।
 अनुमृज्य ततः सन्धिं पीडयेत् कूर्पराक्षुर्त ।
 प्रसार्यात्सुक्षयेच्चैनं स्नेहसेकश्च दाययेत् ॥
 शवं जानुनि गुल्फे च मणिबन्धे च कारयेत् ।
 उभे तले समे कृत्वा तलभग्नस्य देहिनः ॥
 बन्धोद्यादामतैलेन परिषेकश्च कारयेत् ।
 प्राङ्गोमयमयं पिण्डं धारयेन्मृगमयं ततः ॥
 हस्ते जातबले चापि कुर्यात्पाषाणधारणं ।
 सन्नमुन्नमयेत्स्निग्धमचकं मुषलेन तु ॥
 तथोन्नतं पीडयेच्च बन्धोद्याद्वाढमेव च ।
 ऊरुवदापि कर्त्तव्यं वाङ्मग्नचिकित्सितं ॥
 घोवायां तु विट्तायां प्रविष्टायामधोऽपि च ।
 अवटावयहन्वोश्च प्रष्टद्धोन्नमयेन्नरं ॥
 तथा कुशान्समं दत्त्वा वस्त्रयद्देन वेष्टयेत् ॥
 उत्तानं शाययेच्चैनं सप्तरात्रमत्तद्वितः ।

रोधं प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालानुसारिणं ।
 सैरेयकं चोरगुक्तामनन्तां समधूलिकां ॥
 पिष्टां शृङ्गाटकञ्चैव पूर्वोक्तान्यौषधानि च ।
 एभिस्तदिपचेत्तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ॥
 एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्व्वकर्मसु ।
 आचपके पचघाते तानुशोषे तथार्द्धिते ॥
 मन्वास्तन्धे शिरोरोगे कर्णशूल्ये हनुपदे ।
 वाधिर्थे तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु चयं गताः ॥
 पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नखे वस्त्रिषु भोजने ।
 शीवास्तन्धोरसां वृद्धिरमुनैवोपजायते ॥
 मुखञ्च पद्मप्रतिभं सुसुगन्धिसमीरणं ।
 गन्धतैलमिदं मास्वा सर्व्ववातविकारनुत् ॥
 राजार्धनेतत्कर्त्तव्यं राज्ञामेव विचक्षतैः ।
 त्रपुंसाचप्रियालानां तैलानि मधुरैः सह ॥
 वसां दत्त्वा यथा लाभं चोरे दग्गुणे पचेत् ।
 छेदोन्नतमिदं चाग्नौ कुर्व्याद्भग्नप्रसाधनं ॥
 पामाभ्यञ्जननखेषु वस्त्रिकर्षाणि सेचने ।
 भग्नं नैति यथापाकं प्रयतेत तथाभिषक् ॥
 पक्वमांससिराश्चायु तद्धि रुच्छ्रेण सिध्यति ।
 भग्नं मन्थिमनाविह्वलमहीनाङ्गमनुत्पथं ॥
 सुखचेष्टाप्रचारञ्च रुद्धितं सम्यगादिशेत् ।

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

अयातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

आमाश्रयगते वातेच्छर्दयित्वा यथाक्रमं ।

देयः षड्वरुणो योगः सप्तरात्रं सुखामुना ॥

चित्रकेन्द्रयत्रे पाठा कटुकातिविषाभया ।

वातव्याधिप्रश्मनो योगः षड्वरुणः स्मृतः ॥

पक्वाश्रयगते चापि देयं स्नेहविरेचनं ।

वस्तयः शोधनीयाश्च प्राश्नाश्च स्रवणोत्तराः ॥

कार्थ्या वस्तिगते चापि विधिर्व्यस्तिविशोधनः ।

श्रोत्रादिषु प्रकुपिते कार्य्यस्थानिलहा क्रमः ॥

स्नेहाभक्षोपनाहाश्च मर्दनालेपनानि च ।

लङ्गांशादृक्सिरां प्राप्ते कुर्यात्साष्टम्विमोक्षणं ॥

स्नेहोपनाहाग्निकर्मबन्धनोन्मर्दनानि च ।

स्नायुसन्ध्यस्थिसम्प्राप्ते कुर्यादायावतन्द्रितः ॥

निरुद्धेऽस्थनि वा वायौ पाणिमन्थेन दारिते ।

नाडीं दत्वास्थनि भिषक् चूषयेत्पवनं बली ॥

शुक्रप्राप्तेऽनिले कार्य्यं शुक्रदोषचिकित्सितं ।

अवगाहकुटीर्कूपप्रक्षराभ्यङ्गवस्तिभिः ॥

जयेत्सर्वाङ्गं वातं सिरामोचैश्च बुद्धिमान् ।

एकाङ्गश्च भतिमान् शृङ्गैश्चावस्थितं जयेत् ॥

बलासपित्तरक्तैस्तु संस्पृष्टमविरोधिभिः ।

रोधं प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालानुसारिणं ।
 शैरेयकं चोरशुक्लामनन्तां समधूलिकां ॥
 पिष्टां गृह्णाटकञ्चैव पूर्वोक्तान्यौषधानि च ।
 शमिस्तादिपचेत्तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ॥
 एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्व्वकर्मसु ।
 आचिपक्वे पचघाते तालुशोषे तथादिने ॥
 मन्वास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूल्ये हनुपदे ।
 वाधिर्ध्वं तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ॥
 पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे मस्ये वस्तिषु भोजने ।
 शीवास्तम्भोरसां वृद्धिरमुनैवोपजायते ॥
 मुखञ्च पद्मप्रतिभं सुसुगन्धिसमीरणं ।
 गन्धतैलमिदं भ्रात्रा सर्व्ववतविकारमुत् ॥
 राजार्हमेतत्कर्त्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः ।
 ऋषंसाक्षप्रियालानां तैलानि मधुरैः सह ॥
 वशां दत्त्वा यथाज्ञानं शीरे दशगुणे पचेत् ।
 स्निग्धान्तममिदं चाग्नौ कुर्याद्भग्नप्रसाधनं ॥
 पानाभ्यञ्जनमस्येषु वस्तिकर्षाणि मेचने ।
 भग्नं नैति यथापाकं प्रयतेत तथाभिषेक् ॥
 पक्वमांसमिराज्जायु तद्वि लक्ष्णेण मिथति ।
 भग्नं सन्धिमनाविद्धमहोनाद्भमनुत्त्वणं ॥
 मुखचेष्टाप्रचारञ्च धंहितं मन्त्रगादिभेत् ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

आमाशयगते वातेच्छर्दयिला यथाक्रमं ।
 देयः पटुरणो योगः सप्तरात्रं सुखाम्बुना ॥
 चिञ्चकेन्द्रयवे पाठा कटुकातिविषाभया ।
 वातव्याधिप्रग्रमनो योगः पटुरणः स्मृतः ॥
 पक्वाशयगते चापि देयं स्नेहविरेचनं ।
 वस्तयः शोधनीयाश्च प्राश्नाश्च लवणोत्तराः ॥
 कार्थ्या वस्तिगते चापि विधिर्वस्तिविशोधनः ।
 श्रोत्रादिषु प्रकुपिते कार्थ्यस्थानिलहा क्रमः ॥
 स्नेहाभ्यङ्गोपनाहाश्च मर्दनालेपनानि च ।
 लङ्गांसाक्षकसिरां प्राप्ते कुर्यादाद्यवतन्द्रितः ॥
 स्नेहोपनाहाग्निकर्मबन्धनोन्मर्दनानि च ।
 स्नायुसन्ध्यस्त्रिसम्प्राप्ते कुर्यादाद्यावतन्द्रितः ॥
 निरुद्धेऽस्थनि वा वायौ पाणिमन्थेन दारिते ।
 नाडी दत्तास्थनि भिषक् चूषयेत्पवनं बली ॥
 शुक्रप्राप्तेऽनिले कार्थ्यं शुक्रदोषचिकित्सितं ।
 अवगाहकुटीकधूपस्तराभ्यङ्गवस्तिभिः ॥
 जघेत्सर्वाङ्गं वातं सिरामोक्षैश्च बुद्धिमान् ।
 एकाङ्गश्च सतिमान् शूद्रैश्चावस्मितं जयेत् ॥
 बलासपित्तरक्तैश्च संस्पृष्टमविरोधिभिः ।

रोधं प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालानुसारिणं ।
 शैरेयकं चौरशुक्लामनन्तां समधूलिकां ॥
 पिष्ट्वा शट्झाटकश्चैव पूर्वोक्तान्यौषधानि च ।
 एभिस्तदिपचेत्तैले शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ॥
 एतत्तैले सदा पथं भग्नानां सर्व्वकर्मसु ।
 आचेषके पचघाते तानुशोषे तथार्द्धिते ॥
 मन्यास्तम्बे शिरोरोगे कर्णशूले हनुयुद्धे ।
 वाधिर्ये तिमिरे चैव च स्त्रीषु चघ्नं गताः ॥
 पथं पाने तथाभ्यङ्गे मस्ये वस्त्रिषु भोजने ।
 शीवास्तन्धोरसां वृद्धिरमुनैवोपजायते ॥
 मुखञ्च पद्मप्रतिभं सुसुगन्धिसमीरणं ।
 गन्धतेलमिदं नाम्ना सर्व्ववातविकारनुत् ॥
 राजार्द्धमेतत्कर्त्तव्यं राज्ञामेव विचक्षयैः ।
 त्रपुंसाच्चप्रियालानां तैलानि मधुरैः सह ॥
 वसां दत्त्वा यथा लाभं चोरे द्रव्यगुणे पचेत् ।
 क्षिप्तोत्तममिदं चाशु कुर्ध्याद्भग्नप्रसाधनं ॥
 पानाभ्यञ्जननखेषु वस्त्रिकर्मणि सेचने ।
 भग्नं नैति यथापाकं प्रयतेत तथाभिषक् ॥
 पक्वमांससिरास्त्राय तद्धि कृच्छ्रेण सिध्यति ।
 भग्नं मन्थिमनाविद्धमक्षोनाद्धमनुत्त्वणं ॥
 मुखचेष्टाप्रचारञ्च र्द्धितं मम्यगादिशेत् ।

— ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ —

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

आमाशयगते वातेच्छर्दयिला यथाक्रमं ।

देयः षड्वरुणो योगः सप्तरात्रं सुखाम्बुना ॥

चिचकेन्द्रयवे पाठा कटुकातिविषाभया ।

वातव्याधिप्रशमनो योगः षड्वरुणः स्मृतः ॥

पक्वाशयगते चापि देयं स्नेहविरेचनं ।

वस्तथः शोधनीयास्तु प्राग्नास्तु लवणोत्तराः ॥

कार्थ्या वस्तिगते चापि विधिर्व्यस्तिविशोधनः ।

ओषादियु प्रकुपिते कार्य्यस्यानिलहा क्रमः ॥

स्नेहाभ्यङ्गोपनाहाद्य मर्दनालेपनानि च ।

लज्जांशाष्टकुसिरां प्राप्ते कुर्याच्चाष्टग्विमोक्षणं ॥

स्नेहोपनाहाग्निकर्मबन्धनोन्मर्दनानि च ।

स्नायुसन्ध्यस्थिसम्प्राप्ते कुर्यादाद्यावतन्द्रितः ॥

निरुद्धेऽस्थानि वा वायौ पाणिमन्थेन दारिते ।

नाडीं दत्त्वास्थानि भिषक् चूषयेत्पवनं बली ॥

शुक्रप्राप्तेऽनिले कार्य्यं शुक्रदोषचिकित्सितं ।

अवगाहकुटीकर्षूपस्ताराभ्यङ्गवस्तिभिः ॥

जयेत्सर्वाङ्गजं वातं सिरामोचैश्च बुद्धिमान् ।

एकाङ्गगच्च मतिमान् शृङ्गैश्चावस्थितं जयेत् ॥

बलासपित्तरक्तैस्तु संसृष्टमविरोधिभिः ।

सुप्तिवातेन सञ्ज्ञोचं कुर्यात्तु वज्रशोभिषक् ॥
 दिङ्मास्य सवणागारधूमैस्तैलसमन्वितैः ।
 पञ्चमूलीशृतं चौरं फलासौ रस एव च ॥
 सुस्त्रिगो धान्ययूषो वा हितो वातविकारिणः ।
 काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वान्घ्रद्रव्यमंड्युतः ॥
 घानुपोदकमांसस्तु सर्वस्त्रेहसमन्वितः ।
 सुखोष्णः स्यलवणः शास्त्रणः पक्विकीर्णितः ॥
 तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा वातरोगिणः ।
 कुक्षमार्गं रुजार्त्तं वा गात्रं स्तब्धमयापि वा ॥
 गाढं पट्टैर्निबध्नीयात्तौमकार्पासकौर्णिकैः ।
 विडालनकुलोद्ग्राणां चर्मगोष्ठां मृगस्य वा ॥
 प्रवेशयेद्वा स्तब्धार्त्तं शास्त्रणेनोपनाहितं ।
 स्कन्धवक्षस्त्रिकप्राप्तं वायुं मन्यागतं तथा ॥
 वमनं हन्ति नक्षत्रं कुशलेन प्रयोजितं ।
 शिरोगतं शिरोवस्तिर्हन्ति वासृग्विमोचणं ॥
 स्त्रेहमावासहसन्तु धारयेत्तत्र योगतः ।
 सर्वान्घ्रगतमेकाङ्गस्थितं वापि समीरणं ॥
 रुणद्धि केवलो वस्तिर्वायुवेगमिवाचलः ।
 स्त्रेहस्त्रेहस्तथाभ्यङ्गो वस्तिः स्त्रेहविरेचनं ॥
 शिरोवस्तिः शिरःस्त्रेहो धूमः स्त्रेहिक एव च ।
 सुखोष्णः स्त्रेहगण्डूषो नम्यं स्त्रेहिकमेव च ॥

रसाः क्षीराणि मांसानि स्नेहाः स्नेहान्वितेष्व यत् ।
 भोजनानि फलाद्यानि स्निग्धानि सवणानि च ॥
 सुखोष्णञ्च परीषेकस्तथा संवादनानि च ।
 कुङ्कुमागुरुपत्राणि कुष्ठैलातगराणि च ॥
 कौशेयैर्णिकरोमाणि कार्पासानि गुहूणि च ।
 निवातोत्पद्युक्तानि तथा गर्भगृहाणि च ॥
 भृदो शय्याग्निसन्तापो ब्रह्मचर्यं तथैव च ।
 समासेनैवमादेनि योज्यान्यनिष्ठरोगिषु ॥

विट्पट्टन्तीसुवर्णक्षीरोसप्रलाशङ्खिनीत्रिफलाविडङ्गानामक्षसमाः
 कल्का विज्वमात्र. कल्कस्तिन्त्रकमूलकग्निस्रकयोस्त्रिफलारसदधि
 पात्रे द्वे द्वे घृतपात्रमेकं तदैकथं संसृज्य विपचेत्तिन्त्रकसर्पिं
 रेतस्त्रेहविरेचनमुपदिशन्ति वातरोगेषु । तिन्त्रकविधिरेवाशोक
 रम्यकयोर्द्वयः ॥

तिलपरिपोडनोपकरणकाष्ठान्याद्यत्यानल्पकार्त्तं तैलपरिपो
 तान्यणूनि खण्ड्यः कल्पयित्वावक्षुच महति कटाहे पानीये
 आस्ताव्य काययेत्ततः स्नेहममुष्टाद्यदुदेति तत्सरकपाण्थोरन्यत्
 रेणादाय वातघ्नौषधप्रतीवापञ्च स्नेहपाककल्पेन विपचेदेतद्गुणै
 समुपदिशन्ति वातरोगेषु । अणुभ्यस्तैलद्रव्येभ्यो निष्पाद्यतद्रव्यणुतैलं ॥

अथ महापञ्चमूलकाष्टैर्बन्धभिरवदद्यावनिप्रदेशमक्षितमुषि
 तमेकरात्रमुपशान्तेऽग्रावेपोह्य भस्म निहृत्तां भूमिं विदारिगन्धा
 दिसिद्धेन तैलघटशतेन तुल्यपयसाभिषिच्यैकरात्रमवस्थाप्य ततो

यावती मृत्तिका स्निग्धा स्नात्तामादायोष्णोदकेन मद्धति कटाहेऽ
 भ्यासिञ्चेत्तत्र यत्तत्समुत्तिष्ठेत्तत्पाणिभ्यां पर्यादाय खनुगुप्तं निद
 ध्यात् । ततस्तैलं वातहरौपधकाथमांसरसचीरास्त्रभागसहस्रेण सह
 स्रपाकं विपचेद्यावता कालेन शक्नोति पक्वं प्रतिवापश्चान्न हैमवता
 दक्षिणपथमाद्य गन्धा वातघ्नानि च तस्मिन् सिध्यति शङ्खाना
 भ्रापयेदुन्मुभिं घातयेच्छर्षं धारयेद्दालव्यजनैश्च बीजयेद्ब्राह्मण
 सहस्रं भोजयेत् तत्साधु सिद्धमवतार्य सौवर्णे राजते मृग्नये वा
 पाचे खनुगुप्तं निदध्यात्तदेतत् सहस्रपाकमप्रतिवारवोर्यं राजार्हं
 तैलमेवं भागशतविपकं शतपाकं ॥

गन्धर्व्वहस्तकमुष्ककनकमालाटरूपकपूतीकारग्वधचिचका
 दीनां पचाण्यार्द्राणि लवणेन सप्तोदूखलेऽवचुय खेदघटे प्रक्षिप्या
 वलिय गोशृङ्गिर्दाहयेदेतत्पत्रलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु ॥
 पत्रलवणं ॥

एवं सुदीकाण्डवात्ताकुशिशुनवणानि सद्भुच घटं पूरयित्वा
 सर्पिलैलवसामज्जभिः प्रक्षिप्यावलिय गोशृङ्गिर्दाहयेदेतत्क्षेदलवण
 मुपदिशन्ति वातरोगेषु ॥ काण्डलवणं ॥

गण्डीरपलाशकुटजविच्चारकं सुघ्नपांमार्गपाटलापारिभद्रकना
 देधीरुष्णगन्धानीर्पनिर्दहन्यटरूपकनकमालकपूतिकष्टहतीकण्ट
 कारिकाभक्षतकेद्रुदीवैजयन्तीकदलीवर्धाभृष्ट्रीवेरक्षुरकेन्द्रवारुणी
 श्वेतमोक्षकाशोका इत्येवं वगैः समूलपत्रशाखमार्द्रमादृत्य लवणेन
 सह संसृष्टं पूर्व्ववद्गन्ध्या चारकत्वेन परिखाय विपचेदेतत्प्रति

वापसात्र हिङ्गादिभिः पिप्पल्यादिभिर्वा । इत्येतत्कल्याणकलवणं
वातरोगेषु गुल्मसोहाग्निपङ्गाजीर्णार्शोऽरोचकार्त्तानां कासादिभि
रुपद्रुतानां चापदिशन्ति पानभोजनेष्विति ॥

भवति चात्र ॥ विष्यन्दनादुष्णभावाद्दोषाणाञ्च विपाचनात् ।

संस्कारपाचनाच्चेदं वातरोगेषु शस्यते ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातोमहावातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

द्विविधं वातशोणितमुत्तानमवगाढश्चेत्येके भावन्तीतत्तु न
सम्यक्कुष्ठवदुत्तानं भूत्वा कासान्तरेणावगाढीभवति तस्मान्न
द्विविधं ॥

तत्र बलवद्विग्रहादिभिः प्रकुपितस्य वायोगुरुष्णाध्यग्रनशी
लस्य प्रदुष्टं शोणितं मार्गमावृत्य वातेन सहैकीभूतं युगपद्वात
रक्तनिमित्तां वेदनां जनयतीति वातरक्तं तत्तु पूर्व्वं हस्तपादयो
रवस्थानं कृत्वा पश्चाद्देहं व्याप्नोति । तस्य पूर्व्वरूपाणि तीददाह

कण्डूशोफस्तम्बकपास्थिमिरास्त्रायुधमनिस्यन्दनसक्थिदौर्ब्य
स्थानि श्यावरक्तमण्डलोत्पत्तिश्चाकस्मात्पाणिपादतलाङ्गलिगुल्फ
प्रभृतिषु ॥ तत्राप्रतिकारिणोऽपचारिणश्च रोगो व्यक्तस्तस्य
लक्षणमुक्तं तत्राप्रतिकारिणो वैकल्यं भवति ॥

भवति चात्र ॥ प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणां ।

स्थूनानां सुखिनां चापि वातरक्तं प्रकुप्यति ॥

तत्र प्राणसांसत्तयपिपासाज्वरमूर्च्छाश्वासकामसाभारोचकावि
पाकविमरणसङ्कोचनैरनुपद्रुतं चलवन्तमात्मवन्तमुपकरणवन्तं
चोपक्रमेत् ॥

तत्रादावेव वज्रवातरुचिज्ञानाद्वाद्गते मार्गावरणादुष्टोष्णित
मसृष्टदत्त्याल्पमवमिच्छेदातकोपभयात्ततो वमनादिभिर्हृषक्रमैरुप
पाद्य प्रतिसंश्लेषभक्तं वातप्रबले पुराणघृतं पायेद्यदजाक्षीरं
चार्द्धतैलं मधुकाक्षयुक्तं शृगालविन्नासिद्धं वा शर्करामधुमधुरं
शृङ्खलीशृङ्गाटककण्डेरुसिद्धं वा श्यामारास्त्रासुपवीशृगालविन्ना
पोलुषतावरीश्वदंष्ट्रादिपञ्चमूलोसिद्धं वा ॥ द्विपञ्चमूलोक्ताया
ष्टगुणसिद्धेन च पयसा मधुकमेथशृङ्खलीश्वदंष्ट्रासरलभद्रदाहवचा
सुरभिकल्कप्रतीवापं तैलं पाचयित्वा पानादिपूषयुञ्जीत
शतावरीमयूरकमधुकक्षीरविदारीबलातिबलादणपञ्चमूलोकाय
सिद्धं वा काकोल्यादिप्रतिवापं बलातैलं शतपाकश्चेति ॥ वातहर
मूलसिद्धेन च पयसा परिपेचनमन्त्रेण वा कुर्वीत ॥ यक्षमधुकैर
ण्डतिलवर्षाभूमिर्वा प्रदेहः कायैः ॥

तत्र चूर्णितेषु यवगोधूमतिलमुद्गमापेषु प्रत्येकशः काकोली
क्षीरकाकोली जीवकर्षभकयलातिबलाविषंशृणालशृगालविन्नामेथ
शृङ्खलीपियालशर्कराकण्डेरुसुरभिवचोक्कमिश्रेपूषनाहार्यं सर्पसै
लवसामज्जदुग्धसिद्धाः पञ्च पायसा व्याख्याताः ॥ सैद्धिकफलसारो
त्कारिका वा ॥ चूर्णितेषु यवगोधूमतिलमुद्गमापेषु विचित्रमह्य
पिशितवेश्वारो वा ॥ विस्वपेशिकातगरदेवदारुसरलारास्त्राहरेण

कुष्ठशतपुष्पासुरादधिमस्तुयुक्त उपनाहः ॥ मातुनुज्ञास्वैम्भवघृतमिश्रा मधुशियुमूलमालेपे तिलकल्कयेति वातप्रवले ॥

पित्तप्रवले द्राक्षारेवतकट्फलपयस्यामधुकचन्दनकाशर्यकषायं शर्करामधुमधुरं पाययेत् । शतावरीमधुकपटोलत्रिफलाकटुरोहिणीकषायं गुडूचीकषायं वा पित्तज्वरहरचन्दनादिकषायं शर्करा मधुमधुरं तिक्तकषायसिद्धं वा सर्पिः ॥

विसृष्टणालभद्रश्रियपद्मकषायेणार्द्धक्षीरेण परिषेकः ॥ क्षीरे क्षुरसमधुशर्करातण्डुलोदकैर्षा द्राक्षेषुकषायमिश्रैर्मस्तुमधुधान्यास्त्रैर्जीवनीयसिद्धेन वा सर्पिषाभ्यङ्गः ॥

शतधौतघृतेन वा काकोल्यादिकल्कविपक्वेन वा सर्पिषा शालिषट्पिकनलवञ्जुलतालोमशट्फणाटकगलोक्षगैरोगैरिकशैवलपद्मकपद्मपत्रप्रमृतिभिर्धान्यास्त्रपिष्टैः प्रदेहोघृतमिश्रः ॥ वातप्रवलेऽप्येष सुखोष्णः प्रदेहः कार्यः ॥ रक्तप्रवलेऽप्येवं वज्रशय शोणितमवसेचयेत् शीततमास्य प्रदेहाः कार्य्या इति ॥

क्षेप्तप्रवले ताम्रलकहरिद्राकषायं मधुमधुरं पाययेत् ॥ त्रिफलाकषायं वा मधुकट्फलवेरहरीतकीतिक्तरोहिणीकल्कांवा सचौद्रमूत्रं तोयेन गुडहरीतकीं वा भक्षयेत् ॥

तैलमूत्रचारोदकसुराशुक्तकफघ्नीषधनिःकार्यैः परिषेकः ॥ आरग्वधादिकषायैर्व्याणैः । मस्तुमूत्रसुराशुक्तमधुकषारिवा पद्मकसिद्धं वा घृतमभ्यङ्गः । तिलसर्वपातघोयवचूर्णानि श्लेष्मातककपित्तमधुशियुमिश्राणि चारमूत्रपिष्टः प्रदेहः ॥

श्वेतसर्पकल्कः तिलाश्वगन्धाकल्कः प्रियालसेलुकपित्त्यलक
कल्कः मधुशिशुपुनर्नवाकल्कः व्याधतिकाष्ठकपर्णीष्टहतोक्क
इत्येते पञ्च प्रदेशाः सुखोष्णाः चारोदकपिष्टाः ॥

• • शालपर्णी वृश्चिपर्णी वृहत्यौ वा क्षीरपिष्टः स्तूपणमिश्राः ॥
संशर्गे सन्निपाते च क्रियापथमुक्तं मिश्रं कुर्यात् ॥

सर्वेषु गुडहरीतर्षो वा सेवेत पिप्पलीर्षा क्षीरपिष्टा वारिपि
ष्टाश्च पञ्चाभिष्टह्या दशाभिष्टह्या वा पिवेत्क्षीरौदनाहारो दश
रात्रं भूयस्यापकर्षयेदेवं यावत्पञ्चदश चेति तदेतत्पिप्पलीवर्द्ध
मानकं वातशोणितविषमज्वरारोचकपाण्डुरोगक्षीघ्रोदराग्निः
काशश्चासश्चेफग्रोपामिषादृष्टोदराण्युपहन्ति ॥

जीवनीयप्रतीगपं सर्पिः पयसा पाचयित्वा ऽभ्यञ्जेत् ॥

• सहासहदेवाचन्दनमूर्ध्नामुक्ताप्रियालशर्तावरीकशेरुपद्मकम
धुकशतपुष्पाकुष्ठानि क्षीरपिष्टः प्रदेशो घृतमण्डयुक्तः ॥

शैरेयकाटरूपकवलातिधलाजीवन्तोसुपवीकल्को वा ह्याग
क्षीरपिष्टः ॥

काशमर्थमधुकतपलकल्को वा मधूच्छिष्टमश्लिष्टासर्ज्जरससारि
कक्षीरमिहं पिण्डनीलमभ्यङ्गः ॥

सर्वेषु च पुराणघृतमामलकरमविषकं वा पानार्थं ॥ जीव
नीयमिहं परिपेकार्थं काकोल्यादिकाथकल्कमिहं वा सुपवी
काथमिहं वा कारवेत्तककाथमात्रमिहं वा ॥ बलातैलं वा परि

षेकावगाहवस्तिभोजनेषु शालिषष्टिकयवगोधूमाक्षमनवं भुञ्जीत
पयसा जाङ्गलरसेन वा मुद्गयूषेणवानस्त्रेण ॥

शोणितमोचश्चाभीष्टां कुर्वीत । उच्छ्रितदेष्टे च वमन
विरेचनास्थापनानुवासनकर्मा कर्त्तव्यं ॥

भवन्ति चात्र ॥ श्वमाद्यैः क्रियायोगैरचिरोत्पतितं सुखं ।

वातासृक् साध्यते वैद्यैर्याप्यते तु चिरोत्पतितं ॥

उपेनाहपरीषेकप्रदेहाभ्यञ्जनानि च ।

शरणान्यप्रवातानि मनोज्ञानि महान्ति च ॥

मृदुगण्डोपधानानि शयनानि सुखानि च ।

वातरक्ते प्रसृत्यन्ते मृदुसंशदनानि च ॥

आयामं मैथुनं कोपमुष्णान्नलवणान्नं ।

दिवास्वप्नमभिस्यन्दि गुरु चान्नं विवर्जयेत् ॥

अपतानकिनमस्तसाक्षमवकभ्रुवमस्तम्भमेद्रमस्त्रेदनमवेपनम
प्रलापिनमखड्वापातिनमवहिरायामिनं चोपकृतेत् ॥

तत्र प्रागेव स्नेहाभ्यक्तं स्निग्धररीरंमंशपीडनेन तीक्ष्णेनापक
मेत शिरःशुद्ध्यर्थं । अनन्तरञ्च विदारिगन्धादिकायमांसरस
क्षीरदधिपक्वं सर्पिरञ्च पाययेत् तथा हि नातिमांसं वायुः प्रस
रति । ततो भद्रदार्व्यादिवातप्रगणमाहृत्य मयवकोलकुलत्पशानू
पौदकमांसं पञ्चवर्गमेकतः प्रकाय्य तमादाय कषायमन्त्रक्षीरैः
सहोन्मिश्र्य सर्पिलैलवसामज्जभिः सह विपचेन्मधुरैकप्रतीवापं तदे
तत्तद्वृतमपतानकिनां परिषेकावगाहाभ्यङ्गपानभोजनानुवासनन

स्येपु विदध्यात् । यथोक्तैश्च खेदविधानैः खेदयेत् ॥ बलीयसि वाते
सुखोष्णतृपवुसकरीपपूर्णे कूपे निदध्यादामुखात् ॥ तप्तायां वाङ्गा
रक्षुल्यां तप्तायां वा शिलायां सुरापरिपिक्तायां पलाशदलच्छ
*आद्या शाययेत् । कृशरोविशवारपायसैर्वा खेदयेत् ॥

मूलकोरूवूकस्फूर्जार्जकार्कग्नलाशङ्खिनीस्वरसमिद्धं तैलमप
तानकिनां परिर्येकादिपूपयोज्यं ॥ अभुक्तवता पीतमश्वं दधिमरिच
वचायुक्तमपतानकं हन्ति तैलसर्पिर्वसाक्षौद्राणि च ॥ एतच्छुद्ध
वातापतानकविधानमुक्तं संस्पृष्टे संस्पृष्टं कर्तव्यं । वेगान्तेषु चाव
पीडं दद्यात् ॥ ताम्रचूडकर्कटकृष्णमत्स्यशिङ्गुमारवराहवसाद्या
सेवेत । क्षीराणि वा वातहरसिद्धानि यवकोलकुलत्यमूलकदधि
घृततैलसिद्धां वा यवागूं छेदविरेचनास्यापनानुवासनैश्चैनं दद्य
रात्राहतवेगमुपक्रमेत् ॥ वातव्याधिरिचिकित्सितं चोवेचेत रक्षा
कर्म च कुर्यादिति ॥

पचाद्यातोपद्रुतमच्चानगाच्चं सहजमात्मवन्तमुपकरणवन्तं चोप
क्रमेत् ॥ तच्च प्रागेव छेदखेदोपपन्नं मृदुना बोधनेन संशोधानुवासा
स्याप्यत्र यथाकालमाक्षेपकविधानेनोपचरेत् । वैशेषिकृत्याच
मस्तिष्कशिरोवस्तिद्याणुतैलमभ्यङ्गार्थं शास्त्रणमुपनाहार्थं बला
तैलमनुवासनार्थं । एवमतन्त्रितस्त्रीयतुरो वा मामाग्न क्रिया
पयमुपसेवेत ॥

मन्याप्ताभ्योऽप्येतदेव विधानं विशेषतो वातक्षेमहरैर्नैस्त्वैस्त्वै
देदोपचरेत् ॥

अपतन्वकातुरं नापतयेत् । वमनानुशमनास्थापनानि न निषे-
वेत् ॥ वातस्रोतोपरुद्धोच्छ्रांसं तोत्सुः प्रध्मापनैर्माचयेत् । तुम्बुरुपुष्क-
राङ्गहिङ्गुस्त्रिवेतसपथ्यालवणत्रयं यवकाथिनं पातुं प्रयच्छेत् पथ्या-
शताहैः सौवर्चलदिपले चतुर्गुणे पयसि सर्पिःप्रस्यं सिद्धं वात-
स्रोत्रापनुचं कर्मां कुर्यात् ॥

अर्दितातुरं बलवन्तमुपकरणवन्तश्च वातव्याधिविधानेनोपचे-
रेद्देशिकैश्च मस्तिष्कमिरोवस्तिनस्यधूमेत्पनाहस्तेहनाडोस्तेदादि-
भिः । ततः सतृणं महापद्ममूलं कांकोल्यादिं विदारिगन्धादिमौ-
दकामूपमांसं तथैवौदककन्दार्थं संहृत्य द्विगुणोदके क्षीरद्रेणे
निकाथ्य पादावग्रिष्टमवतार्य परिस्त्राय तैलप्रस्येनोन्मिश्र्य पुनर-
ग्रावधिमयेत् ततस्तेलं क्षीरानुगतमवतार्य श्रीतीभूतमभिमथ्यो-
यात्तत्र यः क्षौद्र उत्तिष्ठेत्तमादाय मधुरौषधसहाक्षीरयुक्तं वि-
पचेदेतत्क्षीरं तैलमर्दितातुराणां पानाभ्यङ्गादिषूपयोज्यं ॥
तैलहीनं वा क्षीरसर्पिरचितर्पणमिति ॥

गृध्रसीविश्वाचीक्रौष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलशतकण्टकपाददाहपा-
दहर्षावबाहुकवाधिर्यधमनीगतवातरोगेषु यथोक्तं यथोद्देशश्च
सिरायधं कुर्यादन्यत्रावबाहुकादातव्याधिचिकित्सितं चावेचेत् ॥

कर्णशूलं तु शृङ्गवेररसं तैलमधुसंसृष्टं सैन्धवोपहितं सुखोष्णं
कर्णे दद्यादजामूचं मधुतैलानि वा मातुलुङ्गदाडिमति-
न्तिडीकखरसमूत्रसिद्धं तैलं शृङ्गसुरातकमूचलवणसिद्धं वा ॥

नाडीस्वेदस्य स्वेदयेत् । वातव्याधिचिकित्सां चवेत्तेत । भूयस्यो
न्तरे वक्ष्यामः ॥

तृष्णीप्रतृष्णोः स्वेदलवणमुदकेन पाययेत् पिप्पल्यादिचूर्णे
वा हिङ्गुयवचारप्रगाढं वा सर्पिर्वस्त्रिभिश्चैनमुपक्रमेत् ॥

आभ्राने त्वपतर्पणपाणितापदीपनचूर्णफलवर्त्तिक्रियापाचनीय
वस्त्रिभिरुपधरेत् । सङ्गनानन्तरं चाक्षकाले धान्यकजीरकादि
दीपनसिद्धान्धानानि ॥ प्रत्याभ्राने हृदनापतर्पणदीपनानि
कुर्यात् ।

श्रद्धोलाप्रत्यश्लोयोगुल्माभ्यन्तरविद्रधिबल्लिक्याविभाग इति ॥

चिङ्गुचिकटुवचाजमोदाधन्याजगन्धादाडिमतिन्निडोकपाठाचि
चकयवचारभैन्धवविडसौवर्चलस्त्रजिकापिप्पलीमूलान्धवेतससठीपु
ष्करमूलहपुपाचव्याजालीपय्याचूर्णयित्वा मातुलुङ्गाक्षेन बद्ध्वा
परिभाष्याक्षमार्षा गुटिकां कारयेत्ततः प्रातरेकैकां वातविकारी
भवेद्यत् । अथैषयोगः, कासश्वासगुल्मोदरारोचकहृद्दोषाभ्रान
पार्श्वोदरवस्त्रिष्टलानाहमूषकश्चूष्णीहार्गस्त्रणीप्रतृष्णीरपहन्ति ॥
भवन्ति चात्र ॥ केवलो दोषयुक्तो वा धातुभिर्वाहृतोऽनिलः ।

विज्ञेयो लक्षणाद्वाभ्यां चिकित्सा वाऽविरोधतः ॥

रुजावन्तं धनं शीतं शोफं मेदोयुतोऽनिलः ।

करोति यस्य तं वैशः शोथवत्समुपाचरेत् ॥

कफमेदोहृतो वायुर्यदोहृतः प्रतिपद्यते ।

तदाङ्गमर्दशैथिल्यरोमहर्षरुजान्वरैः ॥
 निद्रया चादितौ स्तब्धौ शीतलावप्रचेतनौ ।
 गुरुकावस्थिरावूर्ध्वं न स्वाविव च मन्यते ॥
 तमूरुश्लथमित्याङ्गराक्षवातमथापरे ।
 खेहवर्जं पिवेत्तत्र चूर्णं षट्घरणं नरः ॥
 हितमुष्णाम्बुना तदन्तिष्पल्यादिगणैः कृतं ।
 लिङ्गाद्वा वैफल्यचूर्णं चौद्रेण कटुकान्वितं ॥
 मूत्रैर्वा गुग्गुलुश्रेष्ठं पिवेद्वापि शिलाजतु ।
 ततो हन्ति कफाक्रान्तं समेदस्कं प्रभञ्जनं ॥
 हृद्गोमरुचिं गुल्मं तथाभ्यन्तरविद्रधिं ।
 सत्तारमूत्रखेदाश्च रुचाण्युत्सादनानि च ॥
 कुर्याद्दिह्याश्च मूत्राक्षौ करञ्जफलसर्वपैः ।
 भोज्याः पुराणश्यामाककोद्रवोद्दालशालयः ॥
 शुष्कमूलकयूषेण पशेलस्य रसेन वा ।
 जाङ्गलैरघृतैर्भाषैः शकैश्चालवणैर्हितैः ॥
 यदा स्थातां परिचीणे भूयिष्ठे कफमेदसौ ।
 तदा खेदादिकं कर्म पुनरचावचारयेत् ॥
 सुगन्धिः सुसधुः सूक्ष्मस्तीक्ष्णोऽणः कटुकोर
 कटुपाकः सरो हृद्यो गुग्गुलुः सिग्धपिच्छिलः
 स नरो वृद्धो वृद्धः पुराणस्त्वपकर्षणः ।
 तैक्ष्ण्योऽण्योऽत्कफवातघ्नः सरत्वात्मलपित्तनुत्

सौगन्ध्यात् पूतिकोष्ठघ्नः सौत्स्याश्चानलदोषनः ।

तम्प्रातस्त्रिफलादार्वीपटोलकुशवारिभिः ॥

पिवेदावाप्य वा मूत्रैः चारैरुष्णोदकेन वा ।

जीर्णे दूधरसचौरैर्भुञ्जानो हन्ति मांसतः ॥

गुल्मे मेहमुदावर्तमुदरं सभगन्दरं ।

छमिकषद्वरुचिश्चिचाण्डवृद्धयन्यमेव च ॥

नाद्यान्वातस्ययथुकुष्ठदुष्टवर्णाथ सः ।

कोष्ठसन्ध्यस्थिगं वायुं वृक्षमिद्राशनिर्यथा ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

अथातोऽर्शसां चिकित्सितं व्याख्यास्याम ॥

चतुर्विधोऽर्शसां साधनोपायः ॥ तद्यथा भेषजं चारोऽग्निः शूल
मिति तत्राचिरकालजातान्यल्पदोषलिङ्गोपद्रवाणि भेषजसाध्यानि
मृदुप्रसृतावगाढान्युच्छ्रितानि चारेण । कर्कशस्थिरपृथुक
ठिनान्यग्निना । तनुमूलान्युच्छ्रितानि क्षेदयन्ति च शस्त्रेण ।
तत्र भेषजसाध्यानामर्शसामदृश्यानाञ्च भेषजं भवति चाराग्नि
शूलसाध्यानान्तु विधानमुच्यमानमुपधारय ॥

तत्र बलवन्तमातुरमर्शोभिः पट्टतमुपविग्धं परिलिखन्मनि
सवेदनाभिवृद्धिप्रशमार्थं स्निग्धमुष्णमल्पमत्तं द्रवप्रायं भुक्त्वन्त
मुपवेश्य सम्यक्ते शुचौ देहे साधारणे व्यथे काले समे फलके

शय्यायां वा प्रेत्यादित्यगुदमन्यस्थोत्सिद्धे निषण्णपूर्वकायमुत्तानं
 किञ्चिदुन्नतकटिकं वस्त्रकम्बलकोपविष्टं यन्त्रशाटकेन परिचिन्न
 योवामकथं - परिकर्षिभिः सुपरिगृहीतमस्यन्दनशरीरं कृत्वा
 ततोऽस्मिन् घृताभ्यक्तं यन्त्रमृज्ज्वणुमुखं पायौ शनैः शनैः प्रवाहमा
 णस्य प्रणिधाय प्रविष्टे चार्त्रो वीक्ष्य शलाकयोत्पोद्य पिचुवस्तयो
 रन्यतरेण प्रमृज्य चारं पातयेत् पातयित्वा च पाणिना यन्त्र
 द्वारं पिधाय वाक्कृतमात्रमुपचेत । ततः प्रमृज्य चारबलं
 व्याधिवलञ्चावेक्ष्य पुनरालेपयेत् । अथार्शः पक्वेजाम्बवप्रतीकाश
 मभिसमीक्ष्यावसन्नमीषन्नतमुपावर्त्तयेत् ॥ चारं प्रक्षालयेद्द्वान्या
 स्त्रेण दधिमस्तुशुक्लफलाच्चैर्वा ततो यष्टीमधुकमिश्रेण सर्पिषा
 निर्वाप्य यन्त्रमपनीयोत्थाप्यातुरमुष्णोदकोपविष्टं शीताभिरङ्गिः
 परिषिञ्चेदशीताभिरित्येके ॥ ततोनिर्वातमागारं प्रवेश्याचारिक
 मादिशेत् सावशेषं पुनर्हरेत् । एवं सप्तरात्रात्सप्तरात्रादेकैरुमु
 पक्रमेत तत्र वैजुपु पूर्वं दक्षिणं साधयेद्दक्षिणादामं वामात्पृष्ठजं
 ततोऽप्यजमिति ॥

तत्र वातक्षेत्रनिमित्तान्यग्निचाराभ्यां साधयेत् चारेणैव
 मृदुना पित्तरक्तनिमित्तानि । तत्र वातानुलोम्यमक्षदक्षिरग्नि
 दीप्तिलाघवं बलवर्णोत्पत्तिर्मनस्तष्टिरिति सम्यग्दग्धलिङ्गानि ॥
 अतिदग्धे तु गुदावदरणं दाशैर्मूर्च्छा ज्वरः पिपासा शोणितानि
 प्रवृत्तिस्तन्निमित्ताद्योपद्रवा भवन्ति ॥ श्यामाल्पव्रणता कण्डूर
 निलवैगुण्यमिन्द्रियाणामप्रसादो विकारस्य चाशान्तिर्हिनदग्धे ॥

महान्तिच प्राणवतश्चिला दहेत् । निर्गतानि चात्ययं
 दोषपूर्णानि यन्तादिना स्वेदाभ्यङ्गस्नेहावगाहोपनाहविस्त्रावणा
 लेपसाराग्निश्लेष्पाचरेत् ॥ प्रवृत्तरक्तानि च रक्तपित्तविधानेन
 भिन्नपुरीषाणि चातोसारविधानेन वद्धवर्चांसि स्नेहपानविधाने
 नोदावर्त्तविधानेन वा । एष सर्वस्यानगतानामर्शसां दहनकल्पः ॥

आसाद्य च दर्ब्बाकूर्चकशलाकानामन्यतमेन चारं पतयेत् ॥
 भ्रष्टगुदस्य तु विना यन्त्रेण चारादिकर्म प्रयुञ्जीत सर्वेषु च
 शालिपट्टिकयवगोधूमान्नं सर्पिःस्निग्धमुपेवेत पयसा निम्ब
 यूषेण पटोलयूषेण वा यथादोषमाकैर्वास्तूक्तण्डूलीयकजीवन्यु
 पोदिकाश्वत्थलावालमूलकपालङ्गमनचिह्नीचुष्टूकलायवक्षीभिरन्यै
 र्वा ॥ यच्चान्यदपि स्निग्धमग्निदीपनमर्शघ्नं सृष्टमूत्रपुरीषश्च
 तदुपेवेत ॥

दग्धेषु चार्शस्त्रभ्यक्तोऽग्निलसन्मुच्यार्थमनिलप्रकोपधरक्षणा
 यंश्च स्नेहादीनां सामान्यतो विप्रेषतस्तु क्रियापयमुपेवेत ॥ सर्पिंषि
 च दीपनीयवातहरमिद्धानि हिङ्गादिभिर्युतैः प्रतिसंमृज्य पिबेत् ॥
 पित्ताग्निस्तु श्लथक्पर्णादीनां कषायेण दीपनीयप्रतीवापं भद्रदा
 र्वादिपिप्पल्यादिमर्षिः ॥ गोणितार्शस्तु मञ्जिष्ठासुहृदादीनां क
 षाये स्नेमाग्निस्तु सुरसादीनां कषाये सर्पिः । उपद्रवांस्य यथास्वमु
 पचरेत् ॥

परश्च यत्रमास्याय गुदे चाराग्निश्लेष्माण्यवचारयेत्तदि
 भ्रमाद्धि पाण्ड्यशोफदाहमदमूर्च्छोटापानाहातोसारप्रवाहणानि

भवन्ति मरणं वा ॥

अतज्ज्ञं यन्त्रप्रमाणमुपदेक्ष्यामः ॥

तत्र यन्त्रं लौहं दान्तं शार्ङ्गं वाचं वा गोक्षुणाकारं चतु
रङ्गुलायतं पञ्चाङ्गुलपरिणाहं पुंसां षडङ्गुलपरिणाहं नारीणां
तलायतं तद्विच्छिद्रे दर्शनार्थमेकं छिद्रमेकं छिद्रन्तु कर्मणि ।
एकद्वारे हि ब्रह्मचाराग्नीनामतिकमो न भवति ॥ छिद्र
प्रमाणन्तु अङ्गुलायतमङ्गुष्ठोदरपरिणाहं यदङ्गुलमवशिष्टं
तस्यार्द्धाङ्गुलमधस्तादर्द्धाङ्गुलोच्छ्रितोपरि वृत्तकर्णिकमेष यन्त्रा
हतिप्रमाणः ॥

अतज्ज्ञं मर्शसामालेपान्वक्ष्यामः ॥ सुहीचीरयुक्तं चरित्राचूर्ण
मालेपः प्रथमः ॥ कुक्कुटपुरीषगुञ्जाहरिद्रापिप्पलीचूर्णमिति
गोमूत्रपित्तपिष्टो द्वितीयः ॥ दन्तीचित्रकसुवर्चिकालाङ्गुली
कल्को वा गोपित्तपिष्टस्तृतीयः ॥ पिप्पलीसैन्धवकुष्ठशिरोष
फलकल्को सुहीचीरपिष्टोऽर्कचौरपिष्टो वा चतुर्थः ॥ काषीषह
रितालसैन्धवाश्वमारकविडङ्गपूतीककृतवेधनजम्बूकैस्तमारणीद
न्तीचित्रकालर्कसुहीपयःसु तैलं विषकमभ्यञ्जनेनार्गः प्रातयति ॥

अतज्ज्ञं मृदुश्लेष्मशु योगान्पातनार्थं वक्ष्यामः ॥ प्रातः प्रात
गुण्डहरीतकीभासेवेत ॥ ब्रह्मचारी गोमूत्रद्वेणसिद्धं वा हरीतकी
शतं प्रातःप्रातर्ध्यावलम्बमुपयुञ्जीत चौद्वेण ॥ अपामार्गमूलं वा
तण्डुलोदकेन सवौद्रमहरहः ॥ अतावरोमूलकल्कं वा चीरेण ॥
चित्रकचूर्णयुक्तं वा शीघुपराङ्गं ॥ भस्मातचूर्णयुक्तं वा शक्तुमन्थमल

वणं तत्रेण ॥ कलशेवान्तश्चिकमूलकक्लावलिष्ठे निषिक्तं तक्रम
स्वमन्त्रं वा पानभोजनेषूपयुञ्जीत । एष एव भार्गवास्कोताय
वान्यामलकगुडुचीषु तक्रकल्पः ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलच्यचिकविडङ्गगुण्डीहरीनकीषु च पूर्व्वं
देव निरञ्जो वा तक्रमहरहर्मासमुपसेवेत ॥ गृह्णवेरपुनर्नवाचिक
कपाथसिद्धं वा पयः ॥ कुटजमूत्रत्वक्फाणितं वा पिप्पल्यादि
प्रतीवापं चैद्रेण ॥ वातव्याध्युक्तं हिङ्गादिचूर्णमुपसेदेत तक्राहारः
क्षीराहारो वा ॥ चारलगणांश्चिकमूलचारोदकसिद्धान्वा कु
स्त्रापान्प्रचयेत् ॥ चिकमूलचारोदसिद्धं वा पयः ॥ पलाशतद
चारसिद्धान्वा कुस्त्रापान् ॥ पाटलापामार्गहृतीपलाशचारं वा
परिस्तुतमहरहर्घृतसंमृष्टं ॥ कुटजवन्दाकीमूलकक्लां वा तक्रेण ॥
चिकपूतीकनागरकक्लां वा पूतीकचारेण चारोदकसिद्धं वा
शर्पिः पिप्पल्यादिप्रतीवापांश्चक्षुण्णतिलप्रसृतं प्रकुञ्चं वा प्रातः प्रातरनु
सेवेत शीतोदकानुपानं । शभिरभिवर्द्धतेऽग्निरशोमि शोपशान्तिः ॥

दिपक्षमूलीदन्तीचिकपय्याभां तुलामाचक्षुजलचतुर्द्रोणे वि
पाचयेत् । ततः पादावजिष्टं कपाथमादाय सुशीतं गुडतुलया
सहोन्मिश्र्य घृतभाजने निःक्षिप्य मासमुपसेवेत यत्रपक्षे ततः
प्रातः प्रातर्मात्रं पाथयेत तेनार्शोग्रहणीदोषपाण्डुरोगोदावर्त्तारो
चका न भवन्ति दीप्तोऽग्रिय भवति ॥ पिप्पलीमरिचविडङ्गैलवा
सुकलोभाणां द्वे द्वे पले इन्द्रवारुण्याः पञ्च पलानि कपित्थमध्यस्य दश
पथ्याफलानामर्द्धप्रस्तः प्रश्ना धात्रीफलानामेतदैकध्वं जलचतुर्द्रोणे

विपाच्य पादावशेषं परिखाव्य सुशीतं गुडतुलादयेनोन्मिश्र्य
घृतभाजने निःक्षिप्य पक्षमुपेक्षेत यवपले ततः प्रातः प्रातर्यथाबलमु
पयुञ्जीत । एष खल्वरिष्टः शोहाग्निपद्मार्शोगहणी क्षत्पाण्डुरोगशो
फकुष्ठगुल्मोदरकमिहरो बलवर्णकरश्चेति ॥

तत्र वातप्रायेषु स्नेहस्नेदेवमनविरेचनाम्यापनानुवासनमप्रति
षिद्धं ॥ पित्तजेषु विरेचनं ॥ एवं रक्तजेषु संशमनं ॥ कफ
जेषु शृङ्गवेरकुलत्थोपयोगः । सर्वदोषहरं यथोक्तं सर्वजेषु यथा
स्त्रौषधसिद्धं वा पयः सर्वेष्विति ॥

अत ऊर्ध्वं भस्मातकविधानमुपदेक्ष्यामः ॥ भस्मातकानि परि
पकान्यगुपेक्षताम्याश्चैत्यरुमादाय द्विधा त्रिधा चतुर्द्धा वा छेदयि
त्वा कषायकक्षेपेन विपाच्य कषायस्य शक्तिमनुष्णां घृताभ्यक्तनालुजि
ज्ञौष्टः प्रातः प्रातरुपेक्षेत ततोऽपराह्णे क्षीरं सर्पिरोदन इत्याहार
एवमेकैकं वर्द्धयेत्तावद्यावत्पश्चेति ततः पञ्च पञ्चाभिवर्द्धयद्यावत्स
प्ततिरिति प्राप्य च सप्ततिमपकषयेद्भूय पञ्च पञ्च यावत्पश्चेति
पञ्चभ्यश्चैकैकं यावदेकमिति । एवं भस्मातकसहस्रमुपयुज्य सर्व
कुष्ठार्शोभिर्विमुक्ता बलवानरोगः शतायुर्भवति ॥

द्वित्रयोक्तेन विधानेन भस्मातकनिश्च्युतितं स्नेहमादाय प्रातः
प्रातः शक्तिमात्रमुपयुञ्जीत जीर्णे पूर्ववदाहारः फलप्रकर्षश्च ॥
भस्मातकमज्जभ्यो वा स्नेहमादायापछष्टदोषः प्रतिसंछद्यभक्तो निवा
तमागारं प्रविश्य यथाबलं प्रसृतिं प्रकुञ्चं चोपयुञ्जीत ॥ तस्मिन्
जीर्णे क्षीरं सर्पिरोदन इत्याहारः ॥ एवं मासमुपयुज्य मासत्रय

मादिष्टाहारो रक्षेदात्मानं ॥ ततः सर्वोपतापानपक्ष्य वर्षवान्बल
वान् श्रवणग्रहणधारणशक्तिसम्पन्नो वर्षशतायुर्भवति । मासे मासे
च प्रयोगे वर्षशतं वर्षशतमायुषोऽभिष्टुब्धिर्भवति । एवं दशमाशानु
पयुज्य वर्षसहस्रायुर्भवति ॥

भवन्ति चाच ॥ यथास र्भ्याणि कुष्ठानि हतः खदिरबीजकौ ।

तथैवांशसि सर्वाणि वृक्षकारुष्करौ हतः ॥

असाध्या नातिवर्त्तन्ते प्रमेहा रजनी यथा ।

चाराग्निनातिवर्त्तन्ते तथा दृश्या गुदोद्भवाः ॥

घृतानि दीपनीयानि लेहायस्त्रतयः सुराः ।

आसवाश्च प्रयोक्तव्या वीक्ष्य दोषसमुच्च्रितिम् ॥

वेगावरोधस्त्रीष्टथानान्युत्कटुकासनं ।

यथास्वन्दोषलं चान्नमग्नं सु परिवर्जयेत् ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

अथतोऽग्नरीचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

अग्नरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ।

श्रौषधैस्तरुणः साध्यः प्रष्टुर्हृदमर्हति ॥

तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ।

तेनास्थापचयं यान्ति व्याधेर्भूतान्यशेषतः ॥

पापाणभेदो वसुको वशिराश्रन्तकौ तथा ।

शतावरी शृङ्गा च वृक्षतो कण्टकारिका ॥

कपोतवङ्गान्तगलः ककुभोग्रीरकुञ्जकः ।

वृक्षादनी भल्लुकस्य वरुणः शाकजं फलं ॥

यवाः क्षुलत्थाः कोलानि कतकस्य फलानि च ।

ऊषकादिप्रतीवापमेषां काथैर्घृतं क्षतं ॥

भिनत्ति वातसंभूतामश्वरीं क्षिप्रमेव तु ।

क्षारान्यवागूर्ध्वपांश्च कषायाणि पयांसि च ॥

भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन्वातनाशने ।

कुशः काशः शरो गुन्द्रा उत्कटो मोरटोऽयमभित् ॥

वरी विदारो वाराक्षी शालिमूलचिकण्डकं ।

भल्लुकः पाटला पाठा पत्तूरोऽथ कुरुण्डिका ॥

पुनर्भवा शिरीषश्च कथितास्तोषु साधितं ।

घृतं शिलाजमधुकवीजैरिन्दीवरस्य च ॥

चपुसैवैरुकादीनां वीजैश्चावापितं श्लभं ।

भिनत्ति पित्तसंभूतामश्वरीं क्षिप्रमेव तु ॥

क्षारान्यवागूर्ध्वपांश्च कषायाणि पयांसि च ।

भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् पित्तनाशने ॥

गणो वरुणकादिस्तु गुग्गुल्वेलाहरेणवः ।

कुष्ठभद्रादिमरिचचिचैकैः ससुराङ्गैः ॥

एतैः सिद्धमजामर्षिरूपकादिगणैश्च ।

भिनत्ति कफसंभूतामश्वरीं क्षिप्रमेव तु

क्षारान्यवागूर्ध्वपांश्च कषायाणि पयांसि च ।

भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् कफनाशने ॥
 पित्तकाह्नेतकतकशाकेन्दोवरजैः फलैः ।
 चूर्णितैः मगुडं तोयं शर्कराशमनं पिवेत् ॥
 कौञ्चोद्वराभभाखोनि श्वदंष्ट्रा तान्मूलिका ।
 अजमोदा कदम्बस्य मूत्रं नागरमेव च ॥
 पीतानि शर्करां भिन्दुः सुरयोष्णादकेन वा ।
 चिकण्डकस्य बीजानां चूर्णं मात्तिकसंयुतं ॥
 अविक्षीरेण सप्ताहमग्नौभेदनं पिवेत् ।
 द्रव्याणान् घृतोक्तानां चारोऽवीमूत्रगालितः ॥
 ग्राम्यसत्वशक्त्यारैः संयुक्तः साधितः शनैः ।
 तत्रापकादिरावापः कार्येऽस्त्रिकटुकान्वितः ॥
 एष चारोऽग्नौ गुल्मं शर्कराञ्च भिनत्त्यपि ।
 तिलापामार्गकदलीपलाशयववल्कजः ॥
 चारः पेयोऽविमूत्रेण शर्करानाशनः परः ।
 पाटलाकरवीराणां चारमेव समाचरेत् ॥
 श्वदंष्ट्रायष्टिकान्नाङ्गीकृत्वा वाचसमं पिवेत् ।
 सहैडकाख्यां पेयौ वा शोभाञ्जनकमार्कवौ ॥
 कपोतवङ्गामूलं वा पिवेदक्षसुरादिभिः ।
 तसिद्धं वा पिवेत्स्त्रीरं वेदनाभिरुपद्रुतः ॥
 क्षरीतक्यादिसिद्धं वा वर्षाभसिद्धमेव वा ।
 सर्व्वधैवोपयोग्यं स्याद्भ्रूणो वीरतरादिकः ॥

घृतैः क्षारैः कषायैश्च क्षीरैः सोत्तरवस्तिभिः।

यदि नोपशमं गच्छेच्छेदस्तत्रोत्तरो विधिः॥

कुशलस्यापि वैद्यस्य यतः सिद्धिरिहाम्भवा।

उपक्रमो जघन्योऽयमतः स परिकीर्तितः॥

अक्रियायां ध्रुवो मृत्यु क्रियायां संग्रयो भवेत्।

तस्मादापृच्छ्य कर्त्तव्यमीश्वरं साधुकारिणा॥

अथ रोगान्वितमुपस्त्रिग्धमपकृष्टदोषमीषत्कश्चित्तमभ्यक्तस्त्रिन्न
शरीरं भुक्तवन्तं कृतवस्तिमङ्गलस्त्रिवाचनमधोपहरणीयोक्तेन
विधानेनोपकल्पितसम्भारमाश्रास्य ततो बलवन्तमविकृतवमाजानु
समे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषश्च तस्योत्सङ्गे निषण्णपूर्वतायमु
त्तानमुन्नतकटीकं वल्लधारकोपविष्टं सद्बुचितजानुकूर्परमित
रेण सहावबद्धं सूत्रेण ग्राटकैर्वा ततः स्वभ्यक्तनाभिप्रदेशस्य वाम
पार्श्वे त्रिष्टयमुष्टिनावपीडयेदधोनाभेर्यावदक्षर्यधः प्रपन्नेति।
ततः स्नेहाभ्यक्ते कृत्तनखे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पाथौ प्रणिधाया
नुमेवनीमासाद्य प्रयत्नबलाभ्यां पायुमेङ्गान्तरमानीय निर्व्वलीक
मनायतमविषमश्च वस्तिं सन्निवेश्य मृशमुत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यथा
शन्यिरिवोन्नतं शन्यं भवति॥

सचेद्गृहीतशन्ये तु विट्तापो विचेतनः।

हतवस्त्रमशीर्षय निर्व्विकारो मृतोपमः॥

न तस्य निहरेच्छन्यं निर्हरेत्तु म्रियेत सः।

विनातेतेषु रूपेषु निर्हर्त्तुं समुपाचरेत्॥

सद्यो पार्श्वे सेवनीं यवमात्रेण मुक्तावचारयेत् शस्त्रमग्नरी
 प्रमाणं दक्षिणतो वा क्रियासौकर्यहेतोरित्येके ॥ यथा च न
 भिद्यते चूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत चूर्णमल्पमप्यवस्थितं हि पुनः
 परिदृष्ट्विमेति तस्मात्समस्तामग्रवक्त्रेणाददीत ॥ स्त्रीणान्नु वस्त्रि
 पार्श्वगतो गर्भाग्रयः सर्जितः तस्मात्प्रासामुत्सन्नवच्छस्त्रं पात
 येदतोऽन्यथा खल्वासां मूत्रसावी व्रणो भवेत् ॥ पुरुषस्य वा
 मूत्रप्रसेकक्षणांमूत्रचरणं ॥ अग्नरी व्रणादुत्ते भिक्षो वस्त्रिरे
 कधा न भवति द्विधा भिन्नवस्त्रिराग्नरिको न सिध्यति ॥
 अग्नरीव्रणनिमित्तमेकधाभिन्नवस्त्रिर्जीवति क्रियाभ्यासात् शस्त्र
 विहितच्छेदान्निःस्यन्दपरिदृष्ट्वा च शन्यस्यति । उद्धृतशस्त्रं
 तृष्णादकट्रोप्यामवतार्य खेदयेत्तथाहि वस्त्रिरसृजा न पूर्यते
 पूर्णं वा क्षीरवृक्षकषायं पुष्पनेत्रेण विदध्यात् ॥
 भवति चात्र ॥ क्षीरवृक्षकषायान् पुष्पनेत्रेण योजितं ।

निर्हरेदग्नरीं तूर्णं रक्तं वस्त्रिगतञ्च यत् ॥

मूत्रमार्गविशोधनार्थं चास्त्रे गुडसौहित्यं वितरेत् ॥ उद्धृत्य
 चैनां सधुघृताभ्यक्तप्रणं मूत्रविशोधनद्रव्यसिद्धामुष्णां सघृतां च
 वागूं पाययेदुभयकालं चिराद्यं चिरात्वादूर्द्ध्वं गुडमगाढेन पयसा
 मृदोदनमल्पं भोजयेद्दशरात्रं मूत्राभृग्विशुद्ध्यर्थं व्रणक्षेद
 नार्थञ्च दशरात्वादूर्द्ध्वं फलास्त्रैर्जाड्यचरसैरुपाचरेत् ॥ ततो दश
 रात्रं चैनमप्रमत्तः खेदयेत् खेदेन द्रवखेदेन वा ॥ क्षीरवृक्षक
 षायेण वाप्य व्रणं प्रचासेयत् ॥ रोधमधुकमञ्जिष्ठाप्रपोण्डरीक

कलैर्ब्रणं प्रतियाहयेत् ॥ एतेष्वेव हरिद्रायुतेषु तैलं घृतं वा
विपकं ब्रणाभ्यञ्जनमिति । स्थानशोणितं चोत्तरवस्तिभिरुपाच-
रेत् । सप्तरात्राच्च स्वमार्गमप्रतिपद्यमाने मूत्रे ब्रणं यथाक्तेन
विधिना दहेदग्निना । स्वमार्गमप्रतिपद्ये चोत्तरवस्त्यास्थापनानु-
वासनैरुपाचरेन्मधुरकषायैरिति ॥ यदृच्छया वा मूत्रमार्गमप्रति-
प्रन्नामन्नरासकां शुक्राक्षरीं शर्करां वा स्रोतसापहरेत् । एवं
चाश्वमे विदार्य वा नाडीं ग्रस्तेन वडिर्मेनाहरेत् । रुद्धब्रणश्चा-
ङ्गनाथनगनागरयद्रुमात्रारोहेत वर्षं नाप्यु सवेत भुञ्जीत वा
गुरु ॥

मूत्रवहशुक्रवहमुष्कस्रोतोमूत्रप्रसेकसेवनीयोनिगुदवस्तीन्परि-
हरेत् । तत्र मूत्रवहच्छेदान्मरणं मूत्रपूर्णवस्तेः शुक्रवहच्छेदा-
न्मरणं क्लेशं वा । मुष्कस्रोत उपघाताद्भ्रजभङ्गः । मूत्रप्रसेकचणना-
न्मूत्रप्रक्षरणं । सेवनीयोनिच्छेदाद्भ्रजः प्रादुर्भावः वस्तिगुदविद्ध-
लक्षणं प्रागुक्तमिति ॥

भवतश्चात्र ॥ मर्मास्थिवातसन्मुध्य स्रोतोजानि शरीरिणा ।

व्यापादयेद्वृक्षान्त्यान् शस्त्रकर्षा पटुभिर्षक् ॥

सेवनी शुक्रहरणी स्रोतसी फलयोगुदं ।

मूत्रसेकं मूत्रवहं मूत्रवस्तिस्तथाष्टमः ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

अथातो भगन्दराणां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

पञ्च भगन्दराः ख्यातास्तेष्वसाध्यः शम्बूकावर्तः शल्यनिमित्त
श्चेति श्रेयाः कृच्छ्रसाध्याः ॥

तत्र भगन्दरपिण्डकोपद्रुतमातुरमपतर्पणादिविरेचनान्तेनैका
दशविधेनापक्रमेणोपक्रमेतापकपिण्डकं । पकोषु चोपस्त्रिग्वधमवगाह
स्त्रिंशं शय्यायां सन्निवेश्याशसमिव यन्त्रयित्वा भगन्दरं समीक्ष्य
पराचीनमवाचीनं वा वह्निर्मुखमन्तर्मुखं वा ततः प्रणिधाद्यैवणी,
मुष्णस्य साशयमुद्धरेच्छस्त्रेण ॥ अन्तर्मुखे चैवं सम्यग्यन्त्रं प्रणि
धाय प्रवाहमाणस्य भगन्दरमुखमासाद्यैवणी दत्त्वा शूलं पातयेत् ॥
आसाद्य वाग्निचारं चेत्येतद्व्यामान्यं सर्वेषु ॥

विशेषतस्तु ॥

नाड्यन्तरे प्रणाम्कुर्यान्निपक्त्तुं शतपोनके ।
ततसीषूपरुद्धेषु श्रेया नाडीरुपाचरेत् ॥
गतयोऽन्योऽन्यसम्बद्धा वाह्यान्वेद्यास्त्वेकधा ।
नाडीरनभिषम्बद्धा यश्चिन्त्येकधा भिषक् ॥
स कुर्यादिष्टं जन्तोर्ग्रणं गुदविदारणं ।
तस्य तदिष्टं मार्गं विण्मूत्रमनुगच्छति ॥
आटोपगुदशूलञ्च करोति पवनो मृगं ।
तत्राधिगततन्तोऽपि भिषक्नुद्धेदसंशयं ॥
तस्माच्च विद्वत् कार्यो मणस्तु शतपोनके ।

व्याधौ तत्र बद्धच्छिद्रे भिषजा वै विजानता ॥
 शृङ्खलाङ्गलकच्छेदः कार्यो साङ्गलकोऽपि वा ।
 सर्वतोभद्रको वापि कार्यो गोतीर्थकोऽपि वा ॥
 द्वाभ्यां समाभ्यां पार्श्वोभ्यां केदो साङ्गलको मतः ।
 इत्यमेकतरं यच्च सोऽङ्खलाङ्गलकः स्मृतः ॥
 सेवमीं वर्जयित्वा च चतुर्द्धा दारिते गुदे ।
 सर्वतोभद्रकं छेदमाङ्गच्छेदविदो जनाः ॥
 पार्श्वगतं शस्त्रेण केदो गोतीर्थको भवेत् ।
 सर्वतः स्त्रावमाणोऽसु दहेद्द्विषत्यग्निना ॥
 सुकुमारस्य भोरोर्हि दुष्करः शतपेनकः ।
 रुजास्त्रावापहं तत्र स्वेदमाङ्ग प्रयोजयेत् ॥
 स्वेदद्रव्यैर्यथोद्दिष्टैः कृशरापाचसादिभिः ।
 ग्राम्या नूपौदकैर्भासैर्लावाद्यैश्चापि विष्कैः ॥
 वृक्षादनीमथैरण्डं विस्वादिञ्च गणं तथा ।
 कषायं मुक्तं कृत्वा स्वेदकुम्भे निषेचयेत् ।
 माळीस्वेदेन तेनास्य तं ग्रणं स्वेदयेद्विषक् ॥
 तिलैरुष्णतप्तसीमाषयवगोधूमसर्षपान् ।
 लवणान्यध्वर्गञ्च स्त्राव्यामेवोपसाधयेत् ॥
 आतुरं स्वेदयेत्तेन तथा सिध्यति कुर्वतः ।
 खिन्नञ्च पायथेदेनं कुष्ठञ्च लवणानि च ॥
 वचादिङ्गजमोदञ्च समभागानि सर्पिषा ।

मार्द्धकेनाथ वास्येन सुरासौवीरकेणवा ॥
 ततो मधुकृतैलेन तस्य मिश्रेद्भिषग्वृणं ।
 परिपिचेद्गुदं चास्य तैलैर्वातरुजापहैः ॥
 विधिनानेन विष्णूचं स्वमार्गमधिगच्छति ।
 अन्ये चोपद्रवास्त्रीश्राः सिध्यन्त्येव न संशयः ॥

शतपानकं आख्यात उद्गयोवे कियां शृणु ।

अथोद्गयोवमेपित्वाच्छ्रुत्वा चारं निपातयेत् ॥
 पूतिमांसव्यपोहार्यमग्निरच न पूजितः ।
 अथैनं घृतसंसृष्टैस्त्रिलैः पिष्टैः प्रसेपयेत् ॥
 यन्त्रं ततोऽनुकुर्वीत परियेकन्तु सर्पिषा ।
 तृतीये दिवसे मुक्ता यथास्त्रं शोधयेद्भिषक् ॥
 ततः शुद्धं विदित्वा च रोपयेन्तु यथाक्रमं ।
 उत्कृत्यास्त्रावमागन्तु परिष्ठाविणि बुद्धिमान् ।
 चारेण वा स्त्रावगतिं ददेद्गुतवहेन वा ॥
 सुखोष्णेनाणुतैलेन सैचयेद्गुदमण्डलं ।
 उपनाहाः प्रदेहाश्च मूत्रचारममन्विताः ।
 वामनीयोपधैः कार्य्याः परियेकाय माचया ॥
 मृदुभूतं विदित्वैनमन्यस्त्रावरुगन्वितं ।
 गतिमन्विष्य शस्त्रेण क्षिप्यात्स्वर्जूरपत्रकं ॥
 चन्द्रार्द्धं चन्द्रचक्रञ्च सुचीमुष्टमवाङ्मुखं ।
 क्षिप्वाग्निना दहतेऽग्नौ च चारेण वा पुनः ॥

ततः संशोधनैरेवं मृदुपूर्वविशोधयेत् ।
 वहिरन्तर्मुखस्यापि शिशोर्व्यस्य भगन्दरः ॥
 तस्याहितं विरेकामिश्रस्वचारावचारणं ।
 यद्यनृदु च तोत्तणञ्च तत्तत्तस्यावचारयेत् ॥
 आरग्वधनित्राकालाचूर्णं मधुघृतांशुतं ।
 अयवर्त्तिप्रणिहितं प्रणानां शोधनं हितं ॥
 योगोऽयं नाशयत्याशु गतिं मेघमिवानिलः ।
 आगन्तुजे भिषङ्गाहो शस्त्रेणोत्कृत्य यन्नतः ॥
 जाम्बोष्ठेनाग्निवर्णेन तप्तया वा शलाकया ।
 दहेद्यथोक्तं मतिमांस्तं प्रणं सुसमाहितः ॥
 कृमिप्रञ्च विधिं कुर्याच्छूलानयनमेव च ।
 प्रत्याख्यायैष चारेभ्यो वर्ज्यस्यापि चिदोषजः ॥
 शतत्कर्म समाख्यातं सर्वेषामनुपूर्वशः ।
 शृणान्तु शस्त्रपतनाद्देना यत्र जायते ॥
 तत्राणुतैलेनोष्णेन परिषेकः प्रशस्यते ।
 वातप्रौषधसंपूर्णं स्थाली क्षिद्रशराविकां ॥
 स्निग्धाभ्यक्तगुदस्तप्तामध्यासीत सवास्यकां ।
 नाद्या वास्याहरेत्स्नेदं शयानस्य रुजापहं ॥
 उष्णेदकोवगाह्यो वा तथा शाम्यति वेदना ।
 कदलीमृगलीपाकप्रियकाजिनसंभृतान् ॥
 कारयेदुपनाहंश्च शाल्वणादीन्विचक्षणः ।

कटुचिकं वचाक्षिप्तुलवणान्यथ दीप्यकं ॥
 पाथ्येचाक्षुकौलत्यसुराभौवीरकादिभिः ।
 ज्योतिष्मतीलाङ्गलकोश्यामादन्तीचिह्नितिलाः ॥
 कुष्ठं शताक्रो गोलामी तिलको गिरिकर्णिका ।
 काशीसकाञ्चनचौर्यो वर्गः शोधन इष्यते ॥
 चिह्नितिलानागदन्तीमञ्जिष्ठाः पयसा सह ।
 उतादर्मं भवेदेतत्सैन्धवचौद्रसंयुतं ॥
 रसान्जनं हरिद्रे दे मञ्जिष्ठानिम्यपक्षवाः ।
 चिह्नितेजोवतीदन्तीकल्का नाडीमणापहः ॥
 कुष्ठं चिह्नितिला दन्तीमागधः सैन्धवं मधु ।
 रजनी त्रिफला तुल्यं हितं स्नादूणशोधनं ॥
 मागथो मधुकं रोमं कुष्ठमेलाहरेणवः ।
 समङ्गा धातकी चैव सारिवा रजनीदयं ॥
 प्रियङ्गवः सर्जरसः पद्मकं पद्मकेसरं ।
 सुधां वचा साङ्गलकीं मधूष्णिष्टं ससैन्धवं ॥
 शतसंभृत्य सन्धारान् तैलं धीरो विषासेयेत् ।
 शतदे गण्डमात्मासु भण्डितेष्वथ मेदिपु ॥
 रोपणार्थं हितं तैलं भगन्दरविनाशनं ।
 न्ययोधादिगणयैव हितः शोधनरोपणे ॥
 तैलं घृतं वा तत्पक्वं भगन्दरविनाशनं ।
 चिह्नित्तीक्ष्णिरिद्रार्कमूत्रं सोहाय्यमारको ॥

विडङ्गसारं चिफला सुहृत्कपयषी मधु ।
 मधूच्छिष्टसमायुक्तैस्तैर्बिपाचयेत् ॥
 भगन्दरविनाशार्थमेतद्योज्यं विशेषतः ।
 चिचकाकौ चिष्टत्पाठे मलपू हयमारकं ।
 सुधां वचां लाङ्गलको सप्तपर्णं सुवर्चिकं ॥
 ज्योतिष्मतोश्च सञ्ज्य तैलं धीरो विपाचयेत् ।
 शतद्रि स्यन्दनं तैलं भृशं दद्याद्भगन्दरे ॥
 शोधनं रोपणं चैव सवर्णकरणं तथा ।
 , क्षिप्रणीयमवेचेत् प्रणावस्थासु बुद्धिमान् ॥
 क्षिद्रादूर्ध्वं हरेदोष्ठमर्शोयन्त्रस्य यन्त्रवित् ।
 ततो भगन्दरे दद्यादेतदूर्ध्वं नुमस्त्रिभं ॥
 व्याघ्रामं नैथुनं कोषं पृष्ठयानं गुरुणि च ।
 संवत्सरं परिहरेदुपरुढमणो नरः ।

॥ नवमोऽध्यायः ॥

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ विरुद्धाध्यशनासात्म्यवेग
 विघातैः स्नेहादीनां चायथारम्भैः पापक्रियया पुराकृतकर्म
 योगाच्च त्वग्दोषो भवति ॥

तत्र त्वग्दोषो मांसवसादुग्धदधितैलकुलत्पमापनिष्पावेत्तु
 विकाराच्च विरुद्धाध्यशनाजीर्णविदाहमिथ्यन्दीनि दिवास्त्रं च वा
 यच्च परिहरेत् ॥

श्वेताय दद्याद्गृहकुट्टाय चतुर्थभक्ताय बुभुक्षिताय ॥
 तस्योपसंगृह्य च तत्पुरोषमुत्पाचितं सर्व्वत एव लिभ्येत ।
 अभ्यन्तरं मासमिमं प्रयोगं प्रयोजयेच्छिवमयो निहन्ति ॥
 घारे सुदग्धे गजलेण्डजे तु गजस्य मूत्रेण बद्धसुते च ।
 द्रोणप्रमाणे दशभागधुक्तं दत्त्वा पचेद्बीजमवल्लुजस्य ॥
 एतद्यदा चिक्रणतामुपैति तदा समस्ता गुटिका विदध्यात् ।
 श्वित्रं प्रलिप्तेदथ सम्प्रघृष्य तथा प्रजेदाशु स्वर्णभावं ॥
 कषायकल्पेन सुभावितान्तु दलत्वचं चूतहरीतकीनां ।
 तान्तावदीपे प्रणिधाय धीमान्वर्त्तिं वटचीरसुभावितान्तु ॥
 आदीय तज्जातमर्षीं गृहीत्वा तां चापि पथ्याम्भसि भावयित्वा ।
 संघचितं तद्वज्रघ्नः किलाभं तैलेन सिक्तं कटुना प्रयाति ॥
 आवल्लुज बीजमय्यन्नदीजं काकाङ्गानोडुम्बरी या च लाक्षा ।
 लौहं चूर्णं मागधीतार्क्ष्यैश्चैलं तुल्याः कार्थ्याः कृष्णवर्णास्तिलाश्च ॥
 वर्त्तिं कृत्वा तां गवां पित्तपिष्टां लेपः कार्य्यः श्वित्रिणां श्वित्रहारी ।
 लेपात्पित्तं श्वैखिनं श्वित्रहारिं द्वीवेरं वा दग्धमेतेन युक्तं ॥
 तुत्यालकटुकाव्योषसिंहार्कहयमारकाः ।
 कुष्ठावल्लुजभक्षातचीरिणीसर्षपाः सुही ॥
 तिल्लकारिष्टपीलूनां पत्राण्यारग्वधस्य वा ।
 बीजं विडङ्गाश्चहन्तोर्हरिद्रे वृहतीद्वयं ॥
 आम्भां श्वित्राणि योगाभ्यां लेपान्नश्यन्त्यशेषतः ।
 वायसी फल्गुतिक्तानां शतं दत्त्वा पृथक्पृथक् ॥

द्वे नोहरजसः प्रस्ये त्रिफला व्याढकं तथा ।
 त्रिद्रेणेऽपां पचेद्यावद्भागौ दावसनादपि ॥
 शिष्टञ्च विपचेद्भूय रतैः क्षन्तुप्रपेपितैः ।
 कल्कैरिन्द्रयवव्याघ्रतग्दासुचतुरङ्गुलैः ॥
 पारावतपदीदन्तीवाकुचीकेशराङ्गयैः ।
 कण्टकार्या च तत्पक्वं घृतं कुष्ठिषु योजयेत् ॥
 दोषधाताश्रितं पामादभ्यङ्गाच्चगातं तथा ।
 अण्यसाध्यं नृणां कुष्ठं नास्त्रा भीलं नियच्छति ॥
 त्रिफलात्वक् त्रिकटुका सुरसा मदयन्तिका ।
 वायसारम्बधानाश्च तुलां कुर्यात्पृथक् पृथक् ।
 काकमाच्यर्कवहणदन्तीकुटजचित्रकान् ।
 दार्ढीनिदिग्धिकाभ्यान्तु पृथग्दग्धनं तथा ॥
 त्रिद्रेणेऽपां पचेद्यावत्पट्प्रस्यं परिप्रेषितं ।
 शरद्वसदधिसीरं मूत्राणां पृथगाढकं ॥
 तदहृतस्य तत्साध्यं भूनिम्बव्यापचित्रकैः ।
 करञ्जकननोलिकाश्यामाक्स्तुश्रणीलुभिः ॥
 नीलिनीनिम्बकुसुमैः सिद्धं कुठापहं घृतं ।
 धचरादद्भवावर्षैश्चित्रिणां जनयेत्तृणं ॥
 भगन्दरं कृमोनर्शं महानीलं नियच्छति ।

मूत्रं गव्यं चित्रकव्यापयुक्तं मर्पिकुम्भे सौद्रयुक्तं स्थितं हि ।
 पचादूर्ध्वं श्वित्रिभिः पेयमेतत्कुर्यात्पाणिनकुष्ठदिष्टं विधानं ॥

पूतीकार्कसुप्ररेन्द्रमाणां मूत्रैः पिष्टाः पल्लवाः सौमनाथ ।
 लेपः श्वित्रं हन्ति दद्रूव्रणांश्च दुष्टान्यर्शस्थिष नाडीव्रणांश्च ॥
 अस्मादूर्ध्वं निःसृते दुष्टरक्ते जातप्राणं सर्पिषा खेदयित्वा ।
 तीक्ष्णैर्योगैश्चर्दयित्वा प्रगाढं पश्चाद्दोषं निर्हरेच्चाप्रमत्तः ॥
 दुर्बान्तो वा दुर्विरिक्तोऽथ वा स्यात्कुष्ठो दोषैरुद्धतैर्वाप्तदेहः ।
 निःसन्दिग्धं चात्यसाध्यत्वमाशु तस्मात्कृत्स्नान्निर्हरेत्तस्य दोषान् ॥
 पक्षात्पक्षाच्छर्दमान्यभ्युपेयान्मासान्मासात्संसनं चापि देयं ।
 स्वायं रक्तं वत्सरे हि विरक्तं नस्यं दद्याच्च विराचात्तिराचात् ॥
 पथ्याद्योषं सेचुज्जातं सैलं लोढ्वा शीघ्रं मुच्यते कुष्ठरोगात् ।
 धात्रीपथ्याद्योपकुल्याविडङ्गान् चोद्राज्याभ्यामेकतोवावलिच्छात् ॥
 पीत्वा मांसं वा पलांशं हरिद्रां मूत्रेणान्तं पापरोगस्य गच्छते ।
 एवं पेयश्चिक्कः अक्षुण्णपिष्टः पिप्पल्या वा पूर्व्ववन्मूत्रयुक्ताः ॥
 तदन्ताद्यं मासमावञ्च पेयं तेनाजसं देहमालेपयेच्च ।
 आरिष्टत्वक् सप्तपर्णी च तुल्या लाक्षा मुस्तं पद्ममूत्रौ हरिद्रे ॥
 मज्जिष्ठाक्षौ वासको देवदारु पथ्यावल्ली व्योषधात्रीविडङ्गं ।
 सामान्यांश्च योजयित्वा विडङ्गैश्चूर्णैः कृत्वा तत्पलोन्मानमश्रुन् ॥
 कुष्ठाज्जन्तुश्मुच्यते चैफलं वा सर्पिर्द्रोणं व्योषयुक्तञ्च युञ्जन् ।
 गोमूत्रामुद्रोणसिद्धेऽचपीडे सिद्धं सर्पिर्नाशयेच्चापि कुष्ठं ॥
 आरग्वधे सप्तपर्णे पटोले संवृत्तके नक्तमाले मनिमे ।
 जीर्णं पक्वं तद्वरिद्रादयेन हन्यात्कुष्ठं मुष्कके चापि सर्पिः ॥
 रोध्रारिष्टं पद्मकं रक्तसारः सप्ताङ्गाक्षौ वृत्तको वोजकश्च ।

योऽज्याः स्नाने दक्षमानस्य जन्तोः पेया वा स्यात्तौद्रयुक्ता त्रिभण्डा ॥

खादेत्कुष्ठो मांसपाते पुराणान्मुद्गान्सिद्धान्निम्बतोये सतैलान् ।

निम्बकाथं जातसत्वः पिवेद्वा काथं वार्कालर्कसप्तच्छदानां ॥

जग्धेष्वाङ्गेष्वाङ्गमारस्य मूत्रं क्षेपो युक्तः स्याद्विडङ्गैः समूत्रैः ।

मूत्रैश्चैने संचयेद्भोजयेच्च सर्व्वाहाराभ्यं प्रयुक्तान्विडङ्गैः ॥

कारञ्जं वा सार्यपं वा क्षतेषु चेष्यं तैलं शिथुकोशास्ययोर्वा ।

पक्वं सर्व्वैर्वा कटूष्णैः सतिक्तैः श्रेष्ठं च स्यादुष्टवर्त्मविधानं ॥

सप्तपर्णकरञ्जार्कमालतीकरवीरजं ।

शुद्धीशिरीषयोर्भूलं चिचकास्फोतयोरपि ॥

विषलाङ्गुलवज्राख्यकासीसालमनःशिलाः ।

करञ्जबीजं त्रिकटु चिफला रजनीद्वयं ॥

सिद्धार्थकान्विडङ्गानि प्रपुञ्जाडश्च संहरेत् ।

मूत्रपिष्टैः पचेदेतैस्तैलं कुष्ठविनाशनं ॥

एतदञ्जकमभ्यङ्गाश्लाघीदुष्टप्रणापहं ।

सिद्धार्थककरञ्जौ दोहे हरिद्रे रसाञ्जनं ॥

कुटजय प्रपुञ्जाडसप्तपर्णा मृगादनी ॥

सात्तासर्जरसोऽर्कश्च सास्फोतारस्वधौ शुद्धौ ।

शिरीषस्तवराख्यस्त कुटजाहृष्करौ वचा ॥

कुष्ठं छामिषं मञ्जिष्ठा साङ्गली चिचकं तथा ।

मालती कटुतुम्बी च गन्धाङ्गा मूलकं तथा ॥

शैत्यं करवीरस्य गृहधूमं विषं तथा ॥

कम्पिष्ठकं समिन्दूरं तेजोऽज्ञातुत्यकाङ्क्षये ।
 समभागानि सर्वाणि कल्कपेयाणि कारयेत् ॥
 गोमूत्रं दिगुणं दद्यात्तिस्रैस्तैश्चतुर्गुणं ।
 कारञ्जं वा महावीर्यं सार्धपं वा महागुणं ॥
 अभ्यङ्गात्सर्वकुष्ठानि गण्डमासाभगन्दरान् ।
 माडोदुष्टप्रणान्घोरान्नाशयेन्नात्र संशयः ॥
 महावज्रकमित्येतन्नाम्ना तैलं महागुणं ।
 पित्तावापैर्मूर्ध्निपिष्टैस्तैलं लाक्षादिकैः कृतं ॥
 सप्ताहं कटुकालाब्जं निदधीत चिकित्सकः ।
 पीतवन्तं ततो माचां तेनाभ्यक्तञ्च मानवं ॥
 शोषयेदातपे तस्य दोषा गच्छन्ति सर्वशः ।
 स्तुतदोषं समुत्थाप्य स्नातं खदिरवारिणा ।
 यवागूं पायधेनं साधितं खदिराम्बुजा ।
 एवं संशोधने वर्गे कुष्ठल्लेख्यौषधेषु च ॥
 कुर्व्यान्नैलानि सर्पिर्षि प्रदेहोद्धर्षणानि च ।
 प्रातः प्रातश्च सेवेत योगान्वैरेचनान् शुभान् ॥
 यच्च षट्सप्तचाष्टौ वा यैस्त्यानं न गच्छति ।
 कारभं वा पिवेन्मूत्रं जीणं तत्क्षीरभोजनं ॥
 ज्ञातमलानि कुष्ठानि माधैः षड्विपरपोहति ।
 दिदृक्षुरन्तं कुष्ठस्य खदिरं कुष्ठपीडितः ॥
 सर्वथैव प्रयुञ्जीत स्नानपानाशनादिषु ।

यथा हन्ति प्रहृष्टत्वात्कुष्ठमातुरभोजसा ॥
 तथा हन्युपयुक्तस्तु खदिरः कुष्ठभोजसा ।
 नीचरोमनखाऽश्रान्तो क्षिताश्लेषघतत्परः॥
 योपिन्नांससुरावर्जो कुष्ठो कुष्ठमपोहति ।

॥ दशमोऽध्यायः ॥

॥ अथातो महाकुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

कुष्ठेषु मेहेषु कफामयेषु सर्वाङ्गशोफेषु च दारुणेषु ।

कृशत्वमिच्छत्सु च मेदुरेषु योगानिमानय्यमतिर्विदध्यात् ॥

क्षुषान्यवाग्निपूतान् रात्रौ गोमूत्रपर्युषितान्नाहति कि
 लिङ्गे शोषयेदेवं सप्तरात्रं भावयेत् शोषयेच्च ततस्तान्कपालम्
 द्याम् शक्नून्कारयित्वा प्रातःप्रातेरेव कुष्ठिनं प्रमेहिणं वा सालसा
 रादिकपायेण कष्टकिट्टचकपायेण वा पाययेत् भक्ष्यातकप्रपुष्पाडा
 वल्गुजार्कचित्रकविडङ्गमुस्तचूर्णचतुर्भागयुक्तान् ॥ एवमेव सालसा
 रादिकपायपरिपीतानामारम्बधादिकपायपरिपीतानां वा गोश
 रुद्धतानां वा यवानां शक्नून् कारयित्वा भक्ष्यातकादीनां चूर्णान्या
 दाप्य खदिराश्रननिम्बराजवृक्षरोहितकगुडूचीनामन्यतमस्य कपा
 येण शर्करामधुमधुरेण द्राचायुक्तेन दाडिमवेतमास्त्रेण धेन्धवस्रव
 णाश्रितेन पाययेदेव सर्वमन्यरूपः ॥

यावकाय भक्ष्यान्धानान्मुद्यककुस्तापापूपपूर्णकोशोत्कारिकाश्च

शुक्लिकाकुणवीकोनालिप्रसृतोन्नेवेत ॥ यवविधानेन गोधूमवेणु
यवानुपयुञ्जीत ॥

अरिष्टान्तो वक्ष्यामः ॥ पूतोकचव्यचित्रकसुरदारुसारिवाद
न्तीत्रिकटुकानां प्रत्येकं षट्श्लिका भागा वदरकुडवस्त्रिफलाकु
डव इत्येतेषां चूर्णानि ततः पिप्पलीमधुघृतैरन्तःप्रलिप्ते घृत
भाजने प्राक्कृतसंस्कारे सप्तादककुडवानयोरजोऽर्द्धकुडवमर्द्धतुलाञ्च
गुडस्याभिहितानि चूर्णान्यावाप्य स्वनुगुप्तं कृत्वा यवपेक्ष सप्त
रात्रं वासयेत्ततो यथाबलमुपयुञ्जीतेषोऽरिष्टः कुष्ठभेहमेदः
पाण्डुरोगश्चयद्यूनपहन्ति ॥ एवं शालसारादौ न्यग्रोधादावारम्ब
धादौ वारिष्टान्कुर्वीत ॥

आसवान्तो वक्ष्याम ॥ पलाशभस्मपरिश्रुतलोष्णोदकस्य शीतो
भूतस्य त्रयोभागा दौ फाणितसैकधमरिष्टकल्पेन विदध्यात् ॥ एवं
तिलादीनां चारिषु शालसारादौ न्यग्रोधादावारम्बधादौ मूत्रेषु
आसवान्विदध्यात् ॥

अथ सुरा वक्ष्यामः ॥ शिंशपाखदिरयोः सारमादायोत्पाद्य
पोक्तमारणीत्राङ्गीकोशातकीस्तुल्यभेकतः कषायकल्पेन विपाच्यो
दकमाददोत मण्डोदकार्थं किंत्वपिष्टमभिपुण्ड्याच्च यथोक्त
भवं सुरा ॥ शालसारादौ न्यग्रोधादावारम्बधादौ च विद
ध्यात् ॥

अतोऽबलेहान्वक्ष्यामः ॥ खदिरासमनिम्बराजहृत्शालमार
काथेतत्सारपिण्डान् सञ्ज्ञपिष्टान्प्रक्षिप्य विपचेत् ततो नातिद्रवं

नातिमान्द्रमवतार्य तस्य पाणितनपूर्णमप्रातराग्नेौ मधुमिश्रं
लिङ्गादेवं शालसारादौ न्यघोधादावारग्वधादौ च लेहान्कार
येत् ॥

अतश्चूर्णक्रियां वक्ष्यामः । शालसारादीनां सारचूर्णप्रस्यमा
हृत्यारग्वधादिकषायपरिपीतमनेकशः शालसारादिकषायेणैव
पाययेत् । एवं न्यघोधादीनां फलेषु पुष्पेष्वावरग्वधादीनां चूर्णं
क्रियां कारयेत् ॥

अत ऊर्द्धमयस्कृतीर्वक्ष्यामः ॥ तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि
क्षवणवर्गप्रदिग्धानि गोमयाग्निप्रतप्तानि त्रिफलाशालसारादिक
षायेण निक्षेपयेत् षोडशवारंस्ततः खदिराङ्गारतप्तान्युपशान्त
तापानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेद्भाढतान्तवपरिस्त्रावितानि ततो
यथाबलं मात्रां सर्पिर्भधुभ्यां मंष्ट्रज्योपयुञ्जीत । जीर्णं यथाव्या
ध्यनक्षमनवणमाहारं कुर्वीत । एवं तुलामुपयुज्य कुष्ठमेहमेदः
श्वयद्युपाण्डुरोगोन्मादापस्मारानपहृत्य वर्षं गतं जीवति । तुलायां
तुलायां वर्षं गतगुणोत्कर्षः । एतेन सर्वलौहेष्वयस्कृतयो व्याख्याता ॥
चिह्नं द्यामाग्निमन्यसप्तलाकेवुकशद्विनीतिल्वक्त्रिफलापलाशश्चिंश
पानां स्वरसमादाय पालाश्यान्द्रोण्यामभ्यासिध्य खदिराङ्गारतप्त
मयःपिण्डं त्रिःसप्तकलो निर्वाप्य तमादाय पुनरासिध्य स्यात्स्यां
गोमयाग्निना विपचेत् सिध्यति चास्मिन्पिप्पल्यादिचूर्णभागौ द्वौ
मधुनस्तावद्भूतम्येति दद्यात् ततश्चतुर्थभागावशिष्टमवतार्य परि
श्राव्यभूयोऽग्निप्रतप्तान्ययःपत्राणि प्रचिपेत् । ततः प्रशान्तमायधे पाचे

प्रातरुपसेवेत खदिरसारकाथसिद्धमाविकं वा सर्पिः ॥ अमृतवल्ली
खरसं काथं वा प्रातःप्रातरुपसेवेत तत्सिद्धं वा सर्पिः । अपराह्णे
ससर्पिष्कमोदनमामलकयूषेण भुञ्जीतैवं मासमुपयुज्य सर्वकुष्ठै
र्बिमुच्यत इति ॥

कृष्णतिलभस्मानकैतलामलकरससर्पिषां द्रोणं शालसारादिकषा
यस्य च त्रिफलात्रिकटुकपरूपफलमज्जविडङ्गफलसारचिचार्क्षाव
रगुजहरिद्रादयश्चिद्वहन्तीन्द्रयवयष्टीमधुकातिविधारसाञ्जनप्रिय
ङ्गुनां पालिकान्नागांस्तानैकध्वं स्नेहपाकविधानेन पचेत् तत्सा
धुसिद्धमवतार्य परिखाद्यानुगुप्तं निदध्यात् तत उपभंङ्कतश्च
रौरः प्रातः प्रातस्त्याय पाणिशुक्तिमात्रं चैत्रेण प्रतिसंसृज्या
पयुञ्जीत जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेन सर्पिभक्तं खदिरोदक
सिद्धं नृदोदनमग्रीयात् खदिरोदकसेवीत्येवं श्रोणमुपयुज्य सर्व
कुष्ठैर्बिमुक्तः शुद्धतनुः सतिमान्वर्धशतायुररोगो भवति ॥
भवति चात्र ॥ सुरामन्यासवारिष्टोल्लेहान्ययस्त्रुतीः ।

सहस्रशोऽपि कुर्वति बीजेनानेन बुद्धिमान् ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ दौ प्रमेहौ सहजो
ऽपथ्यनिमित्तश्च भवतः । तत्र सहजो मातृपितृबीजदोषकृतः ।
अहिताहारजोऽपथ्यनिमित्तः । तयोः पूर्वणोपद्रुतः कृशोऽसौऽ
स्याथो पिपासुर्भृशं परिसरणशीलश्च भवति । उत्तरेण स्थूलो

बद्धाग्नी स्निग्धः शय्यासनस्वप्नशीलः प्रायेणेति ॥ तत्र कृष्णमन्त्रपान
प्रतिसंस्कृताभिः क्रियाभिस्त्यक्तित्सेत् । स्थूलमपतर्पणयुक्ताभिः ॥

सर्वे एव च परिहरेयुः सौवीरकतुषोदकशुक्लमेरेयसुरासव
तौयपयस्तैलघृतेक्षुविकारदधिपिष्टान्नाश्चपानकानि याम्यानूपौदक
मांसानि चेति ॥

ततः शालिषष्टिकयवगोधूमकोद्रवोद्दालकाननवानुञ्जीत ॥
चणकाढकीकुलत्थमुद्गविकल्पेन तिक्तकपायाभ्यां शाकगणाभ्यां
निकुम्भेद्भुदोसर्षपातमोतैलसिद्धाभ्यां बद्धमूत्रैर्वा जाङ्गलैर्मसैरपक्षत
मेदोभिरनश्चैरघृतैयेति ॥

तत्रादित एव प्रमेहिणं क्षिग्धमन्यतमेन तैलेन प्रियङ्गुादि
सिद्धेन वा घृतेन वामयेत्प्रगाढं विरेचयेच्च । विरेचनादनन्तरं
सुरसादिकपायेणास्यापयेन्महौषधमद्रदारुमुस्तावापेन मधुसैन्ध
वयुक्तेन दक्षमानश्च न्ययोधादिकषायेण निस्त्रेहेन ततः शुद्ध
देहमामलकरसेन हरिद्रा मधुसंयुक्ता पायेत् त्रिफलाविशाला
देवदारुमुस्तकषायं वा शालकाम्लकमुष्कककल्मचमात्रं वा मधु
मधुरमामलकरसेन हरिद्रायुतम् । कुटजकपित्थरोहितविभीतक
सप्तपर्णपुष्पकल्पां वा । निम्बारग्वधसप्तपर्णमूर्ध्वाकुटजसोमष्टचपला
शानां वा त्वक्पत्रमूलफलपुष्पकषायाणि ॥ एते पञ्च प्रयोगाः सर्वे
मेहानामपहन्तारो व्याख्याताः ॥

विशेषतश्चात ऊर्द्ध ॥ तत्रोदकमेहिणं पारिजातकषायं पाय
येत् । द्रुमेहिणं वैजयन्तीकषायम् । सुरामेहिणं निम्बकषाय

। सिकतामेहिनं चित्रककषायं । शनैर्मैहिनं खदिरकषायं ।
 नवणमेहिनं पाठागुरुकषायं । पिष्टमेहिनं हरिद्रादारुहरिद्रा
 कषायं । सान्द्रमेहिनं सप्तपर्णकषायं । शुक्रमेहिनं दुर्वाशै
 वलश्ववहठकरञ्जकेसरकषायं ककुभचन्दनकषायं वा ॥ फेण
 मेहिनं त्रिफलारग्वधमृद्धीकाकषायं मधुरं कफजे तु मधु
 मधुरमिति । पैत्तिकेपु नीलमेहिनं शालशारादिकषायमश्वत्थ
 कषायं वा पायेत् ॥ हरिद्रामैहिनं राजवृक्षकषायम् । अश्व
 मेहिनं न्यग्रोधादिकषायं मधुमिश्रं । चारमेहिनं त्रिफला-
 कषायं । मञ्जिष्ठामैहिनं मञ्जिष्ठाचन्दनकषायं । शोणितमेहिनं
 गुडूचीतिन्दुकास्थिकाग्न्यखजूरकषायं मधुमिश्रं ॥

अत ऊर्ध्वमसाध्येष्वपि योगान्यापनाथं वक्ष्यामः ॥ तद्यथा ॥
 सर्पिमैहिनं कुष्ठकुटजपाठाक्षिद्रुकटुरोहिणीकल्क गुडूचीचित्रक
 कषायेण पायेत् । वसामैहिनमग्निमन्थकषायं शिंशपाकषायं वा ।
 चाद्रमेहिनं खदिरकमुककषायं हस्तिमेहिनं तिन्दुकफपित्तशिरी
 पपलाशपाठामूर्ध्वादुःसर्गाकषायं मधुमिश्रं हस्त्यश्वशूकरखरोष्ट्रा
 स्थितारं चेति ॥ दद्यान्मामौदककन्दकायसिद्धं यवागूं क्षीरेक्षु
 रममधुरां पायेत् ॥

ततः प्रियङ्गुनन्ताथूयिकापद्मात्रायन्तिकालोहितिकाम्बुदाडि
 मत्स्यकुशालपर्णीपद्मपुङ्गवकेशरधातकोवकुलशाल्मलीथ्रीवेष्टकमोच
 रवेष्टगिष्टानयस्त्रतीर्लहानासवान्कुर्वीत ॥ शृङ्गाटकगिलोह्यवि
 मृणालकषेरुकमधुकाशजम्बसनिनिशककुम्भकद्वजरोध्रभद्रातकच

मिष्टृक्षगिरिकर्णिकाशोतशिवनिचुनदाडिमाजकर्णहृग्मिष्टृक्षराजा
दनगोपघोष्ठाविकङ्कतेषु वा ॥ यशन्नविकाराश्च सेवेत । ययोक्त
कषायसिद्धा चाक्षौ यवागूं प्रयच्छेत् ॥ कषायाणि वा पातुं
महाधनमहिताहारमौषधद्वेषिणमोश्वरं वा पाठाभयाचित्रकप्र
गाढमन्यपमाक्षिकमन्यतममासवं पाययेदङ्गारशूलान्याश्चंशं वा
माध्वीकमभीक्ष्णम् ॥ मधुरपित्तमग्निचानुविह्वानि चाक्षौ
पानान्युपहरेत् । उद्वायतरस्वरपुरीषचूर्णानि चाक्षौ दद्यादग्न
नेषु । हिङ्गुधैन्ध्रयुक्तैर्धूपैसाधेयैश्च रागैर्भोजयेत् । अविस्वह्वानि
चाक्षौ पानभोजनान्युपहरेद्रसवन्ति । प्रवृद्धमेवास्तु ध्यायामनि
युद्धक्रीडागजतुरगरेथपदानिचर्थापरिक्रमणान्यस्त्रोपास्त्रे वा सेवे
रन् ॥

अधनस्त्वान्धवो वा पादत्राणतपचविरहितो भैक्ष्याशो यामै
करात्रानुवासी मुनिरिव संयतात्मा ध्यानगतमधिकं वा गच्छेत्
॥ महाधनो वा श्यामाकनीवारवृत्तिरामलककपित्ततिन्दुका
शान्तकफलाहारो मृगैः सह वसेत्तन्मूत्रशकृद्गन्धो सततमनुव्रजेद्वा
ब्राह्मणो वा शिलोष्कवृत्तिर्भूत्वा ब्रह्मरथमुपधारयेत् । पठेत्सतत
मितरः खनेदा कूपं । कृशन्तु सततं रचेत् ॥
भवति चात्र ॥ अधनो वैद्यसन्देशदेवं कुर्वन्नतन्द्रितः ।

संवत्सरादन्तरादा प्रमेहात्प्रतिमुच्यते ॥

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

अथातः प्रमेहपिडकार्चिकक्षितं व्याख्यास्याम' ॥

मराविकाद्या नव पिडकाः प्रागुक्तास्ताः प्राणवतोऽन्यास्वङ्गाम्
प्राप्ता मृद्वोऽल्परजः क्षिप्रपाकभेदिन्यस्य माध्याः ॥
ताभिरुपद्रुतं प्रमेहिमुपचरेत्तत्र पूर्वरूपेष्वपतर्पणं कषायं
वसामूत्रं क्षोपदिशेत् । एवमकुर्वतस्तस्य मधुराहारस्य मूत्रं
स्नेदः श्लेष्मा च मधुरीभवति प्रमेहस्याभिव्यक्तो भवति तत्रोभ
यतः भोगाधनमाधिवेत । एवमकुर्वतस्तस्य दोषाः प्रवृद्धा मांस
शोणितं प्रदूष्य शोफं जनयन्त्युपद्रवान्वा कांश्चित्तत्रोक्तः प्रती
कारः शिरामोक्षय । एवमकुर्वतस्तस्य शोफो वृद्धोऽतिमात्र
रजो विदाहमापद्यते तत्र श्लेष्मप्रणिधानमुक्तं व्रणक्रियोपसेवा च ॥
एवमकुर्वतस्तस्य पूयोऽभ्यन्तरभवदोऽर्थात्सङ्गमहान्तमवकाशं कृत्वा
प्रवृद्धो भवत्यमाध्यः । तस्मादादित एव प्रमेहिणमुपक्रमेत् ॥

भस्मात्कर्णिकान्मुपिष्यलीमूलौदकीर्यावर्धामूपुनर्नवाचिचकश
ठीक्षुहीवरणकपुष्करदन्तीपथ्यादश्मप्लोन्मितान् चवकोलकुलत्थां
थ प्रास्थिकान्सलिलद्रोणे निक्षाय्य चतुर्भागावशिष्टेऽवतार्य वचा
विहृत्कम्पिष्वकभार्गीनिचुलगुण्डोगजपिष्यलीविडङ्गमिरीषाणां
भागैरर्द्धपलिकैर्धृतप्रस्थं विपाचयेन्नेहश्वययुकुष्ठगुल्मोदरार्धमोहवि
द्रधिपिडकानां नाशनं नाद्या धाम्बन्तरं ॥

दुर्भिरैस्या हि मधुर्मेहनो भवन्ति भेदोऽभिव्याप्तशरीरत्वात्तस्मा
त्तीक्ष्णभेदेषां शोधनं कुर्वीत ॥ पिडकापीडिताः क्षोपद्रवाः सर्व

दृष्टपिष्टानि चूर्णानि पिप्पल्यादिगणस्य च ॥
 रेकधमावपेत्कुम्भे संसृते घृतभाविते ।
 पिप्पलीचूर्णमधुभिः प्रलिप्तेऽन्तः शूचैर्दृढे ॥
 दृष्टानि तोष्टालोहस्य तत्र पचाणि बुद्धिमान् ।
 खदिराङ्गारतप्तानि बज्जम् सन्निपातयेत् ॥
 सुपिधानन्तु तं कृत्वा यवपत्रे निधापयेत् ।
 मासंस्त्रीसुतुरो वापि यावदालोहसङ्गत्यात् ॥
 ततो जातरसं तन्तु प्रातः प्रातर्यथाबलं ।
 निषेवेत यथायोगमाहारं चास्य कल्पयेत् ॥
 काश्याद्वह्निनामेव सत्रस्याग्नेः प्रसाधकः ।
 शोफनुद्गुल्मवत्कुष्ठमेहपाण्ड्यामयापहः ॥
 शीहोदरहरः शीघ्रं विषमश्वरनाशनः ।
 अभिद्यन्दापहरणो लोहारिष्टो महामुणः ॥
 प्रमेहिणो यदा मूत्रमपिच्छिलमनाविलं ।
 विशदग्निककटुकं तदारोग्यं प्रचक्ष्यते ॥

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अथतोमधुमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 मधुमेहिलमापन्नं भिषग्भिः परिवर्जितं ।
 योगेनानेन मतिमान् प्रमेहिणमुपाचरेत् ॥

भासे शुके शुचौ चैव शैलाः सूर्याशुतापिताः ।

जतुप्रकाशं स्वरसं शिलाभ्यः प्रस्रवन्ति हि ॥

शिलाजलमिति विख्यातं सर्वव्याधिविनाशनं ।

११ प्रघ्नादीनान्तु लोहानां षण्णामन्यतमान्वयं ॥

श्रेयं स्वगन्धतद्यापि षड्योनिप्रथितं क्षितौ ।

लोहाद्भवति तद्यस्मान्छिलाजतु जतुप्रभं ॥

तस्य लोहस्य तदीयं रसश्चापि विभर्ति तत् ।

चपुषीमायसादीनि प्रधानान्युत्तरोत्तरं ॥

१२ यथा तथा प्रयोगेऽपि श्रेष्ठे श्रेष्ठगुणाः स्युताः ।

यत्सर्वं तिक्तकटुकं कषायानुरसं सरं ॥

कटुपाक्युष्णवोर्यश्च शोषणं क्षेदनं तथा ।

तेषु यत्क्षणांशेषु स्निग्धं निःशर्करश्च यत् ॥

१३ गोमूत्रगन्धि यथापि तत्प्रधानं प्रचक्षते ।

तद्भाविनं शारगणैर्भूतदोषो दिनोदये ॥

पिवेत्सारोदकेनैव सत्तण्णपिष्टं यथाबलं ।

आव्रलेन रसेनाजं तस्मिञ्जीर्णे तु भोजयेत् ॥

उपयुज्य तुलामेवं गिरिजादमृतोपमात् ।

चपुर्वर्णवलोपेतो मधुमेहविवर्जितः ॥

जीवेद्वर्षवर्त पूर्णमजरोऽमरसन्निभः ।

अतं अतं तुलायान्तु सहस्रं दश तालिके ॥

१४ भक्ष्यातकविधानेन परिहारविधिः स्युतः ।

मेहं कुष्ठमपस्मारमुन्मादं क्षीपदं गरं ॥
 शोषं शोफार्शबी गुल्मं पाण्डुतां विषमज्वरं ।
 अपोक्षत्येचिरात्कालाच्छिञ्जतु निपेवितं ॥
 न सोऽस्ति रोगो यश्चापि निहन्त्याश्च शिञ्जतु ।
 शर्करां चिरसम्भूतां भिनत्ति च तथाग्मरीं ॥
 भावनालोडने चास्य कर्त्तव्ये भेषजैर्हितैः ।
 एवञ्च मार्चिकं धातुं तापीजममृतोपमं ॥
 मधुरं काश्चनाभासमखं वा रजतप्रभं ।
 पिवन्हन्ति जराकुष्ठमेहपाण्ड्वामथक्षयान् ॥
 तद्भावितः कपोतांश्च कुलत्यांश्च विवर्जयेत् ।
 पञ्चकर्मगुणातीतं श्रद्धावन्नं जिजीविषुं ॥
 योगेनानेन मतिमान्साधयेत्कुष्ठिमं गरं ।
 दृष्ट्वाशुवरका ये स्युः पश्चिमार्णवभूमिषु ॥
 वीचीतरङ्गविक्षेपमारुतोद्भूतपक्षवाः ।
 तेषां फलानि गृह्णीयात्सुपकान्यम्मुदागमे ॥
 मज्जसेभ्योऽपि संहत्य शोषयित्वा विचूर्ण्य च ।
 तिलवत्पीडयेद्द्रोणां स्त्रावेयदा कुसुम्भवत् ॥
 तत्तैलं संहतं भूयः पचेदातोयसंचयात् ।
 श्रवतार्थं करोषे च पचमात्रं निर्धापयेत् ॥
 क्षिग्धः क्षिन्नो हतमलः पचादूर्ध्वं प्रयत्नवान् ।
 चतुर्थभक्तान्तरितः श्लेष्मादौ दिवसे श्लेभे ॥

मन्त्रपूतस्य तैलस्य पिवेन्मात्रं यथाबलं ।
 तत्र मन्त्रं प्रवक्ष्यामि येनेदमभिमन्त्र्यते ॥
 मञ्जसार महावीर्यं सर्वान्धातुन्विशोधय ।
 शङ्खचक्रगदापाणिस्त्वामाज्ञापयतेऽच्युतः ॥
 तेनास्योर्द्ध्वमधस्यापि दोषा यान्त्यसकृत्ततः ।
 अखेहलवर्णा मायं यत्रागूं शीतलां पिवेत् ॥
 पञ्चाहं प्रपिवेत्तैलमनेन विधिना नरः ।
 यत्नं परिहरेच्चापि मुद्गयूषादनाशनः ॥
 पञ्चभिर्दिवसैरेवं सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ।
 तदेव खदिरकाये त्रिगुणे माधु साधितं ॥
 निहन्ति पूर्ववत्पक्वं पिवेन्मासमतद्भितः ।
 तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वीताहारमीरितं ॥
 भिन्नस्वरं रक्तेनैवं विशीर्णं कृमिभक्षितं ।
 अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत् कुष्ठिनं नरं ॥
 सर्पिर्माधुयुतं पीतं तदेव खदिराम्बुजा ।
 पक्षिमांसगुहाहारं करोति दिशतायुषं ॥
 तदेव नखे पञ्चाशद्विसानुपयोजितं ।
 वपुश्चान्तं श्रुतिधरं करोति त्रिशतायुषं ॥
 शोधयन्ति नरं पीता मज्जानस्तस्य मात्रया ।
 महावीर्यस्तुवरकः कुष्ठमेहापहः परः ॥

मान्तर्यमस्तस्य मज्जा तु दग्ध. चिप्रस्तेले सैन्धवं चाञ्जनञ्च ।
 ऐर्म्यं हन्यादर्मनक्तान्धकाचाक्षीलोरोगं तैमिरं चाञ्जनेन ॥

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

अथात उदराणां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

अष्टावुदराणि पूर्वमुद्दिष्टानि तेष्वसाध्यं बहुगुदं परि
 स्त्वावि चावशिष्टानि हृच्छ्रसाध्यानि सर्वार्थेव च प्रत्याख्यायोपक्र
 मेत । तेष्वामृतवर्गो भेषजसाध्यः । कालप्रकर्षात्सर्वार्थेव शस्त
 साध्यानि वर्जयितव्यानि वा ॥

उदरी तु गुर्वभ्यन्दिहृच्छविदाक्षिस्त्रिंशपिशितपरियेकावगा
 हान्परिहरेत् । शालिपट्टिकयवगोधूमनीवारान्नित्यमश्रीयात् ॥

तत्र वातोदरिणं विदारिगन्धादिभिर्द्वेन सर्पिषा स्नेहयित्वा
 तिक्कविपक्वेनानुलोम्य चित्राफलतैलप्रगाढेन विदारिगन्धाकषा
 येनास्यापयेदनुवासयेच्च शाल्वणेन चोपनाहयेदुदरं । भोजयेच्चैनं
 विदारिगन्धादिभिर्द्वेन क्षीरेण जाङ्गलरसेन चाभीष्टं स्नेदयेत् ॥

पित्तोदरिणम् मधुरगणविपक्वेन सर्पिषा स्नेहयित्वा श्या
 मात्रिफलात्रिवृद्धिपक्वेनानुलोम्य शर्करामधुघृतप्रगाढेन न्यग्रोधादि
 कषायेनास्यापयेदनुवासयेच्च पायस्तेनोपनाहयेदुदरं भोजयेच्चैनं वि
 दारिगन्धादिभिर्द्वेन पयसा ॥

क्षेमोदरिणं पिप्पल्यादिकषायसिद्धेन सर्पिषोपस्नेह्य क्षुहीक्षीर

विपक्वेनानुलोम्य त्रिकटुकमूत्रक्षारतैलप्रगाढेन मुष्कादिकषा
येणास्यापेयदनुवासयेच्च श्वातसीघातकीकिण्वर्षपमूलकबीज
कल्लैश्चोपनाहयेदुदरं भोजयेच्चैनं त्रिकटुकप्रगाढेन कुलत्पयूषेण
पायसेन वा स्वेदयेच्चाभीष्टं ॥

दूधोदरिणन्तु प्रत्याख्याय सप्तलाङ्घ्रिनीस्वरससिद्धेन सर्पिषा
विरेचयेन्नाममैद्धं मांसं वा महादृक्षक्षीरसुरागोमूत्रसिद्धेन वा
शुद्धकोष्ठन्तु मद्येनाश्वमारकगुञ्जाकाकादनीमूलककलं पाययेत् ।
इक्षुकाण्डानि वा कृष्णसर्पेण दंशयित्वा भक्षयेत् । वक्षीफलानि वा
मूलजं कन्दजं वा विषमासेत्रयेत् तेनागदी भवत्यन्यं वा भावमाप
द्यते ॥

भवति चाथ ॥ कुपितानिलमूलत्वात्सञ्चयित्वा मूलस्थ च ।

सर्वोदरेषु शंसन्ति वज्रशस्तनुलोमनं ॥

अत ऊर्ध्वं सोमान्ययोगान्वक्ष्यामः ॥ तद्यथा । एरण्डतैलमहर
हर्मांसं द्वौ वा केवलमूत्रयुक्तं क्षीरयुक्तं वा सेवेतोदकवर्जी माहिषं वा
मूत्रं क्षीरेण निराहारः सप्तरात्रं ॥ उष्ट्रीक्षीराहारो वान्प्रवारिवर्जी
पिप्पली वा मांसं पूर्वोक्तेन विधानेनासेवेत् ॥ सैन्धवाजमेदायुक्तं
वा निकुम्भतैलं ॥ आर्द्रकशृङ्गवेररसपाचयत्तसिद्धं वा वातशूलैऽव
चार्यं ॥ शृङ्गवेररसविषकं क्षीरमासेवेत् ॥ चव्यशृङ्गवेरकलं वा
पयसा भरलदेवदारुचित्रकमेव वा ॥ मुरझीगालपर्णीश्यामापुन
र्नत्राकलं वा ॥ ज्योतिष्कफलतैलं वा क्षीरेण स्वर्जिकादिद्रुमिभ्यं
पित्रेत् ॥ गुडद्वितीयां वा हरीतकीं भक्षयेत् ॥ क्षुहीक्षीरभावि

तानां वा पिप्पलीनां सहस्रं कालेन पथ्याष्टण्णाचूर्णं वा सुहीमां
 वितामुत्कारिकां पक्वां दापयेत् । हरीतकीचूर्णप्रस्थमाढके घृतस्थां
 द्वारेष्वभिविष्टाय रुजेनाभिमथ्यानुगुप्तं कृत्वार्द्धमासं यवपत्रैः
 वासयेत् ततश्चोद्धृत्य परिखाय हरीतकीकायाश्चदधीन्यावाप्य
 विपचेत् तद्यथायोगं मासमर्द्धमासं वा पाययेत् ॥ गन्धे
 पचसि महावृक्षचीरमावाप्य विपचेद्विपकं चावतार्य शीतोभूतं
 मन्यानेनाभिमथ्य नवनीतमादाय भूयो महावृक्षचीरेणैव विपचे
 त्तद्यथायोगं मासं मासार्द्धं वा पाययेत् ॥ चयश्चिकक
 दन्त्यतिविपाकुष्ठसारिकादिफलजमोदहरिद्राश्लिनीचिष्टं चि
 कटुकानामर्द्धकार्षिका भागा राजवृक्षफलमज्ज्ञानामैष्टा कर्षा
 महावृक्षचीरपत्रे द्वे गवां चीरमूत्रयोरष्टावष्टौ पलानि एत
 त्सर्वं घृतप्रस्थे समावाप्य विपचेत् तद्यथायोगं मासमर्द्धं मासं
 वा पाययेत् ॥ एतानि तिल्वकघृतचतुर्थानि सर्पैर्युदरगुल्मवि
 द्रध्यष्टीलानाहकुष्ठेष्वादापस्मारेषूपथोज्ञानि विरेचनार्थं ॥ मूत्रा
 सवाग्निष्टसुराद्याभीक्ष्णं महावृक्षचीरसंभृताः सेवेत ॥ विरेचन
 द्रव्यकपायं वा शृङ्गवेरदेवदारुप्रगाढं ॥ वमनविरेचनद्रव्याणां
 पालिका भागाः पिप्पल्यादिवचादिहरिद्रादिपरिपठितानाश्च
 द्रव्याणां स्रग्णपिष्टानां यथोक्तानाश्च लवणानां तत्सर्वं मूत्रगणे
 प्रचिप्य महावृक्षचीरप्रस्थश्च मृदग्निना घट्टयन्विपचेदप्रदग्ध
 कल्कं तस्माधुमिद्धमवतार्य शीतोभूतमचमात्रं गुटिकां वर्त्त
 येत्तामामेकां द्वे तिस्रो वा गुटिका वलापयेया मामांस्त्रीश्च

तुरो वा सेवेत । एषानाहवर्त्तिक्रिया विगेषेण महाव्याधिपूपयुज्यते
 कोष्ठजांश्च कमीनपहन्ति कासश्वासष्टमिकुष्ठप्रतिश्यायारोचका
 विपाकोदावर्त्तांश्च नाशयति ॥ मदनफलमज्जकुटजजीमूतकेव्वा
 कुधामार्गवचिष्टकटुसर्षपलवणानि महादृचदीरमूत्रयोरन्य
 तरेण पिष्ट्वाङ्गुष्ठमात्रं वर्त्तिं क्षतोदरिण आनाहे तैललवणाभ्य
 ऋगुदस्यैकां हे वा पाथौ निदध्यादेपानाहवर्त्तिक्रिया वातमूत्र
 पुरीषोदावर्त्ताभ्यानानाहेषु विधेया ॥

श्लोहोदरिणः क्षिग्धस्त्रिन्नस्य दध्ना भुक्तवतो वामबाहौ कुर्म्यरा
 भ्यन्तरतः सिरां विध्येदिमर्द्दयेत्याणिमा श्लोहानं, रुधिरस्य
 न्दनार्थं ततः संशुद्धेदहं समुद्रशुक्तिकाचारं पयसा पाचयेत्
 हिङ्गुसैवर्षिकाचारिण्य सुतेन पलाशचारेण वा यवचारं ।
 पारिजातकेतुरकापामार्गचारं वा तैलसंस्पृष्टं । श्लोभाञ्जनकषायं
 वा पिप्पलीसैन्धवचित्रकयुक्तं । पूतिकरञ्जचारं वाक्षसुतं विडल
 वणपिप्पलीप्रगाढं ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकशृङ्गवेरयवचारसैन्धवानां पालिका
 भागा घृतप्रस्थं तनुन्यं क्षीरं तदैकथं विपाचयेदेतत्पदप
 लकं नाम सर्पिः श्लोहाग्निषङ्गुल्लोदरोदावर्त्तययुपाण्डुरोग
 कासश्वासप्रतिश्यायोर्द्ध्वातविषमज्वरानपहन्ति मन्दाग्निर्वा हिङ्गु
 दिक् चूर्णमुपयुज्जीत यकृद्वाल्मेज्येष एव क्रियाविभागः विगेषत
 स्तु दक्षिणबाहौ सिरावधः ॥

मणिवन्धं सहस्रान्यधामाहुष्ठममोरितं ।

दधेत्तिरां शरेणाऽऽश्लोको वैद्यः प्रशान्तये ॥

बहुगुदे परिस्ताविणि च स्निग्धस्निग्धस्याभ्यक्तस्याधो नाभे
धामतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या उदरं पाटयित्वा चतुर
ङ्गुलप्रमाणान्यन्त्राणि निष्कृत्य निरीक्ष्य बहुगुदस्यान्यप्रतिरोधकर
मग्रानं बाधं वापोह्य मलजातं वा ततो मधुसर्पिर्धामभ्यज्या
न्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा बाधं व्रणमुदरस्य सीयेत् । परि
स्ताविष्येवमेव ग्रन्थमुद्धृत्यान्त्रस्तावान्संग्रोध्य तच्छिद्रमन्त्रं समा
धाय कालपिपोलिकाभिर्दग्धयेत् दष्टे च तासां कायानपहरेत् । शि
रांसि ततः पूर्ववत्सीयेत् सन्धानञ्च यथोक्तं कारयेत् यष्टीमधुक
मिश्रया च कृष्णमृदावलिप्य बन्धेनोपचरेत्ततो निवातमा
गारं प्रवेश्याचारिकमुपदिशेदासयेच्चैनं तैलद्रोण्यां सर्पिर्द्रोण्यां
वा पथोवृत्तिमिति ॥

उदकोदरिणस्तु वातहरतैलाभ्यक्तसोष्णोदकस्निग्धस्य स्थित
स्यातैः सुपरिगृहीतस्याकक्षात्परिवेष्टितस्याधोनाभेर्धामतश्चतुरङ्गुल
मपहाय रोमराज्या ग्रीहिमुखेनाहुष्ठोदरप्रमाणमवगाढं विधेत् ।
तत्र चक्षादीनामन्यतमस्य नाडी द्विद्वारां पक्षनाडी वा संयोज्या
दोषोदकमत्रमिक्षेत्ततो नाडीमपहाय तैलसवणेनाभ्यज्य व्रणव
न्धेनोपचरेन्नैकस्मिन्नेव दिवसे सर्वं दोषोदकमपहरेत् सप्तमा
क्षपक्षेते कृष्णाज्वराङ्गमर्दातोसारयासपाददाहा उत्पथेरन्नापू
र्यते वा मृगतरमुदरमसञ्जातमाणस्य तस्मात्तृतीयचतुर्थपञ्चमपटा

हृमदशमदादशषोडशरात्राणामन्यतममन्तरीकृत्य दोषोदकमत्पा
 स्यमवसिञ्चेत् । निःसृते निःसृते च दोषे गाढतरमाविककोशय
 चर्माणामन्यतमेन परिवेष्टयेदुदरं तथा नाभ्रायति वायुः षण्मा
 सोऽथ पयसा भोजयेज्जाङ्गलरसेन वा तत्र ,चोन्मासानर्द्धादकेन
 पयसा फलाखेन जाङ्गलरसेन वावशिष्टं माषचयमन्नं लघु हितं
 वा सेवेतैवं संवत्सरेणागदी भवति ॥

— भवति चात्र ॥

आस्थापने चैव विरेचने च पाने तथाहारविधिक्रियासु ।
 सर्वोदरिभ्यः कुशैः प्रयोज्यं क्षीरं शृतं जाङ्गलजो रसावा ॥

— ॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अथातो मूढगर्भचिकित्सितं यास्यास्यामः ॥

मातः कष्टतममस्ति यथामूढगर्भग्रन्थोद्धारणमत्र हि योनिय
 क्तक्षोद्धान्मविवरगर्भाग्रधानां मध्ये कर्म कर्त्तव्यं स्थेन । उत्क
 र्षणापकर्षणस्थानापवर्त्तनोत्कर्त्तनभेदनच्छेदनपोडनर्ज्जुकरणदार
 णानि चैकहस्तेन गर्भं गर्भिणी वा हिंसता तस्मादधिपतिना
 पृच्छ्य परस्व यत्रमास्थायोपक्रमेत ॥

तत्र समासेनाष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टा स्वभावगता अपि
 त्रयः सङ्गा भवन्ति शिरसेवैगुण्यादंस्योर्जघनस्थ वा । जीवति तु
 गर्भे सुतिका गर्भनिर्हरणे प्रयतेत निर्हर्त्तुमशक्ये अवनान्मन्त्रा
 नुपशृणुयात् तान्वक्ष्यामः ॥

इदममृतञ्च सोमञ्च चित्रभानुञ्च भामिनि ।

उच्चैःश्रवाञ्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥

इदममृतमपां समुद्धृतं वै तत्र सघु गर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्री ।

तदनलपवनार्कवासवासे सहस्रवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिं ॥

मुक्ताः पद्मोर्बिपाशाश्च मुक्ताः सुव्यंश रक्षयः ।

मुक्तः सर्वभयाद्गर्भं रक्षेहि विरमावितः ॥

श्रीपधानि च विदध्याद्योक्तानि । मृते चोत्तानाया आ

भुग्नसक्यरा वस्त्राधारकोशमितकथा धम्बननगष्टत्तिकाशाल्मलीमृ

त्तघृताभ्यां सचयित्वा हस्तं योनौ प्रवेश्य गर्भमुपहरेत् ।

तत्र सक्विभ्यामागतमनुसोममेवाच्चेत् । एकसक्यप्रपन्नस्यैतर

सक्वि प्रसार्यापहरेत् । सिग्देशेनागतस्य सिग्देशं प्रपोद्योर्ध्वमु

त्तिष्य सक्विनी प्रसार्यापहरेत् । तिर्यगागतस्य परिघस्येव तिर

चीनस्य पद्यादूर्ध्वमूर्ध्वमुत्तिष्य पूर्वोर्ध्वमपत्यपथं प्रत्यार्जवमानीया

पहरेत् । पार्श्वोपहृत्तशिरसमंसम्प्रपोद्योर्ध्वमुत्तिष्य शिरोऽपत्यपथ

मानीयापहरेत् । बाहुद्वयप्रतिपन्नस्योर्ध्वमुत्पोद्योर्ध्वं शिरीऽन

सोममानीयापहरेत् । दावन्त्यावसाथौ मूढगर्भौ ॥ एवमशक्यं

शस्त्रमवधारयेत् ॥

सचेतनस्य शस्त्रेण न कथञ्चन दारयेत् ।

दार्ध्यमाणो हि जननीमात्मानं चैव घातयेत् ॥

तत्र स्त्रियमाश्रया मण्डलायेणाङ्गुलीशस्त्रेण वा शिरो विदार्य

शिरःकपालान्यादृश्या षडङ्गान् षट्छीलारसि कचायां वापहरेत्

भिन्ने शिरसि चाक्षिकूटे गण्डे वा अंससंस्कृतांसदेशे वाङ्गं
 च्छित्त्वा दृतिमिवाततं वातपूर्णोदरं वा विदार्य निरस्थान्वाणि
 शिथिलोभूतमाहरेज्जघनसक्तस्य वा जघनकपालानीति ॥

यद्यदङ्गं हि गर्भस्य तस्य स्वजति तद्विषक् ।

सम्यग्निर्निर्हरेच्छित्त्वा रक्षेत्रागीं च यन्नतः ॥

गर्भस्य गतयश्चिवा जायन्तेऽनिलकोपतः ।

तत्रानल्पमतिर्वैद्यो वर्त्तेत विधिपूर्वकं ॥

नोपेक्षेत मृतं गर्भं मुहूर्त्तमपि पण्डितः ।

सद्वाग्दु जननी हन्ति निरुच्छ्रासे पशुं यथा ॥

मण्डलाग्रेण कर्त्तव्यं क्लेशमन्तर्विजानता ।

दृष्ट्विपत्रं हि तीक्ष्णायं नारीं दिंस्यात्कदाचन ॥

अथापतन्तीमपरां पातयेत्पूर्ववद्विषक् ।

हस्तेनापहरेद्वापि पार्श्वभां परिपोष्य वा ॥

धनुयाश्च मुञ्जनारीं पीडयेदांसपिण्डिकां ।

तैलाक्तयोनिरेवं तां पातयेन्नतिमान्विषक् ॥

एवं निहतशल्यान्तु मिश्रेदुष्णेन वारिणा ।

ततोऽभ्यक्तशरीराया योनौ स्नेहं निधापयेत् ॥

एवं मृदोभवेद्योनिस्तच्छूलं चोपशाम्यति ।

कृष्णातन्मूलशृण्वेलाहिङ्गुभागींसदीप्यकाः ॥

वचामतिविषां राखां चयं सञ्चूर्णं पाययेत् ॥

स्नेहेन दोषसन्दार्थं वेदनोपशमाय च ।

इक्षामृतञ्च सोमञ्च चित्रभानुञ्च भामिनि ।

उच्चैःश्रवाञ्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥

इदममृतमपां समुद्धृतं वै तत्र लघु गर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्री ।

तदनलपवनार्कवासवासे सहलवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिं ॥

मुक्ता. पशोर्बिषाशास्य मुक्ताः सुख्येण रश्मयः ।

मुक्त. सर्वभयाद्गर्भे एद्येहि विरमावितः ॥

श्रीपधानि च विदध्याद्योक्तानि । मृते चोत्तानाया आ
भुग्नसक्यया वृक्षाधारकोन्नमितकस्या धम्बननगट्ट्तिकाशाल्मलीमृ
त्क्षुप्रताभ्यां सचयिष्या हस्तं धेनौ प्रवेश्य गर्भमुपहरेत् ।
तत्र सक्थिभ्यामागतमगुलोममेवाच्छेत् । एकसक्थिप्रपन्नस्येतर
सक्थि प्रसार्यापहरेत् । स्त्रिग्देशेनागतस्य स्त्रिग्देशं प्रपोद्घाज्जमु
त्तिष्य सक्थिनी प्रसार्यापहरेत् । तिर्यंगागतस्य परिघस्येव तिर
चीनस्य पश्चादङ्गमूर्द्धमुत्तिष्य पूर्वार्द्धमपत्यपथं प्रत्यार्जवमानीया
पहरेत् । पार्श्वापट्टत्तिशिरसर्मसम्प्रपीद्योर्द्धमुत्तिष्य शिरोऽपत्यपथ
मानीयापहरेत् । बाहुद्वयप्रतिपन्नस्योर्द्धमुत्पोद्यांशौ शिरोऽन
सोममानीयापहरेत् । दावन्त्यावसाथ्यौ मूढगर्भौ ॥ एवमग्न्यै
श्लक्ष्मवचारयेत् ॥

सचेतनञ्च शस्त्रेण न कथञ्चन दारयेत् ।

दार्यमाणो हि जननीमात्मानं चैव घातयेत् ॥

तत्र स्त्रियमाश्रास्य मण्डलायेणाङ्गुलीशस्त्रेण वा शिरो विदार्य
शिरःकपालान्यादृत्य शङ्कुना गृहीत्वोरसि कचायां वापहरेत् ।

भिन्ने शिरसि चाक्षिकूटे गण्डे वा अंससंसक्तस्यांसदेशे वाङ्गं
च्छित्त्वा दृतिमिवाततं वातपूर्णोदरं वा विदार्थ्य निरस्थान्वाणि
शियिसोभृतमाहरेज्जघनसक्तस्य वा जघनकपालानीति ॥

यद्यदङ्गं हि गर्भस्य तस्य स्रजति तद्विषक् ।

सम्यग्निर्निर्हरेच्छित्त्वा रक्षेत्रारोच यत्नतः ॥

गर्भस्य गतयस्यिचा जायन्तेऽनिलकोपतः ।

तत्रानल्पमतिर्वेद्यो वर्त्तत विधिपूर्वकं ॥

नापेक्षेत मृतं गर्भं मुञ्चर्त्तमपि पण्डितः ।

सञ्ज्ञाशु जननीं हन्ति निदृच्छासं पशुं यथा ॥

मण्डलायेण कर्त्तव्यं ह्येवमन्तर्निजानता ।

दृष्ट्विषत्वं हि तीक्ष्णाय नारी हिंसात्कदाचन ॥

अथापतन्तीमपरां पातयेत्पूर्ववद्विषक् ।

हस्तेनापहरेदापि पार्श्वभ्यां परिपीड्य वा ॥

धनुयाच्च मुञ्चनारी पीडयेदांसपिण्डिकां ।

तैलाक्तयोनिरेवं तां पातयेन्मतिमान्विषक् ॥

एवं निहतश्चास्तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ।

ततोऽभ्यक्तशरीराया योनौ स्वेहं निधापयेत् ॥

एवं मृदोभवेद्योनिस्तच्छूलं चोपशाम्यति ।

छण्णातन्मूलशूण्ण्येनादिद्रुभागींसदीपकाः ॥

वचामतिविषां राक्षां चयं मधुपर्कं पादयेत् ॥

स्नेहेन दोषसन्दार्थं वेदनोपशमाय च ।

कायं चैषां तथा कल्मषं पूर्णं वा स्नेहवर्जितं ॥
 शाकत्वग्निहृतिविषापाठाकटुकरोहिणीः ।
 तथा तेजोवतीं चापि पाययेत्पूर्ववद्विषक् ॥
 विराचं पञ्चसप्ताहं ततः स्नेहं पुनः पिबेत् ।
 पाययेद्दोषवं नक्तमरिष्टं वा सुसंस्कृतं ॥
 शिरोपककुभाभ्याश्च तोयमाचमने हितं ॥
 उपद्रवाश्च येऽन्ये सुस्नान्यथास्वमुपाचरेत् ।
 रक्षितः परिशुद्धा च स्निग्धपथ्याल्पभोजना ॥
 खेदाभ्यङ्गपरा नित्यं भजेत्क्रोधविवर्जिता ।
 पयो वातहरैः सिद्धं दद्याहं भोजने हितं ॥
 रसं दद्याहं श्रेये तु यथायोगमुपाचरेत् ।
 व्युपद्रवां विशुद्धाश्च शाला च बलवर्णिनी ॥
 ऊर्ध्वं चतुर्भा मासेभ्यो विसृजेत्परिहारतः ।
 योनिमन्तर्पणेऽभ्यङ्गे पाने वस्त्रिषु भोजने ॥
 यत्नातैलमिदं वासैः दद्यादनिलवारणं ।
 बलामूलरूपायस्त्र दशमूलीकृतश्च ॥
 शवंकोलकुलंत्यानां कायस्य पयसस्तथा ।
 अष्टावष्टौ शुभा भागास्तैलादेकस्तदेकतः ॥
 पचेदावाप्य मधुरं गणं सैन्धवमंयुतं ।
 तथागुणं रज्जरसं सरसं देवदारु च ॥
 मच्चिष्टां चन्दनं कुष्ठमेतां कालानुसारिवां ।

मांसीं शैलेयकं पत्रं तगरं शारिवां वचां ।
 शतावेरोमश्चगन्धां शतपुष्पां पुनर्नवां ॥
 तत्साधु सिद्धं सौवर्णं राजते मृन्मयेऽपि वा ॥
 प्रक्षिप्य कलशे सम्यक् स्वनुगुप्तं निधापयेत् ।
 बलातैलमिदं ख्यातं सर्ववातविकारनुत् ॥
 यथावत्तमो माचां सूतिकायै प्रदापयेत् ।
 या च गर्भार्थिनी नारी चोणशुकश्च यः पुमान् ॥
 वातचोणे मर्भहते मयितेऽभिहते तथा ।
 भग्ने श्रमाभिपन्ने च सर्वधैरोपयुज्यते ॥
 शतदाक्षेपकादीन् वातव्याधीनपोहति ।
 द्विक्कां कासमधोमन्यं गुलं श्वासश्च दुस्तरं ॥
 पण्मासानुपयुज्येतदन्मृद्विद्विमपोहति ।
 प्रत्यपघातुः पुरुषो भवेच्च स्त्रियौवनः ॥
 राज्ञामेतद्वि कर्त्तव्यं राजमात्राश्च ये नराः ।
 सुखिनः सुकुमाराश्च धनिनश्चापि ये नराः ॥
 बलाकपायपोतो यस्त्रिलेभ्यो वाय्वनेकशः ।
 तैलमुत्पाद्य तत्काथशतपाककृतं शुभं ॥
 निवाते निभृतागारे प्रयुञ्जीत यथावलं ।
 जीर्णैऽस्मिन्पयसा स्निग्धमश्रोयात्पष्टिकौदनं ॥
 अनेन विधिना द्रोणमुपयुज्यान्नमीरितं ।
 भुञ्जीत दिगुणं कालं बलवर्षान्वितस्ततः ॥

सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः शतायुः पुरुषो भवेत् ।
 शतं शतं तथोत्कर्षो द्रोणे द्रोणे प्रकीर्तितः ॥
 बलाकल्पेनातिबलागुडूच्यादित्यपर्णिषु ।
 शैरेयके वीरतरौ शतावर्था चिकष्टके ॥
 तैत्तिरीयैः मधुके कुर्यात् प्रसारण्याश्च बुद्धिमान् ।
 नीलोत्पलं वरीमूलं गव्ये क्षीरे विपाचयेत् ॥
 शतपाकं ततस्तेन तिस्रस्तैलं पचेद्विषक् ।
 बलातैलस्य कल्कांस्तु सुपिष्टांस्तत्र दापयेत् ॥
 सर्वपापमेव जानीयादुपयोगं चिकित्सकः ।
 बलातैलवदेतेषां गुणाद्यैव विशेषतः ॥

॥ पौडगोऽध्यायः ॥

अथातोविद्रधीनां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

उक्ता विद्रधयः पक्षे तेध्वसाध्यस्तु सर्वजः ।
 शेषेष्वामेषु कर्त्तव्या त्वरितं शोफवत्क्रिया ॥
 मुरङ्गीमूलकल्पास्तु घृततैलवभायुतैः ।
 सुगोष्णो बहलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥
 मानूपौदकमांसस्तु काकोन्यादिः सतपणः ।
 खेहाश्चमिद्धो सवणः प्रयोज्योपनादने ॥
 घृण्णानैः सहशरैः पयोभिः पायसैस्तथा ।
 खेदयेत्सततं चापि निर्दरेणापि शोणितं ॥

सचेदेवमुपक्रान्तः पाकायामिमुखो यदि ।
 तं पाचयित्वा शस्त्रेण भिन्नाद्भिन्नश्च शोधयेत् ॥
 पञ्चमूलकषायेण प्रक्षाल्य त्वणोत्तरैः ।
 तैलैर्भद्रादिमधुकस्युक्तैः प्रतिपूरयेत् ॥
 वैरेचनिकयुक्तैश्चैव तेन विशोध्य च ।
 पृथक्पृथ्वादिषिद्धेन चैव तेन च रोपयेत् ॥
 पैत्तिकं ब्रकंरासाजामधुकैः सारिवायुतैः ।
 मदिह्यात्क्षीरपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः ॥
 पाक्यैः शीतकषायेर्वा क्षीरैरिक्षुरसैस्तथा ।
 जीवनीयघृतैर्वापि सेचयेच्छर्करायुतैः ॥
 त्रिष्टङ्कुरीतकीनाञ्च चूर्णं लिङ्गान्मधुद्रवम् ।
 जलैकोभिर्हरेचासृक्पक्वं चापाद्य बुद्धिमान् ॥
 क्षीरहृत्कषायेण प्रक्षाल्यौदकजेन वा ।
 तिलैः सघृष्टिमधुकैः सक्षौद्रैः सर्पिषा युतैः ॥
 उपदिह्य प्रतनुना वाससा वेष्टयेद्गुणम् ।
 प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठामधुकोशीरपद्मकैः ॥
 सहरिद्रैः कृतं सर्पिः सक्षीरं ब्रणरोपणम् ।
 क्षीरशुक्लापृथक्पर्णिसमङ्गारोधचन्दनैः ॥
 न्ययोधादिप्रवालेषु तेषां तद्व्यथया कृतम् ।
 नक्तमालस्य पत्राणि तरुणानि फलानि च ॥
 सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोक्तया ।

द्वे हरिद्रे मधूच्छिष्टं मधुकं तिकरोहिणी ॥

प्रियङ्गुः कुशमूलश्च निचुलस्य तमेव च ।

मञ्जिष्ठाचन्दनोशीरमुत्पन्नं सारिवा विहृतम् ॥

रंतेषां कार्पिकैर्भागैर्धृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दुष्टघ्नप्रशमनं नाडीव्रणविशोधनम् ॥

सद्यन्विक्रमव्रणामास्य करञ्जाद्यमिदं शुभम् ।

दुष्टप्रणास्य ये केचिद्ये चात्सृष्टक्रिया व्रणाः ॥

नाड्यो गभीरिका यास्य सद्यन्विक्रमास्तथैव च ।

अग्निचारकतायैव ये व्रणा दारुणा अपि ॥

करञ्जायेन हविषा प्रग्नान्यन्ति न शंसयः ।

दृष्टकासिकतालोहगोशक्तुषपांशुभिः ॥

मूत्रैरुष्णैश्च सततं स्वेदयेत्क्षेपविद्रधिं ।

कषायपानैर्वमनैरालेपैरुपनाहनेः ॥

हरेद्दोषानभीक्ष्णं चाप्यलाव्यासृक्तयैव च ।

आरम्बधकषायेण पक्वं चापाद्य धावयेत् ॥

हरिद्राविहृताग्रक्तुतिलैर्मधुसमायुतैः ।

पूरयित्वा व्रणं सम्यग्वध्नीयात्कोर्त्तितं यथा ॥

ततः कुलत्तिकादन्तोविहृत्स्थामार्कतिलैर्भैः ।

कुर्यात्तैलं सगोमूचं हितं तच्च सप्तैन्धवं ॥

पित्तविद्रधिवत्सर्वाः क्रिया निरवशेषतः ।

विद्रध्यो. कुशलः कुर्याद्रक्तागन्तुनिमित्तयोः ॥

वरुणादिगणकाथमपक्वेऽभ्यन्तरोत्थिते ।
 ऊषकादिप्रतीवापं पिवेद्विद्रधिप्रान्तये ॥
 अनयोर्वर्गयोः सिद्धं सर्पिर्वैरेचेनेन च ।
 अचिराद्विद्रधिं हन्ति प्रातःप्रातर्निषेवितं ॥
 एभिरेव गणैश्चापि संसिद्धं स्नेहसंयुतं ।
 कार्यमास्त्रापनं क्षिप्रं तथैवाप्यनुवासनं ॥
 घानालेपनभोज्येषु मधुश्लिष्टुद्रुमोऽपि वा ।
 दत्तावापो यथादोषमपक्वं हन्ति विद्रधिं ॥
 तोयधान्याश्चमूत्रैस्तु पेयो वापि सुरादिभिः ॥
 यथादोषगणकाथैः पिवेदापि त्रिलाजतु ॥
 प्रधोमं मुग्गुलुश्चापि शुष्णोऽथ सुरदाह च ।
 स्नेहापनाहौ कुर्याच्च सदा चाप्यमुलोमनं ॥
 यथोद्दिष्टं सिरां विधेत्कर्पजे विद्रधौ भिषक् ।
 रक्तपित्तानिलोत्थेषु केचिदाहौ वदन्ति तु ॥
 पक्वं वा वह्निहृन्नद्धं भित्त्वा व्रणवदाचरेत् ।
 सुतेषूर्द्धमधो वापि भैरेयाश्चसुराश्वैः ॥
 पेयो वरुणकादिस्तु मधुश्लिष्टुद्रुमोऽपि वा ।
 श्लिष्टुमूलजले सिद्धं ससिद्धार्थकमोदनं ॥
 यवकोलकुलत्वानां यूपैर्भुञ्जीत मानवः ।
 प्रातःप्रातश्च सेवेत मात्रया तैत्त्वकं घृतं ॥
 चितृतादिगणकाथसिद्धं वाप्युपप्रान्तये ।

नोपगच्छेद्यथापाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥
 पर्यागते विद्रुधौ तु सिद्धिर्नैकान्तिकी सृता ।
 प्रत्याख्याय तु कुर्वीत मञ्जजातं तु विद्रधिं ॥
 स्नेहस्नेहोपपन्नानां कुर्याद्रक्तावसेचनं ।
 विद्रुधुक्तां क्रियां कुर्यात्पक्वे वास्यि तु भेदयेत् ॥
 निःशूल्यमयं विज्ञाय कर्त्तव्यं ब्रणशोधनं ॥
 धावेत्तिक्तकषायेण तिरुं सर्पिस्तया हितं ।
 यदि मञ्जपरिस्तावो न निवर्त्तेत देहिनः ॥
 कुर्यात्संशोधनीयानि कषायादीनि बुद्धिमान् ।
 प्रियङ्गुधातकीरोध्ररुद्रफलं तिनिसेन्धवं ॥
 शतैस्तैलं विपक्व्यं विद्रधिब्रणरोपणं ॥

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

अयातो विसर्पनाडोपनरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 साध्या विसर्पास्तय आदितो ये न सन्निपातस्ततजौ हि साध्या ।
 साध्वेषु तत्पथ्यगणैर्भिदध्याहृतानि सेकांश्च तथोपदेहान् ॥
 मुस्तामताङ्गासुरदारुकुष्ठं वाराहिकुम्भमुदकणमन्थाः ।
 वातात्मके चोष्णगणाः प्रयोज्याः सेकेषु लेपेषु तथा घृतेषु ॥
 पत्पद्ममूलं खलु कण्टकाखमल्यं महश्चाप्यथ वस्तिजघ्न ।
 तथोपयोष्य भिषजा प्रदेहे सेके घृते चापि तथैव तैले ॥
 कसेरुदङ्गाटकपद्मगुन्द्राः सशैवलाः शोत्पलकर्दमाद्यः ।

वस्त्रान्तराः पित्तकृते विषर्प लेपा विधेयाः सघृताः सुशोताः ।
 द्वीवेरलामज्जकचन्दनानि ओतोजमुक्तामणिगैरिकाश्च ।
 क्षीरेण पिष्टाः सघृताः सुशोता लेपाः प्रयोज्यास्तनवः सुखाय ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं ययस्या मञ्जिष्ठिका पद्मकचन्दने च ॥
 सुगन्धिका चेति सुखाय लेपाः पैत्ते विषर्पे भिषजा प्रयोज्याः ॥
 न्यग्रोधवर्गैः परिवेषनञ्च घृतञ्च क्षुय्यात्स्वरसेन तस्य ।
 शीतैः पयोभिश्च मधूदकैश्च सशर्करैरिचुरसैश्च भेकान् ॥
 धृतस्य गौरीमधुकारविन्दगोभ्राम्बुराजादनगैरिकेषु ।
 तथार्धमे पद्मकसारिवासु काकोलिमेदाकुमुदोत्पलेषु ॥
 सचन्दनायां मधुशर्करायां द्राचास्विराष्ट्रश्रिभताङ्गयासु ।
 कल्कीकृतासुदकमन्त्रं दत्त्वा न्यग्रोधवर्गस्य तथा स्त्रिरादेः ॥
 गणस्य विष्वादिपञ्चमूल्याश्चतुर्गुणं क्षीरमथापि तद्वत् ।
 प्रस्यं विपकं परिवेषनेन पैत्तीर्निहन्वास्तु विषर्पनाडीः ॥
 विस्फोटदुष्टघ्नश्चोषरोरोगान्पाकं तथास्यस्य निहन्ति पांनात् ।
 यहादिते शोषिणि चापि बाले घृतं हि गौर्यादिकमेतदिष्टं ॥ -
 अजाम्बगन्धा सरला सकाला मैकैयिका चाप्यथवाजशृङ्गी ।
 गोमूत्रपिष्टो विहितः प्रदेहो हन्याद्विषर्पं कफजं स शोघ्रं ॥
 कालानुसार्यागुरुचोचगुञ्जारास्त्रावचाश्रोतशित्रेन्द्रपथ्यः ।
 पालिन्दिमुञ्जातमहीकदम्बा हिता विषर्पेषु कफात्मकेषु
 गणसु योज्या वरुणप्रवृत्तः क्रियासु सर्वासु विचक्षणैः ।
 मेषाधनं शोणितमोचणञ्च श्रेष्ठं विषर्पेषु चिकित्सितं हि ॥

सर्वथाय पक्वाग्रपरिशोध्य धीमाग्रजक्रमेणोपचरेद्यथां ।
 नाडी चिदोषप्रभवा न सिध्येच्छेषायतसः प्रतियक्षमायाः ॥
 तत्रानिलोत्थामुपनाद्य पूर्वमग्रेषतः पूयगतिं विदार्थ्य ।
 तिलैरपामार्गफलैश्च पिष्ट्वा ससैन्धवैर्बन्धनमत्र कुर्यात् ॥
 प्रचालने चापि सदा प्रशस्य योज्यं महद्यस्त्रानुपञ्चमूलं ।
 चिंत्वा हरिद्रां कटुकां वज्राक्ष गोजिहिकाश्चापि सविज्वमूलां ।
 संक्षत्य तैलं विपचेद्वृणस्य संशोधनं पूरणरोपणञ्च ।
 पित्तात्मिकां प्रागुपनाद्य धीमानुत्कारिकाभिः सपयोधृताभिः ॥
 निपात्य शूलं तिलनागदन्तीयष्ट्याङ्गकक्षैः परिपूरयेत्तां ।
 प्रचालने चापि ससोमनिम्बा निशा-प्रयोज्या कुशलेन नित्यं ॥
 श्यामात्रिभण्डोच्चिफलासु सिद्धं हरिद्रं चोरोधकटुचयोश्च ।
 घृतं सदुग्धं प्रणतर्पणेन हन्याद्भृतिं कोष्ठगतापि या स्यात् ॥
 नाडीं कफोत्थामुपनाद्य सन्धकुलत्यसिद्धार्थकशकुकिणैः ।
 मृदूकृतामेथ गतिं विदित्वा निपातयेच्छस्त्रमग्रेषकारी ॥
 दद्याद्घृणं निम्बतिलान्सुपिष्टान् सुरादजाभेन्भवसम्प्रयुक्ताम् ।
 प्रचालने चापि करञ्चनिम्बजात्यक्षपीलुखरसाः प्रयोज्याः ॥
 सुवर्चिकाभेन्भवचित्रकेषु निकुम्भतालीनलरूपिकासु ।
 फलेष्वपामार्गभवेषु चैव कुर्यात्समूचेषु हिताय तैलं ॥
 नाडीन् शूलप्रभवां विदार्थ्य निक्षत्य शूलं प्रविशेद्य मार्गं ।
 संशोधयेत्सौद्रघृतप्रगाढैस्तिलैस्ततो रोपणमस्य कुर्यात् ॥
 कुम्भीकखर्जूरकपित्थविज्ववनस्पतीनाञ्च शलाटुवर्गे ।

हत्वा कषायं विपचेत्तु तैलमावाप्य मुस्तासरलाप्रियङ्गुः ॥
 सुगन्धिकामोचरसाहिपुष्पं रोध्रं विदध्यादपि धातकीञ्च ।
 एतेन शन्यप्रभवा च नाडी रोहेद्वेष्टो वा सुखमाशु चैव ॥

हृद्यदुर्बलभोरूणां नाडी मर्माश्रिता च या ।
 चारुसूत्रेण तां दिव्यामेतु श्लेष्मण बुद्धिमान् ॥
 एषणा गतिमन्विष्य चारुसूत्रानुसारिणी ।
 सूची निदध्याङ्गुल्यन्ते तयोश्चम्याशु निहरेत् ॥
 सूक्ष्मस्नानं समानोयं गाढं दन्तं समाचरेत् ।
 ततः चारुबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत्प्रवेष्टयेत् ॥
 चोराक्रं मतिमान्वेष्टो यावन्नच्छिद्यते गतिः ।
 भगन्दरेऽप्येव विधिः कार्यो वैद्येन जानता ॥
 अर्जुदादिषु चोत्थिष्य मूले सूत्रं निधाययेत् ।
 सूचीभिर्यवक्लाभिरापितं वा समन्ततः ।
 मूले सूत्रेण वज्रीयाच्छिन्ने चोपचरेद्व्रणं ॥

या दिव्रणीयेऽभिहितास्तु वर्त्यस्ताः सर्वनाडीषु भिषग्विदध्यात् ।
 घोष्टाफलतप्तवणानि साक्षा पूगीफलं वा लवणञ्च पत्रं ॥
 सुशर्करदुग्धेन तु कल्पा एव वर्तीकृतो हन्यंचिरेण नाडी ।
 विभीतकास्त्रास्त्रिवटप्रबाला हरेणुकामङ्गिनिवोजमस्य ॥
 वाराहिकन्दश्च तथा प्रदेयो नाडीषु तैलेन च मिश्रयित्वा ।

धुनूरजं मदनकोद्वज्रञ्च वीजं

कोशातकीशुकनसामृगभोजनो च ।

अद्भोठवीजकुसुमं गतिषु प्रयोज्यं
 लाचोदकाद्यतमलासु विहृत्य चूर्णं ॥
 चूर्णकृतैरथ विमिश्रितमेभिरेव
 तैलप्रयुक्तमचिरेण गतिं निहन्ति ।
 शृङ्गेव मूचसहितेषु विधाय तैलं
 तत्सार्धितं गतिमपोहति सप्तरात्रात् ।
 पिण्डीतकस्य तु वराहविभावितस्य
 मूत्रेषु कन्दश्चकलेषु च सौवर्हेषु ॥
 तैलं कृतं गतिमपोहति ग्रीष्ममेत
 त्कन्देषु चामरवरायुधसाङ्गयेषु ।
 भस्मातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन
 सिद्धं विडङ्गरजनीदयश्चिप्रकैश्च ।
 स्थाण्मार्कवस्य च रमेन निहन्ति तैलं
 . नाडी कफानिलस्रतामपचो प्रणश्य ॥
 स्तन्ये गते विहृतिमाशु भिषक्तु धार्च्यं
 पीतां घृतं परिणेतोऽहनि वामयेत्तु ।
 निम्बोदकेन मधुमागधिकायुतेन
 यान्तागतेऽहनि च मुद्गरसाशना स्यात् ॥
 एवं च्यवं चतुरहं षडहं वमेदा
 शर्पिं पिवेत्त्रिफलया मरुदं संयुतं वा ।
 भार्गवं वचामतिविषां सुरदाह पाठां

मुक्तादिकं मधुरं कटुरोहिणीषु ॥
 धात्रीं पिवेत्तु पयसः परिशोधनार्थं
 मारुतधादिषु वरं मधुमा कषायं ।
 सामान्यमेतदुपदिष्टमतोविशेषा
 दोषान्पयोनिपतितान् समेषद्यथा ॥
 दोषं क्षनोत्थितमवेक्ष्य निषिद्धिद्वया
 शब्दिद्रवावभिरितं वज्रमो विधानं ।
 समन्वयमानमपि तन्म विनोपनादैः
 सञ्चोजनेन क्षुण्णपाचयितुं शक्तेत ॥
 शीघ्रं क्षनोहि मधुमांसतथोपनहः
 यत्रै प्रकोचमुपघात्यवदीर्यते च ।
 पक्वे च दुग्धहरिणीः परिचर्या नास्तीः
 क्षणं चूचुक्षुण्णं विदधीत वज्रं ॥
 ग्रामे विदाहिनि तथैव गते च पाकं
 भाष्याः क्षणौ अतस्तमेव च निर्दधीत ॥

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

अथातो यम्यपच्यनुदगमनञ्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 यन्निष्पद्यतेषु निषिद्धिद्वयाञ्चोपक्रियायां निश्चितं विधिज्ञः ।
 रक्षेद्दत्तं चापि नरकं निजं तद्रक्षिते व्याधिवशे निवृत्ति ॥
 तेषां पिश्यापिरेषो हवं वा दत्ता क्यां वा चिह्नं विदध्यात् ।

अपेक्षितादशमूलसिद्धं वैद्ययतुःखेदमयो द्वयं वा ॥
 हिंसाथ रोहिण्यमृताथ भार्गी श्योनाकविल्वागुरुकृष्णगन्धाः ।
 गोजी च पिष्टा सहतालपट्या गन्धौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥
 खेदोपनाहान्निविधांस्य कुर्यात्तथा प्रसिद्धानपरांस्य लेपान् ।
 विदार्य वा पक्वमपोद्घ पूयं प्रचास्य विस्वार्कनरेन्द्रतोयैः ॥
 तिलैः सपञ्चाङ्गुलपत्रमिश्रैः संग्राधयेत्सैन्धवसम्पुष्पैः ।
 शुद्धं व्रणं वायुपरोपयेयुस्सैलेन रास्त्रासरलान्वितेन ॥
 विडङ्गपट्टिमधुकामृताभिः सिद्धेन वा चीरसमन्वितेन ।
 जलौकसः पित्तघ्नते हितास्तु चीरोदकाभ्यां परियेषमं च ॥
 काकोलिवर्गस्य च शीतलानि पिवेत्कषायाणि सघर्कराणि ।
 श्राचारसेनेचुरसेन वापि चूर्णं पिवेद्यापि हरोतकीनां ॥
 मधूकजम्बूजुनवेतसानां त्वग्निः प्रदेहानवधारयेत् ।
 सघर्क्षरैश्चां लणशून्यकन्दैर्दिग्धादभीक्ष्णं मुचुकुन्दजैश्चां ॥
 विदार्य वा पक्वमपोद्घ पूयं धावेत्कषायेण वनस्पतीनां ।
 तिलैः सपट्टिमधुकैर्विशोध्य सर्पिः प्रयोज्यं मधुरैर्ध्विपक्वं ॥
 दन्तेषु दोषेषु यद्यानुपूर्वा गन्धौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु ।
 स्निग्धस्य विद्यापनमेव कुर्यादद्गुष्ठलोहोपलेवणुदण्डैः ॥
 विकटतारग्वधकाकनन्तीकाकादनीतापसवृक्षमूलैः ।
 आलेपयेत्पिण्डफलार्कभार्गीकरञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥
 अमर्मभातं शममप्रयातमपक्वमेवापहरेद्दिदार्य ।
 ददेत्स्थिते वाष्टजि सिद्धकर्षा सद्यः चतोक्तञ्च विधिं विदध्यात् ॥

या मांसकञ्च कठिना वृहत्पुस्त्याव्येव धोज्यस्य विधिर्विधिज्ञैः ।
 शस्त्रेण वापाद्य सुपक्वमाशु प्रचालयेत्पथ्यतमैः कषायैः ॥
 संगोधनैस्तच्च विगोधयेयुः चारोत्तरैः चौद्रघृतप्रगाढैः ।
 शुद्धे च तैलं त्ववचारणोयं विडङ्गपाठारजनीविपक्वं ॥
 मेदःसमुत्थे तिलकण्ठदिग्धं दन्तोपरिष्ठाद्विगुणं पटान्तं ।
 ऊताशतप्तेन मुञ्ज, प्रमृज्यालोष्टेन धीमान्दहनं हिताय ॥
 प्रलिप्य दार्ढ्यमथ लाचया वा प्रतप्तया स्वेदनमस्य कार्यं ।
 निपात्य वा शस्त्रमपोक्ष्य मेदो दहेत्सुपक्वत्वथ वा विदार्यं ॥
 प्रक्षाल्य मूषेण तिलैः सुपिष्टैः सुवर्चिकाधैर्हरितालमिश्रैः ।
 ससैन्धवैः चौद्रघृतप्रगाढैः चारोत्तरैरेनमभिप्रशोध्य ॥
 तैलं विदध्याद्विकरञ्जगुञ्जावंशावलेखेज्जुदमूषसिद्धं ।
 जीमूतकैः कोशवतीफलैश्च दन्तोद्रवन्तीषिवृतासु चैव ॥
 सर्पिः कृतं हन्त्यपर्शं प्रवृद्धां द्विधाप्रवृत्तं तदुदारवीर्यं ।
 निर्गुण्डिजानोवरिहिष्ठयुक्तं जीमूतकं माचिकसैन्धवाद्यं ॥
 अभिप्रतप्तं वमनं प्रगाढं दुष्टापक्षीषुप्तममादिशन्ति ।
 कैटर्यविम्बीकरवीरसिद्धं तैलं हितं मूर्द्धनिरेचनञ्च ॥
 शोखोटकस्य स्वरसेन सिद्धं तैलं हितं नस्यविरेचनेषु ।
 मधूकसारस्य हितोऽवपोषे फलानि म्रियोः स्वरमञ्जरेर्वा ॥
 यन्थीनमर्मप्रभवानपक्वानुद्धृत्य चाग्निं विदधीत पद्यात् ।
 धारेण वापि प्रतिधारयेत्तु संतिष्ठ्य शस्त्रेण यथोपदेशं ॥
 पार्थिवं प्रति दादृक्चाङ्गुलानि मिलेद्भवसिं परिवर्ध्य धीमान् ।

विदार्य मत्स्याण्डनिभानि वैद्यो निःश्लथ जालान्यनलं विदध्यात् ॥

आगुत्फरुणात्सुमितस्य जन्तोस्तस्याष्टभागं खुलकादिभज्य ।

घोणजुर्वेधः सुरराजवस्त्रोर्हिवाचिमावं त्वपरे वदन्ति ॥

मणिवन्धोपरिष्ठादा कुर्याद्रिखाचयं भिषक् ।

अङ्गुल्यन्तरितं सम्यगपचीनां निवृत्तये ॥

चूर्णस्य काले प्रचलाककाकगोधादिक्कृष्यप्रभवां मशीन्तु ।

दद्याच्च तैलेन सहैद्भुदोनां यद्व्यतेन द्योपदिनाश्च तैलं ॥

विरेचनं धूममुपाददोत भवेच्च नित्यं यवमुद्गभोजी ।

कर्काश्वकैर्म्वाश्वकनारिकेरपियालपञ्चाङ्गुलबीजचूर्णैः ॥

वातावुदं शीरघृतान्मुषिद्वैरुणः सतैलेहपनाहयेत्तु ।

कुर्याच्च मुख्यान्पुनःपनाहमानि सिद्धेय मांशैरथ वेश्वरैः ॥

खेदं विदध्यात्कुशलस्तु नाद्या शृङ्गेन रक्तं वज्रगो हरेच्च ।

वातघ्ननिर्धूषणयोऽष्टभागैः सिद्धं यताख्यं चिह्नं पिवेदा ॥

खेदोपनाहा मृदवस्तु पय्याः पित्तावुदे कायविरेचनश्च ।

विघृत्य चोडुम्बरशाकगोजीपचैर्भक्ष्यं चोद्भ्रूयते प्रलिप्तेत् ॥

स्रग्गोक्षतेः सर्जरसप्रियङ्गुपत्तङ्गरोभाश्चनयष्टिकाकैः ।

विस्त्राय चारग्वधगोजिहोमाः श्यामा च योज्या कुशलेन लेपे ।

श्यामागिरिङ्गाश्चनकीरसेषु द्राघारमे धनसिकारसे च ।

घृतं पिबेत्कोनकभप्रसिद्धं पित्तावुदी तज्जठरी च जन्तुः ॥

शृङ्गस्य जन्तोः कफज्वरुदे तु रक्तेऽवशिते तु ततोऽवुदे तत् ।

द्रव्याणि यान्मूर्धनधय दोषाश्चरन्ति तेः कल्ककृतैः प्रदिध्यात् ॥

कपोतपारावतविहिमित्रैः सकांस्वनीलेः शुक्लपङ्कजाख्यैः ।
 मूत्रैश्च काकादग्निमूलमित्रैः चारप्रदिग्धैरथ वा प्रदिह्यात् ॥
 निष्पार्वपिष्ठाककुलत्पक्वैर्भासप्रगाढैर्दधिमस्तुयुक्तैः ।
 लेपं विदध्यात् कृमयो यथात्र मूर्च्छन्ति मूर्च्छन्त्यथ मक्षिकाश्च ॥
 अल्पावशिष्टे कृमिभिः कृते च लिखेत्ततोऽग्निं विदधीत पद्यात् ।
 घदस्पमूलं चपुतामसीसपट्टैः समावेष्ट्य तदायधैर्व्या ॥
 चाराम्रिषस्त्राण्यसकृदिदध्यात्प्राणानहिंसन् भिषगप्रसक्तः ।
 आस्त्रातजातीकरवीरपत्रैः कषायमिष्टं व्रणभोधनार्थं ॥
 शुद्धे च तैलं विदधीत भार्गीविशङ्कपठात्रिफलाविपक्वं ।
 घट्टय्या चोपगतानि पाकं पाककर्मलोपचरेदिधिष्ठः ॥
 मेदोऽर्जुदं क्षिप्तमथो विदार्य विभोध्य सीव्येद्गततरक्तमाशु ।
 ततो हरिद्रामृदहूमरोधपत्तङ्गचूर्णैः समनःशिलाैः ॥
 व्रणं प्रतिपाद्य मधुप्रगाढैः करञ्जतैलं विदधीत शुद्धे ।
 सशेषदोषाणि हि योऽर्जुदानि करोति तान्याशु पुनर्भवन्ति ॥
 तस्मादब्रवाणि समुद्धरेत्तु हन्युः सशेषाणि यथाहि वज्रिः ।
 संस्लेद्य गण्डं पक्वोत्पमादौ गान्धानिलघ्नौषधपत्रभक्तैः ॥
 अक्षैः चमूत्रैर्विविधैः पयोभिदृष्टैः सतैलैः पिप्पितैश्च विद्वान् ।
 विस्त्रावयेत्क्षिप्तमतन्त्रितस्य शुद्धं व्रणं चाप्युपनाहयेत्तु ॥
 शृणातसीमूलकश्लिष्टुकिस्तम्रियालमज्जानुयुतेक्षितैस्तु ।
 कालामृताग्निपुनर्नवार्कगजादिनामाकरहाटकुष्ठैः ॥
 एकैषिकाटुककतिष्पकैश्च सुरासपिष्टैरसकृदिदिह्यात् ॥

तैलं पिवेशामृतवस्त्रिनिम्बहंसाङ्गयाष्टचकपिप्पलीभिः ।
 सिद्धं बलाभ्याञ्च सदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगे ॥
 स्वेदोपनाहैः कफसम्भवन्तु संस्वेद्य विस्त्रावणमेव कुर्यात् ।
 ततोऽजगन्धातिविषाविशल्याविषाणिकाकुष्ठशुकाङ्गयाभिः ॥
 पलाशभक्षोदकपेपिताभिर्दिङ्मात्सगुञ्जाभिरशीतलाभिः ।
 दद्याद्द्वैसङ्गैर्लवणैश्च युक्तं तैलं पिवेन्मागधिकादिसिद्धं ॥
 प्रच्छर्दनं मूर्द्धविरेचनञ्च धूमश्च वैरेचनिको हितस्तु ।
 पाकक्रमोवापि सदाविधेयो वैद्यैर्न पाकं गतयोः कथञ्चित् ॥
 कटुचिकित्ताद्रयुताः समूचा भक्ष्या यजामानि रसाश्च मौद्गाः ।
 सङ्गद्वेराः सपटोलनिम्बा हिताय देया गलगण्डरोगे ॥
 मेदःसमुत्थे तु यथोपदिष्टां विधेस्त्रिरां स्निग्धतनोर्नरस्य ।
 श्यामासुधालोहपुरीषदन्तीरसाञ्जनैश्चापि हितः प्रदेहः ॥
 मूत्रेण घालोच्च हिताय सारं प्रातः पिवेच्छालमहीरुहाणां ।
 शस्त्रेण वापाद्य विदार्थं येन मेदः समुद्भूत्य हिताय सीयेत् ॥
 मज्जाज्यमेदोमधुभिर्द्वेद्वा दग्धे च सर्पिर्मधु चावचार्य्ये ।
 कासीसतुत्ये च ततोऽत्र देये चूर्णीकृते रोचनया समेते ।
 तैलेन चाभ्यज्य हिताय दद्यात्सारोद्भवं गोमयजञ्च भक्ष्य ॥
 हितश्च नित्यं त्रिफलाकषायो गाढश्च बन्धो यवभोजनञ्च ॥

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

अथातो वृद्धपदं ब्रह्मोपदानां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

अन्तवृद्ध्या विना षड्या वृद्धयस्तासु वर्जयेत् ।

अश्वादिद्यानं व्यायामं मेथुनं वेगनिग्रहं ॥

अत्यासनं चन्द्रमणमुपवासं गुरुणि च ।

तत्रादितो वातवृद्धौ चैवृतस्त्रिग्वमातुरं ॥

स्त्रिंशं चैवं यथान्यायं पाचयेत् विरेचनं ।

कोशाक्षतिस्रकैरण्डफलतैलानि वा नरं ॥

सत्तीरं वा पिवेन्नासं तैलमेरण्डमश्वत्थं ।

ततः कालेऽनिलघ्नानां काथैः कलैश्च बुद्धिमान् ।

निरुहयेन्निरुद्धं भुक्त्वन्तं रसौदनं ॥

घण्टीमधुकमिद्धेन ततस्तैलेन योजयेत् ।

क्षेष्टोपनासौ कुर्याच्च प्रदेशं स्थानिलापहान् ॥

विदग्धां पाचयित्वा वा सेवनीं परिवर्जयेत् ॥

मिन्धात्ततः प्रभिन्नायां यथोक्तं क्रममाचरेत् ।

पित्तजायामपक्वायां पित्तग्रन्थिकमो द्वितः ॥

यक्तां वा भेदेयद्वित्रां शोधयेत्क्षौद्रसर्पिषा ।

शुद्धायाश्च मिषगदद्यात्तैलं कल्कञ्च रोपणं ॥

रक्तजायां जलौकोभिः शोणितं निर्हरेद्विषक् ।

पिवेदिरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतं ।

पित्तग्रन्थिक्रमं कुर्यादामे पक्वे च सर्वदा ॥

वृद्धिं कफात्मिकामुष्णैर्मूत्रपित्तैः प्रलेपयेत् ।
 पीतदारुकपायस्य पिवेन्मूत्रेण संयुतं ॥
 विस्त्रापनादृते वापि श्लेष्मण्यन्यक्रमो हितः ।
 पक्वायास्य विभिन्नायां तैलं शोधनमिष्यते ॥
 सुमनारुष्कराङ्गोऽथपत्रपर्णेषु साधितं ।
 मेदःसमुत्थां संस्लेद्य सेपयेत्सुरसादिना ॥
 शिरोविरेकद्रव्यैर्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
 स्त्रिषोः चावेष्ट्य पट्टेन समाध्यास्य तु मानवं ॥
 रक्षोफले सेवनोच्च वृद्धिपत्रेण दारयेत् ।
 मेदसातः समुद्धृत्य दद्यात्काशीषसैन्धवे ॥
 यक्ष्मीयास्य यथोद्दिष्टं शृङ्गे तैलस्य दापयेत् ।
 मनःशिलातलवणैः सिद्धमारुष्करेषु च ॥
 मूत्रजां स्वेदयित्वा तु वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
 सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्तादिभ्योद्गोहिमुखेन तु ॥
 अथात्र दिमुखां नाडीं दत्वा विस्त्रावयेद्भिषक् ।
 मूत्रं नाडीमथोद्धृत्य स्रगिकावन्धमाचरेत् ॥
 शृङ्गायां रोपणं दद्यादर्ज्येदन्वहेतुकीं ।
 अप्राप्तफलकोशायां वातवृद्धिक्रमो हितः ॥
 तत्र या वह्निषस्या तां दधेदह्नेन्दुवक्त्रया ।
 सम्यग्मार्गावरोधार्थं कोशप्राप्तां तु वर्जयेत् ॥
 त्वचं मित्वाङ्गुष्ठमध्ये दधेच्चाङ्गविपर्ययात् ।

अनेनैव विधानेन वृद्धौ वातकफात्मिके ॥
 प्रदहेत्ययतः किन्तु स्नायुच्छेदोऽधिकस्तयोः ।
 शङ्खेपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा घृतेन सेवनी ॥
 व्यत्यासादा सिरां विधेदन्मृद्विनिवृत्तये ।
 उपदंशेषु शब्धेषु स्निग्धस्निग्धस्य देहिनः ॥
 सिरां विधेन्मोत्रमध्ये पातयेदा जलौकसः ।
 हरेदुभयतस्यापि दोषानत्यर्थमुच्छ्रितान् ॥
 सद्योऽपहतदोषस्य रुक्मोपावुपशाम्यतः ।
 यदि वा दुर्म्भलो जन्तुर्नवा प्राप्तं विरेचनं ॥
 निरुहेण हरेत्तस्य दोषानत्यर्थमुच्छ्रितान् ।
 प्रपौण्डरीकयष्ट्याऽऽवर्षाभूकुष्ठदाहभिः ॥
 सरलागुहरास्त्राभिर्भातञ्च संप्लेपयेत् ।
 निचुलैरण्डवोजानि धवगोधूमसक्तवः ॥
 शतैश्च वातजं स्निग्धैः सुखोष्णैः सम्प्रलेपयेत् ।
 प्रपौण्डरीकपूष्पैश्च द्रव्यैः सेक्तः प्रशस्यते ॥
 गैरिकान्नसम्प्राक्कृषारिवोशीरपद्मकैः ।
 सत्तन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पैत्तिकं संप्लेपयेत् ॥
 पद्मोत्पलमृणालैश्च सप्तर्जार्जुनवेतसैः ।
 सर्पिःस्निग्धैः समधुकैः पैत्तिकं सम्प्रलेपयेत् ॥
 सेचेद्यच्च घृतक्षीरमर्करेचुमधूदकैः ।
 अथ वापि सुशीतेन कषायेण वटादिना ॥

शालाश्वकर्णाजकर्णधवत्वग्निः कफोत्थिनं ।
 सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सैलाभिः प्रलेपयेत् ॥
 रजन्यतिविषामुस्तासरलासुरदाहभिः ।
 सपत्रपाठापन्नूरैरथ वा सम्प्रलेपयेत् ॥
 सुरसारग्वधाद्याश्च क्वाथाभ्यां परिपेचयेत् ।
 श्वं संशोधनालेपेकशोणितमौचणैः ॥
 प्रतिकुर्यात्क्रियायोगैः प्राक्स्थानाकैर्हितैरपि ।
 नायाति च यथापाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥
 विदग्धैस्तु मिराद्यायुलङ्घांसैः क्षीयते ध्वजः ।
 श्लेष्णोपचरेष्वापि पाकमागतमाशु वै ॥
 तदापोक्ष्य तिलैः सर्पिःचौद्रयुक्तैः प्रलेपयेत् ।
 करवीरस्य प्रचाणि जात्यारग्वधयोस्तथा ॥
 प्रचासने प्रयोज्यानि वैजयन्त्यैर्कथोरपि ।
 धौराक्षोद्भैरिक् तृप्त्यं पुष्पकासीषधैश्च ॥
 रोधं रसाध्ननं दान्वां हरितालं मनःशिलां ।
 क्षरेणुक्ते च तथा सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 तच्छूर्णं चौद्रभ्युक्तमुपदेशेन पृजितं ।
 जम्ब्याद्यमुमनानिम्बश्वेताकाम्बोजिपस्तथा ॥
 श्रमकोवदरोविन्तपलाहतिनिशत्वचः ।
 धोरिणाश्च स्वधो योज्याः क्वापे त्रिफलत्रा सह ॥
 तेन कायेन नियतं प्रथं प्रचासयेद्भिषक् ।

• अस्त्रिमेव कषाये तु तैलं घोरो विपाचयेत् ॥
 गोजीविडङ्गयष्टोभि सर्व्वगन्धैश्च संयुतं ।
 एतत् सर्व्वोपदेशेषु श्रेष्ठ रोपणमिष्यते ॥
 सर्जिकातुत्यकाशोभं शैलेयश्च रसाञ्जनं ।
 मन शिलासमैर्युग्मं मणयोसर्पनाशनं ॥
 गुन्द्रान्दग्ध्वा कृतं भस्म हरितालं मनशिला ।
 उपदंशविषर्पाणामेतच्छान्तिकरं परं ॥
 मार्कवस्त्रिफलादन्तो तासचूर्णमयोरज ।
 उपदंशं निहन्त्येव वृचमिन्द्राग्निर्धिया ॥
 उपदंशदयेऽप्येतां प्रत्याख्यायाचरेत्क्रियां ।
 तथोरेव च या योग्या बीज्य दोषबलाबलं ॥
 उपदंशे विशेषेण शृणु भृशस्तिदोषजे ।
 दुष्टमणविधिं कुर्यात्कुचितं मेहनं त्यजेत् ॥
 जाम्बैष्ठेनाग्निवर्णेन पश्चाच्छेषं दहेद्भिषक् ।
 सम्यग्दग्धश्च विज्ञाय मधुसर्पिः प्रयोजयेत् ॥
 शुद्धे च रोपणं दद्यात्कृत्वा तैलं दितश्च यत् ।
 छेदस्वेदापपत्रे तु क्षीपदेऽनिलजे भिषक् ॥
 कृत्वा गुल्फोपरि सिरां विधेत्तु चतुरङ्गुले ।
 समाप्यायितदेहश्च वस्त्रिभिः समुपाचरेत् ॥
 मासमेरण्डजं तैलं पिबेन्मूत्रेण संयुतं ।
 पयसौदनमश्लोयोन्मागरकथितेन च ॥

वैद्यं चोपयुञ्जीत श्लो दाहस्तथाग्निना ।
 गुणस्थानधःसिरां विध्यच्छ्रोपदे पित्तसम्भवे ॥
 पित्तघ्नोश्च क्रियां कुर्यात् पित्तावृदविसर्पवत् ।
 सिरां सुविदितां विधेदङ्गुष्ठे सैन्निके भिषक् ॥
 मधुयुक्तानि वाभीक्ष्णं कपायाणि पिवेन्नरः ।
 पिवेदाप्यभयाकलं मूत्रेणान्यतमेन च ।
 कटुकामृतां शुण्ठीं विडङ्गं दाह चिचकं ॥
 हितं वा सेपने नित्यं भद्रदाह सचिचकं ॥
 विडङ्गमरिचार्कं पु नागरे चिचकं ऽथ वा ।
 भद्रदार्वेलुकाख्ये च मर्वेषु सवर्णेषु च ॥
 तैलं पक्वं पिवेदापि यवान्नश्च हितं सदा ।
 पिवेत्तृणपैतलं वा स्त्रीपदानां निवृत्तये ॥
 पूतीकरञ्जपत्राणां रसं वापि यथाबलं ।
 अनेनैव विधानेन पुत्रञ्जीवकञ्च रसं ॥
 प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः कालघातयविभागवित् ।
 केचुकाकन्दनिर्घोषं सवर्णं त्वय पाकिमे ॥
 रसं दन्ताय पूर्वोक्तं पेयमेतद्विपश्चितं ।
 काकादर्नो फाकजह्वं वृहतीं कण्टकारिका ॥
 कदम्बपुष्पीं मन्दारीं सम्भां शुक्रनशां तथा ।
 दग्ध्वा मूत्रेण तद्गुणं स्वायेन्सारकल्पवित् ॥
 तत्र दद्यात्पूतोवायं काकोशुम्बरिकारसं ।

- * मदनाच्च फलाक्षाथं शुकाख्यास्वरसं तथा ॥
- “एष चारसु पानीयः स्त्रीपदं हन्ति सेवितं ।
- “अपची गलगण्डश्च ग्रहणीदोषमेव च ॥
- भक्तस्थानश्रमं चैव हन्यात्सर्वविषाणि च ।
- “एषैव तैलं संशुद्धं नखाभ्यङ्गेषु पूजितं ॥
- एतानेवामयाहन्ति ये च दुष्टप्रणा नृणां ।
- द्रवर्त्मी विवृतां दम्भी नीली श्यामां तथैव च ॥
- सतलां शङ्खिनीं चैव दग्ध्वा भूवेण गालयेत् ।
- दद्याच्च विफलाकायमेष चारसु साधितः ॥
- अधो गच्छति पीतसु पूर्वैश्चाप्याग्निषः समाः ।

॥ विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः शुद्धरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

- अवाजगल्लिकामां जलौकोभिरुपाचरेत् ।
- शुक्तिशुग्रीर्यवचारकल्लैश्चालेपयेद्विषक् ॥
- श्यामालाङ्गुलकोपाठाकल्लैर्नापि विचक्षणः ।
- पक्षां प्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥
- अम्बालजी धवप्रस्थां पनसों कच्छपी तथा ।
- पाषाणगर्दभं चैव पूर्व्वं स्वेदेन धोजयेत् ॥
- मनःशिलातालकुष्ठदारुकल्लैः प्रलेपयेत् ।
- परिपाकगतान् भित्वा प्रणवत्समुपाचरेत् ॥

विष्टतामिन्द्रवृद्धाश्च गर्दभौ जालगर्दभं ।
 हरिविक्तां गन्धनाक्षीं कचां विस्फोटकांस्तथा ॥
 पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्विषक् ।
 रोपयेत् सर्पिषा पक्वान् सिद्धेन मधुरौषधैः ॥
 क्षिप्यमुष्णाम्बुना सिकमुत्कृत्य खावयेद्विषक् ।
 चक्रतेलेन चाभ्यज्य सर्जचूर्णेन चूर्णयेत् ॥
 यन्धनोपचरेच्चैनमग्राह्यं चाग्निना दहेत् ।
 मधुरौषधसिद्धेन ततस्तैलेन रोपयेत् ॥
 क्षुमखे विधिरयेष कार्योहि भिषजा भवेत् ।
 विदारिकां समभ्यज्य स्त्रिधां विद्याप्यलेपयेत् ॥
 मगद्वृत्तिकवर्षाभूतिल्लमूलैः सुपेषितैः ।
 प्रणभावगतायां वा कृत्वा समीधनक्रियां ॥
 रोपणार्थं दितं तैलं कषायमधुरैः शृतं ।
 प्रच्छानैर्वा जलौकोभिः स्वाद्याऽपक्वा विदारिका ॥
 अजकर्णैः सपासाग्रैर्मूलकैः प्रलेपयेत् ।
 पक्वां विदार्य शस्त्रेण पटोलपिचुमन्दयोः ॥
 कक्तेन तिलयुक्तेन सर्पिर्मिश्रेण लेपयेत् ।
 बद्धा च क्षीरवृक्षस्य कषायैः खदिरस्य च ॥
 प्रणं प्रचालयेच्छुद्धास्ततस्तत्र रोपयेत्पुनः ।
 भेदोऽर्द्धद्विविधानेन साधयेच्छर्करान्युदं ॥
 कण्डूविषचिकां पाप्मां कुष्ठवत् समुपाचरेत् ।

लेपस्य ब्रूयते सिक्थ्यभताङ्गगौरसर्षपैः ॥

वचादार्वीसर्षपैर्ब्या तैलं वा नक्रमालजं ॥

भारतैलमथाभङ्गे कुर्वीत कटुकैः शृतं ।

पाददार्व्या मिरां विद्धा खेदाभङ्गी प्रयोजयेत् ॥

मधूच्छिष्टवसामज्जसर्ज्जचूर्णघृतैः कृतं ।

यवाङ्गगौरिकोन्मिश्रे पादलेपः प्रशस्यते ॥

पादौ शिक्तारनालेन लेपनं क्षालये हितं ।

कल्कोलतैर्निम्बतिलकासीमालैः ससैन्धवैः ॥

लाघारसोऽभया वापि कार्थ्यं स्याद्रक्तमोक्षणं ।

सिद्धं रसे कण्टकार्थ्यास्तैलं वा सार्धपं हितं ॥

कासीसरोचणशिलाचूर्णैर्ब्या प्रतिमारणं ।

उद्धृत्य दग्ध्वा खेदेन जयेत्कदरसंघ्नकं ॥

हृत्पुष्पैः मिरां मूर्द्ध्नि त्रिभस्त्रिण्यष्ट मोचयेत् ।

कल्कैः समरिचैर्दिग्धाच्छिलाकासीमतुत्यक्तैः ॥

कुटन्त्रटादाहकल्कैर्लेपनं वा प्रशस्यते ।

प्रच्छयित्वावगाढं वा गुञ्जाकल्कैर्भुङ्गमुङ्गः ॥

लेपयेदुपशान्त्यर्थं कुर्यादापि रसायनं ।

मालेतोकरवोराग्निनक्तमालविपाचितं ।

तैलमभ्यञ्जने ब्रह्मभिन्नुत्तापहं परं ॥

अहंपिकां हते रक्ते सेचयेन्निम्बवारिणा ॥

दिग्घातसैन्धवयुक्तेन वाजिविष्टारसेन तु ।

हरितालनिशानिम्बकलैर्बद्धा सपटोलजैः ॥
 यष्टीनोलोत्पलैरण्डमार्कवैर्वा प्रलेपयेत् ।
 मिरां दारुणकै विद्धा स्निग्धस्निग्धस्य मूर्द्धनि ॥
 अवपीडं शिरोवस्तिमभ्यङ्गञ्च प्रयोजयेत् ।
 चालने कोद्रवदणचारतोयं प्रशस्यते ॥

उपरिष्ठात्प्रवक्ष्यामि विधिं पलितनाशनं ।

मसूरिकायां कुष्ठप्लेपनादिक्रिया हिता ॥
 पित्तश्लेष्मविषेर्पौक्ता क्रियावा संप्रशस्यते ।
 कटुमणिं समुत्कृत्य मग्नकं तिलकालकं ॥
 चारेण प्रदहेद्युक्त्या वज्रिभा वा शनैः शनैः ।
 न्यच्छे व्यङ्गे शिरामोक्षो भीलिकायाश्च शस्यते ॥
 यथान्याथं यथाभ्यासं लालास्यादिविराज्यध ।
 घृष्टा दिङ्मात्तचं पिष्ट्वा क्षीरिणां क्षीरसंयुतां ॥
 बलातियलयश्चाङ्गरजनीर्वा प्रलेपनं ।
 पयस्यागुरुकालीयलेपनं वा शगैरिकं ॥
 सौद्रार्ज्ययुक्त्या लिप्तेर्हृदया शूकरस्य च ।
 कपित्थराजादनयो कर्कं वा क्षितमुच्यते ॥
 योवने डिडकास्त्रेष विज्ञेयाच्छर्दनं हितं ।
 लेपनञ्च वचरोध्रुवैर्ध्रुवैः सर्षपान्वितैः ॥
 कुसुमसुखचालोप्रकुष्ठैर्वा लेपनं हितं ।
 पद्मिनीकण्टके रोगेच्छर्दयेन्निम्बवारिणा ॥

तेनैव सिद्धं सौत्रं सर्पिः पानं प्रदापयेत् ।
 निम्बारम्बधयोः काथो हित उत्सादने भवेत् ॥
 परिष्टुप्तिं घृताभ्यक्तां सुस्विन्नामुपनाहयेत् ।
 चिराचं पञ्चराचं वा वातघ्नैः शाल्वणादिभिः ॥
 ततोऽभ्यज्य शनैश्चर्मा चानयेत् पीडयेन्नापि ।
 प्रविष्टे च मणौ चर्मा खेदयेदुपनाहनेः ॥
 दद्यादातहरान् वस्तीन्स्निग्धान्यन्नानि भोजयेत् ।
 वपाटिकां जयेदेवं यथादोषं चिकित्सकः ॥
 निरुद्धप्रकशे नाडीं सौहोमुभयतोमुखीं ।
 दारवीं वा जतुहतां घृताभ्यक्तां प्रवेशयेत् ॥
 परिषेके वसामज्ज शिशुमारवरारहयोः ।
 चक्रतैलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसंयुतं ॥
 व्यहान्द्रहात् सूततरां सम्यग्नाडी प्रवेशयेत् ।
 स्रोतो विवर्द्धयेदेवं स्निग्धमन्नञ्च भोजयेत् ॥
 भित्ता वा सेवनीं मुक्ता सद्यः क्षतवदाचरेत् ।
 चक्षिरुद्धगुदं रोगं वल्मीकं वज्जिरोहिणी ॥
 प्रत्याख्याय यथायोगं चिकित्सितमथाचरेत् ।
 विषर्षाक्तेन विधिना साधयेदग्निरोहिणी ॥
 संनिरुद्धगुदे योज्या निरुद्धप्रकशक्रिया ।
 शस्त्रेणात्कृत्य वल्मीकं क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ।
 विधानेनार्बुदोक्तेन शोधयित्वा च रोपयेत् ॥

वल्मीकन्तु भवेद्यस्य नातिदृढं ममर्षजं ॥
 तत्र संशोधनं कृत्वा शोणितं मोचयेद्विषक् ।
 कुलत्थिकाया मूलैश्च गुडुच्या लवणेन च ॥
 आरेवतस्य मूलैश्च दन्तोमूलैस्तथैव च ।
 श्यामामूलेः सपल्लवैः शक्रुमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥
 सुस्त्रिग्धैश्च सुखोष्णैश्च भिषक्कमुपनाहयेत् ।
 पक्वं वा तदिजानीयाद्गती. सर्वा यथाक्रमं ॥
 अभिज्ञाय ततश्चित्त्वा प्रदहेन्मतिमान्निषक् ।
 संशोध्य दुष्टमांसानि चारेण प्रतिहारयेत् ॥
 ग्रंथं विशुद्धं विशाव रोपयेन्मतिमान्निषक् ।
 सुमना यन्मयथैव भक्ष्यातकमन शिले ॥
 फालानुमारी सुक्ष्मेवा चन्दमागुरुणी तथा ।
 रत्नैः सिद्धं निम्नतैर्न वल्मीके रोपणं हितं ॥
 पालिपादोपरिष्ठात्तु च्छिद्रेभ्यश्चभिरावृतं ।
 वल्मीकं यत्संशोषं स्यादर्थं तन्तु विजानता ॥
 धात्र्याः सन्धं शोधयित्वा दोले माध्याह्नपूतना ।
 पटोलपत्रत्रिफनारमाञ्जनविपाचितं ॥
 पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रामण्यदिपूतनां ।
 त्रिफनाकोजस्यदिरकपायं व्रणरोपणं ॥
 दाढीमरोचनातुत्यहरितान्तरमाञ्जनैः ।
 ऐषोऽष्टपिष्टो वदरीलम्बा सैन्धवमंयुता ॥

कपालतुत्यजं चूर्णं चूर्णकाले प्रयोजयेत् ।
 चिकित्सन्मुष्ककच्छूङ्गाप्यहिपूतनपानवत् ॥
 गुदभंगे गुदं स्निग्धं स्नेहाभ्यक्तं प्रवेशयेत् ।
 कारयेद्गोफणावन्धं मध्यच्छिद्रेण चर्मणा ॥
 विनिर्गमार्थं वायोश्च स्नेदयेच्च मुहुर्मुहुः ।
 क्षीरं महापद्ममूलं मूषिकां चान्नवर्जितां ॥
 ततस्तस्मिन् पचेत्तैलं वातघ्नौषधसंयुतं ।
 गुदभंगमिदं कृच्छ्रं पानाभ्यङ्गात् प्रसाधयेत् ॥

॥ एकविंशतितमोऽध्यायः ॥

प्रयातः शूलरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

संलिख्य सर्षपी सम्यक् कषायैरवचूर्णयेत् ।
 कषायेत्येव तैलञ्च कुर्मति ब्रणरोपणं ॥
 अष्टीलिकाञ्जलौकोभिर्घाहयेत् कुशलो भिषक् ।
 तथाचानुपशाम्यन्ती कफग्रन्थिवदुद्धरेत् ॥
 स्नेदयेद्भक्षितं शयनाब्जोस्नेदेन वुद्धिमान् ।
 सुखोत्थैरुपनाहैश्च सुस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥
 कुम्भिकां पाकमापन्नां भिन्वाच्छुद्धां तु रोपयेत् ।
 तैलेन त्रिफलालोप्रतिन्दुकासातकेन तु ॥
 राहयिला जलौकोभिरलजी सेचयेत्ततः ।

कपायैस्तेषु सिद्धञ्च तैलं रोपणमिथ्यते ॥
 वलातैलेन कोष्णेन मृदितं परिषेचयेत् ।
 मधुरैः सर्पिषा स्निग्धैः सुखोष्णैरुपनाहयेत् ।
 संमूढपिडकां चिप्रं जलौकोभिर्हृषाचरेत् ।
 भित्त्वा पर्यागतां चापि लेपयेत् क्षौद्रसर्पिषा ॥
 श्रवमग्रे गते पाकं भिन्ने तैलं विधीयते ।
 धवाश्वकर्णपत्तङ्गसप्तकीतिन्दुकीकृतं ॥
 क्रियां पुष्करिकायान्तु शीतां सर्व्वां प्रयोजयेत् ।
 जलौकोभिर्हरेषासृक्सर्पिषा चावसेचयेत् ॥
 स्पर्शहान्यां हरेद्रक्तं प्रदिह्यान्मधुरैरपि ।
 क्षीरेक्षुरसमर्पिभिः सेचयेच्च सुश्रीतसैः ॥
 पिडकामुत्तमाख्याञ्च वडिशेनोद्धरेद्विपक्व ।
 उद्धृत्य मधुसंयुक्तैः कपाधैरवचूर्णयेत् ॥
 रसक्रिया विधातव्या लिखिते शतपौनके ।
 पृथक्पर्णादिसिद्धञ्च देयं तैलमनन्तरं ॥
 क्रियां कुर्याद्विपक्वप्राशस्त्वक्पाकस्य विसर्पवत् ।
 रक्तविद्रधिवद्वापि क्रिया शोणितजैर्जुदे ॥
 कपायकल्कसर्पिषि तैलं चूर्णं रसक्रिया ।
 शोधनं रोपणञ्चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥
 यथास्वं सर्पिषः पानं पथ्यद्वापि विरेचनं ।
 क्षितः शोणितमोक्षश्च यथापि लघु भोजनं ॥

अर्बुदं मांसपाकञ्च विद्राधिं तिलकालकं ।
प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक् सम्यक्प्रतिक्रियां ॥

॥ द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो मुखरोगाणां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

चतुर्विधेन स्नेहेन मधूष्किष्टयुतेन च ।
वातजेऽभ्यञ्जनं कुर्यान्नाडीस्नेहश्च बुद्धिमान् ॥
मतिमानोष्ठकोपे तु ग्राह्यं चोपनाहने ।
मक्षिके चैव नखे च तैलं वातहरं हितं ॥
श्रीवेष्टकं सर्जरसं सुरदाहं सगुग्गुलु ।
यष्टीमधुकचूर्णन्तु विदध्यात्प्रतिषारणं ॥
पित्तरक्ताभिघातात्स्थं जलोकोभिर्हपाचरेत् ।
पित्तविद्रधिवक्षापि क्रियां सुख्यादशेषतः ॥
शिरोविरेचनं धूमः स्नेहः कवल एव च ।
हृते रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठकोपे कफात्मके ॥
व्यूषणं स्तर्जिकाचारो यवचारो विडं तथा ।
धौद्रयुक्तं विघातव्यमेतच्च प्रतिषारणं ॥
मेदोजे स्नेहिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः ।
प्रियङ्गुचिकितारोधं सचौद्रं प्रतिषारणं ॥
एतदोष्ठप्रकोपानां साध्यानां कर्म कीर्तितं ।
दन्तमूलगतानान्तु रोगाणां कर्म वक्ष्यते ॥

शीतादे इतरक्ते तु तोये नागरसर्पपान् ।
 निःकाय्य विफलामुखं गण्डूषः सरसाञ्जनः ॥
 प्रियङ्गवस्य मुस्तश्च विफला च प्रलेपनं ।
 नस्यश्च विफलामिद्धं मधुकोत्पलपद्मकैः ॥
 दन्तपुष्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणं ।
 सप्तचलवणः चारः सचौद्रः प्रतिसारणं ॥
 हितः शिरोविरेकस्य नस्यं स्निग्धश्च भोजनं ।
 विस्त्राविने दन्तवेष्टे ग्रणांस्तु प्रतिसारयेत् ॥
 रोधपत्तङ्गयश्चाङ्गलावाचूर्णैर्मधूत्तरैः ।
 गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सचौद्रघृतमर्कराः ॥
 काकोल्यादौ दशक्षीरमिद्धं सर्पिंस्य नस्यतः ।
 त्रौपिरे इतरक्ते तु रोधमुस्तारसाञ्जनैः ॥
 सचौद्रैः शस्यते क्षेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ।
 शरिरोत्पलयश्चाङ्गसावरागुरुचन्दनैः ॥
 क्षीरे दशगुणे सिद्धं सर्पिनंस्त्रे च पूजितं ।
 क्रियां परिदरे क्षुर्याच्छीतादौक्तां विचक्षणः ॥
 संशोध्योभयतः कार्यं शिरस्योपकुशे तथा ।
 काकोदुम्बरिकागोजोपत्रैर्विस्त्रावयेदसृक् ॥
 चोद्रयुक्तैश्च लवणैः सव्यापैः प्रतिसारयेत् ।
 पिप्पलीसर्पपांश्वैव नागरं नैचुलं फलं ॥
 सुखोदकेन संस्पृष्टं कवलं चापि धारयेत् ।

घृतं मधुरकैः सिद्धं हितं कवलनस्थयोः ॥
 श्लेष्मण दन्तवैदर्भे दन्तमूलानि शोधयेत् ।
 ततः चारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्वास्तु शीतलाः ॥
 उद्धृत्याधिकदन्तान् ततोऽग्निमवचारयेत् ।
 कृमिदन्तकेवचापि विधिः कार्यो विजानता ॥
 हित्वाधिमांसं सद्यैद्विरेभियूर्णैरुपाचरेत् ।
 वचनेजावतीपाठासर्जिकायावगूकजैः ॥
 चौद्रदितोयाः पिप्पल्यः कवलयाच कीर्तितः ।
 पटोलत्रिफलानिम्बकषाययाच धावने ॥
 हितं शिरोविरेकय धूमो वैरेचनय यः ।
 सामान्यं कर्षं नाडीमां विशेषं चात्र मे गृणु ॥
 यन्दन्तमधिजायेत नाडी तं दन्तमुद्धरेत् ।
 हित्वा मांसानि श्लेष्मण यदि नेऽपरिजो भवेत् ॥
 शोधयित्वा देहेदापि चारेण ज्वलेन वा ।
 भिनत्युपेक्षिते दन्ते हनुकास्थिगतिर्भुवं ॥
 समूलं दशनं तस्मादुद्धरेद्भग्नमस्थि च ।
 उद्धृतेतत्तरे दन्ते समूले स्थिरबन्धने ॥
 रक्तातियोगात्पूर्वोक्ता रोगा घोरा भवन्ति हि ।
 काणः सञ्जायते जन्तुरर्दितं चास्य जायते ॥
 चलमप्युत्तरं दन्तमतो नापहरेद्विषक् ।
 धावने जातिमदनखादुकण्डकखादिरं ॥

कपायं जातिमदमकटुकस्वादुकण्टकैः ।

यथाङ्गरोधमञ्जिष्ठाखदिरैर्यथापि यत्नतं ॥

तैलं संशोधनं तद्धि हन्यादन्तगतां गर्ति ।

कीर्त्तिता दन्तमूले तु क्रिया दन्तेषु यत्नते ॥

खेदानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषश्चैव तस्य वा ।

निर्यूहाद्यानिलघ्नानां दन्तर्धप्रमर्दनाः ॥

खैदिकस्य हितो धूमो नखं खिग्धस्य भोजनं ।

रसो रसयवाम्बुस्य चोरे सन्तानिका घृतं ।

शिरोवस्तिर्हितर्यापि क्रमो यद्यानिलापहः ॥

अहिंसन्दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्भयम् ।

लाक्षाचूर्णैर्मुधुयुतैस्तप्ताः प्रतिसारयेत् ॥

दन्तर्धक्रिया वापि कुर्यान्निरवशेषतः ।

कपालिका छच्छ्रतमां तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥

जघेदिस्त्रावणैः खिन्नमचलं क्षमिदन्तकं ।

तथावपीडैर्भातघ्नैः खेदगण्डूपधारणैः ॥

भद्रदान्वादिवर्षाभूषणैः खिग्धस्य भोजनैः ।

चलमुद्धृत्य च स्थानं विदहेच्छुषिरस्य च ॥

ततो विदारोयथाङ्गगटङ्गाटककमेरुकैः ।

तैलं दशगुणं चोरे सिद्धं नखे हितं भवेत् ॥

हनूमोचैः समुद्दिष्टां कुर्याच्छादि-
रुचान् दन्तधावनं ॥

तथातिकठिनान्मद्यान्दन्तरोगी विवर्जयेत् ।

साध्यानां दन्तरोगाणां चिकित्सितमुदीरितं ॥

जिह्वागतानां साध्यानां कर्षं वक्ष्यामि सिद्धये ।

श्रोष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक्चिकित्सितं ॥

कण्ठकेष्वनिलोत्पेषु तत्कार्यं भिषजा भवेत् ।

पित्तजेषु विषष्टेषु निःसृते दृष्टयोषिते ॥

प्रतिसारणगण्डूर्पं नखञ्च मधुरं हितं ।

कण्ठकेषु कफोत्पेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ॥

पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारणे ।

गृहीयात्कवलांश्चापि गौरसर्वपथैश्चैः ॥

यटोलनिम्बवार्ताकुक्षारयूपैश्च भोजयेत् ।

उपजिह्वान्तु संलिख्य चारेण प्रतिसारयेत् ॥

शिरोविरेकगण्डूर्पधूमैश्चैवमुपाचरेत् ।

जिह्वागतानां कर्षोक्तं तालव्यानां प्रवक्ष्यते ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलिसन्दर्शेनास्त्य गलश्लण्डिकां ।

हृदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थितां ॥

मोक्तवृक्षैव क्षीनञ्च त्रिभागं हृदयेद्विषक् ।

अत्यादानात्सर्वद्रेक्तं तन्निमित्तं क्षियेत च ॥

क्षीनच्छेदाद्भवेच्छोफो लालानिद्राभ्रमस्तमः ।

तस्मादैद्यः प्रयत्नेन दृष्टकस्यां विशारदः ॥

गलश्लण्डोक्तु संक्षिद्य कुर्यात्प्राप्तमिमं क्रमं ।

मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटन्त्रैः ॥
 चौद्रयुक्तैः सलवपैस्ततस्तां प्रतिधारयेत् ।
 वचामेतिविषां पाठां रास्त्रां कटुकरेगहिणीं ॥
 निःकाय्य पिचुमन्दश्च कवलं तत्र धोजयेत् ।
 इडुदीकिणिहीदन्तीसरलासुरदारुभिः ॥
 पश्चाद्भीकृत्त्येत्पिष्टैर्बर्त्सिं गन्धोत्तरां शुभां ।
 ततो धूमं पिवेज्जानुर्द्विरञ्जः कफनाशनं ॥
 चारसिद्धेषु मुद्गेषु यूपद्याप्यशने हितः ।
 तुण्डिकेय्यध्रुपे कूर्भं सङ्घाते तालुपुष्पुटे ॥
 एष एव विधिः कार्यो विधेयः मस्यदर्शने ।
 तालुपोके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनं ॥
 खेदखेदैः तालुग्रोफे विधिद्वानिलनाशनः ।

कीर्तितं तालुजानान्तु कण्ठानां कर्म वक्ष्यते ॥
 साध्यानां रोहिणीनान्तु हितं शोणितमोक्षथं ।
 वर्दनं धूमपानञ्च गण्डूयो मस्यकर्म च ॥
 वातिकीन्तु हते रक्ते सवणैः प्रतिधारयेत् ।
 सुखोष्णान्तेहगण्डूषान्धारयेद्याप्यभोत्पणः ॥
 पित्तद्रव्यकर्कराचौद्रैःपेत्तिको प्रतिधारयेत् ।
 द्राचापरूपककाथौ हितौ च व वलयहे ॥
 आगारधूमकटुदैः सैन्निधीं प्रतिधारयेत् ।
 श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं धिद्धं समैन्धवं ॥

नस्यकर्मणि योक्तव्यं तथा कवलधारणे ।
 पित्तवत्साधयेद्द्वयो रौहिणीं रक्तसम्भवां ॥
 विस्वाय कण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ।
 एककालं यवान्नञ्च मुञ्चीन खिग्धमल्पशः ॥
 उपजिह्विकवशापि साधयेदधिजिह्विकां ।
 एकदृन्दन्तु विस्वायं विधिं शोधनमाचरेत् ॥
 गिलायुस्यापि यो व्याधिसाञ्च शस्त्रेण साधयेत् ।
 अमर्शस्यं सुपक्कञ्च भेदयेद्गलविद्रधिं ॥
 वातात्मसर्वसरं चूर्णैर्लेवनैः प्रतिसारयेत् ।
 तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥
 ततोऽस्मै छैहिकं धूममिमं दद्याद्विचक्षणः ।
 शालराजादनैरण्डपारेद्भुदिनधूकजाः ॥
 मज्जानो गुग्गुलुध्याममांसीकालानुसारिवाः ।
 श्रीसर्जरसमैलेयमधूच्छिष्टानि वाहरेत् ॥
 तत्सर्वं सुकृतं चूर्णं स्नेहेनालोप्य युक्तिः ।
 टुण्डकटन्तं सौष्ट्रं मतिमांस्तेन लेपयेत् ॥
 एष सर्वसरे धूमः प्रशस्तः छैहिको मतः ।
 कफघ्नो मारुतप्रस्य मुखरोगविनाशनः ॥
 पित्तात्मके सर्वसरे शङ्खकायस्य देहिनः ।
 सर्वः पित्तहरः कार्यो विधिर्भधुरशोतलः ॥
 प्रतिसारणगण्डूषधूमसंशोधनानि च ।

कफात्मके सर्व्वसरे त्रिधिं कुर्यात्कृत्वापहं ॥
 पिवेदतिविषां पाठां मुस्तश्च सुरदारु च ।
 रोहिणीं कटुकाख्याश्च कुटजस्य फलानि च ॥
 गवां मूत्रेण मेनुजो भागेर्धरणसमितैः ।
 एष सर्व्वान्कफैर्लतान् रोगान् योगोऽपकर्षति ॥
 क्षीरेक्षुरसगोमूत्रदधिं मस्तस्त्रकाञ्जिकैः ।
 विदध्यात्कृत्वा नोक्ष्य दोषं तैलघृतैरपि ।
 रोगाणां मुखजातानां साध्यानां कर्म कीर्त्तितं ॥
 असाध्या अपि वक्ष्यन्ते रोगा ये यत्र कीर्त्तिताः ।
 श्रोष्ठप्रकोपा वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तचिदोषजाः ॥
 दन्तमूत्रेषु वर्ज्यांस्तु त्रिलिङ्गगतिशोषिरौ ।
 दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदालनभञ्जनाः ॥
 जिह्वागतेष्वलासस्तु तालयेष्वर्ज्युदं तथा ।
 स्वरघ्नो बलघो वृन्दो बलासश्च विदारिका ॥
 गलौघो मांसतानयश्च शतघ्नी रोहिणी गले ।
 असाध्याः कीर्त्तिता स्ते रोगा नव दशैव च ।
 तेषां चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥

॥ चयोविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः शोफानां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

पक्षियोऽवयवसमुत्पत्त्यः शोफोऽभिहितो लघणतः प्रतीकारतय

सर्व्वसरस्तु पञ्चविधः ॥ तद्यथा ॥ वातपित्तक्षेत्रसन्निपातविषनि
मित्तः ॥ तत्रापि तर्पितस्थाध्वगमनादतिमात्रमभवहरतो वा
पिष्टान्नहरितकषाकलवणानि क्षीणस्य वातिमात्रमक्षुण्णपसेव
मानस्य मृत्पक्वलोष्टकटशर्करानूपैदकमांससेवनादजोर्णिना वा
ग्राम्यधर्मसेवनादिरुद्धाहारसेवनाद्वस्यथोद्भूतयपेदातिसङ्क्षोभणा
होषा धातुग्रदूष्य श्वयथुमापादयन्त्यखिले शरीरे ॥

तत्र वातश्वयथुरक्षणः कृष्णो वा मृदुरनवस्थितस्तोदादयश्चात्र
वेदनाविधेयाः ॥

पित्तश्वयथुः पीतो रक्तो वा शीघ्रानुसार्य्योषोषादयश्चात्र
वेदनाविधेयाः ॥

क्षेमश्वयथुः पाण्डुः शुक्लो वा खिद्यः कठिनः शीतो मन्दानु
सारी कण्ठादयश्चात्र वेदनाविधेयाः ॥

सन्निपातश्वयथुः सर्व्ववर्षवेदनः ॥

विषनिमित्तस्तु गरीपयोगादुद्धृतोयसेवनात्प्रकोथोदकावगा
हनात्सविषसत्तदिग्धचूर्णेनावचूर्णेनादा सविषमूत्रपुरीषशुक्रसृ
ष्टानां द्रवणकाष्ठादीनां संस्पर्शनात् स तु मृदुः खिप्रोत्यानोऽवलम्बो
क्षलो वा दाहपाकप्रायश्च भवति ॥

भवन्ति चात्र ॥ दोषाः श्वयथुमूर्ध्वं हि कुर्व्वन्त्यामाशयस्थिताः ।

यकाशयस्या मध्ये च वर्षः स्थानगतास्त्वधः ॥

छातृं देहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्व्वसरं तथा ।

श्वयथुर्मध्यदेहे यः स कष्टः सर्व्वगश्च यः ॥

अर्द्धाङ्गैरिष्टभूतस्य यद्योद्धं परिसर्पति ।

श्यासः पिपासा दौर्बल्यं ज्वरश्चर्दिररोचकः ॥

द्विक्वातीशारंकासश्च शून्यं सङ्क्षययन्ति हि ।

सामान्यतो विशेषाच्च तेषां वक्ष्यामि भेषजं ॥

शोफिनः सर्वं एव परिहरेयुरस्त्वस्रवणदधिगुडवसापयस्त्रैल
घृतपिष्टनयगुहृणि ॥

तत्र वातशयथौ चैवृतामैरण्डतैलं वा मांसमर्द्धमांसं वा पाय
येत् । न्ययोधादिककपायसिद्धं सर्पिः पित्तशयथौ । आरग्व
धादिसिद्धं श्लेष्मशयथौ । सन्निपातशयथौ खुद्दीक्षीरपात्रं दादश
भिरक्षुपात्रैः प्रतिसंस्पृष्टं दन्तीप्रतिवापं सर्पिः पाचयित्वा पाय
येत् । विपनिमित्ते कल्पेषु प्रतीकारः ॥

अथातः सामान्यचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

तिप्तकघृतचतुर्थानि यान्युक्तान्यदरेषु वा ततोऽन्यतममुपयुज्यमानं
शयथुमपहन्ति । मूत्रवर्त्तिक्रियां वा श्रेययेत् । नवायसं वाहरहर्म
धुना । शिङ्गातिविपाकुटजफलभद्रदारुनागरमरिचचूर्णं वा
धरणमुष्णाम्बुना । चिन्दुचारायथूर्णानि वा त्रिफलाकपाथेण
मूत्रं वा तुल्यक्षीरं हरितकीं वा तुल्यगुडामुपयुञ्जीत । देवदारु
शुण्ठी वा गुग्गुलुं वा मूत्रेण वर्षाभूकपायानुपानं वा तुल्यगुडं
श्टद्वेरेण वा वर्षाभूकपायं मूलककं वा सश्टद्वेरेण पयोऽनुपान
महरहर्गामं । व्योषवर्षाभूकपायसिद्धेन वा सर्पिषा मुद्गोलुम्बान्नव
येत् ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलं चैव्यचित्रकमयूरवर्षाभूमिद्धं वा क्षीरं

पिवेत् । महौषधमुरङ्गीमूलसिद्धं वा । त्रिकटुकैर्यङ्गमूलश्यामामूल
सिद्धं वा । वर्षाभूष्टङ्गवेरसहादेवदारुसिद्धं वा तथा लावूविभी
तकफलकल्कं वा तण्डुलासुना ॥

क्षारपिप्पलीमरिचशृङ्गवेरानुसिद्धेन च मुद्गयुषेणालवेणना
स्पृष्टेन भोजयेद्यन्त्रं गोधूमान्नं वा दृढकाकेनक्रमालनिम्ब
वर्षाभूष्ठाद्यैश्च परिषेकः रुष्यपसौवर्चलसैन्धवशार्ङ्गाभिश्च प्रदेहः
कार्यः । यथादोषश्च विरेचनास्थापनानि तीक्ष्णान्यजम्बुपसेवेत
स्नेहस्नेदापनाहंश्च विराभिस्याभीक्ष्णं शोणितमपसेचयेदन्यत्राप
द्रवशोफादिति ॥

॥ भवति चात्र ॥

पिट्टान्नमसं लवणानि मयं मृदं दिवास्त्रप्रमर्गज्जलञ्च ।
स्त्रियो घृतं तैलपयोगुरुणि शोफं जिघांसुः परिर्जयेन्तु ॥

॥ चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातोऽनागताबाधप्रतिषेधनीयं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

उत्थायोत्थाय सततं स्वस्थेमारोग्यमिच्छता ।

धीमता यदनुष्ठेयं तत्सर्वं सम्प्रवक्ष्यते ॥

तत्रादौ दन्तपवनं दादशाहुलमायतं ।

कर्णविकारापरीणाहमृज्वरयथितमग्रं ॥

अयुग्मयान्ति यथापि प्रत्ययं व्रतभूमिम् ।

अवेक्ष्यन्तुश्च दोषश्च रसं वैर्यञ्च योजयेत् ॥

कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रातरुत्थितः ।
 निम्बश्च तिक्तेः श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥
 मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा ।
 चौद्रयोषचिवर्गाक्तं सैतलं सैन्धवेन च ॥
 चूर्णेन त्रेजोवत्याश्च दन्तान्नित्यं विप्रोधयेत् ।
 एकैकं घर्षयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन च ॥
 दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् ॥
 तद्दौर्गन्ध्यापदेक्षेत् सैम्बाणं चापकर्षति ।
 वैशद्यमन्नाभिरुचिं सौमनस्यं करोति च ॥
 न खादेद्गलताल्पोऽजिह्वारोगसमुद्भवे ।
 अथास्यपाके श्यामे च कासहिक्रावमोषु च ॥
 दुर्बलो जीर्णभक्तश्च मूर्च्छार्त्तो मदपीडितः ।
 शिरोरुगार्त्तस्तृषितः श्रान्तः पानक्लमान्वितः ॥
 अर्द्धिती कर्णशूलो च दन्तरोगी च मानवः ।
 जिह्वानिलेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्धमेव च ॥
 तन्मलापहरं शस्तं मृदु क्षुत्तुं दमाद्गुलं ।
 मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यगोफजाद्वहरं मुखं ॥
 दन्तदार्व्यकरं रुच्यं खेदगण्डूषधारणं ।
 क्षीरवृत्तकषायैर्ब्या क्षीरेण च विमिश्रितैः ॥
 भिलोदककषायेण ज्ञथैवामलकस्य वा ।
 मत्स्यालयेऽप्युखं नेत्रे मृत्प्लुः क्षीरोदकेन वा ॥

निलीकां मुखशोषञ्च पिडकां व्यङ्गमेव च ।
 रक्तपित्तकृतान् रोगान्सद्य एव विनाशयेत् ॥
 सुखं लघु निरीचेत दृढं पश्यति चक्षुषा ।
 मृतं श्रोतोऽञ्जनं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भव ॥
 दाहकण्डूमलप्रञ्च दृष्टिकेदरजापहं ।
 शूलोरुपावहश्चैव सहते माहतातपौ ॥
 न नेचरोगा जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् ।
 भुक्तवान् शिरसा स्नातः शान्तश्चर्दनवाहनैः ॥
 रात्रौ जागरितश्चापि नाभ्याज्ज्वरित एव च ।
 कर्पूरजातिककौललवङ्गकटुकाङ्गयैः ॥
 सत्पूर्णपूगैः सहितं पचं ताम्बूलजं शुभं ।
 मुखैश्चक्षुषौगन्धकान्तिषौष्ठवकारकं ॥
 हनुदन्तस्त्ररमलजिह्वेन्द्रियविशीधनं ।
 प्रसेकशमनं हृद्यं गलामयविनाशनं ॥
 यथं सुप्नोत्थिते भुक्ते स्नाति वान्ते च मानवे ।
 रक्तपित्तकृतक्षीणदृष्ट्यामूर्च्छापरीतिनां ॥
 रुचदुर्बलमर्त्यानां न हितं चास्यशोषिणां ।
 शिरोगतांस्तथा रोगान्शिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति ॥
 केशानां मार्दवं दैर्घ्यं वज्रत्वं स्निग्धकृष्णतां ।
 करोति शिरसमृत्तिसुत्वक्कमपि चाननं ॥
 सन्तर्पणं चेन्द्रियाणां शिरसः प्रतिपूरणं ।

मधुकं घोरशुक्ला च सरलं देवदारु च ॥
 क्षुद्रकं पञ्चनामानं समभागानि मंहरेत् ।
 तेषां कल्पाकषायाभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ॥
 सदैव शीतलं जन्तोर्मूर्द्ध्नि तैलं प्रदापयेत् ।
 केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा ॥
 हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणं ।
 अभ्यङ्गो माह्वकरः करुणार्तनिरोधनः ॥
 धातुनां पुष्टिजननो मृजावर्णबलप्रदः ।
 श्वेतः श्रमघ्नोऽनिलश्चङ्गमसन्धिप्रसाधकः ॥
 क्षताग्निदग्धाभिहतविघृष्टानां रुजापहः ।
 जलसिक्तस्य वर्द्धन्ते यथा मूलेऽङ्गुरास्तरोः ॥
 तथा धातुविष्टद्विर्हि चेहसिक्तस्य जायते ।
 सिरामुखैरोमकृपैर्धमनीभिश्च तर्पयन् ॥
 शरीरमलमाधत्ते युक्तस्त्रेहो ऽवगाहने ।
 तत्र प्रकृतिमात्र्यक्तुं देशदोषविकारवित् ॥
 तैलं घृतं वा मतिमान्युज्यादभ्यङ्गश्लेकयोः ।
 केवलं सामदेयेषु न कथञ्चन योजयेत् ॥
 तरुणज्वर्यजोर्णं च नाभ्यक्त्यैव कथञ्चन ।
 तथा विरिक्तो वान्तश्च निरूढो यस्य मानवः ॥
 पूर्वयोः शुक्लता व्याधेरसाध्यत्वमथापिवा ।
 शेषाणां तदहः प्रोक्ता अग्निमान्द्यादयोगदाः ॥

सन्तर्पणसमुत्थानां रोगाणां नैव कारयेत् ।
 शरीरायासजननं कर्म व्यायामसंज्ञितं ॥
 तत्कृत्वा तु सुखं देहं विमृद्नीयात्समन्ततः ।
 शरीरोपचयः कान्तिर्गोत्राणां सुविभक्तता ॥
 दोषाग्निबलमनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं मृजा ।
 अमक्तमपिपासोष्णशीतादीनां सहिष्णुता ॥
 आरोग्यं चापि परमं व्यायामादुपजायते ।
 न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित्स्थौल्यापकर्षणं ॥
 न च व्यायामिनं मर्त्यमर्ह्यन्तरयो भयात् ।
 न चैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति ॥
 स्थिरोभवति भांसच्च व्यायामाभिरतस्य च ।
 व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुदन्तितस्य च ॥
 व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव ।
 वयोरूपगुणैर्हीनमपि कुर्यात्सुदर्शनं ॥
 व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनं ।
 विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥
 व्यायामो हि भद्रा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजिनां ।
 स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥
 सर्व्वस्मृतुज्वहरक्ष पुम्भिरात्माहितैषिभिः ।
 बलसार्द्धेन कर्त्तव्यो व्यायामो हन्यतोऽन्यथा ॥
 यदि स्थानस्थितो वायुर्वेदा वक्त्रं प्रपद्यते ।

ध्यायामं कुर्वतो ज्ञानोऽसद्विज्ञाद्वैद्य लक्षणं ॥
 वयोवन्धरीराणि देशकालाग्रानि च ।
 समीक्ष्य कुर्याद्वायाममन्यया रोगमाप्नुयात् ॥
 क्षयसृणारुचिच्छर्दिरक्तपित्तभ्रमकमाः ।
 काशशोषज्वरश्वासा अतिव्यायामसम्भवाः ॥
 रक्तपित्तो क्षयः शोषो श्वासकाशक्षततुरः ।
 भुक्तवान्स्त्रीषु च क्षीणे भ्रमात्तद्य विवर्जयेत् ॥
 उद्वर्तनं वातहरं कफमेदोविलापनं ।
 स्थिरीकरणमह्वानां त्वक्प्रसादकरं परं ॥
 सिरामुखविकृत्स्नं त्वक्स्थस्यमिष्य तेजनं ।
 उद्वर्धणोत्सादनाभ्यां जायेयातामसंशयं ॥
 उत्सादनाद्भवेत्क्षीणं विशेषात्कान्तिमदपुः ।
 महर्षसौभाग्यमृजालाघवादिगुणान्वितं ॥
 उद्वर्धणन्तु विज्ञेयं कण्डूकोठानिलापहं ।
 ऊर्ध्वः सञ्जनयत्याशु फेनकः स्तेर्यलाघवे ॥
 कण्डूकोठानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः ।
 तेजनं त्वग्गतस्याग्नेः सिरामुखविरेचनं ॥
 उद्वर्धणन्त्वष्टिकया कण्डूकोठविनाशनं ।
 निद्रादाहश्रमहरं स्नेदकण्डूदृषापहं ॥
 हृद्यं मलहरं श्रेष्ठं सर्वेन्द्रियविशोधनं ।
 तद्वापापोपशमनं तुष्टिदं पुंस्त्ववर्द्धनं ॥

रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्रेऽथ दीपनं ।
 उष्णेन शिरसः स्नानमर्हितञ्चक्षुषं सदा ॥
 शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्दिशेत् ।
 श्लेष्ममास्रतकोपेतु ज्ञात्वा व्याधिवलावलं ॥
 काममुष्णं शिरः स्नानं भैषज्यार्थं समाचरेत् ।
 अतिशीताम्बुशीते च श्लेष्ममास्रतकोपनं ॥
 अत्युष्णमुष्णकाले च पित्तशोणितवर्द्धनं ।
 तद्वातिसारज्वरितकर्णशूलानिलार्त्तिषु ॥
 आभानारोचकाजोर्णभुक्तवत्सु च गर्हितं ।
 सौभाग्यदं वर्णकरं प्रीत्योजोवनवर्द्धनं ॥
 स्नेहदौर्गन्ध्यवैवर्ध्यश्रमप्लमनुलेपनं ।
 स्नाभं येषां निषिद्धन्तु तेषामप्यनुलेपनं ॥
 रक्षोप्लमथ चोजस्य सौभाग्यकरमुत्तमं ।
 सुमनोऽम्बररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनं ॥
 मुखालेपादृढं चक्षुषीनगण्डं तद्याननं ।
 अव्यङ्गपिडकं कान्तं भवत्यम्बुजसन्निभं ॥
 पद्मलं विशदं कान्तममलोज्ज्वलमण्डलं ।
 नेत्रमञ्जनसंयोगाद्भवेच्चासलतारकं ॥
 यशस्यं सूर्यमायुष्यं धनधान्यविवर्द्धनं ।
 देवतातिथिविप्राणां पूजनं गोचवर्द्धनं ॥
 आहारः प्रोणनः सद्योबलशदेहधारकः ।

आयुस्तेजःसमुत्साहसूत्योजोऽग्निविवर्द्धनः ॥
 पादप्रचालनं पादमलरोगश्रमापहं ।
 चक्षुःप्रसादनं दृश्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनं ॥
 निद्राकरो देहसुखयक्षुश्च अमसुप्तिनुत् ।
 पादत्वङ्मृदुकारी च पादाभ्यङ्गः सदा हितः ॥
 पादरोगहरं दृश्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनं ।
 सुखप्रचारमौजस्यं सदापादत्रधारणं ॥
 अनारोग्यमनायुष्यं चक्षुषोरुपघातकृतं ।
 पादाभ्यामनुपानङ्गां सदा चक्रमणं नृणां ॥
 पापोपशमनं केशनखरोमापमार्ज्जमं ।
 हर्षलाघवसौभाग्यकरमुत्साहवर्द्धनं ॥
 वाणवारं मृजावर्णतेजोबलविवर्द्धनं ।
 पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातःतपरजोऽपहं ॥
 वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणं ।
 वर्ष्यं चक्षुश्चमौजस्यं शङ्करं कृत्रधारणं ॥
 शून्यं सरीसृपब्यालविपाणिभ्या भयापहं ।
 श्रमस्त्रुननदोषघ्नं स्यविरेचं प्रशस्यते ॥
 सत्वोत्साहबलस्यैर्यथैर्यथैर्यथैविवर्द्धनं ।
 अवष्टम्भकरश्चापि भयघ्नं दण्डधारणं ॥
 आस्था वर्णकफसौख्यसौकुमार्यकरो सुखा ।
 अध्वा वर्णकफसौख्यसौकुमार्यविनाशनः ।

अत्यध्वा विपरीतोऽस्माज्जरादौर्बल्यलक्ष सः ॥

यस्तु चक्रमणं नातिदेहपोडाकरं भवेत् ।

तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनं ॥

अमानिलहरं वृथं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदं ।

सुखं ग्रथ्यासनं दुःखं विपरीतगुणं मतं ॥

वासव्यजनमौजसं मलिकादीनपोहति ।

शोषदाहश्रमस्नेदमूर्च्छाघ्ना व्यजनानिलः ॥

प्रीतिनिद्राकरं वृथं कफवातश्रमोपहं ।

संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं सुखं ॥

प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकदाहपक्तिनुत् ।

स्नेदमूर्च्छापिपासान्नमप्रवातमतोऽन्यथा ॥

सुखं वातं प्रसवेते शीघ्रे शरदिं मानवः ।

निवातं ह्यायुषे सेव्यमारोग्याय च सर्वदा ॥

आतपः पित्तदृष्ट्याग्निस्नेदमूर्च्छाश्रमोऽसक्तः ।

दाहवैवर्ण्यकारी च ह्याया धैतानपोहति ॥

अग्निर्वातकफस्तम्भश्रोतवेपथुनाश्रमः ।

आमाभित्यन्दजरणो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥

पुष्टिर्वर्ण्यलोत्साहमग्निदीप्तिमतन्वितां ।

करोति धातुसाम्यञ्च निद्रा काले निषेविता ॥

तत्रादित एव नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्रवाससा लघूष्णीष
च्छ्रोपानत्कीन दण्डपाणिना काले ह्तिमितमधुरपूर्वाभिः ।

आयुस्तेजःसमुत्साहसूत्योजोऽग्निविवर्द्धनः ॥
 पादप्रचालनं पादमलरोगश्रमापहं ।
 चक्षुःप्रसोदनं दृढं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनं ॥
 निद्राकरो देहसुखचक्षुष्यः श्रमसुप्तिनुत् ।
 पादतद्गृदुकारी च पादाभ्यङ्गः सदा हितः ॥
 पादरोगहरं दृढं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनं ।
 सुखप्रचारमौजस्यं सदापादवधारणं ॥
 अनारोग्यमनायुष्यं चक्षुषोरुपघातकृत ।
 पादाभ्यामनुपानद्वां सदा चक्रमणं गृणां ॥
 पापोपशमनं केशनखरोमापमार्जनं ।
 हर्षलाघवभौभाग्यकरमुत्साहवर्द्धनं ॥
 वाणवारं मृजावर्णतेजोबलविवर्द्धनं ।
 पवित्रं केयमुष्णीयं वातातपरजोऽपहं ॥
 वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणं ।
 वर्षं चक्षुष्यमौजस्यं शङ्करं हृत्प्रधारणं ॥
 शून्यं शरीरपव्यालविपाणिभ्यां भयापहं ।
 श्रमसुत्तनदोषघ्नं स्यविरेचं प्रशम्यते ॥
 सत्तोत्साहबलैर्यैर्यैर्वीर्यैर्विवर्द्धनं ।
 अवष्टम्भकरश्चापि भयघ्नं दण्डधारणं ॥
 आस्था वर्णकफक्षौद्रमौकुमार्यकरो सुखा ।
 अध्वा वर्णकफक्षौद्रमौकुमार्यविनाशनः ।

अत्यध्वा विपरीतोऽस्माज्जरादौर्बल्यकृत् सः ॥

यत्तु चक्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् ।

तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनं ॥

अमानिलडरं दृश्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदं ।

सुखं श्रय्यासनं दुःखं विपरीतगुणं मतं ॥

बालद्यजनमौजसं मक्षिकादीनपोहति ।

शोषदाहश्रमस्नेदमूर्च्छाग्नौ व्यजनानिलः ॥

प्रीतिनिद्राकरं दृश्यं कफवातश्रमापहं ।

संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं सुखं ॥

प्रवातं रौक्ष्यैवर्ष्यस्तम्भदाहपक्तिनुत् ।

स्नेदमूर्च्छापिपासाग्नमप्रवातमतोऽन्यथा ॥

सुखं वातं प्रसवेते शीघ्रे शरदिं मानवः ।

निवातं द्वायुषे सेव्यमारोग्याय च सर्वदा ॥

आतपः पित्तदृष्ट्याग्निस्नेदमूर्च्छाभ्रमांसकृत् ।

दाहवैवर्ष्यकारी च क्वाया चैतानयोहेति ॥

अग्निर्जातकफस्तम्भशीतवैपथुनाशनः ।

आमामिष्यन्दजरणो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥

पुष्टिर्वर्णबलोत्साहमग्निदीप्तिमतन्वितां ।

करोति धातुसाम्यञ्च निद्रा काले निषेविता ॥

तत्रादितः एव नोचनखरोग्णा शुचिना शुक्लवामभा लघूष्णाष
क्ष्वोपानत्केन दण्डपाणिना काले हितमितमधुरपूर्वाभिभा

षिणा वन्धुभूतेन भूतानान्तु गुरुष्टङ्गानुमतेन सुसहायेनानन्यमनसा
खलूपचरितव्यं तदपि न रात्रौ न केशास्थिकण्टकाग्नतुंपभ
स्रोत्करकपालाङ्गारामेध्यस्थानवलिभूमिषु न विषमेन्द्रकोलचतु
प्यथश्वभ्राणामुपरिष्ठात् ॥

न राजद्विष्टपरूपपैशुन्यामृनामिवेदत् । न देवब्राह्मणपितृप
रिवादांश्च न नरेन्द्रद्विष्टोन्मत्तपतितक्षुद्रनोचाचारानुपासीत ॥

दृक्षपर्धतप्रपातविषमवल्लोकदुष्टवाजिकुञ्जैराद्यधिरोहणानि
परिहरेत् पूर्णनदीसमुद्राविदितपल्लव्यभ्रकूपावतरणानि ॥
भिन्नशून्यागाग्निशानविजनारण्यवासाग्निसम्भ्रमव्यालभुजङ्गकीटसे
वायामाघातकलहशस्त्रसन्निपाताग्निसम्भ्रमव्यालसरोष्ठपशद्वि सन्नि
कर्षांश्च ॥

नाग्निगोगुरुब्राह्मणप्रेक्षादम्यत्यन्तरेणाभियायात् । न श्वममुया
यात् । देवगोब्राह्मणचैत्यध्वजरोगिपतितपापकारिणाश्च ह्यायां
नाक्रमेत । नासं गच्छन्तमुद्यन्तं वादित्ये वोचेत । गान्धयन्तीं पर
शस्यं वा चरन्तीं परस्यै न कश्चिदाचसीत न चोक्तापाते
श्वधनूंषि । नाग्निं मुखेनापधमेत् । नापौ भूमिं वा पाणिपादेना
भिहन्यात् ॥

न वेगान्धारयेत् । न वह्निर्बेगान् ग्रामनगरदेवतायतनशमशान
चतुप्यथसलिलाशयपथिसन्निष्ठानुत्सृजेन्न प्रकाशं न वाय्वग्निष
लिलधोमार्कगोगुरुप्रतिमुखं ॥

न भूमिं विलिखेत् । नासमृतमुखः सदसि जृम्भाङ्गारव्यासस्रव

यूनुत्सृजेत् । न पर्यस्तिकावष्टक्षपादप्रसारणानिगुहसन्निधौ कुर्यात् ॥

न बालकर्णेनासाग्रेतोदग्रनविवराण्यभिकुष्णीयात् । न वीजयेत्केचमुखनखवस्त्रगात्राणि । न गाचनखवक्त्रादित्रं कुर्यात् । न काष्ठलोष्टदण्णादीनभिहन्याद्भिन्ध्यादा ॥

न प्रतिवातातपं सेवेत् न भुक्तमाचोऽग्निमुपासीत नोत्कटु कस्तिष्ठेत् । नास्पकाष्टासनमथासीत । न शीवा विषमं धारयेत् । न विषमकायः किंवा भजेद्भुञ्जीत वा । न प्रततमीचेत विग्रेषा ज्योतिर्भास्करसूक्ष्मचलभ्रान्तानि । न भारं शिरसा वेहेत् । न स्त्र प्रजागरणग्रयनासनस्थानचद्रमणयानवाहनप्रधावनलङ्घनप्लवनप्रतरणहास्यभाय्यव्यायामादीनुचितमन्यतिसेवेत् ॥

उचितादप्यहितात्क्रमशो विरमेत् हितमनुचितमप्यसेवेत् क्रमशो न चैकान्ततः पादहीनात् ॥

नावाक्शिराः शयीत न भिन्नपात्रे नाञ्जलिपुटे नापः पिबेत् । काले हितमितस्त्रिगधमधुरप्राद्यमाहारं वैद्यप्रत्यवेचितमश्रीयात् । यामगणगणिकापणिकश्चतुष्टयपतितभोजनानि परिहरेत् । शेषाण्यपि चानिष्टरूपरसगन्धस्पर्शश्चमानसान्यन्यान्येवद्गुणान्यपि वा सम्भूयदत्तानि तान्यपि मचिकाबालोपहतानि । नाप्रचलित पाणिपादो भुञ्जीत मूत्रोष्णपोडितो न मन्ध्ययोर्नापाश्रितो ना तीतकार्त्तं शीतमतिमात्रमेति नभुञ्जीतोद्धृतच्छेदं ॥

मोदके पश्येदात्मानं न नम्रः प्रविशेज्जलं ।

न मर्त्तं दधि भुञ्जीत न वायुघृतशर्करं ॥

नामुद्रयूषं नाक्षौद्रं नोष्णैर्नामलकैर्विना ।

अन्यथा कुष्ठबीर्षादिं जनयेत् । द्यूतमद्यातिमेवाप्रतिभृषा
क्षित्समाक्लानगोष्ठीवादित्राणि न सेवेत् । स्रजञ्ज्वोपानहौ
कनकमतीतवासांसि न चान्यैर्धृतानि धारयेत् । ब्राह्मणमग्निं
गाञ्च नोच्छिष्टः स्पृशेत् ॥

भवन्ति चात्र ॥ सुखमात्रं समासेन सदृत्तस्यैतदीरितं ।

आरोम्यमायुरर्थो वा नासद्भिः प्राप्यते नृभिः ॥

यस्मिन्त्यस्मिन्नृतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनां ॥

तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते ते विजानता ॥

वर्षासु न पिवेत्तापं पिवेच्छरदि माचया ।

वर्षासु चतुरो मासान्नात्रावदुदकं पिवेत् ॥

उष्णे हेमे वसन्ते च कामं ग्रीष्मे तु ग्रीतलं ।

हेमन्ते च वसन्ते च शीघ्ररिष्टौ पिवेन्नरः ॥

ऋतुशीतं पिवेद्ग्रीष्मे प्राष्टदकाले रसं पिवेत् ।

धूपं वर्षति तस्यान्ते प्रपिवेच्छीतलं जलं ॥

खस्य श्वमतोऽन्यस्तु दोषाहारमतानुगः ।

स्नेहं सैन्धवचूर्णेन पिप्पलोभिस्तु संयुतं ॥

पिवेदग्निविष्टद्वयं न च वेशान्विधारयेत् ।

अग्निदीप्तिकरं नृणां रोगाणां शमनं प्रति ॥

प्राष्टद्व्यश्वरदसन्तेषु सम्यक् स्नेहादिमाचरेत् ।

क्वपि प्रच्छेदनं पित्ते विरेको वस्त्ररीरणे ॥

शस्यते त्रिष्वपि सदा व्यायामो दोषनाशनः ।
 भुक्तं विरुद्धमथन्नं व्यायामान्न प्रकुप्यति ॥
 उत्सर्गमैथुनाहारशोधने स्यान्तु तन्मनाः ।
 नेच्छेद्भोगभयाप्राज्ञः पीडां वा कायमानसी ॥
 अतिलीसेप्रयोगाच्च रक्षेदात्मानमात्मवान् ।
 भूलकासज्वरग्यासकाश्यापण्ड्यामयक्षयाः ॥
 अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाद्याक्षेपकादयः ।
 आयुश्च नो मन्दजरा वपुर्ध्वर्णवलाश्विताः ॥
 स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ।
 त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समीयात्प्रमदां नरः ॥
 सर्वेष्मृतुषु धर्मेषु पचात्पचाद्भजेद्बुधः ।
 रजस्सलामकामाश्च मलिनामप्रियां तथा ॥
 वर्णदृष्ट्वां वयोदृष्ट्वां तथा व्याधिप्रपीडितां ।
 हीनाङ्गी गभिर्णी द्वेष्ट्यां योनिदोषसमन्वितां ॥
 शर्माङ्गां गुरुपञ्चीञ्च तथा प्रव्रजितामपि ।
 सन्ध्यापर्वस्वगम्याश्च नोपेयात्प्रमदां नरः ॥
 गोमर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यन्दिनेषु च ।
 सज्जासमावहे देशे विवृतेऽशुद्ध एव च ॥
 क्षुधितो व्याधितश्चैव क्षुब्धचित्तश्च मानवः ।
 वानविण्मूत्रवेगो च पिपासुरतिदुर्बल ॥
 तिर्यग्गोनावयोनौ च प्राग्गुणविधारणं ।

दुष्टयोनौ विषगन्तु वलवानपि वर्जयेत् ॥
 रेतस्यतिमावन्तु मूर्द्धावरणमेव च ।
 स्थितानुक्तानग्रयने विग्रेषेणैव गर्हितं ॥
 क्रीडायामपि भेधावो हितार्थी परिवर्जयेत् ।
 रजस्वलां प्राप्तवतो नरस्यानियतात्मनः ॥
 दृष्ट्यायुलेजसा हानिरधर्मस्य ततो भवेत् ।
 लिङ्गिनीं गुरुपत्नीञ्च संगोचामय पर्वसु ॥
 दृष्ट्वाञ्च सन्ध्येयोद्यापि गच्छतो जीवितक्षयः ।
 गर्भिण्यां गर्भपोडा स्नाद्वाधितायां यत्नक्षयः ॥
 हीनाङ्गो मलिनां देव्यां कामं बन्ध्यामसंवृते ।
 देशेऽशुद्धे च शुक्रस्य मनसश्च चयो भवेत् ॥
 क्षुधितः क्षुब्धचित्तश्च मध्याह्ने दूषितोऽवशः ।
 स्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायोः कोपश्च विन्दति ॥
 अतिप्रसङ्गाद्भवति शोषः शुक्रक्षयावहः ।
 व्याधितस्य रुजा श्लेष्मा मृत्युर्मूर्च्छा च जायते ।
 प्रत्यूषस्यर्द्धरात्रे च वातपित्ते प्रकुण्ठतः ॥
 तिर्यग्योनावयोनौ च दुष्टयोनौ तथैव च ।
 उपदंशस्तथा वायोः कोपः शुक्रस्य च क्षयः ॥
 उच्चारिते गूचिते च रेतसश्च विधारणे ।
 उत्ताने च भवेच्छीघ्रं शुक्राग्नार्थास्तु सम्भवः ॥
 सर्वं परिहरेत्तस्मादेतल्लोकदये हितं ।

शुक्रं चोपस्थितं मोहाच्च सन्ध्यायं कथञ्चन ॥
 वयोरूपगुणोपेतां तुल्यशीलां गुणान्वितां ।
 अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टमलङ्कृतां ॥
 सेवेत प्रमदां युक्त्वा वाजोकरणदंष्ट्रितः ।
 भक्ष्याः सक्कैराः क्षीरं ससितं रस एव च ॥
 स्नानं सव्यजनं स्नानेन व्यवयान्ते क्षितानि ॥ ।

॥ पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥

॥ अध्यातो मिश्रकचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

पाण्ड्यामघास्तु विस्वाद्या इत्युक्तं प्राग्निबोध तान् ॥
 परिपोटस्तथोत्पात उन्मथ्यो दुःखवर्द्धनः ।
 पञ्चमः परिलेहो च कर्णपाण्ड्या गदाः स्तनाः ॥
 यौकुमार्यान्निरोत्सृष्ट सहस्राभिप्रवर्द्धिते ।
 कर्णश्रोतो भवेत्पाण्ड्या सहजः परिपोटवान् ॥
 कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात् परिपोटकः ।
 गुर्वाभरणसंयोगात्ताडेनाद्वर्षणादपि ॥
 श्लोकः पाण्ड्या भवेच्छावो दाहपाकस्रगन्धितः ।
 रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः सगदो मतः ॥
 यसाद्वर्द्धयतः कर्णं पाण्ड्या वायुः प्रकुप्यति ।
 गृहीता सकफं कुर्याच्छ्लोकं तदर्णवेदनं ॥
 उन्मथकः सकण्डूको विकारः कफवातजः ।

वर्द्धमाने यदा कर्णे कण्डूदाहसगन्धितः ॥
 शोफो भवति पाकश्च त्वक्स्थोऽसौ दुःखवर्द्धनः ।
 कफासृक्कृमयः कुर्युः सर्वपाभा विकारिणीः ॥
 स्वाविणी पिडकाः पाल्यां कण्डूदाहसगन्धिताः ।
 कफासृक्कृमिसम्भूतः सविसर्पान्वितस्ततः ॥
 लिङ्गात्सशङ्कुर्लो पालीं परिलेहोतिं स स्मृतः ।
 पाल्यामया क्षमो घोरान्नरस्याप्रतिकारिणः ॥
 मिथ्याहारविहारस्य पालिं हिंस्युरपेक्षिताः ।
 तस्मादाशु भिषक्तेषु चेहादिक्रममाचरेत् ॥
 तथाभ्यङ्गपरीषेकप्रदेहासृग्विमोक्षणं ।
 सामान्यतो विशेषाच्च वक्ष्याम्यभ्यञ्जनं प्रति ॥
 खरमञ्जरियश्चाङ्गसैन्धवामरदारुभिः ।
 सुपिष्टैः सायगन्धैश्च मूलकावसुजैः फलैः ॥
 सर्पिसैलवसामञ्जमधूष्णिहानि पाचयेत् ।
 सचीराण्यथ तैः पालिं प्रदिद्यात्परिपोटके ॥
 मञ्जिष्ठातिलयष्ट्याङ्गसारिवोत्पलपद्मैः ।
 सरोपैः सकदम्बैश्च बलाजम्ब्याधपल्लवैः ॥
 सिद्धं धान्यास्रसंयुक्तं तैलमुत्पातनाशनं ।
 तालपत्र्यश्चगन्धार्कवाकूचीफलसैन्धवैः ।
 तैलं कुलीरगोधाभ्यां वसथा सह पार्चितं ॥
 सरलालाङ्गुलीभ्याश्च दितमुन्मथ्यनाशनं ।

तथाश्वत्थकजम्ब्याद्यपत्रकायेन सेचनं ॥
 प्रपौण्डरीकमधुकमञ्जिष्ठारजनीद्वयै ।
 घूर्णैरुदन्तनैः पालीं तैलाक्तामवचूर्णयेत् ॥
 साक्षाविडङ्गकल्केन तैलं पक्तावचारयेत् ।
 स्निग्धां गोमयपिण्डेन प्रदिच्छात्पग्लिहिके ॥
 पिष्टैर्विडङ्गैरथ वा चितृच्छामार्कसंयुतैः ।
 करञ्जैर्दिवीजैश्च कुटजारम्बधायुतैः ॥
 शर्बैश्च सार्धं तैलं सिद्धं मरिचसंयुतं ॥
 सनिम्बपत्रैरभ्यङ्गे मधूच्छिष्टान्वितं हितं ।
 पालीषु व्याधियुक्तासु तन्वीषु कठिनासु च ॥
 पुष्पार्थं मार्दवार्थं च कुर्यादभ्यञ्जनं हितं ।
 लोपाकानूपमञ्जानं वसां तैलं नवं घृतं ॥
 पचेद्द्व्यगुणं क्षीरमावाप्य मधुरं गणं ।
 अपामार्गान्नगन्धे च तथा साक्षारसं शुभं ॥
 तत्सिद्धं परिपूतञ्च स्वनुगुप्तं निधापयेत् ।
 तेनाभ्यङ्ग्यात् सदा पालिं सुस्निग्धामतिमर्दितां ॥
 शतेन पाल्यो वर्द्धन्ते निरुजो निरुपद्रवाः ।
 मृद्वाः पुष्टाः समाः स्निग्धा जायन्ते भूषणक्षमाः ॥
 नीलीदलं मृङ्गरजोर्जुनलक्ष्मिण्डीतकं कृष्णमयोरजस्रं ।
 वीजोद्भवं साहचर्यं पुष्पं पथ्याक्षधात्रीसहितं विचूर्ण्य ॥
 शकीकृतं सर्वमिदं प्रमाय पङ्केन तुल्यं नलिनीभवने ।

संयोज्य पक्षं कलशे निधाय लोहे घटे सद्यनि सापिधाने ॥
 अनेन तैलं विपचेद्दिमिश्रं रसेन मृद्वत्रिफलाभवेन ।
 आसन्नपाके च परीक्षणार्थं पत्रं बलाकाभवमाक्षिपेद्य ॥
 भवेद्यदा तद्भ्रमराद्भनीलं तदा विपक्षं विनिधाय पात्रं ।
 कृष्णायवे मासमवस्थितं तदभ्यङ्गयोगात्पलितानि हन्यात् ॥
 सैरीयजम्बुजुनकाश्मरोजं पुष्पं तिलान्मार्कवचूतबीजे ।
 पुनर्नवाकर्दमकण्टकार्थ्या काशीसपिण्डीतकबीजसारं ॥
 फलपत्रं लोहुरजोऽञ्जनञ्च यष्ट्याक्षयं नीरजसारिवे च ।
 पिष्ट्वाय सर्वं सहमोदयक्या सारात्मना बीजकसम्भवेन ॥
 सारात्मसः सप्तभिरेव यद्यात्प्रस्यैः समालोष्य दशाङ्गुलं ।
 लोहे सुपात्रे विनिधाय तैलमलोद्भवे तच्च पचेत्प्रयत्नात् ॥
 पक्षञ्च लोहेऽभिनवे निधाय गन्धं विदध्यात्परिशुद्धकायः ।
 अभ्यङ्गयोगेन नियुज्यमानं भुञ्जीत मायान्कुरारामयो वा ॥
 मामोपरिष्ठाह्नकुक्षितायाः केशा भवन्ति भ्रमराञ्जनाभा ।
 केशास्तथान्ये खलतौ भवेयुर्जरा न चैनं सहसाभ्युपैति ॥
 बलं परं सम्भवतीन्द्रियाणां भवेच्च वक्त्रं बलिभिर्विमुक्तं ।
 नाकामिनेऽनर्थिनि नाकताय नैवारये तैलमिदं प्रदेयं ॥
 लाघारोषं द्वे हरिद्रे शिलाले कुष्ठं नागं गैरिक्तावर्णकाय ।
 मञ्जिष्ठाया स्यात्सुराद्रोद्भवा च पत्तङ्गो वै रोचनां चाञ्जनञ्च ॥
 हेमाङ्गलकपाण्डुपत्रं वटस्य कालीयं स्यात् पद्मकं पद्ममध्यं ।
 रक्तं श्वेतं चन्दनं पारदञ्च कापोल्यादिः क्षीरपिष्टञ्च वर्गः ॥

मेदोमज्जासिक्थकङ्गोघृतञ्च दुग्धं काथः क्षीरिणाञ्च द्रुमाणं ।
 एतत्सर्वं पक्वमैकध्यतस्तु वक्त्राभ्यङ्गे सर्पिरुक्तं प्रधानं ॥
 हन्याद्वाङ्गं नीलिकाञ्चातिदृङ्गां वक्त्रेजाताः स्फोटिकाद्यापि काश्चित् ।
 पद्माकारं निर्यलीकञ्च वक्त्रं कुर्यादैतत्पीनगण्डं मनोज्ञं ॥
 राज्ञामेतद्योषितां चापि नित्यं कुर्यादैशस्तत्समानां नृणाञ्च ।
 कुष्ठं वै सर्पिरेतत्प्रधानं येषां पादे सन्ति वैपादिकाश्च ॥
 हरीतकीचूर्णमरिसृपचं चूतलचं दाडिमपुष्पवृन्तं ।
 पञ्च दद्यान्मदयन्तिकाया लेपाद्गरागो नरदेवयोग्यः ॥

॥ षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥

• ॥ अथातः क्षीणबलीयं वाजीकरणचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

कन्धस्त्रोदयवयसो वाजीकरणसेविनः ।

सर्वेऽमृतुष्वहरद्वयवायो न निशरितः ॥

स्थविराणां रिरंसूनां स्त्रीणां वाक्त्रभ्यमिच्छतां ।

योपि त्रसद्वाह्मीणानां क्लोवानामन्परेतसां ॥

विज्ञासिनामर्थवतां रूपयौवनशालिनां ।

नृणाञ्च बह्वभार्याणां योगा वाजीकरा हिताः ॥

सेवमानो यदैचिद्यादाजीवात्यर्थभोगवान् ।

नारोक्षर्षयते तेन वाजीकरणमुच्यते ॥

भोजनानि विचित्राणि पानानि त्रिविधानि च ।

वाचः श्रोत्रानुगामिन्यल्लवः सः सुखास्तया ॥

यामिनी सेन्दुतिलका कामिनी नवयौवना ।
 गीतं श्रोत्रमनोहारि ताम्बूलं मदिरा.स्रजः ॥
 मनसश्चाप्रतिघातो वाजीकुर्वन्ति मानवं ॥
 तैलैर्भावैरह्यैस्तु रिरंशोर्मनसि घते ।
 देह्यस्त्रोसम्प्रयोगाच्च क्लैवं तस्मान्नमं स्रुतं ॥
 कटुकास्त्रोष्णनवणैरतिमाचोपसेवितैः ।
 सौम्यधातुघयो दृष्टः क्लैवं तदपरं स्रुतं ॥
 अतिव्यवायमोलो यो नचवाजीक्रियारतः ।
 ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुकचयहेतुकं ॥
 महता मेघरोगेण भर्मच्छेदेन वा पुनः ।
 क्लैवमेतच्चतुर्थं स्याद्गुणां पुंस्त्रोपघातजं ॥
 जन्मप्रभृति यः क्लौवः क्लैवं तत्सहजं स्रुतं ।
 यलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्द्रव्यचर्यतः ॥
 पठं क्लैवं मतं तत्तु स्थिरशुकनिमित्तजं ।
 असाध्यं सहजं क्लैवं भर्मच्छेदाच्च यद्भवेत् ॥
 साध्यानामितरेषान्तु कार्य्या हेतुविपर्य्ययः ।
 विधिर्वाजीकरो यस्तु तं प्रवक्ष्याम्यतः परं ॥
 तिलमापविदारीणां शालीनां चूर्णमेव वा ।
 पौण्ड्रकेधुरसेनार्द्रं मर्दितं सैन्धवान्वितं ॥
 वराहमेदसा युक्तां घृतेनोत्कारिकां पचेत् ।
 तां भक्षयित्वा पुरुषो गच्छेत्तु प्रमदाग्रतः ॥

वस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानशक्तितिलान् ।
 शिशुमारवसापक्वाः शङ्कुस्रसैलिलैः कृताः ॥
 यः खादेत्स पुमान्गच्छेत् स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ।
 पिप्पलीलवणोपेतं वस्ताण्डं क्षीरसर्पिषा ॥
 साधितं भक्षयेद्यस्तु स गच्छेत्प्रमदाश्रितं ।
 पिप्पलीमाषशालीनां यवगोधूमयोस्तथा ॥
 चूर्णभागैस्सुमैस्सु घृते पूपालिकां पचेत् ।
 तां भक्षयित्वा पीत्वा तु शर्करामधुरं पयः ॥
 नरस्यटकवद्गच्छेद्वा वागन्निरन्तरं ।
 चूर्णं विदार्थाः सुकृतं स्त्ररसेनैव भावितं ॥
 सर्पिर्नधुयुतं लीढा दश स्त्रीरधिगच्छति ॥
 श्वमामलकं चूर्णं स्त्ररसेनैव भावितं ।
 शर्करामधुसर्पिर्भिर्युक्तं लीढा पयः पिवेत् ॥
 एतेनाग्नीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ।
 पिप्पलीलवणोपेते वस्ताण्डे घृतसाधिते ॥
 शिशुमारस्य वा खादेत्ते तु वाजीकरे भृशं ।
 कुलीरकूर्मनक्राणामण्डान्येवं तु भक्षयेत् ॥
 महिषर्षभवस्तानां पिवेच्छुक्राणि वा नरः ।
 अश्वत्थफलमूलककुड्वासिद्धं पयो नरः ॥
 पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं कुलिङ्ग इव हृष्यति ।
 विदारिमूलकस्तान्तु घृतेन पयसा नरः ॥

उडुम्बरसमं पीत्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ।
 मायाणां पलमेकन्तु संयुक्तं चौद्रसर्पिषा ॥
 अवलिह्य पयः पीत्वा तेन वाजीभवेन्नरः ।
 चीरपक्षांसु गोधूमाभात्मगुप्ताफलैः सह ॥
 शीतान्घृतयुतान्खादेत्ततः पद्यात्पयः पिवेत् ।
 मक्रमूपिकमण्डूकघटकाण्डकृतं घृतं ॥
 पादाभ्यङ्गेन कुरुते बलं भूमिन्तु न स्पृशेत् ।
 यावत्स्पृशति गो भूमिं तावद्भ्रञ्जिरन्तरं ॥
 स्वयंगुप्तेक्षुरकयोः फलचूर्णं सशर्करं ।
 धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा न चर्यं व्रजेत् ॥
 उच्चटाचूर्णमप्येवं चीरेणेत्तममिच्छते ।
 गतावय्युच्चटामूलं पेयमेवं बलार्थिना ॥
 स्वयंगुप्ताफलैर्युक्तं मायसूपं पिवेन्नरः ।

गुप्तापलं गोक्षुरकाच्च वीजं तथोच्चटां गोपयसा विपाच्य ।
 खजाहृतं शर्करया च युक्तं पीत्वा नरो दृढयति सर्व्वरात्रं ॥
 मायान् विदारीमपि सोच्चटाञ्च चीरे गवां चौद्रघृतोपपन्नां ।
 पीत्वा नरः शर्करया सुयुक्तां कुत्तिह्वदृढयति सर्व्वरात्रं ॥
 गृध्रेणां वृद्धवत्सानां मायपर्णभृतां गवां ।
 यत्क्षीरं तत्प्रभंमन्ति बलकामेषु जन्तुषु ॥
 चीरमांमगणः भर्षः काकोन्यादिय पूजितः ।
 वाजीकरणहेतोर्हि तस्मात्तन्तु प्रयोजयेत् ॥

एते वाजीकरा योगाः प्रीत्यर्पत्यवलप्रदाः ।
 सेव्या विशुद्धोपचितदेहैः कालाद्यपेक्षया ॥

॥ सप्तविंशोऽध्यायः ॥

अथातः सर्वोपघातममनीयं रसायनं व्याख्यास्यामः ॥
 पूर्वे वयमि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनं ।
 प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा ॥
 नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः ।
 न भाति वायसि क्लिष्टे रङ्गयोग इवाहितः ॥
 शरीरस्योपघाताद्ये दोषजा मानसास्तथा ।
 उपदिष्टाः प्रदेशेषु तेषां वक्ष्यामि वारणं ॥
 शीतोदकं पयः क्षौद्रं सर्पिरित्येकत्रो द्विजः ।
 त्रिजः समस्तमय वा प्राक्पीतं स्थापयेद्द्वयः ॥

तत्र विडङ्गतण्डुलचूर्णमादृत्य यष्टीमधुयुक्तं यथाबलं शीततो
 येनोपयुञ्जीत शीततोयं चानुपिन्देवमहरहर्भासं तदेव मधुयुक्तं
 भस्मातृक्कायेन वा मधुद्राक्षायाययुक्तं वा मध्वामलकरसाभ्यां
 वा गुडूचीकायेन वा । एवमेते पञ्च प्रयोगा भवन्ति जोर्णे मुद्रा
 मरुकयूपेणासत्रेणान्पच्छेदेन घृतवन्तमोदनमश्रीयात् । एते
 रत्नगोमि चपयन्ति रुमीनुपपन्नति यद्व्यधारणशक्तिं जनयन्ति
 मासे मासे प्रयोगे वर्षशतमायुषोऽभिवृद्धिर्भवति ॥

विडङ्गतण्डुलानां द्रोणं पिष्टपचने पिष्टवदुत्सेद्य विगतकषायं
 खिन्नमवतार्यं दृषदि पिष्टमायसे दृढे कुम्भे मधूदकोत्तरं प्रावृषि
 भस्मराशावन्तर्गदे चतुरो मासान्निदध्यात् वर्षाभिगमे चोद्धृ
 त्यापसंस्कृतशरीरः सहस्रसम्पाताभिर्जनं कृत्वा प्रातः प्रातर्घथा
 बलमुपयुञ्जीत । जीर्णं मुद्गामलकयूपेणालवर्गेनास्पृष्टेहेन घृत
 वन्तमोदनमश्रीयात् पांशुशय्यायां शयीत तस्य मासादूर्ध्वं
 सर्व्वाङ्गेभ्यः कृमयो निःकामन्ति तानणुतैलेनाभ्यक्तस्य वंशविदलेना
 पहेरत् । द्वितीये पिपीलिकासृतीये यूकास्तथैवापहरेत् चतुर्थे
 दन्तमखरोमाण्यवशीर्यन्ते पञ्चमे प्रशस्तगुणलक्षणानि जायन्ते ।
 अमानुषं चादित्यप्रकाशं वपुरधिगच्छति दूराच्छ्रवणानि दर्श
 नानि चास्य भवन्ति रजस्तमसी चापोऽस्य सत्वमधितिष्ठति ।
 श्रुतिनिगाद्यपूर्व्वीत्यादी गजयलोऽश्वयवः पुनर्युवाष्टौ वर्षशतान्या
 पुरवाप्नोति । तस्याणुतैलमभ्यङ्गार्थं । अजकर्णकषायमुत्सादनार्थं
 घोशीरं कूपोदकं स्नानार्थं चन्दनमुपलेपनार्थं भस्मातकविधानवदा
 हारः परिहारय । काशार्थ्याणां जिघ्रुणीकृतानामेष एव कल्पः पांशु
 शय्याभोजनवर्जः । अत्र हि पयसा शृतेन भोक्तव्यं । आग्निपक्ष पूर्व्वेण
 समानाः शोणितपित्तनिमित्तेषु विकारेष्वेतेषामुपयोगः ॥

ययोक्तमागारं प्रविश्य बलामूसादूर्ध्वपलं पलं वा पयसालोऽद्य
 पिबेत् । जीर्णं पयःसर्पिरोदनइत्याहारः । एवं द्वादशरात्रमुपयुज्य
 द्वादश वर्षाणि वयस्तिष्ठति । एवं दिवसशतमुपयुज्य वर्षशतं वय
 स्तिष्ठति ॥ एवमेवातिबलानागवलाविदारीशतावरीणामुपयोगः ।

विशेषतस्त्वतिवलामुदकेन नागबलाचूर्णं मधुना विदारीचूर्णं वा
चीरेण शतावरीमप्येवं पूर्व्वेणान्यत्समानमाश्लिष्य समाः ॥ एतास्त्वौ
पथयो बलकामानां शोणितच्छर्दयतां विरिच्यमानानां चोप
दिश्यन्ते ।

वाराहीमूलतुलाचूर्णं कृत्वा ततोमात्रां मधुयुक्तां पथसालोद्य
पिवेत् जीर्णे पथःसर्पिरोदन इत्याहारः । प्रतिपेधोऽत्र पूर्व्व
वत्क्रियाप्रयोगमुपसेवमानो वर्षशतमायुरवाप्नोति स्त्रीषु चाक्ष
यतां ॥ एतेनैव चूर्णेन पथोऽवचूर्ण्यं शृतशीतमभिमथ्याज्यमुत्पाद्य
मधुयुतमुपयुञ्जीत सायम्प्रातरैककालं वा जीर्णे पथःसर्पिरोदन
इत्याहारः । एवं मासमुपयुज्य वर्षशतायुर्भवति । जीर्णे पथः
सर्पिरोदन इत्याहारः ॥

चक्षुःकामः प्राणकामो वा बीजकसारान्निमन्यमूलं निःक्राथ्य
माषप्रस्थं साधयेत् तस्मिन्निश्च्यति चित्रकमूलानामक्षमात्रं
कल्कं दद्यादामलकरसचतुर्थभागं ततः स्निग्धमवतार्य सहस्रस
प्माताभिज्ञतं कृत्वा शीतीभूतं मधुसर्पिर्भ्यां संसृज्योपयुञ्जीत यथा
बलं लवणं परिहरन्मक्षयेत् जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेन घृत
वन्तमोदनमश्नीयात् पथसा वा मासत्रयमेवमाभ्यां प्रयोगाभ्यां
चक्षुःसौपर्ण्यवद्भवत्यनल्पबली बलवांस्त्रीषु चाक्षयो वर्षशतायुर्भव
तीति ॥

भवति चात्र ॥ पथसा सह सिद्धानि नरः सनफलानि यः ।

अक्षयेत्पथसा सार्द्धं वयसस्य न शीर्यते ॥

॥ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

अथातो मेधायुष्कामोयं रसायनं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

मेधायुःकामः श्वेतावल्गुजफनान्यातपपरिशुष्काण्यादाय सूक्ष्म
शूर्णानि कृत्वा गुडेन सह समालोद्य स्नेहकुम्भे सप्तरात्रं धान्य
राशौ निदध्यात् सप्तरात्रादुद्धृत्य क्षतदोषस्य यथाबलं पिण्डं
प्रयच्छेदनुदिते सूर्ये उप्लेदकं चानुपिवेत् ॥ भस्मातकविधानप्रस्था
गारप्रवेशो जीर्णोपधस्यापराङ्गे हिमाभिरङ्गिः परिपिक्तगावः
शालीनां पट्टिकानां च पयसा शर्करामधुरेणोदनमश्लीयादिवं
पण्ड्यामामुपयुज्य विगतपाप्मा बलवर्धनपेतः श्रुतिनिगादी सति
मानरोगो वर्धयतायुर्भवति ॥ कुष्ठिनं पाण्डुरोगिणमुदरिणं वा
कृष्णाया गोभूत्रेशालोद्यार्द्धमलिकं पिण्डं विगतलौहित्ये सत्रितरि
पाययेत् पराङ्गे क्षालवणेनामनकंयूपेण सर्पिर्भक्षन्तोदनमश्लीयात् ।
एवं मासमुपयुज्य सतिमानरोगो वर्धयतायुर्भवति ॥ एष एवो
पयोगश्चिचमूलानां रजण्याश्चिकमूने विशेषो द्विपलितं पिण्डं
परं प्रमाणं शेषं पूर्ववत् ॥

क्षतदोष एव प्रतिसंस्पृष्टभक्तो यथाक्रममागारं प्रविश्य मण्डूर
पर्णीस्त्ररसमादाय सहस्रसम्पाताभिजितं कृत्वा यथाबलं पयसा
लोद्य पिबेत्पयोऽनुपानं वा तस्यां जीर्णयां यवाभ्रं पयसोपयु
ज्जीत तिलैश्च सह भक्षयित्वा चीन्नामान्पयोऽनुपानं जीर्णे पयः
सर्पिरोदन इत्याहारः । एवमुपयुञ्जानो ब्रह्मवर्चसो श्रुतिनि
गादी भवति वर्धयतायुरवाप्नोति विराचोऽपिपितय विराच

मेनां भक्षयेत् । त्रिरात्रादूर्ध्वं पयःसर्पिरिति चोपयुञ्जीत ॥
 विल्वमात्रं पिण्डं वा पयसालोक्ष्य पिवेदेवं दशरात्रमुपयुज्य मेधावी
 वर्षशतायुर्भवति ॥

इतदोष एवागारं प्रविश्य प्रतिसंस्मृतमक्तोवाह्नीस्वरसमा
 दाय सहस्रसम्पाताभिर्जतं कृत्वा यथाबलमुपयुञ्जीत जीर्णैर्धन्या
 पराङ्गे यवागूमलवर्णां पिवेत् चौरसाक्त्यो वा पयसा भुञ्जीत । एवं
 सप्तरात्रमुपयुज्य ब्रह्मवर्षघ्नी मेधावी भवति । द्वितीर्य सप्तरात्रमुप
 युज्य ग्रन्थमोक्षितमुत्पादयति । नष्टज्ञास्य प्रादुर्भवति । तृतीयं
 सप्तरात्रमुपयुज्य द्रिश्चारितं शतमण्यवधारयति । एवमेकविंश
 तिरात्रमुपयुज्यालक्षोरपकामति मूर्तिमती चैनं वाग्देव्यनुप्रवि
 शति सर्व्वाश्चैनं श्रुतय उपतिष्ठन्ति । श्रुतधरः पञ्चवर्षशतायुर्भ
 वति ॥

ब्राह्मीस्वरसप्रत्यक्षे घृतप्रस्थं विडङ्गतण्डुलानां कुडवं द्वे द्वे
 पले वचाविष्टतथोर्द्धादग्रहरीतक्यामलकविभीषकानि क्षुण्णपि
 टान्यावापैकथं सार्धयित्वा स्वनुगुप्तं निदध्यात् । ततः पूर्वविधानेन
 मात्रां यथाबलमुपयुञ्जीत जीर्णं पयःसर्पिरोदन इत्याहारः ॥
 एतेनोर्द्धमधस्तिर्यङ्कृतयो निःकामन्ति । अलक्षोरपकामति पुष्क
 रकर्णः स्थिरवचा श्रुतनिगादी त्रिवर्षशतायुर्भवत्येतदेव कुष्ठविष
 मज्जरापसारोन्मादविषभृतग्रहेष्वन्येषु च महाव्याधिषु च शशी
 धनमादिशन्ति ॥

इतदोष एवागारं प्रविश्य हैमवत्या वचायाः पिण्डमात्र

सकमात्रमभिज्ञतं पयसालोद्य पिबेत् जीर्णं पयःसर्पिरोदन
इत्याहार एवदादशरात्रमुपयुञ्जीत ततोऽस्य श्रोत्रं विम्रियते
द्विरभ्यासात्स्यतिमान् भवति चिरभ्यासाच्छतमादत्ते चतुर्दा
दशरात्रमुपयुज्य सर्व्वं तरति किल्बिषं तार्क्ष्यदर्शनमुत्पद्यते शता
युद्य भवति । द्वे द्वे पक्षे द्दतरस्या वचाया निःकाष्य पिबेत् पयसा
समानं भोजनं समाः पूर्वेणाग्निपयः ॥

वचाशतपाकंवा सर्पिर्द्रोणमुपयुज्य पञ्चवर्षशतायुर्भवति
गलगण्डापचीक्षीपदस्वरभेदांश्यापहन्तीति ॥

अथायुःकामोयं वक्ष्यामः ॥

मन्त्रौषधसमायुक्तं संवत्सरफलप्रदं ।

विल्वस्य चूर्णं पुष्ट्ये तु ऊतं वाराग्सहस्रशः ॥

श्रीसूक्तेन नरः काल्ये समुवर्णं दिने दिने ।

सर्पिमधुयुतं लिङ्गादसस्मीनाशनं परं ॥

त्वचं विल्वस्य मूलस्य मूलकाथे दिने दिने ।

प्राशोथात्पयसा सार्द्धं स्नात्वा ऊत्वा समाहितः ॥

दशसाहस्रमायुष्यं स्मृतं युक्तरथं भवेत् ।

ऊत्वा विशानां काथन्तु मधुलाजैश्च संयुतं ॥

अभोगं शतसाहस्रं युक्तं युक्तरथं स्मृतं ।

सुवर्णपद्मबीजानि मधुलाजाः प्रियङ्गवः ॥

गन्धेन पयसा पीतमलक्ष्मीं प्रतिषेधयेत् ।

नीलोत्पलदलकाथो गन्धेन पयसा उटतः ॥

संसुवर्णतिलैः सार्द्धमलक्ष्मीनाशनः स्मृतः ।
 गव्यं पयः सुवर्णञ्च मधूच्छिष्टञ्च माक्षिकं ॥
 पीतं शतसहस्राभिर्जतं युक्तं रथं स्मृतं ।
 वचाघृतसुवर्णञ्च विल्वचूर्णमिति त्रयं ॥
 मेध्यमायुष्यमारोग्यपुष्टिसौभाग्यवर्द्धनं ।
 वायामूलतुलाकाथे तैलमावाप्य साधितं ॥
 ऊत्वा सहस्रमश्रीयान्मेध्यमायुष्यमुच्यते ।
 यावकांस्तावकान्मर्चेदभिभूययवांस्तथा ॥
 पिप्पलीमधुसंयुक्तान् त्रिचाचरणवद्भवेत् ।
 मध्वामलकचूर्णानि सुवर्णमिति च त्रयं ॥
 प्राश्नारिष्टमहीतोऽपि मुच्यते प्रापवंशयात् ।
 शतावरीघृतं सम्यगुपयुक्तं दिने दिने ॥
 सक्षौद्रं ससुवर्णञ्च नरेन्द्रं स्थापयेद्दशैः ।
 गोचन्दनामोदनिकामधुकं माक्षिकं मधु ॥
 सुवर्णमिति संयोगः पेयः सौभाग्यमिच्छता ।
 पद्मनीलोत्पलकाथे यष्टीमधुकसंयुते ।
 सर्पिरासादितं गव्यं ससुवर्णं सदा पिबेत् ॥
 पयश्चानुपिवेत्सिद्धं तेषामेव समुद्भवे ।
 अलक्ष्मीघ्नं सदायुष्यं राज्याय सुभगाय च ॥
 यत्र नोदीरितो मन्त्रो योगेऽप्येतेषु साधने ।
 शब्दिता तत्र सर्वत्र गायत्री त्रिपदी भवेत् ॥

पाप्मानं नाशयन्धेता दद्युद्यौषधयः श्रियं ।
 कुर्युर्भागवतं चापि मनुष्यममरोपमं ॥
 सतताध्ययनं वादः परतन्त्रावलोकनं ।
 तद्विद्याचार्यमेवा च बुद्धिमेधाकरो गणः ॥
 आरुख्यं भोजनं जीर्णं बेगानाश्चाविधारणं ।
 ब्रह्मचर्यं न हिंसा च साहसानाश्च वर्जनं ।

।एकोनविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः रुभावव्याधिप्रतिषेधनीयं रसायनं व्याख्यास्यामः ॥

ब्रह्मादयोऽष्टजम्बूवममृतं सोमसंश्रितं ।

जरामृत्युविनाशाय विधानं तस्य वक्ष्यते ॥

एक एव खलु भगवान्सोमः स्थाननामाकृतिवोर्यविशेषैश्चतु
 र्विंशतिधा भिद्यते ।

तद्यथा ॥ अशुमान्मुञ्जवांस्यैव चन्द्रमा रजतप्रभः ।

दूर्वमेमः कनीयाश्च श्वेताक्षः कनकप्रभः ॥

प्रतानर्वास्तालवृन्तः करवीर्योऽगवानपि ।

खयम्प्रभो महाभोभो यक्षः पि गरुडाक्षतः ॥

गायत्र्यक्षैष्टुभः पाङ्क्तो जागतः शाङ्करस्तथा ।

अग्निष्टोभो रैवतश्च यथोक्त इति संज्ञितः ॥

गायत्र्यश्च त्रिपदा युक्तो यथोदुपतिरुच्यते ।

एते सोमाः समाख्याता वेदानैर्नामभिः शुभैः ॥

सर्वेषामेव चैतेषामेको विधिरूपासने ।

सर्वे तु न्यगुणस्यैव विधानं तेषु वक्ष्यते ॥

अतोऽन्यतमं सोममुपयुयुक्षुः सर्वोपकरणपरिचारकोपेतः प्रश-
स्तदेशे विवृतमागारं कारयित्वा हतदोषः प्रतिबन्धमृक्तं प्रश-
स्तेषु तिथिकरणमुद्धर्त्तमन्त्रेषु अंशमन्तमादायाध्वरकल्पेनाह्व-
मभिषुतमभिज्ञतं चान्तरागारे कृतमङ्गलं सोमकन्दं सुवर्णसूच्या
विदार्य पयोमृहोद्यात्सौवर्णे पाचोऽञ्जलिमाचं ततः सक्तदेवोपयु-
ञ्जीत नास्वादयंस्तत उपसृश्य श्रेष्ठमप्युवाच यमनियमाभ्यामा-
त्मानं संयोज्य वाग्यनोऽभ्यन्तगतः सुहृद्भिर्रूपास्यमानो विहरेत् ॥

रसाद्यनं पीतवांस्तु निवर्ते तन्मनाः शुचिः ।

आसीत तिष्ठेत्क्रामेच्च न कथञ्चन संविशेत् ॥

सायं वा भुक्तवान् श्रुतशान्तिं कुशग्रन्थाद्यं कृष्याजिनोक्त-
राद्यां सुहृद्भिर्रूपास्यमानः प्रसीत दधितोवा शोतोदकमात्रां पिबेत्
ततः प्रातस्त्यागोपश्रुतशान्तिः कृतमङ्गलो गां स्पृष्ट्वा तथैवासीत ।
तस्य जीर्णे सोमे हृदि रूपपद्यते ततः शोणितार्कं कृमिव्यामिश्रं
हृदितवतः सायं श्रुतशोतं चौरं वितरेत् । ततस्तृतीयेऽहनि कृमि-
व्यामिश्रमति सार्धं ते स तेनानिष्टप्रतिग्रहभुक्तप्रभृतिभिर्निशेषैर्मुक्तः
शुद्धतनुर्भवति ततः सायं स्वातस्य पूर्ववदेव चौरं वितरेत् । सौ-
म्यस्त्रासृतायां चैनं ग्रन्थायां प्राचयेत् ततश्चतुर्थेऽहनि तस्य श्रुत्य-
रूपपद्यते । ततः सर्वाङ्गेभ्यः कर्मयोः निक्रामन्ति तदहस्य ग्रन्थायां
पांशुभिरवकीर्यमाणः शोत । ततः सायं पूर्ववदेव चौरं वित-

रेत् । एवं पञ्चमषष्ठयोर्दिवसयोर्वर्त्तत केवलमुभयकालमसौ चौरं
वितरेत्ततः सप्तमेऽहनिनिर्मासस्त्वगस्थिभूतः केवलं सोमपरिग्रहा
देवोच्छसिति । तदहस्य चोरेण सुखोष्णेन परिविच्य तिलमधुकच
न्दनानुलिहदेहं पयःपाययेत् । ततोऽष्टमेऽहनि प्रातरेव चोगपरि
पिकं चन्दनप्रदिग्धगात्रं पयःपायित्वा पांशुशय्यां समुत्सृज्य
चौमास्तुतायां प्राययेत्ततो मांसमाप्याय्यते त्वकावदलति । दन्त
मखरोमाणि चास्य पतन्ति । तस्य नवमदिवसात्प्रभृत्यणुतैला
भ्याङ्गः सोमवल्ककषायपरिषेकः । ततो दशमेऽह्न्येतदेव वित
रेत् ततोऽस्य त्वक्स्थिरतामुपैति । एवमेकादशद्वादशयोर्वर्त्तत ।
तत्र त्रयोदशात्प्रभृति सोमवल्ककषायपरिषेकः । एवमापो
ऽद्याद्वर्त्तत ततः सप्तदशाष्टादशयोर्दिवसयोर्दशना जायन्ते शिख
रिणः स्निग्धवज्रवैदूर्यस्फटिकनिकाशाः समाः स्थिराः सहि
ष्णवः । तदा प्रभृति चानवैः शालितण्डुलैः चौरयवागुमुपसे
वेत् यावत्पञ्चविंशतिरिति । ततोऽसौ दद्याच्छाल्योदनं मृदूभय
कालं पयसा ततोऽस्य नखा जायन्ते विद्रुमेन्द्रगोपकतरुणा
दित्यप्रकाशाः स्थिराः स्निग्धा सवणसम्पन्नाः केशाश्च जायन्ते
त्वक् नीलोत्पलातमोपुष्पवैदूर्यप्रकाशा । ऊर्ध्वंश्च मासात्केशाश्च
पयेदापयित्वा चाग्नौ चन्दनकृष्णतिलकल्कैः शिरः प्रदिह्यात्
पयसा वा स्नापयेत् ॥

ततोऽस्यानन्तरं सप्तरात्रात्केशा जायन्ते भ्रमराञ्जननिभाः
कुक्षिताः स्निग्धास्तत्स्थिरात्रात्पृथमपरिषरात्रिःक्रम्य मूङ्गर्त्त

स्थित्वा पुनरेवान्तःप्रविशेत् । ततोऽस्य वलातैलमभ्यङ्गार्थेऽवचार्यं ।
 यवपिष्टमुदत्तनार्थं । सुखोष्णञ्च ययः परिर्येकार्थं । अजकर्ण
 कपायमुत्सादनार्थं । शोथोरं कूपोदकं स्नानार्थं चन्दनमनुले
 पार्थं । आमलकरसविमिश्राश्चास्य घृपसूपविकल्पाः । क्षीर
 मधुकमिद्वच्च कृष्णतिलमवधारणार्थं । एवं दशरात्रं ततोऽन्यद्द
 शरात्रं द्वितीये परिसरे वर्त्तेत । ततस्तृतीये परिसरे स्थिरीकुर्वं
 आत्मानमन्यद्दशरात्रमासीत । किञ्चिदातपपवमान् वा सेवेत पुन
 स्नानं प्रविशेत् । न चात्मानमादर्भेषु वा निरीचेत रूपशालित्वात्
 ततोऽन्यद्दशरात्रं क्रोधादोन् परिहर्गदेवं सर्वेषामुपयोगः । विश्वे
 षतस्तु वल्लीप्रतानक्षुपादयः सोमा भक्षयितव्याः । तेषाम्नु प्रमा
 णमर्द्धचतुर्थमुष्टयः ॥

अंशवर्गं शैवेण पात्रेऽभिषुणुयात् । चन्द्रमसं राजते सोमयुज्या
 दृगुणमैश्वर्यमवाप्येमानन्देवमनुप्रविशति । शेषांस्तु तावमथे
 मृत्तये वा रोहिणे वा चर्मणि वितते शुद्धवर्जं विभिर्वर्णैः
 सोमा उपयोक्तव्याः । ततश्चतुर्थे मासे पौर्णमास्यां शुचौ द्वे
 ब्राह्मणानर्पयित्वा कृतमङ्गलो नि क्रम्य यथोक्तं व्रजेदिति ॥

आवधोर्नां पतिं सोममुपयुञ्ज विचक्षणः ।

दशवर्षसहस्राणि न राभ्यारयेत तं ॥

नाग्निर्न तोयं न विषं न शस्त्रं नास्त्रमेव च ।

तस्यालमायुःक्षपे सार्थास्तु भवन्ति हि ॥

भद्राणां षष्टिवर्षाणां प्रसुतानामनेकधा ।

कुञ्जराणां सहस्रस्य वलं समविगच्छति ॥
 क्षीरोदं शक्रमदनमुत्तरांश्च कुरूनपि ।
 यत्रेच्छति स गन्तुं वा तत्राप्रतिहता गतिः ॥
 कन्दर्प इव रूपेण कान्ध्या चन्द्र इवापरः ।
 प्रह्लादयति भूतानां मनांसि स महाद्युतिः ॥
 साङ्गोपाङ्गांश्च निखिलान्वेदान्विन्दति तत्त्वतः ।
 चरत्यभोगसङ्कल्पो देववचाखिनं जगत् ॥
 सर्वेषामेव सोमानां पत्राणि वृक्षपञ्च च ।
 तानि शृङ्गे च कृष्णे च जायन्ते निपतन्ति च ॥
 एकैकं जायते पत्रं सोमस्याहरहस्तदा ।
 शृङ्गस्य पौर्णमास्यान्तु भवेत्पञ्चदशच्छदः ॥
 शीर्यन्ते पत्रमेकैकं दिवसे दिवसे पुनः ।
 कृष्णपञ्चचये चापि लता भवति केवला ॥
 शंशुमानाज्यगन्धस्तु कन्दवाग्नप्रतप्रभः ।
 षडन्याकारकन्दस्तु मुञ्चवाहगुणच्छदः ॥
 चन्द्रमाः कनकाभाधो जले चरति सर्वदा ।
 गरुडाक्षतनामा च श्वेताक्षयापि पाण्डुरौ ॥
 सर्पनिर्धोक्मदृशौ तौ वृक्षयावलम्बिनौ ।
 तथान्येर्भण्डनैर्यिचैरिजिता इव भान्ति ते ॥
 सर्वं एव तु विज्ञेयाः सोमाः पञ्च दशच्छदाः ।
 क्षीरकन्दमृतावन्तं पचैर्भानाविधैः स्मृताः ॥

हिमवत्यर्बुदे मध्ये महेन्द्रमलेय तथा ।
 श्रीपर्वते देवगिरौ गिरौ देवसद्वे तथा ॥
 पारिपात्रे च विन्ध्ये च देवमुन्दे ह्रदे तथा ।
 उत्तरेण वितस्तायाः प्रहङ्गा ये महोधराः ॥
 पञ्च तेषामधो मध्ये सिन्धुनामा महानदः ॥
 दृढवत्प्रवते तत्र सप्तराः सोमसत्तमः ॥
 तस्योद्देशेषु वायसि मुञ्चवानंशुमानपि ॥
 काशीरेषु सरोदिव्यं नाम्ना क्षुद्रकर्मनसं ॥
 गायत्र्यक्षैष्टुभः पांक्तो जागतः शङ्करस्तथा ॥
 अत्र सन्त्यपरे चापि सोमाः सोमसमप्रभाः ।
 न तान्पश्यन्त्यधर्मिष्ठाः कृतव्रात्यापि मानवाः ॥
 भेषजदेविणस्यापि ब्राह्मणदेविणस्तथा ।

॥ चित्रत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो निवृत्तसन्तापोयं रसायनं व्याख्यास्यामः ॥
 यथानिवृत्तसन्तापा मोदन्ते दिवि देवताः ।
 तथैषधोरिमाः प्राथ मोदन्ते भुवि मानवाः ॥

अथ सप्त पुरुषा रसायनं नेपथ्यञ्जीरन् । तद्यथा । अनात्मवा
 नलसो दरिद्रः प्रमादी व्यथनी पापकृद्भेषजापमानी चेति ।
 सप्तभिरेव कारणैर्न सम्पद्यते । अज्ञानादनारम्भादस्थिरचित्तता
 दारिद्र्यादनायत्तत्वादधर्मादौषधाभावेति ॥

अधौपधीर्यास्यास्यामः । श्वेतकापोती कृष्णकापोती गोनमी
 वाराही कन्या कृत्रातिच्छत्रा करेणुरजा चक्रका आदित्यपर्णिनी
 ब्रह्मसुवर्चला आवणी महाआवणी गोलोमी चाजलोमी महा
 विगवतो ज्येष्ठ्यादश्च सोमसमवीर्या महौषधयो व्याख्याताः ॥ तासां
 सोमवज्रियाशोःसुतयः शास्त्रेऽभिहितास्तासामागारेऽभिज्ञतानां
 याः क्षीरवत्यस्तासां क्षीरकुडवं सहदेवोपयुञ्जीत ॥

धास्त्वक्षीरा मूलवत्यस्तासां प्रदेशिनीप्रमाणानि क्षीणि
 काण्डानि प्रमाणमुपयोगे । श्वेतकापोती समूलपत्रा भक्षयितव्या
 गोनस्यजगरीकृष्णकापोतीनां सनखमुष्टिं खण्ड्यः कल्पयित्वा
 क्षीरेण विपाच्य परिस्त्रावित्तमभिज्ञतश्च सहदेवोपयुञ्जीत ।
 चक्रकायाः पयःसहदेव । ब्रह्मसुवर्चला सप्तरात्रमुपयोक्तव्या ॥

भक्ष्यकल्पेन शेषाणां पञ्च पलानि क्षीराढककथितानि प्रस्योऽ
 वशिष्टेऽवतार्य्य परिस्त्राय सहदेवोपयुञ्जीत । सोमवदाक्षरवि
 हारौ व्याख्यातौ केवलन्तु नवनीतमभ्यङ्गार्थं शेषं सोमवदानिर्ग
 मादिति ॥

भवन्ति चात्र ॥ युवानं सिंहविक्रान्तं कान्तं श्रुतनिगादिनं ।

कुर्युरेताः क्रमेणैव दिपाहस्त्रायुषं नरं ॥

अद्भदी कुण्डली मौली दिव्यसकन्दनाम्बरः ।

धरत्यमोघसङ्कल्पो नभस्यमुददुर्गमे ॥

भजन्ति पक्षिणो येन जललम्बाय तोयदाः ।

गतिः शेषधिष्ठिद्वयस्य सोमसिद्धगतिः परा ॥

अथ वक्ष्यामि विज्ञानमौषधीनां पृथक् पृथक् ।

मण्डलैः कपिलैश्चित्रैः सर्पाभा पञ्चपर्णिनी ॥
 पञ्चारक्षिप्रमाणा वा विज्ञेयाजगरी बुधैः ।
 निष्यन्ना कनकाभासा मूले द्यङ्गुलसन्निता ॥
 सर्पाकारा लोहितान्ता श्वेतकापोतिरुच्यते ।
 द्विपर्णिनी मूलभवामरुणां कृष्णमण्डला ॥
 द्वारक्षिमात्रां जानीयाद्ग्रीनसी गोनसाकृतिः ।
 सचोरां रोमशां नृदी रसेनेजुगसोपमां ॥
 एवं रूपरसाद्यापि कृष्णकापोतिमादिशेत् ॥
 कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराही कन्दसम्भवा ॥
 एकपत्रा महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा ।
 कृष्णातिच्छत्रके विद्याच्छोभे कन्दसम्भवे ॥
 जरामृत्युनिवारिण्यैः श्वेतकापोतिसंस्थिते ।
 कान्तर्द्वादग्निभिः पञ्चैर्धयुराङ्गरुहोपम ॥
 कन्दजा काञ्चनसीरी कन्या नाम महौषधी ।
 करेणुः समञ्जसीरा कन्देन गजरूपिणी ॥
 हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी ॥
 अजास्तनामकन्दातु सचोरा क्षुप्ररूपिणी ।
 अजा महौषी भ्रिया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा ॥
 श्वेतां विचित्रकुसुमां काकादन्या समो क्षुपा ।
 चक्रकामाषधी विद्याञ्ज्वरामृत्युनिवारिणी ॥

- मूलिनी पद्मभिः पत्रैः सुरक्रांशुककोमलैः ।
 आदित्यपर्णिनी ज्ञेया सदादित्यानुवर्तिनी ॥
 कनकाभा जलान्तेषु सर्व्वतः परिसर्पति ।
 सतीरा पद्मिनीप्रख्या देवी ब्रह्मसुवर्चला ॥
 अरस्मिमाचक्षुपका पद्मैर्द्वाद्भुससम्मितैः ।
 पुष्पैर्नीलोत्पलाकारैः फलीद्याञ्जनसन्निभैः ।
 आवणी महती ज्ञेया कनकाभा पयस्विनी ।
 आवणी पाण्डुराभासा महाआवणिसञ्चला ॥
 गोलोमी चाजलोमी च रोमये कन्दसम्भवे ।
 हंसपां दीव विच्छिन्नैः पद्मैर्मूलसमुद्भवैः ॥
 अथेवा ब्रह्मपुष्पी च समाना सर्व्वरूपतः ।
 वेगेन भद्रताविष्टा सर्पनिर्घोक्तसन्निभा ॥
 एषा वेगवती नाम जायते ह्यमुदचये ।
 सप्तादौ सर्व्वरूपिण्यो याच्चीषथ्यः प्रकीर्त्तिताः ॥
 तासामुद्धरणं कार्य्यं मन्त्रेणानेन सर्व्वदा ।
 महेन्द्ररामकृष्णानां ब्राह्मणानां गवामपि ॥
 मपसा तेजसा वापि प्रशाम्यध्वं शिवाय वै ।
 मन्त्रेणानेन मातमान् सर्व्वानथभिमन्त्रयेत् ॥
 अश्रद्धानैरलसैः छतग्नैः पापकर्षभिः ।
 नैवासादयितुं शक्वाः सोमाः सोमसमास्तथा ॥
 पीतावमेवममृतं देवैर्ब्रह्मपुरोगमैः ।

निहितं सोमवीर्यासु सोमे चाप्यौषधीपतौ ॥
 देवमुन्दे हृदवरे तथा सिन्धौ महानदे ।
 दृश्यते च जलान्तेषु मध्ये ब्रह्मसुवर्चला ॥
 आदित्यपणिनी ज्ञेया तथैव हि हि मन्त्रेभ्यः ।
 दृश्यतेऽजगरी नित्यं गोनक्षी चाम्बुदागमे ॥
 काश्मीरेषु सरो दिव्यं नास्तीति कुतः कमानसं ।
 करेणुस्तत्र कन्या च कृत्वातिच्छत्रके तथा ॥
 गोलोमो चाजलोमोच महती आवणी तथा ॥
 वसन्तो ह्यणसर्पसंख्या गोनक्षी च प्रदृश्यते ।
 कौशिकी सरितं तीर्त्वा सञ्जयन्त्यास्तु पूर्वतः ॥
 चित्तिप्रदेशो वल्मीकैराचितो योजनचयं ।
 विज्ञेया तत्र कापोतो शेता वल्मीकमूर्द्धसु ॥
 मन्त्रे नलसेतौ च वेगवत्पौषधी ध्रुवा ।
 कार्त्तिक्यां पौर्णमास्याञ्च भक्षयेत्तामुपोषितः ।
 सोमवशाच्च वर्त्तेत फलं तावच्च कीर्त्तितं ॥
 सर्वा विचेयास्तौषधः सोमेचाप्युर्वदे गिरौ ।
 सशृङ्गैर्देवचरितैरमुदानीकभेदिभिः ॥
 व्याघ्रस्त्रीर्यैश्च विख्यातैः सिद्धयिंसुरसेवितैः ।
 गुहाभिर्भीमरूपाभिः सिंहोन्नादितकुलिभिः ॥
 गजालोडिततोयाभिरापगाभिः समन्ततः ।
 विविधैर्धातुमिश्रितैः सर्वैर्वोपपन्नोभितः ॥

नदीषु शैलेषु शरसु चापि पुण्येष्वरण्येषु तथाश्रमेषु ।
सर्वत्र सर्वाः परिमार्गितथाः सर्वत्र भूमिर्हि वसुनि धत्ते ॥

॥ एकविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः स्नेहोपयोगिकं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

स्नेहसरोऽयं पुरुषः प्राणश्च स्नेहभूयिष्ठाः स्नेहसाध्याश्च भवन्ति ।
स्नेहो हि पानानुवासनमस्तिष्कशिरोवस्युत्तरवस्तिनस्य कर्णपूरणगा
त्राभ्यङ्गभोजनेषूपयोज्यः ॥

तत्र द्वियोनिद्यतुर्विकल्पो ऽभिहितः स्नेहः स्नेहगुणाश्च । तत्र
जङ्गमेभ्यो गन्धं घृतं प्रधानम् । स्यावरेभ्यस्तिक्ष्णैश्च प्रधानमिति ॥

अत ऊर्ध्वं यथाप्रयोजनं यथाविधानं च स्यावरेस्नेहानुपदे
क्ष्यामः ।

तत्र तिष्ठकैरण्डकोशाघदन्तीद्रवन्तीसप्तलाशङ्खिनीपलाशविषा
णिकागवाक्षीकम्बिलकशम्पाकमीलिनीस्नेहा विरेचयन्ति ॥ जीमूत
ककुटजकृतवेधनेच्छाकुधामार्गवमदनस्नेहा वामयन्ति ॥ विडङ्ग
खरमञ्जरीमधुशिशुसूर्यवल्लीपोलुसिद्धार्थकज्योतिष्मतोस्नेहाः शिरो
विरेचयन्ति ॥

करञ्जपूतिककृतमासमातुसुत्रेद्रुदीकिराततित्तकस्नेहा दुष्ट
ग्रणेषूपयुज्यन्ते । तुवरककपित्यकम्बिलकभस्मातकपटोसस्नेहा महा
व्याधिषु । चपुषैर्वाहककर्वाहकतुम्बीकुशाण्डस्नेहा मूत्रसङ्गेषु ।
कपोतवद्वाक्लुजहरीनकीस्नेहा शर्कराग्नरीषु । सुसुम्भसर्पपातसी

पिचुमर्दातिमुक्तकभाण्डोक्तदुत्तुम्बोक्तभीक्ष्णः प्रमेहेषु । ताल-
नालिकेरपनसमोचपियालविल्वमधुकक्षेष्मातकाम्रातकफलक्षेहाः
पित्तसंघृष्टे वायौ । विभोतकभल्लातकपिण्डोक्तक्षेहाः कृष्णीकरणे
श्रवणकङ्कुकदुष्टुकक्षेहाः पाण्डुरकरे । शिंशपागुरुसारक्षेहा दद्रु-
कुष्ठकिटिमेपु ॥

सर्वं एव स्नेहा वातमुपघ्नन्ति । तैलगुणाश्च समासेन व्याख्याताः ॥
अतज्ज्ञं कषायक्षेहपाकक्रममुपदेक्ष्यामः ॥

तत्र केचिदाङ्गस्वक्पत्रमूलादीनां भागस्तत्तुर्गुणजलमावाप्य
चतुर्भागावशेषं निःकाश्यापहरेदित्येष कषायपाककल्पः । स्नेह
प्रसृतेषु षट्सु चतुर्गुणं द्रवमावाप्य चतुरश्राक्षसमान् भेषजपिण्डा
नित्येष स्नेहपाककल्पः । एतन्तु न सम्यक्संज्ञादागमाविद्वत्वात् ॥

पलकुडवादीनामतो मानन्तु व्याख्यास्यामः ॥

तत्र द्वादश ध्यान्यमाषा मध्यमाः सुवर्णमाषकः । ते षोडश सु-
वर्णं । अथ मध्यमनिष्मावा वा एकोनविंशतिर्द्वैरणं । तान्यर्द्ध-
हतीयानि कर्षः । ततश्चोर्द्धं चतुर्गुणमभिर्वर्द्धयन्तेः पलकुडवप्रस्था-
ढकद्रोणा इत्यभिनिर्धायन्ते तुला पलशतं तानि विंशतिभारः
शुष्काणामिदं मानमार्द्रद्रवाणाञ्च द्विगुणमिति ॥

तत्रान्यतमपरिमाणसंमितानां यथायोगं त्वक्पत्रमूलादीनामा-
तपपरिशोषितानां क्सेद्यानि खण्डशब्देदयित्वा भेषजान्युशो-
भेदयित्वावकुश्याष्टगुणेन षोडशगुणेन वाग्मसाभिषिच्य स्यात्त्या-
चतुर्भागावशिष्टं काथयित्वापहरेदित्येष कषायपाककल्पः स्ने-

चाक्षतुर्गुणो द्रवः स्नेहचतुर्थांशो भेषजकल्कस्तदैकार्थं संसृज्य वि
पचेदित्येष स्नेहपाककल्पः ॥

अथ वा तत्रोदकद्वारेण त्वक्पत्रमूलादीनां तुलामावाप्य चतु
र्भागावशिष्टं निःकाय्यापहरेदित्येष कषायपाककल्पः । स्नेहकुडवे
भेषजपलं पिष्टं कल्कं चतुर्गुणं द्रवमावाप्य विपचेदित्येष स्नेह
पाककल्पः ॥

भवतयात्र ॥ स्नेहभेषजतोयानां प्रमाणं यत्र नेरितं ।
तत्रायं विधिराख्यो निर्दिष्टे तप्तदेव तु ॥
अनुक्तद्रवकार्ये तु सर्वत्र सत्सिद्धं मतं ।
कल्ककाथावनिर्द्देशे गणान्तस्मात्प्रयोजयेत् ॥
अत ऊर्ध्वं स्नेहपाककममुपदेक्ष्यामः ॥

स तु त्रिविधस्तद्यथा मृदुर्मध्यमः खर इति । तत्र स्नेहौषधि
विवेकमात्रं यत्र भेषजं ॥ मृदुरिति । मधूच्छिष्टमिव विशदमवि
शेषि यत्र भेषजं स मध्यमः । कृष्णमवसन्नमीपदिशदं चिकणं च
यत्र भेषजं स खर इति । अत ऊर्ध्वं दग्धवेहो भवति । तं पुनः
साधु साधयेत् ॥ तत्र पानाभ्यवहारयोर्मृदुः । नस्याभ्यङ्गयोर्म
ध्यमः । वस्तिकर्णपूरणयोस्तु खर इति ॥

भवतयात्र ॥ शब्दस्रोपशमे प्राप्ते फेणस्रोपरमे तथा ।

गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ मिद्धिमादिशेत ॥

घृतस्यैवं विपकस्य जानीयात्कुशलो भिषक् ।

फेणोऽतिमात्रं नैतस्य ज्ञेयं घृतवदादिशेत ॥

अत ऊर्ध्वं स्नेहपानक्रममुपदेक्ष्यामः ॥ अथ लघुकोष्ठायातुराय
क्षतमद्गलस्त्रिवाचनाद्योदयगिरिशिखरसंस्थिते, प्रतप्तकनकनिक
रपीतलोहिते सवितरि यथाबलं तैलस्य घृतस्य वा मात्रां पातुं प्र
यच्छेत् । पीतमात्रे चोष्णोदकेनोपसृष्ट्वा सोपानत्को, यथामुखं वि
हरेत् ॥

रुचक्षतविषाक्तानां वातपित्तविकारिणां ।

हीनमेधास्यतीनाञ्च सर्पिःपानं प्रशस्यते ॥

कुमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रट्टकफमेदसः ।

पिवेषुसैलमात्रायां तैलं दार्ढ्यार्थिनश्चये ॥

व्यायामकर्षिताः शुष्करेतारक्तामशरजः ।

महाग्निमांस्तप्राणा वनायोग्या नराः स्मृताः ॥

क्षूराश्रयाः क्लेशसह्य वातार्ता दीप्तवज्रयः ।

मज्जानमाप्नुयुः सर्वे सर्पिर्वा सौषधान्वितम् ॥

केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके श्रवणान्वितं ।

देयं वज्रकफे चापि व्याघ्रचारसमायुतम् ॥

दोषाणामल्पभूयस्त्वं संसर्गं समवेक्ष्य च ।

युज्यात्त्रिषष्टिधा भिन्नैः समासव्यासतो रसैः ॥

स्नेहसात्रयः क्लेशसहः काले नात्युष्णशीतले ।

अश्वमेव पित्रेस्तेहमच्छपानं हि पूजितम् ॥

शीतकाले दिवास्नेहमुष्णकाले पिवेन्नग्निं ।

वातपित्ताधिके रात्रौ वातस्नेहाधिके दिवा ।

वातपित्ताधिकस्योष्णे दृण्मूर्च्छान्मादकारकः ॥

घोते वातकफान्तस्य गौरवारुचिगूलकृत् ।

स्नेहपीतस्य चैतृष्णा पिवेदुष्णोदकं नरः ॥

एवं चानुपशाम्यन्त्यां स्नेहमुष्णाम्बुना बभेत् ।

दिङ्माच्छेतैः शिरः शीतं तोयं चाप्यवगाहयेत् ॥

या मात्रा पारिजीर्येत चतुर्भागगतेऽहनि ।

सा मात्रा दीपयत्यग्निमल्पदोषे च पूजिता ॥

या मात्रा परिजीर्येत तथार्द्धदिवसे गते ।

सा दृष्ट्या दृढणी चैव मध्यदोषे च पूजिता ॥

या मात्रा परिजीर्येत चतुर्भागावशेषिते ।

स्नेहनीया च सा मात्रा बद्धदोषे च पूजिता ॥

या मात्रा परिजीर्येतु तथा परिणतेऽहनि ।

ग्लानिमूर्च्छामदान्दत्त्वा सा मात्रा पूजिता भवेत् ॥

अहोरात्रादसन्दुष्टा या मात्रा परिजीर्यति ।

सा तु कुष्ठविधेन्मादग्रहापम्मारनाग्निनी ॥

यथाग्निं प्रथमां मात्रां पाययेत् विषघ्नशः ।

पीतोद्यतिवज्जस्त्रेहो जनयेत्प्राणसंश्रयं ॥

मिथ्याचारादङ्गत्वादा यस्य स्त्रेहो न जीर्यति ।

विष्टभ्यसापि जीर्येत वारिणोष्णेन वामयेत् ॥

शीर्षाजीर्णविशद्वायां स्नेहस्योष्णोदकं पिवेत् ।

तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचिस्रया ॥

- स्युः पच्यमाने दृढदाहभ्रमसाधारतिक्रमाः ।
 परिपिच्छाद्गिरुणाभिर्जीर्णस्त्रेहं ततो नरं ॥
 यवागूं पाययेद्योषां कामं क्लिन्नाल्पतण्डुलां ।
 देयो यूपरश्मौ वापि सुगन्धौ स्त्रेहवर्जितौ ॥
 कृतौ वात्यल्पसर्पिष्कौ यवागूंश्च विधीयते ।
 पिवेत्पुष्टं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा ॥
 सप्त रात्रात्परं स्त्रेहः सात्त्वोभवति सेवितः ।
 सुकुमारं कृमं दृढं शिशुं स्त्रेहदिवं तथा ॥
 दृष्णार्तमुष्णकाले च सह भोजेन पाययेत् ।
 पिप्पल्यां स्रवणं स्त्रेहाश्चत्वारो दधिमद्यकः ॥
 पीतमैकमथमेतद्भिः सद्यःस्त्रेहनमुच्यते ।
 भट्टमांसरसे स्निग्धा यवागूः सूपकल्पिता ॥
 सक्षुद्रा पीयमाना तु सद्यःस्त्रेहनमुच्यते ।
 सर्पिर्भ्रती पयःसिद्धा यवागूः स्वल्पतण्डुला ॥
 सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्त्रेहनमुच्यते ।
 शर्कराचूर्णसंसृष्टे दीहनस्त्रे घृते तु गां ॥
 दुग्ध्वा क्षीरं पित्रेद्रूचः सद्यःस्त्रेहनमुच्यते ।
 यवकोलकुलत्यानां कायो भागवयान्वितः ॥
 पयोदधिसुगाक्षीरघृतभागैः समन्वितः ।
 सिद्धमेतैर्धृतं पीतं सद्यःस्त्रेहनमुत्तमं ॥
 राज्ञे राजसमेभ्यो वा देयमेतद्भूतोत्तमं ।

बलहीनेषु वृद्धेषु मृदग्निस्त्रोमहात्मसु ॥
 अल्पदोषेषु योऽम्बाः सुख्ये योगाः सम्यगीरिताः ।
 विवर्जयेत्स्नेहपानमजीर्णं चोदरो ज्वरो ॥
 दुर्बलोऽरोचकी स्थूलो मूर्खोऽर्त्ता मदपीडितः ।
 अर्धदितः पिपासार्त्तः श्रान्तः पानकभाक्षितः ॥
 दत्तवस्तिर्बिरिक्तश्च वान्तो यस्यापि मानवः ।
 अकाले दुदिने चैव न च स्नेहं पिबेन्नरः ॥
 अकाले च प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत् ।
 स्नेहपानाद्भवन्नेपां मृणां मानाविधा गदाः ॥
 गदा वा कृच्छतां यान्ति न सिध्यन्त्यथ वा पुनः ।
 गर्भाशये सरोपाः सूरमस्तौदमलास्ततः ॥
 स्नेहं जघ्णान्निषेवेत पाचनं रुचमेव च ।
 दश रात्रात्ततः स्नेहं यथावदवचारयेत् ॥
 पुरीषं यचितं रुचं कृच्छ्रादनं विपच्यते ।
 उरोविदहते वारुः कोष्ठादुपरि धावति ॥
 दुर्बलो दुर्बलश्चैव रुचो भवति मानवः ।
 ग्लानिः सदनमद्भानामधस्तात्स्नेहदर्शनं ॥
 सम्यक् सिग्धस्य जिह्वानि स्नेहदेयस्तथैव च ।
 भक्तदेवो मुखसावो गुददाहः प्रवाहिका ॥
 पुरीषातिप्रवृत्तिश्च भृशसिग्धस्य सत्तणं ।
 रुचस्य स्नेहनं स्नेहैरिति सिग्धस्य रुचणं ॥

श्यामाककोरदूषान्नतक्रपिष्ठाकशक्तुभिः ॥

दीप्तान्तरग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्ययधातुर्बलवर्णयुक्तः ।

दृढेन्द्रियो मन्दजरः शतायुःस्नेहापयोगी पुरुषो भवेत्तु ॥

स्नेहो हितो दुर्बलवर्जदेहसन्मुखे व्याधिनिपीडितस्य

बलान्वितोभोजनमदोषजातैः प्रमदितुं तौ सहसा न साध्यौ ॥

॥ द्वाविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः स्नेदावचारणीयं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

चतुर्विधः स्नेदस्तथा । तापस्नेद उष्णस्नेद उपनाहस्नेदो
द्रवस्नेद इति । अत्र सर्वस्नेदविकल्पावरोधः ॥

तत्र तापस्नेदः । पाणिकोष्ठकन्दुकपालवालुकावस्त्रैः प्रयुज्यते
शयानस्थचाङ्गतापो वज्रशः खादिराद्धारैरिति ॥

उष्णस्नेदस्तु : कपालपाषाणेत्येकालोहपिण्डानग्निवर्णानद्गिरा
विस्त्रेदश्चद्रव्यैरातैराद्रैस्तत्कपरिवेष्टितमङ्गदेहं स्नेदयेत् ॥ मांसरस
पथोदधिधान्याश्च शतहरपत्रभङ्गकायपूर्णौ वा कुम्भीमनुतप्तौ
प्रावृत्तौभाणं गृहीयात् ॥ पार्थिवक्षिद्रेण वा कुम्भेनाधोमुखेन
तस्य मुखमभिन्वाय तस्मिन् क्षिद्रे हस्तिगुण्डाकारां नाडीं मणि
धाय तं स्नेदयेत् ॥

मुखोपविष्टं स्वभक्तं गुरुमावरणावृतं ।

हस्तिगुण्डिकया नाद्या स्नेदयेद्वातरोणिणं ॥

सुखा सर्वाङ्गगा क्षीया न च क्षिप्राति मानवं ।

व्यामार्द्धभात्रा त्रिर्धका हस्तिहस्तसमाकृतिः ॥

खेदनार्थं हिता नाडो कैलिञ्जो हस्तिशृण्डिका ।

पुरुषायाममात्रांश्च भूमिमुत्कीर्य खादिरैः ॥

काष्ठैर्दग्ध्वा तथाभ्युक्ष्य चौरधान्यास्तवारिभिः ।

पञ्चभङ्गैरवच्छाद्य शयानं खेदयेत्ततः ॥

पूर्ववत्खेदयेद्दग्ध्वा भस्मापोष्ठापि वा शिला ।

पूर्ववत् कुटो वा चतुर्द्वारां कृत्वा तस्यामुपविष्टस्यान्तश्चतुर्द्वारैः
द्वारागुपसन्धाय तं खेदयेत् ॥ धान्यानि वा सम्यगुपस्वेद्यास्तोर्य
किलिञ्जैऽन्यस्मिन्वा तत्प्रतिरूपकं शयानं प्रावृत्त्य खेदयेदेवं
पाशुगोशृङ्गान्तुपवुसपलालोमभिः खेदयेत् ॥

उपनाहखेदस्तु वातहरमूलकत्पैरक्षपिष्टैर्लवणमगाढैः सुखि
गैः सुखोष्णैः प्रदिह्य खेदयेत् । एवं काकोल्यादिभिः सुरसादिभि
स्तिलातमीर्मर्षपकत्कैः कृशरापायमोत्कारिकाभिर्भेश्वारैः शा
क्यैर्वा तनुवस्त्रावनद्धैः खेदयेत् ॥

द्रवखेदस्तु वातहरद्रव्यकायपूर्णं कोष्णं कटारहे द्रोण्यां वा पि
गाह्यं खेदयेत् । एवं पयोभांसरसयूपैस्तधान्यास्तघृतवसामूवेख्वव
गोहितं सुखोष्णैः कपादैः परिपिचेदिति ॥

तत्र तापोऽग्न्यखेदो विप्रेयतः शैवेन्द्रा ॥ उपनाहखेदो वातघ्नः ॥
अन्यतरस्मिन्पित्तसंछेदे द्रवखेद इति ॥ कफमेदोऽञ्चिते वायौ
निवातातपगुरुप्रावरणनियुद्धाध्वव्यायामभारहरणामर्षैः खेदमु
त्पादयेदिति ॥

भवन्ति चात्र ॥ चतुर्विधा योऽभिहितो दिधा खेदः प्रयुज्यते ।

सर्वस्मिन्नेव देहे तु देहस्यावयवे तथा ॥

येषां नखं विधातयं वस्त्रिद्यैवहि देहिनां ।

शोधनीयाश्च ये केचित्पूर्वं खेद्यास्तु ते मताः ॥

पद्यात्खेद्या इमे ब्रह्मे मूढगर्भानुपद्रवाः ।

सम्यक् प्रजाता काले या पद्यात्खेद्या विजानता ॥

खेद्यं पूर्वं च पद्याद्य भगन्दर्य्यमसत्तया ।

अग्न्याचातुरो जन्तुः श्रेयान् प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

नानभ्यक्ते नापि चास्त्रिग्धदेहे खेदो योज्यः खेदविद्भिः कथञ्चित् ।

दृष्टं लोके काष्ठमस्त्रिग्धमाशु गच्छेद्भङ्गं खेदयोगैर्गृहीतं ॥

अग्नेर्दीप्तिं माईवं त्यक्प्रसादं भक्तश्रद्धां श्रौतसां निर्मलत्वं ।

कुर्यात्खेदो हन्ति निद्रां सतत्रां सन्धीस्तन्वाद्येष्टयेदाशु युक्तः ॥

खेदक्लिप्ता धातुभंस्तस्य दोषाः स्वस्थानस्या ये च मार्गेषु लीनाः ।

सम्यक्खेदैर्य्याजितैस्ते द्रवत्वं प्राप्ताः कोष्ठं यान्ति देहादशेषात् ॥

खेदाखावो व्याधिहानिर्लघुत्वं शीतार्थित्वं माईवं चातुरस्य ।

सम्यक् स्त्रिन्ने सत्तणं प्राडरेतन्मिथ्या स्त्रिन्ने व्यत्ययेनेतदेव ॥

स्त्रिन्नेऽत्यर्थं सन्धिपीडां विदाहः स्फोटोत्पत्तिः पित्तरक्तप्रकोपः ।

मूर्च्छाभ्रान्तिर्दाहदृष्टे क्लमश्च कुर्यन्तूर्णं तत्र शीतं विधानं ॥

पाण्डुर्मेही पित्तरक्तो च यार्त्तः घामोऽजीर्णो चोदरात्तो विपार्त्तः ।

दृच्छर्धात्तो गर्भिणी पीतमद्यानैते खेद्या यश्च मर्त्याऽतिसारी ॥

खेदादेषां यान्तिदेहा विनाशश्चासाध्यत्वं यान्ति चैषां विकाराः ।

एतेषां स्वेदसाध्या ये व्याधयस्तेषु बुद्धिमान् ।
 मृदून्स्वेदान् प्रयुञ्जीत तथा हृन्मुष्कदृष्टिषु ॥
 सर्वान् स्वेदान्निवाते च जीर्णान्नप्यावचारयेत् ।
 स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ॥
 स्निग्धमानस्य च मुहुर्षट्पदं शीतलैः स्पृशेत् ।
 सम्यक् स्निग्धं विमृदितं स्नानमुष्णाम्बुभिः शनैः ॥
 स्वभ्यक्तं प्रादुताङ्गञ्च निवातशरणस्थितम् ।
 भोजयेदनभिर्यन्दि सर्वं वाचारमादिशेत् ॥

॥ त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथातो वमनविरेचनसाध्योपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 दोषाः क्षीणा वृंहयितव्या कुपिताः प्रशमयितव्या वृद्धा निर्ह
 र्त्तव्याः समाः परिपाल्या इति सिद्धान्तः । प्राधान्येन वमनविरे
 चने वर्त्तते निर्हरणे दोषाणां । तस्मात्तयोर्विधानमुच्यमानमुप
 धारय ॥

तथातुरं स्निग्धं स्निग्धमभिर्यन्दिभिराहारैरनवबद्धोपम
 वलोक्य श्वावमनं पाययितास्मोति सम्राजयेत् तीक्ष्णान्निबलवन्तं
 मज्जदोषं महाव्याधिपरीतं वमनसाध्यञ्च ॥

भवति चात्र ॥ पेशलैर्विधैरन्नेर्दोषानुक्लेश्य देहिनः ।

स्निग्धस्निग्धाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्त्तते ॥

अथापेरद्युःपूर्वाङ्गे साधारणे काले वमनद्रव्यकषायकृत्तृषु

स्नेहानामन्यतमस्य मात्रां पाययित्वा वामेयेत् । यथायोगं कोष्ठवि
शेषमेवेद्यासात्क्यवोभत्सदुर्गन्धदुर्दर्शनानि च वमनानि विदध्यात् ।
अतो विपरीतानि विरेचनानि ॥

तत्र सुकुमारं कृष्णं बालं दृढं भीरुं वा वमनसाध्येषु विकारेषु
चौरदधितक्रयवागूनामन्यतममाकण्डं पाययेत् । पीतौषधञ्च
पाणिभिरभितप्तैः प्रताप्यमानं मुहूर्त्तमुपेयेन ॥

तस्य च स्नेदप्रादुर्भावेण शिथिलतामापन्नं स्नेह्यः स्यान्नेभ्यः प्रच
लितं कुचिमनुद्धृतं जानीयात्ततः प्रवृत्तहृत्सारं ज्ञात्वा जानुमात्रा
रुनोपविष्टमात्रैर्लेलाटे दृष्टे पार्श्वयोः कण्ठे च पाणिभिः सुपरिगृ
हीतमद्गुलोगन्धर्वहस्रोत्पलनालानामन्यतमेन कण्ठमभिसृशन्तं
वामेयेत्तावद्यावत्सम्यग्मान्तलिङ्गानीति ॥

॥ भवत्स्वाच ॥

कफप्रसेकं हृदयाविशुद्धिं कण्डूञ्च दुश्चर्दितलिङ्गमाहुः ।
पित्तातिथोगञ्च विषंज्ञताञ्च हृत्कण्डपीडामपि चातिवान्ते ॥
पित्ते कफस्थानुमुखं प्रवृत्ते शुद्धेषु हृत्कण्डशिरःसु चापि ।
सद्यै च देहे कफभंस्त्वे च स्थिते सुवान्तं पुरुषं व्यवसेत् ॥

सम्यग्मानं चैनमभिसमीक्ष्य स्नेहनविरेचनशमनानां धूमाना
मन्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वा चारिकमादिजेत् ॥

॥ भवन्तिचाच ॥

ततोऽपराङ्गे शुचिशुद्धदेहमुष्णाभिरङ्गिः परिविक्रमाचं ।
धुल्यत्यमुद्गाढकिजाङ्गलानां यूवैरसैर्वाप्युपभोजयेत् ॥

काशोपलेपस्वरभेदनिद्रातन्द्रास्यदैर्गन्ध्यविषोपसर्गाः ।

कफप्रसेकग्रहणीप्रदोषा न सन्ति जन्तोर्व्यमतः कदाचिन् ।

क्विवे तरौ पुष्पफलप्ररोहा यथा विनाशं सहसा व्रजन्ति ॥

तथा ह्यते स्नेहणि शोधनेन तज्जा विकाराः प्रशमं प्रयान्ति ।

न वामयेत्तैमिरिकोर्द्धवातगुल्मोदरभीहृन्मिश्रमात्तान् ॥

स्थूलक्षतचोणकृशातिष्ठद्भूमूचातुरारक्तेवज्ज्वातरोगान् ।

स्वरोपघाताध्ययनप्रसक्तदुःखदिदुःकोष्ठद्वार्त्तवालाम् ॥

ऊर्द्धास्रपित्तितुधितातिरूचर्गामंशुदावर्त्तिनिरूहितांश्च ।

अवैम्यवमनाद्रेगाः हृच्छ्रतां यान्ति देहिनां ।

असाध्यतां वा गच्छन्ति नैते वाम्यास्ततः स्मृताः ॥

एतेऽप्यजीर्णव्याधिता वाम्या ये च विषातुराः ।

अतीव चोत्पणकफास्ते च स्युर्मधुकाम्बुना ॥

वाम्यास्तु विषशोषस्तन्यदोषविषममन्दाग्न्यन्नादापसारक्षोपदा

वृन्दविदारिकामेदोमेहगरज्वराहृद्यपच्यामातोसारहृद्भोगचित

विभ्रमविमर्षविद्रध्यजीर्णमुखप्रसेकहृन्नासश्वासकासपीनमपूतीनास

कण्ठैष्ठवक्त्रपाककर्णश्रावाधिजिह्वोपजिह्विकागलगुण्डिकाधःशो

णितपित्तिनः कफस्थानजेषु विकारेष्वन्येषु कफव्याधिपरोतेष्विति ॥

विरेचनमपि खिग्धखिन्नाय वान्ताय च देयं ॥ अथातुरं

श्रोत्रविरेचनं पाययितास्तीति लघु भोजयेत् फलास्तुमुष्णोदकं पेन

मनुपाययेत् ॥ अथापरेऽह्नि विगतक्षेत्राणमातुरोपक्रमणीया

देवेत्यातुरमथाग्रे श्रोत्रधृमात्राभ्यातुं प्रयच्छेत् ॥

तत्र मृदुः क्रूरो मध्य इति त्रिविधः कोष्ठो भवति ॥ तत्र
वज्रपित्तो मृदुः स दुग्धेनापि विरिच्यते । वज्रवातक्षेमा क्रूरः स
दुर्विरेच्यः । समदोषो मध्यमः स साधारण इति । तत्र मृदो
मात्रा मृदो तीक्ष्णा क्रूरे मध्ये मध्या कर्तव्येति । पीतौषधश्च
तन्मनाः श्रव्याभ्यामे विरिच्यते ॥

विरचनं पीतवांसु न वेगान्भारयेद्बुध ।

निवातशायो भीताम्बुन स्पृशेन्न प्रवाहयेत् ॥

यथा च वमने प्रसेकौषधकफपित्तानिलाः क्रमेण गच्छन्ति ।
एवं विरेचने मूत्रपुरीषपित्तौषधकफा इति ॥

भवन्ति चात्र ॥

स्यादुर्विरिक्ते कफपित्तकोपो दाहोऽवर्चिर्गौरवमग्निमादः ।

वत्कुक्ष्यशुद्धिः परिदाहकण्डूविण्मूत्रसङ्गाश्च न सदिरिक्ते ॥

मूर्च्छागुदभ्रंशकफातियोगाः शूलोद्गमद्यातिविरिक्तलिङ्गं ।

गतेषु दोषेषु कफान्वितेषु नाभ्या लघुत्वे मनसश्च तुष्टौ ॥

गतेऽनिले चाण्डालोमभावं सम्यग्विरिक्तं मनुजं व्यवसेत् ॥

मन्दामिमलीणमेसदिरिक्तं न पाययेताहनि तत्र पेशां ।

क्षीणं दृढान्नं सुविरचितश्च तन्वोमशीतां लघु पाययेत् ॥

बुद्धेः प्रसादं नलेमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं बलमग्निदीप्तिं ।

चिराच्च पाकं वयसः करोति विरेचनं सम्यगुपास्यमानं ॥

यथौदकानामुदकेऽपनीते चरस्विराणां भवति प्रणशः ।

पित्ते हते त्वेवमुपद्रवाणां पित्तात्मकानां भवन्ति प्रणशः ॥

मन्दान्यतिषेदितयासृष्टस्यूताः क्षतचोणभयोपतप्ताः ।

शान्तसृष्टार्त्ताऽपरिजीर्णभक्ता गर्भिण्यधोगच्छति यस्य चासृक् ॥

नवप्रतिश्यायमदात्ययो च नवज्वरी या च नवप्रसूता ।

ग्रन्थादिताद्याण्यविरेचनीयाः खंशादिभिर्व्यत्यनुपसृताश्च ॥

अत्यर्थपित्ताभिपरीतदेहान्निरेषयेत्तानपि मन्दवीर्यैः ।

विरेचनैर्यान्ति नरा विनाशमज्ञप्रयुक्तेरविरेचनीयाः ॥

विरेच्यास्तु क्षरगरारुच्यर्षोऽर्बुदोदरसन्निविद्रधिपाण्डुरोगा

पक्षारश्चद्वेगवातरक्तभगन्दरच्छर्दियोनिरोगविसर्पगुल्मपक्षाग्रय

हृग्विषन्धविस्त्रचिकासमकमूत्राघातकुष्ठविस्फोटकप्रमेहानाह

सीहृषोफट्टद्विग्रहक्षतघाराग्निदग्धदुष्टप्रणाक्षिपाककाष्ठतिमिरा

भित्थन्दमिरःकर्णाक्षिनासास्यगुदमेघ्रदाहोर्द्ध्वरक्तपित्तकृमिको

ष्ठिनः पित्तस्थानजेषु विकारेष्वन्येषु च पैत्तिकव्याधिपरीता इति ॥

सरलसौक्ष्म्यतैत्तृण्यविकाशितैर्बिरेचनं ।

वमनन्तु हरेद्दोषं भ्रूत्यागतमन्धया ॥

यात्यधोदे।पमादाय पथ्यमानं विरेचनं ।

गुणोत्कर्षाद्भ्रजत्यूर्ध्वमपक्वं वमनं पुनः ॥

मृदुकोष्ठस्य दोष्ताग्नेरतितीक्ष्णं विरेचनं ।

न सम्यग्निर्हरेद्दोषानतिवेगप्रधावितान् ॥

पीतं यदौषधं प्रातर्भुक्त्वाकसमे क्षणे ।

पक्तिं गच्छति दोषांश्च निर्हरेत्तत्प्रशस्यते ॥

दुर्बलस्य चक्षान्दे।षानल्पानित्पान्युनः पुनः ।

१. हरेत् प्रभूतान्त्यांस्तु भ्रमयेत्प्रच्युतानपि ॥
 हरेद्दोषांस्तुलान्पक्वान्बलिनो दुर्बलस्य च ।
 २. चलाह्वयेचिता दोषाः क्षेपययुश्चिरं नरं ॥
 मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठञ्च संचारलवणैर्धृतैः ।
 सन्धुचिताग्निं स्निग्धञ्च स्निग्धैव विरेचयेत् ॥
 स्निग्धस्निग्धस्य भैषज्यैर्दोषस्तुक्कोशितो बलात् ।
 विलीयते न मार्गेषु स्निग्धे भाण्ड इवोदकं ॥
 ३. नचातिशेहपीतस्तु पिवेत्क्षेहविरेचनं ।
 दोषाः प्रचलिताः स्थानाद्भूयः स्निध्यन्ति वर्त्मसु ॥
 विषाभिघातपिडकाशोफपाण्डुविसर्पिणः ।
 नातिस्निग्धा विशोध्याः सुस्तथा कुष्ठप्रमेक्षिणः ॥
 ४. विरुद्धं क्षेहसाध्यन्तु भूयः संक्षेप्य शोधयेत् ।
 तेन दोषा हतास्तस्य भवन्ति बलवर्द्धनाः ॥
 प्रागपीतं नरं शोध्यं पाययेत्तौषधं मृदु ।
 ततो विघ्नातकोष्ठस्य कार्यं संशोधनं पुनः ॥
 सुखं दुष्टफलं हृद्यमल्पमात्रं मद्भागुणं ।
 व्यापत्स्वस्थात्यर्थं चापि पिवेन्नृपतिरौषधं ॥
 क्षेहस्त्रेदावनभ्यस्य यस्तु संशोधनं पिवेत् ।
 दासशुष्कमिवानामे देहस्तस्य विशोध्यते ॥
 क्षेहस्त्रेदप्रचलिता रभैः स्निग्धैस्त्रेदोरिताः ।
 दोषाः कोष्ठगता जनोः सुखा हर्तुं विशोधनैः ॥

॥ चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो वमनचिरेचनव्यापचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

वैद्यातुरनिमित्तं वमनं विरेचनं च पञ्चदशधा व्यापद्यते तत्र
वमनस्याधोगतिरुद्धं विरेचनस्येति पृथक् । सामान्यमुभयोः सावशे
पौपधत्वं जीर्णौषधत्वं होनाधिकदोषापहतत्वं वातशूलमयोगाति
योगौ जीवादानमाभानं परिकर्त्तिका परिस्त्रावः प्रवादिका हृद
योपसरणं विदम्ब इति ॥

तत्र बुभुचापीडितस्यातितीक्ष्णग्रेष्टुदुकोष्ठस्य चावतिष्ठमाने
दुर्बलस्य वा गुणसामान्यभावादमनमधोगच्छति । तत्रेप्सितानवा
प्तिर्दोषोत्कर्षश्च तमाशु स्नेहयित्वा भूयस्तीक्ष्णतरैर्व्यामयेत् ।
अपरिशुद्धामाशयस्योत्कृष्टक्षेत्रणः सशेषान्नस्य वाऽह्यमतिप्रभूत
विरेचनं पीतमूर्द्धं गच्छति तत्राशुद्धामाशयमुत्क्षेपणक्षेत्राणमाशु
वामयित्वा भूयस्तीक्ष्णतरैर्विरेचयेत् । आमाम्बये त्वामवत्संविधानं
अह्येऽतिप्रभूते च ह्यं प्रमाणं धुक्तम् । अत ऊर्द्धमुत्तिष्ठत्यौषधे
न तृतीयं पाययेत् । ततस्त्वेन मधुघृतफाणितयुक्तेर्लेहैर्विरेचयेत् ॥

दोषवियथितमल्पमौषधमवस्थितमूर्द्धभागिकमधोभागिकं वा न
संसयति दोषान् । तत्र दृष्णापार्श्वशूलं कर्दिर्मूर्च्छापर्वभेदोद्भवा
सारत्युद्गाराविशद्विष्य भवति । तमुष्णाभिरद्भिराशु वामयेत् ।

सावशेपौपधमतिप्रधावितदोषमतिबलमसम्यग्विरिक्तमप्येवं वाम
येत् । क्रूरकोष्ठस्यातितीक्ष्णग्रेरल्पमौषधमल्पगुणं वा भक्तवत्याकमु
पैति तत्र समुदोर्णा दोषा यथा कालमनिर्द्ध्यमाणा व्याधिं बलवि

भ्रमश्चापादयन्ति । तमनल्पममन्दमौषधञ्च पाययेत् ॥ अस्तिग्ध
स्त्रिन्नेनाल्पगुणं वा भेषजमुपयुक्तमल्पान्दोषान्दन्ति ॥

तत्र वमने दोषत्रयेः गौरवमुत्क्रेशं हृदयाविशुद्धिं व्याधिवृद्धिं
करोति तत्र यथायोगं पाययित्वा वामयेदृढतरं । विरेचने गुद
परिकर्तनमाभ्यानं त्रिरोगौरवमनिस्सरणं वा वायोर्याधिवृद्धिं
करोति । तमुपपाद्य भूयःस्त्रिहस्त्रेदाभ्यां विरेचयेदृढतरं । दृढं
वज्रप्रचलितदोषं वा ततोये दिवसे ऽल्पगुणं चेति ।

अस्तिग्धस्त्रिन्नेन रुचिमौषधमुपयुक्तमग्न्याचारिणा वा वायुं कोप
यति । तत्र वायुः प्रकुपितः पार्श्वपृष्ठश्रोणिमन्यामर्शशूलं मूर्च्छां भ्रमं
संज्ञानाशञ्च करोति । तमभ्यज्य धान्यस्त्रेदेन स्त्रेदयित्वा यष्टीम
धुकविपकेन तैलेनानुवासयेत् । स्त्रेहस्त्रेदाभ्यामविभावितत्ररीरेणा
ल्पमौषधमल्पगुणं वा पीतमूर्द्धमधोवा नाभ्येति दोषांशोत्क्रियते तैः
सह बलचयमापादयति । तत्राभ्यानं हृदयघटसृष्ट्या मूर्च्छां दाहञ्च
भवति तमयोगमित्याचक्षते तमाग्द वामयेन्मदनफललवणान्मुभि
र्विरेचयेत्तीक्ष्णतरैः कषाथैश्च । दुर्बान्तस्य तु समुत्क्रिष्टा दोषा
व्याप्य त्ररीरं कण्डूश्चयथुकुष्ठपिडकाज्वराङ्गमर्दनस्रोदनानि कु
र्वन्ति ॥ ततस्थानवेष्टेष्टान्नहोषधेनापहरेत् । अस्तिग्धस्त्रिन्नेन
मृदुविरिक्तश्चाधोनाभेः क्षात्रपूर्णोदरता शूलं वातपुरीषसङ्घः कण्डू
मण्डलप्रादुर्भावो भवति तमाग्राप्य पुनः संस्त्रेद्य विरेचयेत्तीक्ष्णेन ।
नातिवमर्त्तमाने तिष्ठति वा द्रुष्टसंशोधने तत्सन्नेजनार्थनुष्ठे
दकं पाययेत् पार्श्वतापैश्च पार्श्वोदरमुपस्त्रेदेयेत् । ततः प्रवर्त्तये

दोषाः । अनुप्रवृत्तेचाल्पदोषे जीर्णोपधं बज्जदोषमहःशेषं बलञ्चा
वेत्स्य भूयोमात्रं विदध्यात् । अप्रवृत्तदोषं दशरात्रादूर्द्ध्वमुपसं
स्कृतदेहं स्नेहस्नेदाभ्यां भूयः शोधयेत् । दुर्विरेच्यमास्याय पुनः
संस्नेह्य विरेचयेत् ॥

ह्रीभयलोभैर्बेगाघातशीलाः प्रायशः स्त्रियो राजसमीपस्था
वणिजः श्रोत्रियाश्च भवन्ति । तस्मादेते दुर्विरेच्या बज्जवातत्वादत
एव तानतिस्निग्धान् स्नेदोपपन्नान् शोधयेत् । स्निग्धस्निग्धस्यां
तिमात्रमतिमृदुकोष्ठस्य वा तीक्ष्णाधिकदत्तमौषधमतिरोगं
कुर्यात् ॥

तत्र वमनातियोगे पित्तातिप्रवृत्तिर्बलविहंसो वातकोपश्च
बलवान् भवति तं घृतेनाभ्यज्यावगाह्य शीतास्त्रिभु शर्करामधु
भिश्चैर्लेहैरुपचरेद्यथास्वां विरेचनातियोगे कफस्यातिप्रवृत्तिरुत्तर
काशश्च सरक्तस्य तत्रापि बलविहंसो वातकोपश्च बलवान् भवति तम
तिशीताम्बुभिः परिपिच्यावगाह्य वा शीतैस्तण्डुलाम्बुभिर्भक्ष्यमधुभिश्चै
र्दृढयेत् । पिच्छावस्तिं चासौ दद्यात् चौरसर्पिषाश्चैव मनुवासेयेत्
प्रियङ्गादि चासौ तण्डुलाम्बुना पातुं प्रयच्छेत् । चौररसघोद्यान्य
तरेण भोजयेत् ॥

तस्मिन्नेव वमनातियोगे प्रवृद्धे शोणितं धीवति हृदयति वा
तत्र जिह्वानि, सरणमत्तणोर्यावृत्तिर्हनुसंहननं दृष्ट्वा हिक्काज्वरो
वैसंख्यमित्युवद्रवा भवन्ति • तमजासृकन्दनोशीराञ्जनलाज
चूर्णैः शर्करोदकैर्मन्यं पाययेत् ॥ फलरसैर्वा सघृतसौद्रशर्करैः

शुद्धाभिर्वा वेटादीनां पेयां सिद्धां सद्योद्रां वर्चोद्याहिभिर्वा
पयसा जाङ्गलरसेन वा भोजयेत् । अतिसुतशोणितविधानेनोपचरेत् ॥

जिह्वामतिसर्पितान्त्रिकटुकलवणचूर्णप्रघृष्टां तिलद्राक्षाप्र
निष्ठां वा पीडयेत् प्रविष्टायामस्रमन्ये तस्य पुरस्तात्सादयेयुः ।
व्यावृत्ते चाक्षिणी घृताभ्यक्ते पीडयेत् । हनुसंहनने वातक्षेमहरं नखं
स्वेदांश्च विदध्यात् । दण्णादिषु च यथासं प्रतिक्षुर्वीत । विसंज्ञे
वैणुवोणागीतस्वमं आवयेत् ॥

विरचनातियोगे च सचन्द्रकं सलिलमधःस्रवति ततो मांस
घावनप्रकाशमुत्तरकालं जीवशोणितञ्च ततो गुदनि सरणं वेपथु
र्वमनातियोगोपद्रवाश्चास्य भवन्ति तमपि निस्तुतशोणितविधा
नेनोपचरेत् । नि सर्पितगुदस्य गुदमभ्यज्य परिस्वेद्यान्तःपीडयेत्
क्षुद्ररोगचिकित्सितं वा वीचेत् । वेपथौ वातव्याधिविधानं कुर्वीत ॥
जिह्वानिस्सरणादिपूकः प्रतीकारः । अतिप्रवृत्ते वा जीवशो
णिते काश्मरोफलवदरीदूर्व्वीशीरैः शृतेन पयसा घृतमण्डाञ्जन
युक्तं सुशीतेनास्यापयेत् । न्ययोधादिकषायबीरेतुरसघृतशो
णितसंछट्टैश्चैनं वस्त्रिभिरुपाचरेत् । शोणितशीतने रक्तपित्त
रक्तातीसारक्रियाश्चास्य विदध्यात् । न्ययोधादिज्ञास्य विदध्यात्पा
नभोजनेषु ।

जीवशोणितरक्तपित्तयोश्च जिज्ञासार्थं तस्मिन् पितु
ज्ञेयं वाचिपेत् । यनुष्णोदकप्रक्षालितमपि वस्त्रं रञ्जयति तज्जी

वशोणितमवगन्तव्यं सभक्तं च शूने दद्यात् शक्तुसंमिश्रं वा स यद्युप
भुञ्जीत तज्जीवशोणितमवगन्तव्यं ॥

शेषपात्रेन वज्रदोषेण रुचेणानिबन्धप्रायकोष्ठेनानुष्णमस्त्रिगुणं वा
पीतमौषधमाभापयति तत्रानिलमूत्रपुरीषघ्नः समुन्नद्धोदरता
पार्श्वभङ्गो गुदवस्तिनिक्षोदनं भक्तास्त्रिगुणं भवति तच्चाभ्यानमि
त्याचक्षते तमुपस्त्रेद्यानाहवर्त्तिदीपनवस्त्रिक्रियाभिरुपचरेत् ॥

चामेणातिमृदुकोष्ठेन मन्दाग्निना रुचेण वातितोत्प्लोष्णा
तिलवणमतिरूचं वा पीतमौषधं पित्तानिलौ प्रदूष्य परिक
र्त्तिकामापादयति तत्र गुदनाभिमेद्वस्त्रिगिरःसु परिकर्त्तनम
निलसङ्गो वायुविष्टभो भक्तास्त्रिगुणं भवति तत्र पिच्छावस्त्रिगुणं
मधुककण्डूतिलकल्कमधुघृतयुक्तः । शीतासुं परिषिक्तश्चैनं पयसा
भुक्तवन्तं घृतमण्डेन यष्टीमधुसिद्धेन तैलेन यामुवासयेत् ॥

क्रूरकोष्ठस्यातिप्रभूतदोषस्य मृदोपधमवचारितं समुत्क्रिय
दोषाश्च निःशेषानपहरति ततस्ते दोषाः परिस्त्रावमापादयन्ति
तत्र दौर्बल्योदरविष्टभारुचिगात्रसदमानि भवन्ति सर्वेदनौ चास्य
पित्तश्लेष्माणौ परिश्रुतस्तौ परिस्त्रावमित्याचक्षते तमजकण्ठध्वनि
निशपलाशकपायैर्बन्धुरसंयुक्तरास्यापयेत् । उपशान्तदोषं स्निग्धञ्च
भूयसंशोधयेत् । अतिरूचेऽतिस्त्रिगुणं वा भेषजमवचारितमप्राप्तं वा
वातवर्चं उदीरयेत् । वेगाघातेन वा प्रवाहिका भवति तत्र सर्वातं
इदं च शूलं सैद्यं सपिच्छलं कृष्णं रक्तं वा मृगं प्रवाहमाणः
तत्प्रमुपविशति त परिस्त्रावविधानेनोपचरेत् ॥

यस्य दुर्लभो वा भेषजवेगं प्रवृत्तमज्ञत्वादिनिर्हन्ति तस्यो
पसरणं यदि कुर्वन्ति दोषाः । तत्र प्रधानमर्भसन्तापादेदनाभि
रत्यर्थं पोष्यमानो दन्तान् किटकिटायते उद्गताचो जिह्वा
खादति प्रताप्यते वा भवति तं परिवर्जयन्ति मूर्खाः ।
तमभ्यज्य घान्त्यसेदेन खेदयेद्यष्टिमधुकषिद्धेन च तैलेनानुवा
सयेत् । शिरेर्विरेचनं चासौ तीक्ष्णं विदध्यात् । ततो घट्टि
मधुकर्मिन्नेण तण्डुलान्मुना कंदयेद्यथा देयोऽक्ष्रायेण चैनं वस्त्रि
भिरुपाचरेत् ॥

यस्य दुर्लभो वा प्रवृत्तदोषः शीतागारमुदकमनिलमन्यदा
सवेत । तस्य दोषाः श्रोतः स्रवणीयमानाः घनीभावमापन्ना वात
मूत्रवृद्धद्वहमापाद्य विवर्धन्ते तस्याटोपो दाहो ज्वरो वेदनाश्च
तीव्रा भवन्ति तमाशु वामयित्वा प्राप्तकां क्रियां कुर्वीत ।
अधोभागे त्वधोभागहरद्रव्यसन्धवाचमूत्रसंसृष्टं विरेचनं पाययेत् ।
आस्थापनमनुवासनञ्च यथादीपं विदध्यात् । यथादोषमाहार
क्रमश्चोभयतोभागेतूपद्रवविशेषान्यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥

घातु विरेचने गुदपरिकर्तिका तदमने कण्डूक्षणं यदधः
परिस्त्वणं स ऊर्ध्वभागे श्लेष्मप्रवेको यालघः प्रवाहिका सातुर्ध्व
श्लेष्कोद्गारा इति ॥

भवति चात्र ॥ यास्तेता आपद् प्रोक्ता दश पञ्च च तत्त्वतः ।

एता विरेकानियोगदुर्व्यागायोगजाः स्युः ॥

॥ पञ्चविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथतोनेववस्तिप्रमाणप्रविभागचिकित्सितं च ख्यास्यामः ॥

तत्र स्नेहादीनां कर्मणां वस्तिकर्म प्रधानतममाजराचार्याः ।

कस्मादनेककर्मकत्वादस्तेरिह वस्तिर्नानाविधद्रव्यसंयोगाद्दोषाणां संशोधनमंशमनमङ्गदणामि करोति । चीणशुक्रं वाजी करोति छत्रं दृढयति स्थूलं कर्पयति चक्षुः प्रीणयति बलीपलितमुपहन्ति वयः स्यापयति । शरीरोपचयं वर्णबलमारोग्यमायुषः परिदृष्टिञ्च करोति वस्तिः सम्यगुपासितः ॥ तथा ज्वरातीसारतिमिरप्रतिश्यायशरीरोगाधिमन्यादितापेकपक्षाघातेकाङ्गसर्वाङ्गरोगाभ्यानादरश्मिराशूलदृष्ट्युपदेशानाहमूर्चलक्ष्णगुल्मावातशोणितवातमूर्चपुरीषोदावर्तशुक्रार्तवस्तन्यनाशश्चक्षुःशून्यमन्यायक्षार्शोऽम्बरीमूढगर्भप्रभृतिषु चात्ययमुपयुज्यते ॥

भवति चात्र ॥ वस्तिर्वाते च पित्ते च कंफे रक्ते च शस्यते ।

संसर्गे सन्निपाते च वस्तिरेव हितः सदा ॥

तत्र शंक्तरिकाष्टदिरष्टवर्षाणां षडष्टदशाहुलेप्रमाणानि कनिष्ठिकानामिकामथमाहुलिपरिणाहान्ययेऽध्यर्द्धाहुलद्व्याहुलार्द्धे तृतीयाहुसप्तत्रिविष्टकर्णिकानि कक्षस्थेनवर्धपत्रनाडीतुल्यप्रवेशानि मुद्गमापकलायमात्रेखातांसि विदध्यान्नेचाणि तेषु त्वास्यापनद्रव्यप्रमाणमातुरहस्तसंस्थितेन प्रसृतेन संस्थितौ प्रसृतौ दोषा चत्वारोऽष्टौ विधेयाः ॥

भवति चात्र ॥ वर्षोत्तरेषु नेत्राणां वस्त्रिमानस्य चैव हि ।

वयोबलशरीराणि समीक्ष्य वर्द्धयेदधिं ॥

पञ्चविंशतेरुद्धं द्वादशाङ्गुलं मूलेऽङ्गुष्ठोदरपरीणादमये कनिष्ठि
कौदरपरीणादमये मध्यजुलमन्निविष्टकर्णिकं ग्रध्रपवनाडोतुन्यप्र
वेशं कोलास्थिमात्रं किद्रं क्लिन्नकलायमात्रं किद्रमित्येके ॥ सर्वाणि
मूले वस्त्रिनिबन्धनार्थं द्विकर्णिकानि । आस्थापनद्रव्यप्रमाणं तु
विहिता द्वादशप्रसृताः ॥ सप्ततेस्तूद्धं नेत्रप्रमाणमेतदेव द्रव्यप्रमाण
स्तु द्विरष्टवर्षवत् ॥

तत्र नेत्राणि सुवर्णरजतताम्रायोरीतिदन्तशृङ्गमणितद्वार
मथानि स्रग्णानि दृढानि गोपुच्छाकृतोन्मृज्जुनि गुटिकामुखानि ।
वस्त्यश्चाष्टद्वानां मृदवो नातिबहला दृढाः प्रमाणवन्तो नामवि
षवराहाजोरभाषा ॥

नेत्रालाभे हिता गौडी मलवंशास्त्रिषधया ।

वस्त्यलाभे हितं चर्म सुच्छं वा तान्तरं घनम् ॥

वस्त्रिं निरुपदिग्धन्तु शृङ्गं सुपरिमाञ्जितं ।

मृदनुद्धतधीनञ्च मुञ्जः स्रहविमर्दितं ।

नेत्रमूले प्रतिष्ठाप्य न्युज्जन्तु विवृताननम् ॥

बद्धा सोहेन तप्तेन चर्मस्रोतसि निर्द्देहेत् ।

परिवर्त्य ततो वस्त्रिं बद्धा गुप्तं निधापयेत् ॥

आस्थापनञ्च तैलञ्च यथावत्तेन दापयेत् ।

मृदुर्वस्त्रिः प्रयोक्तव्यो विषेष्वाक्षलवृद्धयोः ॥

तयोस्मोऽः प्रयुक्तस्तु वन्ति हिंसादलायुषी ॥

तत्र द्विविधो वस्तिः नैरुहिकः सैहिकश्च । आस्थापनं निरुह
इत्यनर्थान्तरम् । तस्य विकल्पो माधुनैलिकः । तस्य पर्यायशब्दे या
पनोयुक्तरथः छिद्रवस्तिरिति । स दोषनिर्हरणश्चरीररोग
हरणादा निरुहः वयःस्थापनादायुःस्थापनादास्थापनम् । माधु
नैलिकविधानञ्च निरुहक्रमचिकित्सिते वक्ष्यामः ॥

तत्र यथाप्रमाणगुणविहितः सैहवस्ति विकल्पोऽनुवासनः पादाव
ष्टः । अनुवसन्नपि न द्रव्यत्यनुदिवसं वा दीयत इत्यनुवामनः ॥
तस्यापि विकल्पोऽर्द्धार्द्धमात्रावष्टोऽपरिहार्यो मात्रावस्तिरिति ॥

निरुहः शोधनो लेखी स्नेहो हृदयो मतः ।

निरुहशोधिताग्नार्गाग्मस्यक् स्नेहोऽनुगच्छति ॥

अपेतसर्वदोषास्तु नाडीष्विव वदन्मलम् ।

सर्वदोषहरदायी शरीरस्य च जीवकः ॥

तस्मादिशुद्धदेहस्य स्नेहवसिर्भिधीयते ॥

तत्रोन्मादभयशोकपिपासारेचकाजीर्णशंपाणुरोगभ्रममद
मूर्च्छाश्चर्दिपुष्टमंशोदरपौल्यशामकामकण्ठशोषशंकोपष्टुलत
थीणचतुस्त्रिमासगर्भिणीदुर्ध्वनाम्पमहा वातहृद्दौ च यातरोगादृते
धीरा नामुवास्ता नास्थापयितव्याः ॥

उदरी च प्रमेही च शुष्टो ह्यनूय मानवः ।

चक्षुः स्थापनीयाय नामुवास्ताः कथञ्चन ॥

चपाथ्यता विकाराणां स्थादेवाममुवाचनान् ।

असाध्यत्वेऽपि भूयिष्ठं गात्राणां सदनं भवेत् ॥

यकाशये तथा श्रोत्राणां नाभ्यधस्ताच्च सर्वतः ।

सम्यक्प्रणिहितो वस्तिः स्थानेष्वेतेषु तिष्ठति ॥

यकाशयादस्तिबोधं खेदेहमुपसर्प्यति ।

हृत्तमूले निषिक्तानामपां वीर्यमिव द्रुमम् ॥

सन्नापि सहसा वस्तिः केवलः समलोऽपि वा ।

प्रत्येति त्वनिलैर्वीर्यमपानाद्यैर्बिनीयते ॥

वीर्येण वस्तिरादत्ते दोषानापादमस्तकात् ।

यकाशयस्योऽम्बरगो भूमेरर्को रंसानिव ॥

सकटोष्ठकोष्ठस्थान्वीर्यगलोद्य सञ्चयान् ।

उत्खातमूलान् हरति दोषाणां साधुयोजितः ॥

दोषवयस्य यस्माच्च प्रकोपे वायुरीश्वरः ।

तस्मान्नस्यातिवृद्धस्य शरीरमभिनिव्रतः ॥

यथोर्बिषहते वेगं नान्या वस्तेर्षते क्रिया ।

यवनाविद्धतोयस्य वेलावेगमिवोदधेः ॥

शरीरोपचयं वर्षं बलमारोग्यमायुषः ।

सुरते परिवृद्धिं च वस्तिः सम्यगुपासितः ॥

अत ऊर्ध्वं व्यापदोवक्ष्यामः ॥

तत्रनेत्रं चलितं विवर्तितं पार्श्ववपीडितमत्युन्विष्टमवसन्नं
तिर्यक्चिप्रमिति षट्प्रणिधानदोषाः ॥ अतिस्यूतं कर्कशमवनत
मणु भिन्नं सन्निकृष्टविप्रकृष्टकर्णिकं खल्वोतिच्छिद्रमतिदीर्घमति

ह्रस्वमित्येकादश नेत्रदोषाः । वहलताल्पतासच्छिद्रता प्रस्ती
 णंता दुर्ध्वद्वतेति पञ्च वस्तिदोषाः ॥ अतिपीडितता शिथिल
 पीडितता भूयोभूयोऽवपीडनं कालानिक्रम इति चत्वारः पीडन
 दोषाः ॥ आमता हीनतातिमात्रताऽतिभीततात्युष्णतातितीक्ष्णता
 तिमृदुतातिखिग्धतातिरूचतातिषान्द्रतातिद्रवतेत्येकादश द्रव्य
 दोषाः ॥ अगाधं शीघ्रं च्छीर्षं न्युज्जोत्तानमद्भुचितदेहस्थिरता द
 क्षिणपार्श्वगायिनः प्रदानमिति धन शय्यादोषाः ॥ एवमेताश्चतु
 र्यत्वारिंशद्व्यापदो वैद्यनिमित्ताः । आतुरनिमित्ताः पञ्चदश आतु
 रोपद्रवचिकित्सिते वक्ष्यन्ते ॥

‘छेदस्त्वष्टाभिः कारणैः प्रतिहतो न प्रत्यागच्छति त्रिभिर्दोषैर
 शनाभिभूतो मनुज्यामित्रो’ दृगानुप्रविष्टोऽस्त्रिभ्रस्मानुष्णोऽप्योऽभुक्त
 घतोऽप्याशनस्य भेति वैद्यातुरनिमित्ता भवन्ति ॥ अयोगसूभयोरा
 भ्रानं परिकर्त्तिका परिभाषः प्रवाहिका च दधोपसरणमङ्गप्रप
 षोऽतिघोमो जीवादानमिति नव व्यापदो वैद्यनिमित्ता भवन्ति
 भवति चाप । षट्मत्रतिः समासेन व्यापदः परिकीर्त्तिताः ।

तासां वक्ष्यामि विज्ञानं मिद्धिद्य तदनन्तरं ॥

॥ षट्षत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो नेत्रवस्तिव्यापचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

अथ नेत्रे विवर्जिते तथा चैव चिकित्सिते ।

- गुदे चतं रुजा वा स्यात्तत्र सद्य चतक्रियाः ॥
 अत्युत्तिग्नेऽवसन्ने च नेत्रे पायौ भवेद्रुजा ।
 विधिरत्रापि पित्तघ्न कार्यं खेदैश्च सेचनं ॥
 तिर्यक्प्रणिहिते नेत्रे तथा पार्श्ववपीडिते ।
 मुखस्यावरणादस्तिर्न सम्यक्प्रतिपद्यते ॥
 अजु नेत्रं विधेयं स्यात्तत्र सम्यग्विजानता ।
 अतिस्यूते कर्कशे च नेत्रे चावगते तथा ॥
 गुदे भवेत्तत्तं रुक् साधनं पूर्ववत् स्मृतं ।
 आसन्नकर्णिके नेत्रे भिन्नेऽणौ वायुपार्यक ॥
 अवसेको भवेदस्तेस्तेस्मादोषान्विवर्जयेत् ।
 प्रकटकर्णिके रत्नं गुदमर्मप्रपीडनात् ॥
 चरत्यत्रापि पित्तघ्नो विधिर्वसिश्च पिच्छिलः ।
 द्रव्येणुस्रोतसि च क्षेत्रो वसिश्च पूर्ववत् ॥
 मत्यागच्छंस्ततः कुर्याद्भोगान्वसिर्विघातजान् ।
 दीर्घं महास्रोतसि च ज्ञेयमत्यवपीडवत् ॥
 प्रस्तीर्णे रूढने चापि वस्तौ दुर्बद्धोदोषवत् ।
 वस्तावस्तेऽन्यथा वापि द्रव्यस्याल्पगुणा मताः ॥
 दुर्बुद्धे चाणुभिन्ने च विज्ञेयं भिन्नमेववत् ।
 अतिप्रपीडितो वसिः प्रयात्यामाशयं ततः ॥
 वातेरितो नासिकाभ्यां मुखतो वा प्रपद्यते ।
 तत्र तृष्णं गलापीडं कुर्याच्चाप्यवधूननं ॥

शिरःकायविरैकौ च तोक्ष्येऽपि सेकांश्च शीतलान् ।
 शनैः प्रपीडितो वस्तिः पक्वाधानं न गच्छति ॥
 न च सम्पादयत्यर्थं सस्माद्युक्तं प्रपीडयेत् ।
 भूयोभूयोऽवपीडेन वायुरन्तः प्रपीड्यते ।
 त्रिभाषणं रुजयोद्या यथास्वं तत्र वस्तयः ॥
 कालातिक्रमणात्क्षेत्रे व्याधिक्षाभिप्रवर्द्धते ।
 तत्र व्याधिवलप्रपन्नो भूयो वस्तिं निधापयेत् ॥
 गुदोपदेहशोफौ तु क्षेप्तोऽपदेः करोति हि ।
 तत्र संशोधनो वस्तिर्हितं चापि विरेचनं ।
 हीनमात्रावुभौ वस्ती श्चातिकार्यकरौ मतौ ॥
 अतिमात्रौ तथानादृक्कमातीसारकारकौ ।
 मूर्च्छांदाहमतोसारं पित्तं चात्युष्णतीक्ष्णकौ ॥
 मृदुशीतावुभौ वातविबन्धाभ्रानकारकौ ।
 तत्र हीनादिषु हितः प्रत्यनीकः क्रियाविधिः ॥
 तत्र शान्ते तनुं वस्तिं तनौ शान्द्रश्च दापयेत् ।
 क्षिप्तोऽतिजाद्वरुद्रूचः सन्धाभ्रानकृदुच्यते ॥
 वस्तिं रुचमतिक्षिप्ते क्षिप्तं रुचे च दापयेत् ।
 अतिपीडितवद्दोषान्विधिं चाप्यवशोऽप्येके ॥
 उष्णोऽप्येके समुन्नाहं वस्तिः कुर्याच्च मेहनं ।
 नचोत्तरो हितो वस्तिः सुस्निग्धस्य सुखावहः ॥
 नृणां वस्तिर्नामोति पक्वाधानं विमार्गगः ॥

बहुदं बाधते चात्र वायुः कोष्ठमथापि च ।
 उत्तानस्थावृत्ते मार्गे वस्तिर्नान्तःप्रपद्यते ॥
 नेत्रश्मेजनश्चान्तो वायुस्त्वान्तः प्रकुप्यति ।
 देहे सद्बुचिते दत्तः सक्त्वा रयुभयोस्तथा ॥
 न सम्यगनिलाविष्टो वस्तिं प्रत्येति देहिना ।
 स्थितस्य वस्तिर्देत्तस्य क्षिप्रमायात्यवाङ्मुखः ॥
 मक्षाशयं तर्पयति तस्मान्नार्थकरो हि सः ।
 नाप्नोति वस्तिर्देत्तस्य क्षत्तुं पक्षाशयं पुनः ॥
 दक्षिणाश्रितपार्श्वस्य वामपार्श्वानुगो हितः ।
 न्युजादीनां प्रदानञ्च वस्तेर्नैव प्रशस्यते ॥
 पश्चादनिलकोपोऽत्र यथास्वं तत्र कारयेत् ।
 व्यापदं स्रष्टवस्तेषु वक्ष्यन्तेऽत्र चिकित्सिते ॥
 अयोगाद्यास्तु वक्ष्यामि व्यापदः सचिकित्सिताः ।
 अनुष्णोऽल्यौषधा क्षीनो वस्तिर्नैति प्रयोजितः ॥
 विष्टभाभानशूलैश्च तमयोगं प्रचक्षते ।
 तत्र तीक्ष्णेण हितो वस्तिस्तीक्ष्णं चापि विरेचनं ॥
 शोषान्ने तथाभुक्ते बद्धदोषे च योजितः ।
 अत्याग्निस्त्यातिबद्धवस्तिर्भन्दाण एव च ॥
 अनुष्णस्रवणस्त्रेहो क्षतिमात्रोऽथवा पुनः ।
 तथा बद्धपुरीषं च क्षिप्रमाद्यापयेत्तरं ॥
 चत्कटीपार्यष्टेषु शूलं तत्रानिदार्ढ्यं ।

तत्र तीक्ष्णतरोर्वसिर्हितं चाप्यनुवासनं ॥

अतितीक्ष्णोऽणुलवणे रुचो वसिः प्रयोजितः ।

सपित्तं कोपयेदायुं कुर्याच्च परिकर्त्तिकां ॥

माभिर्वसिगुदं तत्रच्छिनत्तीवाति देहिनः ।

पिच्छावसिर्हितस्तत्र खेदश्च मधुरैः श्रेयः ॥

अत्यहसवणस्तीक्ष्णः परिखावाय कल्पते ।

दोषैर्व्यमङ्गसादय जायते तत्र देहिनः ॥

परिस्वेत्ततः पित्तं दाहं सञ्जनयेद्गुदे ।

पिच्छावसिर्हितस्तत्र वसिः क्षीरघृतस्य च ॥

प्रवाहिका भवेत्तीक्ष्णास्त्रिरुहात्सानुवासनात् ।

सदाहशूलं कृच्छ्रेणवामृक्करोपवेक्ष्यते ॥

पिच्छावसिर्हितस्तत्र पयसश्च भोजनं ।

सर्पिर्भधुरैः सिद्धं तैलं चाप्यनुवासनं ॥

अतितीक्ष्णोऽनिरुहो वा सवाते चानुवासनः ।

हृदयस्योपसरणं कुरुते चाङ्गपीडनं ॥

दोषैस्तत्र रुजस्तास्तां मदो मूर्च्छाङ्गगौरवं ।

सर्वदोषहरं वसिं शोधनं तत्र दापयेत् ॥

रुचस्य वज्रवातस्य तथा दुःश्रयितस्य च ।

वसिरद्वयहं कुर्याद्रूचो मृदुल्यभेषजः ॥

तत्राङ्गसादः प्रसृग्भो जृम्भादेष्टनवेपकाः ।

पथ्यभेदय तत्रेष्टाः खेदोऽभ्यञ्जनवस्तयः ॥

अत्युष्णतीक्ष्णोऽतिवृद्धत्तोऽतिस्वेदितश्च ।

अल्पदोषस्य वा वस्तिरतियोगाय कल्पते ॥

विरेचनातियोगेन समानं तच्चिकित्सितं ।

पिच्छावस्तिप्रयोगश्च तत्र शीतः सुखावहः ॥

अतियोगात्परं यत्र जीवादानं विरिक्तवत् ।

देयस्तत्र हितश्चापि पिच्छावस्तिः समोष्णितः ॥

नवैतां व्यापदोऽद्यास्तु निरुद्धं प्रत्युदोहताः ।

श्लेहवस्तिष्वपि हिता विज्ञेया कुम्भैरिह ॥

इत्युक्त्वा व्यापदः सर्वाः सनचयचिकित्तिनाः ।

भिषजा च तथा कार्यं यथैतां न भवन्ति हि ॥

पक्षादिरेको वान्तस्य ततयापि निरुहणं ।

सद्यो निरुद्धोऽनुवायः सप्तरात्रादिरेक्षितः ॥

॥ सप्तविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोऽनुवासनोत्तरवस्तिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय च

स्तुताद्यानुवायाय सम्यग्देयोऽनुवासनः ॥

यथावयो निरुहणां या मात्राः परिकीर्त्तिताः ।

पादावहृष्टास्ताः कार्य्याः श्लेहवस्तिषु देहिनां ॥

उत्सृष्टानिलविष्मूत्रे नरे वलिं विधापयेत् ।

एतैर्हि विहतः श्लेहो नैवान्तः प्रतिपद्यते ॥

स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः ॥

स्नेहवीर्यं तथा दत्ते देहं चानुविषर्पति ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तैलानोद यथाक्रमं ॥

पानान्वासननखेषु धानि हन्युर्गदाम्बुजम् ।

शठीपुष्करछण्णाङ्गामदनामरदाहभिः ॥

शताङ्गाकुष्ठयथाङ्गवचावित्त्वङ्गताम्रैः ॥

सुपिष्टैर्द्विगुणं घोरं तैलं तैलचतुर्गणम् ।

पक्वा वसौ विधातव्यं मूढवातानुलोमनम् ॥

अर्धमासि ग्रहणोदोषमानाहं विषमश्वरम् ।

कट्फूरपृष्ठकोष्ठस्यान्वातरोगाय नाशयेत् ॥

वचापुष्करकुष्ठैलामदनामरसिन्धुजैः ।

काकोलीद्वयपट्वाङ्गमेदायुग्मगराधिपैः ॥

पाठाजीवकजीवन्तीभार्गीचन्द्रमकट्फलैः ।

सरसागुरुबिल्वाम्बुवाजिगन्धाम्रिष्टस्त्रिभिः ॥

विडङ्गारम्बधश्यामाचिह्नन्मागधिकर्द्धिभिः ।

पिष्टैस्तैलं पचेत्तोरं पञ्चमूलरमान्वितम् ॥

गुल्मानादाग्निपट्वाङ्गोदोषमूत्रमग्निना ।

अन्वासनविधौ युक्तं शम्यतेऽनिलगोगिणम् ॥

चिचकान्तिविषापाठादन्तीवित्त्वचामिषैः ।

सरसांशुमतीरात्रानोत्तिनीचतुरङ्गुलैः ॥

चयाजमोदकाकोलीमेदायुग्मसुरद्रमैः ।

जीवकथंभवर्षाभूवस्तगन्धशताक्षयैः ॥
 रेखश्वगन्धामञ्जिष्ठाशटीपुष्करतस्करैः ।
 सत्तीरं विपचेत्तलं माहतामयनाशनम् ॥
 गृध्रसीखञ्जकुळाक्षमूत्रोदावर्त्तरोगिणाम् ।
 शस्यतेऽस्यबलाग्नीनां वस्तावाश्च नियोजितं ॥
 भूतिकैरण्डवर्षाभूरास्त्राट्टवकरोद्विषैः
 दशमूलसहाभार्गोषह्यन्यामरदाहभिः ॥
 वक्षानागंबलामूर्ध्वावाजिगन्धास्तृताक्षयैः ।
 सहाचरवरोविश्याकाकनासाविदारिभिः ॥
 यवंमापातसीकोलकुचत्यैः कथितैः शृतं ।
 जीवनोद्यप्रतीवारपं तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ॥
 जहोरुत्रिकपार्श्वामवाङ्गमन्याग्निरःस्थितम् ।
 हन्यादातविकारांस्तु वसियोगैर्निषेवितं ॥
 जीवन्यतिबलमेदाकाकोलीदयजीवकैः ।
 क्षयभातिविषाक्षणाकाकनासावचामरैः ॥
 रास्त्रामदनयस्याङ्गसरलाभोरुचन्दनैः ।
 स्वयङ्गुष्ठाशटीशृङ्गीकलसीसारिवाक्षयैः ॥
 पिष्टैस्तैलघृतं पक्वं क्षीरेणाष्टगुणेन तु ।
 तच्चानुवामने देयं शुक्लाग्निवत्तद्वर्द्धनम् ॥
 घृष्टं वातपित्तघ्नं गुल्मानाहहरं परम् ।
 मद्ये पाने च संयुक्तमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥

मधुकोशीरकाग्न्यर्कटुकोत्पलचन्दनैः ।
 श्यामापद्मकजीमूतशक्नाङ्गातिविषाम्बुभिः ॥
 तैलपादं पचेत्सर्पिः पयसाष्टगुणेन च ।
 । न्ययोधादिगणकाथयुक्तं वस्त्रिषु योजितं ॥
 दाहादग्दरवोसर्पघातशोणितविद्रधीन् ।
 पिप्परकज्वराद्यांश्च हन्यात्पित्तकृतान्गदान् ॥
 मृणालोत्पलशालूकसारिवादयकेसरैः ।
 चन्दनद्वयभूनिम्बपद्मबीजकसेरुकैः ॥
 पटोलकटुकारकागुन्द्रापर्पटवासकैः ।
 । पिष्टैस्तैलमिदं पक्वं द्रवणमूलरसेन च ॥
 क्षीरदिगुणसंयुक्तं वस्त्रिकर्षणि योजितम् ।
 नखैश्चञ्चनदाने वा हन्यात्पित्तगदान्बलम् ॥
 चिफलातिविषामूर्ध्वाविष्टश्चिकवासकैः ।
 निम्बारम्बधपङ्कजन्यामपपर्णनिशोदयैः ॥
 गुडूरीन्द्रसुरारुण्याकुष्ठसर्पपनागरैः ॥
 तैलमेभिः सभैः पक्वं सुरसादिरसामुतम् ।
 पानाभ्यञ्जनगण्डूपनस्यवस्त्रिषु योजितम् ॥
 सूततालसूक्तद्वादीन् जयेत्कफकृतान्गदान् ।
 पाठाजमोदाशार्ङ्गष्टापिप्पलीदयनागरैः ॥
 शरलागुहकालीयभार्गीचव्यामरद्रुमेः ।
 मरिचैराभयाकदीमटीयन्यिककटुफलैः ॥

तैलमेरण्डतैलं वा पक्वमेभिः समायुतम् ।
 वल्लीकण्टकमूलाभ्यां कायेन दिगुणेन च ॥
 हन्यादन्वासनैर्दत्तं सर्वान्कफकृतान् गदान् ।
 विडङ्गोदीच्यसिन्धूथशटीपुष्करचित्रकैः ॥
 कटुफलानिविषामार्गौ वचाकुष्ठसुराक्षयैः ।
 मेदामदनयश्चाङ्गभ्यामानिचुडनागरैः ॥
 शताङ्गानोलिनीरास्त्राकदलीवृषरेणुभिः ।
 विस्त्राजमेदस्त्रणाङ्गादन्तोचयनराधियैः ॥
 तैलमेरण्डतैलं वा मुष्करादिरसायुतम् ।
 शोहोदावर्त्तवाताद्यगुल्मानाहकफामयान् ॥
 प्रमेहशर्कराशंसि हन्यादाश्चनुवासनात् ।
 अशुद्धमपि वा तेन केवलेनातिपीडितम् ॥
 अक्षोराचस्य कालेषु सर्वेष्वेवानुवासयेत् ।
 रुचस्य बज्रवातस्य दौ चीनप्यनुवासनं ॥
 दन्ता स्निग्धतनुं शात्वा ततः पद्याघ्निरूहयेत् ।
 अस्निग्धमपि वा तेन केवलेनातिपीडितं ॥
 छेदप्रगाढैर्भतिमाघ्निरूहैः समुपाचरेत् ।
 अथ सम्यग्निरूढं तु वातादिष्वनुवासयेत् ॥
 विजयध्याङ्गमदनफलतैलेयं याकमं ।
 राक्षो वसिष्ठं न दद्यात्तु दोषोक्तोऽपि रात्रिजः ॥
 सेहो वीर्ययुतः कुर्यादाश्रामं गौरवं ध्वरं ।

अङ्गि स्थानस्थिते दोषे वक्त्रौ वाक्त्ररसान्विते ।
 स्फुटस्रोतोमुखे देहे स्नेहोजः परिसर्पति ॥
 पित्तेऽधिके कफे क्षीणे रुचे वातरुग्दृढिते ।
 मरे रात्रौ च दातव्यं काले चोष्णेऽनुवासनं ॥
 उष्णे पित्ताधिके वापि दिवा दाहादयो गदाः ।
 सम्भवन्ति यतस्तस्मात् प्रदोषे योजयेद्भिषक् ॥
 शीते वसन्ते च दिवा क्षीणे प्राविह्वनात्यये ।
 स्नेहे दिनाम्ने पानोक्तान्दोषाम्परिजिहीर्षता ॥
 अहोरात्रेषु कालेषु सर्वस्वेवानिलाधिकम् ।
 तोमायां रुजि जीर्णान्नं भोजयित्वानुवासयेत् ॥
 नवाभुक्तवतः स्नेहः प्रणिधेयः कथञ्चन ।
 शुद्धत्वाच्छून्यकोष्ठस्य स्नेह ऊर्द्धमयोत्पतेत् ॥
 सदानुवासयेच्चापि भोजयित्वाद्र्पाणिनम् ।
 प्वरं विदग्धभुक्तस्य कुर्यात्स्नेहः प्रयोजितः ॥
 नचातिस्त्रिगधमश्वं भोजयित्वानुवासयेत् ।
 मदं मूर्च्छां च जनयेद्विधा स्नेहः प्रयोजितः ॥
 रुचं भुक्त्वतो ह्यन्नं वलं वर्णं च ह्यापयेत् ।
 युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वानुवासयेत् ॥
 यूपक्षीररसैस्तस्माद्यथाव्याधिमवेत्य वा ।
 यथोचितात्पादहीनं भोजयित्वानुवासयेत् ॥
 अयानुवासं स्वभक्तमुष्णाम्बुस्नेदितं शनैः ।

भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचङ्क्रमणं ततः ॥
 विमर्ज्य च शकृन्मूत्रं योजयेत्स्नेहवस्त्रिणा ।
 प्रणिधानविधानन्तु निरुद्धे च प्रवक्ष्यते ॥
 ततः प्रणिहिते स्नेह उत्तानो वाक्कृतं भवेत् ।
 प्रसारितैः र्ध्वगान्धैस्तथा वीर्यं विमर्षति ॥
 ताडयेत्तलयेरेनं जीर्णोन्वारान् ग्रनैः ।
 स्त्रिजोश्चैनं ततः शय्यां चीन्वारानुत्क्षिपेत्ततः ॥
 एवं प्रणिहिते वस्तौ मन्दायासोऽथ मन्दवाक् ।
 स्वास्तीर्णं शयने काममासीताचारिके रतः ॥
 स तु मैन्धवचूर्णेन प्रताङ्गेन च योजितः ।
 देयः सुखोष्णश्च तथा निरेति सहसा सुखम् ॥
 यस्यानुवासनो दत्तः सकृदन्धचमामजेत् ।
 अथौष्ण्यादतितैर्ऋणादा वायुना वा प्रपीडितः ॥
 सवातोऽधिकमात्रो वा गुरुत्वाद्वा समेषजः ।
 तस्याभ्योऽस्पतरो देवो नहि विघ्नोतिष्ठति ॥
 विष्टम्भानिलविण्मूत्रस्नेहद्वीनोऽनुवासनः ।
 दाहकृमप्रवाहार्त्तिकरद्यात्यनुवासनः ॥
 सानिलः सपुत्रीयश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु ।
 श्रोत्रचोषो विना शीघ्रं स सम्यगनुशासितः ॥
 जीर्णान्नमयसायान्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।
 सध्वन्नं भोजयेत् कामं दोषाग्निस्तु नरो यदि ॥

प्रातरुष्णीदकं देयं धान्यनागरसाधितम् ।
 तेनास्य दीयते वस्त्रिर्भक्ताकाङ्क्षन् च जायते ॥
 स्नेहवस्त्रिक्रमेवैव विधिमाहुर्मनोविणः ।
 अनेन विधिना पञ्चा सप्त वाष्टौ नवैव वा ॥
 विधेया वस्यसेषामन्तरा तु निरुद्धणम् ।
 दत्तस्तु प्रथमो वस्त्रिः स्नेहयेदस्त्रिवस्त्रिणौ ॥
 सप्तमदत्तो द्वितीयस्तु मूर्द्धंस्तुमनितं जयेत् ।
 जमयेद्वस्त्रवर्णैः च तृतीयस्तु प्रयोजितः ॥
 रसं चतुर्थो रक्तान्तु पञ्चमः स्नेहयेत्तथा ।
 षष्ठस्तु स्नेहयेन्मांसं मेदः सप्तम एव च ॥
 अष्टमो नवमश्चास्त्रि मज्जानं च यथाक्रमं ।
 एवं श्लोकगतान्देष्टव्यान्निगुणः साधु साधयेत् ॥
 अष्टादशाष्टादशकाम्बस्तीनां यो निवेवते ।
 यथोक्तेन विधानेन परिहारक्रमेण तु ॥
 सं कुञ्जरयलोऽश्वस्य जवैस्तुल्योऽमरप्रभः ।
 वीतपाश्चा श्रुतिधरः सहसायुर्नरो भवेत् ॥
 स्नेहवस्त्रिं निरुद्धंवा नैकमेवातिशीलयेत् ।
 स्नेहादग्निबधोत्क्रमौ निरुद्धात्पवनाद्भयं ॥
 तस्मान्निरुद्धोऽनुवास्यो निरुद्धाद्यानुवाधितः ।
 नैव पित्तक्षफोत्क्रमौ स्यातां न पवनाद्भयम् ॥
 रुक्षाय घण्टवाताय स्नेहवस्त्रिं दिने दिने ।

दद्यादैद्यस्ततोऽन्येषामन्याबाधभयात्प्रहात् ॥

स्नेहोऽल्पमात्रो रूक्षाणां सर्वकालमनव्ययः ।

तथा निरुक्तः स्निग्धानां स्वल्पमात्रः प्रशस्यते ॥

अत उद्धृतं प्रवक्ष्यामि व्यापदः स्नेहवस्तिजाः ।

बलवन्तो यदा दोषाः कोष्ठे स्थुरमिलादयः ॥

अल्पवीर्यं तदा स्नेहमभिभूय पृथग्विधान् ।

कुर्वन्त्युपद्रवान्स्नेहः स चापि न निवर्त्तते ॥

तत्र वाताभिभूते तु स्नेहे मुखकषायता ।

जृम्भा वातरुजस्तास्ता वेपथुर्विषमज्वरः ॥

पित्ताभिभूते स्नेहे तु मुखस्य कटुता भवेत् ।

दाहस्तृष्णा ज्वरः स्नेहो नेचमूवाङ्गपीतता ॥

श्लेष्माभिभूते स्नेहे तु प्रसेको मधुरास्यता ।

गौरवं कर्दिरुक्कासः कृच्छ्रः शीतज्वरोऽरुचिः ॥

तत्र दोषाभिभूते तु स्नेहे वस्तिं निधापयेत् ।

यथास्त्रं दोषशमनान्युपयोज्यानि यानि च ॥

अत्याशितेऽन्नाभिभवात्स्नेहो नैति यदा तदा ।

गुह्यरामाशयः शूलं वायोऽद्याप्रतिषेधरः ।

शुष्पीडामुखैरस्यं श्यामो मूर्च्छा भ्रमोऽरुचिः ।

तत्रापतर्पणस्थान्ते दीपनो विधिरिच्यते ॥

अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।

तदाङ्गसदनाप्मानौ श्यामः शूलश्च जायते ॥

पक्वाग्रयगुरुत्वं च तत्र दद्यान्निरुद्धम् ।
 अतितीक्ष्णैपधैरेवं मिद्धं चाप्यनुवासनम् ॥
 शुद्धस्य दूरानुसृते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ।
 गात्रेषु सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादनम् ॥
 स्नेहगन्धिं मुखं तत्र कामश्यामावरोचकः ।
 अतिपीडितवत्तत्र विधिरास्यापनं तथा ॥
 अस्त्रिन्नस्याविशुद्धस्य स्नेहोऽल्पः सम्प्रयोजितः ।
 शीतोमृदुश्च नाभ्येति ततोमन्दं प्रवाहयेत् ।
 विशन्धगौरवाभानशूलाः पक्वाग्रयं प्रति ॥
 तत्रास्यापनमेवाशु प्रयोज्यं सानुवासनम् ।
 अल्पं भुक्तवतोऽन्वोहि स्नेहो मन्दगुणस्तथा ॥
 दन्तो नैति क्लृप्तोऽक्षौ भृशं वारतिमावहेत् ।
 तत्रवास्यापनं कार्यं शोधनीयेन वस्तिना ॥
 अन्वासनञ्च स्नेहेन शोधनीयेन शस्यते ।
 अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छेन्न दूष्यति ॥
 कुर्यादस्तिगुणाद्यापि जीर्णस्वल्पगुणो भवेत् ।
 यस्य नोपद्रवं कुर्यात्स्नेहवस्तिरनिःसृतः ॥
 सर्वोऽन्वो वा वृत्तो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ।
 अनायान्तं त्वहोरात्रात्स्नेहं संशोधनैर्जयेत् ॥
 स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ।
 इत्युक्त्वा व्यापदः सर्वाः सलक्षणचिकित्सिताः ॥

वस्तेरुत्तरसंज्ञस्य विधिं वक्ष्याम्यतः परं ।

चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रमातुराङ्गुलमधितम् ॥

मालतोपुष्यवृन्ताग्रं छिद्रं सर्वपनिर्गमम् ।

मेद्नायामसमं केचिदिच्छन्ति खलु तदिदः ॥

स्नेहप्रमाणं परमं क्षुच्चञ्चात्र प्रकीर्तितः ।

पञ्चविंशदधोमात्रां विदध्याद्गुड्विकल्पिताम् ।

निविष्टकर्णिकं मध्ये नारीणां चतुरङ्गुले ॥

मूत्रस्रोतःपरीणाहं मुद्गवाहिदशाङ्गुलम् ।

तोषामपत्यमार्गे तु निदध्याच्चतुरङ्गुलम् ॥

द्व्याङ्गुलं मूत्रमार्गे तु कन्यानान्तेकमङ्गुलं ।

विधेयं चाङ्गुलं तासां विधिवद्वक्ष्यते यथा ॥

स्नेहस्य प्रसृतञ्चात्र स्वाङ्गुलीमूलधमितम् ।

देयं प्रमाणं परममर्वाङ्गुड्विकल्पितम् ॥

शैरभ्रः शौकरो वापि वस्तिराजञ्च पूजितः ।

तदलाभे प्रयुञ्जीत गलचर्मं तु पक्षिणाम् ॥

अस्यालाभे दृतेः पादो मृदुचर्मं ततोपि वा ।

अथातुरमुपस्त्रिगधं सुस्त्रिगं प्रथिताश्रयम् ॥

यवागूं सघृतवीरां पीतवन्तं यथाबलं ।

निषण्णमाजानुसमे पीठे स्थानाश्रये समे ॥

रुभ्यक्तवस्त्रिमूर्द्धानं तैलेनोष्णेन मानवं ।

ततः समं स्थापयित्वा नाचमस्य प्रहर्षितम् ॥

पूर्वं शलाकयाभिव्य ततो नेत्रमनन्तरम् ।
 शनैःशनैर्घृताभ्यक्तं विदध्यादङ्गुष्ठानि षट् ॥
 ततोऽवपीडयेदस्तिं शनैर्नेत्रं च निर्दिशेत् ।
 ततः प्रत्यागतच्छेदमपराङ्गे विचक्षणः ॥
 भोजयेत्पयसामात्रां यूषेणाय रसेन वा ।
 अनेन विधिना दद्यादस्तींस्तींश्चतुरोऽपि वा ॥
 ऊर्द्धजान्च स्त्रियै दद्यादुत्तमानां च विचक्षणः ।
 कल्पेतरस्यै कन्यायै दद्यात्सुमृदु पीडित ॥
 चिकर्णिकेन नेत्रेण दद्याद्योनिमुखं प्रति ।
 गर्भाशयविशुद्ध्यर्थं स्नेहेन दिगुणेन तु ।
 अग्रत्यागच्छति भिषक् वस्तावुत्तरसंश्रिते ॥
 भूयोवस्तिं निदध्यात्तु संयुक्तं ग्राधनैर्गणैः ।
 गुदे वर्त्ति निदध्याद्वा ग्राधनद्रव्यसंश्रितां ॥
 प्रवेशयेद्वा मतिमान्बस्तिदारमथैषणीम् ।
 पीडयेदाप्यधोनाभेर्बलेनोत्तरमुष्टिना ॥
 आरम्बधस्य पत्रेषु निर्गुण्ड्याः स्त्ररेषु च ।
 कुर्याद्गोमूत्रपिष्टेषु वर्त्तिर्वापि ससैन्धवाः ॥
 मुद्गैलासर्पपसमाः प्रविभज्य वयांसितु ।
 वस्त्रे रागमनार्थाय ता निदध्याच्छलाकया ॥
 आगारधूमवृहतीपिप्पलीफलसैन्धवैः ।
 कृता वा शुक्रगोमूत्रसुरापिष्टैः सनागरैः ॥

अनुवासनसिद्धिञ्च वीक्ष्य कर्म प्रयोजयेत् ।

शर्करामधुमिश्रेण शीतेन मधुकाम्बुना ॥

दक्षमाने तदा वसौ दद्याद्दक्षिं विचक्षणः ।

क्षीरवृक्षकषायेण पयसा शीतलेन च ॥

शूलं दुष्टं शोणितं चाङ्गनानां पुष्पोद्रेकं तस्य नागञ्च कष्टं ।

मूत्राघाताम्बूचदोषान् प्रवृद्धान्योनिव्याधिं संस्थितं चापराधाः ॥

शूलोत्प्रेकं शर्करामश्वरोच्च शूलं वसौ वक्ष्ये मेहने च ।

क्षीरानन्यान्वस्तिजांश्चापि रोगान्धिला मेहानुत्तरी हन्ति वसि ॥

सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः कम एव च ।

वसोहृत्तरसंज्ञस्य समानं खेदवस्तिना ॥

॥ अष्टाविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो निरुद्धोपक्रमचिकित्सितं व्याख्येयस्थानः ॥

अथानुवासितमाख्यापयेत्स्वभक्तस्त्रिचशरीरमुत्सृष्टवह्निर्वैगम
प्रवाते शूलौ वेष्मनि मध्याङ्गे प्रततायां शय्यायामधः सुपरिग्रहायां
श्रोणिप्रदेशव्यूढायामनुपधानायां वामपार्श्वशायिनमाकुञ्चित
दक्षिणसक्थिमितरप्रसारितसक्थिं सुमनसं जीर्णान्वाग्यतं सुनि
षण्देहं विदित्वा ततो वामपादस्योपरिनेत्रं कृत्वेतरपादाङ्गुठा
ङ्गुलिभ्यां कर्णिकामुपरिनिष्पीड्य सव्यपाणिकनिष्ठिकानामिकाभ्यां
वसोर्मुखार्द्धं सङ्कोच्य मध्यमप्रदेशिन्यङ्गुठैरङ्गुलि विवृतासं कृत्वा
वस्तावौषधं प्रक्षिप्य दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठप्रदेशिनोभ्यां चानुसिक्तमना

यतमबुद्बुदमसङ्कुचितमवातमौषधासन्नमुपसंगृह्य पुनरितरेण
 गृहीत्वा दक्षिणेनावसिञ्चेत्ततः सूत्रेणैवोषधाने दिक्षिर्बावेष्ट
 बध्नीयात् । अथ दक्षिणेनोत्तानेन पाणिना वस्त्रं गृहीत्वा वा
 महस्रमंध्यमाङ्गुलिप्रदेशिनीभ्यां नेत्रमुपसंगृह्णाङ्गुष्ठेन नेत्रद्वारं
 पिधाय घृताभ्यक्तायनेन घृताक्तगुदाय प्रयच्छेदनुष्टब्धं सममु-
 न्मुखमार्कार्णिकं नेत्रं प्रणिधत्सेति श्रूयात् ॥

वस्त्रं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीडयेत् ।

एकैवावपीडेन न द्रुतं न विलम्बितम् ॥

ततोनेत्रमपनीय चिंशम्नाचाः पीडनकालादुपेक्ष्यन्तिष्ठेत्याहुरं
 श्रूयात् । आहुरमुपवेशयेदुत्कटुकं वस्त्रागमनार्थं । निरुद्धप्रदाग-
 मनकालस्तु मुहूर्त्तो भवति ॥

अनेन विधिना वस्त्रं दद्यादस्तिविशारदः ।

द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथार्थतः ॥

सम्यग्निरुद्धलिङ्गे तु प्राप्ते वस्त्रं निवारयेत् ।

अपि हीनक्रमं कुर्यान्न तु कुर्ध्यादतिक्रमम् ॥

विशेषात्सुकुमाराणां हीनएव क्रमो हितः ।

यस्य स्वादस्तिरत्यल्पवेगो हीनमलानिलः ॥

दुर्निरुद्धः स विज्ञेयो मूर्खार्थरुचिजाद्यवान् ।

यान्येव प्राक्प्रयुक्तानि लिङ्गान्यतिविरेचिते ॥

तान्येवातिनिरुद्धेऽपि विज्ञेयानि विपर्यिता ।

यस्य क्रमेण गच्छन्ति विट्पित्तकफवायवः ॥

~ लाघवं चोपजायेत सुनिरुद्धं तमादिशेत् ।
 ~ सुनिरुद्धं ततो जन्तुं स्नानवन्तं तु भोजयेत् ॥
 पित्तक्षेमानिलाविष्टं क्षीरयूषरसैः क्रमात् ।
 क्वं वा जाङ्गलरसैर्भोजयेदविकारिभिः ॥
 त्रिभागहीनमर्द्धं वा हीनमात्रमथापि वा ।
 यथाग्निदोषं माचेरं भोजनस्य विधीयते ॥
 अनन्तरं ततो पुञ्जाद्यथास्त्रं स्नेहवस्तिना ।
 विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिपक्षः
 आस्थापनस्नेहवस्त्रोः सम्यग्दाने तु लक्षणं ।
 तदहस्तस्य पवनाद्भयं बलरदियते ॥
 रसौदनसेन शस्तस्तदहस्यानुवासनम् ।
 पश्चादग्निवत्तं मत्वा पवनस्य च चेष्टितम् ॥
 अत्रोपश्रुतिर्कोष्ठे स्नेहवस्तिर्बिधीयते ।
 अनायान्तं मुहूर्त्तात्तु निरुद्धं शोधनैर्हरत् ॥
 तीक्ष्णैर्निरुद्धैर्भस्तिमान्धारमूत्राश्लसंयुतैः ।
 विगुणानिलविष्टभं चिरं तिष्ठन्निरुद्धं ॥
 शूलारतिज्वरानाहं मूत्रणं वा प्रवर्त्तयेत् ।
 नतु भुक्त्वते देयमास्थापनमिति स्थितिः ॥
 विस्त्रचिकां वा जनयेच्छर्दिवापि सुदारुणम् ।
 कोपयेत्सर्वदोषान्वा तस्माद्द्यादभोजिते ॥
 क्षीरान्नस्याशये दोषाः पुंसः प्रव्यक्तिर्मागताः ।

निःशेषाः सुखमायान्ति भोजनेनाप्रपीडिताः ॥
 न वास्यापनवित्तितमन्नमग्निः प्रधावति ।
 तस्मादास्यापनं देयं निराहाराय जानता ॥
 आयस्यिकं क्रमश्चापि मत्वा कार्यं निरुहणम् ।
 मलेऽपहृष्टे दोषाणां बलवत्त्वं न विद्यते ॥
 क्षीराश्वत्थानि मूत्राणि स्नेहाः काथा रसास्तया ।
 लवणानि फलचौरं शताङ्गा सूर्यपं वचा ॥
 शला विकटुकं रास्त्रा सरसं देवदारु च ।
 रजनी मधुकं हिरु कुष्ठं संगोधनानि च ॥
 कटुका शर्करा मुस्तमुशीरं चन्दनं शठी ।
 मञ्जिष्ठा मदनं चण्डा आयमाणा रसाञ्जनम् ।
 विश्वमर्धं यमानी च फलिनी शकजा यवाः ।
 काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभौ ॥
 तथा मेदा महामेदा अद्विष्टं द्विष्टं धूलिका ।
 निरुहेषु यथालाभमेव वर्गो विधीयते ॥
 स्नेहे काथस्य चत्वारो भागाः स्नेहस्य पञ्चमः ।
 क्रुद्धेऽनिले चतुर्थस्तु षष्ठः पित्ते कफेऽष्टमः ॥
 सर्वेषु चाष्टमो भागः कल्कानां लक्षणं पुनः ।
 चौरं मूत्रं फलं क्षीरमर्धं मांसरसं तथा ॥
 युक्त्वा प्रकम्पयेद्भोमान् निरुहे कम्पनालियं ।
 कक्कषेष्टकपायाणामविवेकाद्विषग्वरैः ॥

वस्तिस्तु कल्पितेऽस्य कृतस्थादानं यथार्थकृतम् ।

दत्त्वा दौ सैन्यवस्थां च मधुनः प्रसृतदयम् ॥

पात्रे तलेन मथ्योयादनुखेदं जनैः जनैः ।

सम्यक् सुमथिते दद्यात्फलकस्तमतः परम् ॥

ततो यथोचिताम् कस्तकान् भागैः सैः क्षुण्णपेषितान् ।

गम्भीरे भाजनेऽन्यस्मिन्मथ्योयात्तं खजेन च ॥

यथा च साधु मन्येन न साक्षे न तनुः समः ।

कषायप्रसृतान्पञ्च सुपूतांस्तत्र दापयेत् ।

रसजीराखमूत्राणां दोषावस्थामवेक्ष्य तु ॥

तत ऊर्ध्वं द्वादशप्रसृतान् च दद्यात् ॥

दत्त्वा दौ सैन्यवस्थां च मधुनः प्रसृतिदयम् ।

विनिर्मथ्य ततो दद्यात्क्षेत्रद्वयं प्रसृतिदयम् ॥

एकीभूते ततः खेदे कस्तकस्य प्रसृतिं क्षिपेत् ।

संमूर्च्छति कषायान्तु चतुःप्रसृतिष्वभितं ॥

वितरेच्च तदा वापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितं ।

एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥

ज्येष्ठायाः खेतु मात्रायाः प्रमाणमिदमीरितं ।

अपह्रासे भिषक्पूर्यात्तदप्रसृतिदापनं ॥

यथावयो निरुद्धाणां कल्पनेयमुदाहृता ।

सैन्यवादिद्रव्यान्तानां सिद्धिकामैर्भिषग्वरैः ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यन्ते वस्तयोऽत्र विभागतः ।

यथादोषं प्रयुक्ता ये क्षुण्णानाविधान्गदान् ॥
 शम्पाकोरुवर्षाभूवाजिगन्धानिशाच्छदैः ।
 पञ्चमूलीयलारास्त्रागुडूचोसुरदारुभिः ॥
 क्षयितैः पालिकैरेभिर्मदनाष्टकसंयुतैः ।
 कलैर्माणिक्यैर्दहवुषामिसिधैर्न्यवैः ॥
 दत्ताङ्गयप्रियङ्गुयायश्वाङ्गयरसाञ्जनैः ।
 दद्यादास्यापनं कोष्णं चैद्राधैरभिसंस्कृतं ॥
 शुष्ठोरुचिकण्डूलाग्नविष्णूचानिलसज्जिनां ।
 यद्वर्णमाहताभोग्नं रक्तमांसवत्प्रदं ॥
 गूडूचीचिकितारास्त्रादशमूलवत्पलैः ।
 क्षयितैः क्षत्तुपिष्टैस्तु प्रियङ्गुञ्जनमैन्धवैः ॥
 शतपुष्पावचारुण्यायवानोकुष्ठविल्वजैः ।
 समुद्धैरक्षमाधैस्तु मदनाङ्कपलान्वितैः ॥
 चैद्रनैलघृतक्षीरशुक्लकाञ्जिकमस्तुभिः ।
 समालोच्य च मूत्रैस्तु दद्यादास्यापनं परं ॥
 तेजोवर्धवतोत्साहवीर्याग्निप्राणवर्द्धनं ।
 सर्वमाहतरोगघ्नं वयःस्थापनमुत्तमं ॥
 सुशःदिपञ्चमूलान्दक्षिणोत्पलवासकैः ।
 शारिवोभीरमञ्जिष्टारास्त्रारेणुपरूपकैः ॥
 पालिकैः क्षयितैः सम्यग्द्रव्यैरेभिस्तु पेपितैः ।
 शृङ्गाटकात्मगुग्गुलुकेसरगुहचन्दनैः ॥

विदारीमिसिमिच्छिष्टाश्यामेद्रयवसिन्धुजेः ।
 फलपद्मकयष्ट्याकैः घौद्रचौरघृताशुतैः ॥
 दत्तमास्थापनं शीतमसुहीनैस्तयाद्रवैः ।
 दाहासृग्दरपित्तासृक्पित्तगुल्माज्वराञ्जयेत् ॥
 रोधचन्दनमस्त्रिधाराक्षानन्तावलर्द्धिभिः ।
 सारिवाहृषकाश्चर्यमेदामधुकपद्मकैः ॥
 स्थिरादिदृष्टमूलैश्च काथैः कर्षत्रयोन्मितैः ।
 पिट्टैर्ज्वककाकोलोपुगर्द्धिमधुकोतपलैः ॥
 प्रपौण्डरीकजीवन्तीमेदारेणुपर्णकैः ।
 अभोहमिसिसिन्धूत्यवत्कोशीरपद्मकैः ॥
 कसेहशर्करायुतैः सर्पिर्मधुपयःशुतैः ।
 द्रवैस्तोत्प्लाव्यैर्वर्जैश्च दत्तो वस्तिः सुश्रीतलः ॥
 गुल्मासृग्दरहृत्पाण्डुरोगान्स्विषमज्वरान् ।
 असृक्पित्तातिसारौ च हन्यात्पित्तकृतानगदान् ॥
 भद्रानिम्बकुलत्याकैकोशातज्यमृतामरैः ।
 सारिवाहृदतीपाठामूर्ध्वारम्बधश्लकैः ॥
 काथः कल्कस्तु कर्तव्यो बलामन्दनसर्षपैः ।
 शैन्धवामरकुष्ठलापिप्पलीवित्तिनागरैः ॥
 कटुतैलमधुसारमूत्रतैलाम्बुसंयुतैः ।
 कार्यमास्थापनं दृष्टं कर्मलापाण्डुमेहिनां ॥
 मेदस्तिनामनश्रीनां कंफरोगाशनदिषां ।

गलगण्डगरग्लानिशीपदोदररोगिणां ॥
 दशमूलीनिशाविल्वपटोलविफलामरैः ।
 कथितैः कल्कपिष्टैस्तु मुस्तसैन्धवदारुभिः ॥
 पाठांमागधिकेन्द्राङ्गैस्त्रैलचारमधुप्लुतैः ।
 क्षुर्यादास्यापनं सम्यग्मूत्राक्षफलयोजितं ॥
 कफपाण्डुमदालस्यमूत्रमारुतसंघ्निनां ।
 श्रामाटोपापचोक्षेष्मगुल्मक्रमिविकारिणां ॥
 वृषाग्नभेदवर्षाभूधान्यगन्धर्व्वहस्तकैः ।
 दशमूलवलामूर्व्यायवकोलनिशाप्लवदैः ॥
 कुलत्यविल्वभूमिभैः कथितैः पलसप्तितैः ।
 कल्कैर्मदनयष्ट्याङ्गपद्मन्यामरसर्पणैः ॥
 पिप्पलीमूलसिन्धूत्ययमानीमिषिवत्सकैः ।
 क्षौद्रेक्षुक्षीरगोमूत्रसर्पिर्क्षीरसप्लुतैः ॥
 त्वर्षमास्यापनं काव्यं संघट्टवज्ज्वररोगिणां ।
 मृध्रशीर्षकंराष्ट्रीलातूणीगुल्मगदापहं ॥
 राक्षारग्वधवर्षाभूकटुकोशीरवारिदैः ।
 चायमाणाष्टतारंक्तापञ्चमूलविभीतकैः ॥
 सबलैः पालिकैः क्षायः कल्कस्तु मदनाप्यितैः ।
 यष्ट्याङ्गमिषिसिन्धूत्यफलनिन्द्यवाङ्गयैः ॥
 रसाञ्जनरसक्षौद्रद्राक्षाभोवीरसंयुतैः ।
 पुक्तो वस्तिः सुखोष्णोऽयं भासगुक्त्वलौजशां ॥

आयुषोऽग्निश्च संस्कर्त्ता हन्ति चाशु गदानिमान् ।
 गुल्मासृग्दरवोसर्पमूत्रकृच्छ्रतत्रयान् ॥
 विषमज्वरमर्शांसि यक्ष्णीं वातकुण्डलीं ।
 भानुजह्वाग्निरोक्लिष्टहोदावर्त्तमाहतान् ॥
 वातासृक्शर्कराष्ठोलाकुक्षिशूलोदराहवो ।
 रक्तपित्तकफोन्मादप्रमेहाभानघ्नहान् ॥
 वातग्नौषधनिःकाथाः सैन्धवत्रिवृतायुताः ।
 घास्ताः सुखोष्णा योज्याः स्युर्जस्तयः कुपितेऽनिले ॥
 न्ययोधादिगणकाथाः काकोल्यादिममायुताः ।
 विधेया वस्तयः पित्ते ससर्पिष्काः सशर्कराः ॥
 आरम्बधादिनिःकाथाः पिप्पल्यादिसमायुताः ।
 सक्षौद्रमूत्रा देयाः स्युर्जस्तयः कुपिते कफे ॥
 शर्करेक्षुरसक्षीरघृतयुक्ताः सुशीतलाः ।
 क्षीरवृक्षकषायाद्या वस्तयः शोणिते हिताः ॥
 गोधनद्रव्यनि काथास्तत्कल्कस्यैहसैन्धवैः ।
 युक्ताः खजेन भयिना वस्तयः शोधनाः सृताः ॥
 विफलाकाथगोमूत्रक्षौद्रचारसमायुताः ।
 ऊषकादिप्रतीवापा वस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥
 वृंहणद्रव्यनि काथाः कल्कैर्मधुरैर्युताः ।
 सर्पिर्मौसरसोपेता वस्तयो वृंहणाः स्मृताः ॥
 चटकाण्डोच्चटकाथाः सक्षीरघृतशर्कराः ।

आत्मगुप्ताफलावापाः स्रुता वाजीकृता नृशम् ॥
 विदार्यैरावतीश्रेणुशालालोधन्वनाङ्कुराः ।
 क्षीरसिद्धाः क्षौद्रयुताः सास्त्राः पिच्छिलसंज्ञिताः ॥
 वाराहमाहिवैरभ्रवैडालैण्येयकौकुटम् ।
 सद्यस्कमसृगण्डं वा देयं पिच्छिलवस्तिषु ॥
 मिथङ्गादिगणकाया अम्बुष्ठाद्येन संयुताः ।
 सक्षौद्राः सघृताश्चैव याहिणो वस्तयः स्रुताः ॥
 एतेष्वेव च योगेषु खेहाः सिद्धाः पृथक्पृथक् ।
 समलोष्वथ वा सम्यग्विधेयाः खेदवस्तयः ॥
 बन्ध्यानां शतपाकेन शोधितानां ययाक्रमम् ।
 बलातैलेन देयाः स्युर्बल्यस्त्रैर्वृतेन च ॥
 नरस्योत्तमसत्त्वस्य तीक्ष्णं वस्तिं निधापयेत् ।
 मध्यमं मध्यमत्त्वस्य विपरीतस्य वै मृदुं ॥
 एवं कालं बलं दोषं विकारश्च विकारवित् ।
 वस्तिद्रव्यबलं चैव वीक्ष्य वस्तोन् प्रयोजयेत् ॥
 दद्यादुत्कृष्टमन्पूर्वं मध्ये दोषहरं पुनः ।
 पयाम्ममनोयश्च दद्यादस्तिं विचक्षणः ॥
 एरण्डबीजं मधुकं पिप्पलीमैन्धवं वचा ।
 श्वपुषाफलकल्काश्च वस्तिदुत्कृष्टमनः स्रुतः ॥
 शताङ्गा मधुकं बीजं कोटजं फलमेव च ।
 मकराक्षिकं संगोमूत्रं वस्तिर्दोषहरः स्रुतः ॥

- प्रियङ्गुमधुकं मुस्ता तथैव च रसाञ्जनम् ।
 वस्तिरः शस्यते वस्तिर्दोषाणां श्मनः परः ॥
 - नृपाणां तत्समानानां तथा सुमहतामपि ।
 नारोणां सुकुमाराणां शिशुस्यविरयोरपि ॥
 दोषनिर्हरणार्थाय बलवर्णोदयाच्च च ।
 समोभेनापदेक्ष्यामि विधानं माधुतैलिकं ॥
 धानस्त्रीभोज्यपानेषु नियमश्चात्र नोच्यते ।
 - फलञ्च विपुलं दृढं व्यापदाज्ञाप्यसम्भवः ॥
 योऽप्यस्त्वतः सुखेनैव निरुद्धक्रममिच्छता ।
 यदेच्छति तदेवैष प्रयोक्तव्यो विपश्चिता ॥
 मधुतैलैः समे स्यातां काथश्चैरण्मूत्रजः ।
 यत्तद्धैः शतपुष्पायः सतोऽर्द्धं सैन्धवस्य च ॥
 फलेनैकेन संयुक्तः स्वजेन च विलोडितः ।
 देयः सुखोष्णो भिषजा माधुतैलिकसंश्रितः ॥
 वचामधुकैलञ्च काथः सरससैन्धवः ।
 पिप्पलीफलसंयुक्तो वस्तिर्युक्तरथः स्मृतः ॥
 सुरदाह वरा रास्त्रा शतपुष्पा वचा मधु ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥
 पञ्चमूलोक्तवायञ्च तैलं मागधिका मधु ।
 वस्तिरेष विधातव्यः सप्रताकः ससैन्धवः ॥
 - यवकोलकुलत्पानां काथो मागधिका मधु ।

सैन्धवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥
 मुस्तापाठाभृतातिक्तावलारास्त्रापुनर्नवाः।
 मञ्जिष्ठारम्बधोशीरचायमाणखगोक्षुरान् ॥
 पालिकान्धमूलाल्पसहितान्मदनाष्टकम्।
 जलाढके पचेत्कार्यं पादशेषं पुनः पचेत् ॥
 शीरप्रत्येन संयुक्तं शीरशेषं परिक्षुतम्।
 पादेन जाङ्गलरसस्तथा मधुघृतं समम् ॥
 शताङ्गाफलिनोयष्टोवत्सकैः सरसाञ्जनैः।
 कार्पवैः सैन्धवयुतैः कल्कैर्वसिः प्रयोजितः ॥
 वातासृग्मोक्षशोफार्शोगुल्ममूत्रविबन्धनुत्।
 विसर्पज्वरविद्वङ्गरक्तपित्तविनाशनः ॥
 बल्यः सञ्जीवनी दृढयक्षुथः शूलनाशनः।
 क्षापनानामयं राजा वस्तिर्मुस्तादिको मतः ॥
 अवेक्ष्य भेषजं बुद्ध्या विकारश्च विकारवित्।
 धीजेनानेन मतिमान्कुर्यादस्तिशतान्यपि ॥
 अजीर्णं न प्रयुञ्जीत दिवास्त्रप्तं च वर्जयेत्।
 आहाराचारिकं शेषमन्यद्युक्तं समाचरेत् ॥
 यस्मान्मधु च तैलञ्च प्राधान्येन प्रदीयते।
 माधुतैलिक इत्येवं भिषद्भिर्वसिदृश्यते ॥
 रथेष्वपि च युक्तेषु हस्त्येषु चापि कल्पिते।
 यस्मान्न प्रणिषिद्धोऽयमतो युक्तरथः स्मृतः ॥

बलोपचयवर्णानां यस्माद्भाविभूतस्य च ।
 भवत्येतेन सिद्धिस्तु सिद्धबलिरतोमतः ॥
 सुखिनामल्पदोषाणां नित्यं श्लिग्धाश्च ये नराः ।
 मृदुकोष्ठाश्च यं तेषां विधेया माधुनैलिकाः ॥
 मृदुत्वात्पादधीनत्वादकृतज्ञविधिसेवनात् ।
 शकवलिप्रदानाच्च सिद्धवस्तिस्रयश्चरा ॥

॥ एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथात आतुरोपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 स्नेहपीतस्य वान्तस्य विरिक्तस्य सुतासृजः ।
 निरुद्धस्य च कायाग्निर्भेन्दो भवति देहिनः ॥
 सोऽत्रैरत्ययंगुहमिरुपयुक्तैः प्रशाम्यति ।
 अल्पोमहद्विभेदभिन्नादितोऽग्निरिवेन्धनैः ॥
 सचाल्पैर्लघुभिश्चात्रैरुपयुक्तैर्विवर्द्धते ।
 काष्ठैर्गुणभिरल्पैश्च सन्धुचित इवानल ॥
 इतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिः स्मृतः ।
 वीणि चात्र प्रमाणानि प्रस्थोऽर्द्धाढकमाढकं ॥
 तत्रावरं प्रस्थमात्रं दे प्रथे मध्यमोत्तमे ॥
 प्रस्थे परिश्रुते देया यवागूः स्वल्पतण्डुलाः ।
 दे चैवार्द्धाढके देये तिस्रश्चाष्टाढके गते ॥
 विलेपीमुचिताद्भक्ताचतुर्थोऽन्नकृतां ततः ।

दद्याद्युक्तेन विधिना क्लिन्नसिक्थामपिच्छिलां ॥
 अस्त्रिगधलवणं स्वच्छमुद्रयूषधुतान्ततः ।
 अंगद्वयप्रमाणेन दद्यात्सुस्त्रिगधमोदनं ॥
 ततः सघृतमण्डेन चक्षुर्नेन्द्रियबोधिना ॥
 बीनंशान्वितरेद्भोक्तुमातुरायौदनं मृदुं ।
 ततो यथोचितं भक्त्यभोक्तुमस्मै विचक्षणः ॥
 लावणैरहरिणादीनां रसैर्दद्यात्सुसंस्कृतैः ।
 दीनमध्यान्तमेवैव विरेकेषु विधिः स्मृतः ॥
 एकदित्रिगुणः सम्यगाहारस्य क्रमो हितः ।
 कफपित्ताधिकान्मद्यनित्यान्दीनविशोधितान् ॥
 पेयाभिर्यन्द्यैर्त्तेर्षा तर्पणादिक्रमो हितः ।
 वेदमालाभनियमशोकवैचित्यहेतुभिः ॥
 मरानुषोषितांश्चापि विरिक्तवदुपाचरेत् ।
 आढकाङ्गुलकप्रत्यसङ्ख्यां शेषा विरेचने ॥
 एको विरेकः श्लेष्माप्ली म द्वितीयोऽस्ति कथन ।
 यत्तं यच्चिविधं प्रोक्तमतस्तत्र क्रमस्तिथा ॥
 तच्चानुकममेकानु यत्तस्यः सकृदाचरेत् ।
 द्विराचरेन्मध्यमलक्ष्मीनारान्दुर्ध्वलक्ष्म्या ॥
 केचिदेवं क्रमं प्राहुर्मन्दमध्यान्तमायिषु ।
 संसर्गेण विवृद्धेऽपि दोषकोपभयाद्भजेत् ॥

। माक्खादुतिकौ खिग्धाबलवणान्कटुकं ततः ।

स्वादबलवणान्मूयः स्वादुतिकावतः परं ॥

खिग्धरूचायसांश्चैव व्यत्यासात्स्वस्ववत्ततः ।

केवलं स्नेहपीतो वा वान्तो यस्यापि केवलं ॥

स सप्तरात्रं मनुजो भुञ्जीत लघु भोजनं ।

कृत, सिगावधो यस्य कृतं यस्य च शोधनं ॥

स ना परिहरेन्मांसं यावदा बलवान्भवेत् ।

एकैकस्मिन्परिहरेदसौ वसौ च्छं व्यंश्च ॥

द्वितीये तु परोक्षारे यथायोगं समाचरेत् ।

तैलपूर्णमष्टङ्गाण्डसधर्माणो ज्ञातुराः ॥

। खिग्धश्छद्वाचिरोगात्तां ज्वरातीसारिणश्च ये ।

क्रुध्यतः क्रुपितं पित्तं क्रुध्यैः तांस्तानुपद्रवान् ॥

। आयास्यत, शोचतो वा चित्तं विभ्रमश्चकति ।

। मैथुनोपगमाद्द्वोरान्व्याधीनाप्नोति दुर्मतिः ॥

। आलेपकं पक्षधातमङ्गप्रयहमेव च ।

। गुह्यप्रदेशे श्वयंशु कामशयौ च दारुणौ ॥

। क्रवचापि रुधिरं सरजस्कं प्रवर्त्तते ।

समते च दिवास्त्रप्रात्तांस्तान्व्याधीनकफात्मकान् ॥

शोहोदरं प्रतिश्याचं पाण्डुतां श्वयंशु ज्वरं ।

मोहं सदनमङ्गानामविपाकं तथारुचिं ॥

तमसा चाभिभूतस्तु स्वप्नमेवाभिनन्दति ।

उच्चैःमभाषणाद्वायुः शिरस्थापादयेद्गुर्ज ॥
 श्रान्ध्यं जाड्यमजिघ्रत्वं वाधिर्यं मूकतां तथा ॥
 हनुभोक्षमधोमन्यमर्दितञ्च सुदारुणं ।
 मेघस्तथं निमेषं वा तृष्णां काशं प्रजागरं ॥
 लभते दन्तचालञ्च तांसांश्चान्यानपद्रवान् ।
 यामयानान्तु लभते चर्द्दिमूर्च्छाभ्रमक्रमान् ॥
 तथैवाङ्गयहं घोरमिन्द्रियाणाञ्च विभ्रमं ।
 चिरासमाप्तया स्नानाच्छ्राण्या भवति वेदना ॥
 अतिचक्रमणाद्वायुर्जडयोः कुरुते रुजः ।
 सक्वियप्रशोषं शोफं वा पादहर्षमथापि वा ॥
 शीतरुभोगतोयानां सेवा मारुतदृढये ।
 ततोऽङ्गमर्दं विष्टम्भशूलभानप्रवेपकाः ॥
 वातातपाभ्यां वैवर्ण्यं ध्वरं चापि समाप्नुयात् ।
 विरुद्धाध्यग्रनान्मृत्युं व्याधिं वा घोरमृच्छति ॥
 असात्त्वभोजनं हन्याद्बलवर्णमसंशयं ।
 अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते नै प्रमाणतः ॥
 रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ।
 व्यापदां कारणं वीक्ष्य व्यापत्स्वेतासु बुद्धिमान् ॥
 प्रयतेतातुरारोग्ये प्रत्यनीकेन हेतुना ॥

विरिक्तवान्तैर्हरिणैश्चान्नावकाः शशय केच, समयुगतिक्तिरिः ।

सपष्टिकाश्चैव पुराणशास्त्रयस्तैव मुक्ता लघु यच्च कीर्तितं ॥

॥ चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो धूमनस्य कवलयद्विचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

धूमः पञ्चविधो भवति । तद्यथा । प्रायोगिकः स्नेहो वैरेचनः
कासघ्नो वामनीयश्चेति ॥

तत्रैलादिना कुष्ठतगरवर्ज्येण स्रष्टृणपिष्टेन द्वादशाङ्गुलं ग्र
काण्डं क्षौमेणाष्टाङ्गुलं वेष्टयित्वा लेपयेद्देवा वर्तिः प्रायोगिके ।
स्नेहफनसारमधूच्छिष्टसर्ज्जरसगुग्गुलुप्रसृतिभिः स्नेहमिश्रैः स्ने
हने । शिरोविरेचनद्रव्यैर्विरेचने । हृदयकण्डकारिकाभि
कटुककांसर्द्धैर्हृन्मिद्वद्दोलह्मनशिलाक्षिप्ररुहाकर्कटशृङ्गीप्र
सृतिभिः कासहरैश्च कासघ्ने । वायुचर्मखुरशृङ्गकर्कटकास्त्रि
शृङ्गकनक्यवक्षूरकमिप्रसृतिभिर्वामनीयेश्च वामनीये ॥

तत्र वस्तिनेत्रद्रव्यैर्धूमनेत्रद्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति । धूम
नेत्रन्तु कनिष्ठिकापरिणादमये कलायमात्रं स्रोतो मूलेऽङ्गुष्ठपरि
णादं धूमवर्तिप्रवेशस्रोतोऽङ्गुलान्यष्टचत्वारिंशत्प्रायोगिके । द्वाविंश
त्स्नेहने । चतुर्विंशतिर्विरेचने । षोडशाङ्गुलं कासघ्ने वामनीये च ।
एतैश्चपि कोलास्त्रिमात्रच्छिद्रे भवतः । अणनेत्रमष्टाङ्गुलं अणधूप
मार्थं कलायपरिमण्डलं कुलत्थवाहिस्रोत इति ॥

अथ सुखोपविष्टः सुमनाश्च ज्वधोदृष्टिरतन्द्रितः स्नेहाकां प्रदी
प्रागां वर्ति नेत्रस्रोतसि प्रणिधाय धूमं पिबेत् ।

मुखेन तं पिबेत्पूर्वं नासिकाभ्यां ततः पिबेत् ।

मुखपीतं मुखेनैव वमेत्पीतञ्च नासया ॥

मुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निर्हरेत् ।

तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिस्तत्र विहन्यते ॥

विशेषतस्तु प्रायोगिकं घ्राणेनाददीत खेहनं मुखनासाभ्यां नासि
कया वैरेचनं मुखेनैवेतरौ तत्र प्रायोगिके वर्त्ति व्यपगतशरकाण्डा
निवातातपशूष्कामङ्गारेष्ववदीप्य नैवमूलखेतसि प्रयुज्य धूममाह
रेतिश्रूयात् । एवं खेहनं वैरेचनिकञ्च कुर्यादिति । इतरयोर्व्यपेतधू
मोङ्गार स्थिरे समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वर्त्ति मूलच्छिद्रेणान्येन
शरावेण पिधाय तस्मिन् छिद्रे नेत्रमूले संयोज्य धूममासेवेत ॥
प्रयान्ते धूमे वर्त्तिमग्निसिंहां प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पाययेदादौष
विशुद्धैरेव धूमपानोपायविधिः ॥

तत्र शोकश्रमभयामर्षाण्यविपरिक्लृप्तमदमूर्च्छादाहपिपासा
पाण्डुरोगतामुष्णोष्णच्छर्दिशिरोऽभिघातोद्गारापतर्पिततिमिरप्रमे
हादराभानोद्धातांती वासवद्विदुर्बलविरिक्तास्यापितजागरित
गर्भिणीरुचक्षीणघेतारस्कमधुघृतदधिदुग्धमक्षयमद्यवागूषिता
क्षयकफाद्य न धूममासेवेरन् ॥

अकालपीतः कुरुते भ्रमेमूर्च्छाशिरोरुजः ।

घ्राणयोचाक्षिजिज्ञानामुपघातश्च दारुणं ॥

आंशस्तथो धूमा दादशसु कालेषूपोदयाः । तद्यथा । घृतदन्त
प्रचलनमन्यस्तानमोजनदिवास्वप्नेयुनच्छर्दिमूर्च्छाशारेदपितश्ल
यमान्तेष्विति । तत्र मूर्च्छाशारवयुहवितमेयुनान्तेषु स्नेहिक
स्यानच्छर्दनदिवास्वप्नान्तेषु वैरेचन ॥

था नखं शिरोविरेचनं प्रतिमर्शाऽवपीडः प्रथमनक्ष । तेषु
 नखं प्रधानं शिरोविरेचनञ्च नखैर्विकल्पः प्रतिमर्शः शिरोविरेचनं
 विकल्पोऽवपीडः प्रथमनक्ष । ततो नखग्रन्थः पञ्चधा निपातितः ॥
 तत्र यः स्नेहनाथं शून्यशिरसां यीवास्कन्धोरसां बलजननाथं
 दृष्टिप्रसादजननाथं वा स्नेहो विधीयते तस्मिन्नेषोपेको नम्यग्रन्थः ॥
 तत्तु नखं देयं वाताभिभूते शिरसि दन्तकेशशृङ्गप्रपातदारुण
 कर्णशूलकर्णव्येडतिमिरस्वरोपघातनासरोरगास्थशोषापवाङ्गका
 कालजबलीपलितप्रादुर्भावदारुणप्रबोधेषु वातपैत्तिकेषु मुख
 रोगेष्वन्येषु च वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति ॥

शिरोविरेचनं स्नेहणाभिव्याप्तानुकण्ठशिरसामोचकमि
 रोगौरवशूलपीनसाक्षावभेदककृमिप्रतिश्यायोपसारगन्धाज्ञाने
 व्वन्येषु चोर्द्ध्वजन्तुगतेषु कफजेषु विकारेषु शिरोविरेचनद्रव्यैस्तस्मि
 न्नैव वा स्नेहेनेति ॥

तत्रैतद्विविधमभुक्तवतोऽवकाशे पूर्वाङ्गे क्षेमरोगिणां मध्याङ्गे
 पित्तरोगिणामपराङ्गे वातरोगिणाम् ॥

अथ पुरुषाय शिरोविरेचनीयाय दन्तकाष्ठधूमपानाभ्यां विशु
 द्धवत्तस्रोतसे पाणितापपरिस्निग्धमृदितगलकपोलललाटप्रदेशाय
 वातातपरजोक्षीनवैश्वानुत्तानशायिने प्रसारितकरचरणाय कि
 क्षित् प्रविलम्बितशिरसे वस्त्राच्छादितनेत्राय वामदक्षप्रदेशिन्ययो
 न्नामितनासाय विशुद्धस्रोतसि दक्षिणहस्तेन स्नेहमुष्णानुतप्तं
 रजतसुवर्णताम्रमृत्पात्रशुक्तीनामन्यतमस्यं शुक्त्वा पितुना वा सु

था नखं शिरोविरेचनं प्रतिमंशाऽवपीडः प्रथमनख । तेषु
 नखं प्रधानं शिरोविरेचनञ्च नखविकल्पः प्रतिमंशः शिरोविरेचन
 विकल्पोऽवपीडः प्रथमनख । ततो नखग्रन्थः पञ्चधा निपातितः ॥
 तत्र यः खेदनाथं शून्यशिरसां शीवास्कन्धोरसां वलजननाथं
 दृष्टिप्रसादजननाथं वा खेदो विधीयते तस्मिन्नेष्वेपिको नखग्रन्थः ॥
 तच्च नखं देयं वाताभिभूते शिरसि दन्तकेश्यश्रुप्रपातदारुण
 कर्णशूलकर्णखेदतिमिरस्वरूपघातनासरोगास्थशोषापापवाज्जका
 फालजबलीपक्षितमादुर्भावदारुणप्रयोधेषु वातपैत्तिकेषु मुख
 रोगेष्वन्येषु च वातपित्तहरद्रव्यभिद्धेन खेदेनेति ॥

शिरोविरेचनं क्षेमणाभिव्याप्तनालुकण्डशिरसामरोचकशि
 रोगौरवशूलपीनसाङ्कावभेदककृमिप्रतिश्यायापस्मारगन्धाश्च ने
 ध्वन्येषु चोर्द्धजवृगतेषु फफजेषु विकारेषु शिरोविरेचनद्रव्यैस्तस्मि
 न्नेन वा खेदेनेति ॥

तत्रैतद्विविधमभुक्तवतोऽन्नकासे पूर्वोक्ते क्षेमरोगिणां मध्याह्ने
 पित्तरोगिणामपराह्णे वातरोगिणाम् ॥

अथ पुरुषाय शिरोविरेचनीयाय दन्तकाष्ठधूमपानाभ्यां विशु
 द्धवस्त्रस्रोतसे पाणितापपरिस्त्रिचमृदितगलकपोचललाटप्रदेशाय
 वातातपरजोक्षीनवेय्यन्युत्तानशायिने^१ प्रसारितकरचरणाय कि
 चित् प्रविलम्बितशिरसे वस्त्राच्छादितनेत्राय वामहस्तप्रदेशिन्ययो
 नामितनासाय विशुद्धस्रोतसि दक्षिणहस्तेन खेदमुष्णानुतप्त
 रजतसुवर्णताम्रमृत्पात्रशुक्तीनामन्यतमस्यं शुक्त्वा पिचुना वा सु

था नखं शिरोविरेचनं प्रतिमर्गोऽवपीडः प्रथमनक्ष । तेषु
 नखं प्रधानं शिरोविरेचनञ्च नखविकल्पः प्रतिमर्गं शिरोविरेचन
 विकल्पोऽवपीडः प्रथमनक्ष । ततो नखग्रन्थः पञ्चधा निपातितः ॥
 तत्र यः खेदनार्थं शून्यशिरसां शीवास्कन्धोरसां बलजननार्थं
 दृष्टिप्रसादजननार्थं वा खेदो विधीयते तस्मिन्नेषैपिको नखग्रन्थः ॥
 तन्तु नख्यं देयं वाताभिभूते शिरशि दन्तकेशशृङ्गप्रपातदारुण
 कर्णशूलकर्णव्येडतिमिरस्वरोपघातनासरोगास्त्रोपापवाङ्मका
 कालजबलीपलितप्रादुर्भावदारुणप्रबोधेषु वातपैत्तिकेषु मुख
 रोगेष्वन्येषु च वातपित्तहरद्रव्यमिद्वेन खेदेनेति ॥

शिरोविरेचनं क्षेपणाभिव्याप्तानुकण्डशिरसामोचकृमि
 रोगौरवशूलपीनसाह्वानभेदककृमिप्रतिश्यायापसारगन्धाज्ञाने
 ष्वन्येषु चोर्द्ध्वजन्तुगतेषु कफजेषु विकारेषु शिरोविरेचनद्रव्यैस्तस्मि
 द्वेन वा खेदेनेति ॥

तत्रैतद्विविधमभुक्त्वतोऽन्नकाले पूर्वाङ्गे क्षेमरोगिणां मध्याङ्गे
 पित्तरोगिणामपराङ्गे वातरोगिणाम् ॥

अथ पुरुषाय शिरोविरेचनीयाय दन्तकाष्ठधूमपानाभ्यां विशु
 द्धवस्त्रस्रोतसे पाणितापपरिस्त्रिभृदितगलकपोलललाटप्रदेशाय
 वातातपरजोह्वानवेशान्युत्तानशायिने प्रसारितकरचरणाय कि
 क्षित् प्रविलम्बितशिरसे वस्त्राच्छादितनेत्राय वामहस्तप्रदेशिन्यग्रो
 त्रामितनासाय विशुद्धस्रोतसि दक्षिणहस्तेन खेदमुष्णानुतप्तं
 रजतसुवर्णताम्रमृत्पात्रशुक्तीनामन्वतमख्यं शुक्त्वा पिचुना वा सु

खाणं स्नेहमद्रुतमासिञ्चेदव्यवच्छिन्नधारं यथा नैवे न प्राप्नोति ॥

स्नेहेऽवसिञ्च्यमाने तु शिरो नैव प्रकम्पयेत् ।

न कुप्येन्न प्रभाषेच्च न क्षुण्येन्न हसेत्तथा ॥

एतैर्हि विहतः स्नेहो न सम्यक्प्रतिपद्यते ।

ततः कासप्रतिश्यावशिरोऽचिगदसम्भवः ॥

तस्य प्रमाणमष्टौ विन्दवः प्रदेक्षिनीपर्वदयनिःसृताः प्रथममा
त्रा दितोया शुक्तिस्तृतीया पाणिशुक्तिरित्येतास्त्रिस्तो मात्रा य
थावत् प्रथोज्याः । स्नेहनस्य नचोपगिलेत्कथंचिदपि ॥

शृङ्गाटकमभिज्ञाव्य निरेति वदनाद्यया ।

कफोत्क्षेपभयाच्चैव निष्ठोवेदविधारयन् ॥

दत्ते च पुनरपि संस्नेह्य गलकपोलादीन्भूममासेवेत भोजये
च्चैनमभिर्यान्दि ततोऽस्याचारिकमादिशेत् । रजोधूमस्नेहातपन
द्यद्रवपानशिरःस्नानातिथानक्रोधादीनि च परिहरेत् ।

तस्य योगातियोगानां विज्ञानं भवति ॥

लाघवं शिरसो योगे सुखसुप्रप्रबोधनम् ।

विकारोपशमः शुद्धिरिन्द्रियाणां मनःसुखम् ॥

कफप्रसेकः शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रमः ।

लक्षणं मूढ्यतिस्त्रिगुणं रुचं तत्रावचारयेत् ॥

अयोगे चैव वैगुण्यमिन्द्रियाणाञ्च रुचता ।

रोगाशान्तिश्च तत्रेष्टं भूयो नस्यं प्रयोजयेत् ॥

चत्वारो विन्दवः वद्धां तथाष्टौ वा यथावेत्तं ।

शिरोविरेकस्तेहस्य प्रमाणमभिनिर्दिशेत् ॥
 नखे क्षीण्युपदिष्टानि लक्षणानि प्रयोगतः ।
 शृङ्गहीनातिमंजानि विषेपास्त्रास्तचिन्तकैः ॥
 साधवं शिरसः शृङ्गि. स्रोतसां व्याधिनिर्जयः ।
 चित्तेन्द्रियप्रसादस्य शिरसः शृङ्गिलक्षणम् ॥
 कण्डूपदेषो गुरुता स्रोतसाङ्गफणं स्रवः ।
 मूर्द्ध्नि हीनविशृङ्गे तु लक्षणं परिकीर्तितम् ॥
 मस्तुलुङ्गागमो वातवृद्धिरिन्द्रियविभ्रमः ।
 शून्यता शिरसश्चापि मूर्द्ध्नि गाढविरेचिते ॥
 हीनानिशृङ्गे शिरसि कफवातप्रमाचरेत् ।
 सम्यग्विशृङ्गे शिरसि सर्पिर्नक्षत्रं निषेधयेत् ॥
 एकान्तरं ज्ञान्तरं वा सप्ताहं वा पुनः पुनः ।
 शकविंशतिरात्रं वा यावद्वा साधु मन्यते ॥
 कारुतेनाभिभूतस्य वात्यक्तं यस्य देहिनः ।
 दिकास्तथापि दातव्यं नखं तस्य विजामता ॥

अवपीडस्तु शिरोविरेचनवदभिव्यन्दसर्पदष्टविधं ज्ञेयं दद्यात्
 शिरोविरेचनद्रव्याणामन्यतममवपीड्यावपिथ्य चेतोविकारकृमि
 विषाभिपन्नानां चूर्णं प्रथमेत् । शर्करेक्षुरसचीरघृतमांसरसानाम
 न्यतमं क्षीणानां शोणितपित्ते च विदध्यात् ॥

कृशदुर्बलभोरूपां सुकुमारस्य योषिताम् ।

शृताः खेदाः शिरःशृङ्गी कस्तुसोभ्यो यथाहितः ॥

नखेन परिहर्त्तव्यो भुक्तवानपतपितोऽत्यर्थं तद्वृणमतिग्यायो
गर्भिणी पीतखेदोदकमद्यद्रवोऽजीर्णो दत्तवस्तिः क्रुद्धो गरार्त्त
स्तृषितः शोकाभिभूतः आन्तो बालो वृद्धो वेगावरोधितः शिरः
स्नातुकामश्चेति ॥ अनार्त्तवे चाभ्ये मस्यधूमौ परिहरेत् ॥ तत्र
धीनातिमात्रातिशोतोष्णसंहरसाप्रदानातिप्रविलम्बिनशिरस उच्छिं
घतो विचलतोऽभ्यवहरतो वा प्रतिषिद्धप्रदानाच्च व्यापरा
भवन्ति तृष्णोद्गारादयो दीर्घनिमित्ताः चयजासं ॥

भवतस्त्रात्र ॥ नखे शिरोविरेके च व्यापदो द्विविधाः स्मृताः ।

दोषोत्क्रेशात्स्याच्चैव विज्ञेयास्तौ यथाक्रमम् ॥

दोषोत्क्रेशनिमित्तांस्तु जयेच्छमनबोधनैः ।

अथ चयनिमित्तांस्तु यथासं वृद्धं हितम् ॥

प्रतिमर्षस्तुर्द्वयसु कालेषुपादेयः । तद्यथा । तत्स्योत्थितेन
प्रचालितदन्तेन गृह्णाविर्गच्छता व्याथामववायाध्वपरिआन्तेन
मूत्रोच्चारकवलाञ्जनान्ते भुक्तवता कृदितवता दिवास्त्रोत्थितेन सा
यश्चेति ॥

तत्र तत्स्योत्थितेनासेवितः प्रतिमर्षा रात्रावुपचितनासोत्थो
तागतं मलमुपहन्ति मन प्रसादश्च करोति । प्रचालितदन्तेनासे
वितो दन्तामां हृदतां वदनसौमन्यं चापादयति ॥ गृह्णाविर्गच्छता
सेवितो नासोत्थोतसः क्लिप्ततया रजोधूमो वा नाबाधते ॥ व्याथो
ममैथुनाच्च परिआन्तेनासेवितः श्रममुपहन्ति ॥ मूत्रोच्चारान्ते वा
सेवितो दृष्टेर्गुह्यमपनयति ॥ कवलाञ्जनान्ते सेवितो कृष्टिं प्रसा

दयति ॥ अभुक्तवता सेवितः सोतसां विशृङ्खलं लघुनां चापाद
यति ॥ वान्तेनासेवित सोतोविलग्नं श्लेष्माणमपोद्घ भक्तकाङ्क्षामा
प्रादयति ॥ दिवास्वप्नोत्थितेनासेवितो निद्राश्लेषं गुरुत्वं मलं चा
पोद्घ चित्तैकाग्रं जनयति ॥ सायं चासेवितः सुखनिद्राप्रबोधं
चेति ॥

इदमुच्छिद्यत खेदो यावद्वक्तं प्रपद्यते ।

नखे निपिक्तं तं विद्यात्प्रतिमं प्रमाणतः ॥

०. नखेन रोगाः शाम्यन्ति मराणामूर्द्ध्वजनुजा ।

इन्द्रियाणां च वैमल्यं कुर्यादासं सुगन्धि च ॥

हनुदन्तशिरोयोवात्रिकवाङ्मरसां बलम् ।

बलोपलितखालित्यव्यङ्गानां चाप्यसम्भवः ॥

तैलं कफे सवाते स्यात्केवलं पवने वसाम् ।

दद्यात्सर्पिं सदा पित्ते मज्जानं च समाहते ॥

चतुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेव प्रकीर्तितः ।

श्लेष्मस्यानाविरोधितान्तेषु तैलं विधीयते ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि कण्ठग्रहणे विधिम् ।

चतुर्द्धा कवल स्नेही प्रसादी शोधिरोपणौ ॥

स्निग्धोष्णौ स्नेहिको वाते स्वादुशोते प्रसादनः ।

पित्ते कक्षलवणैरुषोष्णैः शोधनः कफे ॥

कषायतिक्रमधुरैः कटूषैरोपणौ श्लेष्मे ।

चतुर्विधस्य चैवास्य विधेर्विषयं प्रकीर्तितं ॥

तत्र त्रिकटुकवचाशर्षपहरीतकीकल्कमालोद्य तैलशुक्तसुरामूत्र
चारमधूनामन्यतमेन सत्त्ववणमभिप्रतप्तमुपस्विन्नमृदितगलकपोल
सलाहप्रदेशो धारयेत् ॥

॥ सुखं सञ्चार्यते यातु मात्रा सा कवले स्मृता ।

असञ्चार्या तु या मात्रा गण्डूषः स प्रकीर्तितः ॥

तावच्च धारयितव्योऽनन्यमनसोऽनतदेहेन यावद्दोषपरिपूर्ण
कपोलत्वं नासास्तेतोमयनपरिस्रावश्च भवति तदा विमोक्तव्यः
पुनश्चान्यो गृहीतव्य इति ॥

एवं श्लेहपयःशौद्ररसमूत्राच्चसमृताः ।

कषायोष्णोदकाभ्याश्च कवला दोषतो हिताः ॥

व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्राग्रधवं ।

इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणं ॥

हीने जात्यकफोत्तेजावरसज्ञानमेव च ।

अतियोगान्मुखे पाकः शोषदृष्ट्यारुचिक्रमाः ॥

शोधनीयविशेषेण भवन्मेवं न संशयः ।

तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ॥

सक्षौद्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहनाशनः ।

कवलस्य विधिर्द्वौष समासेन प्रकीर्तितः ॥

विमल्य भेषजं बुद्ध्या कुर्वीत प्रतिसारणं ।

कल्को रसक्रिया शौद्रं चूर्णं चेति चतुर्विधं ॥

अहुत्यपप्रणीतन्तु यथास्वं मुखरोगिणां ।

तस्मिन्योगमयोगश्च कवलीर्णं विभावयेत् ॥

तानेव श्रमयेद्वाधीष्कवली चानपोहति ।

दोषघ्नमनभिव्यन्दि भोजयेच्च तथा नरं ॥

इति श्रीधौश्रुत आयुर्वेदशास्त्रे चतुर्थं चिकित्सितस्यार्णं समाप्तं ॥

कल्पस्थानं ।

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथातोऽन्नपानरक्षाकल्पं व्याख्यास्यामः ॥
धन्वन्तरिः काशिपतिस्तपोधर्म्मभृतावरः ।
सुश्रुतप्रभृतीन् शिष्यान् यथासाक्षतमासनः ॥
रिपवो विक्रमाकाम्ता ये च स्त्रे हृत्यतां गताः ।
सिसृक्षुः क्रोधविषं विवरं प्राप्य तादृशं ॥
विवैर्निहन्तुर्निपुणं नृपतिं दुष्टचेतसः ।
स्त्रियो वा विविधान् योगान् कदाचित्सुभगेच्छया ॥
विषकन्योपयोगादा क्षणाज्ज्ञादस्त्रवरः ।
तस्माद्देहेन सततं विषाद्रक्ष्यो नराधिपः ॥
यस्माच्च चेतोऽनित्यत्वमश्वत् प्रथितं नृणां ।
न विश्वस्यात्ततो राजा कदाचिदपि कस्यचित् ॥
कुलीनं धार्मिकं स्त्रिगुणं सुश्रुतं सततोत्थितं ।
अलुब्धमग्रठं भक्तं हतज्ञं प्रियदर्शनं ॥

क्रोधपाशयमात्तुर्मदालस्यविवर्जितं ।
 जितेन्द्रियं चमावन्तं शुचिं शीलदयान्वितं ॥
 मेधाविनमसंश्रान्तमनुरक्तं हितैपिणं ।
 पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षं मायाविवर्जितं ॥
 पूर्वेष्टैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहितागदं ।
 महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तदिद्यपूजितं ॥
 प्रशस्तदिग्देशकतं शुद्धिभाण्डं महच्छुचि ।
 सजालकं गवाक्षाद्यामात्मवर्गनियेवितं ॥
 विकचसृष्टं सवितानं कृतार्चनं ।
 परीक्षितस्त्रीपुंस्यं भवेद्यापि महानसं ॥
 तत्राध्यक्षं नियुञ्जीत प्रायोवैद्यगुणान्वितं ।
 शुचयो दक्षिणा दद्यान् विनोताः म्रियदर्शनाः ॥
 सविभक्ताः सुमनसो नोषकेशनखाः स्थिराः ।
 छाता दृढं संयमिनः कृतोष्णीषाः सुसंघताः ॥
 तस्य चाज्ञाविधेयाः स्युर्विधाः परिकर्मिणः ।
 आहारस्थितयस्यापि भवन्ति प्राणिनो यतः ॥
 तस्मान्नमहानसे वैद्यं प्रमादरहितो भवेत् ।
 माह्वानसिकबोद्धारः सौम्योदनिरूपोपिकाः ।
 भवेयुर्दक्षवशगा येचाप्यन्ये तु केषन ।
 इद्विंशो मनुष्याणां वाक्प्रेष्टमुखवैकृतैः ॥
 विद्यादिपथ दातारभेभिर्निर्द्वाय बुद्धिमान् ।

न ददात्युत्तरं पृष्टो विप्रचन् मोहमेति च ॥
 अपार्थं बज्रं सद्दीर्घं भाषते चापि मूढवत् ।
 स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिमकस्मादिलिखेद्देहेत् ॥
 वेपथुर्जायते तस्य ब्रह्मं दान्योऽन्यमोचने ।
 क्षामो विवर्णवक्त्रश्च नखैः किञ्चिच्छिन्नतपि ॥
 आलभेतासहस्रदीनः करेण च शिरोरुहान् ।
 निर्धिद्यासुरयद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः ॥
 वर्त्तते विपरीतस्तु विपदाता विचेतनः ।
 केचिद्भयात् पार्थिवस्य त्वरिता वा तदाज्ञया ॥
 असतामपि सन्तोऽपि चेष्टां कुर्वन्ति मानसाः ।
 तस्मात् परीक्षणं कार्यं भृत्यानामादितो नृपैः ॥
 अस्त्रे पाने दन्तकाष्ठे तथाभ्यङ्गेऽवलोकने ।
 उत्सोदने कषाये च परियेकेऽनुसेपने ॥
 खज्जु वस्त्रेषु शय्यासु कवचाभरणेषु च ।
 पादुकापादपीठेषु श्रेष्ठेषु गजवाजिनानां ॥
 विषजुष्टेषु चान्येषु मस्यधूमाश्रनादिषु ।
 सत्त्वयानि प्रवक्ष्यामि चिकित्सामप्यनन्तरं ॥
 मृपभक्तादिति व्यस्तं सतिषं भवयन्ति ये ।
 तत्रैव ते विनश्यन्ति मक्षिकावायसादयः ॥
 ऊतभुक्तेन चाधेन भृशं चटचटायते ।
 मयूरकण्ठप्रतिमो आयते चापि दुःसहः ॥

मिथ्याचिंसीक्ष्णधूमश्च न चिराच्चोपशाम्यति ।
 चकोरस्याचिवैराग्यं जायते क्षिप्रमेव तु ॥
 दुष्टान्नं विषसंष्टुं म्रियन्ते जीवजीवकाः ।
 को कलः स्वरवैद्यत्यं क्रौञ्चसु मदमृच्छति ॥
 हृद्येन्मयूरउद्विग्नः क्रोशतः शुक्लशरिके ।
 हंसः क्षेडति चात्यर्थं मृङ्गराजसु कूजति ॥
 शिपतो विमृजत्यश्रु विष्टां मुञ्चति मर्कटः ।
 सन्निवृष्टांस्ततः कुर्याद्राशस्तान् मृगपक्षिणः ॥
 वैश्वेनोऽथ विभूषार्थं रक्षार्थञ्चात्मनः सदा ।
 उपचितस्य चान्नस्य वाप्येणोर्द्ध्वं प्रसर्प्यता ॥
 हृत्पीडा भ्रान्तनेत्रत्वं शिरोदुःखञ्च जायते ।
 तत्र नस्याञ्जने कुष्ठं रामठं नलदं मधु ॥
 कुर्याच्छिरीपरजनी चन्दनैश्च प्रलेपनं ।
 यदि चन्दनलेपस्तु तथासुखमवाप्नुयात् ॥
 पाणिप्राप्तं पाणिदाहं नखघातं करोति च ।
 अत्र प्रलेपः श्यामेन्द्रगोपासोमोत्पलानि च ॥
 स चेत् प्रभादान्मोहादा तदन्नमुपसेवते ।
 अष्टौलावत्ततो जिह्वा भवत्यरसेदिनी ॥
 तुघने दद्याते चापि क्षेप्ता चास्यात् प्रसिध्यते ।
 तत्र वाप्येरितं कर्म यच्च स्याद्दान्तकादिकं ॥
 मूर्ध्नि कर्हिमतीसारमाधानं दाहवेपथूः

दन्द्रियाणाञ्च वैकृत्यं कुर्यादामाश्रयं गतं ॥
 तत्राशु मदनालावुविम्बोकोशातकोफनं ॥
 कृद्नेन दध्युदधिह्नामथ वा तण्डुलाम्बुना ॥
 दाहं मूर्च्छामतीसारं नृणामिन्द्रियवैकृतं ।
 आटोपपाण्डुतां कार्श्यं कुर्यात्पकाश्रयं गतं ॥
 विरेचनं सर्पपिष्कं तत्रोक्तं नीलिनीफलं ।
 दध्ना दूषो विषारित्य पेयो वा मधुसंयुतः ॥
 श्वद्रव्येषु सर्वेषु क्षीरमद्योदकादिषु ।
 भवन्ति विविधा राज्यः फेणबुद्बुदजन्ता च ।
 ह्यायाश्च न दृश्यन्ते दृश्यन्ते यदि वा पुनः ॥
 भवन्ति यमलाङ्किद्रास्तन्वोवा विकृतास्तथा ।
 शकस्तृपात्रमांसानि क्लिन्नानि विरसानि च ॥
 सद्यः पर्युषितानीव विगन्धानि भवन्ति च ।
 गन्धवर्णरसैर्हीनाः सर्वे भक्ष्याः फलानि च ॥
 पक्वान्याश्च विशीर्यन्ते पाकमात्मानि यान्ति च ।
 विशीर्यन्ते कूर्चकस्तु दन्तकाष्ठगते विषे ॥
 जिह्वादनौष्ठमांसानां यद्यथुद्योपजायते ।
 अथास्य धातकोपुष्पपथ्याजम्बूफलास्थिभिः ॥
 सचौद्रेः प्रच्छिते शोफे कर्तव्यं प्रतिसारणं ।
 अथ वाहोष्ठमूलानि लक्षः सप्तच्छदस्य वा ॥
 शिरोपमापका वापि सचौद्राः प्रतिसारणं ।

जिह्वानिर्लेखकवर्मा दन्तकाष्ठवदादिशेत् ।
 पिच्छिलो दृढलोऽभ्यङ्गो विवर्णो वा विपाञ्चितः ॥
 स्फोटजन्मरुजास्त्रावत्कृपाकः स्वेदनं ज्वरः ।
 दरुणं चापि मांसानामभ्यङ्गे विषसंयुते ॥
 तत्र शीताद्भुक्षितस्य कर्त्तव्यमनुलेपनं ।
 चन्दनं तगरं कुष्ठमुशीरं क्षेपुष्विका ॥
 सोमवल्कलमृता श्वेता पद्मं कालीयकं त्वचं ।
 कपित्थरसमूचाभ्यां पानमेतच्च युज्यते ॥
 उत्सादने परीषेके कषाये चानुलेपने ।
 शय्यावप्लवतनुचेषु श्रेयमभ्यङ्गलक्षणेः ॥
 केशशतः शिरोदुःखं खेभ्यश्च रुधिरागमः ।
 शन्यिजन्मोत्तमाङ्गेषु विषजुष्टे ॥ लेपने ॥
 प्रलेपो यङ्गशस्तत्र भाविताः कृष्णमृत्तिकाः ।
 कृष्णपित्तघृतश्यामापालिन्दीतण्डुलीयकैः ॥
 गोमयस्त्ररसेवापि हितो वा मालतीरसः ।
 रसो मूषिकपर्णोवा धूमोवागारसभद्रः ॥
 शिरोऽभ्यङ्गः शिरस्त्राणं स्नानमुष्णीषमेव च ।
 रुजश्च विषसंश्लेषाः साधयेदनुलेपवत् ॥
 मुखलेपे मुखं श्यावं युक्तमभ्यङ्गलक्षणेः ।
 पद्मिनीकण्टकप्रख्यैः कण्टकैश्चोपचीयते ॥
 तत्र चोद्भूतं पानं प्रलेपश्चन्दनं घृतं ।

पयस्या मधुकं फञ्जी बन्धुजोवपुनर्नवा ॥

अस्त्रास्थं कुञ्जरादीनां लासास्त्रावोऽविरक्तता ।

स्त्रिकृपायुमेद्रमुष्केषु युक्तेषु स्फोटसम्भवः ॥

तत्राभ्यङ्गवदेवेष्टा यादृवाहनयोः क्रिया ।

शोणितागमनं स्त्रेभ्यः शिरोरुक् कफसंस्त्रवः ॥

मस्यधूमगते लिङ्गमिन्द्रियाणाम्बु वैकृतं ।

तत्र दुग्धैर्गवादीनां सर्पिः सातिविषैः शृङ्गं ॥

पाने नस्ये च सय्येतं हितं समदयन्तिकं ।

गन्धहानिर्विर्वर्णत्वं पुष्पाणां स्त्रानता भवेत् ॥

जिघ्रतश्च शिरीदुःखं वारिपूर्णं च स्त्रोचने ।

तत्र बाष्पेरितं कर्म मुखालेपे च यत्स्त्रुतं ॥

कर्णतैलगते श्रोत्रवैगुण्यं श्रोत्रवेदने ।

कर्णस्त्रावश्च तत्राशु कर्त्तव्यं प्रतिपूरणं ॥

स्त्ररसो वज्रपुत्रायाः सघृतः सौद्रसंयुतः ।

सोमवत्स्त्रसस्यापि सुशोतो हित इत्यते ॥

अश्रूपदेष्टो दाहश्च वेदनादृष्टिविभ्रमः ।

अञ्जने विषसंस्त्रे भवेदान्ध्यमयापि वा ॥

तत्र सद्योघृतं पेयं तर्पणञ्च समागधं ।

अञ्जनं मेघशृङ्गस्य निर्य्यासो वरुणस्य च ॥

मुष्ककस्याजकर्णस्य फेणो गोपित्तसंयुतः ।

कपित्थमेघशृङ्गोश्च पुष्यं भजातकस्य वा ॥

एकैकं कारयेत् पुष्पं वन्धूकाङ्कोठयोरपि ।
 शोफः स्रावस्तथास्त्रापः पादयोः स्फोटजन्य च ॥
 भवन्ति विषजुष्टाभ्यां पादुकाभ्यामसंशयं ।
 उपानत्पादपीठानि पादुकावत् प्रसाधयेत् ॥
 भूषणानि हतार्चीपि न विभान्ति यथा पुरा ।
 स्नानि स्नानानि हन्युश्च दाहपाकावदारणैः ॥
 पादुकाभूषणे युक्तमभ्यङ्गविधिमाचरेत् ।
 विषोपसर्गो वाष्पादिभूषणान्तोद्यदरितः ॥
 समोक्षोपद्रवांस्तस्य विदधीत चिकित्सितं ।
 महासुगन्धिमगदं च प्रवक्ष्यामि तं भिषक् ॥
 पानालेपननस्येषु विदधीताञ्जनेषु च ।
 विरेचनानि तीक्ष्णानि कुर्यात् प्रच्छेदनानि च ॥
 सिरास्य व्यधयेत् क्षिप्रं प्राप्तं विस्त्रावणं यदि ।
 मूर्षिकाजबहा वापि हस्ते बद्धा तु भूपतेः ॥
 करोति निर्व्विषं सर्व्वमन्नं विषसमायुतं ।
 हृदयावरणं नित्यं कुर्याच्च मित्रमध्यगः ॥
 पिवेद्भूतमजेयाख्यममृताख्यञ्च बुद्धिमान् ।
 सर्पिर्दधिपयः क्षौद्रं पिवेद्वा शीतलं जलं ॥
 मयूराक्षबुलान् गोधाः पृषतान् हरिणानपि ।
 सततं भक्षयेच्चापि रसांस्तेषां पिवेदपि ॥
 गोधानकुलमंसेषु हरिणस्य च बुद्धिमान् ।

दद्यात् सुपिष्टां पालिन्दीं मधुकं शर्करान्तथा ॥

शर्करानिविषे देये मायूरे समहौषधे ।

पार्षते चापि देयाः स्युः पिप्पल्यः समहौषधाः ॥

ससौद्रः सघृतश्चैव शिम्बोयूषो हितः सदा ।

विषप्रानि च सेवेत भक्ष्यभोज्यानि बुद्धिमान् ॥

पिप्पलीमधुकसौद्रशर्करेक्षुरसाम्बुभिः ।

ऊर्दयेद्गुप्तहृदयो भक्षितं यदिवा विषं ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथातः स्थावरविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स्थावरञ्जगमश्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।

दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयं ॥

मूलं पञ्च फलं पुष्पं त्वक् चोरेण सारएव च ।

निर्थासो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः ॥

तत्र श्लोककाश्वभारगुञ्जासुगन्धगर्गरककरघाटविद्युच्छिखा
विजयानोत्पष्टा मूलविषाणि ॥

विषपत्रिकालम्बावरदारुककरभ्रमहाकरभाणि पञ्च पञ्च
विषाणि ॥

कुमुदतीव्रेणुकांकरभ्रमहाकरभ्रकूर्कोटकरेणुक्खद्योतकचर्मरी
भगन्भासर्पघातिनन्दनसारपाकानोति दादश्च फलविषाणि ॥

वेवकादम्वस्त्रिजकरभ्रमहाकरग्राणि पञ्च पुष्पविषाणि ॥

अन्तपाचककत्तरीयसौरीयककरघाटकरभ्रनन्दनवराटकानि
सप्तत्वक्भारनिर्व्यासविषाणि ॥

कुमुदग्रीखुहीजालक्षोर्याणि चीणि क्षीरविषाणि ॥

फेणग्नभस्म हरितालश्च द्वे धातुविषे ॥

कालकूटवत्सनाभसर्पपकपालकरुहंमकवेराटकमुलकशृङ्गीविष
प्रपौण्डरीकमूलकहालाहलमहाविषकर्कटकानीति त्रयोदश कन्द
विषाणि । इत्येवं पञ्च पञ्चाशत् स्थावरविषाणि भवन्ति ॥

चत्वारि वत्सनाभानि मुलके द्वे प्रकीर्त्तिते ।

यट्चैव सर्पपाण्याञ्च शेषाण्येकैकमेव तु ॥

उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापी मोह एव च ।

जृम्भाहोद्वेष्टनश्चासा श्लेष्माः पचविषेण तु ॥

मुष्कशोफः फलविषैर्दाहोऽन्नदेष एव च ।

भवेत्पुष्पविषैश्छर्दिताभ्रानं मोह एव च ॥

त्वक्भारनिर्व्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ।

आस्यदौर्गन्ध्यपातुय्यशिरोरुक्कफप्लवाः ॥

फेणागमः क्षीरविषे विद्धेदो जिम्भाजिह्वता ।

शृङ्गीडनं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि ॥

प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत् ।

कन्दजानि तु तोष्ट्रणानि तेषां वक्ष्यामि विस्तरं ॥

स्थानाज्ञानं कालकूटे वपेशुः क्षय एव च ।

शीवास्तम्भो वत्सनाभे पीतविष्णुचनेत्रता ॥

सर्पपे वातवैगुण्यमानाहो यन्निजम् च ।

१ शीवादौर्बल्यवाक्मङ्गौ पालकेऽनुमताविह ॥

प्रभेकः कर्दमाख्ये तु विज्ञेदो नेत्रपीतता ।

वैराटके नाङ्गदुःखं शिरोरोगश्च जायते ॥

शात्रस्तम्भो वैपद्युज्ज जायते मुस्तकेन तु ।

शृङ्गीविषेणाङ्गमाददाक्षोदरविट्द्वयः ॥

पुण्डरीकेण रक्तत्वमन्त्रेणार्द्धद्विस्तथोदरे ।

वैवर्ण्यं मूलकैश्चर्द्दिर्हिक्वाशोफप्रमूढताः ॥

चिरेणोच्छ्वसिति श्यावो नरो हालाहेलन वै ।

महाविषेण हृदये यन्निष्फूलोद्गमौ भृशं ॥

कर्कटेनोत्पतत्यूर्ध्वं हसन्दन्तान्दग्रत्यपि ।

कन्दजान्युपवीर्याणि प्रयुक्तानि चयोदश ॥

सर्वाणि कुशलैर्ज्ञेयान्येतानि दशभिर्गुणैः ।

रुचमुष्णं तथातीक्ष्णं सूक्ष्ममाशुवयसि च ॥

विकाशि विशदस्यैव सध्वपाकि च तत् स्मृतं ।

तद्रौक्ष्यात्कोपयेदायुमौण्यात् पित्तं सगोणितं ॥

मानसं मोहयेत्तैत्तणयादङ्गबन्धान्किनत्यपि ।

भरीरावयवान् सौत्थ्यात् प्रविशेदिकरोति च ।

आशुलादाशु तद्धन्ति अत्राथात् प्रकृतिं भजेत् ।

चपयेच्च विकाशिलाहोषान्धातुनालानपि ॥

वैश्यादतिरिच्येत दुष्टिकित्स्थश्च लाघवात् ।
 दुर्ज्वरश्चाविपाकित्वात्तस्मात् क्लेशयते चिरं ॥
 स्यावरं जङ्गमं यच्च कृत्रिमं चापि यदिषं ।
 सद्योऽप्यापादयेत्तत्तु श्रेयं दशगुणान्वितं ॥

यत् स्यावरं जङ्गमकृत्रिमं वा देहादश्रेयं यदनिर्गतं तत् ।
 जीर्णं विषघ्नैः पथिभिर्हृतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ॥
 स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं त्रिषं हि दूषीविषतामुपैति ।
 वीर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत् कक्षादृतं वर्षगणानुयन्त्रि ॥
 तेनार्द्धितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धवैरस्यमुखः पिपासी ।
 मूर्च्छन् वमन् गद्गदवाग्बिषग्री भवेच्च दुष्योदरलिङ्गजुष्टः ॥
 आमाशयस्य कफवातरोगो पक्वाशयस्य ऽनिलपित्तरोगी ।
 भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥
 स्थितं रसादिष्वथ वा ययोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।
 कोपश्च शीतानिलदुर्दिनेषु घात्याशुपूर्व्यं शृणु तच्च रूपं ॥
 निद्रागुरुत्वश्च विजृम्भणश्च विशेषदृष्ट्यावयवाङ्गमर्दः ।
 ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठमोहान् ॥
 धातुचयं पादकराण्यशोफं दकोदरं कृद्दिमयातिमारं ।
 वैवर्ण्यमूर्च्छाविषमज्वरान्वा कुर्यात् प्रहृष्टां प्रवलां तृपां वा ॥
 उन्मादमन्यञ्जनयेत्तथान्यदानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुकं ।
 गाह्यमन्यञ्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान् विकारांश्च वङ्गप्रकारान् ॥
 दूषितं देशकाचाश्रदिवास्त्रप्रेरभीष्टेभ्यः ।

यस्माद्दूषयते धातुन् तस्माद्दूषोविषं सृतं ॥
 स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे तु प्रथमे नृणां ।
 श्यावा जिह्वा भवेत् स्तब्धा मूर्च्छा श्वासश्च जायते ॥
 द्वितीये वेदयुः स्निग्धो दाहः कण्ठरुजस्तथा ।
 विषमामाशयप्राप्तं कुरुते हृदि वेदनां ॥
 तालुशोषं तृतीये तु शूलं चामाशये भृशं ।
 दुर्बलं हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥
 पक्वाशयगते तोदोद्विक्ता काशोऽन्वकुजनं ।
 चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवं ॥
 कफप्रसेको वैवर्ध पर्वभेदश्च पञ्चमे ।
 सर्वदोषप्रकोपश्च प्रकाधाने च वेदना ॥
 षष्ठे प्रज्ञाप्रणाशश्च भृशं वाप्यतिसार्यते ।
 स्कन्धवृष्टकटीभङ्गः सञ्जिरोधश्च सप्तमे ॥

प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताम्बुसेवितं ।

अगदं मधुसर्पिर्भीषां पाययेत् समाद्युतं ॥
 द्वितीये पूर्ववद्दान्तं पाययेत्तु विरेचनं ।
 तृतीयेऽगदपानन्तु दितं नखे तथाञ्जनं ॥
 चतुर्थे स्नेहसंमिश्रं पाययेत्तागदं भिषक् ।
 पञ्चमे चोद्वमधुककाथयुक्तं प्रदापयेत् ॥
 षष्ठेऽतोसारवत्सिद्धिरवपोडश्च सप्तमे ।
 मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा साष्टम्बा पिशितं बिभेत् ॥

देगान्तरे त्वन्तमे कृते कर्मणि शीतलां ।
 यवागूं सघृतचौद्रामिमां दद्यादिचक्षणः ॥
 कोषाताक्वोऽग्निकः पाठासूर्यवल्गुमृताभयाः ।
 शिरीषः किण्वी शेलुर्गिर्याङ्गारजनीदयं ॥
 पुमनवे हरेणुश्च त्रिकटुः सारिवे बला ।
 रपां यवागूर्निःकाये कृता हन्ति विषदयं ॥
 मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदारु हरेणवः ।
 पुन्नागैलैलवालूनि नागपुष्पोत्पलं सिता ॥
 विडङ्गं चन्दनं पत्रं म्रियद्बुध्यामकं तथा ।
 हरिद्रे द्वे वृहत्तयो च सारिवे च स्थिरा सदा ॥
 कल्कैरेपां घृतं सिद्धमजेयमिति विश्रुतं ।
 विपाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेवाजितं क्वचित् ॥
 दूषीविपातं सुस्निग्धमूर्ध्निश्चाधय शोधितं ।
 पाययेतागदं नित्यमिमं दूषीविपापहं ॥
 पिप्पल्योऽध्यामकं मांसी सावरः परिपेलवं ।
 सुवर्चिका मस्रक्षौला तीर्थं कनकगैरिकं ॥
 चौद्रयुक्तोऽगदो क्षौप दूषीविषमपोहति ।
 रपं नास्ति विपारिस्तु न चान्यत्रापि वार्यते ॥
 ज्वरे दाहे च हिक्कायामानाहे गुक्कमं च ये ।
 शोफोऽतिसारे मूर्च्छायां च द्रोणे जठरेऽपि वा ॥
 उन्मादे वेपथौ चैव ये चान्ये स्वरूपद्रवाः ।

यथास्वं तेषु कुर्वीत विषघ्नैरौषधैः क्रियां ।
 साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं सम्वसरोत्थितं ॥
 दूषीविषमसाध्यन्तु चोणस्याहितसेविनः ।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथाऽतो जङ्गमविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

जङ्गमस्य विषस्योक्तान्यधिष्ठानानि षोडश ।

समासेन मया यानि विस्तरेणैषु वक्ष्यते ॥

तत्र दृष्टिनिश्चासंदंशानखमूत्रपुरीषशूलालान्तर्वमुखसन्दंश
 विशद्वितगुदास्त्रिपित्तशूलकप्रवाणोति ॥

तत्र दृष्टिनिश्चासविषासु दिव्याः सर्पाः । भौमास्तु दंश
 विषाः । मार्जारश्चवानरजकरभण्डकपाकमत्स्यगोधाश्वकप्रचलाक
 गृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तयान्ते दंशानखविषाः ॥

चिपिटपिचटककषासवासिकमर्षपवासिकतेटकवर्षः कीटकौ
 पिण्डिकाः प्रहृन्मूत्रविषाः ॥

मूषिकाः शूलविषाः ॥ लूताश्च लालामूत्रपुरीषमुखसन्दंशनख
 शूलकान्तर्वविषाः ॥

दृष्टिकविषधरराजीकमत्स्योचिटिङ्गाः समुद्रदृष्टिकाद्याश्च
 विषाः ॥

चित्रगिरः परावकुर्दिशतदाहकारिभेदकणारिकामुष्ठा मुख

देगान्तरे त्वन्दतमे कृते कर्मणि शीतलां ।
 यवागूं सघृतचौद्रामिमां दद्याद्विचक्षणः ॥
 कोषाताक्योऽग्निकः पाठासूर्यवह्न्यगृताभयाः ।
 गिरीवः किलिही शेलुर्गिर्याङ्गारजनोदयं ॥
 पुनर्नवे हरेणुस्य त्रिकटुः सारिवे वला ।
 रपां यवागूर्निःकाये क्षता हन्ति विषद्वयं ॥
 मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदारु हरेणवः ।
 पुन्नागैलैलवालूनि नागपुष्पोत्पपलं सिता ॥
 विडङ्गं चन्दनं पञ्चं प्रियङ्गुध्यामकं तथा ।
 हरिद्रे दे वृहत्तैा च सारिवे च स्थिरा सदा ॥
 कल्कैरेपां घृतं सिद्धमजेयमिति विश्रुतं ।
 विपाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेवाजितं क्वचित् ॥
 दूषोविपाणं सुस्निग्धमूर्च्छाधय शोधितं ।
 पाथयेतागदं नित्यमिमं दूषोविपापहं ॥
 पिप्पल्योध्यामकं मांसी सावरः परिपेलवं ।
 सुवर्चिका मस्रक्षैला तोयं कनकगैरिकं ॥
 चौद्रयुक्तोऽगदो ह्यपि दूषोविषमपोहति ।
 एष नाम्ना विचारिस्तु न चान्यत्रापि वार्यते ॥
 ज्वरे दाहे च हिक्कायामानाहे शुक्लमंशये ।
 शोफेऽतिषारे मूर्च्छायां हृद्रोगे जठरेऽपि वा ॥
 उन्मादे वेपथौ चैव ये चान्ये स्वरूपद्रवाः ।

यथास्वं तेषु कुर्वीत विषज्ञैरौषधैः क्रियां ।
 साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं सम्बसरोत्थितं ॥
 दृषीविषमसाध्यन्तु चीणस्त्राहितमेविनः ।

॥ द्दतीथोऽध्यायः ॥

अथाऽतो जङ्गमविषविज्ञानोद्यमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

जङ्गमस्य विषस्योक्तान्यधिष्ठानानि वोच्यते ।

समासेन मया चानि विसरस्तेषु वक्ष्यते ॥

तत्र दृष्टिनिश्चासंदंशानखमूत्रपुरीषशुक्रलासार्त्तवमुखसन्दंश
 विशद्वित्तगुदास्त्रिपित्तशूकब्रवतीति ॥

तत्र दृष्टिनिश्चासविषासु दिव्याः सर्पाः । भौमास्तु दंश
 विषाः । मार्जारश्वानरत्नकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्भूकप्रचलाक
 गृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तयान्ते इन्द्रानखविषाः ॥

चिपिटपिष्टककषाकवासिकसर्पपवासिकतोटकवर्ध, कीटकौ
 पिष्टक्याः ब्रह्मशूत्रविषाः ॥

मूषिका, शूक्रविषाः ॥ सूताश्च लासामूत्रपुरीषमुखसन्दंशनख
 शूक्रार्त्तवविषाः ॥

दृष्टिकविषधरराजीवमत्स्योचिष्टिद्राः समुद्रदृष्टिकाद्याश्च
 विषाः ॥

चित्रशिर, धरावकुर्दिभतदारुकारिभेदकषारिकामुखा मुख

सन्दंशविशद्विंतमूत्रपुरीषविषाः ॥ मच्छिकाकणभजनायुका मुख
सन्दंशविषाः ॥

विषद्वतास्त्रिषपंकणकवरटीमत्स्यास्त्रिचेत्यस्त्रिविषाणि ॥ शकुन्दी
मत्स्यरक्तेराजीचरकीमत्स्याश्च पित्तविषाः ॥

• स्रग्मृतुण्डोच्चिटिक्कवरटीशतपदीशूकवसभिकाश्टङ्गीभमराः
शूकतुण्डविषाः ॥

कीटसंपदेहा गतासवः श्वविषाः श्रेयास्त्रनुक्ता मुखसन्दंशविषे
श्वैव गणयितव्याः ॥

॥ भवन्ति चात्र ॥

राज्ञोऽरिदेशे रिपवस्तृणाम्मुमागोऽश्वधूमयसमान् विपेष ।
संदूषयन्त्येभिरतिप्रदुष्टान् विश्वाय लिङ्गैरभिगोधयेच्च ॥
दुष्टं जलं पिच्छिलमुग्रगन्धि फेणान्वितं राजिभिरावृतञ्च ।
मण्डूकमत्स्यं क्षियते विहङ्गा मत्स्याश्च सानूपचरा भ्रमन्ति ॥
मज्जन्ति ये चात्र मराश्च नागास्तेऽर्द्धिर्मोहज्वरदाहशोफान् ।
गच्छन्ति तेषामपश्यत्य दोषान् दुष्टं जलं शोधयितुं यतेत ॥
धवाश्च कर्णासनपारिभद्राः सपाटवाः सिद्धकमोचकौ च ।
दग्धाः सराजद्रुमधोमवल्कास्तद्गन्धशोतं वितरेत्सरःसु ॥
भस्माञ्जलिश्चापि घटे निधाय विगोधयेदोषितमेवंमन्त्रः ।
चित्तिप्रदेशं विषदूषितन्तु शिवास्त्रलीं तीर्थमथेरिणं वा ॥
स्पृशन्ति गात्रेण तु येन येन गोवाजिनागोद्वखरा नरा वा ।
तच्छूनतां यात्यथ दहते च विधीर्यते रोमनखास्तथैव ॥

तत्राप्यनन्तां सहस्रवर्गान्धै पिष्ट्वा सुराभिर्विनिघोज्य मार्ग ।
 सिञ्चेत् पयोभिस्तु मृदन्वितैर्ल विडङ्गपाठाकटभोजैर्वा ॥
 तृणेषु भक्षेण च दूषितेषु सोदन्ति मूर्च्छन्ति वमन्ति चान्ये ।
 विद्वेदमृच्छन्त्यथ वा म्रियन्ते तेषां चिकित्सा प्रणयेद्यथोक्तां ॥
 विषापहर्षाण्यगदैर्बिलिष्य वांछानि चित्राण्यपि वादयेत् ।
 तारः सुतारः ससुरेन्द्रगोप सर्वैश्च तुल्य कुरुविन्दभाग. ॥
 पित्तैः युक्तैः कपिलान्वयेन वाद्यप्रलेपो विहितः प्रब्रह्मः ।
 वाद्यस्य भवेन हि यान्ति नाशं विषाणि घोरान्यपि यानि सन्ति ॥
 धूमेऽनिले वा विषसम्प्रयुक्ते खगाः अमार्त्ताः प्रपतन्ति भूमौ ।
 कासप्रतिश्यायभिरोरुजैश्च भवन्ति तोत्रा मयनामयाश्च ॥
 लाघाहरिद्रातिविषाभयान्दहरेणुकैलादलवस्तकुष्ठं ।
 प्रियङ्गुकाञ्चाप्यनले निधाय धूमानिलौ चापि विशेषयेत् ॥

प्रजामिमामात्मयोर्निर्बन्धणः सृजतः किल ।

अकरोदसुरोविघ्नं कैटभोनाम दर्पितः ॥

ततः क्रुद्धस्य वै वक्ताद्ब्रह्मणस्तेजसोनिधेः ।

क्रोधो विषहवान् भूत्वा निःपपाताऽयं दारुणः ॥

स तं ददाह गर्जन्तमन्तकामर्महावचं ।

ततोऽसुरं घातयित्वा तत्तेजोऽवर्द्धताहुतं ॥

ततो विषादो देवानामभवत्तं निरीक्ष्य वै ।

विषादजननत्वाच्च विषमित्यभिधीयते ॥

ततः सृष्ट्वा प्रजाः शेषं तदा तं क्रोधमीश्वरः ।

विन्यस्तवान् स भूतेषु स्यावरं चरेषु च ॥
 यथाव्यक्तं रसं तोयमन्तरोचान्महीगतं ।
 तेषु तेषु प्रदेशेषु रसन्तं तं नियच्छति ॥
 एवमेवं विषं यद्यद्रव्यं व्याप्तावतिष्ठते ।
 स्वभावादेव तं तस्य रसं समनुवर्त्तते ॥
 विषे यस्माद्गुणाः सर्वे तीक्ष्णाः प्रायेण सन्ति हि ।
 विषं सर्वमतो ज्ञेयं सर्वदोषप्रकोपणं ॥
 ते तु वृत्तिं प्रकुपिता जहति स्वां विषादिताः ।
 नोपयाति विषं पाकमतः प्राणान् रुणद्धि च ॥
 क्षेमणाहतमार्गत्वादुच्छासो ऽस्य निरुध्यते ।
 विषंश्च सति जीवेऽपि तस्मात्तिष्ठति मानवः ॥
 शुक्रवत् सर्वसर्पाणां विषं सर्वशरीरगं ।
 कुङ्कुमानामेति चाङ्गेभ्यः शुक्रं निर्मन्यनादिव ॥
 तेषां वडिग्वद्वृद्धास्तासु सञ्जति चागतं ।
 अनुवृत्ता विषं तस्मान्न मुञ्चन्ति ॥ भोगिनः ॥
 यस्मादत्यर्थमुष्णञ्च तीक्ष्णञ्च पठितं विषं ।
 अतः सर्वविषयकं परिषेकस्तु शीतलः ॥
 मन्दकीटेषु नात्युक्तं वज्रवातकफं विषं ।
 अतः कीटविषे चापि खेदो न प्रतिपिध्यते ॥
 कीटैर्दृष्टानुयविषैः सर्पवत् समुपाचरेत् ।
 स्वभावादेव तिष्ठेत्तु प्रहारादस्योर्बिषं ।

व्याप्य सावयवं देहं दिग्धविद्धाहिदष्टयोः ॥
 लौल्यादिषान्धितं मांसं च. खादेन्नृतमात्रयोः ।
 यथाविषं स रोगेण क्लिश्यने म्रियते ऽपि वा ॥
 अतस्यायनयोर्मांसमभक्ष्यं मृतमात्रयोः ।
 भुङ्क्तात्तदुपादेयं प्रहारादसंवर्जितं ॥
 सवातं गृहधूमाभं पुरीषं योऽतिसार्यते ।
 आभातोऽत्यर्यमुष्णासौ विवर्णः सादपीडित ॥
 उद्गमयथ फेणञ्च विषपोतं तमादिशेत् ।
 नवास्य हृदयं वक्त्रिर्विषदुष्टं दहत्यपि ॥
 तद्धि स्थानं चेतनायाः स्वभावाद्वाप्य तिष्ठति ।

अथत्यदेवायतनशृङ्गानवल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।
 धाम्ने सपित्रे परिवर्ज्जनीया ऋक्षे नरा मर्षसु ये च दद्यात् ॥
 हर्षीकराणां विषमाशुघाति सर्वाणि चोष्णे दिगुणोभवन्ति ।
 अजोर्णपित्तातपपीडितेषु बालप्रमेहेष्वथ गर्भिणीषु ॥
 वृद्धातुरक्षीणबुभुक्षितेषु रूक्षेषु भोहृष्वेषु दुर्दिनेषु ।
 शस्त्रघाते यस्य न रक्तमस्ति राज्ञो लताभिश्च न सञ्चवन्ति ॥
 शोताभिरङ्गिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्ज्जयेत्तं ।
 जिह्वा सिता यस्य च केशशतो नासावभङ्गश्च सकण्ठभङ्गः ॥
 कृष्ण सरक्तः श्वयथुश्च दंष्ट्रे हृन्धो. स्थिरतश्च स वर्ज्जनीय ।
 वर्त्तिर्धना यस्य निरेति वक्त्राद्रक्तं खवेदूर्ध्वमधश्च यस्य ॥
 दंष्ट्रानिपाता, सकलाश्च यस्य तद्वापि वैद्यः परिवर्ज्जयेत्तु ॥

उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा हीनस्वरं वाप्यथ वा विवर्णं ।
सारिष्टमत्यर्थमवेगिनश्च जह्याच्च तं कर्म न तत्र कुर्यात् ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथातः सर्पदष्टविधविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

धन्वन्तरिं महाप्राज्ञं सर्वज्ञास्तविशारदं ।
पादयोरुपभंगूच्च सुश्रुतः परिपृच्छति ॥
सर्पसङ्ख्यां विभागश्च दष्टलक्षणमेव च ।
ज्ञानश्च विपवेगानां भगवन् वक्तुमर्हसि ॥
तस्य तदचने श्रुत्वा प्राप्नोतीद्विषजावरः ।
असङ्ख्या वासुकिमुखा विख्यातास्तत्कादयः ॥
महीधराश्च नागेन्द्रा ऊताग्निमतेजसः ।
येषां यजस्वं गर्जन्ति वर्षन्ति च तपन्ति च ॥
मसागरा गिरिद्वीपा यैरियं धार्यते मही ।
क्रुद्धा निःश्वासदृष्टिभ्यां ये हन्युरखिलं जगत् ॥
नमस्तेभ्योऽस्ति नो तेषां कार्यं किञ्चिच्चिकित्सया ।
ये तु दंष्ट्राविषा भौमा ये दग्धन्ति च मानुषान् ॥
तेषां सङ्ख्यां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
अग्नीतिस्तेव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा ॥
दर्शीकरा मण्डलिना राजिमन्तस्तथैव च ।
निर्विषा वैकराश्च त्रिविधास्ते पुनः स्रुताः ॥

दर्बीकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्य पन्नगाः ।
 तेषु दर्बीकरा श्रेया विंशतिः षट्च पन्नगाः ॥
 द्वाविंशतिर्माण्डलिना राजिमन्तस्तथा दश ।
 निर्विषा द्वादश श्रेया वैकरञ्जास्तथा ॥
 वैकरञ्जोद्भवाः सप्त चिना मण्डलिराजिनाः ।
 पदाभिस्तृष्टा दुष्टा वा क्रुद्धा घासार्थिनोऽपि वा ॥
 ते दहन्ति महाक्रोधास्तद्धि त्रिविधमुच्यते ।
 सर्पितं रदितं वापि तृतीयमय निर्विषं ॥
 सर्पाङ्गाभिहतं कैचिदिच्छन्ति खलु तदिदं ।
 पदानि यत्र दन्तानामेकं दे वा बहूनि च ॥
 निमग्नान्यत्परत्नानि यान्युदृत्य करोति हि ।
 चक्षुमासकयुक्तानि वैकृत्यकरणानि च ॥
 शक्तिं तानि श्रोत्राणि विश्यात्तत् सर्पितं भिषक् ।
 राज्यः सलोहिता यत्र भीताः पीताः शितास्तथा ॥
 विश्वं रदितं तन्नु ज्ञेयमल्पविषश्च तत् ।
 श्रोत्रमल्पदुष्टासृक् प्रकृतिस्तस्य देहिनः ॥
 पदं पदानि वा विशादविषं तच्चिकित्सकः ।
 सर्पसृष्टस्य भीरोहिं भयेन कुपितोऽनिलः ॥
 कस्यचित् कुरुते श्रोत्रं सर्पाङ्गाभिहतन्नु तत् ।
 व्याधितोद्भिददृष्टानि श्रेयान्यल्पविषाणि ॥
 तथातिवृद्धनालातिदृष्टमल्पविषं स्मृतं ।

सुपर्णदेवब्रह्मर्षियच्चसिद्धनिषेविते ॥
 विपद्गौषधियुक्ते च देशे न क्रमते विषं ।
 रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रखलिकाङ्गुशधारिणः ॥
 श्रेया दर्बीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ।
 मण्डलैर्विविधैस्त्रिचाः पृथगो मन्दगामिनः ॥
 श्रेया मण्डलिनः सर्पा ज्वलनार्कमप्रभाः ।
 स्निग्धा विविधवर्णाभिस्त्रिर्यगूर्द्धन्तु राजिभिः ॥
 चिचिता इव ये भान्ति राजिमन्तस्तु ते स्रुताः ।
 मुक्तारूपप्रभा ये च कर्पसा ये च पद्मगाः ॥
 सुगन्धिनः सुवर्णाभास्तौ जात्या ब्राह्मणाः स्रुताः ।
 श्रियाः स्निग्धवर्णास्तौ पद्मगा मृगकोपनाः ॥
 सूर्यचन्द्रार्कतच्छत्रसङ्घा तेषां तथाम्बुजं ।
 रुष्णा वज्रनिभा ये च सोहिता वर्णतस्तथा ।
 धूयाः पारावताभास्तौ वैश्यास्तौ पद्मगाः स्रुताः ॥
 महिषदोषवर्णाभास्तौ च पशुत्वचः ।
 भिन्नवर्णास्तौ केचिच्छूद्रास्तौ परिकीर्तिताः ॥
 कोपयन्त्यनिलं जन्ताः फणिनः सर्वे एव तु ।
 पिप्पलं मण्डलिनस्यापि कफघ्नेकराजयः ॥
 अपत्यमसवर्णाभ्यां हि दोषकरसवर्णं ।
 श्रेया दोषैश्च दम्पत्याविशेषस्यात्र वक्ष्यते ॥
 रजन्याः पश्चिमे यामे सर्पाश्चित्राश्चरन्ति हि ।

श्रेष्ठेषूक्ता मण्डलिनो दिवादर्बीकराः स्रुताः ॥

दर्बीकरास्तु तरुणा वृद्धा मण्डलिनस्तथा ।

राजिमन्नो वयोमध्ये जायन्ते मृत्युहेतवः ॥

नकुलाकुलिता बाला वारिविप्रहताः क्षमाः ।

वृद्धा मुक्ततचो भीताः सर्पास्त्रल्यविषाः स्रुताः ।

तत्र दर्बीकराः । क्षणसर्पो महाक्षणः क्षणोदरः श्वेतकपोतो महाकपोतो बलाहको महासर्पः शङ्खपालो लोहिताक्षो गन्धधुकः परिसर्पः खण्डफलः ककुदः पक्षो महापक्षो दर्भपुष्पो दधिमुखः पुण्डरीको भुक्तटीमुखो विष्किरः पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्पः चञ्चुः सर्पः श्वेतोदरो महाधिरा अलगर्दो आग्नीविष इति ॥

मण्डलिनस्तु । आदर्भमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चिबमण्डलः वृषतो रोधपुष्पो मिलिन्दको गोमसो वृद्धगोमसः पनसो महा पनसो वेषुपचकः शिग्रुको मदनः पालिंहिरः पित्रललानुकः पुष्प पाण्डुपण्डगोऽग्निको वभ्रुः कषायः कलुषः पारावतो हस्ताभरणश्चिबक एणीपद इति ॥

राजिमन्नस्तु । पुण्डरीको राजिचित्रोऽङ्गुलराजिविन्दुराजिः कर्दमकस्तृणशेषकः सवपकः श्वेतमूर्दभपुष्पयकको गोधूमकः किक्किनाद इति ॥

निर्भिषान्तु । गन्धगोली शूकपत्रोऽजगरो दिव्यको वर्षाहिकः पुष्पप्रकतो श्वेतीरथः चौरिकः पुष्पकोऽहिपताकोऽम्बाहिको गोराहिको वृक्षेय इति ॥

वैकरञ्जास्तु चयाणां दर्बीकरादीनां व्यतिकराज्जाताः । तद्यथा ।
माकुलिः पोटगलः खिग्धराजिरिति । तत्र कृष्णसर्पेण गोनस्यां
वैपरित्येन वा जातो माकुलिः । राजितेन गोनस्यां वैपरीत्येन वा
जातः पोटगलः । कृष्णसर्पेण राजिमत्यां वैपरीत्येन वा जातः खिग्ध
राजिरिति । तेषामाद्यस्य पिष्टवर्षादयोत्कर्षो द्वयोर्माद्वदित्येके ॥

चयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येलकरोधपुष्पकराजिचिचकाः
पोटगलः पुष्पाभिकोर्णो दर्भपुष्पो वस्त्रितकः इति तेषामाद्यास्तयो
राजितवत्शेषा मण्डलिवत् । एवमेतेषां सर्पाणामशीतिरिति ॥
तत्र महानेचजिह्वास्थशिरसः पुमांसः सूक्ष्मनेचजिह्वास्थशिरसः
स्त्रियः । उभयलक्षणमन्दविषा अक्रोधा नपुंसका इति ॥

तत्र सर्वेषां सर्पाणां सामान्यतएव दष्टलक्षणं वक्ष्यामः ॥
किं कारणं विषं हि निश्चितनिस्त्रिंशाग्निज्जतवददृश्यमोऽङ्कारि
मुहूर्तमप्युपेक्षितमातुरमतिपातयति । नचावकाशोऽस्ति वाक्
समुद्गमनुसर्तुः ।

प्रत्येकमपि दष्टलक्षणेऽभिहिते सर्पचेविध्यं भवति ॥ तस्मान्नैविध्य
मेव वक्ष्यामः ॥ एतद्ध्यातुरहितमसम्भोषकरश्च । अपि चात्रैव
सर्वसर्पव्यञ्जनावरोधः ॥

तत्र दर्बीकरविषेण त्वह्नयननखदग्रनमूत्रपुरीपदंशकृष्णत्वं रौ
च्यं शिरसो गौरवं सन्निवेदनाकटोष्ठप्रयीवादीर्ब्वयं जृक्कणं वेपथुः
स्वरावसादो घुर्धुरको जडता श्लेष्कोद्गारः कासश्चासौ हिको वायो
रुद्धगमनं शूलोद्वेष्टनं दृष्ट्वा सासास्वावफेणागमनं सेतोऽवरोध
सासाय वातवेदना भवन्ति ॥

मण्डलिविषेण तृणादीनां पीतत्वं शीताभिलाषः परिधूपनं दाह
स्तृष्णा मेदो मूर्च्छा ज्वरः शोणितागमनमूर्ध्वमधश्च मांसानामवशा
तनं शययुर्दंशकोथः पीतरूपदर्शनमाशुकोपस्तास्ताश्च पित्तवेदना
भवन्ति ॥

राजिमद्विषेण शुक्लत्वं तृणादीनां शीतज्वरो रोमहर्षस्त
ध्वत्वं गात्राणामादंशकोपः सान्द्रकफप्रसेकश्चर्द्दिरभीष्टमज्ज्ञेयः
कण्डू कण्डे शययुर्धुर्धुरकउन्नासनिरोधस्तमप्रवेशस्तास्ताश्च कफ
वेदना भवन्ति ॥

पुरुषाभिदष्ट ऊर्ध्वं प्रेक्षतेऽधस्तात् स्त्रिया शिराद्योत्तिष्ठन्ति
ललाटे । नपुंसकाभिदष्टस्त्रिंशत्प्रेक्ष्यो भवति । गर्भिण्या पाण्डुमुखो
भातश्च । स्रतिकथा शूलार्त्तो रुधिरं मेहत्युपजिह्विका चास्र
भवति । यामार्थिनाशं काङ्क्षति । वृद्धेन मन्दा वेगाश्च । बालेनाशु
मृदवश्च । निर्विषेणाविषलिङ्गं । अन्धादिक्तेनान्धत्वमित्येके । यमनाद
जगरः शरीरप्राणहरो न विषात् । तत्र सद्यः प्राणहरादिदष्टः
पतति शस्त्राग्निघ्न इव भूमौ खसात्रः खर्पित ॥

तत्र सर्वेषा सर्पाणां विषस्य सप्त वेगा भवन्ति ॥

तत्र दूर्वाकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्
प्रदुष्टं कृष्णतामुपैति तेन कार्ण्यं पिपीलिकापरिसर्पणमिव
चात्रे भवति द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं कृष्णता शोफो
यन्यययात्रे भवन्ति तृतीये मेदो दूषयति तेन दंशक्तेदः शिरो
गौरवं खेदश्चतुर्थदण्डश्च । चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य कफप्रधानान्दे

पान् दूषयति । तेन तन्द्राप्रसेकसन्धिविसेषा भवन्ति । पञ्चमे
ऽस्थीन्यनुप्रविशति प्राणमग्निश्च दूषयति तेन पर्वभेदो हिक्का
दाहश्च भवति । षष्ठे मज्जानमनुप्रविशति यहणोद्धात्यर्थं दूष
यति तेन गात्राणां गौरवमतीसारो ज्वर्योडा मूर्च्छाश्च भवन्ति ।
सप्तमे श्लेष्ममनुप्रविशति घ्नानद्धात्यर्थं कोपयति कफश्च सूक्ष्मस्रो
तोभ्यः प्रच्यावयति तेन क्षेपवर्त्तिग्रादुर्भावः कटीपृष्ठभङ्गश्च सर्व्व
चेष्टाविघातो लालास्रेदयोरतिप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधश्च भवति ॥

तत्र मण्डलिनां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्तत्र प्रदुष्टं
शीततामुपैति तत्र परिदाहः पीताकभाषता चाङ्गानां भवति । द्विती
ये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं पीततापरिदाहौ दंष्ट्रे मधयुक्ष भवति ।
तृतीये मेदो दूषयति तेन पूर्व्वतश्चतुर्थहणं तृष्णा दंष्ट्रे क्लेदः स्त्रेदश्च ।
चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य ज्वरमापादयति पञ्चमे परिदाहं
सर्व्वगात्रेषु करोति । षष्ठसप्तमयोः पूर्व्ववत् ॥

राजिमतां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्प्रदुष्टं पाण्डु
तामुपैति तेन रोमहर्षश्श्लेष्मावभाषश्च पुरुषो भवति । द्वितीये
मांसं दूषयति तेन पाण्डुतात्यर्थं जाड्यं शिरःशोफश्च भवति । तृतीये
मेदो दूषयति तेन चतुर्थहणं दन्तक्लेदः स्त्रेदो घ्राणाविस्त्रावश्च भ
वति । चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य मन्यास्तम्भं शिरोगौरवं चापाद
यति ॥ पञ्चमे वाक्मङ्गं शीतज्वरश्च करोति षष्ठसप्तमयोः पूर्व्वव
दिति ॥

भवन्ति चात्र ॥ धात्वन्तरेषु याः सप्त कलाः सम्परिकीर्त्तिताः ।

तास्त्रैकैकामतिक्रम्य वेगं प्रकुर्वते विषं ॥
 येनान्तरेण हि कलां कालकल्पं भिनत्ति हि ।
 समीरेणोद्यमानं तत्तु वेगान्तरं स्यतं ॥
 प्रूनाङ्गः प्रथमे वेगे पञ्चधावति दुःखित ।
 सासासावे द्वितीये तु कृष्णाङ्ग पीड्यते यदि ॥
 तृतीये च विरोदु खं कण्टयोत्रश्च मज्जते ।
 चतुर्थे वेपते मूढः खादन दन्ताम् जहात्यसृग् ॥
 केचिदेगवयं प्राञ्जरन्तश्चैतेषु तदिदं ।
 ध्यायन्ति प्रथमे वेगे पक्षो मुञ्चत्यत परं ॥
 द्वितीये विह्वलं प्रोक्तस्तृतीये मृत्युमृच्छति
 केचिदेकं विह्वलेषु विषवेगमुग्रमिति हि ।
 भाञ्जारनकुलादीनां विषं नातिप्रवर्त्तते ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातः सर्पदष्टकस्यचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 सर्वैरेवादित सर्वैः शाखादष्टस्य देहितः ।
 दंष्ट्रस्योपनि यन्मोयादरिष्टाश्चतुरङ्गुने ॥
 श्लोकस्यार्थान्तवस्तुनां मृदुनान्वयमेव च ।
 न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितं ॥
 ददेद्दंष्ट्रमयोक्तव्यं यत्र बन्धो न जायते ।
 आरूपवत्क्षेददाहाः सर्वत्रैव तु पूजिताः ॥

प्रतिपूर्य्य मुखं वह्नोर्द्वितमाचूषणं भवेत् ।

स दष्टव्योऽथ वा सर्पो लोष्टो वापि हि तत्क्षणं ॥

अथ मण्डलिना दष्टं न कयश्चन दाहयेत् ।

स पित्तविषबाहुन्याहंशो दाहाद्विसर्पति ॥

अरिष्टामपि मन्त्रैश्च यन्नीयान्मन्त्रकोविदः ।

सा तु रज्ज्वादिभिर्बद्धा विषप्रतिकरौ मता ॥

देवब्रह्मर्षिभिः प्रोक्ता मन्त्राः सत्यतपोमयाः ।

भवन्ति मान्यथा चिप्रं विषं हन्युः सुदुस्तरं ॥

विषं तेजोमयैर्मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः ।

यथा निवार्यन्ते चिप्रं प्रयुक्तैर्न तथैषधैः ॥

मन्त्राणां ग्रहणं कार्यं स्त्रीमांसमधुवर्जिना ।

जिताहारेण शूचिना कुशाक्षरणशायिना ॥

गन्धमाख्योपहारैश्च बलिभिश्चापि देवताः ।

पूजयेन्मन्त्रसिद्ध्यर्थं अपहोमैश्च यत्नतः ॥

मन्त्रास्तु विधिना प्रोक्ता क्षीना वा स्वरवर्णतः ।

यस्माच्च सिद्धिमायान्ति तस्माद्योज्योऽगदक्रमः ॥

समन्ततः सिरादंशाद्विधेत्तु कुशलो भिषक् ।

शाखाये वा सलाटे वा वेध्यास्ता विद्यते विषे ॥

रक्ते निर्द्ध्यमाणे तु कृत्स्नं निर्द्ध्यते विषं ।

तस्माद्विषाववेदकं शास्त्रस्य परमा क्रिया ॥

समन्तादगदैर्दंशं मच्छयित्वा प्रलेपयेत् ।

चन्दनोष्णीरयुक्तेन वारिणा परिषेचयेत् ॥

पाचयेतागदांस्तान् क्षीरक्षौद्रघृतादिभिः ।

तदसामे क्षिता वा स्नात् क्षणा वल्लोकमृत्तिका ॥

कोविदारश्मिरीषार्ककटभोर्न्यापि भक्षयेत् ।

न पिवेत्तैलकौस्तुभमद्यथौषाणी च ॥

द्रवमन्यत्तु यत्किञ्चित् पीत्वा पीत्वा तदुदमेत् ।

प्रायोहि वमनेनैव सुखं निश्चिद्यते विषं ॥

फणिनां विषज्जे तु प्रथमे शोणितं हरेत् ।

द्वितीये मधुपर्पिभ्यां पाचयेतागदं भिषक् ॥

गण्डकर्मज्जने युज्यात्तृतीये विषमाज्जने ।

चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूमद्य दापयेत् ॥

प्रीतोपचारं कृत्वादौ भिषक् पञ्चमषष्ठयोः ।

दापयेध्मेधनं तीक्ष्णं यवागूश्चापि कीर्त्तितां ॥

सप्तमे त्ववपीडेन त्रिरसीक्षणेन शोधयेत् ।

तीक्ष्णमेवाज्जनं दद्यात्तीक्ष्णश्लेष्म मूर्च्छि च ॥

कुर्म्यात् काकपदं चर्मं सास्रया पिशितं क्षिपेत् ।

पूर्वे मण्डलिनां वेगे दर्ब्बकिरवदाचरेत् ॥

अगदं मधुपर्पिभ्यां द्वितीये पाचयेत्तथा ।

वामयिला यवागूश्च पूर्वोक्तामद्य दापयेत् ॥

द्वितीये शोधितं तीक्ष्णं यवागूं पाचयेद्द्वितीयां ।

चतुर्थे पञ्चमे वापि दर्ब्बकिरवदाचरेत् ॥

काकोत्यादिर्हितः पष्ठे पयस्य मधुरो गणः ।

द्वितीऽवपोडे त्वगदः सप्तमे विषनाशनः ॥

अथ राजिमतां वेगे प्रथमे शोणितं हरेत् ।

अगदं मधुमर्षिर्भैः संयुक्तं पाययेत् च ॥

वान्तं द्वितीये त्वगदं पाययेद्विषनाशनं ।

तृतीयादिषु त्रिव्येव विधिर्देव्योक्तो दितः ॥

पष्ठे ऽञ्जनं तीक्ष्णतममवपीडय सप्तमे ।

गर्भिणीवातवृद्धानां सिरास्यधक्खिर्जितं ॥

विषार्त्तानां पयोद्विष्टं विधानं प्रसूते मृदु ।

रक्तावसेकाञ्जनानि भरतु न्याम्यजाविके ॥

गवश्शयोश्च द्विगुणं त्रिगुणं महिषोद्वयोः ।

चतुर्गुणन्तु नागानां केवलं सर्वपक्षिणं ॥

परिपेकान् प्रदेशांश्च सुश्रीतानवचारयेत् ।

मापकं त्वञ्जनस्येष्टं द्विगुणं मस्यतो दितं ॥

पाने चतुर्गुणं पथ्यं वमनेऽष्टगुणं पुनः ।

दैवप्रकृतिसाम्यं चतुर्विधवेगवलावलं ॥

प्रधार्य निपुणो बुद्ध्या ततः कर्म्म समाचरेत् ।

वेगानुपूर्वमित्येतत् कर्म्मोक्तं विषनाशनं ॥

कर्म्मावस्थाविशेषेण विषयोद्भवयोः शृणु ।

विवर्णे कठिने शूने सख्योऽग्रे विषादिते ॥

तृणै विस्त्रावणं कार्यमुक्तेन विधिना ततः ।

चुधान्तमनिलप्रायं तद्विषात्तं समाहितः ॥
 पायथेद्वधितकं वा सर्पिः चौद्रं तथारसं ।
 दृडदाहधर्मसंभोधि पैत्तं पैत्ते विपातुरं ॥
 शीतेः संवाहनस्नानप्रदेहेः समुपाचरेत् ।
 शीते शीतप्रसेकार्त्तं क्षौभिकं कफकृद्विषं ॥
 वामयेदमनैस्तोत्तैस्तथा मूर्च्छामदान्वितं ।
 कोष्ठदाहरजाभानमूत्रसङ्गरुगन्धितं ॥
 विरेचयेच्छूलदायुषद्वपित्तातुरं नरं ।
 शूनाचिकूटं निद्रात्तं विवर्णविलोचनं ॥
 विवर्णश्चापि पश्यन्तमञ्चनैः समुपाचरेत् ।
 शिरोरुगौरवालस्यहनुस्तम्भगतपहे ॥
 शिरोविरेचयेत् क्षिप्रं मन्यास्तम्भे च दारुणे ।
 नष्टसङ्गं विवृत्ताक्षं भग्नयोवं विरेचनैः ॥
 शूलैः प्रघमनैस्तोत्तैर्विषात्तं समुपाचरेत् ।
 ताडयेच्च शिराः क्षिप्रं तस्य ग्राखाललाटजाः ॥
 तास्त्रप्रमिच्यमानासु मूर्द्धिं ब्रह्मेण ब्रह्मवित ।
 कुर्यात् काकपदाकारं ब्रणमेवं स्रवन्ति ताः ॥
 मरकं चर्ष्य मांसं वा निक्षिपेच्चास्य मूर्द्धिं च ।
 त्वर्षावृचक्रपायं वा शूलं वा कुत्रो भिषक् ॥
 वादयेच्चागदैर्लिप्ता दुन्दुभीस्तस्य पार्श्वयोः ।
 सध्वसङ्गं पुनर्देनमूर्द्धेष्टाधश्च बोधयेत् ॥

निःशेषं निर्हरेच्चैव विषं परमदुर्जयं ।
 अल्पमथवशिष्टं हि भूयो वेगाय कल्पते ॥
 कुप्याद्वा सादवैरेण ज्वरकासशिरोरुजः ।
 शोफशोथप्रतिश्यायतिमिरारुचिपोनशान् ॥
 तेषु चापि यथादोषं प्रतिकर्म प्रयोजयेत् ।
 विपात्तौ पट्टवांश्चापि यथास्त्रं समुपाचरेत् ॥
 अथारिष्टां विमुच्यारु प्रच्छयित्वाङ्कितं तथा ।
 दिद्यात्तत्र विषं सूक्ष्मं भूयो वेगाय कल्पते ॥
 एवं क्रियाक्रमैर्मन्त्रैरौषधीभिर्य यत्नतः ।
 विषे चतुर्गुणे देहाद्यदा दोषः प्रकुप्यति ॥
 तदा यवगमुदृक्तं क्षेहाद्यैः समुपाचरेत् ।
 तैलमस्यकुलत्यासवर्जमास्तनामनैः ॥
 पित्तश्वरहरैः पित्तं कपायैः श्लेहवस्तिभिः ।
 कफमारग्यधापेन मलौद्ग्रेण गणेन तु ॥
 क्षेमग्रेरगदैश्चापि तिक्तं रुचेद्य भोजनैः ।
 वृक्षप्रपातविषमपतितं मृतमन्त्रभिः ॥
 उद्धृत्य मृतं सद्यश्चिक्षेद्यष्टमङ्गवत् ॥

गाढं बह्वैरिष्टया प्रच्छितेऽपि तीक्ष्णैर्नैस्तदिषैश्चा विप्रैः ।
 शृङ्गे गात्रे क्षिप्रमत्यर्धपूति शेषं मांसं तद्विपातपूतिकष्टं ॥
 मघोर्विष्टं निखिनेत्क्षणकं पाकं पाद्याह्न्याने चाप्यभीष्टं ।
 हृषीभूतं क्षिप्रमत्यर्धपूति शीघ्रं मांसं पात्यजसं सताच ॥

तृणा मूर्च्छा भ्रान्तिदाहौ चरश्च यस्य सुखं दिग्भविद्धं व्यवसेत् ।
 पुर्व्वोद्दिष्टं लक्षणं सर्व्वमेतज्जुष्टं यस्मात्तं विषेण व्रणाःस्युः ॥
 सूतादष्टा दिग्भविद्धां विषैर्वा जुष्टा ये सुख्ये व्रणाः पूतिमांसाः ।
 तेषां युक्त्वा पूतिमांसान्यपोऽन्नं वाय्वोकोऽभि, शोणितं चापहृत्य ॥
 ज्ञत्वा दोषान् क्षिप्रमूर्द्धन्वधस्य मग्न्यक् क्षिप्तेत् क्षीरिणां त्वक्क्षवायैः ।
 अन्तर्धस्त्वं दापयेच्च प्रदेहान् शीतैर्द्रव्यैराज्ययुक्तैर्विषमैः ॥
 भिन्नेऽग्रा वै दुष्टजातेन कार्य्यः पूर्व्वो मार्गः पैत्तिके चो विषे च ।
 निवृद्धिश्चो मधुकं हरिद्रे रक्ता नरेन्द्रो लवणस्य वर्गः ॥
 कटुत्रिकं चैव विचूर्णितानि श्टद्वे निदध्यान्मधुमंयुतानि ।
 श्योऽगदो हन्ति विषं प्रयुक्तः पानाञ्जनाभ्यञ्जनलघयोगैः ॥
 अवार्धवोर्ध्वो विषवेगहन्ता महागदो नाम महाप्रभावः ।
 विडङ्गपाठात्रिफलात्रमोदाहिङ्गूनि चकं विकटूनि चैव ॥
 सर्व्वस्य वर्गो लवणस्य सूक्ष्मः सचिचकः चौद्रयुतो निधेयः ।
 श्टद्वे गवां श्टद्वमयेन चैव प्रच्छादितः पचमुपेक्षितस्य ॥
 श्योऽगदः स्यावरजत्रमाणां जेता विषाणामजितोहि नाम्ना ।
 प्रपौण्डरीकं मुरदारमुक्ता कालानुसार्या कटुरोहिणी च ॥
 सौण्डेयकं ध्यामकपप्लकानि पुञ्जागतालीप्रसुवर्धिका च ।
 कुटम्बटैलामितभिन्धुशराः भैलेयकुष्ठे तगरं प्रियङ्गु ॥
 रोधं जलं काश्चनगैरिकस्य समागधश्चन्दनैर्भवच्च ।
 सूक्ष्माणि चूर्णानि ममानि कृत्वा श्टद्वे निदध्यान्मधुमंयुतानि ॥
 श्योऽगदस्ताव्यं हति प्रदिष्टो विषं निहन्तादपि तत्रकक्ष ।

मांभीहरेणुत्रिफलामुरझीरक्तालतायष्टिकपद्मकानि ॥
 विडङ्गतालोशसुगन्धिकैलात्वक्कुष्ठपत्राणि सचन्दनानि ।
 भार्गोपटोलं किण्विही सपाठा मृगादनी कर्कटिका पुरश्च ॥
 पालिन्द्यशोकौ क्रमुकं सुरक्षाः प्रसूनमारुष्करजश्च पुष्पं ।
 चूर्णान्यथैषां निहितानि शृङ्गे न्यसेष पित्तार्नि समाचिकानि ॥
 वराहगोधाश्लिखिशनकानां मार्जारजं पार्यतनाकुले च ।
 यस्यागदोऽयं सुकृती गृहे स्यान्नाम्रपंभो नाम नरपंभस्य ॥
 न तत्र सर्पाः कुत एव कीटाः त्यजन्ति वीर्याणि विषाणि चैव ।
 एतेन मेर्यः पटश्चाथ दिग्धा नानद्यमाना विषमागृह्णन्त्यु ॥
 दिग्धा, पताकाय निरीक्ष्य सद्यो विषाभिभूताः स्युर्विषा भवन्ति ।
 लाक्षाहरेणुर्नलदं प्रियङ्गु म्रियुदयं यष्टिकष्टयिकाथ ॥
 चूर्णिकृताऽथ रजनोविमिश्रो वर्गो निधेयो मधुसर्पिपाक्त' ।
 शृङ्गे गवां पूर्व्ववदापिधानस्ततः प्रयोज्योऽश्चननस्यपानैः ॥
 मञ्जीवना नाम गतासुकल्पमेवोऽगदो जीवयतीह मर्त्यं ।
 श्लेष्मातकी कटफलमातुलुङ्गः श्वेता गिरिका किण्विही श्विता च ॥
 सतण्डुलीयोऽगद एष मुख्या विषेषु दम्भीकरराजिनामा ।
 द्राक्षासुगन्धानगट्टिका च पिष्टा समद्वा समभागयुक्ता ॥
 देवो द्विभागः सुरसाश्चदस्य कपित्थविन्नादपि दाडिमाण ॥
 तथाह्रंभागोऽमितमिन्धुवारादङ्गोठमूलादपि गैरिकाच ।
 एषोऽगदः षोडशयुतो निहन्ति विषेषतो मण्डलिनां विषाणि ॥
 वेदमगार्द्रामलकं कपित्थं कटुत्रिकं हैमवतो सकुष्टा ।

करञ्जवोजं तगरं शिरीषपुष्पञ्च गोपितयुतं निहन्ति ॥
 विषाणि लूतोन्दुरपन्नगानां कैटञ्च लेपाञ्चननस्ययोगैः ।
 पुरीषमूत्रानिलगर्भसङ्गाज्निहन्ति वर्धञ्चननाभिलेपैः ॥
 काचार्मकोथान् पटलाञ्च घोरान् पुष्पञ्च हन्यञ्चननस्ययोगैः ।
 समूलपुष्पाङ्कुरवल्कजीजात् कायः शिरीषात्त्रिकटुप्रगादः ॥
 सलावणः चौद्रयुतोऽयं पीतो विशेषतः कीटविधं निहन्ति ॥

कुष्ठं त्रिकटुकं दार्वाभधूकनवणद्वयं ।
 मालतीनागपुष्पञ्च सर्वाणि मधुराणि च ।
 कपित्थरसपिष्टोऽयं ब्रह्मैराचौद्रमयुतः ।
 विषं हन्यगदः सर्वं मूषिकाणां विशेषतः ॥
 सोमराजीफलं पुंश्पं कटभीमिन्धुवारकः ।
 चोरको वहलः कुष्ठं सर्वगन्धा सप्तमला ॥
 पुनर्नवा शिरीषस्य पुष्पमारम्बधार्कजं ।
 श्यामाम्बुष्टा विडङ्गानि तथाद्याः सप्तकानि च ॥
 भूमौ कुरवकैश्चैव गणैकसरः स्मृतः ॥
 एकत्रोद्विस्त्रिभो वापि प्रयोक्तव्यो विषापहः ।

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

अथातो मूषिककण्यं व्याख्यास्यामः ॥

पूर्वमुक्ताः शुक्रविषा मूषिका ये समासतः ।
 नामलक्षणभैषजैरष्टादश निबोध तान् ॥

लालनः पुत्रकः कृष्णो हंसिरयिकिरस्तथा ।
 कुक्कुन्दरोऽलस्यैव कपायदशनोऽपि च ॥
 कुलिङ्गस्याजितस्यैव चपलः कपिलस्तथा ।
 कोकिलोऽरुणसङ्गस्य महाकृष्णस्योन्दुरः ॥
 श्वेतेन मद्गा साङ्गैर्कपिलेनाश्वना तथा ।
 मूपिकस्य कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृताः ॥
 शृङ्गं पतति यत्रैषां शृङ्गकघृष्टैः स्पृशन्ति वा ।
 मण्डदन्तादिभिस्तस्मिन् गात्रे रक्तं प्रदुष्यति ॥
 जायन्ते यन्त्रयः शोफाः कर्मिका मण्डलानि च ।
 पिण्डकोपचययोया विषर्पाः किटिभानि च ॥
 पर्व्वभेदोऽजस्तीमा ज्वरोमूर्च्छा च दाहणा ।
 दौर्बल्यमरुचिः श्वासो वमयुर्लोमहरणं ॥

दष्टरूपं समाधोक्तमेतच्च व्यासतः शृणु ।

मादात्मावो लालनेन दिक्काश्चर्द्दिय जायते ॥
 तण्डुलीयकरस्यान्तु निष्ठात्तप समाचिकं ।
 पुत्रकेणाङ्गमादस्य पाण्डुवर्णस्य जायते ॥
 चोयते यन्त्रिभिद्याङ्गमामुशायकमश्रिभैः ।
 शिगीषेद्दुकम्बन्तु निष्ठात्तप समाचिकं ॥
 कृष्णेनासृक् चर्द्दयति दुर्दिनेषु विरेषतः ।
 शिरीषफलमुपहन्तु पिबेत् शिङ्गकभक्षणा ॥
 हंसिरेणाश्वविदेधो जृम्हा शोमाश्चर्द्दयति ॥

पिवेदारम्रधादिन्तु सुवान्तस्तत्र मानवः ॥
 चिकिरेण शिरोदुःखं शोफो हिक्का वमो तथा ।
 जालिनीमदनाद्दोषकषायेर्वाभयेन्तुतं ॥
 कुकुन्दरेण विद्धक्त्रो ग्रीवास्तम्भो विजृम्भयं ।
 यवनालर्धभक्षारं दृष्ट्यास्यान दापयेत् ॥
 ग्रीवास्तम्भोऽलसेनोर्द्धवायुर्दग्धे रुजा ज्वरः ।
 महागदं सर्षपिष्कं लिङ्घात्तत्र समाचिकं ॥
 निद्रा कषायदन्तेन च्छोषः काश्यमेव च ।
 चैद्रेपेताः शिरोषस्य लिङ्घात् सारफलत्वचः ।
 कुलिङ्गेन रुजः शोफो राज्यश्च दंशमण्डले ॥
 सहे सर्षपभुवारे च लिङ्घात्तत्र समाचिके ।
 अजितेन वमो मूर्च्छा च्छुद्धः क्षणनेत्रता ॥
 तत्र कुहीवीरपिष्टां पालिन्दीं मधुना लिहेत् ।
 चपलेन भवेच्छर्दिर्मूर्च्छा च सह दृष्यया ॥
 समद्रकाष्ठां सजटां चैद्रेण चिफलां लिहेत् ।
 कपिलेन त्रणे कोयो ज्वरो गन्ध्युद्गमस्तथा ॥
 चैद्रेण लिङ्घात्तिफलां श्वेतां चापि पुनर्नवां ।
 गन्धयः कोकिसेनाया ज्वरो दाहश्च दारुणः ॥
 वर्षाभूनीलिनीकायमिद्धं तत्र घृतं पिवेत् ।
 अरुणेनानिलः क्रुद्धो वातजान् कुरुते गदान् ॥
 महाक्षणेन पित्तञ्च श्वेतेन कफ एव च ।

भक्षता कपिलेनामृक् कपोतेन चतुष्टयं ॥
 भवन्ति चैषां दंशेषु गन्धिमण्डलकर्णिकाः ।
 पिडकोपचयाद्योगाः शोफश्च मृशदारुणः ॥
 दधिचोरघृतप्रस्नास्तयः प्रत्येकशो मताः ॥
 फरञ्जारम्बधयोपट्टद्वयं गुमतीसिराः ।
 निःकाय्य चैषां कायस्य चतुर्थांशः पुनर्भवेत् ॥
 विष्टत्तिलामृताचक्रसर्पगन्धा समृत्तिका ।
 कपित्थदाडिमत्वक् सुपिष्टानि तु दापयेत् ॥
 तत्सर्वमेकतः कृत्वा शनैर्मृदग्निना पचेत् ।
 पञ्चानामरुणादीनां विषमेतद्विपोक्षति ॥
 काकादनोकाकमाचोस्वरसेष्वथ वा कृतं ।
 सिरास्य स्थावयेत् प्राज्ञः कुर्यात् संगोधनानि च ॥
 सर्वेषाञ्च विधिः कार्यो मूषिकाणां विषेष्वयं ।
 दग्ध्वा विस्त्रावयेद्दंशं प्रच्छित्तञ्च प्रलेपयेत् ॥
 शिरीषरजनीकुष्ठकुङ्कुमैरमृतायुतैः ।
 कर्द्वेन जालिनोक्ताथैः शुकाख्याकोष्ठयोरपि ॥
 शुकाख्याकोषवत्योश्च मूलं मदन एव च ॥
 देवदालीफलञ्चैव दध्ना पोला विषं वमेत् ।
 फलं वचा देवदाली कुष्ठं गोमूत्रपेषितं ।
 पूर्वकल्पेन योज्याः स्युः सर्वान्दुरुविषच्छिदः ॥
 विरेचने विष्टहन्ती त्रिफला कल्क इत्यथे ।

शिरोविरेचने सारः शिरीषफलमेव च ॥
 कटुत्रिकाद्यश्च हितो गोमयस्वरसोऽञ्जने ।
 कपित्थगोमयरसः ससौद्रो लेहद्रव्यते ॥
 रसाञ्जनहरिद्रेन्द्रयवकद्वीषु वा कृतं ।
 कर्तुं सान्तिविषं प्रातर्लिङ्गाच्च सौद्रसंयुतं ॥
 तण्डुलीयकमूलेषु सर्पिः सिद्धं पिवेत्ररः ।
 आस्तोतमूलसिद्धं वा पञ्चकापित्यमेव वा ॥
 मूषिकाणां विषं प्रायः कुण्ठ्यभेषु निर्दतं ।
 तत्राप्येषु विधिः कार्यो यस्य दूषीविषापहः ॥
 स्थिराणां रुजतां वापि त्रणानां कर्णिका भिषक् ।
 पाटयित्वा यथादीर्घं त्रणवशापि शोधयेत् ॥
 ऋगालश्चतरल्लृप्तव्याघ्रादीनां यदनिलः ।
 श्लेष्मप्रदुष्टो मुष्णाति संज्ञो संज्ञावहाम्रितः ॥
 तदा मसस्तलाङ्गूलहनुस्कन्धोऽतिलालवान् ।
 अत्यर्थवधिरोऽन्धश्च सोऽन्योन्यमभिधावति ॥
 तेनोन्मत्तेन दष्टस्य दंष्ट्रिणा सविषेण तु ।
 सुप्रता जायते दंष्ट्रे कृष्णश्चातिसवत्यसृक् ॥
 दिग्धविद्धस्य लिङ्गेन प्रायशश्चोपलक्षितः ।
 येन चापि भवेद्दष्टस्तस्य चेष्टा कृतं नरः ॥
 वज्रशः प्रतिकुर्वाणः क्रियाहीनो विनश्यति ।
 दंष्ट्रिणा येन दष्टश्च तद्रूपं यदि पश्यति ॥

अशु वा यदि वादर्शे रिष्टं तस्य विनिर्दिशेत् ।
 अस्त्यकस्माद्यो ऽभोत्सुं श्रुत्वा दृष्ट्वापि वा जलं ॥
 जलवासन्तु विद्यात्तं रिष्टं तमपि कीर्तितं ।
 अदष्टोवा जलचामी न कथञ्चन सिध्यति ॥
 प्रसुप्तोऽथोत्थितोवापि स्वस्वस्तस्रो न सिध्यति ।
 विस्त्राय दंशं तैर्दष्टे सर्पिषा परिदाहितं ॥
 प्रदिच्छादगदैः सर्पिः पुराणं वापि पाययेत् ।
 अर्कचोरयुतश्चास्य दद्याच्छोर्षविरेचनं ॥
 श्रेतां पुनर्नवाद्यास्य दद्याद्धनूरकाधुतां ।
 पललं तिलतैलञ्च रूपिकायाः पयो गुडः ॥
 निहन्ति विषमालर्कं मेघवृन्दमिवानिलः ।
 मूलस्य भरपुङ्खगयाः कर्षं धुसूरकाद्विकं ॥
 तण्डुलोदकमादाय पेययेत्तण्डुलैः सह ।
 उन्मत्तकस्य पत्रैस्तु संवेष्ट्यापूपकं पचेत् ॥
 खादेदौषधकाले तदलर्कविषदूषितः ।
 करोत्यन्यान् विकारांस्तु तस्मिन् जीर्यति चैवधे ॥
 विकाराः शिशिरे यावत् ऋद्दे वारिविवर्जिते ।
 ततः शान्तविकारस्तु स्नात्वा चैवापरेऽहनि ॥
 शालिषष्टिकयोर्मत्तं चोरेणोष्णेन भोजयेत् ।
 दिनत्रये पञ्चमे वा विधिरेषोऽर्द्धमात्रया ॥
 कर्तव्यो भिषजावश्यमलर्कविषनाशनः ।

कुप्येत् स्वयं विषं यस्य न स जीवति मानवः ॥
 तस्मात् प्रकोपयेदाशु स्वयं यावन्न कुप्यति ।
 बीजरत्नौषधीगर्भैः कुम्भैः शीताम्बुपूरितैः ॥
 स्नापयेत्तं नदीतीरे समनैर्ब्या चतुष्पथे ।
 बलिं निवेद्य तच्चापि पिष्ट्वाकपलं दधि ॥
 मास्यानि च विचित्राणि मांसं पक्वमकं तथा ।
 अलकाधिपते यच्च सारमेयगणाधिप ॥
 अलर्कजुष्टमेतन्मे निर्विषं कुरु माचिरान् ।
 दद्यात् संगोधनं तोत्स्नमेवं स्नातस्य देहिनः ॥
 अशुद्धस्य सुखेऽपि त्रणे कुप्यति तद्विषं ।
 आदयोऽभिहिता व्याला वातपित्तप्रकोपयाः ॥
 अतः करोति ददृशु तेषां चेशां वृतं नरः ।
 मङ्गलः प्रतिकुम्भाणो नचिरान्म्रियते च सः ॥
 नखदन्तवतं व्यालेर्यत्कृतं तदिमर्दयेत् ।
 सिञ्चेत्तेलन कोष्णेन ते हि वातप्रकोपजाः ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

अथातो दुन्दुभिखनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

धवाश्वकर्णतिनिग्रपलाग्रपिचुमर्दपाटलिपारिभद्रकामोडु

स्वरकरहाटकार्जुनककुमसर्जकपीतनखेभातकाङ्कोठामलकप्रघह
कुटजशमीकपित्याग्नन्तकारुचिरविल्वमहाहृत्तारुक्करारलुमधुक
मधुशियुगाकगोजीमूर्धातिल्वहेत्तुरकगोपघण्डारिमैदानां भस्मा
न्याहृत्य गवां मूत्रेण चारुहृत्केन परिखाव्य विपचेद्दद्याच्चाप
पिप्पलीमूलतण्डुलीयकवराङ्ग शोचक्रमञ्चिष्ठांकरञ्चिकाहस्तिपि
प्पलीमरिचोत्पलसारिवाविडङ्गगृध्रधूमानन्ताशोमसरलावाङ्गीक
गुहाकोशाशयेतमर्यपवरुणलवणस्रक्षिचुलकवर्द्धमानवञ्जुलपुत्र
श्रेणीसप्तपर्णदण्डकैलशालुकनागदनयतिविषामथाभद्रदारुकुष्ठह
रिद्रावचाचूर्णानि लोहानाञ्च समभागाग्नि ततः चारुवदागतपा
कमवतार्य लोहकुम्भे निदध्यात् ॥

अनेन दुन्दुभिं सिमेत् पताकातोरणानि च ॥

अवणाद्दर्शनात् स्रग्नात् विषात् सम्प्रतिमुच्यते ।

एष चारागदो नाम शर्करास्वग्नरीषु च ॥

अर्धःसु वातगुल्मेषु काष्ठशूलोदरेषु च ।

अजीर्णं ग्रहणोदोषं भक्तदोषे च दाहणे ॥

शोफे सर्व्वसरे चापि देयः श्यामे च दाहणे ।

एष सर्व्वविषार्त्तानां सर्व्वैषोपयुज्यते ॥

तथा तच्चकमुख्यानामर्यं दर्पाहुशोऽगदः ।

विडङ्गत्रिफलादम्बीभद्रदारुहरेणवः ॥

तालोत्रपत्रमञ्चिष्ठा केशरोत्पलपद्मकं ।

दाडिमं मालतीपुष्पं रजन्यौ सारिवे स्थिरे ॥

प्रियङ्गुस्तगरं कुष्ठं दृढतया चैलवालुक ।
 सचन्दनगवाक्षीभिरैतैः सिद्धं विषापहं ॥
 सर्पिः कल्याणकं ह्येतद्गृहापसारनाशनं ।
 पाण्ड्यामयगरश्वासमन्दार्तिज्वरकामनुत् ॥
 शोषिणं स्वल्पशुक्राणां बन्ध्यानाञ्च प्रशस्यते ।
 अपामार्गस्य बीजानि शिरीषस्य तथैव च ॥
 श्येते द्वे काकमाचौ च गवां मूत्रेण पेययेत् ।
 सर्पिरेतैस्तु संसिद्धं विषसंशमनं परं ॥
 अमृतं नाम विख्यातमपि सञ्जीवयेन्मृतं ।

चन्दनागुरुणी कुष्ठं तगरं तिलपर्णिकं ॥

प्रपौण्डरीकं नलदं सरलं देवदारु च ।
 भद्राश्रियं यवफलां भार्गी नीलीं सुगन्धिकां ॥
 कालेयकं पद्मकञ्च मधुकं नागरं जटां ।
 पुत्रागैलेलवालूनि गैरिकं ध्यामकं वलां ॥
 तोयं सज्जरसं मांसीं मितपुष्पां हरेणुकां ।
 तालीप्रपत्रं चुट्टैलां प्रियङ्गुं सकुटचटां ॥
 शैलपुष्पं सशैलेयं पत्रं कालानुसारिकां ।
 कटुत्रिकं श्रोतशिवं काशमर्थं कटुरोहिणीं ॥
 सोमराजीमतिविषां शृङ्खिकामिन्द्रवारुणीं ।
 उशीरं वरुणं मुखं नखं कुसुम्बुतं तथा ॥
 श्येते हरिद्रे सौण्डेयं लाक्षाञ्च लवणानि च ।

कुमुदोत्पलपद्मानि पुष्पञ्चापि तथार्कजं ॥
 चम्पकाशोकसुमनस्त्रिलोकप्रसवानि च ।
 पाटलोद्याल्लोथेलुगिरोपाणां तथैव च ॥
 सुरस्यास्तृणशृङ्ग्याश्च सिन्धुवारस्य यानि च ।
 धवान्धकर्णयोद्यापि पुष्पाणि त्रिनिशस्य च ॥
 गुग्गुलुं कुङ्कुमं विम्बीसर्पाक्षीं गन्धनाकुलो ।
 एतत्सम्भृत्य सन्भारं सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 गोपित्तमधुसर्पिर्मिथुक्तं शृङ्गे निधापयेत् ।
 भग्नस्कन्धं विवृत्ताक्षं मृत्योर्दृष्टान्तरं गतं ॥
 अनेनागदमुख्येन मनुष्यं पुनराहरेत् ।
 एषोऽग्निकल्पं दुर्वारं कुङ्कुमामिततेजसः ॥
 विषं नागपेतैर्न्यात् प्रसभं वासुकेरपि ।
 महासुगन्धिनामायं पञ्चाशीत्यङ्गयोजितः ॥
 राजा गदानां सर्वेषां राज्ञो हस्ते भवेत् सदा ।
 तेनानुलिप्तस्तु मृदो भवेत् सर्वजनप्रियः ॥
 आजिष्णुताञ्च सभते शकमध्यगतोऽपि सम् ।
 उष्णवर्ष्मो विधिः कार्यो विषार्त्तानां विजानता ॥
 मुक्ता कीटविषं तद्धि शीतेनाभिप्रवर्द्धते ।
 अन्नपानविधावुक्तमुपधार्य शुभाशुभं ॥
 शुभं देयं विषार्त्तभ्या विवृद्धेभ्यश्च वारयेत् ।
 फाणितं शिशुसौवीरमजीर्णाध्यशनं तथा ॥

वर्जयेच्च समासेन नवधान्यादिकं गणं ।
 दिवास्वप्नं व्यवयञ्च व्यायामं क्रोधमातपं ॥
 सुरातिलकुलत्यांश्च वर्जयेद्धि विषातुरः ।
 प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्वधातुमन्नाभिकाङ्क्षं सममूत्रजिह्वं ॥
 प्रसन्नवर्णंन्द्रियचित्तसेहं वैदोऽवगच्छेदविषं मनुष्यं ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

अथातः कीटककल्पं व्याख्यास्यामः ॥
 सर्पाणां शुक्रविष्मूत्रश्वपूत्यण्डसम्भवाः ।
 वाय्वन्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्रताः ॥
 सर्वदोषप्रकृतिभिर्धुक्ताश्चापरिणामतः ।
 कीटत्वेऽपि सुघोरास्ते सर्वे एव चतुर्विधाः ॥
 कुम्भीनससृष्टिकेरी शृङ्गी शतकुलीरकः ।
 उच्छिष्टिङ्गोऽग्निनामा च चिच्छिष्टिङ्गो मयूरिका ॥
 आवर्तकस्तथोरभ्रवारिकामुखवैदलौ ।
 शरावकुर्होऽभीराजो परुषश्चित्रशोषकः ॥
 शतबाहुश्च यस्यापि रक्तराजिः प्रकीर्तितः ।
 अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः ॥
 तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगा घातनिमित्तजाः ।
 कौण्डिल्यकः कणभको वरटी पचहृत्स्थिकः ॥
 विनासिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा ।

वाघ्रकीं पिचिटः कुम्भी वर्धः कीटोऽरिभेदकः ॥

पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।

पञ्चालकः पाकमत्स्यः क्षणतुण्डोऽथ गर्दभो ॥

ह्रीतः कृमिसरारी च यस्यायुत्केशकः सतः ।

एते क्षमिप्रकृतयश्चतुर्विंशाः प्रकीर्त्तिताः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः ।

विशम्भरः पञ्चशङ्कः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः ॥

सैरेयकः प्रचलको बलभः किटिमस्तथा ।

सूक्ष्ममुखः क्षणगोधा यश्च काषायवासिकः ॥

कीटगर्दभकश्चैव तथा जेटक एव च ।

चयोद्गैते सौम्याः स्युः कीटाः क्षेमप्रकोपणाः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः ।

तुङ्गीनाभो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा ।

कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः ॥

तुङ्गनाभः सर्पपिकोऽवतुली शम्बुकस्तथा ।

अग्निकीटश्च घोराः सुर्दादश्च प्राणनाशनाः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ।

तास्ताश्च वेदनास्तीव्रारोगा वै साक्षिपातिकाः ॥

क्षाराग्निदग्धवर्द्मो रक्तपोतसितारुणः ।

ज्वराङ्गमर्दरोमाश्चवेदनाभिः समन्वितः ॥

रुद्धंतीशारदृष्टा च दाहो मोहविजृम्भिका ॥

वेपथुश्चासहिक्काश्च दाहः शीतश्च दारुणं ॥
 पिडकोपचयः शोफोऽग्न्ययो मण्डलानि च ।
 दद्रवः कर्णिकाश्चैव विमर्षाः किटिभानि च ॥
 तैर्भवन्तीह दृष्टानां यथास्वच्चाणुपद्रवाः ।
 येऽन्ये तेषां विशेषास्तु त्वर्णं तेषां समादिशेत् ॥
 दूषीविषप्रकोपाच्च तथैव विपलेपनात् ।
 लिङ्गं तीक्ष्णविषेष्वेतच्छृणु मन्दविषेष्वतः ॥
 प्रसेकोऽुरोचकश्चर्द्दिःशिरोगौरवशीतता ।
 पिडकाकोठकण्डूनां जन्म दोषविभागतः ॥
 योगैर्ज्ञानाविधैरेषां चूर्णानि गरमादिशेत् ।
 दूषीविषप्रकाराणां तथैवाप्यनुनेपनात् ॥
 एकजातीनतस्तुर्ध्वं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः ।
 सामान्यतो दष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च ॥
 त्रिकण्डकः कुली चापि हस्तिकचोऽपराजितः ।
 चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्त्रिवेदनाः ॥
 तैर्दृष्ट्य श्वयथुरज्जमर्दो गुरुता गात्राणां दंशः कृष्णश्च भवति ॥
 प्रतिसूच्यः पिङ्गभासो बद्धवर्णो महाशिराः ।
 तथा निरूपमश्वापि पञ्च गौधेरकाः स्रताः ॥
 तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ।
 रुजश्च विविधाकारा अग्न्ययश्च सुदारुणाः ॥
 मलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्वश्वेता सर्वपिक

त्येवं पट् ताभिर्दंष्ट्रे सर्पपिकावज्जं दाहशोफक्रेदा भवन्ति ।
सर्पपिकाया हृदयपीडातिसारश्च ॥

शतपद्यस्तु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता
अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दंष्ट्रे शोफो वेदना दाहश्च हृदये । श्वेताग्नि
प्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिण्डकोत्पत्तिश्च ।

मण्डूकाः कृष्णः सारः कुहको हरितो रक्तो धववर्णाभो मृकुटी
कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दंष्ट्रस्य दंशकण्डूभवति पीतफेणगमश्च वक्त्रात् ।
मृकुटीकोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्चर्दिमूर्च्छापातिमात्रं ॥

विश्वाम्बराभिर्दंष्ट्रे दंशः सर्वपाकाराभिः पिण्डकाभिश्चीयते
शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति ॥

अहिण्डुकाभिर्दंष्ट्रे तोददाहकण्डुश्चयथैव मोहश्च । कण्डूमका
भिर्दंष्ट्रे पीताङ्गमूर्च्छातोसारज्वरादिभिरभिहन्यते । शूकवृक्षा
दिभिर्दंष्ट्रे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकयाच लक्ष्यते ॥

पिपीलिकाः स्यूनशीर्षा सम्राहिका ब्राह्मणिकाङ्गुलिका कपि
लिका चित्रवर्णेति पट् ताभिर्दंष्ट्रे दंशे श्वयथुरग्निसर्पवदाहशोफौ
भवतः ॥

मचिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका का
पायो स्यालिकेत्येवं पट् ताभिर्दंष्ट्रस्य दाहशोफौ भवतः स्यालिका
कापायीभ्यामेतदेव पिण्डकाश्च सोपद्रवा भवन्ति ॥

मशकाः सामुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः कृष्णः पार्वतीय
इति पञ्च तैर्दंष्ट्रस्य तीव्रकण्डूदंशशोफश्च पार्वतीयस्तु कीटैः

प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः ॥ नखावच्छेद्येत्यर्थं पिडकाः सदाहपाका
भवन्ति ॥ जलौकंघा दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च ॥

भवन्ति चात्र ॥ गोधेरकःस्थालिका च ये च श्वेताग्निधप्रभे ।

भृकुटीकोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु ॥

श्वमूत्रपुरीषैस्तु सविपैरवमर्षणात् ।

सुः कण्डूदाहकोठारः पिडकातोदवेदनाः ॥

प्रक्षेदवांस्तथास्त्रावो मृगं सन्पाचयेत्तत्र ॥

दिग्धविद्वक्त्रियास्तत्र यथावदवचारयेत् ॥

नावसन्नं नचोत्सन्नमतिस्तरन्मवेदनं ।

दंशादौ विपरोतार्त्तिं कीटदष्टं सुबाधकं ॥

कीटैर्दष्टानुर्यावपैः सर्पवत् समुपाचरेत् ।

त्रिविधानान्तु सर्पाणां त्रैविध्येन क्रिया चिता ॥

स्नेहमासेपनं सेकं चोष्णमवावचारयेत् ।

अन्यत्र मूर्च्छिताद्दंशात् पाककोथप्रपीडितात् ॥

विषप्रक्ष विधिं सर्वं कुर्यात्संशोधनानि च ॥

शिरीषकटुकं कुष्ठं वचा रजनिमैत्र्यवै ।

चौरमञ्जवसासर्पिः शुण्ठीपिप्पलिदारुषु ॥

उत्कारिका स्थिरादौवा सुकृता स्नेदनेक्षिता ।

न स्नेदयेत्तथा दंशं धूमं वक्ष्यामि वृत्तिके ॥

अगदानेकजातीषु प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक् ।

कुष्ठं चक्रं वचा विज्जमूनं पाठा सुवर्चिका ॥

गृहधूमं हरिद्रे द्वे विकण्टकविषे हिताः ।

अगारधूमरजनीचक्रं कुष्ठं पलाशजं ॥

गलगोलिकदद्यानामगदो विषनाशनः ।

कुद्रुमं तगरं शिग्रु पद्मकं रजनीद्वयं ॥

अगदो जलपिष्टोऽयं शतपक्षिपनाशनः ।

मेपगृह्णी वचा पाठा निचुलो रोहिणी जलं ॥

स्वर्जमण्डूकदद्यानामगदो विषनाशनः ।

वचाश्वगन्धातिवलायलासातिगुहागुहाः ॥

विशम्भराभिदद्यानामगदो विषनाशनः ।

शिरीषं तगरं कुष्ठं हरिद्रेऽग्न्यंमती महे ॥

अहिण्डुकाभिदद्यानामगदो विषनाशनः ॥

फण्डूमकाभिर्दद्यानां राक्षो शीताः क्रिया हिताः ।

दिवा ते नैव सिध्यन्ति सूर्यरश्मिबलार्हिताः ॥

चक्रं कुष्ठमपामार्गः शूकवृन्तविषेऽगदः ।

भृङ्गस्त्ररसपिष्टा वा क्षणवल्मीकमृत्तिका ॥

पिपीलिकाभिर्दद्यानां मलिकामशकैलथा ।

गोमूत्रेण युतो लेपः क्षणवल्मीकमृत्तिका ॥

प्रतिसूर्य्यकदद्यानां सर्पदष्टवदाचरेत् ।

त्रिविधा वृत्तिकाः प्रोक्ता मन्दमध्यमहाविधाः ॥

गोशूलकोथजा मन्दा मध्याः काष्ठेष्टिकोद्भवाः ।

सर्पकोथोद्भवास्तीक्ष्णा ये चान्ये विषसम्भवाः ॥

मन्दा द्वादश मध्यास्तु त्रयः पञ्चदशोत्तमाः ।

दशविंशतिरित्येते सङ्ख्याया परिकीर्तिताः ॥

कृष्णः श्यावः कर्पूरः पाण्डुवर्णो गोमूत्राभः कर्कशो मेचकश्च ।

श्वेतोरक्तो रामशः श्राद्धलाभो रक्तश्चैते मन्दवीर्या मतास्तु ॥

शमिर्दष्टे वेदना वेपथुश्च गात्रक्षयः कृष्णरक्तागमश्च ।

शाखादष्टे वेदना चोर्ध्वमेति दाहस्वेदौ दंशशोफो ज्वरश्च ॥

रक्तः पीतः कापिलेनोदरेण सर्व्वे धूम्रा पर्व्वभिश्च त्रिभिः स्त्रुः ।

एते मूत्रोच्चारपूत्यण्डजाता मध्या श्लेयास्त्रिप्रकारोरगाणां ॥

यस्यैतेषामन्वयाद्यः प्रसृतो दोषोत्पत्तिं तत्स्वरूपाश्च कुर्यात् ।

जिह्वाशोफो भोजनस्यावरोधो मूर्च्छा शोषा मधुवीर्याभिदष्टे ॥

श्वेतश्चित्रः श्यामलो लोहिताभो रक्तः श्वेते रक्तगोलोदरौ च ।

पीतो रक्तो नीलयोतेऽपरस्तु रक्तो नीलो नीलश्चकृतथा च ॥

रक्तो वभ्रुः पूर्व्ववैचकपर्वा यश्चापर्वा पर्व्वणो द्वे च यस्तु ।

नानारूपा वर्णतद्यापि घोरा श्लेयाश्चैते वृश्चिकाः प्राणचौराः ॥

जनैतेषां सर्पकोचात्प्रदिष्टं देहेभ्यो वा घातितानां विवेण ।

शमिर्दष्टे सर्पवेगप्रवृत्तिः स्फोटोत्पत्तिर्ध्वान्तिदाहो ज्वरश्च ।

खेभ्यः कृष्णं शोणितञ्चापि तीव्रं तस्मात् प्राणैस्स्रज्यते शीघ्रमेव ॥

उद्यमध्यविषैर्दष्टं चिकित्सेत् सर्पदष्टवत् ।

दंशं मन्दविषाणान्तु चक्रतैलेन सेचयेत् ॥

विदार्थादिसुषिद्धेन सुखोष्णेनाथ वा पुनः ।

सुर्याचोत्कारिकास्त्रेदं विषघ्नैरुपनादनैः ॥

आदंशं खेदितं चूर्णैः प्रच्छितं प्रतिधारयेत् ।
 रजनीमैन्धवव्योषशिरीषफसपुष्पजैः ॥
 मातुलुङ्गाश्वगोमूत्रपिष्टञ्च सुरसायजं ।
 लेपे खेदे सुखोष्णञ्च गोमयं हितमित्यते ॥
 पाने चोद्भूतं सर्पिः चोरं वा वज्रं चरं ।
 गुडोदकं वा सुहिमं चातुर्जातकवासितं ॥
 पाणममैः प्रदातव्यं चोरं वा सगुडं हिमं ।
 शिखिकुक्कुटवर्हाणि सैन्धवं तैलसर्पिणी ॥
 धूपो हन्ति प्रयुक्तोऽयं शीघ्रं वृश्चिकजं विषं ।
 कुसुमपुष्पं रजनी निशा वा कोद्रवं दण्डं ॥
 एभिर्घृताक्तैर्धूपस्त पायुदेभ्यो प्रयोजितः ।
 नाशयेदाशु कोटोत्थं वृश्चिकञ्च च यदिषं ॥

सूताविषं घोरतमं दुर्विषेयतमन्तु तत् ।

दुश्चिकित्स्यतमं वापि भिषग्भिर्मन्दबुद्धिभिः ॥
 सविषं निर्विषञ्चेतदित्येवं परिशङ्किते ।
 विषघ्नमेव कर्त्तव्यमविरोधि यदौषधं ॥
 अगदानां हि संयोगो विषगुणश्च युज्यते ।
 निर्विषे मानवे युक्तोऽगदः सम्पद्यते सुखं ॥
 तस्मात् सर्वैः प्रयत्नेन ज्ञातव्यो विषनिश्चयः ।
 अज्ञात्वा विषसङ्गावं भिषग्व्यापादयन्नेरं ॥

मोक्षिष्यमानस्तु यथादुरेण न व्यक्तजातिः प्रविभाति वृक्षः ।

तददुरालब्धतमं हि तासां विषं शरीरे प्रविकीर्णमात्रं ॥
 ईषश्च कण्डूप्रचलं सकोठमव्यक्तवर्णं प्रथमेऽहनि स्यात् ।
 अन्तेपु शून्यं परिनिवृत्तमध्यं प्रव्यक्तरूपञ्च दिने द्वितीये ॥
 व्यह्रेण तद्दर्शयतीह दंशं विषं चतुर्थेऽहनि कोपमेति ।
 अतोधिकेऽङ्गि प्रकरोति जन्तोर्विषप्रकोपप्रभवान् विकारान् ॥
 षष्ठे दिने विप्रसृतञ्च सर्वान् मर्क्षप्रदेशान् मृशमावृणोति ।
 तत् सप्तमे ऽत्यर्थपरोतगात्रं व्यापादयेन्मर्त्यमतिप्रवृद्धं ॥
 यास्तीक्ष्णचण्डोयविषा हि सूतास्ताः सप्तरात्रेण विनाशयन्ति ।
 अतोऽधिकेनापि निहन्त्युरन्या थासां विषं मध्यमवीर्य्यमुक्तं ॥
 यासां कनीयो विषवीर्य्यमुक्तं तां पक्षमात्रेण विनाशयन्ति ॥
 तस्मात् प्रयत्नं भिषगव कुर्व्यादादंशपातादिपधातियोगैः ॥
 विषन्तु लालामखमूत्रदंष्ट्रारजःपुरीषैरथ चेन्द्रियेण ।
 सप्तप्रकारं विद्वजन्ति सूतास्तदुग्रमध्यावरवीर्य्ययुक्तं ॥
 सकण्डुकोटं स्खिरमल्पमूलं लालाकृतं मन्दरुजं वदन्ति ।
 शोफश्च कण्डूश्च पुलानिका च धूमायनं चैव नखायदंशे ॥
 दंशन्तु मूत्रेण सकृष्णमध्यं सरक्तपर्य्यन्तमवेहि दीर्घं ।
 दंष्ट्राभिरुगं कठिनं विवर्णं जानीहि दंशं स्खिरमण्डलञ्च ॥
 रजःपुरीषेन्द्रियजं हि विद्वि स्फोटं विपकामलपोलुपाण्डुं ।
 एतावदेतत् समुदाहृतन्तु वक्ष्यामि सूताप्रभवं पुगणं ॥
 सामान्यतो दष्टमसाध्यसाध्यं चिकित्सितञ्चापि यथाविशेषः ।

विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिद्विषमन्तमं ।
 वशिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल ॥
 कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात्स्वेदविन्दवः ।
 अपतन्दर्शनादेवमधस्तात्तीक्ष्णवर्चसः ॥
 लूने दृष्टे महर्षीणां धेनुर्धै सभृतेऽपि च ।
 ततो जातास्त्रिमा घोरा मानारूपा महाविषाः ॥
 अपकाराय वर्तन्ते नृपसाधनवाहने ।
 यस्मात्सूत्रं दृष्टं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदविन्दवः ॥
 तस्मात्सूतेति भाष्यन्ते सङ्ख्याया तास्य षोडश ।
 एङ्गसाध्यास्तथाऽसाध्या लूतास्तु द्विविधाः स्रताः ।
 तासामष्टौ कृच्छ्रसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव तु ॥
 त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतिका तथा ॥
 आलमूत्रविषा रक्ता कसना चाष्टमी स्रताः ।
 ताभिर्दष्टे शिरोदुःखं कण्डूर्दमे च वेदमा ॥
 भवन्ति च विगेषेण गदाः शैशिकवातिकाः ।
 भौवर्णिका लाजवर्णा जालिन्येणीपदो तथा ॥
 कृष्णाम्रिवर्णा काकाण्डा मालागुणाष्टमी स्रताः ।
 ताभिर्दष्टे दंष्ट्रकोथः महन्तिः सतजस्य च ॥
 ध्वरोदाहोऽतिमारय गदाः श्वेतविदोपजाः ।
 पिङ्गा त्रिविधाकाग मण्डलानि महान्ति च ॥
 शोफा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावास्तथा ।

सामान्यं सर्वलूतानामेतदादंशलक्षणं ॥

विशेषलक्षणं तासां वक्ष्यामि सचिकित्सितं ।

त्रिमण्डलाया दंशेऽसृक् कृष्णं सर्वाति दीर्यते ॥

वाधिर्यं कलुषा दृष्टिस्तथा दाहश्च नेत्रयोः ।

तत्रार्कमूलं रजनीनाकुली पृश्निपर्णिका ॥

नस्तःकर्षणि शस्यन्ते पानाभ्यङ्गाञ्जनेषु च ।

श्वेतायाः पिडका दंशे श्वेता कण्डुमती भवेत् ॥

दाहमूर्च्छाञ्जरवती विसर्पक्षेदकरी ।

तत्र चन्दनराक्षिता हरेणुनखञ्जुलाः ॥

कुष्ठं सामञ्जकं चक्रं नलदं चागदो दितः ।

आदंशे पिडका ताम्रा कपिलायाः स्थिरा भवेत् ॥

शिरसो गौरवं दाहस्तिमिरं भ्रमएव च ॥

तत्र पद्मककुष्ठैलाकरञ्जककुम्भवचः ।

स्थिरार्कपर्णपामार्गदूर्वा ब्राह्मी विषापक्षाः ॥

आदंशे पीतिकायास्तु पिडका जायते स्थिरा ।

तथाच्छर्दिर्ज्वरः शूलं रक्ते स्याताञ्च लोचने ॥

तत्रेष्टाः कुटजोशोरतुङ्गपद्मकवञ्जुलाः ।

शिरीषकिणिष्ठीशेलुःकदम्बककुम्भवचः ॥

रक्तमण्डनिभे दंशे पिडका सर्पया इव ।

जायन्ते तालुगोपश्च दाहयात्रविषान्विते ॥

तत्र प्रियङ्गु ह्रीवेरं कुष्ठं सामञ्जवञ्जुलाः ।

अगदः शतपुष्पा च सपिप्पलवटाङ्गुराः ॥

पूतिमूत्रविपादंशो विसर्पी क्षणशोणितः ।

कासश्चासवमीमुर्क्षाज्वरदाहसमन्वितः ॥

मनःशिलासमधुकदुष्टचन्दनपद्मकैः ।

मधुमिश्रैः सलामज्जरगदसत्र कीर्तितः ॥

दंशश्च पाण्डुपिङ्गो दाहक्तेदसमन्वितः ।

रक्ताया रक्तपथ्यन्तो विज्ञेयो रक्तपंथुतः ॥

कार्यस्तत्रागदस्तोयचन्दनोशीरपद्मकैः ।

तथैवाजुनश्लुभां तग्मिरासातकश्च च ॥

पिच्छिलं कसनादंशद्रुधिरं शीतलं सवेत् ।

कासश्चासौ च तत्रोक्तं रक्तलूताचिकित्सितं ॥

पुरीषगन्धिरत्पासृक् क्षणवा दंश एव तु ।

ज्वरमूर्च्छावभीदाहकासश्चासयमन्वितः ॥

तत्रैलाचक्रसर्पाक्षोगन्धनाकुलिचन्दनैः ।

महासुगन्धिसहितैः प्रत्याख्यायागदः स्मृतः ॥

दंशे दाहोऽग्निवर्णायाः स्रवोऽत्यर्थं ज्वरस्तथा ।

क्षोषकण्डूरोमहर्षो दाहश्च स्फोटजम्भ च ॥

क्षणाग्रमनं चात्र प्रत्याख्याय प्रयोजयेत् ।

सारिवोशीरयश्चाक्वचन्दनोत्पलपद्मकं ॥

सर्वाणामेव युञ्जीत विषे क्षेमातकत्वचं ।

भिषक् दम्बप्रकारेषु तथा च क्षीरपिप्पलं ॥

छक्कसाध्यविषा ह्यष्टौ प्रोक्ता दे च यदृच्छया ।
 अवार्यविषदोर्घ्याणां लक्षणानि निबोध मे ॥
 भ्रातः सौवर्णिकादंशः सफेणो मत्स्यगन्धकः ।
 श्वासकाशौ ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छा चात्र सुदारुणा ॥
 आदेशे लाजवर्णाया आमं पूति स्त्रेदसृक् ।
 दाहमूर्च्छातिसारस्य शिरोदुःखस्य जायते ।
 धारदंशस्तु जालिन्या राजिमानवशीर्यते ॥
 स्तम्भः श्वासस्तमो वृद्धिस्तालुगोपस्य जायते ।
 रणोपाद्यास्तथा दंशो भवेत् छण्णनिलार्कितः ॥
 तृष्णामूर्च्छाज्वरच्छर्दिंकासश्वाससमन्वितः ।
 दंशः काकण्डकादष्टे पाण्डुरकोऽतिवेदनः ।
 रको मालागुणादंशो धूमगन्धोऽतिवेदनः ।
 विदीर्यते च बज्रधा दाहमूर्च्छाज्वरान्वितः ॥
 असाध्यानां भिषक्प्राज्ञः प्रयुञ्जीत चिकित्सितं ।
 दोषोष्णायविशेषेण च्छेदकर्तव्यविवाञ्जितं ।
 राध्याभिरभिलूताभिर्दष्टमात्रस्य देहिनः ॥
 वृद्धिपत्रेण मतिमान् सम्यगादंशमुद्धरेत् ।
 जम्बोष्ठेनाग्नित्रेतेन दक्षेदाकरवारणात् ॥
 अमर्मणि विधानञ्चो वर्जितस्य ज्वरादिभिः ।
 दंशस्योत्कर्त्तनं कुर्यादल्पशययुकस्य च ॥
 मधुसैन्धववन्युक्तैरगैर्दलेपयेत्ततः ।

प्रियङ्गुरजनीकुष्ठसमङ्गामधुकैस्तथा ।
 सारिवा मधुकं द्राक्षा पयस्यां क्षीरमोरटं ॥
 विदारोगोक्षुरक्षौद्रमधुकं पाययेत् वा ।
 क्षीरिणां त्वक्कपायेण सुशीतेन च सेचयेत् ॥
 उपद्रवान् यथादीपं विपद्मैश्च प्रसाधयेत् ॥

नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूमं तथावपीडं कवलपहस्य ।
 संशोधनञ्चोभयतः प्रयुञ्ज्याद्रक्तं हरेच्चापि जलायुकाभिः ॥
 कीटदुष्टव्रणान् सर्वानहिदष्टव्रणानि च ।
 आदंशपाकयत्नेन चिकित्सेत् सर्पदष्टयन् ॥
 विनिवृत्ते ततः शोफे कर्णिकापातनं हितं ॥
 निम्बपत्रं चिष्टदन्ती कुसुमं रजनी मधु ।
 गुग्गुलुः सैन्धवं किलं वर्चः पारावतस्य च ॥
 विपटद्विकरञ्चान्नं हित्वा समोजनं हितं ॥
 विपेभ्यः खलु सर्वेभ्यो कर्णिकामहजां स्थिरां ।
 प्रच्छयित्वा मधुयुतैः शोधनीयैरुपाचरेत् ॥
 सप्तपण्यस्य कीटानां शतभ्येतदिभागशः ।
 दष्टतक्षणमाख्यातं चिकित्साचाप्यनन्तरं ॥
 सविंशमध्यायशतमेतदुक्तं विभागशः ।
 रक्षोहिष्टाननिर्दिष्टान् सर्वान् वक्ष्याम्यथोत्तरे ॥
 सनातनत्वाद्देदानामुत्तरत्वात्तथैव च ॥
 तथा दृष्टफलत्वाच्च हितत्वादपि देहिनां ।

वाक्समूहार्थविस्तारात् पूजितत्वाच्च देहिभि ॥
 चिकित्सितात्पुण्यतमं न किञ्चिदपि सुश्रुमः ।
 क्षपेरिन्द्रप्रभावस्यामृतयोनेर्भिषगुरोः ॥
 धारयित्वा तु विमलं मतं परमसम्मतं ।
 उक्ताहारसमाचारद्वह प्रोत्य च मोदते ॥
 इति सौश्रुते आयुर्वेदशास्त्रे पञ्चमं कल्पस्थानं समाप्तं ॥

॥ उत्तरतन्त्रं ॥

नमोऽध्वन्तरये ॥

अथात औपद्रविकमध्याथं व्याख्यास्यामः ॥
अध्यायानां शते विंशे यदुक्तमसहस्रमया ।
वक्ष्यामि ब्रह्मेधा सम्यगुत्तरेऽर्था निमानिति ॥
इदानीन्तत् प्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तमं ।
निखिलेनोपदिश्यन्ते यच्च रोगाः पृथग्विधाः ॥
शाखाक्यशाखाभिहिता विदेहाधिपकीर्तिताः ।
ये च विस्तरतो बृष्टाः कुमारो माधहेतवः ॥
षट्सु कायचिकित्सासु ये चोक्ताः परमर्षिभिः ।
उपसर्गादयो रोगा ये चाप्यागन्तवः स्मृताः ॥
त्रिषष्टोरससंसर्गाः सुखवृत्तन्तथैव च ।
युक्तार्था युक्तयस्यैव दोषभेदास्तथैव च ॥
यत्रोक्ता विविधा अर्था रोगसाधनहेतवः ।
महतस्तस्य तन्त्रस्य दुर्गाधस्यानुधेरिव ॥

आदाविवोत्तमाङ्गस्थान् रोगानभिदधाम्यहं ।
 सङ्ख्या सत्त्वैद्यापि साध्यासाध्यक्रमेण च ॥
 विद्याद्वयद्रुलवाङ्मयं स्वाङ्गुष्ठोदरमग्निनं ।
 द्वाङ्गुलं सर्वतः सार्द्धं भिषग्वयनबुद्धुदं ॥
 सुष्टुतं गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवं ।
 पलं भुवोऽग्निरो रक्तं वातात्कृष्णं सितं जलात् ॥
 आकाशादसुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्धेः ।
 दृष्टिश्चात्र तयावक्ष्ये यथाब्रूयाद्विशारदः ॥
 नेत्रायामचिभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते ।
 कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः ॥
 मण्डलानि च सन्धीश्च पटलानि च लोचने ।
 यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च पट् च षडेव च ॥
 पञ्चवर्त्मश्चेत्कृष्णदृष्टीनां मण्डलानि तु ।
 अनुपूर्व्वेन्तु ते मध्याक्षतारोऽन्यायेधान्तरं ॥
 पञ्चवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतोऽपरः ।
 शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः ॥
 ततः कनोनकगतः षष्ठ्यापाङ्गः स्मृतः ।
 द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्यन्यानि चाक्षिणि ॥
 जायन्ते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः ।
 तेजोजलाश्रितं वाह्यं तेव्यन्यत् पिशिताश्रितं ॥
 भेदस्तृतीयं पटलमाश्रितन्वसि चापरं ।

पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां वाङ्मन्यमिथ्यते ॥

शिराणां कण्ठराणाञ्च नेदसः कालकम्य च ।

गुणाः कालत्परः स्नेहा बन्धने ऽरूणेः शिरायुतः ॥

शिरानुसारिभिर्दोषैर्विगुणैरुद्धमागतैः ।

जायन्ते नेचभागेषु रोगाः परमदारुणाः ॥

तत्राविंशं संसंस्मामश्रुपूर्णापदेहवत् ।

गुरुवाचोपरागाद्यैर्जुष्टञ्चाव्यक्तलक्षणैः ॥

सङ्गुणं वर्त्मकोषेषु शूकपूरुषाभमेव च ।

विहन्यमानं रूपे वा क्रियास्त्वचि यथा पुनः ॥

दृष्ट्वैव धीमाग् युध्यत दोषेणाधिष्ठितञ्च तत् ।

तत्र सम्यग्मासाद्य यथादोषं निपग्मितं ॥

विदध्यान्नेचजा रोगा बलवन्तः स्युरन्यथा ।

सङ्क्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनं ॥

वातादीनां प्रतीघातः प्रोक्तोऽन्यतरतः पुनः ।

उष्णामिततप्तञ्च जलप्रवेशाद्गूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ॥

प्रसक्तसंरोदनशोककोपक्लेशाभिघातादतिमैथुणाच्च ।

शूकरनालास्त्रकुलत्यमापनिषेवणादेगविनिषदाच्च ॥

स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च कर्देर्विघातादमनातियोगात् ।

वाप्यग्रहात्सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥

वाताद्गन्ध तथापित्तात् कफाच्चैव चोदशः ।

रक्तात् पित्तञ्च विज्ञेया सर्वजाः पञ्चविंशतिः ॥

तथा वाद्यौ पुनर्दोच रोगाः षट्सप्ततिः सूताः ।
 इताधिमन्यो निमिषो दृष्टिर्गभीरिका च या ॥
 यच्च वातहतं वर्त्म न ते सिध्यन्ति वातजाः ।
 चाप्योऽथ तन्मयः काचः साध्याः स्युः सान्यमारुताः ॥
 शुष्कालिपाकाधोमन्यसुन्दमारुतपर्ययः ।
 असाध्यो द्रुक्षजात्यो यो जलस्रान्त्य पैत्तिकः ॥
 परिस्त्रायो च नीलस्य याप्यः काचोऽथ तन्मयः ।
 अभियन्दोऽधिमन्योऽन्वाधुपितं शुक्रिकाकृपा ॥
 दृष्टिः पिप्पविदग्धा च पोथक्यो लगणस्य यः ।
 असाध्यः कफजस्त्रावो चाप्यः काचोऽथ तन्मयः ॥
 अभियन्दोऽधिमन्यस्य बलासघयितश्च यत् ।
 दृष्टिःक्षेमविदग्धा च पोथक्यो लगणस्य यः ॥
 क्रिमियन्त्रिपरिक्लिन्नवर्त्मशुष्कार्मपिष्टकाः ।
 क्षेमोपनाहः साध्यस्तु कथिताः क्षेमजेषु तु ॥
 रक्तस्त्रावोऽजकाजातं शोणितार्शोऽवलम्बितं ।
 शुष्कं ॥ साध्यं काचस्य चाप्यसृजः प्रकीर्तितः ॥
 मन्यसुन्दोऽक्षिप्तवर्त्महर्षोत्पातो तथैव च ।
 सिराजावञ्चनास्थाच सिराजासश्च यत् स्मृतं ॥
 पर्वण्यथाव्रणं शुष्कं शोणितार्शोऽर्जुनस्य यः ॥
 एते साध्या विकारेषु रक्तजेषु भवन्ति हि ॥

पूयस्त्रावो नाकुलान्ध्यमलिपाकात्ययोऽलजी ।

असाध्याः सर्वजा याथाः काचः कोपश्च पक्ष्मणः ॥
 वर्त्मावबन्धो यो व्याधिः सिरासु पिडका च या ।
 प्रस्तार्थ्यर्माधिमांसार्मस्त्राय्वर्मात्सङ्गिनी च या ॥
 पूयालसश्चाब्बुदश्च श्यावकदर्भवर्त्तनी ।
 तथाश्चो वर्त्तमशुक्रार्शःशर्करावर्त्त यच्च वै ॥
 संशोफस्याप्यशोफस्य पाको वद्वत्तवर्त्त च ।
 अक्लिन्नवर्त्त कुषीका विमवर्त्त च सिध्यति ॥
 समिमित्तोऽमिमित्तस्य दावसाध्यातु वाद्यजौ ।
 यदुष्मन्तिविकाराणामेषा संग्रहकीर्त्तना ॥

नव सन्ध्याश्रयास्तोषु वर्त्तमास्त्वेकविंशतिः ।

शुक्रभागे दशैकस्य चत्वारः कृष्णभागजाः ॥
 सर्व्याश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैवतु ।
 वाद्यजौ द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदारुणौ ॥
 भूय एतान् प्रवक्ष्यामि सङ्ख्यारूपचिकित्सितैः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथातः सन्धिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं ध्यात्वास्थामः ॥
 पूयालसः शोपनाहः स्त्रावाः पर्वणिकालजौ ।
 कृमियन्थिथ विज्ञेया रोगाः सन्धिगता नव ॥

पक्वः शोफः सन्धिजः संस्त्रवेद्यः सान्द्रं पूयं पूतिपूयालसः सः ।
 ग्रन्थिर्नान्यो दृष्टिसन्भावपाकः कण्डूमायो नीरुजस्तूपनाहः ॥

गत्वासन्धीनश्रुमार्गेण दोषाः कुर्युः स्वावान् सखिहोनान्खलिङ्गान् ।
 तान्वै स्वावान् नेत्रनाडीमयैके तस्यां लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये चतुर्धा ॥
 पाकः सन्धौ संस्वेद्यस्य पूयं पृथास्वावो नैकरूपः प्रदिष्टः ।
 श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं य. स्वेत्तु चैवास्वावो नीरुजः स प्रदिष्टः ॥
 रक्तास्वाव शोणितोत्थः सरक्तं कोष्णं नात्पं संस्वेन्नातिसान्द्रं ।
 पीताभासं नीलमुष्णं जलाभं पित्तस्वावं स स्वेत्तु सन्धिमध्यात् ॥
 ताम्रा तन्वी दादृशूलोपपन्ना रक्ताज्जेत्या पर्वणी वृत्तशोफा ।
 जाता सन्धौ कृष्णशुक्ले ऽलजो स्यात्तस्मिन्नेवाख्यापिता पूर्वलिङ्गैः ॥
 क्रिमिग्रन्थिर्वर्मजः पक्षाण्य कण्डूं कुर्युः क्षमयः सन्धिजाताः ।
 जानारूपा वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ चरन्तोऽन्तर्नयनं दूषन्ति ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथतोवर्त्मगतरोगविज्ञानोपमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः ।
 सिरा व्याप्तावतिष्ठन्ते वर्त्मस्त्रधिकमूर्च्छिताः ॥
 विवर्द्धां भासं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान् ।
 विकाराञ्जनयन्त्याशु नामतस्माच्चिवोधत ॥
 उत्सङ्गिन्यथ कुक्षीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा ।
 तथाशौवर्त्म शुष्कार्णस्तथैवाञ्जननामिका ॥
 वहलं वर्त्म यच्चापि व्याधिर्वर्त्मावबन्धकः ।
 क्षिप्तकर्मवर्त्मास्यैवा श्याववर्त्म तथैव च ॥

प्रक्षिन्नमपरिक्षिन्नं वर्त्म वातहतन्तु यत् ।
 अर्बुदं निमिषस्यापि शोणितार्शश्च यत्सृतं ॥
 लगणो विषनामा च पक्ष्मकोपस्तथैव च ।
 एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसंश्रयाः ॥

नामभिस्तैः समुद्दिष्टा लक्षणैस्तान् प्रचक्षते ।

पिडकाभ्यन्तरमुखी वाङ्माधोवर्त्मसंश्रया ॥
 विज्ञेयोत्सङ्गिनी नाम तद्रूपपिडकान्विता ।
 कुम्भोक्थोजप्रतिमाः पिडकाः पक्ष्मवर्त्मनोः ॥
 आध्मायने तु भिन्ना याः कुम्भोक्थपिडकास्तु ताः ।
 कण्डूस्त्रावान्विता गुर्थारक्तसर्पपसन्निभाः ॥
 पिडकाश्च रुजावत्यः पोथका इति संज्ञिताः ।
 पिडकाभिः ससूक्ष्माभिर्घर्षनाभिरभिसंहता ॥
 पिडका या खरा स्यूता सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा ।
 सूक्ष्माः खराश्च वर्त्मस्यास्तदर्भा वर्त्म कोत्थ्यते ॥
 दीर्घोऽद्दुरः खरः स्तम्भो दारुणो वर्त्मसम्भवः ।
 व्याधिरेष समाख्यातः शुष्कार्श इति संज्ञितः ॥
 दाहतोदवती ताद्या पिडका वर्त्मसम्भवा ।
 मृदो मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जननामिका ॥
 वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभिः समन्ततः ।
 शवर्णाभिः समाभिय विद्यादहसवर्त्म तत् ॥
 कण्डूमतान्यतोदेन वर्त्मशोफेन यो नरः ।

न समं ह्यादेयदक्षि भवेद्वन्धः सवर्तनः ॥
 मृदत्पवेदनं ताम्रं यद्वर्तं समभेवच ।
 अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्तं तदादिशेत् ॥
 क्लिष्टं पुनः पित्तयुक्तं विदहेच्छोणितं यदा ।
 तदाक्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्तमरुदमं ॥
 यद्वर्तं वाह्यतोऽन्तय श्यावं शूनं सवेदनं ।
 दाहकण्डूपरिक्कोदि श्याववर्तमिति तन्ममं ॥
 अरुजं वाह्यतः शूनमन्तःक्लिन्नं स्वत्यपि ।
 कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठं क्लिन्नवर्तं तदुच्यते ॥
 यस्य धौतानि धौतानि समन्व्यन्ते पुनः पुनः ।
 वर्तमान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्तं तत् ॥
 विमुक्तसन्धिनिश्चयं वर्तं यन्न निमील्यते ॥
 एतदातहतं विद्यात् सरुजं यदिवारुजं ।
 वर्तमान्तरस्यं विषमं यन्निभूतमवेदनं ॥
 विधेयमर्बुदं पुंसां सरक्तमवलम्बितं ।
 निमेषणीः सिरा वायुः प्रविष्टो वर्तमंश्रयाः ।
 चालयेदन्तिवर्तमानि निमेषः स गदोमतः ॥
 क्लिन्नाश्क्लिन्ना विवर्द्धन्ते वर्तमस्या मृदवोऽङ्कुराः ।
 दाहकण्डूरुजोपेतस्तेऽर्भः शोणितसम्भवाः ॥
 अपाकः कठिनः स्यूजो यन्निर्व्वर्तमभवोऽरुजः ।
 सकण्डूः पिच्छिलः कालप्रमाणो लगणस्तु सः ॥

शूनं यदत्तं वज्रभिः सूक्ष्मैश्चिद्रैः समन्वितं ।
 विषमन्तर्जल इव विषवर्त्तेति तन्मतं ॥
 पक्षाश्रयगता दोषास्तीक्ष्णाग्राणि खराणि च ।
 निर्वर्त्तयन्ति पक्षाणि तैर्जुष्टघ्राचि दूयते ॥
 उत्पादितैः पुनः शान्तिः पक्षाभिश्चोपजायते ।
 वातातपानसंक्षोषो पक्षकोपः स उच्यते ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथातः शुक्लगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 प्रसारिशुक्लघनजाधिमांसस्त्राव्यर्मेसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः ।
 स्युः शुक्तिकाश्चाञ्जुनपिष्टकौ च जालं चिराणं पिडकाश्च या, स्युः ॥
 रोगा वृत्तासग्रयितेन सार्द्धमेकादशाक्षेणाः खलु शुक्लभागे ।
 प्रसारि चयितमिहार्मं शुक्लभागे विस्तीर्णं तनु रुधिरप्रभं सनीलं ॥
 शुक्लाख्यं मृदु कथन्ति शुक्लभागे सन्नेतं सममिह वर्द्धते चिरेण ।
 यन्मांसं प्रचयमुपैति शुक्लभागे पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहितार्मं ॥

विस्तीर्णं मृदु वहलं यक्ष्मप्रकाशं
 श्यावं वा तदधिकमांसजार्मं विद्यात् ।
 शुक्ले यत् पिशितमुपैति वृद्धिमेत
 स्त्राव्यर्मेत्यभिपठितं खरं प्रपाण्डु ॥
 श्यावाः स्युः पिशितनिभास्तु विन्दवो ये
 शुक्तिर्व्या सितनयने स शुक्तिशंशः ।

एको यः शग्रुधरोपमः सुविन्दुः
 शुक्लस्यो भवति तमर्जुनं वदन्ति॥
 उत्सन्न. सलिलनिभोऽथ पिष्टशुक्लो
 विन्दुर्यः सम्भवति पिष्टकःसुदृप्तः ।
 जालाभ. कठिनसिरो महान् स रक्तः
 सन्तान स्रत इह जालसंश्रितस्तु ॥
 शुक्लस्याः सितपिङ्गका. सिरावृता
 यास्ता विद्यादसितसमीपजाः सिराजाः ।
 कांस्याभो भवति सिरावृतः सिते ये
 विन्दुर्वा स तु निरुजो बलासकाख्यः ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातः कृष्णगतरोगविज्ञानीयमध्याय व्याख्यास्यामः ॥

तत्सम्रणं शुक्रमथाग्रणं वा पाकात्ययस्याप्यजका तथैव ।
 चत्वार एतेऽभिहिताः विकारा कृष्णाश्रयाः संग्रहतः पुरस्तात् ॥
 निमग्नरूपं हि भवेत्तु कृष्णे सूक्ष्मेव विद्धं प्रतिभाति यद्वै ।
 स्वावं सवेदुष्णमतोव रुक् च तत्सम्रणं शुक्रमुदाहरन्ति ॥
 दृष्टे. समीपे न भवेत्तु यच्च नचावगाढं न च संस्वेद्वि ।
 अवेदनावन च युग्मशुक्रं तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव ॥
 सितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुग्मशुक्रं ।
 विहायपीत्राभ्रदलानुकारि तदग्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥

गभीरजानं वहतश्च शुक्रं चिरोत्थितश्चापि वदन्ति कृच्छ्रं ॥
 विच्छिन्नमध्ये पिशिन'ष्टं वा चनं मिगमकमदृष्टिश्च ।
 द्वित्यगतं सोहितमन्ततश्च विरोत्थितश्चापि विवर्जनीयं ॥
 उष्णाश्रुनातः पिडका च कृष्णे यस्मिन्मनेन्मुद्गनिभश्च शुक्रं ।
 तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यथ यत्तत्तिरिपचतुर्थ्यं ॥
 संच्छाद्यने श्वेतनिभेन सर्व्वदेपेश यस्यासितमण्डलन्तु ।
 तमक्षिपाकात्ययमक्षिपोपसमुत्थितं तौमसजं वदन्ति ॥
 अजापुरोपप्रतिभो रजावान् ससोहितो सोहितपिच्छिलास्तः ।
 विदार्य्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तस्याजकाजातमिति व्यवसेत् ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

अथातः सर्व्वगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 स्यन्दास्तु चत्वार इहोपदिष्टास्तावन्म एवेह तथाधिमन्याः ।
 शोफान्वितोऽशोफयुतश्च पाकावित्येवमेते दश सम्प्रदिष्टाः ॥
 हताधिमन्योऽनिलपर्य्ययश्च शुष्काक्षिपाकोऽन्यत एव वातः ।
 दृष्टिस्तथाम्बाधुषिता सिराणामुत्पातहर्षावपि सर्व्वभागाः ॥
 प्रायेण सर्व्वं नयनामयास्ते भवन्त्यभिव्यन्दनिमित्तमूलाः ।
 तस्मादभिव्यन्दमुदीर्य्यमाणमुपाचेरदागु हिताय धीमान् ॥
 निस्तोदनं स्तम्भनरोमहर्षसङ्घर्षपारुष्यश्लिरोऽभितापाः ।
 विशुष्कभावाः शिशिराश्रुताश्च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥

दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमायनं वास्पसमुन्नयय ।
 उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
 उष्णाभिनन्दा गुह्यताचिशोफः कण्डूपदेहौ मिततातिशैत्यं ।
 स्रावो मुजः पिच्छिल एवचापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
 ताद्याश्रुता लोहितकनेत्रता च राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च ।
 पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥

दृष्ट्वैरेतैरभिव्यन्दैर्नराणामक्रियावतां ।
 तावन्तस्त्रधिमन्याः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥
 उत्पाद्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मण्यते तथा ।
 शिरसोऽर्द्धन्तु तं विद्यादधिमन्यं खलुचैः ॥
 नेत्रमुत्पाद्यत इव मथ्यतेऽरणिवच्च र्थत् ।
 सङ्घर्षतोदनिर्भेदमांशभ्रंशमाविवं ॥
 कुक्ष्यास्फोटनाभ्रानवेपथुव्ययनैर्युतं ।
 शिरसोऽर्द्धं च येन स्यादधिमन्यं च माहतात् ॥
 वक्त्रराजिचितं स्रावि वक्त्रिनेवावदह्यते ।
 यकृतपिण्डोपमं दाहि शारेणाकामिव चतं ॥
 प्रपक्वोच्छूनवर्णान्तं सस्नेहं पीतदर्शनं ।
 मूर्च्छाशिरादाहयुतं पित्तेनाक्षधिमन्यितं ॥
 शोफवन्नातिभ्रंशं स्रावकण्डूभञ्जितं ।
 शैत्यगौरवपैच्छिल्यदूषिकाक्षर्षणान्वितं ॥
 रूपं पश्यति दुःखेन पांशुपूर्णमिवाविवं ।

नासाभ्यामग्निरौदुःखयुतं क्षेमाधिमन्यितं ॥

दन्धुजीवप्रतीकांशं ताम्यति स्वर्गनाचमं ।

रक्तास्त्रावं सनिस्तोदं पश्यत्यग्निनिभा दिशः ॥

रक्तमग्नारिष्टवच्च कृष्णभागश्च लक्ष्यते ।

यद्गोप्तं रक्तपर्यन्तं तद्रक्तेमाधिमन्यितं ॥

हन्याद्दृष्टिं सप्तराचात्व फोत्योऽधोमन्योऽसृक्ममवः पञ्चराचात् ।

यद्वावादा मारुतोत्यो निहन्यान्मिथ्याचारात्पैतिकः सद्यएव ॥

फण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्षोऽुम्बरसन्निभः ।

दाहकं हर्षताम्रत्वगोफनिस्तोदगौरवैः ॥

शुष्टो मुहुःस्वेदास्रमुष्णशीतास्रं पिच्छिलं ।

मंरम्भी पथ्यते यस्य नेत्रपाकः सगोफजः ॥

गोफहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वगोफजे ।

अम्भामिराणां श्वसनः स्थितो दृष्टिं प्रतिक्षिपन् ॥

हताधिमन्यं जगयेत्तमसार्धं विदुर्बुधाः ।

पक्षद्वयाक्षिभुवमाश्रितस्तु यच्चानिलः सद्यरति प्रदुष्टः ।

पर्यायश्रयापि रुजः करोति तं वातपर्यायमुदाहरन्ति ॥

यत्कूणितं दारुणरुचवत्तं विलोकने वाविलदर्शनं यत् ।

सुदारुणं यत्प्रनिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि ॥

यस्यावटूकर्षाग्निरौहनुस्यो मन्यागतो वाष्पनिलोऽन्यतो वा ।

कुर्याद्रुजोऽतिभुवि लोचने वा तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥

अश्वेन भुक्तेन विदारहिना वा सञ्जायते सर्वत एव नेत्रं ।

शोफान्वितं लोहितकं सनीलेरेतादृग्लब्धुषितं वदन्ति ॥
 अवेदना वापि सवेदना वा यस्याचिराज्यो हि भवन्ति तासाः ।
 मुहुर्विरज्यन्ति च ताः समन्ताद्वाधिः सिरोत्पात इति प्रदिष्टः ॥
 महान्सिरोत्पातउपेक्षितस्तु जायेत रोगस्तु सिरामहर्षः ।
 तासाश्चमसं स्रवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुश्च ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

अथातो दृष्टिगतरोगविज्ञानोद्यमस्यार्थं व्याख्यास्यामः ॥

मसुरदलमात्रान्तु पद्मभूतप्रसादजां ।

खद्योतविस्फुलिङ्गाभां मिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥

आवृतां पटलेनाल्लोभ्याद्येन विवराकृतिं ।

शीतघातयां नृणां दृष्टिमाज्जनयनचिन्तकाः ॥

रोगांस्तदाश्रयान् घोरान् षट् च षट्च प्रचक्षते ।

पटलानुप्रविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणं ॥

सिराभिरभिमम्प्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भ्रमं ।

प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थितः ॥

अव्यक्तानि न रूपाणि सर्व्वाण्येव प्रपश्यति ।

दृष्टिर्भ्रमं विक्रवति द्वितीयं पटलं गते ॥

मक्षिकान् मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ।

मण्डलानि पताकाय मरीचोः कुण्डलानि च ॥

पङ्क्तिप्रवाय विविधान् वर्षमभ्रं तमोसि वा ।

दूरस्थान्यपि रूपाणि मन्यते च समीपतः ॥
 समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ।
 यन्नवानपि चात्यर्थं सूक्ष्मपात्रं न पश्यति ॥

ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्तात्ततोर्थं पटलं गते ।

महान्त्यपि च रूपाणिच्छादितानीव वासमा ॥
 कर्णनासाक्षिभुक्तानि विपरीतानि वीक्षते ।
 यथादोषश्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ॥
 अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थञ्चोपरिस्थिते ।
 पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानि न पश्यति ॥
 समन्ततः स्थिते दोषे सङ्कुलानीव पश्यति ।
 दृष्टिर्मध्यगते दोषे स एकं मन्यते द्विधा ॥
 द्विधास्थिते विधा पश्येद्विधा चामवस्थिते ।

तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलवद्भवतः ॥

हृणद्भिः सर्वतो दृष्टिं लिङ्गगात्रः स उच्यते ।
 तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे ॥
 चन्द्रादित्यौ समस्तबावन्तरिक्षे च विद्युतः ।
 निर्मनानि च तेजोसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ॥
 स एव लिङ्गनाशस्तु नोलिकाकास्संज्ञितः ।

तत्र वातेन चारुणि भ्रमन्तीर स पश्यति ॥

आविलान्यरूपाभानि व्याविद्धानि च मानवः ।
 पित्तेनादित्यस्योत्तमक्रपापतडिदुणाम् ॥

शिखिर्द्विचित्राणि नीलकृष्णानि पश्यति ।
 गौरचामरगौराणि श्वेताभ्रप्रतिमानि च ॥
 पश्येदसृक्काण्यत्यर्थं व्यभे चैवाभ्रसंश्रवं ।
 सलिलभाविनानोव परिजाद्यानि मानवः ॥
 तथा रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।
 कफेन पश्येद्रूपाणि निग्धानि च सितानि च ।
 हरितश्यावरूपाणि धूमधूमाणि चेतते ॥
 सन्निपातेन चित्राणि विभ्रुतानोव पश्यति ।
 वज्रधा वा द्विधा वापि सर्वेण्येव समन्ततः ।
 होमाधिकाङ्गान्यथवा ज्योतींश्चपि च पश्यति ॥
 पित्तं कुर्यात्परिस्त्रायि मूर्च्छितं रक्तेजसा ।
 पीता दिग्गस्येद्यन्तमादित्यमिव पश्यति ॥
 विकीर्यमाणान् खद्योतैर्दृष्ट्वांस्तेजोभिरेव च ।

वक्ष्यामि षड्विधैरागैर्लिङ्गनाशमतः परं ॥

रागोऽरुणो मासतजः प्रदिष्टं पित्तात्परिस्त्राय्यथवापि नीलः ।
 कफात् सितः शोणितजस्तु रक्तं समस्तदोषोऽथ विचित्ररूपः ॥
 रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्युःकाचारुणप्रभं ।
 परिस्त्रायिनि रोगे स्थान्धायानीलश्च मण्डलं ॥
 दोषत्रयात् कदाचिस्त्यात्स्वयं तत्र च दर्शनं ॥
 अरुणं मण्डलं वाताद्यसं पश्यन्तया ।
 पित्तान्मण्डलमानोऽं कांस्त्राभं पीतमेव वा ॥

क्षेपणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरं ।

चलत्पद्मपलाशस्यं शुक्लविन्दुरिवाग्नसः ॥

मृद्यमाने च नयने मण्डलं तद्विषर्पति ।

प्रयालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकं ॥

दृष्टिरागो भवेच्चित्तो लिङ्गनामे विदोपमे ।

यथास्त्रदोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥

पङ्क्तिलिङ्गनाशाः पङ्क्तिमेव च रागा दृष्ट्याश्रयाः पङ्क्तिश्च पङ्क्तिश्च चक्षुः

तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन चान्यत्त्वय धूमदर्शी ॥

यो ब्रह्मजात्यो नकुलान्धता च गम्भीरमंशा एतथैव दृष्टिः ॥

पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ।

पीतानि रूपाणि च मन्यते यः स मानवः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥

प्राप्ते तृतीयं पटत्तन्तु दोषे दिवा न पश्येन्निति वीचते च ।

तथा नरः क्षेमविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ॥

चिपु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो नक्तान्धमापादयति प्रसङ्गः ।

दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिर्वीक्षित रूपाणि कफान्धभावात् ॥

शोकज्वरायासशिरोभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।

स धूमकाग्निपश्यति सर्वभावांस्तं धूमदर्शीति वदन्ति रोगं ॥

स ब्रह्मजात्यो दिवसेषु लज्जाद्वस्त्रानि रूपाणि च यो न पश्येत् ।

रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्तान्धभावादपि तानि पश्यत् ॥

विद्योतते येन नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यदत् ।

चिवाणि रूपाणि दिवा स पश्येत् स वै विकारो नकुलान्धमंशः ।

दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कुच्यते ऽभ्यन्तरतश्च याति ॥
 रुजावगाढा तमचिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
 वाद्यौ पुनर्दाविह सम्प्रदिष्टौ निमित्ततयाप्यनिमित्ततश्च ॥
 निमित्ततस्तत्र शिरोऽभिन्नापाञ्जयेत्यस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनैश्च ।
 सुरार्पिगन्धर्वमहोरगाणां सन्दर्शनैनापि च भासुराणां ॥
 हन्येत दृष्टिर्मेनुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ।
 तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।
 विदीयते सोदति क्षीयते वा नृणामभीघातहता तु दृष्टिः ।
 हन्येते नयनगता महाविकाराः सङ्ख्याताः पृथगिह षट्च सप्ततिश्च ।
 एतेषां पृथगिह विसारेण सर्वे वक्ष्येऽहं तदनुचिकिञ्चितश्च तावत् ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

अथातस्त्रिकिञ्चितप्रविभागविज्ञानीषमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

षट्सप्ततिर्य्येऽभिहिता व्याधयो नामलक्षणेः ।
 चिकिञ्चितमिदं तेषां ३ मासाद्वाचतः शृणु ॥
 द्वेद्याक्षेषु दशैकश्च नव लेख्याः प्रकीर्तिताः ।
 भेषां पञ्च विकाराः सूर्यध्याः पञ्चदशैव तु ॥
 द्वादशाः शस्त्रकृत्या यथाप्याः सप्त भवन्ति हि ।
 रोगा वञ्जयितव्याश्च दश पञ्च च जानता ॥
 अमाध्यौ वा भवेतान्नु थाप्यौ वागन्नुषंश्चितौ ॥

अशोऽश्वितं भवति वर्त्म तु यत्तथार्थः
 शुष्कं तथार्बुदमथो पिडकाः सिराजाः ।
 जालं सिराजमपि पञ्चविधं तथार्थं
 चेद्या भवन्ति सहपर्व्वणिकामयेन ॥
 उत्सग्निनी वहलकर्दमगर्तनी च
 श्यावश्च यच्च पठितन्त्रिह बहुवर्त्म ।
 क्लिष्टश्च पोथकियुतं खलु यच्च वर्त्म
 कुम्भीकिनोच सहशर्करया च लेख्याः ॥
 श्लेष्मोपनाहसगणै च विसश्च भेद्या
 यन्यश्च यः कृमिरुतोऽञ्चननामिका च ॥
 श्वादौ सिरा निगदिताश्च ययोः प्रयोगे
 पाकौ च यौ नयनयोः पवनोऽन्यतश्च ।
 पूयालसानिलविपर्य्ययमन्यसंज्ञाः
 स्यन्दास्तु यान्युपशमं हि सिराव्यधेन ॥
 शुष्काचिपाककफपित्तविदग्धदृष्टिश्च
 श्वाख्यशुक्रसहितार्जुनपिष्टकेषु ।
 अक्लिन्नवर्त्मज्जतमुग्धजदर्शिशुक्ति
 अक्लिन्नवर्त्मसु तैथैव बलाससंज्ञे ।
 आगन्तुनामययुगेन च दूषितायां
 इष्टौ न शस्त्रपतनं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

सम्पश्यतः षडपि ये ऽभिहितास्तु काचा
 स्ते पञ्चकोपसहितास्तु भवन्ति याप्याः ॥
 चत्वार एव पवनप्रभवास्त्वसाध्या
 दौ पित्तजौ कफनिमित्तज एकएव ।
 अष्टार्द्धका रुधिरजाय गदास्त्रिदोषा
 स्तावन्त एव गदितावपि वाद्यजौ द्वौ ॥

॥ त्रयोऽध्यायः ॥

अघातो वाताभिव्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 पुराणसर्पिषा स्निग्धौ स्यन्दाधीमन्यवीडितौ ।
 स्नेदयित्वा यथान्यायं सिरामोक्षेण योजयेत् ॥
 सम्पादयेदस्तिभिर्य सम्यक्स्नेहविरेचितौ ।
 तप्पणैः पुटपाकैश्च धूमैराख्यातनैस्तथा ॥
 नस्यस्नेहपरीषेकैः शिरोवस्तिभिरेव च ।
 वातघ्नानूपजलजमांसाश्चकायसेचनैः ॥
 स्नेहैश्चतुर्भिरुष्णैश्च तत्पीताम्बरधारणैः ।
 पयोभिर्वसवारैश्च साल्वणैः प्रायसेस्तथा ॥
 भिषक् सम्पादयेदेतानुपनाहैश्च पूजितैः ।
 तथाचोपरि भुक्तस्य सर्पिःपानं प्रशस्यते ॥
 विफलाकायसंषिद्धं केवलं शीर्षमेव वा ।
 षिद्धं वातहरैः क्षीरं प्रथमेन गणेन वा ॥

स्नेहासैलादिना सिद्धा वातैस्तर्प्ये हिताः ।
 स्त्रैहिकः पुटपाकश्च धूमो नस्यश्च तदिधं ॥
 नस्यादिषु स्थिराक्षीरमधुरैस्तैलमिष्यते ।
 हरण्डपल्लवे मूले त्वचि वाजं पयः शृतं ॥
 कण्टकार्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचने हितं ।
 सैन्धवोदोच्ययथाऋमिष्यलीभिः शृतं पयः ॥
 हितमर्द्धादकं सेके तथाऽऽतनमेव च ।
 ह्रीवैरचक्रमञ्जिष्ठोदुम्बरस्वचु साधितं ॥
 साम्भस्कारं पयोवापि शूलाऽऽतनमुत्तमं ।
 मधुकं रजनीं पय्यां देवदारु च पेययेत् ॥
 अजेन पयसा श्रेष्ठमभिष्यन्दे तदञ्जनं ।
 गैरिकं सैन्धवं कृष्णां नागरश्च यथोत्तरं ॥
 दिगुणं पिष्टमद्भिस्तु गुटिकाञ्जनमिष्यते ।
 स्नेहाञ्जनं हितं चात्र वक्ष्यते तद्यथाविधि ॥
 रोगो यस्यान्यतो वातो यश्च मारुतपर्ययः ।
 अनेनैव विधानेन भिषक्तावपि साधयेत् ॥
 पूर्व्वभक्तं हितं सर्पिःक्षीरं वाप्यथ भोजने ।
 वृक्षादन्यां कपित्थेच पञ्चमूले महत्यपि ॥
 सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धं चात्र शृतं पिबेत् ।
 सिद्धं वा हितमचाजःपक्षूरार्त्तगलाग्रिकैः ॥
 सक्षीरं भेषशृङ्गा वा सर्पिर्वीरतरणवा ।

सैन्धवं दाहं शुण्ठीच मातुलुङ्गरसे घृतं ॥
 सून्योदकाभ्यां कर्त्तव्यं शुष्कपाके तदञ्जनं ।
 पूजितं सर्पिषश्चात्र पानमद्वेष्टेन तर्पणं ॥
 घृतेन जीवनीयेन नखं तैलेन चाणना ।
 परिषेके हितञ्चात्र पयः शीतं ससैन्धवं ॥
 रजनोदारुसिद्धं वा सैन्धवेन ममायुतं ।
 सर्पिर्गुतं सून्यघृष्टमञ्जनञ्च महौषधं ॥
 वसा वानूपजलजा सैन्धवेन समायुता ।
 नागरोन्मिश्रिता किञ्चिच्छुष्कपाके तदञ्जनं ॥
 पवनप्रभवा रोगा ये केचिद्वृष्टिनाशनाः ।
 बीजेनानेन मेधावो तेषु कर्म प्रयोजयेत् ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

अथातः पित्ताभिव्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 पित्तसंन्दे पैत्तिके चार्धमन्ये रक्तास्तावः संसनद्यापिकार्यं ।
 अत्रेणाः सेकालेपनस्याञ्जनानि पैत्ते च म्याद्यदिसर्पे विधानं ॥
 गुन्द्रां शालिं मैवलं शैलभेदं दार्वामेलामुत्पलं रोध्रमभ्रं ।
 पद्मात्पत्रं शर्करा दर्भमिचुं तालं रोध्रं वेतसं पद्मकञ्च ॥
 द्राक्षां धाद्रं चन्दनं यष्टिकाङ्गं योषित्तीरं राव्यनमो च पिष्ट्वा ।
 सर्पिःसिद्धं तर्पणे सेकनले शस्ते क्षीरं सिद्धमेतेषु वाजं ॥
 योज्यो वर्गो व्यस्त एषोऽन्यथा वा सम्यङ्गस्तेऽष्टाह्वसङ्घोऽपि नित्यं ।

क्रियाः सर्वाः पित्तद्वयः प्रशस्तास्त्यदाचोर्द्ध्वं क्षीरसर्पिश्च नस्यं ॥
 पादाग्रं स्याच्छाणितं चाञ्जनार्थं शलक्या वा शर्कराक्षौद्रयुक्तं ।
 रसक्रियां शर्कराक्षौद्रयुक्तां पालिन्ध्या वा मधुकेवापि कुर्यात् ॥
 मुष्ठा फेनः सागरस्थोत्पलञ्च कृमिघ्नैलाधात्रिवीजाद्रसश्च ।
 तालीशैलागैरिकोशीरशङ्खैरेवं युज्यादञ्जनं सन्यपिष्टैः ॥
 चूर्णं कुर्यादञ्जनार्थं रसो वा सन्योपेतो धातकीस्रन्दनाभ्यां ।
 घोषितस्तन्यं ज्ञातकुम्भं विघृष्टं क्षौद्रोपेतं कैण्डुकश्चापि पुष्यं ॥
 रोध्रं द्राक्षां शर्करामुत्पलञ्च नार्याः क्षीरे यष्टिकाङ्गं वचाश्च ।
 पिष्ट्वा क्षीरे वर्षकस्य त्वचं वा तोयोन्मिश्रे चन्दनोडम्बरेच ॥
 फार्यः फेनः सागरस्थाञ्जनार्थं नारीस्तन्ये माक्षिके चापि घृष्टः ।
 घोषितस्तन्ये स्थापितं यष्टिकाङ्गं रोध्रं द्राक्षां शर्करामुत्पलञ्च ॥
 क्षौमायुद्धं पथ्यमाच्छेद्यतने वा सर्पिर्पुष्टं यष्टिकाङ्गं मरोध्रं ।
 तोयोन्मिश्राः काश्मरीधात्रिपथ्यास्तद्वशाङ्गः कटफलञ्चाम्बुनैव ॥
 रपोऽद्याख्येऽनुक्रमश्चापि गुणैः कार्यः सर्वः स्यात्क्षिरामोक्षरश्च ॥
 सर्पिर्पेयं त्रैफलं तैल्वक्त्रं वा पेयं वा स्यात्केवलं यत्पुराणं ॥
 दोषेऽधस्ताच्छुक्रिकायामपाप्मे शीतैर्द्रव्यैरञ्जनं कार्यमागु ॥
 वैदूर्यं यत् स्फाटिकं वैद्रुमञ्च भौक्तं शाह्यं राजतं यातकुम्भं ॥
 चूर्णं स्रक्कां शर्कराक्षौद्रयुक्तं गुणैः हन्यादञ्जनं चैतदागु ।
 युज्यात्सर्पिर्द्वैतमर्द्धं नरस्त ज्ञेयं कुर्याद्रक्तपित्ते विधानं ॥
 यथैवान्यत्पित्तद्वयापि सर्वं यदोषं पेत्तिके वै विधानं ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

अथातः श्लेष्माभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

स्यन्दाधिमन्यौ कफजौ प्रवृद्धौ जयेत्सिराणामथ मोक्षणेन ।

स्वेदावपीडाञ्जनधूममेकप्रलेपयोगैः क्वचिद्वैद्य ॥

रुचैस्तथास्योतनसंविधानैस्तथैव रुचैः पुटपाकयोगैः ।

अहात्यद्वाद्याप्यपतर्पणान्ने प्रातस्तयोऽक्षिकघृभं प्रशस्यते ॥

तदन्नपानञ्च समाचरेद्धि यच्छ्रेयसो नैव करोति वृद्धिं ।

कुटन्मटास्फोतकणिग्ज्वलित्वपत्तूरपित्तवर्जकपित्तमज्ञैः ॥

स्वेदं विदध्यादयवानुलेपं वंर्हिष्ठगुण्ठीसुरकाष्ठकुष्ठैः ।

सिन्धूत्यदिह्नुत्रिफलामधूकप्रपौण्डरीकाञ्जनतुत्यतामैः ॥

पिटैर्जलेनाञ्जनवर्तयः स्युः पथ्याहरिद्रामधुकाञ्जनैर्वा ।

श्रोण्यूपणानि त्रिफला हरिद्रा विडङ्गसारयवमानि च स्युः ॥

वंर्हिष्ठकुष्ठामरकाष्ठशङ्खपाठानलव्योपमनःशिलाय ॥

पिट्टाम्बुना वा कुसुमानि जातोकरञ्जशोभाञ्जनानि युज्यान् ॥

फलम्पकीर्यादयं वापि शियोः पुष्यञ्च तुल्यं वृहतीदयस्य ।

रमाञ्जनं चन्दनसैन्धवञ्च मनःशिलायै लज्जमञ्च तुल्यं ॥

पिट्टाञ्जनायं कफजेषु धोमाम्बर्त्तौर्विदध्यान्मयनामयेषु ।

रोगे बलाशययितेऽञ्जनज्ञैः कर्तव्यमेतत्सुविशुद्धकाये ॥

नीलान्यवान्गव्यपयोऽमुषीतान्शलाकिनः शुष्कनभून्विदध्या ।

तथार्जकास्फोतकपित्तवित्तनिर्गुण्डिजातोकुसुमानि चैव ॥

तत्सारवसैन्धवतुत्यरोचनं पक्वं विदध्यादयं लोहनाद्या ।

एतद्वलासयथितेऽञ्जनं स्यादेषोऽनुकल्पस्तु फणिऽप्यकादौ ॥
 महौषधं भागधिकाञ्च मुक्तां समैन्धवं यन्मरिचञ्च शुक्लं ।
 तन्मातुलुङ्गस्वरसेन पिष्टं नेचाञ्जनं पिष्टकमाशु हन्यात् ॥
 फलं वृहत्या मगधोद्भवानामादाय कल्कं फलपाककाले ।
 स्रोतोऽज्युक्तं खलु सप्तरात्रात्तदुद्धृतं स्यात्तु तथैव पथ्यं ॥
 वार्ताकुम्भिग्विन्मसुरापटोलकिराततिका मलकीफलेषु ।
 कासीससामुद्ररसाञ्जनानि जात्यास्तथा कोरकनेवचापि ॥
 प्रक्षिन्नवर्त्मन्युपदिश्यते तु योगाञ्जनं तन्मधुनावधृतं ।
 नादेयमयं मरिचञ्च शुक्लं नेपालजाता च समप्रमाणा ॥
 समातुलुङ्गद्रव एष योगः कण्डूं निहन्त्यात्मकदञ्जनेन ।
 सगृह्णवेरं सुरदारु मुक्तं सिन्धुप्रसृतं मुकुलानि जात्याः ॥
 सुरासुपिष्टन्विदमञ्जनं हि कक्षाञ्च शोफे च हितं वदन्ति ।
 स्रग्दाधिमन्यक्रममाचरेच्च सर्वेषु चैतेषु सदाऽप्रमत्तः ॥

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

अथातो रक्ताभिव्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 मन्थं स्रग्दं सिरोत्पातं मिगहर्षञ्च रक्तजं ।
 एकैकेन विधानेन चिकित्सेद्यतुरो गदान् ॥
 व्याध्यानां स्यतुरोऽप्येतान् स्निग्धान्कौम्भेन सर्पिषा ।
 रसेददरैरथवा सिरामेघेण योजयेत् ॥
 विरिक्तानां प्रकामञ्च शिरांस्तेषां विशोधयेत् ।

वैरेचनिकषिद्धेन सितायुक्तेन सर्पिंषा ॥

ततः प्रदेहाः परिपेचनानि नखानि धूमाश्च यथास्वमेव ।
 आस्थोतनाभ्यञ्जनतर्पणानि स्निग्धाश्च कार्याः पुटपाकयोगाः ॥
 नीलोत्पलोशीरकटङ्कटेरो कालोययष्टीमधुमुखरोधैः ।
 सपद्मकैर्द्धातघृतप्रदिग्धैरक्ष्णोः प्रलेपं परितः प्रकुर्यात् ॥
 रुजायां चाप्यतिष्ठं खेदाद्यमृदवो हिताः ।
 अक्ष्णोः समन्ततः कार्यं पातनञ्च जलौकसं ॥
 घृतस्य महतो माचा पीता चार्त्तिं नियच्छति ।
 पिप्ताभिस्यन्दश्मनो विधियाण्युपपादितः ॥
 कसेरुमधुकाभ्यां वा सूर्णमम्बरसंहतं ।
 न्यस्तमस्मान्तरिवासु हितमास्थोतनमभवेत् ॥
 पाटल्यर्जुनश्रीपर्णीधातकीधात्रिविल्वतः ।
 पुष्पाण्यथ वृहत्तोय विन्नी लोटाच तुल्यशः ॥
 सर्माञ्जिष्ठानि मधुना पिष्टानीक्षुरसेन वा ।
 रक्ताभिस्यन्दश्चान्यथमेतदञ्जनमिष्यते ॥
 चन्दनं कुमुदं पत्रं शिलाजतुं सकुडुमं ।
 शयस्ताम्ररजस्तुत्यं निम्बनिर्यासमञ्जनं ॥
 त्र्यम्बकं कांस्यमलं चापि पिष्ट्वा पुष्परसेन तु ।
 त्रिपुला याः कृता वर्त्यः पूजिताद्याञ्जने सदा ॥
 स्यादञ्जनं घृतं चैद्रं विरोत्पातस्य भेषजं ।
 तद्वैसम्भवकाशीसस्तन्यघृष्टञ्च पूजितं ॥

मधुना शङ्खनैपालीतुत्यदार्थः ससैन्धवाः ।
 रसः शिरीषपुष्पाच्च सुरामरिचमाचिकैः ॥
 युक्तन्तु मधुना वापि गैरिकं हितमञ्जनं ।
 मिराहर्षेऽञ्जनं कुर्व्यात्फाणितं मधुसंयुतं ॥
 मधुना तार्क्ष्यं वापि काशीसं वा ससैन्धवं ।
 वेचास्तन्यसंयुक्तं फाणितन्तु ससैन्धवं ॥
 पैत्तं विधिमग्नेषेण कुर्यादर्जुनशान्तये ।
 द्रुक्षौद्रसितास्तन्यदार्ढ्यमधुकसैन्धवैः ॥
 सेकाञ्जनं चात्र हितमक्षैरास्थीतनं तथा ।
 सितानधुककृद्भ्रमस्तुक्षौद्रास्तसैन्धवैः ॥
 बीजपूरककेलास्तदादिमाक्षैश्च युक्तिः ।
 एकशो वा दिशो वापि योजितं वा त्रिभिस्त्रिभिः ॥
 स्फटिकं विष्टुमं शङ्खेण मधुकं मधुचैव हि ।
 शङ्खचौद्रसितायुक्तः सामुद्रः फेन एव च ॥
 द्वाविभौ विहितौ योगावञ्जनेऽर्जुननाशने ।
 सैन्धवचौद्रकतकाः सचौद्रं वा रसाञ्जनं ॥
 काशीसं मधुना वापि चोत्थमत्राञ्जने सदा ।
 लोहचूर्णानि सर्वाणि धातवो लवणानि च ॥
 रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि गण्ड्याण्यवसादनः ।
 कुक्कुटाण्डकपालानि लघुनं कटुकत्रयं ॥
 करञ्चबीजमेनाद्य चेल्याञ्जनमिदं स्मृतं ।

पुटपाकावसानेन रक्तविस्त्रावणादिना ॥
 सन्धादितस्यविधिना छत्स्नेन स्रन्दघातिना ।
 अनेनापहरेच्छुक्रमव्रणं दुग्धलो भिषक् ॥
 उत्तानमवगाढं वा कर्कशं वापि सप्रणं ।
 शिरीषधीजमरिचविष्यलीसैन्धवैरपि ॥
 शुक्रस्य घर्षणं कार्यमयवा सैन्धवेन तु ।
 कुर्यात्ताम्ररजःशङ्खशिलामरिचसैन्धवैः ॥
 अम्याद्विगुणितैरेभिरञ्जनं शुक्रनाशनं ।
 कुर्यादञ्जनयोगौ वा सन्धक्धोकार्द्वकाविमौ ॥
 शङ्खकोलास्थिकतकद्राचामधुकमाचिकैः ।
 चोद्रदन्तार्णवमलशिरीषकुसुमैरपि ॥
 चाराञ्जनं वा वितरेद्वनाशप्रयितापहं ।
 मुद्गान्ना निसुषान्मृष्टान् शङ्खचौद्रसितायुतान् ॥
 मधूकसारं मधुना योगयेच्चाञ्जने सदा ।
 विभीतकास्थिमज्जा वा सचौद्रः शुक्रनाशनः ॥
 शङ्खशुक्तिमधुद्राचामधूककतकानि च ।
 दित्त्वगते संगृहे वा वातघ्नं तर्पणं हितं ॥
 वंशजारुक्करौ तालं नारिकेलञ्च दाहयेत् ।
 विस्त्राय चारवचूर्णं भावयेत्करभास्त्रिजं ॥
 बज्रशोऽञ्जनमेतस्याच्छुक्रवैवर्धनाशनं ।
 अजकां पार्यतो बिड्वां सूच्या विस्त्राय चोदकं ॥

ग्रहं गोमांसचूर्णेन पूरयेत्सर्पिषा सह ।
 बद्धशोऽवलिखेच्चापि वर्त्मास्योपगतं यदि ॥
 सशोफश्चाप्यशोफश्च दौ पाकौ यौ प्रकीर्तितौ ।
 स्नेहस्नेदोपपन्नस्य तत्र विद्धा सिरां भिषक् ॥
 सेकास्योतनमस्यार्नि पुटपाकांश्च कारयेत् ।
 सर्व्वतस्यापि शृङ्गस्य फर्त्तव्यामिदमञ्जनं ॥
 तांस्रपाचस्त्रितं मांसं सर्पिः सैन्धवसंयुतं ।
 मैरेयं वापि दध्यैवं दध्युत्तरकमेव च ॥
 घृतं कांस्यमलोपेतं स्नान्यं वापि ससैन्धवं ।
 मधूकसारमधुना तुल्यांश्चैरिक्तेण वा ॥
 सर्पिःसैन्धवतांघ्राणि घोषित्स्नान्यघुतानि च ।
 दाडिमारेवताश्चान्तकोलाश्चैश्च ससैन्धवं ॥
 रसक्रियां वा वितरेत्सम्यक्पाकजिघांसया ।
 मांसं सैन्धवसंयुक्तं स्थितं सर्पिषि नागरं ॥
 आस्योतनाञ्जनं घोष्यमवलाचीरभेद्युतं ।

जात्याः पुष्पं सैन्धवं शृङ्गवेरं कृष्णावीजं कीटशोथे सारं ।
 रतत्पिष्टं नेत्रपाकेऽञ्जनार्थं चोद्रोपेतं निर्व्विशङ्कं प्रयोज्यं ॥
 पूयालसे शोणितमोचणश्च दितं तथैवाप्युपनादनश्च ।
 हस्तौ विधियेक्षणपाकघातो यथाविधानं भिषजा प्रयोज्यः ॥
 कासोऽसिन्धुप्रभवार्द्रकैस्तु दितं भवेदञ्जनमेव चात्र ।
 चोद्रान्वितैरेभिरथोपयुक्त्यादन्यच्च ताम्रायसचूर्णयुक्तैः ॥

स्नेहादिना सख्यगपास्य दोषास्तृप्तं विधायाथ यथास्वेव ।
 प्रक्षिन्नवर्त्मानमुपक्रमेत सेकाञ्चनास्थोतननसंधूमेः ॥
 मुक्ताहरिद्रामंधुकं पित्तद्रुसिद्धार्थरोम्रोत्पलसादिराभिः ।
 कुलाभिरास्थोतनमेव कार्यमवाञ्जनञ्चाञ्जनमाचिकं स्यात् ॥
 पत्रं फलक्षामलकस्य पक्ता क्रियां विदध्यादथवाञ्जनार्थं ।
 वंशस्य मूलेन रसक्रियां वा वर्त्तकृतां तासकपालपक्ता ॥
 रसक्रियां वा त्रिफलाविपक्तां पलाशपुष्पैः खरमञ्जरेभ्यः ।
 पिष्ट्वाच्छगल्याः पथसा मलं वा कांसस्य दग्ध्वा सह तान्मवेन ॥
 मत्स्यञ्जने तन्मरिचैरुपेतं घूर्णनं तासस्य सहोपयोग्यं ।
 समुद्रफेनं लवणोत्तमञ्चं शङ्खेऽथ मुद्गा मरिचञ्च शुक्तं ॥
 घूर्णाञ्जनं योज्यमथापि कण्डूमक्षिन्नवर्त्मान्युपहन्ति शीघ्रं ।
 प्रक्षिन्नवर्त्मान्यापि चैत एव योगाः प्रयोज्यास्य समीक्ष्य दोषान् ।
 सकञ्जलं ताम्रघटे च घृष्टं सर्पिर्युतं तुल्यकमञ्जनं च ॥

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अथातो लेख्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 नव येऽभिहिता लेख्याः सामान्यलेख्ययं विधिः ।
 स्निग्धवान्तविरिक्तस्य निवातातपसश्च नि ॥
 मुखोदकप्रतप्तेन वाससा रुसमाहितः ।
 खेदेयेदत्तं निर्मुञ्च्य वामाङ्गुष्ठाङ्गुलिस्थितं ॥

अङ्गुल्यङ्गुष्ठकाभ्यान्तु निर्भुगं वर्त्म यत्नतः ।
 श्रोतान्तरीकृतं नैव चलति संसतेऽपि वा ॥
 ततः प्रमृज्य श्रोतेन वर्त्म शस्त्रपदाङ्कितं ।
 लिखेच्छस्त्रेण पत्रैर्वा ततो रक्ते स्थिते पुनः ॥
 स्त्रिभ्रं मनोज्ञाकासीसय्योषाञ्जनकसैन्धवैः ।
 छत्त्रपिष्टैः समाचीकैः प्रतिभार्योष्णवारिणा ॥
 प्रक्षाल्य हविषा सिक्तं मणवत्समुपाचरेत् ।
 खेदावपोडप्रभृतोस्त्युहादूर्ध्वं प्रयोगयेत् ॥
 व्यासुतमे समुद्दिष्टं विधानं लेख्यकर्म्मणि ।
 अमृगास्त्रादरहितं कण्डूशोफविवर्जितं ॥
 समं नखनिभं वर्त्म लिखितं सम्यगिष्यते ।
 रक्तमक्षि सवेत्स्क्रान्तं चताच्छस्त्रकृताङ्गुलं ॥
 रागशोफपरिस्त्रावास्त्रिमिरं व्याध्यनिर्जयः ।
 वर्त्म श्यावद्गुरु सार्धं कण्डूहर्षोपदेहवत् ॥
 मेचपाकमुदोषं वा कुर्वीताप्रतिकारिणः ।
 एतदुर्लिखितं ज्ञेयं स्नेहयित्वा पुनर्लिखेत् ॥
 व्यावर्त्तते यदा वर्त्म पक्ष्म चापि विमुञ्चति ।
 स्यात्सरुक् स्यावभूयिष्ठं तदतिस्त्रावितं विदुः ॥
 स्नेहखेदादिरिष्टः स्यात्क्रमस्तत्रानिलापहः ।
 वर्त्मावबन्धं क्लिष्टञ्च बध्नन् यच्च कीर्तितं ॥
 पोथकी चाप्यवलिखेत्प्रच्छयित्वायतः शनैः ।

धर्मं लिखेत्तु मेधावी श्यावकर्द्दमवर्त्तनी ॥
 कुम्भीकिनीं शर्कराञ्च तथैवोत्सङ्गिनीमपि ।
 कर्तयित्वा तु शस्त्रेण लिखेत्पश्चादतन्द्रितः ॥
 भवेद्युर्वर्त्तसु च याः पिडकाः कठिना मृगं ।
 इस्त्रास्तास्त्राय ताः पक्वा भिन्द्याद्भिन्ना लिखेदपि ॥
 तरुणीश्चाल्पसंरक्ताः पिडका वाह्यवर्त्तजाः ।
 विदित्वैताः प्रशमयेत्स्वेदासेपमशोधनैः ॥

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

अथातो मेघरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 स्नेदयित्वा विषग्रन्थिं क्लिष्टांश्च निराश्रयं ।
 पक्वं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेनावचूर्ययेत् ॥
 काधीसेमागधीपुष्पनैपाद्यलायुतेन तु ।
 ततः चाद्रघृतं दत्त्वा संमद्यम्बमुपाचरेत् ॥
 रोचनाचारतुत्यानि पिप्पल्याः चाद्रमेव च ।
 प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लगण इत्यते ॥
 महत्यापि च युञ्जीत चाराग्निविधिकोविदः ।
 स्त्रिंशं भिन्नां विनिष्पीड्य भिषगञ्जननामिकां ॥
 शिलैलानतमिन्धूतैः सचौद्रेः प्रतिसारयेत् ।
 रसाञ्जनमधुभ्यांवा भिन्नां वा शस्त्रकर्म्मविन् ॥
 प्रतिसार्थाञ्जनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दोषशिशोद्भवैः ।

सम्यक्स्विन्ने कृमिघन्यौ भिन्ने स्थात्प्रतिसारणं ॥
 त्रिफलातुत्यकासोसैन्धवैस्तु रसक्रियां ।
 भित्त्वापनाहं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः ॥
 सेखयेन्मण्डलायेण समन्तात्प्रच्छयेदपि ।
 संक्षेप्य पञ्चमङ्गैश्च खेदयित्वा यथासुखं ॥
 आपाकादिधिनोक्तेन पञ्च भेद्यानुपागते ।
 सर्वेष्वेतेषु विहितं विधानं खेदपूर्वकं ।
 सम्पक्वे प्रथतो भूत्वा कुर्वीत प्रणरोपणं ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अथातश्चेद्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 स्निग्धं भुक्तवतो ह्यस्त्रमुपविष्टस्य यत्नतः ।
 संरोपयेत्तु मथनं भिषक्चूर्णैश्च लावणैः ॥
 ततः संरोपितं तृणं सुस्निग्धं परिघट्टितं ।
 अग्नौ यत्र वलीजातं तत्रैतद्गुणयेद्विपक्वं ॥
 अपाङ्गं प्रैचमाणस्य वडिग्रेण समाहितः ।
 मुचुरश्यागृह्य मेधावी सुचोस्त्रवेण वा पुनः ॥
 नक्षोत्पापयता चिप्रं कार्यमभ्युद्यतं तु तत् ।
 शस्त्रपातभयाद्यास्य वर्त्मनी ग्राहयेद्दृढं ॥
 ततः प्रश्लिथिलीभूतं त्रिभिरेव विरुम्भितं ।
 उल्लिख्यमण्डलायेण तीक्ष्णेन परिशोधयेत् ॥

विमुक्तं सर्वतद्यापि कृष्णाच्छुक्लाच्च मण्डलात् ॥
 मोक्षां कनीनकोपान्तं हिन्यान्नातिकनीनकं ।
 चतुर्भागस्थिते मांसे नाचिव्यापत्तिमर्हति ॥
 कनीनकबधादसं नाडो चाप्युपजायते ।
 क्षीनच्छेदात्पुनर्द्विं शीघ्रमेवाधिगच्छति ॥
 अर्म यज्जालवद्वापि तदप्युन्माध्यं सन्धितं ।
 हिन्यादेकेण शस्त्रेण वर्त्मशुक्रान्तमाश्रितं ॥
 प्रतिसारणमत्स्योस्तु ततः कार्यमनन्तरं ।
 यवनालस्य चूर्णेन चिकटोर्ध्ववणस्य च ॥
 खेदयित्वा ततः पश्चाद्भ्रूयात्कुशलो भिषक् ।
 देशर्तुबलकालज्ञः खेदं दत्त्वा यथाहितं ॥
 शणवत् संविधानन्तु तस्य कुर्यादतः परं ।
 अहान्मुक्ता करखेदं दत्त्वा शोधनमाचरेत् ॥
 करज्जबीजामलकमधुकैः साधितं पयः ।
 हितमास्थ्यातनं शूले द्विरक्तः चौद्रसंयुतं ॥
 मधुकोत्पलकिञ्जल्कदूर्वाफलौघ मूर्द्धनि ।
 प्रलेपः सघृतः शीतः क्षीरपिष्टः प्रशस्यते ॥
 लेख्याञ्जनैरपहरेदर्शशेषं भवेद्यदि ।
 अर्घ्यं चाल्प्यन्दधिनिम्नीलं रक्तमथापि वा ॥
 धूसरन्तनु यद्यापि शुक्रवत्तदुपाचरेत् ।
 चर्माभ्रमहसं यत्तु स्वायुमांसघनावृतं ॥

केचमेव तदर्थां स्यात्कृष्णमण्डलगच्च यत् ।
 विऽऽद्भुवर्णमस्तिष्टं क्रियास्वच्छिगतक्तमं ॥
 किन्नेऽर्भाणि भवेत्सम्यगथास्वमनुपद्रवं ।
 सिराजाले सिरा यासु कठिनास्तासु बुद्धिमान् ॥
 उल्लिखेन्मण्डलायेण वडिशेनावलम्बिताः ।
 सिरासु पिडका जाता या न सिध्यन्ति भेषजैः ॥
 अर्भवंमण्डलायेण तासाञ्छेदनमिव्यते ।
 रोगयोद्येतयोः कार्यमर्भाणां प्रतिसारणं ॥
 विधियापि यथादोषं लेखनद्रव्यसमृतः ।
 सन्धौ संखेद्य शस्त्रेण पर्व्वणीकां विचक्षणः ॥
 उत्तरे च त्रिभागे च वडिशेनावलम्बिताः ।
 किन्द्यान्ततोऽर्द्धमये स्यादशुभाडी क्षतोऽन्यथा ॥
 प्रतिसारणमत्रापि सैन्धवसौद्रमिव्यते ।
 लेखनीयानि चूर्णानि व्याधिष्वेयस्य भेषजं ॥
 शङ्खं समुद्रफेनञ्च मण्डूकीञ्च समुद्रजां ।
 स्फटिकं कुरुविन्दञ्च प्रबालाश्लक्तकन्तथा ॥
 वैदूर्यापलकं मुक्तामयस्ताम्ररजांसि च ।
 समभागानि सम्पिथ्य सार्द्धं येतोऽञ्जनेन तु ॥
 चूर्णाञ्जनं कान्तयित्वा भाजने भेषग्दृढजे ।
 संस्थाप्योभयतः कालमञ्जयेत्सततं बुधः ॥
 अर्भाणि पिडकां हन्याद्विराजालानि तेन वै ।

अग्नस्तथा यच्च नाद्या शुष्कार्शोऽर्बुदमेव च ॥
 अभ्यनारं वर्त्मशया विधानं तेषु वक्ष्यते ।
 वर्त्मोपस्त्रेद्य निर्भुज्य सूच्योत्तिष्ठ प्रयत्नतः ॥
 मण्डलायेण तीक्ष्णेन मूले किञ्चार्द्धवत्परः ।
 ततः सैन्धवकासोवश्याभिः प्रतिसारयेत् ॥
 स्थिते च रुधिरं वर्त्म दहेत्सम्यक्कृत्वाकया ।
 क्षारेणवस्त्रिष्वेषापि व्याधिशेषो भवेद्यदि ॥
 तीक्ष्णैरभयतो भागैस्ततो दोषमधिशिपेत् ।
 वितरेच्च यथादोषमभिष्यन्दक्रियाविधिं ॥
 शस्त्रकर्म्मण्युपरते मासञ्च स्थात्सुयन्त्रितः ॥

॥ षोडशोऽध्यायः ॥

अथातः पक्ष्मकोपप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 घायस्तु यो वर्त्मभवोविकारः पक्ष्मप्रकोपोऽभिहितः पुरस्तात् ।
 तत्रोपविष्टस्य नरस्य चर्म्मं वर्त्मोपरिष्टादनुतिर्यगेव ॥
 भुवोरधस्तात्परिमुच्य भागौ पक्ष्माश्रितं चैकमतोऽवकृन्वेत् ।
 कनीनकापाङ्गसमं समन्ताद्यवाकृतिं स्त्रिगधतनोर्नरस्य ॥
 उत्कृत्य शस्त्रेण यवप्रमाणं बालेन सोष्ठेद्विषगप्रमत्तः ।
 दत्त्वा च सर्पिर्मधुनावशेवं कुर्याद्विधानं विदितं ब्रूये यत् ॥
 सलाहदेष्टे च निबद्धपट्टं प्राक्स्थूतमचाणपरञ्च बद्धा ।
 सैर्यं गते चाण्यश्च शस्त्रमार्गं बालान्विमुञ्चेत् कुप्रकोऽभिवीक्ष्य ॥

एवं नचेक्षाम्यति तस्य वर्त्म निर्भुज्य दोषोपहतां बलिञ्च ।
 ततोऽग्निना वा प्रतिसारयेत्तां सारेण वा समग्रेक्ष्य धीरः ॥
 ह्रित्वा समं वायुपपक्ष्मालां सम्यग्गृहीत्वा वडिगैस्त्रिभिश्च ।
 पथ्याफलेन प्रतिसारयेन्तु पिष्टेन वा तौवरकेण सम्यक् ॥
 चत्वार एते विधयो विहन्तुं पक्ष्मोपरोधं पृथगेव श्लाघाः ।
 विरेचनास्योतनस्यधूमसेपाञ्जनस्येहरसक्रियाश्च ॥

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

अथातो वृष्टिगतरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 चयः साध्यास्त्रयोऽनाध्या याप्याः पट्च भवन्ति हि ।
 तत्रैकस्य प्रतीकारः कीर्त्तितो धूमदर्शिनः ॥
 दृष्टौ पित्तविदग्धायां विदग्धायां कफेन च ।
 पित्तस्येग्रहरं कुर्याद्विधिं शस्त्रघतादृते ॥
 नस्यसेकाञ्जनालेपपुटपाकैः मतर्पणैः ।
 आद्ये तु त्रैफलं पेयं सर्पिंस्त्रैवृतमुत्तरे ॥
 तैत्वकं चोभयोः पथ्यं केवलं जीर्णमेव वा ।
 गैरिकं सैन्धवं कृष्णां गोदन्तस्य मसोनतथा ॥
 गोमांसं मरिचं वीजं शिरीषस्य मनःशिला ।
 घृन्तं कपित्थान्मधुना स्वयद्भुत्वाफलानि च ॥
 चत्वार एते योगाः स्युस्मद्योरञ्जने हिताः ।
 कुम्भकाशोकशालाघपियद्भुनक्तिनात्यजैः ॥

पुष्पैर्हरेणुलुप्याङ्गापथ्यामलकसंयुतैः ।
 सर्पिर्मधुयुतैश्चूर्णैर्वेणुनाद्यामवस्थितैः ॥
 अञ्जयेद्वावपि भिषक् पित्तक्षेमविभावितौ ।
 आसजम्बूद्वयं पुष्पं तद्रसेन हरेणुकां ॥
 पिष्ट्वा चोद्गात्र्यसंयुक्तां प्रयोज्यमथवाञ्जनं ।
 नतिनोत्पलकिञ्जल्कगैरिकैर्गोशक्तद्रवैः ॥
 गुहिकाञ्जनमेतद्वा दिनरात्र्यन्वयोर्हितं ।
 रसाञ्जनरसचौद्रतालीशस्त्रैर्गैरिकं ॥
 गोशक्तद्रवसंयुक्तं पित्तोपहतदंष्ट्रये ।
 शीतं सौवीरकं वापि पिष्ट्वाथ रसभावितं ॥
 कूर्मपित्तेन मतिमान्भावयेद्द्रौहितेन वा ।
 चूर्णाञ्जनमिदं नित्यं प्रयोज्यं पित्तशान्तये ॥
 काश्मरीपुष्पमधुकदाम्बोरिधरसाञ्जनैः ।
 सचौद्रमञ्जनन्तदद्वितं नेत्रामये सदा ॥
 स्त्रोत्रेजं सैन्धवं कृष्णं रेणुकाद्यापि पेदयेत् ।
 अजमूत्रेण ता वर्त्तय, चण्डान्ध्याञ्जने दिताः ॥
 कालानुसारिवां कृष्णां नागरं मधुकं तथा ।
 तालीशपत्रं चण्डे गात्रेयञ्च शक्तद्रवैः ॥
 कृतास्त्रा वर्त्तयः पिष्ट्वाश्वायाश्शुष्काः सुखावहाः ।
 मनःशिलाभयाव्योषवलाकालानुसारिवाः ॥
 सफिना वर्त्तय, पिष्ट्वाश्वागचीरसमन्विताः ।

गोमूत्रपित्तमदिराशकृद्वात्रोरसे पचेत् ॥
 सुद्राञ्जनं रसे चान्यद्यत्ततस्तैफलेऽपि वा ।
 गोमूत्राज्याण्वमलपिप्पलीचौद्रकटफलं ॥
 सैन्धवोपहितं युज्यान्निहितं वेणुगङ्गरे ।
 मेदेयकृद्दृतञ्जाजं पिप्पलाः सैन्धवं मधु ॥
 रसमामलकञ्चापि पक्वं सम्यग्निधापयेत् ।
 कोशे खदिरनिर्माणे तद्वत्सुद्राञ्जनं दितं ॥
 हरेणुमगधाजास्थिमज्जैलायकदन्तितं ।
 शकृद्रसेनाञ्जनं वा सेमोपहतदृष्टये ॥

विपाच्य गोधाथकदूर्द्धपाटितं सुपूरितं मागधिकाभिरग्निना ।
 निषेवितं तत्सकदञ्जेन निहन्ति नक्तान्ध्यमधंशयं खलु ॥
 तथा यकृच्छागभवं ऊताग्ने विपाच्य सम्यग्मागधासमन्वितं ।
 प्रयोजितं पूर्ववदान्धसंशयं जयेत्स्वपान्ध्यं सकदञ्जनान्मृणां ॥
 सीहा यकृच्छाप्युपभक्षिते उभे प्रकण्ठे शूल्ये घृततैलसंयुतं ।
 ते सार्वपक्षेहसमायुतेऽञ्जनं नक्तान्ध्यमात्रेव हतः प्रयोजिते ॥
 मदीजशिम्बीकटुकान्यथाञ्जनमन शिला देशे निधे यकृद्रसे ।
 सचन्दनेयं गुटिकाथवाञ्जनं प्रशस्यते वैदिवशेष्वपश्यतां ॥
 भवन्ति याप्याः खलु ये षडामया हरेदसकृतेषु सिराविमोक्षणेः ।
 विरेचयेच्चापि पुराणसर्पिणा विरेचनाङ्गोपहितेन सर्वदा ॥
 पयो विमिश्रण्यवनोद्भवे दितं वर्दन्ति पद्याङ्गुलतैलमेव तु ।
 भवेद्दृतं चैकलमेव शोधनं विधेयतः शोणितपित्तरोगयोः ॥

विष्टद्विरेकः कफजे प्रशस्यते त्रिदोषजे तैलमुग्रन्ति तत्क्षतं ।
 पुराणसर्पिस्त्रिभिरेषु सर्वतो हितं भवेदायसमाजनस्थितं ॥
 हितं च विद्यात्तिफलाघृतं सदा कृतञ्च यन्मेषविषाणनामभिः ।
 सदावलिङ्गात्तिफलां सुचूर्णितां धृतप्रगाढान्निमिरेऽथ पित्तजे ॥
 समीरजे तैलघृताङ्गफात्मके मधुप्रगाढां विदधीत युक्तिः ।
 गवां प्रकृताकायविपक्रमुत्तमं हितन्तु तैलं त्रिभिरेषु सावनं ॥
 हितं घृतं केवलमेव पैत्तिके हृजाविकं वन्यधुरैर्विंश्याचितं ।
 तैलं स्थिरादौ मधुरे च यङ्गणे तथाणुतैलं पवनासृगुत्पयोः ॥
 सहाय्यगन्धातिबलावरोद्धतं हितञ्च नखे चिहृतं यदीरितं ।
 जलोद्भवानूपजमांससंस्कृताहृतं विधेयं पयसो यदुत्थितं ॥
 सधैन्धवः कथमुंशेणमांसयोरहितः ससर्पिः समधुः पुटाङ्गयः ।
 वसाथ गृध्रोरगतासचूडजा सदा प्रशस्ता मधुकान्विताञ्जने ॥
 प्रत्यञ्जनं स्नातसि यत्समुत्थितं क्रमाद्रसचौरघृतेषु भावितं ।
 स्थितं दशाहत्रयमेतदञ्जनं कृष्णोरगास्त्रे कुशसंप्रवेष्टिते ॥
 तन्मातृतीक्षारकधैन्धवायुतं सदाञ्जनं स्नान्तिभिरेऽथ रागिणि ।
 सुभावितं वा पयसा दिनत्रयं काशापहं ब्राह्मविदः प्रचक्षते ॥
 हविर्हितं क्षीरभवन्तु पैत्तिके वदन्ति नखे मधुरौषधैः कृतं ।
 तत्तर्पणे चैव हितं प्रयोजितं सजाङ्गसंश्लेषु च यः पुटाङ्गयः ॥
 रसाञ्जनचौद्रघितामनःत्रिलाचुद्राञ्जनं तन्मधुकेन संयुतं ।
 समाञ्जनं वा फलकाकरोद्भवं सुचूर्णितं श्रेष्ठमुग्रन्ति तदिदः ॥
 भिक्षोऽटगन्धोदकधेकधेवितं प्रत्यञ्जनञ्चात्र हितं तु तुल्यकं ।

समेषु शृङ्गाञ्जनभागसम्मितं जलोद्भवं काचमलं व्यपोहति ॥
 पन्नाशरंहीतमधूकजा रसाः क्षौद्रेण युक्ता मदिराग्रमिश्रिताः ।
 उशीरलोभत्रिफलाप्रियङ्गुभिः पचेत्तु नखद्वफरोगशान्तये ॥
 विडङ्गपाठाकिण्वोद्भूतोत्तचः प्रयोजयेद्भूममुशीरसंयुतं ।
 वनस्पतिकाथत्रिपाचितं घृतं हितं हरिद्रानलदेऽवतर्पणे ॥
 समागधो माचिरुधेन्वत्राद्यः सजाङ्गलः स्यात्पुटपाकएव च ।
 मनःशिलाव्यूषणशङ्खमाचिकैः ससिन्धुकाशीसरसाञ्जनैः क्रियाः ॥
 पित्तेश्च काशीसरसाञ्जने तथा वदन्ति पथ्ये गुडमागरैर्युते ।
 यदञ्जनं वा वज्रशो निषेचितं संमूत्रवर्गे त्रिफलोदके शृते ॥
 निशाचरास्थिस्थितमेतदञ्जनं क्षिपेच्च मांसं सलिले स्थिरे पुनः ।
 मेघस्य पुष्पैर्नैधुनेन संयुतं तदञ्जनं सर्व्वक्षते प्रयोजयेत् ॥
 क्रियाश्च सर्व्वः क्षतजोद्भवे हितः क्रमः परिव्वायिनि चापि पित्तघ्नः ।
 क्रमो हितः स्रन्दहरः प्रयोजितः समीक्ष्य दोषेषु यथास्त्वमेव च ॥
 दोषोदघेनैव च विभुतिङ्गते द्रव्याणि नस्यादिषु योजयेद्बुधः ।
 पुनश्च कल्पेऽञ्जनविस्तारः शुभः प्रवक्ष्यतेऽन्यस्त्वमपीह योजयेत् ॥
 घृतं पुराणं त्रिफलां शतावरीं पटोलमुद्गामलकं चवामपि ।
 निधेवमाणस्य नरस्य यद्यतो भयं सुघोरान्तिमिरास्य विद्यते ॥
 शतावरीपापसश्वकेवलसुखाकृतो वामलकेषु पायसः ।
 प्रभूतसर्पस्त्रिफलोदकोत्तरो यदौदनो वा तिमिरं व्यपोहति ॥
 जीवन्तिशाकं सुनिषण्णकश्च सतण्डुलोऽयं वरवास्तुकश्च ।
 चिह्नी तथा मूलकपोतिका च दृष्टेर्हितं शाकुनजाङ्गलश्च ॥

पटोलककोटककारवेष्टवार्त्ताकुतकारिकरोरजानि ।

आकानि शिखात्तंगलानि चैव हितानि दृष्टेधृतसाधितानि ॥

विवर्जयेत्स्मिरामोचं तिमिरे रागमागते ।

यन्नेषोत्पीडितो दोषो निहन्त्यादाशु दर्शनं ॥

अरागि तिमिरं साध्यमाद्यं पटलमाश्रितं ।

क्षुब्धं हितोये रागि स्नातृतोये यापमुच्यते ॥

रागप्राप्तेष्वपि हितास्त्रिमिरेषु तथा क्रियाः ।

यापनार्थं यथोद्दिष्टाः सेव्याद्यापि जलौकसः ॥

सैभिके लिङ्गनाशे तु कर्म वक्ष्यामि सिद्धये ।

नपेदहं नृपस्याम्बुविन्दुमुक्ताकृतिः स्मिरः ॥

विषमो वा तनुर्मध्ये राजिमान्वा बर्जप्रभः ।

दृष्टिस्तो लक्ष्यते दोषः मरुजो वा सुलोहितः ॥

स्निग्धस्त्रिभुजस्तस्याय कालेनात्युष्णब्रीतले ।

यन्ति तस्योपविष्टस्य स्नान्नां साम्प्रश्यतः समं ॥

मतिमान् शुक्लभागौ द्वौ लक्ष्णान्मुक्ताक्षपाङ्गतः ।

उन्मील्य नयने सम्यक् स्मिराजालविवर्जिते ॥

नाधो नोर्ध्वं च पार्श्वार्थं द्विद्रे दैवकृते ततः ।

शलाकया प्रयत्नेन विमृष्टं थववत्तया ॥

मध्यप्रदेशिन्यङ्गुष्ठस्त्रिरक्षतमृद्धीतया ।

दक्षिणेन भिषक्कथं विधेत्सर्वेण चैतरत् ॥

वारिविन्दागमः सम्यग्भवेच्छब्दस्तया व्यपे ।

संसिध्य विद्धमात्रन्तु योषित्सन्येन कोविदः ॥
 स्थिरे दोषे चले वापि खेदेयेदचि वाङ्मतः ।
 सम्यक् शलाकां संस्थाप्य भट्टैरनिलनाशनैः ॥
 शलाकाघेण तु ततो निर्लिखेद्दृष्टिमण्डलं ।
 विध्यतो योऽन्यपार्थेऽन्तःसं रुद्धा नाशिकापुटं ॥
 उच्छिद्वाग्नेन हर्त्तव्या दृष्टिमण्डलजः कफः ।
 निरभ्रद्वयघर्भाशुर्व्यदा दृष्टिः प्रकाशते ॥
 तदासौ लिखिता सम्यग्ज्ञेया चाद्यापि निश्चया ।
 ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥
 घृतेनाभ्यज्य भयनं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
 ततो गृहे निरावाधे शयीतोत्तानश्च च ॥
 उद्गारकासचक्षुष्ठीवनोज्जृम्भणानि च ।
 तत्कालं नाचरेद्दूर्जं विधिय स्नेहपीतधत् ॥
 अहात्यहाच्च धावेत कषायैरनिलापहैः ।
 वायोर्भयात्प्रहादूर्जं खेदेयेदचि पूर्व्ववत् ॥
 दशाहमेवं संशम्य हितं दृष्टिप्रसादनं ।
 पश्चात्कर्म च सेवेत लज्जमज्ञापि मात्रया ॥
 सिराव्यधविधौ पूर्व्वं नरा येच विवर्जिताः ।
 न तेषां नीलिकां विधेदन्यत्राभिहिताद्विषक् ॥
 मूर्च्छते शोषितेनाचि सिरावेधादिसर्पता ।
 तत्र स्त्रीस्तन्ययष्ट्याऋपकं सेके हितं घृतं ॥

अपाङ्गासन्नविद्धे तु शोफशूलाश्रुक्ताः ।
 तत्रोपनाहं भ्रूमध्ये कुर्याच्चोष्णाज्यसेचनं ॥
 व्यधेनासन्नकृष्णेन भागः कृष्णस्य पीड्यते ।
 तत्राधः शोधनं सेकः सर्पिषा रक्तमोक्षणं ॥
 अथाप्युपरि विद्धे तु कष्टा रुक्मप्रवर्तते ।
 तत्र कोष्णेन हविषा परिषेकः प्रशस्यते ॥
 शूलाश्रुगागास्तत्पर्यन्तमधोविद्धे भवन्ति हि ।
 विदधीत भिषग्धीमान् तत्र पूर्वचिकित्सितं ॥
 गगाश्रुवेदनास्तन्मर्श्याद्यातिविघटिते ।
 स्नेहस्नेदौ हितौ तत्र हितं वायुनुवासनं ॥
 दोषस्तथोपकृष्टोऽपि तरुणः पुनरुद्धंगः ।
 कुर्याच्छकारुणं तत्तु तीव्ररुग्ग्रहदमनं ॥
 मधुरैस्तत्रविद्धेन घृतेनाक्षुण्णः प्रमेचनं ।
 शिरोवस्तिञ्च तेनैव दद्यान्नासैश्च भोजनं ॥
 दोषस्तु सञ्जातबलो घनः सम्पूर्णमण्डलः ।
 प्राप्य नश्येच्छलाकायं तच्चभ्रमिव मारुतं ॥
 मूर्द्धाभिघातव्यायामव्यवायगमिमूर्च्छनैः ।
 दोषः प्रत्येति कोपाद्य विद्धोऽतितरुणश्च यः ॥
 शलाका वर्कमा शूलं खरा दोषपरिसृतिं ।
 व्रणं विग्रालं स्रूलाया तोत्त्रेण हिंसादनेकधा ॥
 जलासावन्तु विषमा क्रियामद्गमयास्थिरा ।

करोति वर्जिता दोषैस्तस्मादेभिर्हिता भवेत् ॥
 अष्टाङ्गसायता मध्ये सूत्रेण परिवेष्टिता ।
 अङ्गुष्ठपर्वसमिता वक्त्रयोग्यकुलाकृतिः ॥
 तासायसी श्वातकौम्भी शलाका सादनिन्दिता ।
 रागः शोफोऽर्बुदश्चेयोषुद्गुदं शूलकराक्षिता ॥
 अधिमन्यादयश्चान्ये रोगाः सूर्यधयोपजाः ।
 अहिताचारतोवापि यथास्वं तानुपाचरेत् ॥

रुजायामक्षिरागे वा योगान्भूयो निबोध मे ।
 गैरिकं सारिवा दूर्वा यवपिष्टं घृतं पयः ॥
 सुखालेपः प्रयोज्योऽयं वेदनारागशान्तये ।
 मृदुभ्रष्टैस्तिलैर्वापि सिद्धार्थकसमायुतैः ॥
 मातुलुङ्गरभोपेतैः सुखालेपस्तदर्थकृत् ।
 पयस्यासारिवापत्रमञ्जिष्ठामधुकैरपि ॥
 अजाक्षीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ।
 दारुपद्मकण्टकीभिरेवमेव कृतोऽपि वा ॥
 द्राक्षामधुककुष्ठैर्वा तद्वत्सैन्धवसंयुतैः ।
 ससैन्धवैः शृतं क्षीरं रुजारागनिवर्हणं ॥
 शतावरी पृथक्पर्णीमुस्तामलकपद्मकैः ।
 साजक्षीरैः शृतं सर्पिर्द्वादशूलनिवर्हणं ॥
 वातघ्नसिद्धे पयसि सिद्धं सर्पिश्चतुर्गुणं ।
 काकोल्यादिप्रतीवापं तद्युश्यात्सर्व्वकर्मसु ॥

शान्त्येवं नचेच्छूलं खिग्धस्त्रिन्नस्य मोक्षयेत् ।
 ततः सिरां दहेदापि मलिमान् कीर्त्तितं तथा ॥
 दृष्टेरतः प्रसादार्थमञ्जने शृणु मे शुभे ।
 मेषशृङ्गस्य पुष्पाणि शिरोषधवयोरपि ॥
 सुमनायास्य पुष्पाणि मुक्ता वैदूर्यमेव च ।
 अजाक्षीरेण सन्निधत्तामे सप्ताहमावपेत् ॥
 प्रविधाय च तदूर्त्तिर्द्यौजयेच्चाञ्जने भिषक् ।
 स्रोतोऽं विद्रुमं फेनं सागरस्य मनःशिलां ॥
 मरिचानि च तदूर्त्तिः कारयेच्चापि पूर्ववत् ।
 दृष्टिर्द्यौर्धार्थमेतत्तु विदध्यादञ्जने हितं ॥
 भूयो वक्ष्यामि मुख्यानि विस्तरेणाञ्जनानि च ।
 कल्पे नानाप्रकाराणि तान्यपीह प्रयोजयेत् ॥

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

अथातः क्रियाकल्पं व्याख्यास्यामः ॥
 संवत्शस्वार्यंतवशस्तपोदृष्टिदरधीः ।
 वैश्यामित्रं शम्भासाथ शिथं कामिपतिर्भुनिः ॥
 तर्पणं पुटपाकश्च सेकश्चास्त्योतनाञ्जने ।
 तत्र तत्रोपदिष्टानि तेषां व्यासं निबोध मे ॥
 संशुद्धदेहशिरसो जीर्णाक्षस्य शुभे दिने ।
 पूर्वाह्ने चापराह्ने वा कार्यमह्णोश्च तर्पणं ॥

वातातपग्जोक्षीने वेग्नन्युत्तानशायिनः ।
 आधारी माषचूर्णेन क्षिप्त्वेन परिमण्डलौ ॥
 समौ दृढावसम्बाधौ कर्त्तव्यौ नेत्रकोशयोः ।
 पूरयेद्दृतमण्डस्य विलीनस्य सुखोदकैः ॥
 आपद्भ्यायात्ततः स्थाप्यं पञ्च तदाकृतानि च ।
 स्वस्ये कफे पक्षितेऽष्टौ दश वात तदुत्तमं ॥
 रोगस्थानविशेषेण केचित्कालं प्रचर्षते ।
 यथाक्रमोपदिष्टेषु त्रीण्येकं पञ्च सप्त च ॥
 दश दृष्ट्यामथाष्टौ च वाकृतानि विभावयेत् ।
 ततस्यापाङ्गतं स्नेहं स्यावयित्वाचि शोधयेत् ॥
 क्षिप्त्वेन यवपिष्टेन स्नेहवोर्यैरितन्ततः ।
 यथास्त्रं धूमपानेन कफमस्य विशोधयेत् ॥
 एकाहं वा त्र्यहं वापि पञ्चाहश्चेत्येते परं ।
 तर्पणे तृप्तिलिङ्गानि नेत्रस्येमामि लक्षयेत् ॥
 सुखस्वप्नावबोधत्वं वैश्वं वर्णपाटवं ।
 निर्दृतिर्व्याधिविध्वंसः क्रियालाघवमेव च ॥
 गुब्बाविलमतिस्त्रिगधमश्रुऋण्डूपदेशवत् ।
 श्रेयं दोषममुत्क्रिष्टं नेत्रमत्यर्थतर्पितं ॥
 रुचमाविलमस्याप्यमसहं रूपदर्शने ।
 व्याधिरुद्धिय तन्मेयं क्षीनतर्पितमक्षि च ॥
 अनयोर्दोषबाहुल्यात्प्रयतेत चिकित्सिते ।

धूमनस्याञ्जनैः सैकैः रुचैः स्निग्धैश्च योगवित् ॥
 ताम्यत्यतिविशुष्कञ्च यद्रुचं चातिदारुणं ।
 शोणपक्षावितं जिह्वं रोगक्लिष्टञ्च यद्भृशं ॥
 तदक्षि तर्पणोदव संभेतोर्ज्यामसंशयं ।
 दुर्दिनात्युष्णशीतेषु चिन्तायां सस्रभेषु च ॥
 अशान्तोपद्रवे चाक्षिण तर्पणं न प्रशस्यते ।
 पुटपाकस्तथैतेषु नसं येषु च गर्हितं ॥
 तर्पणार्हा न ये प्रोक्ताः स्नेहपानाद्यमाद्य ये ।
 ततः प्रशान्तदोषेषु पुटपाकचनेषु च ॥
 पुटपाकः प्रयोक्तव्यो नेत्रेषु भिषजा भवेत् ।
 स्नेहो स्नेहनीयश्च रोपणीयश्च च चिधा ॥
 हितः स्निग्धोऽतिरूचस्य स्निग्धस्यापि च लेखनः ।
 दृष्टैर्बलार्थमितरः पिप्पलासृग्वणवातमुत् ॥
 स्नेहभासवसामज्जमेदःस्नादौषधैः कृतः ।
 स्नेहनः पुटपाकसु धार्यो द्वे वाक्शते तु सः ॥
 जाङ्गलानां यकृन्नामैलेखनद्रव्यसमृत्तैः ।
 कृष्णलोहरजस्ताम्रशङ्खविद्रुमबिन्दुजैः ॥
 समुद्रफेणकाशोषसोतोजदधिमस्तभिः ।
 लेखनो वाक्शतं तस्य परं धारणमुच्यते ॥
 स्तन्यजाङ्गलमध्वाव्यतिक्रद्रव्यविपाचितः ।
 लेखनाक्षिगुणो धार्यः पुटपाकसु रोपणः ॥

वितरेत्तर्पणं शोक्तन्तु धूमं हित्वा तु रोपणं ।
 स्नेहस्नेहौ दधौः कार्यौ कार्यौ नैव च रोपणे ॥
 एकाहं वा द्वाहं वापि व्यहं वाप्यवचारणं ।
 यन्त्रणं तु क्रियाकासाद्विगुणं कालमिष्यते ॥
 तेजस्य नित्यमाकाशमादर्शभास्त्रराणि च ।
 नेचेत तर्पिते नेत्रे पुटपाककृते तथा ॥
 मित्योपचारादनयोर्न्या व्याधिरुपजायते ।
 अञ्जनास्थोतनस्नेदैर्यथास्त्रन्तमुपाचरेत् ॥
 प्रसन्नवर्णं विशदं वातातपसहं सधु ।
 सुखस्वप्नावयोर्ध्यास पुटपाकगुणान्वितं ॥
 अतियोगाद्भुजः शिफः पिण्डकास्त्रिमिरोद्गमः ।
 पाकोऽश्रुहर्षणश्चापि हीने देषोद्गमस्तथा ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकप्रसाधनं ।
 दौ विल्वमात्रैः सृष्ट्वापि पिण्डौ मांसस्य पेयितौ ॥
 द्रव्याणां विल्वमात्रन्तु द्रवाणां कुडवो मतः ।
 तदैकत्र समालोक्ष्य पत्रैः सुपरिवेष्टितं ॥
 काग्नरीकुमुदैरण्डपद्मिनोकदलीभैः ।
 मृदावलिप्तमग्नारैः खादिरैरवकूलयेत् ॥
 कतकाग्नन्तकैरण्डपाटसावृषवाद्गैः ।
 पक्षीरद्रुमकाष्ठैश्च गोमयैर्वापि युक्तिः ॥
 स्त्रियमुद्धृत्य नि.पीक्ष्य रश्ममादाय तं नृणां ।

तर्पणेन विधिना यथावदवचारयेत् ॥
 कनीनके निषेचः स्नान्निवृत्त्यमुत्तानशायिनः ।
 रक्ते पित्ते च तौ शीतौ कोष्णौ वातकफापहौ ॥
 अत्युष्णतोत्क्षेपे सततं दाहपाककरौ स्फुटौ ।
 आभुतौ शीतलौ चाशुस्त्वहर्घघर्षकारकौ ॥
 अतिमात्रौ कषायलसङ्गोचक्षुरणावहौ ।
 हीनप्रमाणौ दोषाणामुत्क्रोशजननौ भयं ॥
 युतौ कृतौ दाहशोफहर्घघर्षस्त्रावनाशनौ ।
 कण्डूपदहदूषीकारकराजिविनाशनौ ॥
 तस्मात्परिहरन्दोषान् विदधान्तौ सुखावहौ ।
 व्यापदश्च यथादोषं मृशधूमाञ्जनैर्जयेत् ॥
 आद्यन्तयोश्चाप्यनयोः खेदमुष्णान्मुषैलिकः ।
 तथाहितोऽवसाने च धूमः स्रग्भस्ममुष्णितौ ॥
 यथादोषोपयुक्तान् नातिप्रवतमोजसा ।
 रागमास्योतनं हन्ति शैकस्तु बलवत्तरं ॥
 तौ त्रिधैवोपयुज्येने रेगेषु पुटपाकवत् ।
 भिखमे मत्त चाष्टौ वा विन्दवः सैद्विके दश ॥
 आस्योतने प्रयोक्तव्या दादशैव तु रोपणे ।
 शैकस्य द्विगुणः कालः पुटपाकात्परो मतः ॥
 अथ वा कार्यनिर्हर्तृत्वेपयोगो यथाक्रमं ।
 पूर्वापरारक्ते मथ्याक्ते रज्जाकालेषु चोभयोः ॥

योगयोगान् स्नेहमेकं तर्पणोक्तान् प्रचक्षते ।
 रोगान् शिरसि समूतान् हत्वातिप्रवलान् गुणान् ॥
 करोति शिरसो वस्तिरुक्ता ये मूर्द्धतैलिकाः ।
 शूद्रदेहस्य सायाङ्गे यथाव्याध्यशितस्य तु ॥
 ऋज्वासीनस्य बभ्रूयादस्तिकोऽग्रं ततो दृढं ।
 यथाव्याधिः शूद्रतस्तेहपूर्णं संयम्य धारयेत् ॥
 तर्पणोक्तं दशगुणं यथादोषं विधानवित् ।
 व्यक्तरूपेषु दोषेषु शूद्रकायस्य केवले ॥
 नेत्रैव स्थिते दोषे प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ।
 लेखनं रोपणञ्चापि प्रसादनमथापि वा ॥
 तत्र पञ्च रसान्व्यस्तामाद्यैकरसवर्जितान् ।
 पञ्चधा लेखनं युञ्ज्याद्यथादोषमतश्चित्तः ॥
 नेत्रवर्त्मशिराकोशलोतः शूद्राटकाश्रितं ।
 मुखनासादिभिर्दोषमोजसा स्थावयेत्तु तत् ॥
 कषायतिकृकञ्चापि सस्नेहं रोपणं मतं ।
 तत्स्नेहशैत्याद्वर्ण्यं स्नाहृष्टे च बलवर्द्धनं ॥
 मधुरं स्नेहसम्पन्नमञ्जनन्तु प्रसादनं ।
 दृष्टिदोषप्रमादार्थं स्नेहनार्थञ्च तद्धितं ॥
 यथादोषं प्रयोज्यानि तानि दोषविशारदैः ।
 अञ्जनानि यथोक्तानि प्राञ्जमायाङ्गरात्रिषु ॥
 गुटिकारसपूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि तु ।

यथापूर्वं वलं तेषां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥
 हरेणुमात्रा वर्त्तिः स्वास्त्रेखनस्य प्रमाणतः ।
 प्रसादनस्य चार्धद्विदिगुणा रोपणस्य च ॥
 रसाञ्जनस्य मात्रा तु पिष्टवर्त्तिमिता मता ।
 द्वित्रिचतुःशलाकास्य चूर्णस्याप्यनुपूर्व्वशः ॥
 तेषां तुल्यगुणान्येव विदध्याद्भाजनान्यपि ।
 शैवर्ष्यं राजतं शार्ङ्गन्तारं वैदूर्यकांस्यजं ॥
 आयसानि च योज्यानि शलाकास्य यथाक्रमं ।
 वज्रयोश्चकुसाकारा कलायपरिमण्डवा ॥
 अष्टाङ्गुला तनुर्मध्ये सुकृता साधुनियता ।
 ओडुम्वर्ग्यश्लजातापि शारीरी वा हिता भवेत् ॥
 वामेनाक्षि विनिर्भुज्य हस्तेन सुममाहितः ।
 शलाकया दक्षिणेन क्षिपेत् कानीनमञ्चनं ॥
 आपाङ्गुवा यथायोग्यं कुर्याच्चापि गतागतं ।
 वर्त्तमानेपि वा यत्तदङ्गुलैव प्रयोजयेत् ॥
 अक्षि नात्यन्तयोरञ्ज्यादाधमानोऽपि वा भिषक् ।
 नवा निर्व्वान्तदोषेऽद्विष्टे धावनं सम्प्रयोजयेत् ॥
 दोषः प्रतिनिवृत्तः सन् हन्यादृष्टेर्बलन्तथा ।
 गतदोषमपेताश्रु पश्यत्यस्यगम्भसा ॥
 प्रक्षाल्याक्षि यथादोषं कार्यं प्रत्यञ्जनन्ततः ।
 श्रमोदावर्त्तस्त्विदितमद्यकोधभयज्वरैः ॥

वेगाघातशिरोदोषैश्चात्तानां नेष्यतेऽञ्जनं ।
 रागरुक्तिमिरास्त्रावशूलसंरम्भसंभ्रमान् ॥
 निद्राक्षये क्रियाशक्तिं प्रवाते दृग्बलक्षयं ।
 रजोधूमवृद्धते रागस्त्रावाधिमन्यसम्भवं ॥
 संरम्भशूलौ नस्थानौ शिरोरुजि शिरोरुजं ।
 शिरःस्थानेऽतिशोते च रवावनुदितेऽपि च ॥
 दोषस्यैर्यादपायं स्याद्दोषोत्कीर्णद्वरोति च ।
 अजीर्णेष्वेवमेव स्यात्स्रोतोमार्गावरोधनात् ॥
 दोषवेगोदये दत्तं कुर्यात्तांस्तानुपद्रवान् ।
 तस्मात्परिहरन्दोषानञ्जनं साधु योजयेत् ॥
 लेखनस्य विशेषेण काल एव प्रकीर्तितः ।
 व्यापदस्य जयेदेताः सेकाद्योतनलेपनैः ॥
 यथास्त्रं धूमकवलैर्ब्रह्मैश्चापि समुत्थिताः ।
 विशदं लघु नास्त्रावि क्रियापटु मुनिर्भव ॥
 संग्रान्तोपद्रवं नेत्रं विरिक्तं सम्यगादिशेत् ।
 जिह्वां दारुणदुर्वर्णं स्रुतं हृद्यमतीव च ॥
 नेत्रं विरेकातियोगे स्रन्दते चानिमाचयः ।
 तत्र सन्तर्पणं कार्यं विधानं चानिमाचयं ॥
 अक्षि मन्दविरिक्तं स्यादुदयतरदोषवत् ।
 धूमनस्याञ्जनैस्तत्र हितं दोषावशेषनं ॥
 खेद्यवर्णबलोपेतं प्रसन्नं दोषशर्जितं ।

ज्ञेयं प्रसादने सम्यगुपयुक्तेऽस्मिनिर्हृतं ॥
 किञ्चिद्दीनविकारं स्यात्तपणादिकृतादति ।
 तत्र दोषहरं रुचं भेषजं शस्यते मृदु ॥
 साधारणमपि ज्ञेयमेवं रोपणलक्षणं ।
 प्रसादेनवेदाचष्टे तस्मिन्नुक्तोऽतिभेषजं ॥
 स्निग्धं रोपणं वापि हीनयुक्तमपार्थक्यं ।
 कर्तव्यं मां चया तस्मादञ्जनं सिद्धिमिच्छता ॥
 पुटपाकक्रियाद्यास्तु क्रियास्वेकैव कल्पना ।
 सहस्रशस्याञ्जनेषु धीजेनोक्तेन पूजिताः ॥
 इष्टेर्ध्वलविट्छर्धं घाप्यरोगक्षेयाय च ।

राजार्हान्यञ्जनाय्याणि निबोधैतान्यत परं ॥

अष्टौ भागानञ्जनस्य नीलोत्पलममत्विषः ।
 औदुम्बरं शतकुम्भं राजतश्च समासतः ॥
 एकादशैतान् भोगांस्तु योजयेत्कुशलोभिषक् ।
 मूषाचिप्रां तदाष्मातमाहृतं जातवेदसि ॥
 खदिराभ्रान्तकाङ्गारैर्गोशकृद्भिरथापि वा ।
 गवां शकृद्रसे मूत्रे दध्नि सर्पिषि मार्चिके ॥
 तैलमद्यवसामज्जसर्व्वगन्धोदकेषु च ।
 द्राक्षारसेक्षुचिफलारसेषु सुहिमेषु च ॥
 शारिवादिकषाये च कषाये चोत्पलादिके ।
 निषेचयेत्पृथक्कैनेन भातं भातं पुनः पुनः ॥

ततोऽन्तरीचे सप्ताहं शीतवद्धं स्थितं जले ।
 विशेष्य धूर्णयेन्मुक्तां स्फटिकं विद्रुमं तथा ॥
 कालानुमारिवां चैव शुचिरावाप्य योगतः ।
 एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं निहितं भाजने शुभे ॥
 दन्तस्फटिकवैदूर्यगङ्गुलैलासनोद्भवे ।
 शातकुम्भेऽथ शोणं वा राजते वा सुसंस्कृते ॥
 सहस्रपाकवत्पूजां कृत्वा रांशः प्रयोजयेत् ।
 तेनाञ्जितोष्ठा नृपतिर्भवेत्सर्व्वजर्माप्रियः ॥
 अष्टयः सर्व्वभूतानां दृष्टिरोगविशङ्कितः ।
 कुष्ठघ्नन्दनमेलाय पत्रं मधुकमञ्जनं ॥
 मेघशृङ्गस्य पुष्पाणि चक्रं रत्नानि सप्त च ।
 उत्पलस्य वृक्षस्य पद्मस्यापि च केसरं ॥
 भागपुष्पमुशीराणि पिप्पलीतुत्यमुत्तमं ।
 कुक्कुटाण्डकपालानि दावीं पय्यां सेराचनां ॥
 मन्त्रिचान्यचमज्जानं तुल्याच्च गृहगोधिकां ।
 कृत्वा सूक्ष्मं शुचियूष्णं न्यसेदभ्यर्च्य पूर्व्ववत् ॥
 एतद्गद्गोदयं नाम सदैवाहन्ति भूमिपः ॥
 चक्रं समरिचक्षैव मांसीं शैलेयमेव च ।
 तुल्यांशानि समानैस्तैः समयेन मनःशिरा ।
 पचय्य भागाद्यम्बारो दिगुणं सर्व्वतोऽञ्जनं ॥
 तावच्च यष्टीमधुकं पूर्व्ववत्तदञ्जनं ।

मन.शिला देवकाष्ठं रजन्या त्रिफलोपणं ॥
 लाचालसुनमञ्जिष्ठासैन्धवैला.समाचिकाः ।
 रोध्रं सावरकं चूर्णमायसं ताम्रमेव च ॥
 कालानुषारिवाद्यैव कुक्कुटाण्डदलानि च ।
 तुल्यानि पयसा पिष्ट्वा गुटिकां कारयेद्बुधः ॥
 कण्डूतिमिरशुक्तामरकरान्युपशान्तये ।
 कांक्षोपमार्जनमसीमधुकं सैन्धवं नतं ॥
 एरण्डमूलञ्च समं वृहत्पञ्चदशान्वितं ।
 आजेन पयसा पिष्ट्वा ताक्षपात्रं प्रलेपयेत् ॥
 सप्तकलसु ता वर्त्यश्वाद्याशुष्का रुजापहाः ।
 पथ्यातुत्यकयष्ट्याङ्गैस्तुल्यैर्मरिचषोडश ॥
 पथ्या सर्वविकारेषु वर्त्ती शीताम्बुष्वेविता ।
 रसक्रिया विधानेन यद्योक्तविधिकोविदः ॥
 पिण्डाञ्जनानि कुर्वीत यथायोगमतन्द्रितः ॥

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

अथतो नयनाभिघातप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 अभ्याहते तु नयने वज्रधा नराणां
 शंरम्भरागतमुलासु रुजासु धीमान् ।
 नखप्रलेपपरिषेचनतर्पणाद्य

मुक्तं पुनः क्षतजपित्तजशूलपथं ॥
 दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्यात्
 स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ।
 खेदाग्निधूममद्यमोकरुजाभिघातै
 रभ्याहतामपि तथैव भिषक्किंक्षेत् ॥
 सद्यो हते नयन एष विधिसूक्ष्मं
 स्यान्देरितो भवति दोषमवेत्य कार्यः ।
 अभ्याहतं नयनमोषदद्यात् वास्य
 संस्नेदितं भवति तन्निरुधं क्षणेन ॥
 सार्धं क्षतं पटलमेकमुभे तु हृष्टं
 क्षीणि क्षतानि पटलानि विवर्जयेत्तु ।
 स्यात्पिषितञ्च नयनं क्षतिचावसत्रं
 स्रस्तं च्युतञ्च हतदुक् भवेत्तु याप्यं ॥
 विस्तीर्णं दृष्टितनुरागमसत्पदार्थं
 सार्धं यथास्थितमनाविलदर्शनञ्च ।
 प्राणोपरोधवमनचक्रकण्ठरोधे
 रुक्मग्न्याशु नयनं यदतिप्रविष्टं ॥
 नेत्रे विलम्बिनि विधिर्विहितः पुर
 म्नादुष्किंशनं शिरसि वार्यवधेचनञ्च ।
 यट्मसतिर्नयनजा य इमे प्रदिष्टा
 रोगा भवन्त्यमहतां महताञ्च तेभ्यः ॥

सन्यप्रकोपकफमाहृतपित्तरक्तै
 र्वालाचिवर्त्मभव एव सुकृणकोऽन्यः ।
 मृद्राति नेत्रमतिकण्डुमयाचिकूट—
 मासालनाटमपि तेन शिशुः स नित्यं ॥
 सूर्यप्रभां न सहते सन्ति प्रहृष्टं
 तस्याहरेद्रुधिरमाशुविनिलिखेत् ।
 क्षौद्रायुतैश्च कटुभिः प्रतिसारयेत्तु
 मातुः शिशोरभिहितश्च विधिं विदधात् ॥
 तं वामयेत्तु मधुसैन्धवसम्प्रयुक्तैः
 पीतमप्य खलु फलैः खरमञ्जरीणां ॥
 स्थात्पिप्यलीलवणमाचिकसंयुतैर्वा
 नैर्न वमन्तमपि वामयितुं यतेत ।
 दत्त्वा वचामशनदुग्धभुजे प्रयोज्य
 मूर्ध्नि ततः फलयुतं वमनं विधिजैः ॥
 कम्बुवासधाश्वणुदलैः परिधावनार्थं
 कार्यं कषायमवसेचनमेव चापि । -
 आश्लेषातने च हितमत्र घृतं गुडुचो
 सिद्धं तथाऽरपिच त्रिफलाविपकं ॥
 नेपालजामरिचशङ्खरसाञ्जनानि
 सिन्धुप्रसूतगुडमाचिकसंयुतानि । -
 स्यादञ्जनं मधुरसामधुनासकैर्वा

रुष्णायसं धृतपयोमधु वापि दग्धं ॥
 व्योषं पलाण्डु मधुकं सवणोत्तमञ्च
 लाचाञ्च गैरिकयुतां गुटिकाञ्जनं वा ।
 निम्बच्छदं मधुकदार्वि सतासलोध्र
 मिच्छन्ति चात्र भिषजोऽञ्जनमंशतुल्यं ॥
 स्रोतोऽजग्रहदधिसैन्धवमर्द्धपत्रं
 शुक्रं शिशोर्मुदति भावितमञ्जनेन ।

* शब्दे कफादभिहितं क्रममाचरेत्
 बालस्य रोगकुशलोऽक्षिगदं जिघांसुः ॥

समुद्रद्वय गभीरं नैव शक्यं चिकित्सितं ।
 वक्तुं निरवग्रेषेण श्लोकानामधुतैरपि ॥
 सहस्रैरपिच प्रोक्तमर्थमल्पमतिघ्नरः ।
 तर्कयन्त्यर्थरहितो नैव मृच्छात्यपण्डितः ॥
 तदिदं वज्रगूढार्थं चिकित्सावीजमोरितं ।
 कुशलेनाभिपन्नं तद्वज्रधामिप्ररोहति ॥
 तस्मान्मतिमता नित्यं नामाशास्तार्थदर्शिना ।
 सर्वमूक्षमगाधार्यं शास्त्रमागमबुद्धिना ॥

॥ विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः कर्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 कर्णशृणुनं प्रणादस्य वाधिर्यं ह्लेढ, एवच ।

कर्णस्त्रावः कर्णकण्डूः कर्णगूथस्तथैव च ॥
 कृमिकर्णप्रतीनाहैः विद्वर्धिविधस्तथा ।
 कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवार्थस्तुर्विधं ॥
 तथाब्बुदं सप्तविधं शोफश्चापि चतुर्विधः ।
 एते कर्णगतारोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥
 समीरणः शोचगंतोऽन्यथाचरः
 समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।
 करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः
 स कर्णशूलः कथितो दुराचरः ॥
 यदा तु नाडीषु विमार्गमागतः
 स एव शब्दाभिवक्षासु तिष्ठति ।
 शृणोति शब्दांस्त्रिविधांस्तदा नरः
 प्रणादमेनं कथयन्ति चामथं ॥
 स एव शब्दाभिवक्षा यदा शिराः
 कफानुयातो व्यनुसृत्य तिष्ठति ।
 तदा नरस्याप्रतिकारमेविनो
 भवेत्तु वाधिर्यमसंशयं खलु ॥
 श्रमात्क्षयाद्बुद्धकषायभोजनात्
 समीरणः शब्दपथे व्यवस्थितः ।
 विरिक्तशीर्षस्य च शीतशेविनः
 करोति हि श्लेडमतीव कर्णयोः ॥

शिरोऽभिघातादथ वा निमज्जतो
 जले प्रपाकादथवापि विद्रधेः ।
 स्वेत्तु पूयं श्रवणोऽनिलावृतः
 सकर्णसंस्त्राव इति प्रकीर्तितः ॥
 कफेन कण्डूः प्रचित्तेन कर्णयो
 र्भ्रं भवेत्स्रोतसि कर्णसंश्रिते ।'
 विशेषिते क्षेमणि पित्ततेजसा
 नृणां भवत्स्रोतसि कर्णगूथकः ॥
 स कर्णगूथो द्रवतां यदागतो
 विलाघितो घ्राणमुखं प्रपद्यते ।
 तदा सकर्णप्रतिनाहसंश्रितो
 भवेद्विकारः शिरसोऽभितापनः ॥
 यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः
 सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः ।
 तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते
 भिषग्विराद्यैः कृमिकर्णकस्तु सः ॥
 सताभिघातप्रभवस्तु विद्रधि
 भवेत्तथा दोषहृतोऽपरः पुनः ।
 स रक्तपीतारुणमसमास्रवे
 ततोद्धूमायनदाहचोपवान् ॥
 भवेत्प्रपाकः खनु पित्तकोपतो

विकोथविक्रेदकरस्य कर्णयोः ।
 स्थिते कर्णे स्रोतसि पित्ततेजसा
 विलाप्यमाने भृशसम्प्रतापनात् ॥
 श्वेदनो वाप्यथवा श्वेदनो
 घनं स्ववेत्पूति स पूतिकर्णकः ।
 प्रदिष्टलिङ्गान्यग्रासि तलत
 क्षयैव शोफाश्वन्दलिङ्गमीरितं ॥
 मया पुरस्तात्प्रसमोक्ष्य योजये
 दिक्षैव तानि प्रयतो भिषग्वरः ॥

॥ एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथातः कर्णगतरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 सामान्यं कर्णरोगेषु घृतपानं रसायनं ।
 अथायामोऽग्निरःस्थानं ब्रह्मचर्यमकत्वनं ॥
 कर्णशूले प्रणादेच बाधिर्यत्वेडयोरपि ।
 चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥
 खिग्धं वातहरः खेदैर्धरं खेदविरेचितं ।
 नाडीखेदैरुपचरेत्पिण्डखेदैस्तथैव च ॥
 वित्तैरपडाकं वर्षाभृदधित्योन्नतशिशुभिः ।
 वस्तगन्धाद्यगन्धाभ्यां तर्कारीयवज्जुभिः ॥
 भारनातैः शूतैरेभिर्नाडीखेदः प्रयोजितः ।

कफघातसमुत्थानं कर्णशूलं निरस्यति ॥
 मोनकुक्कुटलावानां मांसजैः पयसापि वा ।
 पिण्डैः स्वेदञ्च कुर्वीत कर्णशूलनिवारणं ॥
 अश्वत्थपत्रखलं वा विधाय मज्जपत्रकं ।
 तैलाक्तमस्तुसम्पूर्णं निदध्याच्छ्रवणोपरि ॥
 यत्तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारसाधितात् ।
 तत्प्राप्तं श्रवणश्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनां ॥
 क्षौमगुग्गुल्वगुरुभिः सघृतैर्द्रूपवेष्ट तं ।
 भक्तोपरि दत्तं सर्पिर्बल्लिकर्षं च पूजितं ॥
 निरग्नो निशि तत्सर्पिः पीत्वोपरि पयः पिबेत् ।
 मूर्द्ध्ववस्तिषु नक्षेप मस्तिष्के परिषेचने ॥
 शतपाकं बलातैलं प्रशस्तञ्चापि भोजने ।
 कण्टकारीमजाक्षीरे पक्त्वा क्षीरेण तेन च ॥
 विपचेत्कुक्कुटवमं कर्णयोस्तत्प्रपूरणं ।
 तण्डुलीयकमूलानि फलमद्दोऽठजन्तया ॥
 अहिंसाकेन्द्रकामूलं सरलं देवदारुच ।
 लसुनं शृङ्गवेरस्य तथा वंशावलेखनं ॥
 कल्कैरेषां तथास्यैव पचेत्क्षौद्रं चतुर्भिर्धनं ।
 वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं दत्तं तत्कर्णपूरणं ॥
 लसुनार्द्रकशियूणां मुरुङ्गा मूलकस्य च ।
 कदम्बाः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥

शृङ्गवेररसः चौद्रं सैन्धवं तैलमेव च ।
 कदुष्णं कर्णयोर्द्विषमेतदा वेदनापहं ॥
 वंशावलेखसंयुक्ते मूत्रे चाजाविके भिषक् ।
 सर्पिः पचेत्तेन कर्णं पूरयेत्कर्णशूलिनः ॥
 महतः पञ्चमूलस्य काण्डमष्टादशाङ्गुलं ।
 चोमेणावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥
 यत्तैलं च्यवते तैभ्यो धृतेभ्यो भाजनीपरि ।
 श्रेयं तदोपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनां ॥
 कुर्यादेवं भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले ।
 मतिमान्दीपिकातैलं कर्णशूलनिवर्हणं ॥
 अर्कादुरानस्यपिष्टांस्तैलाक्तान् स्रवणान्वितान् ।
 सन्निदध्यात्तुक्षीकाण्डे कोरिते तच्छ्रदावृत्ते ॥
 पुटपाकक्रमस्त्रिज्वान्पीडयेदारसागमात् ।
 सुखोष्णं तद्रसं कर्णे दापयेच्छूलमान्तये ॥
 कपित्थमातुलुङ्गाश्च शृङ्गवेररसैः शुभैः ।
 सुखोष्णैः पूरयेत्कर्णं तच्छूलविनिवृत्तये ॥
 कर्णं कोष्णेन चुक्तेन पूरयेत्कर्णशूलिनः ।
 समुद्रफेणचूर्णेन युक्त्वा वायवचूर्णेयेत् ॥
 अष्टानामिह मूत्राणां मूत्रेशान्यत्रमेववा ।
 कोष्णेन पूरयेत्कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥
 मूत्रेष्वेष्टेषु वातघ्ने गले च कथिते भिषक् ।

पचेच्चतुर्विधं स्नेहं पूरणं तच्च कर्णयोः ॥
 एता एव क्रियाः कुर्यात् पित्तघ्नैः पित्तसंयुते ।
 काकोल्यादौ दशवीरं तिक्रे चात्र हितं हविः ॥
 क्षीरदृक्षप्रबालेषु मधुकै चन्दने तथा ।
 कल्ककाये परं पक्वं शर्करामधुकैः सरैः ॥
 इक्षुदीसर्पपस्त्रेहौ सकफे पूरणे हितौ ।
 तिक्रौषधानां यूषाश्च स्नेदाश्च कफनाशनाः ॥
 सुरसादौ कृतं तैलं पञ्चमूले महत्यपि ।
 मातुलुङ्गरसः शृङ्गलशृङ्गानार्द्रकयोरसः ॥
 एकैकः पूरणे पथ्यस्तैलं तेख्यथवा कृतं ।
 तीक्ष्णा मूर्द्धा विरेकाश्च कवलाश्च पूजिताः ॥
 कर्णशूलविधिः कृत्स्नः पित्तघ्नः शोणितावृते ।
 शूलप्रणादवाधिर्यल्लेडानान्तु प्रकीर्तितं ॥
 सामान्यतो विशेषेण वाधिर्यं पूरणं शृणु ।
 गन्धं मूत्रेण विस्त्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥
 सजलञ्च सद्गन्धञ्च वाधिर्यं कर्णपूरणं ।
 सितामधुकविम्बीभिः सिद्धं वाजे पयस्त्रयं ॥
 सिद्धं वा विस्वनिःकाये शीतीभृतं तदुद्धृतं ।
 पुनः पचेद्दशवीरं सितामधुकचन्दनैः ॥
 विस्वाम्बुगाढं ततैलं वाधिर्यं कर्णपूरणं ।
 वक्ष्यते यः प्रतिश्याये विधिः सोऽप्यत्र पूजितः ॥

वातव्याधिषु यथोक्तो विधिः स च हितोभवेत् ।

कर्णश्रावे पूतिकर्णं तथैव कृमिकर्णके ॥

समानं कर्म कुर्वति योगान्वैशेषिकानपि ।

शिरोविरेचनञ्चैव धूपनं पूरणन्तथा ॥

प्रमार्जनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ।

राजवृत्तादितोयेन सुरसादिगणेन वा ॥

कर्णप्रक्षालनं कार्यं चूर्णैरेषाञ्च पूरणं ।

चूर्णं पञ्चकपायोत्थं कपित्थरसयोजितं ॥

कर्णश्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ।

मर्ज्जवक्त्र्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ॥

योजितो मधुना वापि कर्णश्रावे प्रशस्यते ।

लाक्षासर्ज्वरसौ वापि चूर्णितौ कर्णपूरणं ॥

सशैबलमहावृक्षजम्बासप्रसन्नायुतं ।

कुलीरशौद्रमण्डूकीसिद्धं तैलञ्च पूजितं ॥

तिन्दुकान्यभयारोधं समद्वासनकं मधु ।

पूरणञ्चात्र पथं स्यात्कपित्थरसयोजितं ॥

रसमासकपित्थानां मधुकधवशाजं ।

पूरणार्थं प्रशंसन्ति तैलं वा तैर्बिम्पाचितं ॥

प्रियङ्गुमधुकाम्बठाधातकोमोतपर्णिभिः ।

मञ्जिष्ठालोधलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेनवा ॥

पचेत्तैलं तदास्त्रावमवष्टाति पूरणात् ।

धृतं रसाञ्जनं नार्थ्याः चोरेण चैद्रसंयुतं ॥
 प्रशस्यते चिरात्येऽपि सास्त्रावे पुतिकर्णके ।
 निर्गुण्डीखरसे तैलं सिन्धुधूमरजोगुडः ॥
 पूरणः - पूतिकर्णस्य श्रमणो मधुसंयुतः ।
 कृमिकर्णकनाशार्थं कृमिघ्नं योजयेदिति ॥
 वार्त्ताकुधूमय दितः सार्वपक्षेह एव च ।
 कृमिघ्नं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ॥
 गुग्गुलुः कर्णदौर्गन्ध्ये धूपनं श्रेष्ठमुच्यते ।
 छर्दनं धूमपानञ्च कषडस्य च धारणं ॥
 कर्णखेदे दितं तैलं सार्वपक्षैव पूरणं ।
 विद्रधौ वापि कुर्वीत विद्रध्युक्तं चिकित्सितं ॥
 प्रक्षेप्य धोमांसीलेन खेदेन प्रविशाय च ।
 शोधयेत्कर्णविट्कन्तु भियक् सद्यक्छलाकया ॥
 नाडीखेदोऽथ वमनं धूमो मूर्ध्निचिरेचनं ।
 विधिश्च कफहृत्सर्वः कर्णकण्डूमपोदति ॥
 अथ कर्णप्रतीनाहं खेदखेदौ प्रयोजयेत् ।
 ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥
 कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्यात्पित्तविसर्पयत् ।
 कर्णच्छिद्रे वर्त्तमानं कीटं क्लेदमलादि वा ॥
 शृङ्गेणपहरेद्धोमानयवापि शलाकया ।
 श्रेयाणान्तु विकाराणां प्राक्किकित्सितभीरतं ॥

॥ द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो नासागतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अपीनसः पूतिनखं नासापाकस्तथैव च ।

तथा शोणितपित्तञ्च पूयशोणितमेव च ॥

क्षवयुर्भ्रंशयुर्दोषो नासानाहःपरिखवः ।

नाशाशोषेण सहिता दम्बैकाक्षेरिता गदाः ॥

चत्वार्यशोषि चत्वारः शोफाः सप्तार्धुदामि च ।

प्रतिश्यायाद्य ये पञ्च वक्ष्यन्ते सचिकित्सिताः ॥

एकविंशन्नितास्ते तु नासारोगाः प्रकीर्णिताः ।

आनद्धते यस्य विधूयते च पापयते क्षियति चापि नासा ॥

न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येन्नमपीनसेन ।

तच्चानिलक्षेपभवं विकारं ब्रूयात्प्रतिश्यायसमानलिङ्गं ॥

दोषैर्बिन्दुधैर्गलालुमूत्रे संवासितो यस्य समीरणस्तु ।

निरेति पूतिमुखनासिकाभ्यान्तं पूतिनखं प्रवदन्ति रोगं ॥

घ्राणाश्रितं पित्तमरुंषि कुर्याद्यस्मिन्विकारे बलवांश्च पाकः ।

तं नासिकापाकमिति व्यवस्येद्विद्वदकोथावपि यत्र दृष्टौ ॥

चतुर्बिधं द्विप्रभवं द्विमासं वक्ष्यामि भूयः खलु रक्तपित्तं ।

दोषैर्बिन्दुधैरथवापि जन्तोर्लेलाटदेष्टेऽभिहतस्य तैस्तु ॥

नासा खवेत्पूयमसृग्निमिश्रं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगं ।

घ्राणाश्रितं मर्मणि सम्प्रदुष्टं यस्यानिलो नासिकया निरेति ॥

कफानुयातो वज्रशः सशब्दस्तं रोगमाहुः क्षवयुं विधिज्ञाः ।

तीक्ष्णोपयोगादति जिघ्रतो वा भावान् कटूनर्कनिरीक्षणादा ॥
 सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्षण्युद्घाटिते यः क्षवथुर्निरेति ।
 प्रभ्रश्यते नासिकयैव यश्च सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु ॥
 प्राक्सञ्चितो मूर्ध्नि च पित्ततप्तं प्रभ्रश्यं व्याधिमुदाहरन्ति ।
 घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिःशरेद्भूम इवेह वायुः ॥
 नासा प्रदीप्ते च यस्य जन्तोर्ब्याधिसु तं दीप्तमुदाहरन्ति ।
 कफावृतो वायुरुदानसंज्ञो यदा स्वमार्गे विगुणः स्थितः स्यात् ॥
 घ्राणं वृणोतीव तदा स रोगो नासाप्रतीनाह इति प्रदिष्टः ।
 अजस्रमच्छं सलिलप्रकाशं यस्याविवर्णं स्वतोह नासा ॥
 रात्रौ विशेषेण हि तं विकारं नासापरिखावमिति ध्यवस्येत् ।
 घ्राणश्रिते क्षैण्णि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोपिते च ॥
 समुच्छ्वित्यूर्ध्वमथ कृच्छ्राक्षस्तस्य नासापरिशोप उक्तः ।
 दोषैस्त्रिभिस्तैः पृथगेकस्य भूयान्तथाशंसि तथैव शोफान् ॥
 शालाक्यसिद्धान्तमवेक्ष्य वापि सर्वात्मकं सप्तममवुदं तु ।
 रोगः प्रतिश्याय इह प्रदिष्टः स वक्ष्यते पञ्चविधः पुरस्तात् ॥
 शोफाय शोफविज्ञाने नासाश्रोतोव्यवस्थिताः ।
 निदानेऽशंसि निर्दिष्टान्येवं तानि विभावयेत् ॥

॥ चयोविशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो नासागतरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

पुष्पादिष्टे पुतनये च जन्तोः खेदखेदौ हृदं न श्वेनघ ।

युक्तं भक्तं तीक्ष्णमक्षं लघुस्रादुष्णं तोयं धूमपानञ्च काले ॥
 हिङ्गुव्योषं वत्सकाखं शिवाटी लाक्षा वीजं सौरभं कटफलञ्च ।
 अथा कुष्ठं तीक्ष्णगन्धाविडङ्गं श्रेष्ठं नित्यं चावपीडे करञ्च ॥
 एतैर्द्रव्यैः सर्षपं मूत्रयुक्तं तैलं धीमान्मृगहेतोः पचेत् ।
 नासापाके पित्तहृत्संविधानं कार्यं सर्वं वाङ्ममाभ्यन्तरञ्च ॥
 हत्वा रक्तं क्षीरदृक्चलचक्षुः साज्याःसेका योजनीयाश्च लेपाः ।
 वक्ष्यामूर्ध्वं रक्तपित्तापघ्नान्ति नाडीवत्स्यात् पूयरक्ते चिकित्सा ॥
 वान्ते सम्यक् चावपीडं वदन्ति तीक्ष्णं धूमं शोधनं चात्र नखैः ।
 श्रेष्ठं नखं मूर्ध्वैरेचनोद्यैर्माद्या चूर्णं चवथैः भ्रंशयैः च ॥
 कुर्यात्स्वेदान्मूर्ध्निवातामयज्ञान् श्लिग्धान्भूमान् यद्यदन्यद्भित्तं च
 दीप्ते रोगे पैत्तिकं संविधानं कुर्यात्सर्वं स्वादु घञ्छीतलञ्च ॥
 नासानादे स्नेहपानं प्रधानं श्लिग्धा धूमा मूर्ध्ववत्सिन्धु नित्यं ।
 ब्रह्मतैलं सर्वथैवोपयोज्यं वातव्याधावन्यदुक्तञ्च यद्यत् ॥
 नासास्त्राणि घ्राणतयूर्ध्वमुक्तं नाद्या देयं थोऽवपीडञ्च तीक्ष्णः ।
 तीक्ष्णं धूमं देवदार्वमृशिकाभ्यां मांसं वाजं युक्तमपादिशन्ति ॥
 नासाग्रेऽपि क्षीरसर्पिः प्रधानं सिद्धनैलं चाणुकल्पे च नखे ।
 सर्पिःपानं भोजनं जात्रलैश्च स्नेहः स्नेदः स्नेहिकयापि धूमः ॥
 श्लेष्मान् रोगान् घ्राणजान् सन्निवृत्त्येदुक्तं तेषां यद्यचासन्विधानं ।

॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

अथातः प्रतिश्याग्रप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

नारीप्रसङ्गः शिरसोऽभितापो धूमो रजः शीतमतिप्रतापः ।
 सन्धारणं मूत्रपुरीषयोश्च सद्यः प्रतिश्यायनिदानमुक्तं ॥
 चयङ्गता मूर्द्धनि मारुतादयः पृथक्समस्ताश्च तथैव शोणितं ।
 प्रकोप्यमाना विविधैः प्रकोपणैर्नृणां प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥
 शिरोगुरुत्वं क्षवयोः प्रवर्त्तनं तथाङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता ।
 उपद्रवाद्याप्यपरे पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः सन्ताः ॥

आनद्धा पिष्टिता मासा तनुस्त्रावप्रवर्त्तिनी ।
 गलताल्लोष्ठशोषश्च निक्षोदः शङ्खयोस्तथा ॥
 स्त्रोपघातश्च भवेत्प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ।
 उष्णः सपीतकः स्वाधो घ्राणात्स्ववति पैत्तिके ॥
 कृशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेत्तृष्णाभिपीडितः ।
 स धूमं सहसा वह्निं वमतीव च मानवः ॥
 कफः कफकृते घ्राणाच्छुक्तः शीतः स्वप्नेभुङ्गः ।
 शुक्तावभासः शूनाधो भवेद्गुरुशिरोमुखः ॥
 शिरोगलौष्ठतानूनां कण्डूयनमतीव च ।
 भूत्वा भूत्वा प्रतीश्यायो योऽकस्मादिनिवर्त्तते ॥
 सम्पको वाप्यपकोवा स सर्वप्रभवः सतः ।
 लिङ्गानि चैव सर्वेषां पीनमानां च सर्वमे ॥
 रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तास्त्रावः प्रवर्त्तते ।

ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरोघातप्रतोडितः ॥
 दुर्गन्धोच्छ्वासवदनस्तथा गन्धान्न वेत्ति च ।
 मूर्च्छन्ति चात्र कृमयः श्वेताः कृष्णास्तथाणवः ॥
 कृमिमूर्द्धं विकारेण समानं चास्य सचर्षणं ।
 प्रक्षिपति पुनश्चासा पुनश्च परिशुष्यति ॥
 मुञ्जरामश्नते चापि मुञ्जर्विम्रियते तथा ।
 निश्वासेच्छ्वासदौर्गन्ध्यं तथा गन्धान्न वेत्ति च ॥
 एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात्कृच्छ्रसाधनं ।
 सर्व्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ॥
 कालेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः ।
 बाधिर्यमान्ध्यमघ्राणं धीरांश्च नयनामयान् ॥
 कास्तमिसादशोफांश्च दृष्ट्वाः कुर्वन्ति धीनसाः ॥
 नवं प्रतिश्यायमपास्य सर्व्वमुपाचरेत्सर्पिष एव पानैः ।
 खदैर्ब्विचिवैर्ब्वमनैश्च युक्तैः कालोपपन्नैरवपीडनैश्च ॥
 अपत्यमानस्य हि पाचनार्थं खेदो हितोऽश्वैरहिमञ्च भोज्यः ।
 निषेव्यमाणं पयसार्द्धकं वा सप्ताचयेदिक्षुविकारयोगैः ॥
 पक्वं घनं चाणवलम्बमानं शिरोविरेकैरपकर्षयेत्त ।
 विरेचनास्यापनधूमपानैरवेत्स्य दोषान् कवलपदैश्च ॥
 निवातशय्यासनचेष्टनानि नूह्ना गुरुष्णाश्च तथैव वासः ।
 तीक्ष्णा विरेकाः शिरसः सधूमा रुचं पलान्नं विजया च सेव्या ॥
 शीताम्बुयोषिच्छि शिरावगाहचिन्तातिरुचाशनभेरोधान् ।

शोकश्च मद्यानि नवानि चैव विवर्जयेत्पीनस्रोगजुष्टः ॥

ऊर्ध्वङ्गसादज्वरगौरवार्त्तमरोचकारत्यतिधारयुक्तं ।

विचङ्कनैः पाचनदीपनीयैरुपाचरेत्पीनसिनं यथावत् ॥

बहुद्रवैर्ष्यातकफोपसृष्टं प्रच्छर्दयेत्पीनसिनं वयःस्यं ।

उपद्रवाद्यापि यथोपदेशं स्त्रीर्भेषजैर्भोजनसंविधानैः ॥

नयेद्विदित्वा मृदुतां गतेषु प्राग्बलेषूक्तमथादिशेष ।

वातिके तु प्रतिश्याये पित्तसर्पिर्व्यंथाक्रमं ।

पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन च ॥

नस्यादिषु विधिं छत्स्नमवेचेतादितेरितं ।

पित्तरक्तोत्पयोः पेयं सर्पिर्भधुरकैः शृतं ॥

परियेकान्प्रदेहांश्च कुर्यादपि च शीतलान् ।

श्रीषर्जरसपत्तत्रप्रियङ्गुमधुपर्कराः ॥

द्राक्षामधूलिकागोजीश्रीपर्णीमधुकेशाया ।

युज्यन्ते कवलाद्याश्च विरेको मधुरैरपि ॥

धवत्वक्त्रिफलाश्यामातिलकैर्मधुकेन च ।

श्रीपर्णीरजनीमितैः क्षीरे दध्मगुणे पचेत् ॥

तैलं कालोपपन्नं तन्नस्यं स्यादनयोर्हितं ।

कफजे सर्पिषा स्निग्धं तिलमापविपक्वया ॥

यवाग्रा वामयेदान्तः कफघ्नं क्रममाचरेत् ।

उभे बले दृढतयोश्च विडङ्गं सविकण्डकं ॥

श्रेतामूलं सह्यं भद्रं वर्षाभृश्याश्च संहरेत् ।

तैलमेभिर्बिपक्नन् नस्यमसोपकल्पयेत् ॥
 सरसाकिण्वीदारनिकुम्भेद्बुद्धिमिः कृताः ।
 वर्त्तयस्योपयोज्याः सुधूमपाने यथाविधि ॥
 सर्प्यांसि कटुतिक्तानि तीक्ष्णधूमाः कटूनि च ।
 भेषजान्युपयुक्तानि हन्युः सर्वप्रकोपजम् ॥
 रसाञ्जने सातिविवे मुस्ताद्यां भद्रदारुणि ।
 तैलं विपक्वं नस्यार्थं विदध्यान्नात्र बुद्धिमान् ॥
 मुस्तातेजोवतीपाठाकटफलं कटुका वचा ।
 सर्षपाः पिप्पलीमूलं पिप्पल्यः सैन्धवाम्रिकौ ॥
 तुत्यं करञ्जबीजञ्च लवणं भद्रदारु च ।
 एतैः कृतं कपायन्तु कवले संप्रयोजयेत् ॥
 हितं मूर्द्धविग्रेकेण तैलमेभिर्बिपाचितं ।
 क्षीरमूर्द्धजले काय्यं आज्ञलैर्दृग्गपक्षिमिः ॥
 पुष्पैर्बिमिश्रं जलजैर्वातघ्नैरौषधैरपि ।
 हिमे क्षीरावन्निष्टेऽस्मिन् घृतमुत्पाद्य यत्नतः ॥
 सर्वगन्धाधितानन्ता मधुकं चन्दनं तथा ।
 आवाप्य विपचेद्भूयो दक्षक्षीरन्तु तद्भृतं ॥
 नस्यप्रयुक्तमुद्रिक्तान् प्रतिश्यायान् व्यपोहति ।
 यथास्वं दोषत्रयमनैस्तैलं कुर्याच्च यत्नतः ॥
 समूत्रपित्तास्तूदियाः क्रियाः क्रमिषु योजयेत् ।
 चापनार्थं क्षमिग्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥

॥ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

अथातः शिरोरोगविज्ञानोपमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

शिरो रुजति मर्त्यानां वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।

सन्निपातेन रक्तेन चयेण क्रिमिभिस्तथा ॥

सूर्यावर्तान्तवाताङ्गावभेदकशङ्खकैः ।

एकादशप्रकारस्य संचरणं संप्रवक्ष्यते ॥

यस्यानिमित्तं शिरसो रुजस्य भवन्ति तीव्रा निश्चिचितीमात्रं ।

बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स समोरणेन ॥

यस्योष्णमद्गारचितं यथैव भवेच्छिरो धूमवती च नासा ।

श्रोतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ॥

शिरोगलं यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्ठन्मयो हिमस्य ।

शूनाचिकूटं वदनं च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ॥

शिरोऽभितापे चित्तप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ।

रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शसहत्वं शिरसो भवेत् ॥

वसाबलासक्तसम्भवानां शिरोगतानामिह संचयेण ।

चयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुद्यद्गोऽतिमात्रं ॥

संस्वेदनच्छर्दनधूमनैरसृग्निमोचैश्च विवृद्धिमेति ।

निस्तुचते यस्य शिरोऽतिमात्रं सम्यग्यमाणं स्फुरतीव चान्तः ॥

घ्राणाच्च गच्छेत्सलिलं सरत्तं शिरोऽभितापः छमिभिः स घोरः ।

सूर्यादयं या प्रतिमन्दमन्दमचिभुः रुक् समुपैति गाढं ॥

विवद्धते चांशुमता भवेत् सूर्यापवृत्तौ विनिवर्तने च ।

शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च ॥
 तं भास्करावर्त्तमुदाहरन्ति सर्वोत्पन्नं कष्टतमं विकारं ।
 दोषास्तु दुष्टास्तस्य एव मन्यां संपोद्य घाटां सुरुजां सुतीव्रां ॥
 कुर्वन्ति चाक्षिभुवश्चक्षुर्देवैः स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ।
 गण्डस्य पार्श्वेषु करोति कर्णं हनुयर्दलोचनजांश्च रोगान् ॥
 अगन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्पन्नं शिरसो विकारं ।
 यस्योत्तमाङ्गाद्धर्मतीव्रजन्तोः सन्नेदतोदभ्रमभूलजुष्टं ॥
 पश्चाद्दशहृदयवायुकक्षान्तस्थार्द्धभेदं त्रितयाश्च व्रजेत् ।
 शङ्खाश्रितो वायुर्दोर्णवेगः क्षतानुयात्रः कफपित्तरक्तैः ॥
 रुजः सुतीव्राः प्रतनोति मूर्ध्नि विब्रेवतश्चापि हि शङ्खयोस्तु ।
 सुकष्टमेनं खलु शङ्खकाख्यं महर्षयो वेदविदः पुराणाः ॥
 व्याधिं वदन्त्युद्गतमृत्युकल्पं भिषक्प्रहसैरपि दुर्निवारं ॥

॥ षड्विंशोऽध्यायः ॥

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

वातव्याधिविधिः कार्यः शिरोरोगेऽनितात्मके ।

पयोऽनुपानं भवेत् घृतं तैलमथापि वा ॥

मुद्गान् कुलत्वाभाषांश्च खादेश्च निम्बि केवलान् ॥

फट्फणांश्च मर्षपिष्ठागुणं चानु पयः पिवेत् ।

पिवेद्वा पयसा तैलं तत्कर्म वापि मानवः ॥

वातप्रसिद्धैः क्षीरैश्च सुखोष्णैः सकमादिभ्येत् ।

तस्मिद्धैः पायसैर्वापि सुखोष्णैर्लेपयेच्छिरः ॥
 स्त्रिघ्नैर्वा मत्स्यपिशितैः कृशरैर्वा ससैर्ध्रुवैः ।
 चन्दनोत्पलकुष्ठैर्वा सुश्लक्ष्णैर्भगधायुतैः ॥
 स्त्रिघ्नस्य तैलं नखं स्यात्कुलीररससाधितं ।
 वरुणादौ गणे चुष्णे क्षीरमर्द्धादकं पचेत् ॥
 क्षीरशेषञ्च तन्मथ्यं शीतं सारमुपाहरेत् ।
 ततो मधुरकैः सिद्धं नखे तत्पूजितं इविः ॥
 तस्मिन्निपके क्षीरे च पेयं सर्पिः समर्करं ।
 धूमश्चास्य यथाकालं सैर्दिकं योजयेद्भिषक् ॥
 पानाभ्यञ्जननखेषु वस्तिकर्मणि सेचने ।
 विदध्याच्चेष्टतं धीमान्बलातैलगथापि वा ॥
 भोजयेच्च रसैः स्त्रिघ्नैः पयोभिर्वा सुसंस्कृतैः ।
 पिप्परक्तसमुत्थानौ शिरोरोगौ निवारयेत् ॥
 शिरोलेपैः सर्पिष्यैः परोषेकैश्च शीतलैः ।
 क्षीरेक्षुरसधान्याश्च न मृचौद्रसिताजलैः ॥
 मलवञ्जुलकल्हारचन्दनोत्पलपद्मकैः ।
 शङ्खशैवल्यध्याङ्गमुस्ताभोरुहसंयुतैः ॥
 शिरःप्रलेपः सधृतैर्वैसर्प्यस्य तथाविधैः ।
 मधुरैश्च सुखालेपैश्च कर्मभिरेव च ॥
 आम्यापनैर्विरेकैश्च पयैश्च स्नेहवस्तिभिः ।
 क्षीरसर्पिर्हितं नखं वसा वा जाङ्गला गृह्णाम् ॥

उत्पलादिविषकेन घोरैणास्त्रापनं हितं ।
 भोजनं जातृचरसैः सर्पिषा चानुवासनं ॥
 मधुरैः क्षीरसर्पिस्तु स्नेहने च सशर्करं ।
 पित्तरक्तघ्नमुद्दिष्टं यद्यान्यदपि तद्धितं ॥
 कफोत्थितं शिरोरोगं जघेत्कफनिवारणैः ।
 शिरोविरेकैर्धूमनैस्तोत्त्रैर्गण्डूषधारणैः ॥
 शङ्खश्च पाययेत्सर्पिः स्नेहयेद्याप्यभीष्टांशः ।
 शिरोमधुकमारेण सिग्धश्चापि विरेचयेत् ॥
 इन्द्रुदस्य त्वचा वापि मेघशृङ्गा च वा भिषक् ।
 आभ्यामेव कृता वर्त्तिर्धूमपाने प्रयोजयेत् ॥
 घ्रेयं कट्फलचूर्णञ्च कवचाश्च कफापहाः ।
 शरलाकुष्ठशार्ङ्गिष्ठादेवकाष्ठैः सरोद्भिदैः ॥
 चारपिष्टैः सलवणैः सुस्रोणैर्लेपयेच्छिरः ।
 यवषट्कथोस्त्राजं व्योषचारसमायुतं ॥
 पटोलमुद्गकौलत्थैर्मांसावद्भोजयेद्रसैः ।
 शिरोरोगे त्रिदोषोत्थे त्रिदोषघ्ना विधिर्हितः ॥
 सर्पिःपानं विज्ञेयेष्ट पुराणं वा दिशन्ति हि ।
 अथत्रे अथमासाद्य कर्त्तव्या वृद्धयो विधिः ॥
 पाने गले च सर्पिः स्नादातप्तमधुरैः शृतं ।
 अथकासापहं चात्र सर्पिः पथ्यतमं विदुः ॥
 रुमिभिर्भक्ष्यमाणस्य वक्ष्यन्ते शिरसः क्रियाः ।

नखं हि शोणितं दद्यात्तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ॥

मत्ताः शोणितगन्धेन समाद्यान्ति यतस्ततः ।

तेषां निर्द्वरणं कार्यं ततो मूर्द्धविरेचनैः ॥

इस्त्रिश्रियुकवीजैर्वा कांस्थनीसीसमायुतैः ।

हृमिग्नैरवपीडैश्च मूत्रपिष्टैरुपाचरेत् ॥

पूतिमत्स्ययुतान् धूमान् हृमिग्नान् प्रयोजयेत् ।

भोजनानि हृमिग्नानि पानानि विधानि च ॥

सूर्यावर्त्ते विधातव्यं मत्स्यकर्मादिभेषजं ।

भोजनं जाग्रसप्रायं क्षीराद्यविकृतैर्घृतं ॥

तथाद्धभेदके व्याधौ प्राप्नमन्यश्च यद्भवेत् ।

शिरीषमूलकफभैरवपीडोऽनयोहितः ॥

वंशमूलककर्पूरैरवपीडं प्रयोजयेत् ।

अवपीडो हितस्तान् वक्षामागधिकायुतः ॥

मधुकेनावपीडो वा मधुना सह संयुक्तः ।

मनःशीलावपीडो वा मधुना चन्दनेन वा ॥

तेषामन्ते दितं नखं सर्पिर्मधुरसान्वितं ।

सारिवोत्पलकुष्ठानि मधुकं चाश्वपेयितं ॥

सर्पिस्तैलयुतो लेपो दयोरपि सुखावहः ।

एष एव प्रयोक्तव्यः शिरीरोगे कफात्मके ॥

अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्यावर्त्तेरितो विधिः ।

क्षीराद्यधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥

आहारस्य विधातव्यो वातपित्तविनाशनः ।
 मधुमस्तकसंयावधृतपूरैश्च भोजनैः ॥
 क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ये पाने च शङ्खके ।
 जाङ्गलानां रसैः स्निग्धैराहारश्चात्र ब्रह्मते ॥
 शतावरीं तिलाग्न्युष्णान्मधुकं नीलमुत्पलं ।
 दूर्वा पुनर्नवाक्षैव लेपे साध्ववचारयेत् ॥
 महासुगन्धामथ वा पालिन्दीश्चाक्षपेषितां ।
 शीतांश्चात्र परीषेकान्प्रदेहानत्र योजयेत् ॥
 अवपीडश्च देयोऽत्र सूर्यावर्त्तनिवारणः ।
 कृमिचयकृतौ हित्वा शिरोरोगेषु बुद्धिमान् ॥
 मधुतैलसमायुक्तैः शिरास्थतिविरेचयेत् ।
 पश्चात्सर्वपैतलन ततो नस्य प्रयोजयेत् ॥
 नचेच्छान्तिं व्रजत्येवं स्निग्धस्निग्धस्ततो भिषक् ।
 पश्चादुपाचरेत्सम्यक् शिराणामथ मोक्षणैः ॥

षट्सप्ततिर्नैत्ररोगा दग्धाष्टादत्र कर्णजाः ।

एकचिंशद्वाणगताः शिरस्त्रेकादमेह तु ॥
 इति विस्तरतो दृष्टाः सलक्षणचिकित्सिताः ।
 संदितायामभिहिताः सप्तषष्टिर्मुखाभयाः ॥
 एतावन्तो यथास्थूलमुत्तमाङ्गगता गदाः ।
 अस्मिन् शस्त्रे निगदिताः सङ्ख्यारूपचिकित्सितैः ॥

इति सुश्रुताचार्यविरत आयुर्वेदशास्त्रे सुश्रुत उत्तरतन्त्रे
शालाक्यतन्त्रं समाप्तं ॥

॥ सप्तविंशोऽध्यायः ॥

अथातो नवग्रहाकृतिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

मालग्रहाणां विज्ञानं साधनस्याप्यनन्तरं ।

उत्पत्तिं कारणञ्चैव सुश्रुतैकमनाः शृणु ॥

स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापसार एव च ॥

शकुनी रेवती चैव पूतना चान्धपूतना ॥

पूतना शीतनामा च तथैव मुखमण्डिका ।

नवभो नेगमेपक्ष यः पितृग्रहसंशितः ॥

धात्रीमात्रोः प्राक्प्रदिष्टापचारा

चैवैवमष्टाग्नज्ञाचारहीनान् ।

चक्षान् इष्टासर्जितान्कन्दिताम्बा

पूजाहेतोर्हिंस्युरेते कुमारान् ॥

ऐश्वर्यस्यास्ते न शक्या विभक्तौ

देहं द्रुष्टुं मानुषैर्बिम्बरूपाः ।

आप्तं वाक्यं तत्समीच्याभिधासे

लिङ्गान्येषां यानि देहे भवन्ति ॥

शूनाचः चतुर्गुणान्धकः क्षनदि

रज्जुकास्थो हतचलितैकपद्मनेत्रः ।
 उद्विग्नः सुलुलितचक्षुरत्यरोदी
 स्कन्दार्त्तो भवति च गाढमुष्टिवर्धः ॥
 निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेत्यसंज्ञः
 संरन्ध्रः करचरणैश्च नृत्यतीव्र ।
 विष्णुञ्च सृजति विनश्यद्भ्रममानः
 फेणञ्च प्रसृजति तत्सखाभिपन्नः ॥
 सस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः
 संस्त्राविम्रणपरिपोडितः समन्तात् ।
 स्फोटैश्च प्रतप्ततनुं सदाक्षपाकै
 श्चिंशेथो भवति शिशूः क्षतः शकुन्या ॥
 रज्जुकास्थो हरितमलोऽतिपाण्डुदेहः
 श्यावो वा ज्वरमुखपाकवेदनार्त्तः ।
 रेवत्या व्यथिततनुश्च कर्णनाभं
 मृद्राति भ्रुवमभिपोडितः कुमारः ॥
 सस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ
 विह्वलं सृजति च काकतुल्यगन्धिः ।
 कर्णार्त्तो हृषिततनूरुहः कुमार
 स्तृणालुर्भवति च पूतनागृहीतः ॥
 यो द्वेष्टि स्नानमतिशारकासहिष्का
 कर्दीभिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः ।

दुर्बलैः सततमधःशयोऽध्वगन्धि

स्तं ब्रूयुर्मिषजोऽन्धपूतनार्त्तं ॥

उद्दिग्धो मृशमतिवेपते प्रख्यात्

संलीनः स्वपिति च यस्य चान्तकूजः ।

विस्त्राब्धो मृशमतिसार्यते च यस्तं

जानोयाद्द्विषगिह श्रोतपूतनार्त्तं ॥

स्त्रानाङ्गः सुखचिरपाणिपादवक्रो

वक्राशीकलुषसिरादृतोदरो यः ।

सोद्देगो भवति च मृचतुल्यगन्धिः

स ज्ञेयः शिश्नुरथ वक्त्रमण्डिकार्त्तः ॥

यः फेणं वमति विनम्यते च मध्ये

सोद्देगं विलपति चोर्द्धमोचमाणः ।

ध्वर्येत प्रततमघो वसासगन्धि

र्निःसंज्ञो भवति हि नैगमेपजुष्टः ॥

प्रस्तब्धो यः स्तनदेषी मुञ्चते चाविमनुजः ।

तं बालं नचिराद्भुङ्क्ति यद्वहः सम्पूर्णतल्लवः ॥

विपरीतमतःसाध्यं चिकित्सेदचिरार्दितं ।

गृहे पुराणहविषाभ्यज्य बालं शूरो शूचिः ॥

सर्वपान् प्रकिरेत्तेषां तैलैर्दीपञ्च कारयेत् ।

सदाध्वनिहितञ्चापि जुहुयाद्भुव्यवाहनं ॥

सर्वगन्धैःपथीवीजैर्गन्धमालैरलङ्कृतं ।

अग्रये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति संस्मरन् ॥
 नमः स्कन्दाय देवाय यहाधिपतये नमः ।
 शिरसा त्वाभिवन्देऽहं प्रतिगृह्णोष्व मे बलिं ॥
 निरुजो निर्विकारश्च शिष्टोर्जो जायतां ध्रुवं ॥

॥ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

अथातः स्कन्दग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 स्कन्दग्रहोपसृष्टानां कुमारानाञ्च ग्रस्यते ।
 वातप्रद्रुमपक्षाणां निःकायः परिषेचने ॥
 तेषां मूलेषु सिद्धश्च तैश्चमभ्यञ्जने दितं ।
 सर्व्वगन्धसुरामण्डकैटर्थावापमिष्यते ॥
 देवदारुणि रास्त्रायां रुधुरेषु द्रुमेषु च ।
 सिद्धं सर्पिश्च सचीरं पानमधौ प्रयोजयेत् ॥
 सर्पपाः सर्पनिर्घोको वृषा काकादनी घृतं ।
 उष्ट्राजाविगवाश्चैव रोमाण्डुद्रूपनं शिशोः ॥
 शोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शमीं दित्वैव कण्डकान् ।
 मृगादन्याश्च मूलानि यथिनान्येव धारयेत् ॥

रक्तानि माल्यानि तथा पताका रक्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्याः ॥
 घण्टा च देवाय बलिर्निवेद्यः सकुक्कुटः स्कन्दग्रहे हिताय ॥
 स्नानं त्रिरात्रं निश्चि चत्वरेषु कुर्यात्पुनः शालियवैत्रवैशु ।
 अङ्गिश्च गायत्र्यभिमन्त्रिताभिः प्रज्वालनं चाज्जतिभिश्च वज्रेः ॥

रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पापनाशिनो ।
 अद्वयहनि कर्त्तव्या या भिषग्निरतन्द्रितैः ॥
 तपसां तेजसां चैव यज्ञसां वपुषां तथा ।
 निधनं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु ॥
 ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।
 देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान्गुहः ॥
 देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ।
 गङ्गाभाकृत्तिकानाद्य स ते शर्म प्रयच्छतु ॥
 रक्तमाध्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः ।
 रक्तदिप्यवपुर्देवः पातु त्वां कौश्लसुदनः ॥

॥ एकोनविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः स्कन्दापस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 विषः शिरीषो गोक्षीभी सुरमादिय चो गणः ।
 परियेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तिषु ॥
 रुक्मगन्धविपकान्तु तैलमभ्यञ्जने हितं ।
 क्षीरवृक्षकषायै च काकोत्थादौ गणे तथा ॥
 विपक्व्यं घृतं वापि पानोप्यं पथमान्वितं ।
 उत्सादनं वषादिद्रव्यैः स्कन्दस्यदे रितं ॥
 मृधेनूकपुत्रीपालि वेशा हस्तिनया पूतं ।
 वृषभस्य च रोमाणि योष्यान्दुहूपनेऽपि च ॥

अनन्तां कुकुटीं विन्वीं मर्कटीञ्चापि धारयेत् ।
 पक्कापकानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं पयः ॥
 भृतोदनो निवेद्यश्च स्कन्दापस्मारिणो ऽवटे ।
 चतुःपथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यथात्मना ॥
 स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा ।
 विशाखसंज्ञस्य शिशोः शिवोऽस्तु विहृताननः ॥

॥ त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथातः शकुनीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 शकुन्यभिपरीतस्य कार्यो वैद्येन जानता ।
 वेतसाश्रकपित्यानां निःकायः परिषेधने ॥
 कषायमधुरैस्त्रैलं कार्यमभ्यञ्जने शिशोः ।
 मधुकोशीरह्वीवेरसारिवोत्पलपद्मकैः ॥
 रोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिः ॥
 प्रणेषूक्तानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च ॥
 स्कन्दयहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयेत् ॥
 शतावरीमृगैर्बार्हनागदन्तीनिदिग्धिकाः ॥
 लक्ष्मणां सहदेवाञ्च वृहतीञ्चापि धारयेत् ।
 तिलतण्डुलकं मास्यं हरितालं मनःशिला ॥
 बलिरेष करञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना ।
 निकुञ्जे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि ॥

स्कन्दयक्षोपशमनं घृतं तेष्वह पूजितं ।
 कुर्म्याच्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः ॥
 अन्तरीक्षचरा देवो सर्वालङ्कारभूषिता ।
 अधोमुखी तीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥
 दुर्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वरा ।
 लम्बोदरो शङ्खकर्ण शकुनी ते प्रसीदतु ॥

॥ एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो रेवतीप्रतिषेधं ध्यात्वास्यामः ॥
 अश्वगन्धाजशृङ्गी च सारिवा सपुनर्भवा ।
 सहे विदरी च तथा कषायाः सेचने हिताः ॥
 तैलमभ्यञ्जने कार्यं सुष्ठे सर्जरसेऽपि वा ॥
 धवाश्वकर्णककुभधातकीतिन्दुकीषु च ।
 काकीत्यादिगणैश्चैव यानीयं सूर्य्यरिच्यते ॥
 कुलत्याः शङ्खचूर्णञ्च प्रदेहाः सर्वगन्धिकाः ।
 शृङ्गोलूकपूरीपाणि चवा यवफलो घृतं ॥
 सन्ध्योराह्नयोः कार्यमेतदुद्धुपनं शिशोः ।
 वरुणारिष्टकमयं रुचकं सेन्दुकं तथा ॥
 सततं धारयेद्यापि रुतं वा पौचजीविकं ।
 शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयःशाल्योदनं तथा ॥
 बलिर्ध्रिर्वेद्यो गोतीर्थं रेवत्यै प्रयतात्मना ।

सङ्गमे च भिषक्खानं कुर्याद्भ्रात्रो कुमारयोः ॥
 नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाद्यानुलेपना ।
 चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥
 लम्बा कराला विनता तथैव चङ्गपुत्रिका ।
 रेवती सततं माता सा ते देवी प्रसीदतु ॥

॥ दार्चिर्ग्रन्थमोऽध्यायः ॥

अथातः पूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 कपोतवङ्गाऽरलुको वरुणः पारिभद्रकः ।
 आस्थोता चैव योज्याः सुध्मालानां परिषेचने ॥
 वचा वयस्या गोलोमो हरितालं मनःशिलाः ।
 कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थैर्वर्गं इष्यते ॥
 क्षितं घृतं तुगाचौर्यां सिद्धं मधुरकेषु च ।
 कुष्ठतालीशखदिरं चन्दनस्रन्दने तथा ॥
 देवदारुवचाहिङ्गुकुष्ठं गिरिकदम्बकः ।
 शलाहरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा ॥
 गन्धनाकुलिकुष्मीकामञ्जानो वदरस्य ।
 कर्कटास्त्रि घृतश्चैव धूपनं सर्वपैः सह ॥
 काकादनी चित्रफलं विष्णीं गुञ्जाश्च धारयेत् ।
 मत्स्यौदनश्च कुर्मित कश्मिरां पल्लवं तथा ॥
 शरावषम्पुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे हरेत् ॥

उच्छिष्टेनाभिषेकेण शिरसि स्नानमिष्यते ।
 पूज्या च पूतना देवो वलिभि सोपहारकैः ।
 मलिनाम्बरसंवीता मलिना रुचमूर्द्धजा ॥
 शून्यागाराश्रिता देवो दारकं पातु पूतना ।
 दुर्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघकालिका ॥
 भिन्नागाराग्रया देवो दारकं पातु पूतना ॥

॥ अथक्लिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अयोताऽन्धपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 तिक्तकद्रुमपत्राणां कार्याः काथोऽवसेचने ।
 सुरासौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ॥
 तथा सर्ज्जरसैव तैलार्थमुपदिश्यते ।
 पिप्पल्याः पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु ॥
 शालपर्णी वृष्ट्यौ च घृतार्थमुपदिश्यते ।
 सर्वगन्धैः प्रदेहस्य गात्रेष्वह्णोय शीतलैः ॥
 पुरीषं कौक्कुटं केशांश्चर्मं सर्पिलवन्तथा ।
 जीर्णाश्च भिक्षुसक्ताटीं धूपनायोपकल्पयेत् ॥
 कुक्कुटीं मर्कटीं शिब्योमनन्ताश्चापि धारयेत् ।
 मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुःपथे ॥
 निवेद्यमन्तस्य गृहे शिशोरक्षानिमित्ततः ।
 शिशोस्य स्तनं कुर्यात्सर्वगन्धादिकैः शुभैः ॥

कराला पिङ्गला मुण्डा कपायाम्बरवासिनी ।
देवी बालमिमं प्रीता संरचलन्धपूतना ॥

चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ।

अथातः शीतपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
कपित्थं सुवह्नां विम्बोन्तया विल्वं प्रचीवलं ।
नन्दीं भङ्गातकोष्ठापि परिषेके प्रयोजयेत् ।
वस्तमूत्रं गवां मूत्रं मुस्तश्च सुरदाह च ॥
कुष्ठश्च सर्वगन्धाश्च तैलार्थमवचारयेत् ।
रोहिणीसर्ज्जखदिरपलाशककुम्भधः ॥
निःकाथ्य तस्मिन्निःकाथे सचोरं विपचे तं ॥
गृभोलूकपुरीषाणि वस्तगन्धामहेस्त्वचः ॥
निम्बपत्राणि मधुकं धूपनार्थं प्रयोजयेत् ।
धारयेदपि लम्बाश्च गुञ्जां कांकादनीं तथा ॥
नद्यां मुद्गरतैश्चानैस्तर्पयेच्छीतपूतनां ।
दैव्यै देवयोपहारो बार्हणीरुधिरं तथा ।
जलाश्रयान्ते बालस्य चपनं चोपदिश्यते ॥
मुद्गादनाशना देवी सुराभोणिनपायिनी ।
जलाश्रयास्तथा देवी यातु त्वां शीतपूतना ॥

पञ्चविंशतमोऽध्यायः ॥

अथातोमुखमण्डिकाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 कपित्थविल्वतर्कारोवांशोगन्धर्व्वहस्तकाः ।
 कुवेराक्षी च योज्याः, सुन्वालानां परिषेचने ॥
 स्वरधैर्यद्वन्द्वक्षणां तथाजहरिगन्धयोः ।
 तैलं वसाक्ष संयोज्य, पचेदभ्यञ्जने शिष्याः ॥
 मधूलिकायां पयसि तुगाक्षीर्याङ्गणे तथा ।
 मधुरे पञ्चमूले च कनीयसि घृतं पचेत् ॥
 वचासर्जरसः कुष्ठं सर्पिंस्योद्धूपने हितं ।
 धात्रेदपि जिह्वायं चापचीरक्षिसर्पजाः ॥
 वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं तथा ।
 मङ्गः शिलाक्षीपहरेद्गोष्ठमध्ये बलिं तथा ॥
 पायसं सपुरोडासं वस्त्रार्थमुपहारयेत् ।
 मन्त्रपूतामिरद्भिय तत्रैव स्त्रपनं हितं ॥
 अलङ्कृता रूपवतो सुभगा कामरूपिणी ।
 गोष्ठमध्यासयन्ता पातु त्वां मुखमण्डिका ॥

॥ षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो नेगनेषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 विल्वाम्रिमन्थपूतोकाः कार्याः स्युः परिषेचने ।
 सुरामौवीरधान्याद्यैः परिषेकश्च शस्यते ॥

प्रियङ्गुसरलानन्ताशतपुष्पाकुटघटैः ।
 पचेत्तैलं सगोमूत्रैर्दधिमस्त्वस्वकाञ्जिकैः ॥
 पञ्चमूलद्वयकाये चोरे मधुरकेषु च ।
 पचेद्दृतञ्च मेधावीर्यशूरोमलकैऽपि च ॥
 वचां वयःस्थां गोलोमां जटिलां वापि धारयेत् ।
 उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापश्मारनाशनं ॥
 सिद्धार्थकवन्धाहिङ्गकुष्ठसैवाचतैः सह ।
 भस्मातकाजमोदाश्च हितमद्रूपनं शिशोः ॥
 मक्कटोत्तलकृष्टभ्राणं पुरीषाणि नवग्रहे ।
 धूपः सुप्ते जने कार्या वालस्य हितमिच्छता ॥
 तिलतण्डुलकं मालं भक्ष्याश्च विविधानपि ।
 कुमारपितृमेवाय वृक्षमूले निवेदयेत् ॥
 अधस्तादट्टवृक्षस्य स्तूपेन चापदिश्यते ।
 बलिं न्ययोधवृक्षेषु तिथौ वस्त्रां निवेदयेत् ॥
 अजाननखिलादिभ्यः कामरूपी महायमोः ।
 बालं पालयितो देवां मेघमेवाऽभिरक्षतुं ॥

॥ संक्षेपेनोऽध्यायः ॥

अथातोऽप्यहोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 नव स्कन्दादयः प्रोक्ता वान्तानां य इमे यथाः ।
 श्रीमन्तो दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः ॥

एते गुह्यस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमाग्निष्टुलिभिः ।
 सृष्टाः शरवनस्यस्य रक्षितस्यात्मतेजसा ॥
 स्त्रीविग्रहा यथा ये तु नानारूपा भवेरिताः ।
 गङ्गेमाकृतिकानाञ्च ते भागा राजसा मताः ॥
 नैगमेषसु पार्वत्या सृष्टो मेघाननो यदः ।
 कुमारधारी देवस्य गुहस्यात्मसमः सखा ॥
 स्कन्दापञ्चारसंज्ञो यः सोऽग्निनाग्निसमद्युतिः ।
 स च स्कन्दसखा नाम विशाख इति पोष्यते ॥
 स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।
 विभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स यदः ॥
 बाललीलाधरो योऽयं देवो रुद्राग्निसम्भवः ।
 मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नैव प्रवर्त्तते ॥
 कुमारः स्कन्दसामान्यादत्र केचिदपण्डिताः ।
 गृह्णातीत्यस्यविज्ञानां भ्रुवते देहचिन्तकाः ॥
 ततो भगवति स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते ।
 उपतस्युर्ग्रहाः सर्वे दीप्तशक्तिधरं गुहं ॥
 जंचुः प्राञ्चलयथैनं दृष्टिं नः संविधत्सु वै ।
 तेषामर्थं ततः स्कन्दः शिवं देवमपोदयत् ॥
 ततो यथास्नानवाच भगवान् भगमेव हत् ।
 तिर्यग्गोनिं भानुपञ्च दैवञ्च त्रितयं जगत् ॥
 परस्पररोपकारेण वर्त्तते धार्यतेऽपि च ।

देवा मनुष्यान् प्रीणन्ति तैर्योगोर्नोस्तथैव च ॥
 वत्तमानैर्यथा कालं शीतवर्षोष्णमारुतैः ।
 इज्याञ्जलिर्मस्कारजपहोमप्रतादिभिः ॥
 नराः अन्यक् प्रयुक्तेष्वप्रीणन्ति विदिवेश्वरान् ।
 भागधेयं विभक्तञ्च त्रैषं किञ्चिन्न विद्यते ॥
 तद्युष्माकं शुभा वृत्तिर्बालैर्वैव भविष्यति ।
 सुतेषु चेषु नेज्यन्ते देवाः पितर एव च ॥
 ब्राह्मणाः साधवश्चैव गुरवोऽतिथयस्तथा ।
 निवृत्ताधारभाषेषु परपाकोपभोजिषु ॥
 उच्छ्रम्बलिभिरेषु भिन्नकाशोपभोजिषु ।
 गृहेषु तेषु ये बालास्तान् गृह्णीध्वमशङ्किताः ॥
 तत्र वा विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति ।
 एवं यथाः समुत्पन्ना बालान् गृह्णन्ति चाप्यतः ।
 ग्रहोपसृष्टा बालास्तु दुष्टिक्लिश्यन्तमा मताः ।
 वैकल्यं नरणं चाशु भुवं स्कन्दग्रहे मते ॥
 स्कन्दग्रहोऽत्युग्रतमः सर्वेष्वेव घत कृतः ।
 अन्योवा सर्वरूपस्तु न साध्या ग्रह उच्यते ॥

अष्टविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो योनिव्यापक्यतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

प्रवृद्धलिङ्गं पुरुषं यात्यर्थमुपसेवते ।

रूक्षदुर्बलवासायास्तस्या वायुः प्रकुप्यति ॥

स दुष्टो योनिमासाद्य योनिरोगाय कल्पते ।

यथाणामपि दोषाणां यथास्वं लक्षणेन तु ॥

विंशतिव्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसङ्गहे ।

मिव्याचारेण ताः स्त्रीणां मृदुहेनार्त्तवेन च ॥

जायन्ते बीजदोषाश्च देवाश्च शृणु ताः पृथक् ।

उदोवर्त्ता तथा वन्ध्या विप्रुता च परिप्रुता ॥

वातला चेति वातोत्था पित्तोत्था रुधिरचरा ।

वामिनी रुमिनी चापि पुच्छघ्नोपित्तला च याः ॥

इत्यानेन्द्रा च यां योनिः कर्णिनी चरणादयं ।

शैफिका सकफा श्रेया यण्डो च फलिनी तथा ॥

महती सूचिवक्त्रा च सर्वजैति निदोषजा ।

सफेनिलमुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ॥

वन्ध्यां नष्टार्त्तवां विश्वादिप्रुतां नित्यवेदनां ।

परिप्रुतायां भवति ग्राम्यधर्मी रुजां भृशं ॥

वातला कर्कशा स्त्रिया शुलनिस्तोदपोडिता ।

चतस्रस्यपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥

सदाहं प्रकिरत्यस्त्रं यस्याः सा लोहितचरा ।

सवातमुद्गिरेदीजं वामिनी रजसायुतं ॥
 प्रसंसिनी सन्दते तु चोभिता दुःप्रसूय या ।
 स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्तप्रो रक्तसंस्त्रात् ॥
 अत्यथं पित्तला योनिर्द्वाहपाकज्वरान्विता ।

चतस्र्यपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोष्कृत्यो भवेत् ॥

अत्यानन्दा न सन्तोषं यांम्यधर्मेण गच्छति ।
 कर्णिन्यां कर्णिका योनौ स्नेमासृग्भ्यान्मुं जायते ॥
 मैथुनाचरेणात्पूष्णं पुद्गलादतिरिच्यते ।
 बज्रशङ्खान्तिचरणादन्या वीजं न विन्दति ॥
 स्नेमला पिक्विला योनिः कण्डूयुक्तातिशोतला ।
 चतस्र्यपि चाद्यासु स्नेमलिङ्गोष्कृतिर्भवेत् ॥

अनार्तवस्तना षण्डी खरस्पर्शा च मैथुने ।

अतिकायगृहीतायास्तोरुण्याः फेलिनी भवेत् ॥
 विवृतातिमहायोनिः सुखीवक्त्रातिसंघृता ।
 सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा ॥
 चतस्र्यपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोष्कृतिर्भवेत् ।
 पञ्चासाध्या भवन्तीमा योनयः सर्वदोषजाः ॥
 प्रतिदोषन्तु साध्यासु स्नेहादिक्रमं दध्यते ।
 दद्यादुत्तरवस्तींश्च विमेषेण चयोदितान् ॥
 कर्कशां शोतलां सन्ध्यामपस्पर्शाञ्च मैथुने ।
 कुम्भास्त्रैरुपचरेत्सानूपैदकसंयुतैः ॥

- मधुरौषधसंयुक्तान् वेशवारान्श्च योनिषु ।
निक्षिपेद्द्वारयेचापि पिचुनैलमतन्द्रितः ॥
- धावनानि च यथ्यानि कुर्वीतापूरणानि च ।
• आपचोषान्वितासूक्तं कुर्याच्छीतं विधिं भिषक् ।
दुर्गन्धां पिच्छिलां चापि चूर्णे, पञ्चकषायजैः ॥
पूरयेद्वाज्रवृक्षादिकषायैश्चापि धावनं ॥
योन्यान्तु पूयसावित्र्या शोधनद्रव्यमभृतैः ।
सगोमूत्रैः ससवणैः पिण्डैरापूरणं हितं ॥
- वृहतीफलकस्तस्य द्विहरिद्रायुतस्य च ।
कण्डूमतीमपसर्गां पूरयेद्दूपयेत्तथा ॥
वर्षां प्रदद्यात्कर्णिन्यां शोधनद्रव्यसम्भृतां ।
प्रसंसिनीं घृताभ्यक्तां क्षीरखिन्नां प्रवेशयेत् ॥
पिधाय वेश्वारेण ततो बन्धं समाचरेत् ।
प्रतिदोषं विदध्याच्च सुरारिष्टासवान्भिषक् ॥
प्रातःप्रातस्त्रिविवेत् रभोनादुद्धृतं रसं ।
क्षीरमांसरसप्रायमाहारं विदधोत च ॥
शुक्रार्चवादेयो दोषाः स्वनरोगाश्च कोत्तिताः ।
क्षैव्योत्थानानि मूढस्य गर्भस्य विधिरेव च ॥
गर्भिणीप्रतिरोगेषु चिकित्सा चाणुदाहता ।
तां सर्वथा प्रयुञ्जीत योनिव्यापत्तु बुद्धिमान् ॥
अपप्रजातारोगांश्च चिकित्सेदुत्तराङ्घ्रियक् ।

इति सुश्रुताचार्यविरचित आयुर्वेदशास्त्रे सुश्रुतउत्तरतन्त्रे
कौमारसृत्यं समाप्तं ॥

॥ एकीनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो ज्वरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

येनामृतमपां मधादुद्धृतं पूर्वजन्मनि ।

यतोऽमरत्वं सम्प्राप्तास्त्रिदशास्त्रिदिवेश्वरात् ॥

श्रित्यास्तं देवमासीनं पप्रच्छुः सुश्रुतादयः ।

प्रणख्योपद्रवाः प्रोक्ताः प्रणिनामयतुः परं ॥

समासाद्भासतश्चैव ब्रूहि नो भिषजांवेदं ।

उपद्रवेण जुष्टस्तु प्रणः कृच्छ्रेण सिध्यति ॥

उपद्रवास्तु प्रणिनः कृच्छ्रसाध्याः प्रकीर्त्तिताः ।

प्रक्षीणबलमांसस्य दोषधातुपरिचयात् ॥

तस्मादुपद्रवान्कृत्स्नान् ब्रूहि नः सचिकित्सितान् ।

सर्वकायचिकित्सास्तु ये दृष्टाः परमर्विभिः ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा प्राप्नोतीद्विषजांवरः ।

ज्वरमादौ प्रवक्ष्यामि शरोगानीकराट् सततः ॥

रुद्धकोपाग्निसम्भूतः सर्वभूतप्रतापनः ।

तैमैर्नामभिरित्येषां सत्वानां परिकीर्त्यते ॥

जन्मादौ निधने चैव प्रायो विशति देहिनः ।

अतः सर्वविकाराणामयं राजा प्रकीर्त्तितः ॥

चते देवमनुष्येभ्यो नान्यो विषहते तु तं ।
 कर्माणा लभते यस्माद्देवनं मानुषादपि ॥
 पुनश्चैव च्युतः स्वर्गान्मानुष्यमनुवर्त्तते ।
 तस्मान्ते देवभागेन सहन्ते मानुषा ज्वरं ॥
 श्रेयाः सर्वे विपश्यन्ते तैर्द्युयोना ज्वरार्दिताः ।
 स्वेदावरोधः सन्नापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ॥
 विकारा युगपद्यस्मिज्वरः स परिकीर्त्तितः ।
 दोषैः पृथक् समस्तैश्च हृद्देरागन्तुरेव च ॥
 अनेककारणोत्पन्नः स्रुतस्त्वष्टविधो ज्वरः ।
 दोषाः प्रकुपिताः स्वेपु कालेषु स्त्रैः प्रकोपनैः ॥
 व्याप्य देहमग्नेवेण ज्वरमापादयन्ति हि ।
 दुष्टाः खर्दतुभिर्दोषाः प्राप्यामात्रयमुष्मसा ॥
 सहिता रममागत्य रसस्वेदप्रवाहिणः ।
 स्नातृणां मार्गमावृत्य मन्दोक्त्य ऊताशनं ॥
 निरस्य बहिर्द्वाराणं पक्तिस्थानाच्च केवलं ।
 शरीरं समभिव्याप्य स्वेकासेषु ज्वरागमं ॥
 जनयन्त्यथ वृद्धिञ्च स्वरणञ्च त्वगादिषु ।
 मिथ्यातियुक्तेरपि च स्नेहाद्यैः कर्मभिर्नृणां ॥
 विविधादभिघाताच्च रोगोत्पानात्प्रपाकतः ।
 अमात् क्षयादजोर्णाच्च विषात् साध्यन्तुर्पर्ययात् ॥
 श्लेष्मधोपुष्पगन्धाच्च शोकाच्चक्षयोदनात् ।

अभिचाराभिप्रायाभ्यां मनोभूताभिप्रक्षया ॥
 स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथादितैः ।
 स्तन्यावतरणे चैव क्ष्वरो दोषैः प्रवर्तते ॥
 तैर्वैगवह्निर्व्यङ्गधा समुद्भूतैर्विमार्गैः ।
 विक्षिप्यमानोऽन्तरिर्भवत्याशु वहिस्वरः ॥
 हण्डि चाप्यपान्धातुं यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः ।
 भवत्यत्युष्णगात्रस्य नच स्निध्यति सर्व्वजः ॥
 अमोऽरतिर्निर्वर्णत्वं वैरस्यं मयनप्रवः ।
 इच्छादेवौ मुञ्ज्यापि भीतवातातपादिषु ॥
 जृम्भाङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽवचिस्तमः ।
 अप्रहर्षस्य भीतस्य भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥
 सामान्यतो विभेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
 पित्ताश्रयनयोर्दोहः कफास्त्रात्राभिनन्दनं ॥
 सर्व्वलिङ्गसर्मावायः सर्व्वदोषप्रकोपजे ।
 द्वयोर्दयोस्तु रूपेण संस्पृष्टं इन्द्रजं विदुः ॥
 वेपथुर्निषमो वेगः कण्ठौष्ठमुखशोषणं ।
 निद्रानाशः क्षवस्तमो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥
 शिरोऽङ्गान्तरुम्भक्तवैरस्यं बहुविट्कता ।
 जृम्भाभानं तथा शूलं भवत्यनिलजे ज्वरे ॥
 वेगस्तोदणोऽतिसारस्य निद्रात्यन्तं तथा वमिः ।
 कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः खेदश्च जायते ॥

प्रलापः कटुता वल्ले मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।

पोतविष्णून्नेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥

गौरवं शीतमुत्क्षेपो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।

स्वोतोरोधो रुग्ण्यत्वं प्रमेको मधुरास्यता ॥

नात्युष्णमाचताच्छर्दिरङ्गसादोऽविपाकता ।

प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽत्थोश्च श्लक्ष्णता ॥

निद्रानाशो भ्रमः श्वासस्तन्द्रा सुप्ताङ्गतारुचिः ।

दृष्ट्या मोहो मदः स्तब्धो दाहः शीतं हृदि व्यथा ॥

यत्किञ्चिरेण दोषाणामुन्मादः श्यावदन्तता ।

रसना पदुषा दृष्ट्या सन्धिमूर्द्धास्त्रिजा रुजः ॥

निर्भुग्नकलुषे नेत्रे कर्षो शब्दरुगन्वितौ ।

प्रलापः स्वातसाम्पाकः क्रूजने चेतनाच्युतिः ॥

स्वेदमूत्रपुरीषाणामल्पशः सुचिरात्सृतिः ।

सर्वज्ञे सर्वलिङ्गानि विमेषश्चात्र मे दृष्टु ॥

नात्युष्णशीतोऽल्पसंज्ञो भ्रान्तप्रेक्षी हतस्वरः ।

खरजिह्वः श्लष्ककण्ठः स्वेदविष्णून्नेत्रजितः ॥

शोस्तनिर्भुग्नहृदयो भक्तदेवो हतप्रभः ।

श्वसन् निपतितः ज्ञेते प्रतापोपद्रवायुतः ॥

तममिन्यासमित्याहुर्हतौजसमथापरे ।

शन्निपातश्वरं छच्छमसाध्यमपरे विदुः ॥

निद्रोपेतममिन्यासं क्षीणमेनं हतौजसं ।

संन्यस्तगात्रं संन्यासं विद्यात्संज्ञात्मके ज्वरे ॥

श्रोत्रो विस्संसते यस्य पित्तानिलसमुच्छ्रयात् ॥

स गात्रस्तम्भोत्ताभ्यां त्रयने स्यादचेतनः ।

अपि जायत्स्वपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च प्रलापवान् ॥

संघट्टरोमा सल्लाहो मन्दसन्तापवेदनः ।

श्रोत्रोनिरोधर्जं तस्य जानीयात्कुम्भलो भिषक् ॥

सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा ।

पुनर्धोरतरो भूता प्रशर्म याति हन्ति वा ॥

द्विदोषोऽक्रायलिङ्गास्तु इन्द्रजास्त्रिविधाः स्मृताः ।

जृम्भाभ्रानमोदात्कम्पपर्वभेदपरिचयाः ॥

दृढप्रलापाभितापाः स्युर्ज्वरे मासतपैत्तिके ।

शूलकाशकफोक्लेमशीतवैषयुपीनवाः ॥

गौरवारुचिविष्टम्भा वातक्षेमसमुद्भवे ।

शीतदाहारुषिस्तम्बस्त्रेदमोहमदभ्रमाः ॥

कासाद्गसाद्वह्निमा भवन्ति कफपैत्तिके ।

क्षामाणां ज्वरमुक्तानां मिथ्याहारविहारिणां ॥

दोषः स्रव्योऽपि संघट्टो देहिनामनिलेरितः ।

सततान्येद्युषश्चास्य चातुर्यान्प्रलपकान् ॥

कफस्थानविभागेन यथासङ्गं करोति हि ।

अहोरात्रादहोरात्रात्स्थानात् स्थानं प्रपद्यते ॥

ततश्चामाश्रयं प्राप्य घोरं कुर्याज्ज्वरं नृणां ।

तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणो माणनाशनः ॥

दुश्चिकित्स्यतमो मन्दः सुकष्टो धातुशोषकृत् ।

कफस्थानेषु वा दोषस्तिष्ठन् विविचतुर्षु वा ॥

विपर्ययाख्यानं कुरुते विषमान् कृच्छ्रसाधनान् ।

परो हेतुः स्वभावो वा विषमे कैश्चिदीरितः ॥

आगन्तुद्यानुबन्धा हि प्रायशो विषमज्वरे ।

वाताधिकत्वात्प्रवदन्ति तज्जाहृतीयकक्षापि चतुर्थकञ्च ।

श्रीपात्यको मध्यममुद्गवे च हेतुं ज्वरे पित्तकृतं वदन्ति ॥

प्रलेपकं वातवलाशकञ्च कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः ।

मूर्च्छानुबन्धा विषमज्वरा ये प्रायेण ते द्वन्द्वसमुत्पितास्तु ॥

त्वक्स्थौ क्षेप्तानिस्तौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ॥

तयोः, प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ।

करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ॥

तस्मिन् प्रशान्ते लितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ।

दावेतौ दाहशीतादौ ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ॥

दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमः स्मृतः ।

प्रसक्तस्याभिधातोत्यश्चेतनाप्रभवस्तु यः ॥

राश्रज्ज्ञोः षट्सु काष्ठेषु कीर्त्तितेषु यथा पुरा ।

प्रसक्ता विषमोऽभ्येति मानवं वज्रं वा ज्वरः ॥

सचापि विषमो देहं न कदाचिदिमुञ्चति ।

ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मात्प्रमुच्यते ॥

वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते ।
 धातुन्तरस्थो लीनत्वाच्च सौत्स्यादुपलभ्यते ॥
 अल्पदोषेभ्यः क्षीणः क्षीणेभ्यः इवानलः ।
 दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ॥
 धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरं ।
 सन्नातं रसरक्तस्यः सोऽन्येषुः पिशितान्नितः ॥
 मेदोगतस्तृतीयेऽङ्गि तस्मिन्मज्जगतः पुनः ।
 कुर्याच्चातुर्यकं घोरमन्तकं रोगसङ्करं ॥
 केचिद्भूताभिषङ्गोत्पन्नं भवते विषमज्वरं ।
 सप्ताहं वा द्वाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
 सन्नात्या योऽविसर्गी स्यात्सन्नातः स निगद्यते ।
 अहोरात्रे घततको दौ कालावनुवर्त्तते ॥
 अन्येषुष्कस्यहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते ।
 द्वितीयकस्तृतीयेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थकः ॥
 वातेनोद्धूयमानस्तु यथा पूर्येत सागरः ।
 वातेनोदीरितास्तद्दोषाः कुर्मन्नि वै ज्वरान् ॥
 यथा वेगागमे वेलां क्वादयित्वा महोदधेः ।
 वेगहनौ तदेकान्नस्यैवान्तर्धिधीयते ॥
 दोषवेगोदये नद्दुदीर्येत ज्वरोऽस्य वा ।
 वेगहनौ प्रशाम्येत यथान्तः सागरे तथा ॥
 विविधेनाभिघातेन ज्वरो यः सम्प्रवर्त्तते ।

- यथादोषप्रकोपन्तु तथा मन्येत तं ज्वरं ॥
 श्यावास्थता विषकृते दाहातीसारश्चद्वाहाः ।
 अभक्कारुक् पिपासा च तोदो मूर्च्छा बलक्षयः ॥
 श्लेष्मधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुक्चवयुस्तथा ।
 कामजे चित्तविभ्रंशस्तद्भ्रालस्यमभक्कारुक् ॥
 हृदये वेदना चाग्निं गात्रं च परिश्रुष्यति ।
 भयात्प्रलापः श्लेष्माश्च भवेत्कोपाश्च वेपथुः ॥
 अभिचारमभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णाभिजायते ।
 भूताभिषङ्गादुद्देगहास्यकम्पनरोदनं ॥
 अमस्यामभिघातेभ्यो देहिनां कुपितोऽनिष्ठः ।
 पूरयित्वाखिलं देहं ज्वरमापादयेद्भृशं ॥
 रोगाणां तु समुत्थानादिदाहागन्तुतस्तथा ।
 ज्वरोऽपरः सम्भवति तैलैरन्यथ चेतुभिः ॥
 दोषाणां सत्त्वं लिङ्गानि कदाचित्त्रातिवर्तते ।
 गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृणया ॥
 आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकामोद्गमेन च ।
 हतप्रभेन्द्रियं चामं दुरात्मानमुपद्रुतं ।
 गम्भीरतीक्ष्णवेगात्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ॥
 शीनमथाधिकैर्दोषैस्त्रिसप्तदादशाहिकः ॥
 ज्वरवेगो भवेत्तीव्रो यथापूर्वं सुखक्रियः ।
 इति ज्वराः समाख्याताः कर्मेदानीं प्रवक्ष्यते ॥

- ज्वरस्य पूर्णरूपेषु वर्तमानेषु बुद्धिमान् ।
 पाययेत् घृतं खर्चं ततः सं समते सुखं ॥
 विधिर्मासतजेष्वेष पैत्तिकेषु विरेचनं ।
 मृदु प्रच्छर्दनं तद्वत्कफजेषु विधीयते ॥
 सध्वं दिदोषजेषून् यथादोषं विकल्पयेत् ।
 अश्वेहनोयोऽत्रोध्यस्व संयोज्यो लङ्घनादिना ॥
 रूपप्रागुपयोर्बिद्याज्ञानात्वं वक्रिधूमवत् ।
 प्रत्यक्तरूपेषु हितभेकान्तेनापतर्पणं ॥
 आमाम्रयन्त्रे दोषे तु चोत्क्रमे वमनं परं ।
 आनङ्गस्तिमितैर्द्वैपैर्यावन्तं कालमातुरः ॥
 कुर्यादनम्रं तावत्ततः संसर्गमाचरेत् ।
 न लङ्घयेन्मासतजे ज्वरजे मानसे तथा ॥
 अलङ्घ्याद्यापि ये पूर्णं दिव्यणीये प्रकीर्तिताः ।
 अनवस्थितदोषाग्निर्जडं न दोषपाचनं ॥
 ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिसाधवकारकं ।
 शूलमारुतविण्मूत्रं क्षुत्पिपासाऽसहं लघुं ॥
 ममचात्मैर्द्रियं क्षामं नरं विद्यात्मुत्कृतं ।
 बलक्षयक्षुषात्रोषस्तद्गानिद्राभ्रमक्लमाः ॥
 उपद्रवाश्च आसाद्याः सम्भवन्त्यतिलङ्घनात् ।
 दीपनं कफविच्छेदि पिप्पवातानुलोमनं ॥
 कफवातज्वराक्षेभ्यो हितमुष्णामु दृढदिदं ।

तद्धि मार्द्वकदोषस्रोतसां शीतमन्यथा ॥
 सेव्यमानेन तोयेन ज्वरः शीतेन वर्द्धते ।
 पित्तमद्यविषोत्थेषु शीतले तित्तकैः शृतं ॥
 गाङ्गेयनागरोशीरपथटोदीच्यचन्दनैः ।
 दीपनी पाचनी लघ्वो ज्वरार्तानां ज्वरापहा ॥
 अन्नकाले हिता पेया यथास्वम्पाचनैः कृता ।
 बद्धदोषस्य मन्दाग्नेः समरावात्परं ज्वरे ॥
 लङ्घनान्ते घवागूभिर्धृता दोषो न पश्यते ।
 तदा तं मुखवैरस्यदृष्यारोचकनाशनैः ॥
 कषायैः पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् ।
 पञ्चमूलैकपायन्तु पाचनं पवनज्वरे ॥
 सचौद्रं पित्तिके मुक्तकटुकेन्द्रयैः कृतं ।
 पिप्पल्यादिकपायन्तु कफघ्ने परिपाचनं ॥
 दन्धजेषु तु संसृष्टं दद्यादद्य विवर्जयेत् ।
 पीताम्बुर्लङ्घितोभुक्तो जीर्णो क्षीणः पिपासितः ॥
 मृदो ज्वरे लघ्वा देहे प्रचलेषु मलेषु च ।
 पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदोषधं ॥
 दोषप्रकृतिवैकल्यादेकेषां पक्वत्वञ्च ॥
 हृदयोद्वेष्टनं तन्त्रा लालासुतिररोचकः ॥
 दोषाप्रवृत्तिरालस्यं विवन्धो बद्धमूत्रता ।
 गुरुदरतमस्त्रेदो न पक्तिः शक्यतोऽस्ति ॥

स्थापः स्तम्भो गुह्यलक्ष्य गात्राणां वज्रिमाद्देवं ।
 मुखस्याशुद्धिरग्लानिः प्रसङ्गी बलवान् ज्वरः ॥
 लिङ्गैरेभिर्भिजानीयाज्ज्वरमात्रं विचक्षणः ।
 सप्तरात्रात्परं केचिन्नान्यन्ते देयमौषधं ॥
 दशरात्रात्परं केचिद्दातव्यमिति निश्चिताः ।
 पैत्तिके वा ज्वरे देयमन्यकालसमुत्थिते ॥
 अचिरज्वरितस्यापि देयं स्याद्दोषपाकतः ।
 भेषजं क्षामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरं ॥
 शोधनं शमनीयन्तु करोति विषमज्वरं ।
 अथमानं ज्वरोत्क्रिष्टमुपेक्षत मलं सदा ॥
 अतिप्रवर्त्तमानञ्च साधयेदतिसारवत् ।
 यदा कोष्ठानुगाः पक्वा विबद्धाः स्त्रोतसां मलाः ॥
 अचिरज्वरितस्यापि तदा दशादिरेचनं ।
 पक्वोष्णनिर्दोषो देहे तिष्ठन् महात्ययं ॥
 विषमम् वा ज्वरं कुर्याद्दलव्यापदमेव च ।
 तस्मान्निर्हरणं कार्यं दोषाणां वमनादिभिः ॥
 प्राक्कर्म वमनं शालं कार्यमास्थापनं तथा ।
 विरेचनं तथा कुर्याच्चिरमस्य विरेचनं ॥
 क्रमेण मलिने देयं वमनं पैत्तिके ज्वरे ।
 पित्तप्राये विरेकम् कार्यं प्रणिधिलाशये ॥
 सङ्गेऽनित्ये कार्यं मोदावर्त्तं निरुद्धम् ।

कटीष्ठयक्ष्माक्षस्य दोष्ताग्नेरनुवासनं ॥ :
 शिरोगौरवशूलघ्नमिन्द्रियप्रतिबोधनं ।
 कफाभिपन्ने शिरसि कार्यं मूर्द्धविरेचनं ॥
 दुर्बलस्य समाश्नातमुदरं स्रजं दिहेत् ।
 दाहहेमवतीकुष्ठशताङ्गादिद्रुसैन्धवैः ॥
 अञ्जपिष्टैः सुखोष्णैश्च पवनेतृर्द्धमागते ।
 रुद्धमूत्रपुरीषाय गुदे वृत्तिं निधापयेत् ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूत्रयवानोश्च्यवाधितां ।
 पाचयेत् चवान् वा मारुताद्यनुलोमनो ॥
 शुद्धसोभयतो यस्य ज्वरः शान्तं न गच्छति ।
 सन्नेषदोषरूचस्य तस्य तं सर्पिषा जयेत् ॥
 क्षौद्रैश्चैवाल्पदोषश्च ग्रमनीयेरुपाचरेत् ।
 उपवासैर्बलस्यन्तु ज्वरे सक्तर्षणेऽत्यन्ते ॥
 क्षिप्त्वा चवान् मन्दाग्निहपाक्षं पाचयेन्नरं ।
 दृढ्वादिंदाहर्षणाक्षं मक्षपं लाजतर्पणं ॥
 सौष्ट्रमक्षसा पद्याज्जीर्णं यूपरसौदनं ।
 उपवासश्चमलते क्षीणे वाताधिके ज्वरे ॥
 दोष्ताग्निं भोजयेन्नाश्नो नरं मांसरसौदनं ।
 मुद्गयूपौदनञ्चापि क्षितं कफसमुत्थिते ॥
 स एव क्षितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे क्षितः ।
 दाहिमामसमुद्गानां यूपयानिचपैत्तिके ।

ह्रस्वमूलकयूषेण भोजयेत्कफवातिके ॥
 पटोलनिम्बयूषस्तु पथ्यः पित्तकफात्मके ।
 दाहश्चर्द्दियुतं चामं निरन्नं दृष्ययादितं ॥
 शिताक्षौद्रयुतं लाजतर्पणं पाययेन च ।
 कफपित्तपरीतस्य योमेऽसृक्पित्तनक्षया ॥
 मद्यनित्यस्य न हिता यवागूस्तमुपाचरेत् ॥
 धूपैरक्षैरनक्षैर्वा आङ्गुलैर्वा रसैर्हितैः ॥
 मद्यं पुराणं मन्दाग्नेय्यवान्नोपहितं हितं ।
 सव्यायं वितरेत्तक्रद्धफारोचकपीडिते ॥
 रुग्णोऽस्पदोषो दीनश्च नरो जीर्णज्वरादितः ।
 विबद्धः रुष्टदोषश्च रुचः पित्ताग्नितज्ज्वरी ॥
 पिपासार्तः सदाहो वा ययसा स सुखी भवेत् ।
 तदेव तु पथ्यः पीतं तरुणे हन्ति मानवं ॥
 सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावद्भोजनं हितं ।
 वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनं ॥
 स्वरितो हितमश्रोवाद्यद्यप्यस्यार्द्रचिर्भवेत् ।
 अश्वकाले क्षुभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥
 गुर्व्यभिच्छब्दकाले च ज्वरो नाद्यात्कथञ्चन ।
 नतु तस्याहितं भुक्तमायुवे वा सुखाय वा ॥
 सततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितं ।
 स्वरं संभोजनैः पथ्यैर्लेघुभिः समुपाचरेत् ॥

मुद्गान्मसूरांश्चणकान्कुलत्यान्समकुष्ठकान् ।
 आहारकाले यूपार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥
 लायान्कपिञ्जलानेणान् पृथतान्शरभान् शयान् ।
 कालपुच्छान् कुरङ्गांश्च तथैव भृगमात्रिकान् ॥

मांसार्थं मांसमाक्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।

सारसक्रौञ्चशिखिनः कुकुटांसित्तिरींस्तथा ॥

गुहृष्णलास्रं संसन्ति ज्वरे कैश्चिकित्सकाः ।

ज्वरितानां प्रकोपन्तु यदा याति समीरणः ॥

तदैतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकालोपपादिताः ।

परिपेकावगाहंश्च स्नेहानसंग्रोधानानि च ॥

स्नानाभ्यङ्गदिवास्त्रप्रशीतव्यायामयोपितः ।

न भोजत ज्वरोत्पृष्टो यावन्नो बलवान्भवेत् ॥

त्यक्तस्यापि ज्वरेणागु दुर्बलस्याहितैर्ज्वरः ।

प्रत्यापन्नो दहेद्देहं गुष्मं वृक्षमिवानलः ॥

तस्मात्कार्यः परीहारो ज्वरमुक्तेन जन्तुना ।

यावन्न प्रकृतिस्त्वः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥

ज्वरे प्रमोहो भवति स्वन्यैरप्यपचेष्टितैः ।

निपलं भोजयेत्तस्मान्मूत्रोपाचारौ च कारयेत् ॥

अरोचको गान्धसादे वैवर्ण्येऽङ्गमलादिषु ।

शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धमयान्नरः ॥

न जातु तर्पयेत्प्राशः सहसा ज्वरकर्मितं ।

तेन सन्दूषितो ह्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥
 चिकित्सेच ज्वरान् सर्वान्निमित्तानां विपर्ययैः ।
 अमक्षयाभिघातोत्थे मूलव्याधिमुपाचरेत् ॥
 स्त्रीणामपप्रजातानां सान्यावतरणे च यः ।
 तत्र संशमनं कुर्याद्यथादोषं विधानवित् ॥
 अतःसंशमनोयानि कषायाणि निबोध मे ।
 सर्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता ॥
 पिप्पलीषारिवाद्राक्षाशतपुष्पाहरेणुभिः ।
 कृतः कषायः सगुडो हन्याच्छसमजं ज्वरं ॥
 शृतश्रीतकषायं वा गुडूच्याः पेयमेव तु ।
 बलादर्भश्वदंष्ट्राणां कषायं पादशेषितं ॥
 शर्कराघृतसंयुक्तं पिवेदातज्वरापहं ।
 शतपुष्पावचाक्षुधं देवदारुहरेणुकाः ॥
 कुसुम्वरुणि नलदं मुखं चैवाशु साधयेत् ।
 चोद्रेण सितया चापि युक्तः काथोऽनिलात्मके ॥
 द्राक्षागुडूचोकाग्न्यर्थायमाणाः ससारिवाः ॥
 निःकाथ्य सगुडं काथं पिवेदातकृते ज्वरे ।
 गुडूच्याः स्वरसो ग्राह्यः शतावर्थाश्च तत्समः ।
 निहन्त्यात्सगुडः पीतः सद्योऽनिलकृतं ज्वरं ॥
 घृताभ्यङ्गस्वेदलेपानवस्त्रासु च बाजयेत् ।

श्रीपणिचन्दनोशोरपरुषकमधूकजः ॥

शर्करामधुरो हन्ति कषायः पित्तिकं ज्वरं ।

पीतं पित्तज्वरं हन्यात्सारिवाद्यं सशर्करं ॥

सयष्टीमधुकं हन्यात्तथैवोत्पलपूर्वकं ।

गृत्तशोतकषायं वा सोत्पलं शर्करायुतं ॥

गुडूचीपद्मरोध्राणां सारिभोत्पलयोस्तथा ।

• शर्करामधुरः काथः शोतः पित्तज्वरापहः ॥

द्राचारम्बधयोद्यापि काष्कार्थस्याथ वा पुनः ।

स्नादुत्तिकरूपाद्याणां कषायैः शर्करायुतैः ॥

सुशोतैः शमयेत्तृष्णां प्रवृद्धां दाहमेव च ।

शोतं मधुयुतं तोयमाकण्ठादा पिपासितं ॥

वामयेत्पाययित्वा तु तेन दृष्ट्या प्रशाम्यति ।

क्षीरैः क्षीरिकषायैश्च सुशोतैश्चन्दनायुतैः ॥

अन्तर्दाहे विधातव्यमेतैस्तान्यैश्च शोतसैः ।

निदध्यादसु चासोद्य निश्रापर्थुषितं ततः ॥

क्षौद्रेण धुक्तं पिवतो ज्वरदाक्षो प्रशाम्यतः ।

पद्मकं मधुकं द्राक्षा भुण्डरीकमथोत्पलं ॥

यवान्मृष्टानुशीराणि समञ्ज्ञां काष्कारोफलं ।

जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्द्ध्नि च दापयेत् ॥

केशरं मातुलङ्गस्य मधुसैम्भवभंयुतं ।

शर्करादाडिमाभ्यां वा द्राक्षाखर्बूरयोस्तथा ॥

वैरस्ये धारयेत्कम्बं गण्डूषस्य यथा दितं ।

सप्तच्छदं गुडूचोच्च निम्बसूर्जकमेव च ॥

काथयित्वा पिवेत्काथं सचौद्रं कफजे ज्वरे ।

कटुत्रिकं नागपुष्पं हरिद्रा कटुरोहिणी ॥

कौटजञ्च फलं हन्यात्सेव्यमानं कफज्वरं ।

हरिद्रां चित्रकं निम्बमुशोरातिविषे वचां ॥

कुष्ठमिन्द्रयवान्मूर्त्तां पटोलं चापि साधितं ।

पिवेन्मरिचसंयुतं सचौद्रं कफजे ज्वरे ॥

सारिवातिविषाकुष्ठपुराख्यैः सदुरालभैः ।

मुक्तेन च हतः काथः पीतो हन्यात्कफज्वरं ॥

मुक्षं वृक्षकवोजानि त्रिफलाकटुरोहिणी ।

पक्ष्मकानि च काथः कफज्वरविनाशनः ॥

राजवृक्षादिवर्गस्य कषाथं मधुसंयुतं ।

कफवातज्वरं हन्याच्छीघ्रं कालेऽवधारितं ॥

नागरं धान्यकं भार्गमभयां सुरदाह च ।

वचां पर्यटकं मुस्तभूतीकमथ कटुफलं ॥

निःकाथ कफवातोत्थं चौद्रहिङ्गुसमन्वितं ।

पातव्यं श्वासकामघ्नं श्लेष्मोत्थकं गलगहे ॥

चिक्कासु कण्ठशयथौ शूलैश्च द्रव्यपार्थजे ।

एलापटोलत्रिफलायक्षाङ्गानां वृषस्य च ॥

काथो मधुयुतः पीतो हन्ति पित्तकफज्वरं ।

कटुकाविजयाद्राक्षामुस्तपर्यटकैः हतः ॥

कपायो नाशयेत्पोतः श्लेष्मपित्तभवं ज्वरं ।
 भार्गवचापर्पटकधान्यदिग्वभयाघनैः ॥
 काश्मर्यनागरैः काथः नचौद्रः श्लेष्मपित्तजे ।
 सशर्करामचमात्रं तु कटुकामुष्णशरिणा ॥
 पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवं ।
 किराततिकासमृतं द्राक्षामामलकं शटी ॥
 निःकाथ्य वातपित्तोत्थं तं काथं सगुडं पिवेत् ।
 राश्या हृषीत्यस्त्रिफलाराजवृक्षफलेः सह ॥
 कपायः साधितः पोतो वातपित्तज्वरं जयेत् ।
 सर्वदोषसमुत्थे तु संश्लानवचारयेत् ॥
 यथा दोषोऽश्रयं चापि ज्वरान् सर्वानुपाचरेत् ।
 वृक्षीकबिल्ववर्षाभूः पयस्योदकमेव च ॥
 पचेत्क्षीरावशिष्टं तु तद्धि सर्वज्वरापहं ।
 उदकांशास्त्रयः क्षीरं शिशपासारमंयुतं ॥
 तस्मिन् रमेयं कथितं पयं सर्वज्वरापहं ।
 नलवेतसयोग्मूले मून्वायां देवदारुणि ॥
 कपायं विधिवत्कृत्वा पेयमेतज्ज्वरापहं ।
 त्रैफले वा समर्पिष्कः काथः पेयसिदोषजे ॥
 अनन्तां बालकं मुस्तां नागरं कटुरोहिणीं ।
 सुखाम्बुना प्रागुदयात्पाययेत्ताघमकितं ॥
 एष सर्वज्वरान् हन्ति दोषयत्याशुचाननं ।

द्रव्याणि दीपनीयानि तथा वैरेचनानि च ॥
 एकशो वा द्विशो वापि ज्वरग्रानि प्रयोजयेत् ।
 सर्पिर्भाध्वभयातैललेहोऽयं सर्व्वजं ज्वरं ॥
 शान्तिं नयेत्तृट्चापि सक्षौद्रा प्रबलं ज्वरं ।
 ज्वरे तु विषमे कार्य्यमूढं चाधय शोधनं ॥
 घृतं क्षीरोदरोक्तं वा निहन्त्याद्विषमज्वरं ॥
 गुडप्रगाढां त्रिफलां पित्तेदा विषमार्दितः ॥
 गुडूचोनिम्बधात्रीणां कषायं वा समाचिरे ॥
 प्रातः प्रातः ससर्पिष्कं रसोनमुपयोजयेत् ।
 त्रिचतुभिः पचेत्काथं पञ्चभिर्व्यां समन्वितैः ॥
 मधुकस्य पटोलस्य रोहिण्या मुस्तकस्य च ॥
 हरीतक्याश्च सर्व्वोऽयं त्रिविधो योग इत्यते ।
 सर्पिःक्षीरसिताक्षौद्रमागधीर्वा यथावलं ॥
 दशमूलकषायेण मागधीर्वा प्रयोजयेत् ।
 पिप्पलीवर्द्धमानं वा पित्तेत् क्षीररसाशनः ॥
 ताद्यक्षुडस्य मांसेन पित्तेदा मद्यमुत्तमं ।
 कोलाग्रिमन्यत्रिफलाक्ताथे दध्ना घृतं पचेत् ॥
 तिल्वकावापमेतद्धि विषमज्वरनाशनं ।
 पिप्पल्यतिविषाद्राक्षांसारिवाविज्वचन्द्रनैः ॥
 कटुकेन्द्रयवोशोरमिंदीतामलकीधनैः ।
 चायमाणास्थिराधात्रोविश्वभेषजचित्रकैः ॥

पक्वमेतैर्घृतं पीतं विजित्य विषमाग्नितां ।
 जीर्णज्वरशिरःशूलगुल्मोदरहलीमकं ॥
 क्षयकाशं ससन्तापं पार्श्वशूलानपास्यति ।
 गुडूचीविफलावासात्रायमाणायवासकैः ॥
 कथितैर्विधिर्वत्पक्वमेतैः कल्कीकृतैः समैः ।
 द्राक्षामागधिकाम्मोदनागरोत्पलचन्दनैः ॥
 पीतं सर्पिः क्षयश्वासकाशाजीर्णज्वरान् जयेत् ।
 कलशीष्टहतीद्राक्षात्रायन्तोनिम्वगोक्षुरैः ॥
 यक्षपर्म्यटकाम्मोदशालपर्णीयवासकैः ।
 पक्वमुक्तथितैः सर्पिः कल्कीरेभिः समन्वितैः ॥
 शटीतामलकीभार्गीभेदाकृतकपौष्करैः ।
 क्षीरद्विगुणसंयुक्तं जीर्णज्वरमपोहति ॥
 शिरःपार्श्वरुजाकामक्षयप्रशमनं परं ।
 पटोलीपर्म्यटान्निष्टगुडूचीविफलाष्टवैः ॥
 कटुकाम्बुदभ्रनिम्बयामयद्याङ्गचन्दनैः ।
 दार्वीशक्रयवोशोरचायमाणाकणोत्पलैः ॥
 धात्रीमृद्वरजीभीरुकाकमाक्षीरसैर्घृतं ।
 सिद्धमायपचोक्षुष्टज्वरशूलकाशार्जुनप्रणान् ॥
 हन्यान्नयनवदनकर्णजान् घ्राणजान् गदान् ।
 विडङ्गविफलांमुस्तमन्निष्ठादाडिमोत्पलैः ।
 मिथुनैस्त्वैलवानूकचन्दनामरदारुभिः ॥

बहिष्ठकुष्ठरजनीपर्णिनीमारिवादयैः ।
 हरेणुकादृष्टदन्तोवचातालीशकेशरैः ॥
 दिक्षीरं विपचेत्सर्पिर्मांलतीकुसुमैः सह ।
 विषमज्वरकश्यामगुल्मोन्मादगरापहं ॥
 एतत्कल्याणकं माम सर्पिर्मांलान्मुत्तमं ।
 अलक्ष्मीघहरचोग्रिमान्द्यापसारपापनुत् ॥
 शस्यते मष्टशुक्राणां बन्ध्यानां गर्भदं परं ।
 मेध्यश्चक्षुर्थमायुथं रत्नोमार्गदजापहं ॥

एतैरेव यथाद्रव्यैः सर्वगन्धैश्च साधितं । -

कपिलाया घृतप्रसं सुवर्णमणिसंयुतं ॥
 तत्क्षीरेण सहैकं प्रसाध्य कुसुमैरिमैः ।
 सुमनस्यकाशैकशिरोपकुसुमैर्धृतं ॥
 तथानलदपद्यानां केशरैर्दाडिमैश्च च ।
 त्रिषो मशस्तो मचने साधकैस्तु रस्य च ॥
 छतं मनुष्यदेवाय ब्राह्मणैरभिमन्त्रितं ।
 दत्तं सर्वज्वरान् हन्ति महाकल्याणकं धृतं ॥
 दर्भेणस्यर्गनाभ्यान्तु सर्वरोगहरं शिवं ।
 अष्टयः सर्वभूतानां बलीपलितवर्धितः ॥
 अस्याभ्यामाहुतस्यैह जीवेदप्यतचयं ।
 गन्धं दधि च मूत्रश्च क्षीरं सर्पिः शठद्रुमः ॥
 समभागानि पाथ्यानि कश्चास्यैतान् समावपेत् ।

त्रिफलां चित्रकं मुस्तं हरिद्रे द्वे विषां वचां ॥

विडङ्गं व्यूषणञ्चयं सुरदाह तथैव च ।

पञ्चगव्यमिदं पानादिषमञ्जरनाशनं ॥

पञ्चगव्यमृते गर्भात्पाच्यमन्यदृपेण च ।

बलयाथ परं पाच्यं गुडूच्या तददेवतु ॥

जीर्णज्वरे च शोफे च पाण्डुरोगे च पूजितं ।

एतेनैव तु कल्पेन घृतं पञ्चाविकं पचेत् ॥

पञ्चाजम्बुमहिषं चतुस्रमयापि वा ।

त्रिफलोशीरसम्पाककटुकातिविषान्वितैः ॥

शतावरीसप्तपर्णगुडूचीरजनीदयैः ।

चित्रकचिहृतामूल्यापटोलारिष्टबालकैः ॥

किराततिककचविशालापद्यकोत्पलैः ।

सारिवाद्ययव्याङ्गचविकारकचन्दनैः ॥

दुरालभापर्पटकचायमाणारूपकैः ।

राम्नाकुङ्कुममञ्जिष्ठामागधीमागरैस्तथा ॥

धात्रीफलरसैः सम्यग्निदुग्धैः साधितं इविः ।

परिसर्पज्वरश्वासगुल्मकुष्ठनिवारणं ॥

पाण्डुमीक्षामिमान्द्येभ्य एतदेव परं हितं ।

पटोलकटुकादार्भीनिम्बत्रासफलत्रिकं ॥

दुरालभापर्पटकचायमाणाः पलोन्मिताः ।

प्रस्रमामलकानाञ्च काथयेत्सन्निवर्तने ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 रक्तपित्तकफखेदक्तेदपूयाद्गोषणं ॥
 कामलाज्वरवीर्यगण्डमालाहरं परं ।
 शृतमप्य. शर्करा च पिप्पल्या मधुमर्षिकी ॥
 यक्षसारमिदं पेयं मथितं विषमज्वरे ।
 चतुर्लोके च ये श्वासो हृद्रोगे चैतद्विद्यते ॥
 लाक्षाविश्वनिशामूर्धामञ्जिष्ठास्त्रिजिंकामयैः ।
 पद्मणेन च तत्रोण सिद्धं तैलं ज्वरान्तकृत् ॥
 क्षीरिदृक्षासैनारिष्टं जम्बूसप्तशृङ्गदार्जुनैः ।
 शिरीषखदिरास्फोतामृतबल्यङ्गूरुषकैः ॥
 कटुकापर्पटोऽग्नौ रवचातेजोवतीघनैः ।
 साधितं तैलमभ्यङ्गादाश्च जीर्णज्वरापहं ॥

निर्विषैर्भुजगैर्जगैर्विनीतैः कृततत्स्करैः ।

चासयेदागमे चैनं तदहर्भोजयेन्न च ॥

अत्यभिष्यन्दिगुरुभिर्वा मयेदा पुनःपुनः ।

मथं तीक्ष्णं पाथयेत् घृतं वा ज्वरनाशनं ॥

पुराणं वा घृतं काममुदारं वा विरेचनं ।

निरुहयेद्वा मतिमान्मुखिन्नं तदहर्हरं ॥

अजाव्याथुर्धरोमाणि वचाकुष्ठं पलङ्कया ।

निम्बपचमधुयुतं धूपनन्तस्य दापयेत् ॥

वैडालं वा शल्यदोषार्थं वीपमानस्य धूपनं ।

पिप्पलीसैन्धवं तैलं नैपालीचेक्षणाञ्जनं ॥

उदरोक्तानि सर्पिणीं पि यान्युक्तानि पुरा मया ।

कल्पोक्तं चाजितं सर्पिः सेव्यमानं ज्वरं जयेत् ॥

भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धविघ्ननताडनैः ।

जयेद्भूताभिषङ्गेऽस्य विज्ञानाद्यैश्च मानसं ॥

अमर्त्ये च भुञ्जीत घृताभ्यक्तो रसौदनं ।

अभिशापाभिचारोत्थौ ज्वरौ होमादिना जयेत् ॥

दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातपहणीडजैः ।

अभिघातज्वरे कुर्यात् क्रियामुष्णविवर्जितां ॥

कषायमधुरां खिग्धां यथा दोषमयापि वा ।

श्लेष्मधोगन्धविषजौ विषपित्तप्रसाधनैः ।

जयेत् कषायं च हितं सर्वगन्धछतं तथा ॥

निम्बदारुकषायं वा हितं सौमनस्यं तथा ।

यवान्नविकृतिः सर्पिर्मद्यश्च विषमे हितं ॥

सम्पूजयेद्भुजान् गाव्य देवमीशानमम्बिकां ।

कफवातोत्पयोश्चापि ज्वरयोः शीतपीडितं ॥

दिघ्नादुष्णेन वर्गेण परयोष्णो विधिरितः ।

मिथ्येत्कोष्णैरारणासङ्गकगोमूत्रमम्बुभिः ॥

दिघ्नात्पलाशैरथ वा सुरमार्ज्जकमिधुजैः ।

धारतैलेन चाभ्यङ्गः सङ्गुकेन विधीयते ॥

पानमारगन्धादेय कथितस्य विप्रेषतः ।

अवगाहः सुखोष्णश्च वातप्रकायसंयुतः ॥
 जित्वा शीतं क्रमैरेभिः सुखोष्णजलमेचितं ।
 प्रवेश्यार्णिककार्पासकौशेयाम्बरसंभृतं ॥
 शाययेद्भुजानदेहश्च कालं गुरुविभूषितं ।
 स्नानाद्या रूपसम्पन्नाः कुशला नवयौवनाः ॥
 भजेयुः प्रमदा गात्रैः शीतदन्यापहारिभिः ।
 शरच्छशाङ्कवदना नीलोत्पलदलेक्षणाः ।
 स्फुरितभ्रूलताभङ्गललाटतटकम्पनाः ।
 प्रलम्बिविलसत्काञ्च्यो विम्बीफलनिभाधराः ॥
 हृषोदर्थ्योऽतिविस्फोर्षजघनोदहनालसाः ।
 कुङ्कुमागुरुदिग्धाङ्गो घनतुङ्गपयोधराः ॥
 सुगन्धिधूपितश्चन्द्रललाटस्तंशुकश्चिभूषणाः ।
 गाढमालिङ्गयेद्युस्तं नरं वनलता इव ॥
 प्रह्लादं चास्य विज्ञाय ताः स्तीरपनयेत्पुनः ।
 तासामङ्गवरक्षेपनिवारितहिमञ्जरं ॥
 भोजयेद्व्रितमन्नस्य तथामुखमवाप्नुयात् ॥

दाहाभिभूते तु विधिं कुर्याद्दाहविनाशनं ॥

मधुफाणितयुक्तेन निम्बपत्राभ्रसापि वा ।
 दाहज्वरार्त्तं मतिमान् वामयेत् क्षिप्रमेव च ॥
 शतधीतघृताभ्यक्तं दिक्षादा यवशकुभिः ।
 कोनामन्नरुमंयुकैः शुकधान्याश्चसंयुतैः ॥

अश्वपिष्टैः सुशोतैश्च फेणिलापल्लवैस्तथा ।
 अश्वपिष्टैस्तु शोतैर्वा पलाशतर्जैर्द्दिहेत् ॥
 वदरीपल्लवात्येन फेनेनारिष्टकस्य च ।
 लिप्तेऽङ्गे दाहदण्डमूर्च्छा सर्वथैव प्रशाम्यति ॥
 यनार्द्धकुड्मं पिष्ट्वा मञ्जिष्ठार्द्धफलं तथा ।
 अश्वप्रस्यशतोन्मिश्रं तैलप्रस्यं विपाचयेत् ॥
 एतत्प्रह्लादनं तैलं ज्वरदाहविनाशनं ।
 न्यग्रोधादिर्गणो यस्य काकोल्यादिय यो गणः ॥
 उत्पलादिर्गणो यस्य पिष्टैर्वा तैः प्रलेपयेत् ।
 तत्कपायाश्वसंमिद्धाः खेदाद्याभ्यञ्जने हिताः ॥
 तेषां शीतकपाये वा दाहार्तमवगाहयेत् ।
 दाहवेगे लतिक्रान्ते तस्मादुद्धृत्य मानवं ॥
 परिपिच्याम्बुभिः शीतैः प्रलिप्तेष्वन्दनादिभिः ।
 मानन्दा दीपमनसमासिषेयुर्ध्वराद्वनाः ॥
 येलवसौमसंवीताश्चन्दनार्द्रपयोधराः ।
 विभ्रत्योऽल्लस्रजयित्रा मणिङ्गा विभ्रुपिनाः ॥
 भजेयुग्माः स्तनैः शीतैः स्पृशन्त्योऽम्बुदहैः सुखैः ।
 प्रह्लादं चाम्य विज्ञाय ताः स्त्रीरपनयेत्पुनः ॥
 दितं च भोजयेदश्वं तथाप्नोति सुखं महत् ।
 पित्तज्वरीकं शमनं विरेकोऽन्यद्द्वितं च यत् ॥

निर्हरेत्पित्तमेवादौ ज्वरेषु ममवायिषु ।

दुर्विवारतरं तद्धि ज्वरार्त्तेषु विक्षेपतः ॥
 हृदिमूर्च्छापिपासादीनविरोधाज्ज्वरस्य तु ।
 उपद्रवान् जघेष्वापि प्रत्यनीकेन हेतुना ॥
 विशेषमपरं चात्र गृह्यूपद्रवनाशनं ।
 मधुकं रजनीमुखं दाडिमश्चाश्वमेतयं ॥
 अञ्जनं तित्तिरीकञ्च मलदं पत्रमुत्पलं ।
 त्वचं व्याघ्रनखं चैव मातुलुङ्गरसो मधु ॥
 दिङ्मादेभिर्ज्वरार्त्तस्य मधुगुक्तयुतैः शिरः
 शिरोऽभितापसंमोहवमिहिक्काप्रवेपथून् ॥
 प्रदेहो नागयत्येष ज्वरितानामुपद्रवान् ।
 मधुकमथ ह्रीवेरमुत्पलानि मधूलिकां ॥
 लोहा चूर्णानि मधुना सर्पिषा च जयेदग्निं ।
 कफमसेकासकृपित्तहिक्काश्चासांश्च दाहणान् ॥
 लिङ्गन् ज्वरार्त्तस्त्रिफलां पिप्पलीं च समालिकां
 कामे श्यामे च मधुना सर्पिषा च सुखो भवेत् ।
 विदारोदाडिमं लोभं दाधित्यं बीजपूरकं ॥
 शभिः प्रदिह्यान्मूर्च्छानं वृद्धदाहार्त्तस्य देहिनः ।
 दाडिमस्य मितायाश्च द्राक्षाभसकयोस्तथा ॥
 वैरस्य धारयेत्कृष्णं गण्डूषश्च यथाहितं ।
 शीरेक्षुरसमाध्वीकषपिस्तनोष्णवारिमिः ॥
 गृह्ये मूर्द्ध्नि हितं नखं जीवनौयग्रते घृतं ।

चूर्णितचिफलाश्यामाहृत्पिप्पलिसंयुतः ॥

मक्षौद्रः शर्करायुक्तो विरेकस्तु प्रशस्यते ।

यत्रो पित्तज्वरे रक्ते चोर्द्ध्वे वेपथौ तथा ॥

कफशतोत्थयोरेवं स्नेहाभ्यङ्गैर्विशोधयेत् ।

रतदोषो भ्रमात्तस्तु शिष्टात् क्षौद्रसिताभयाः ॥

वातप्रमधुरैर्योज्या निरुद्धा वातजे ज्वरे ।

विभज्य दोषं प्राणञ्च यथास्वं वानुवासनं ॥

उत्पलादिकपायाद्याद्यन्दनोश्नोरसंयुताः ।

शर्करामधुराः शीताः पित्तज्वरहरा मताः ॥

आम्रादीनां लघं शङ्खं चन्दनागलकोपलैः ।

गैरिकाञ्जनमञ्जिष्ठासृणालान्यथ पद्मकं ॥

क्षत्णपिष्टन्तु पयसा शर्करामधुसंयुतं ।

मुपृतं शीतलं वर्त्ति दूयमानाय दापयेत् ॥

ज्वरदाहापहं तेषु सिद्धश्चैवानुवासनं ।

आरग्वधगणकायाः पिप्पल्यादिसमायुताः ॥

मक्षौद्रा एव देयाः स्युः कफज्वरविनाशनाः ।

कफघ्नैरेव संसिद्धा द्रव्यैश्चाप्यनुवासनाः ॥

संसर्गे मन्निपाते च संसृष्टा वस्तुनो हिताः ।

संसृष्टैरेव संसृष्टा द्रव्यैश्चाप्यनुवासनाः ॥

वातरोगापहाः सर्वे स्नेहा ये सम्यगीरिताः ।

विना तैलं त एव स्युर्योज्या मारुतजे ज्वरे ॥

निखिलेनोपयोज्याश्च त एवाभ्यञ्जनादिषु ।
 पेत्तिके मधुरैस्तैः सिद्धं सर्पिः प्रयुज्यते ॥
 श्लेष्मिके कटुतिकैश्च संछद्यानीतरेषु च ।
 क्षतावशेषं पित्तन्तु लक्ष्णं जनयति ज्वरं ॥
 पित्रेदिज्वरं तत्र शीतं वा शर्करोदकं ।
 शालिपिष्टिकयोरक्षमश्रीयान्घोरसंभुतं ॥
 कफघातोत्थयोरेव स्वेदाभ्यङ्गा प्रयोजयेत् ।
 घृतं दादशराजान्तु देवं सर्वज्वरेषु च ॥
 तेनान्तरेणाग्र्यं स्वङ्गता दोषा भवन्ति हि ।
 घातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकालोऽवलीयते ॥
 तेन व्याकुलचित्तस्तु चियमाण इवेक्षते ।
 लघुलं शिरस स्वेदो मुखमापाण्डुपाकि च ॥
 चवयुश्चाक्षकाङ्क्षाश्च ज्वरमुक्तस्य लक्षणं ।
 श्लेष्मिको घातून्घोरो बलवर्णाग्निमादकः ॥
 रोगराट् रोगसंघातो ज्वर इत्युपदिश्यते ।
 व्यापित्वात् सर्वसंस्पर्शात्कृत्वा दन्तसम्भवात् ॥
 अन्तको ह्येष भृतानां ज्वर इत्युपदिश्यते ।

॥ चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोऽतीसारप्रतिषेधं व्याख्यास्याम ॥
 गुर्वन्तिस्त्रिग्वरूक्षोष्णद्रवसंलातिशीतलैः ।

विहङ्गाध्यक्षनाजोर्णैरसायैद्यापि भोजनैः ॥

खेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषाद्वयात् ।

शोकादुष्टासुमद्यातिपानात्सात्यर्तुपथ्ययात् ॥

जलाभिरमणैर्व्वेगविघातैः कृमिदोषतः ।

नृणां भवत्यतीसारो लक्षणतस्तथ वक्ष्यते ॥

संशयापां धातुरन्तः छान्दानुं वर्चोनिम्नोमाहतेन प्रमुचः ।

दृष्ट्वाऽतीवाधःसरत्येव यसाद्वाधिं घोरं तं तृतीमारमाजः ॥

एकैकशः सर्वशद्यापि दोषैः शोकेनान्यः पष्ठंश्रमेन चोक्तः ।

केचित्प्राङ्मैककल्पप्रकारं नैवेत्येवं कामिराजस्ववोचत् ॥

दोषावस्यास्तस्य नैकप्रकाराः कावे कावे व्याधितस्रोद्भवन्ति ।

यन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधाः ॥

विट्सङ्ग आभ्रानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःमराणि ॥

शूलविष्टः सक्तमूर्धोऽन्तकृजो संस्तापानः मन्त्रक्यूहजडः ।

वर्धोमुद्धत्यन्पमन्यं सफेनं रुचं श्यावं सानिभं माहतेन ॥

दुर्गन्धुष्णं वेगवन्नामतायमख्यं भिन्नं स्विन्नदेहोऽतितीक्ष्णं ।

पित्तात्पीतं नीलमालोहितं वा दृष्ट्वामूर्च्छादाहपाकज्वराक्षतः ॥

तन्वा निद्रा गौरवात्क्रोशमादौ वेगाशङ्को दृष्ट्विट्कोऽपि भूषः ।

शूलं मान्द्रं क्षेमण क्षेमयुक्तं भक्तदोषो निखनं दृष्टरोमा ॥

तन्वाटुको मोहसादान्यग्रोपी वर्षः कुर्यान्मैकवर्षं दृष्टाक्षतः ।

सर्वोद्भूतः सर्वनिङ्गोपपत्तिः छद्मशायं बालदृष्टेस्वसाध्यः ॥

तैस्तैर्भावैः शोचतोऽन्याश्चमस्य वाग्यो वेगः पक्विमाविध्य ज्मोः ।

कोष्ठं गत्वा क्षोभयन् यस्य रक्तं तच्चाधस्तात्काकनन्तीप्रकाशं ॥
 वर्धामिश्रं निःपुरोषं सगन्धं निर्गन्धं वा सार्यते तेन कोष्ठात् ।
 शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्सोऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट एव प्रदिष्टः ॥
 ग्रामाजीर्णैः प्रद्रुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषाः सम्प्रदुष्टाः समर्त्तं ।
 नामावर्णं नैकशः सारयन्ति लक्ष्म्याज्जन्ताः षष्ठमेवं वदन्ति ॥

संस्पृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमपस्त्रवर्षोदति ।

पुरोषं मृगदुर्गन्धं विच्छिन्नं चामसंज्ञितं ॥

एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य तु ।

लाघवञ्च मनुष्यस्य तस्य पक्वं विनिर्दिश्येत् ॥

सर्पिर्मन्दोषेसवाराम्बुतैलमाजं क्षीरं चैद्रूपं सवेद्यत ।

मञ्जिष्ठाभं मसुलुङ्गापमं वा विस्त्रं शीतं प्रेतगन्ध्यञ्जनाभं ॥

राजीमद्वा चन्द्रकैः सन्ततं वा पूयप्रख्यं कर्हमाभं तयोष्णं ।

हन्यादेतद्यत्नतोपं भवेच्च क्षीणं हन्युद्योपसर्गाः प्रभृताः ॥

असम्भृतगुदं क्षीणं दुराभातमुपद्रुतं ।

गुदे पक्वे गतोष्णाणमतीसारकिणं त्यजेत् ॥

शरीरिणामतीसारः संभूतो येन केनचित् ।

दोषाणामेव लिङ्गानि कदाचिन्नाति वर्त्तते ॥

स्वेदाजीर्णनिमित्तस्तु यद्गुलप्रवाहिकः ।

विस्त्रचिकानिमित्तस्तु चान्योऽजीर्णनिमित्तजः ॥

विपार्श्वः कृमिसम्भूतो यथास्त्रन्दोपलक्षणः ।

ग्रामपक्वक्रमं हिला नातिसारो क्रिया यतः ॥

अतः सर्वातिसारास्तु ज्ञेयाः पक्वामलचणैः ।
 तत्र लङ्घनमेवादौ पूर्वैरूपेषु देहिनां ॥
 ततः पाचनसयुक्तं यवाग्वादिक्रमो हितः ।
 अथ वा वामयित्वा तु शूलाभाननिपीडितं ॥
 पिप्पलीसैन्धवान्नाभिर्लङ्घनैर्धरुपाचरेत् ।
 कार्यं च वमनस्यान्ते प्रायशो लघुभोजनं ॥
 खड्गयूपयवागूषु पिप्पल्याद्यैश्च योजयेत् ।
 अमेन विधिना चामं यस्तु वै नोपशान्यति ॥
 हरिद्रादिं वचादिं वा पित्रेभ्यः स मानवः ।
 आमातिसारिणां कार्यं मादौ सङ्ग्रहणं नृणां ॥
 तेषां दोषा विवर्द्धाः प्राग्जनयन्त्यामयानिमान् ।
 शीघ्रपाण्ड्यामयानाहमेहकुष्ठोदरज्वरान् ॥
 शोफगुल्मग्रहण्यर्शः शूलालसकश्चक्षुषान् ।
 सशूलं यज्ज्वरः कृच्छ्रादिवन्धं योऽतिमार्यते ॥
 दोषान्सन्निचितान् वाच पथ्याभिः संप्रवर्त्तयेत् ।
 योऽतिद्रवं प्रभृतञ्च पुरीषमतिमार्यते ॥
 तस्यादौ वमनं कुर्यात्पथ्यास्तङ्घनपाचनं ।
 स्त्रोकं श्लोकं विषद्वं वा सशूलं योऽतिमार्यते ॥
 अभयापिप्पलीकस्तैः मुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ।
 आमे च लङ्घनं शस्तमादौ पाचनमेव वा ॥
 योगायात्र प्ररक्षन्ते त्वामातिसारनाशनाः ।

देवदारुवचामुस्तानागरातिविषाभयाः ॥
 कलिङ्गातिविषादिङ्गुसौवर्चलञ्चामयाः ।
 अभयाधान्यकं मुस्तं बालकं विल्वमेव च ॥
 मुस्तं पर्पटकं शृङ्खलीवचासातिविषाभयाः ।
 अभयातिविषादिङ्गुवचासौवर्चलं तथा ॥
 चित्रकं पिप्पलीमूलं वचाकटुरोहिणी ।
 पाठावत्सकवीजानि हरीतकीमधौषधं ॥
 मूत्रं निर्दहनी पाठा ल्युषणं गजपिप्पली ।
 सिद्धार्थका भद्रदारु शताङ्गा कटुरोहिणी ॥
 एषा सावरकं कुष्ठं हरिद्रे कौटजा यवाः ।
 मेघशृङ्गीलगेले च लमिघ्नं वृषकाणि च ॥
 वृचादनी वीरतर्दृष्ट्या दे सवे तथा ।
 एरण्डत्वक् तैन्दुकी दाडिमी कौटजी शमी ॥
 पाठा तेजावती मुस्तं पिप्पलीकौटजं फलं ।
 पटोल दीप्यको विल्वं हरिद्रे देवदारु च ॥
 विडङ्गमभया पाठा शृङ्गवेरं घनं वचा ।
 वचा वत्सकवीजानि सैन्धवं कटुरोहिणी ॥
 दिङ्गुवत्सकवीजानि वचाविल्वशलाटु च ।
 नागरातिविषा मुस्तं पिप्पली वत्सकं फलं ॥
 मधौषधं प्रतिविषा मुस्तं चेत्यामपाचनाः ।
 प्रयोज्या विंशतिर्योगाः श्लोकाद्धविहितास्त्रिमे ॥

धान्यासोष्णाम्बुमद्यानां पिवेदन्यतमेन वा ।
 निःकायान्वा पिवेदेषां सुखोष्णान् सामुसाधितान् ॥
 निखिलेनोपदिष्टोऽयं विधिरामोपशान्तये ।
 हरीतकीमतिविषां हिङ्गु सौवर्चसं वचां ॥
 पिवेत्सुखाम्बुना जन्तुरामातोसारपीडितः ।
 पटोलं दीप्यकं विल्वं वचापिप्पलिनागरम् ॥
 मुस्तं कुष्ठं विडङ्गञ्च पिवेदापि सुखाम्बुना ।
 शृङ्गवेरं गुडूचोच्च पिवेदुष्णेन वारिणा ॥
 स्रवणान्यथ पिप्पल्या विडङ्गानि हरीतकी ।
 चिचकं शिंशपा पाठा शार्ङ्गश्चास्रवणानि च ॥
 हिङ्गुवृक्षफलीजानि स्रवणानि च भागशः ।
 हस्तिदन्यथ पिप्पल्याः कल्पावचसमौ सतौ ॥
 वचागुडूचीकाण्डानि योगोऽयं परमो मतः ।
 एते सुखाम्बुना योगा देयाः पञ्च सतां मताः ।
 पयस्युक्ताय मुस्तानां विशतिस्त्रिगुणाभमि ॥
 क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्याभं शूलमेव च ।
 निवृत्तेष्वामशूलेषु यम्य न प्रगुणोऽनिनः ॥
 स्ताकं स्ताकं रुजामच्च मशूलं योऽतिमार्यते ।
 सत्तारत्नवैद्युक्तं मन्दाग्निः प्रपित्रेदृतं ॥
 क्षीरनागरचाङ्गेकोलदध्यक्षमाधितं ।
 सर्पिरच्छं पिवेदापि शूलातोमारशान्तये ॥

दध्रा तैलघृतं पक्वं सव्योषजातिचित्रकैः ॥
 सविक्लपिप्पलीमूलदाडिमैर्वा रुगन्वितैः ।
 निखिलो विधिरुक्तेऽयं वातश्लेष्मोपशान्तये ॥

तीक्ष्णोष्णवर्ज्यमेनन्तु विदध्यात्पित्तजे भिषक् ।
 यद्योक्तमुपवासान्ते यवागूय्य प्रशस्यते ॥
 घल्योरंशुमत्याश्च खदंघ्रावृक्षतीपु च ।
 शतावर्था च संमिद्धाः सुशोता मधुसंयुताः ॥
 मुद्गादिपु च यूषाः स्युर्दोषनैः सुसंस्त्रुताः ।
 मृदुभिर्दोषनैस्तितैर्द्रव्यैः स्यादामपाचनं ॥
 हरिद्रातिविपापाठावत्सवीजरसाञ्जनं ।
 रसाञ्जनं हरिद्रे दे वीजानि कुटजस्य च ।
 पाठा गुडूची भूनिम्बस्तथैव कटुरोहिणी ॥
 रतैः शोकार्द्रुनिर्दिष्टैः कायाः स्युः पित्तपाचनाः ।
 मुस्तं कुटजवीजानि भूनिम्बं सरसाञ्जनं ॥
 दार्ढीदुरालभा विलं बालकं रक्तचन्दनं ।
 चन्दनं बालकं मुस्तं भूनिम्बं सदुरालभं ॥
 मृणालं चन्दनं रोध्रं नागरं नीलमुत्पलं ।
 पाठा मुस्तं हरिद्रे दे पिप्पली कौटजं फलं ॥
 फलत्वचं वत्सकस्य शृङ्गेरघृते वचा ।
 पडेतेऽभिहिता योगाः पित्तातीसारनाशनाः ॥
 विन्मशक्रयवाग्भेदवालकानिविपाकतः ।

कषायो हन्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवं ॥
 मधुकोत्पलविल्वाम्बुवीरोधोरनागरैः ।
 कृतः कषायो मधुयुतः पित्तातीसारनाशनः ॥
 यदा पक्वोऽप्यतीसारः सरत्येव मुहुर्मुहुः ।
 ग्रहण्या मार्दवाज्जन्तोस्तत्र संस्तम्भनं हितं ॥
 समङ्गां धातकीपुष्पं मञ्जिष्ठा लोभ्रमुल्लङ्घकं ।
 शाल्मलीवेष्टकं रोध्रं वृक्षदाडिमयोस्त्वचा ॥
 आम्बास्त्रिमध्यं लोभ्रञ्च विल्वमध्यं प्रियङ्गवः ।
 मधुकं शृङ्गवेरञ्च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥
 चलार एते योगाः स्युः पक्वातीसारनाशनाः ।
 उक्ता च उपयोज्यास्ते सचौद्राक्षण्डुलाम्बुना ॥
 मौक्तं कषायमेकं वा पेथं मधुसमाधुतं ।
 लोभ्राम्बुप्राप्रियंम्बादीन् गणान् तत्र प्रयोजयेत् ॥
 पद्मां समङ्गां मधुकं विल्वजम्बूशेलादु वा ।
 पिबेत्तण्डुलतोयेन सचौद्रमगदहरं ॥
 कच्छुरामूलकल्पां वा उदुम्बरफलोपमं ।
 पर्यस्याचन्दनं पद्मां सितामुस्तालकेशरं ।
 पक्वातिसारं योगोऽयं जयेत्पीतः समोषितं ॥
 निरामरूपं शूलार्त्तं रुद्धनाद्यैश्च कर्षितं ।
 मरं रुचमवेद्याग्निं सघारं पाययेदृतं ॥
 यलाहृत्यंगुमती कच्छुरामूलसाधितं ।

मधूक्षितं समधुकं पिवेच्छूलैरभिद्रुतः ॥
 दार्ढ्यवित्त्वकणा द्राक्षाकटुकेन्द्रयवैर्घृतं ।
 साधितं हन्यतीसारं वातपित्तकफात्मकं ॥
 पयोधृतञ्च मधु च पिवेच्छूलैरभिद्रुतः ।
 शिताजमोदकद्वज्जमधुकैरवसूषितं ॥
 श्वेदनं सुसम्पन्नं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितं ।
 नामावर्णमतोसारं पुटयाकैरुपाशरेत् ॥
 लक्ष्मिण्डं दीर्घवृन्तस्य पद्मकेसरसंयुतं ।
 काष्णरीपद्मपत्रैश्चावेष्ट्य सूत्रेण तं दृढं ॥
 शृदावक्षिप्तं सुकृतमङ्गारेष्ववकूलयेत् ।
 खिन्नमुद्धृत्य मिःपीड्य रसमादाय तं ततः ॥
 शीतं मधुयुतं कृत्वा पाययेतोदरामये ।
 जीवन्तीमेषष्टङ्गुलिद्वयैवं द्रव्येषु साधयेत् ।
 तित्तिरिं सुक्षितं सम्यक् निःकृष्टान्त्रन्तु पूरयेत् ॥
 न्यग्ग्रेधादिलक्षं कल्कैः पूर्ववच्चावकल्पयेत् ।
 रसमादाय तस्याथ सुखिन्नस्य समाधिकं ॥
 शर्करोपहितं शीतं पाययेच्चोदरामये ॥
 लोभचन्दनयष्टाङ्गदार्ढ्यपाठासितोत्पलान् ।
 तण्डुलोदकसम्पिष्टान् दीर्घवृन्तलग्नितान् ॥
 पूर्ववत्कूलितान् तस्माद्रसमादाय शीतलं ।
 मध्वाक्रमाययेच्चैतत्कफपित्तोदरामये ॥

एवं प्ररोधैः कुर्वीत वटादीनां विधानवित् ।
 पुटपाकान् यथायोगं जाड्वलोपहितान् शुभान् ॥
 वज्रश्लेष्मसरकञ्च मन्दवातं धिरोत्थितं ।
 कौटजं फाणितञ्चापि हन्यतीसारभोजसा ॥
 अश्वहादि मधुयुतं पिप्पल्यादिममन्वितं ।
 पृष्णिपर्णीबलावित्त्वज्जलोत्पलधान्यकैः ॥
 सनागरैः पिबेत्पेयां साधितामुदरामयो ।
 अरलुलक्त्रियङ्गुलं मधुकं दाडिमाङ्गुरान् ॥
 आवाप्य पिष्ट्वा दधनि घवागूं साधयेद्भवां ।
 एषा सर्वांमतीसारान् हन्ति पक्वानसंश्रयं ॥
 रसाञ्जनं सान्तिविषं त्वग्बीजं कौटजं तथा ।
 धातकी नागरश्चैव पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥
 सशूलरक्तजं घ्नन्ति योगा मधुसमन्विताः ।
 मधुकं वित्त्वपेक्ष्यश्च शर्करा मधुसंयुताः ॥
 अतीसारं निहन्त्यश्च शालिपट्टिकयोः कषाः ।
 तदक्षीढं मधुयुतं वदरीमूलमेव तु ॥
 सदर्थ्यर्जुनजम्बासश्लक्ष्मीवेतसलचः ।
 शर्कराः चौद्रसंयुक्ताः पीता घ्नन्त्युदरामयं ॥
 एतैरेव दवागूश्च मण्डान् चूपांश्च कारयेत् ।
 पाणीयानि च द्रव्यासु द्रव्येष्वेतेषु बुद्धिमान् ॥
 छतं शास्त्रलिङ्गेषु कषायं क्षिमसंज्ञकं ।

निशापर्युषितं पेयं सचौद्रं मधुकान्वितं ॥
 विवद्भवातविट्शूलपरीतः सप्रवाहिकः ।
 सरक्तपित्तश्च पयः पिवेत्तृष्णासमन्वितः ॥
 यथामृतं तथाक्षीरमतीसारेषु पूनितं ।
 चिरोत्थितेषु तत्पेयमपाक्मागैस्त्रिभिः शृतं ॥
 दोषशेषं हरेत्तद्वि तस्मात्पथ्यतमं स्मृतं ।
 हितः स्नेहविरेको वा वस्तयः पिच्छिलाश्च ये ॥
 पिच्छिलास्वरक्ते सिद्धं हितं च घृतमुच्यते ।
 शकता यस्य संश्लष्टमतिर्साध्यैत शोषितं ॥
 प्राक्पश्चादा पुरोपस्थ सरक्तपित्तकर्तकः ।
 क्षीरिशुक्लाशृतं सर्पिः पिवेत्सचौद्रशर्करं ॥
 दार्भीत्वकृपिष्ण्वीशुण्ठीलाक्षाशक्तयवैधृतं ।
 संयुक्तं भद्ररोहिण्या पक्वं पेयादिमिश्रितं ॥
 त्रिदोषमण्यतीसारं पीतं हन्ति सुदारुणं ।
 गौरवे वमनं पथ्यं यस्य स्यात्प्रबलः कफः ॥
 क्ष्वरे दाह्ये सविद्धन्धे मारुताद्रक्तपित्तवत् ।
 सम्यक्ते वज्रदोषे च विवन्धे मूत्रशोधनैः ।
 कार्यमास्थापनं क्षिप्रं तथाचैवानुवासनं ॥
 प्रवाहेण गृध्रभंशे मूत्राघाते कटिग्रहे ।
 मधुराशुशृतं तैलं सर्पिर्न्यायनुवासनं ॥
 गुदपाकसु पित्तेन यस्य स्यादहिताग्निः ।

तत्र पित्तहराः सेकास्तिसिद्ध्यानुवासनाः ॥

दधिमेण्डसुरावित्त्वसिद्धं तैलं समाहते ।

भोजने च हितं क्षीरं कच्छूगामूलमाधितं ॥

अल्पाल्पं यज्ज्योत्स्नं सरस्य उपवेश्यते ।

यदा वायुर्ध्विवद्भूय पिच्छावसिस्तदा हितः ॥

आयेण गुददौर्ब्यञ्चं दीर्घकालानिवारिणं ।

भवेत्तस्माद्धितं तेषां गुदे तैलावधारणं ॥

कपित्थशाललोफञ्जीवतृकार्पांसिदाडिमाः ।

पूयिकाकच्छुगश्लुः शण्डयुष्टूः सदाधिका ॥

शालपर्णी वृषिपर्णी वृहती कण्डकारिका ।

यलायदं द्राविस्वानि पाठानागरधान्यकं ॥

एष आहारभङ्गो गो हितः सर्वानिवारिणं ।

तिलकल्का हितस्यात्र मौद्गोमुद्गरसप्तया ॥

पित्तातिशारी चो मर्त्यः पित्तलाग्नि निषेवते ।

पित्तं मेदुष्टं तस्याश्च रक्तातीसारमावहेत् ॥

स्वरं शूलं व्यथं दाहं गुदपाकश्च दाहणं ।

यो रक्तं शरत्तः पूर्व्यं यथाहो प्रतिमार्थ्यते ॥

स पक्षैर्वर्षटादीनां समर्पिः साधितं ययः ।

पिबेत्स शर्कराचौद्रमय वाप्यभिमय्य तत् ॥

नवनीतमयो सिद्धान्तकं चानुपिबेत्तत् ।

पियानशाल्मलीशुचनक्षकोतिनिश्वसः ॥

चीरे विमृदिताः पीताः सचौद्रा रक्तनाशनाः ।

मधुकं शर्करां लोभं पयस्यामघ सारिवां ॥

पिवेच्छागेन पयसा सचौद्रा रक्तनाशनीं ।

मञ्जिष्ठां सारिवां लोभं पद्मकं कुमुदोत्पलं ॥

पिवेत्पद्माश्च दुग्धेन ह्यग्निमासृक्प्रशान्तये ।

शर्करोत्पललोभाणि समद्वा मधुरन्तिलाः ॥

तिलामोचरसा लोभं तथैव मधुकोत्पलं ।

कच्छुरा तिलकल्काश्च योगाद्यत्वार एव तु ॥

आजेन पयसा पेयाः सरक्ते मधुसंयुताः ।

द्रवे सरक्ते स्रवति बालविल्वं सफाणितं ॥

सचौद्रतैलं प्रागेव लिङ्गादाशु हितं हि तत् ।

कोशकारं घृते मृष्टं लाजचूर्णं सिता मधु ॥

समूलं रक्तपित्तात्यं लीढं हन्युदरामयं ।

विश्वमथं समधुकं शर्कराचौद्रसंयुतं ॥

तण्डुलानुयुतो योगः पित्तरक्तोत्थितं जयेत् ।

गुदपाके य उक्तास्तेऽपि विधयः स्मृताः ॥

हजायां वामशाम्यन्था पिच्छावस्तिर्हितो भवेत् ।

रक्तविड्दोषवज्जलं दीप्ताग्निर्थाऽतिमार्यते ॥

विडङ्गजिफेलाकृष्णाकषायैस्तं विरेचयेत् ।

अथवैरण्डसिद्धेन पयसा केवलेन वा ॥

यवागूर्भितरेत्तस्य वातघ्नैर्दीपनैः कृताः ।

दीप्ताग्निर्निःपुरीषो यः सार्यते फेणिलं शक्यत् ॥

स पिवेत्फाणितं शुण्ठीदधितैलपयोधृतं ।

स्त्रिचानि गुडतैलाभ्यां भक्षयेद्ददराणि च ॥

सुस्त्रिचान् पिष्टवद्वापि समं विल्वशलाटुभिः ।

दध्नीपयुञ्ज क्लृप्ताघान् येतामनुपिवेत्सुरां ॥

अशमांसं ससधिरं समङ्गां सघृतं दधि ।

खादेदिषाण्य सेवेत मृदन्नं शक्यतः क्षये ॥

संस्कृतो यमके माययवकोलरसः शुभः ।

भोजनार्थं च दातव्यो दधिदाडिमसार्धितः ॥

विडं विल्वशलाटूनि नागरं चाश्वपेषितं ।

दध्नः सरथ यमके भृष्टो वर्षः क्षये हितः ॥

सशूलं क्षीणवर्धो यो दीप्ताग्निरतिसार्यते ।

स पिवेद्दीपनैर्युक्तं सर्पिस्सङ्गाहकैः सह ॥

वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।

प्रवाहमाणस्य मुकुर्मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

प्रवाहिका प्रातस्तृता सशूला पित्तासदाहा सकृत् कफाच ।

सशोणिता शोणितसम्भवास्तृताः स्नेहहृत्प्रभवा मतास्तु ॥

तासामतीसारंवदादिशेषलिङ्गं क्रमंचामविपक्वताञ्च ।

न शान्तिमायाति विलङ्घनैर्यो योगैरुदीर्घा यदि पाचनैर्ध्वा ॥

ताः क्षीरमेवाशु शृतं निहन्ति तैलं तिलाः पिच्छिलस्तथय ।

आर्द्रैः कुपैः संपरिवेष्टितानि वृन्तान्यथाङ्गानि हि शाल्मलीनां ॥

पक्वानि सम्यक्पुष्टपाकयोगेनापोध्य तेभ्यो रसमाददीत ॥
 क्षीरं शृतं तैलद्विविधमिदं कल्केन यष्टोमधुक्तस्य वापि ।
 वस्तिं विदध्याद्विषगप्रमत्तः प्रवाहिकामूत्रपुरीषसङ्गे ॥
 दिपञ्चमूलोक्तयितेन शूले प्रवाहमाणस्य समाचिक्रेण ।
 क्षीरेण चास्यापनमय्यमुकं तैलेन युञ्ज्यादनुवासनं च ॥
 वातघ्नस्यैव लवणेषु चैव तैलं च सिद्धं हिनसन्नपाने ।
 लोभं विडं विक्लवलाटुचैव लिङ्गाच्च तैलेन कटु चिकारं ॥
 दध्ना ससारेण समाचिक्रेण भुञ्जीत निःसारकपीडितस्तु ।
 सुतप्तकुप्यकथितेन वापि क्षीरेण शीतेन मधुशुतेन ॥
 शूलार्द्रितो घ्रापविदारिगन्धामिद्धेन दुग्धेन हिताय भोज्यः ।
 वातघ्नसंघाहकदीपनोद्यैः कृतानुरभास्याण्युपभोजयेच्च ॥
 खादेष मत्स्यान् रसमाप्नुयाच्च वातघ्नसिद्धं मधुतं सतैलं ।
 रणाद्यजानान्तु वटप्रवालेः सिद्धानि सार्द्धं विषितानि खादेत् ॥
 मेध्यस्य सिद्धं कथं वापि रक्तं वस्तस्य दध्ना घृततैलयुक्तं ।
 खादेत्प्रयुक्तैः शिखिलावजैश्च भुञ्जीत यूपैर्हृदिभिश्च मुखैः ॥
 मापान् सुसिद्धान् घृतमण्डयुक्तान् खादेष दध्ना मरिचापदंशान् ॥
 महारजे मूत्रलेप्से भिषग्वस्तिं प्रदाययेत् ।
 पयोमधुघृतोन्मिश्रं मधुकोत्पलसार्धितं ॥
 स वस्तिः शमयेत्तस्य रक्तं दाहमथो ज्वरं ।
 मधुरौषधसिद्धञ्च हितं तत्त्वानुवासनं ॥
 रात्रावर्द्धनि वा नित्यं रुजांता यो भवेन्नरः ।

अथ जाते भवेज्जन्तुः शून्यपादकरः क्षयः ।
 पर्वरुग्लान्धट्कृदिं रुरारे चकदाहवाग् ॥
 उद्भिरेष्कु कनिकाश्चलोहधूमामगन्धिकं ।
 ऽसेकमुखवैरस्यतमकारुचिपीडितः ॥
 वाताच्छूलाधिकैः पादुहत्पार्श्वोदरमलैः ॥
 पित्तासदादेर्गुरुभिः कफाक्षिभिस्त्रिलक्षणेः ।
 दोषवर्णनखंस्तददिमूदनयगाननैः ॥
 चत्पाण्डुरगुल्माग्रं शोहाग्रङ्गी च मानवः ।
 यथादोषोऽप्ययन्तस्य विशुद्धस्य यथाक्रमं ॥
 पेयादिं वितरेत्सम्यग्दोऽनोयोपसम्भृतं ।
 ततः पाचनसङ्गाक्षिदीपनीयगन्धयं ॥
 पिवेत्प्रातःसुरारिष्टक्षेहमूत्रसुखाम्बुभिः ।
 तन्नेण वाय तक्रं वा केवलं हितमुप्यते ॥
 कृमिगुल्मोदराग्नीः क्रियाद्यावावचारयेत् ॥
 जूर्णं क्षिप्वादिकं चान घृतं वा शीदमाग्रनं ।
 क्लृप्तान मगधादेय चाङ्गेरोस्त्ररेसेन वा ॥
 चतुर्गुणेन दूषा च घृतं सिद्धं हितं भवेत् ।
 सर्व्वथा दीपनं सर्व्वं ग्रहणैरोगिणं हितं ॥
 घ्नरादीनविरोधाच्च साधयेत्सैत्थिकित्तितैः ।

॥ एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः शोषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।

दुर्बिज्ञेयो दुर्निवारः शोषो व्याधिर्महाबलः ॥

संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ।

क्रियाचयकरत्वाच्च चय इत्युच्यते पुनः ॥

राज्यशून्यमसौ यस्मादभूदेव क्लिष्टामयः ।

तस्मात्तं राज्यञ्चेति केचिदाज्जर्म्भनीपियः ॥

सव्यसैर्जायते दोषैरिति केचिददन्ति हि ।

एकादशानामेकस्मिन् सान्निध्यात्तन्त्रयुक्तिनः ॥

क्रियाणां चाविभागेन प्रागेवेत्यादमेन च ।

एक एवमतः शोषः सन्निपातात्मको ह्यतः ॥

उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि ।

चयादेगप्रतीघाताद्यायामादिसमाग्रतात् ॥

जायते कुपितैर्द्वैविध्याप्रदेहस्य देहिमः ।

कफप्रधानैर्दोषैर्हि रुद्धेषु रसवत्तमसु ॥

अतिव्यवाधिनावापि शोषे रेतस्त्रयन्तरा ।

शोयन्ते धातवः सर्वे ततः श्लथ्यन्ति मानवः ॥

भक्तदोषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनं ।

स्वरभेदश्च जायन्ते षड्रूपे राज्यक्षणि ॥

स्वरभेदाऽनिलाच्छूलं सङ्कोचस्यांसपार्श्वयोः ।

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥
 शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
 कासः कण्ठस्य चोर्ध्वं सो विज्ञेयः कफोपतः ॥
 एकादशभिरेतैर्वा षड्विंशतिर्वापि समन्वितं ।
 कासातीक्ष्णपाश्यान्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः ॥
 त्रिभिर्वा षोडशितं लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः ।
 जङ्घाच्छापादिर्न जन्तुनिच्छन् सुविपुलं यशः ॥
 व्याधयोक्तस्य विव्यय्यायामाध्यापवासतः ।
 प्रणोतः चतपीडाभ्यां शोषानन्ये वदन्ति हि ॥
 व्याधयोपः शुक्रस्य चयलिङ्गैरुपद्रुतः ।
 पाण्डुदेहो यथा पूर्व्यं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥
 प्रधानशीलः सस्ताङ्गः शोकशोथपि तादृशः ।
 विना शुक्रक्षयकृतैर्बिभ्रारैरभिसञ्चितः ॥
 जराशोषो ह्यशो मन्दस्वल्पबुद्धिवलेन्द्रियः ।
 श्वसनोऽरुचिमान् भिन्नकोष्ठपाचहतस्वरः ॥
 क्षीयति श्लेष्मणा क्षीमं तथैवारतिपीडितः ।
 सम्प्रसृतास्यनासाधः शुष्करूक्षमलङ्कविः ॥
 अध्वप्रशोषो सस्ताङ्गः संमृष्टपरुषच्छविः ।
 प्रसृप्तगात्रावयवः शुष्ककोमलगन्ताननः ॥
 व्याधामशोषो भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
 उत्पद्यतेर्भिज्ञैः संयुक्तश्च क्षतादिना ॥

रक्तचयाद्देनाभिस्तथैवाहारयन्त्रशान् ।
 व्रणितस्य भवेच्छोषः सचामाध्यतमस्त्वतः ॥
 ध्यायामभाराध्ययनैरभिघातातिभैद्युनैः ।
 कर्मणा चाप्युरस्त्रेण वचो यस्य विदारितं ॥
 तस्योरसि क्षते रक्तं पूयः सेष्मा च गच्छति ।
 कासमानञ्छर्दयेष पीतरक्तासिगारुणं ॥
 सन्तप्तवशा. धोऽत्यर्थं दूयनात्परिताम्यति ।
 दुर्गन्धयदनोच्छ्वासो भिन्नवर्णस्वरो नरः ॥
 केषाञ्चिदेव शोषो हि कारणैर्भेदमागतः ।
 न तत्र दोषलिङ्गानां समन्तानां निपातनं ॥
 क्षयाएव हि ते ज्ञेयाः प्रत्येकं धातुसंक्षयात् ।
 चिकित्सितं तु तेषां हि प्रागुक्ते धातुसंक्षये ॥
 श्वासाङ्गसादकफसंक्षवतालुशोष
 ञ्छर्द्यग्निसादमदपीगसकासनिद्राः ।
 शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः ।
 शुक्लेक्षणे भवति मांसपरो रिरंसुः ॥
 खप्रेषु काकश्लेष्मकगन्धकिनीलकण्ठ
 गृध्रास्तथैव कपयः ह्यकलासकाश्च ।
 तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्ये
 च्छुष्कांस्तारुन्पवनधूमदवादितान्च ॥
 महाशनं चीयमात्मनोऽसारनिजोडितं ।

शूनममुष्कोदरं चैव यस्मिंश्च परिवर्जयेत् ॥

उपाचरेदात्मवन्तं दोषाग्निमऊग्रं नवं ।

स्थिरादिवर्गसिद्धेन घृतेनाजाविकेन च ॥

स्निग्धस्य मृदुकर्तव्यमूर्द्धञ्चाधस्य शोधनं ।

आस्यापनं तथाकार्थं शिरसस्य निरेचनं ॥

यवगोधूमग्रान्नीस्य रश्मिर्भुञ्जीत शोधितः ।

दृढेऽग्नौ वृंहयेच्चापि निवृत्तोपद्रवं नरं ॥

अथायशोपिणं प्रायो भजन्ते वातजा गदाः ।

वृंहणीयो विधिलभ्यै हित, स्निग्धेऽग्निनापहः ॥

कान्तानुनूक्तान्कुष्ठान् पिलाङ्गान् गण्डूपदान् व्यालविशेषयाम्बुन् ।

गृध्रांश्च दद्याद्विधिः प्रकारैः समैश्चानुसर्पयतैर्नष्टृष्टान् ॥

देयानि मांसानि च जाङ्गलानि मुद्गाढकोष्ठपरसाश्च दद्याः ॥

रुरोद्गनागायतरायजानि देयानि मांसानि सुकल्पितानि ।

मांसोपदंष्ट्रांश्च पिवेदरिष्टाग्नाध्वीकघुक्ता मदिराश्च सेव्याः ॥

अर्कामृताक्षारजलोपितेभ्य, कृत्वा यवेभ्यो विविधांश्च भक्ष्यान् ।

स्यादेत् पिवेत्तर्पिरजाविकं वा कृशो यवाग्वा सप्त भक्तकाले ॥

गर्भिर्मधुर्भां चिकटु प्रलिद्याद्ययाविडङ्गोपहितं चयान्तं ।

मांसादमांसेषु घृतञ्च सिद्धं शोषापहं चोद्गुणममेतं ॥

द्राक्षासितामागविराक्लेहः सक्षोद्रतैलः चयरोगवातो ।

घृतेन चाजेन समाक्षिप्तेन तुरङ्गगन्धातिलमापचूर्णं ॥

भित्तायगन्धामगधोद्धवानां चूर्णं घृतं चोद्गुणं प्रलिद्यात् ।

क्षीरं पिबेदाप्यथ वाजिगन्धाविपकमेवं लभते च पुष्टिं ॥
 तदुत्थितं क्षीरघृतं सिताब्धं प्रातः पिबेदाय पयोऽनुपानं ।
 उत्सादने चापि तुरगद्वगन्धा योज्या यवाद्यैव पुनर्नवे च ॥
 कृत्स्ने वृषे तत्कुसुमैश्च सिद्धं सर्पिः पिबेत्तौद्रयुतं क्षिताशो ।
 यक्ष्माणमेतत्प्रबलञ्च काशं श्वासञ्च हन्यादपि पाण्डुताञ्च ॥
 शङ्खद्रसा गोऽश्वगजाथजानां कायामिताद्यापि तैश्च भागैः ।
 मूर्ध्नाहरिद्राखदिरद्रुमाणां क्षीरस्य भागस्तूपरो घृतस्य ॥
 भागान् दशैवान् विपचेद्विधिशो दत्त्वा चित्रगं मधुरञ्च कृत्स्नं ।
 कटुत्रिकैश्चैव समद्रुदाहं घृतेऽस्मिन् यक्ष्मनिवारणाय ॥
 द्वे पञ्चमूल्यौ वरणं करञ्जं भस्मातकं विल्वपुनर्नवे च ।
 यवान्कुलत्थाम्बदराणि भागी पाठां ऊताग्रं समक्षोक्तद्वयं ॥
 कृत्वा कषायं विपचेद्भि तस्य पङ्क्तिर्हि पाचैर्घृतपाचमेकं ।
 कोपं महावृक्षपयोऽभयाञ्च चयं सुराख्यं लवणोत्तमञ्च ।
 एतद्भि शोथं जठराणि चैव हन्यात्प्रमेहांश्च महानिलेन ॥
 गोश्वाथजेभैश्च खरोष्ट्रगजैः शङ्खद्रसक्षीररसचतोत्थैः ।
 द्राक्षाश्वगन्धामगधासिनाभिः सिद्धं घृतं यक्ष्मविकारहारि ॥
 शलाजमोदामलकामथाक्षगायव्यरिष्टासनशालमारान् ॥
 विडङ्गभस्मातकचित्रकोयाकटुत्रिकाभोदसुराष्ट्रजैश्च ।
 पक्त्वा जले तेन पचेद्विषर्पिस्तस्मिन् सुसिद्धे लवणारिते च ॥
 त्रिंशत्पलान्यत्र सितोपलाया दत्त्वा तुगाक्षीरिपलानि षट्च ।
 प्रस्ये घृतस्य द्विगुणञ्च दद्यात्तौद्रं ततो मन्दहतं विदध्यात् ॥

पलं पलं प्रातरतः प्रलिङ्घ्यात्पश्चात्पिबेत्क्षीरमतन्त्रितश्च ।
 एतद्धि मेध्यं परमं पवित्रं चतुष्यमायुष्यमयो यशसं ॥
 यत्क्ष्माणमाशु व्यपहन्ति चैतत्पाण्ड्यामयश्चैव भगन्दरश्च ।
 श्यासश्च हन्ति स्वरभेदकाचक्षत्क्षीहगुल्माग्रद्वणीगदांश्च ॥
 न चात्र किञ्चित्परिवर्जनीयं रसायनैश्चतदुपास्यमानं ।
 शीघ्रोदरोक्तं विहितं च सर्पिंस्त्रीण्येव चान्यानि हितानि चात्र ॥
 उपद्रवाश्च स्वरवैकल्यादीन् जयेद्यथार्थं प्रममीक्ष्य शार्थं ।
 अजाग्रदस्मूत्रपयोघृतामृक्कृन्नासक्तयानि प्रतिसेवमानः ॥
 स्नानादिनानाविधिना जहाति माषादशेषं नियमेन शैषं ।
 रसोनयोगं विधिवत्स्नयान्नः क्षीरेण वा मागयलाप्रयोगं ॥
 सेवेत वा मागधिकाविधानं तद्योपयोगं जतुनोऽग्नजस्र ।
 शोकेन स्त्रियं क्रोधमस्रयनञ्च त्यजेदुदागन्विषयान्भोजत ॥
 वैद्यान् द्विजाती स्त्रिदशां गुह्यं वाचस्प पुण्याः शृणुयाद्विजैभ्यः ।

॥ द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो गुल्मप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 यथोक्तैः कोपनेर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः ।
 जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥
 हृदस्थोरन्तरे मन्विः सञ्चारी यदि वाचलः ।
 चयापचयान्नुत्तः स गुल्म इति कीर्तितः ॥
 पञ्च गुल्माद्या नृणां दार्ढ्यं रक्षाभिभवस्तथः ।

कुपितानिलमूलत्वाद्भूढमूलोदयादपि ॥
 गुल्मवद्वा विशालत्वाद्गुल्म इत्यभिधीयते ।
 य यस्मादात्मनि चयं गच्छत्यण्डिव बुद्धुदः ॥
 अन्तःसरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ।
 य यस्मैर्जायते दोषैः समस्मैरपि वोश्चित्तैः ॥
 पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ।
 सदनं मन्दता वज्जेराटोपोऽन्वविक्रान्तं ॥
 विष्णुवानिलवद्गन्ध सौहित्यासहता तथा ।
 द्वेषोऽने वायुरुर्द्ध्वं च पूर्वरूपेषु गुल्मिनां ॥

चक्षुश्चिह्नं मुखकण्ठशोषो वायोन्निरोधो विषमाग्निता च ।
 ते तं विकाराः पचनात्मकाश्च भवन्ति गुल्मोऽनिलसंभवे तु ॥
 स्नेहज्वराक्षारविदाहदाहासृणाङ्गरागः कटुवन्नाता च ।
 पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे ॥
 सौमित्रमन्त्रेऽवचिरङ्गसादंश्चदिःप्रसेको मधुरास्यता च ।
 कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि भवन्ति गुल्मे कफसंभवे तु ॥
 सर्व्वात्मकः सर्व्वविकारयुक्तः सोऽसाध्य उक्तः, चतस्रश्च वक्ष्ये ।
 भवप्रसूताऽहितभोजना या याचामर्गनं विष्टजेदृतौ वा ॥
 वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं स्रज्जं सदार्हं ।
 पित्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणं चाप्यपरं निबोध ॥
 न स्पन्दते नेदरमेति दृष्टिं भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनां ।
 तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्यमसृग्भावं गुल्ममुग्रन्ति तज्ज्ञाः ॥

वातगुल्मादितं स्निग्धं शुक्रं स्नेहविरेचनैः ।
 उपाचरेद्यथाकालं निरुद्धैः सानुवासनैः ॥
 पित्तगुल्मादितं स्निग्धं काकोल्यादिघृतेन तु ।
 विरिक्तं मधुरैर्यौगैर्निरुद्धैः समुपाचरेत् ॥
 श्लेष्मगुल्मादितं स्निग्धं पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
 तोक्ष्णैर्विरिक्तं तद्रूपैर्निरुद्धैः समुपाचरेत् ॥
 सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
 पित्तवद्भक्तगुल्मिन्या नार्य्याः कार्य्यः क्रियाविधिः
 विधेयमपरं चास्याः षट्पण रक्तविभेदनं ।
 पलाशभस्मतोयेन सिंहं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥
 दद्यादुत्तरवस्तिष्ठ पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
 लणैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरो हितः ॥
 आनूपौदकमज्जानो वसा तैलं घृतं दधि ।
 विपक्वमेकतः शस्तं वातगुल्मेऽनुवासनं ॥
 छाङ्गलैकग्रफानान्नु वसा सर्पिंश्च पैत्तिके ।
 तैलं जाङ्गलमज्जान एव गुल्मे कफोत्थिते ॥
 धात्रीफलानां स्तरसे षडङ्गं विपचेद्भृतं ।
 शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं वातगुल्मिने ।
 चिचकयोपसिन्धूत्यष्ट्योकाचवदाडिभौ ।
 दीपकयन्त्रिकाजोजीह्वुपाधान्यकैः समैः ॥
 दध्मारनालवदरमूत्रकस्तुरैर्भृतं ।

तत्पित्रेदातगुल्याग्रिदैर्बल्याटोपशूलनुत् ॥
 हिङ्गुभौवर्धलाजाजीविडदाडिमदीपकैः ।
 पुष्करव्योषधान्यास्रवेतसत्तारचिवकैः ॥
 शटीवचाजगन्धेलासुरभैय विपाचितं ।
 शूलानाहहरं सर्पिर्दध्ना च निलगुलिनां ॥
 विडदाडिमसिन्धूत्यज्जतभुग्थोपजीरकैः ।
 हिङ्गुभौवर्धलचारुम्बुलास्त्रास्रवेतसैः ॥
 वोजपूररसोभेत् सर्पिर्दविचतुर्गुणं ।
 आधितं दाधिकं नाम गुल्मघृत्तोदशूलजित् ॥
 रसोनस्त्ररसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितं ।
 सुरारनालदध्यक्षमूलकस्त्ररसैः सह ॥
 व्यापदाडिमवृत्तास्त्रयत्राणीचयभैन्धवैः ॥
 हिंमस्त्ररेतसाजाजीदीपकैश्च समांशिकैः ।
 सिद्धद्रुह्मयक्ष्णैः शोषोन्मादचयज्वरान् ॥
 फासपसारमन्दाग्रिप्रोदशूलानिनाञ्जयेत् ।
 दधिभौवीरकं सर्पिः काथो मुद्गकुलत्यजा ॥
 पञ्चाढकानि विषचेदावाप्य द्विपलान्यथ ।
 सौवर्धलं खर्जिकाश्च देवदार्यय भैन्धवं ॥
 त्रातगुल्यापहं सर्पिरेतद्दीपन्मेव च ।
 द्रवणमूलकपाथे तु जीवनीधैः पचेदृतं ॥
 नस्योधादिगणे वापि गणे वाप्युत्पन्नादिके ।

रक्तपित्तात्यन्तं घ्नन्ति घृतान्येनान्यसंग्रथं ॥
 आरम्भधादौ विपचेद्दीपनीययुतं घृतं ।
 क्षारदर्शं पचेच्चान्यत्पचेन्मूत्रगणेऽपरं ॥
 घ्नन्ति गुल्मं कफोद्भूतं घृतान्येतान्यसंग्रथं ।
 यथादोषोच्छ्रयश्चापि चिकित्सेत्साम्निपातिकं ॥
 चूर्णं हिंम्वादिकं वापि घृतं वा शीघ्रनाशनं ।
 पिवेद्गुल्मापहं काले सर्पिस्तैस्त्वक्मेव वा ॥
 तिष्ठेच्चुरकपालाग्रसार्धपं यवनालर्जं ।
 भस्म मूलकजश्चापि गोजाविखरहस्तिनां ॥
 मूत्रेण महिषीणाञ्च पालिकैश्चावचूर्णितैः ।
 क्षुद्रसैन्धवयव्याक्रनांगरकमिघातिभिः ॥
 राजमौदैश्च दशभिः सामुद्राञ्च पलेयुतं ।
 अथः पात्रेऽग्निनाल्येन पक्त्वा छेद्यमथोद्धरेत् ॥
 तस्य मात्रां पिवेद्भ्रा सुरया सर्पिर्वापि वा ।
 धाम्यास्त्रेणोष्णतोचेन कैलत्थेन रश्मेन वा ॥
 गुल्मं वातविकाराञ्च चारोऽयं हृन्द्यसंग्रथं ।
 खर्जिकाकुष्ठसहितः चारः केतकजोऽपि वा ॥
 तैलेन शमयेत्पोतो गुल्मं यवनसम्भवं ।
 पोतं सुखाम्बुना वापि खर्जिकाकुष्ठसैन्धवं ॥
 दृन्दीकमुखूकञ्च वर्षाभृष्टद्वतोदयं ।
 चिचकञ्च जलद्रेणि पक्त्वापादावभेषितं ॥

मागधीचित्रकचौद्रलिप्ते कुम्भे निधापयेत् ।

मधुनः प्रस्यमावाप्य पथ्याचूर्णाद्धिसंयुतं ॥

तुषोपितं दशाहन्तु जीर्णभक्तः पिवेन्नरः ।

२. अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकं ॥

पाठाः निकुम्भरजनीचिकटुत्रिफलाग्निकं ।

सवर्णं वृषबीजञ्च तुल्यं न्यादमत्रं गुडं ॥

पथ्याभिः सहितं चूर्णं गवां मूत्रयुतं पचेत् ।

गुटिकास्तदानीमूर्तं कृत्वा खादेदभुक्तवान् ॥

गुल्मशोधाग्निमादांस्ता नाभेयधुरयेपतः ।

हृद्गेगं ग्रहणीदोषं पाण्डुरोगञ्च दारुणं ।

समूले मोक्षतस्यन्दे दाहपाकहृण्डिते ।

गुल्मे रक्तं जैत्राकोभिः विरामोक्षेण वा हरेत् ॥

सुसोप्या जाड्वरसाः सुस्निग्धां व्यक्तैश्चवाः ।

कटुद्विक्रममायुक्ता हिताः पाने च गुल्मिनां ॥

पेया घातहरैः सिद्धाः कौमृत्याः संस्त्रुता रसाः ।

रुसाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥

मद्वर्षोऽनितानान्तु मारिकं घोरमिष्यते ।

कुम्भोपिण्डेष्टकास्त्रेदाग्कारयेत्कुम्भेभिर्यक् ॥

गुल्मिनः सर्व्वेवाक्ता दुर्धरेष्यतमा मृगं ।

अतयेतांस्तु सुस्निग्धान्धंसनेनापपादयेत् ॥

विनिपनाभ्यञ्जनानि तथा मंदहनानि च ।

उपनाहाद्य कर्त्तव्याः सुखोष्णा शाल्वैशादयः ॥
 उदरोक्ता नि सर्प्या वि चूर्णवर्त्तिक्रियास्तथा ।
 सवणानि च योज्यानि यान्युक्तान्युदरामये ॥
 वातवच्चानिरोधे तु सामुद्राहकसर्पपैः ।
 छत्वा पायौ विधातव्या वर्त्तयो मरिचोत्तराः ॥
 दन्तोच्चिचकमूलेषु तथा वातहरेषु च ।
 पुण्यादरिष्टान् सर्वांश्च सूत्रस्थानि यथेरितान् ॥
 खादेद्वायुदुरान् मृष्टान् पूतोक्तमृषष्टजान् ।
 उर्ध्ववातमनुष्यश्च गुल्मिनं न निरुहयेत् ॥
 पिवेत्तृष्टागरं वा सगुडां वा हरीतकी ।
 गुग्गुलुं तृष्टां दन्तीं द्रवन्तीं धैन्धवं वचां ॥
 मूत्रवद्य पयोद्राचारसैर्षीक्ष्य बलावलं ॥
 शयं पीनूनि पिष्टानि पिवेत्सलवणानि ॥ ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचिचकसैर्भ्यः ॥
 युक्ता हन्ति सुरा गुल्मं शीघ्रं काले प्रयोजिता ।
 बद्धविष्णारुतो गुल्मो भुञ्जीत पयसा यवान् ॥
 तुल्यमापान्वा यज्जलेहान् भक्षयेच्चवणात्तरान् ।

अथास्त्रोपद्रवः शूलं कथञ्चिदुपजायते ॥

शूलं निखानितमिव सुखं येन त वेद्यते ।
 तत्र दिप्तसूत्रसंरोधः क्षुब्धोच्छ्वासः स्थिराङ्गता ॥
 तृष्णा दाहो भ्रमोऽचक्षुः विदग्धपरिद्वेष्टता ॥

रोमहर्षोऽसचिच्छदिभुंकटद्विज्जंठाङ्गता ॥
 काष्ठादिभिर्विषासह्यं मिश्रैर्वा वीक्ष्य येजयेत् ।
 पथोन्नितवसं चारं हिजुतुमुसपौष्करं ॥
 यन्नान्यथ हरिद्रा च विडङ्गान्यध्वेतसं ।
 विदारो त्रिफला भोर शृङ्गाटो गुडशर्करा ॥
 काश्मरीफलपथ्याऽपपुष्पकहिमानि च ।
 षड्ग्रन्थातिविषादारुपथ्यामरिषट्चक्रान् ॥
 क्षणामूलकचयश्च नागरचारत्रिवक्रान् ।
 उष्णाश्वकाञ्जिकचोरतैवि श्लोकसंमोपनात् ॥
 यथाक्रमं विमिश्राय दम्भे सर्वान् सृज्यते ।
 तथैव सेकावगाहप्रदेहाभ्यङ्गभोजनं ॥
 त्रिमिरोदकपूर्णाणां भाजनानाञ्च धारणं ।
 वसनोश्मर्दनस्नानदहनचपणक्रियाः ॥
 खेदादिश्च क्रमं सर्वान् विशेषेणोपदिश्यते ।
 वक्षुरं मूलकं मत्स्यान् शूष्कशकानि वैदले ।
 न खादेदालुकद्रुक्षो मधुराणि फलानि च ॥
 विना गुल्मेन यश्चूले गुल्मस्थानेषु जायते ।
 निदानं तस्य वक्ष्यामि रूपञ्च सचिकित्सितं ॥
 वातमूत्रपुरीषाणां विषहादतिभोजनात् ।
 अजीर्णाध्यग्रनायासविरुद्धान्नोपसेवनात् ॥
 यानीयपानास्तुक्काले विरुढानाञ्च सेवनात् ।

पिष्टान्मृदुष्कमांसानामुपयोगान्तथैव च ॥

एवंविधानां द्रव्याणामन्येषां चापसेवनात् ।

वायुः प्रकुपितः कोष्ठे शूलं सञ्जनयेद्भृशं ॥

निरुच्छासो भवेत्तेन वेदनापीडितो नरः ।

शङ्खुस्फोटनवत्तस्य यस्मात्तोमाश्च वेदनाः ॥

शूलासक्तस्य लक्ष्यन्ते तस्माच्छूलमिहोच्यते ।

निराहारस्य यस्यैव तीव्रं शूलमुदीर्यते ॥

प्रसाधगात्रो भवति छिद्रेणोच्छसितीव च ।

वातमूत्रपुरीषाणि छिद्रेण कुरुते नरः ॥

एतैर्लिङ्गैर्बिजानीयाच्छूलं वातसमुद्भवं ।

दृष्ट्वा दाहो मृदो मूर्च्छा तीव्रं शूलं तथैव च ॥

शीताभिक्रामो भवति शीतेनैव प्रशाम्यति ।

एतैर्लिङ्गैर्बिजानीयाच्छूलमपि तसमुद्भवं ॥

शूलेनोत्पीड्यमानस्य हस्तास उपजायते ।

अतीव पूर्णकोष्ठत्वं तथैव गुरुगात्रता ॥

एतच्छूलसमुत्थस्य शूलस्रोतं निदर्शनं ।

सर्वाणि द्रष्टुं रूपाणि निर्दिशेत्सान्निपातिकं ॥

सन्निपातसमुत्थानमसाध्यं तं विनिर्दिशेत् ।

शूलानां लक्षणं प्रोक्तं चिकित्सां च निबोध मे ॥

आशुकारी हि पवनस्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।

तस्य शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः ॥

पायसैः कृशरापिण्डैः स्निग्धैर्वाविशितैर्हितः ।

दृष्टच्छाकेन वा स्निग्धमुष्णं भुञ्जीत भोजनं ॥

चिरवित्यादुरान् वापि तैलमृष्टांसु भक्षयेत् ।

वैद्यङ्गंश्च रसान् स्निग्धान् जाडून् गूलपीडितः ॥

अथालाभं निषेवेत मांसानि विलम्बायितां ।

सुरासौवीरकं भुक्तं मसृदश्चित्तया दधि ॥

सकाललवणं पेष्यं गृहे वातसमुद्भवे ।

कुलत्पयूषो युक्ताश्चो लावकीयूषसंछातः ॥

ससैन्धवः समरिषो वातगूलविनाशनः ।

विडङ्गं शिमुकम्पिलपय्याग्यामाश्रवेतसान् ॥

सुरसामथकर्षधं सौवर्चलसुतान्पिवेत् ॥

मघेन वातजं गृह्यं क्षिप्रमेव प्रशाम्बति ।

पृथ्वीकाजाजिचविकायवानोऽथोपशिक्षसा ॥

पिप्पल्यैः पिप्पलीमूलं सैन्धवं चेति चूर्षयेत् ।

तानि चूर्णानि पयसा पिवेत्काम्बलिकेन वा ॥

मध्वासवेन चुक्रेण सुरासौवीरकेण वा ।

अथ वै तानि चूर्णानि मातुनुद्गरसेन वा ॥

तथा वेदरयूषेण भावितानि पुन पुनः ।

तानि हिंगुप्रगाढानि मह शर्करया पिवेत् ॥

सह दाडिमसारेण वर्त्तिः कार्या भिषग्जिता

सर्विर्त्तिर्भातिकं गृह्यं क्षिप्रमेव व्यपोहति ॥

गुडतैलेन वा लीढा पीता मद्येन वा पुनः ।
 मुमुक्षाप्रभवे शूलैः सघ्नं सन्तर्पणं हितं ॥
 उष्णैः क्षीरैर्यवागूभिः स्निग्धैर्भासरसैस्तथा ।
 वातशूलैः समुत्पन्ने रूचं स्निग्धेन योजयेत् ॥
 सुसंस्कृताः प्रदेयाः सुधृतपूरा विशेषतः ।
 वारुणीश्च पिवेज्जन्तुस्तथा संपद्यते सुखी ॥
 एतद्वातसमुत्पत्त्यस्य शूलस्योक्तं चिकित्सितं ।

अथ पित्तसमुत्पत्त्यस्य क्रियां यच्छाम्यतः परं ।

स सुखं कर्दयित्वा तु पीत्वा शीतोदकं गरः ॥
 शीतलानि च सेवेत सर्वाण्युष्णानि वर्जयेत् ।
 मणिराजतताम्राणि भाजनानि च सर्वशः ॥
 वारिपूर्णानि तान्यस्य शूलस्योपरि निक्षिपेत् ।
 गुडशालियवाः क्षीरं सर्पिः पानं विरेचनं ॥
 जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनां ।
 रसान्सेवेत पित्तग्राम् पित्तलानि विवर्जयेत् ॥
 पालाशं धान्नं वापि पिवेद्युषं मशकरं ।
 परुषकाणि मृद्वीकाखर्जूरौदकजान्यपि ॥
 तत्पिवेच्छर्करायुक्तं पित्तशूलनिवारणं ॥
 अग्ने भुक्तमात्रे तु प्रकोपः क्षैणिकस्य च ॥
 वमनं कारयेत्तत्र पिप्पलीवारिणा भिषक् ।
 रूचः स्नेहः प्रयोज्यः स्यादन्याद्योष्णाः क्रिया हिताः ॥

पिप्पलीशृङ्गेरश्च श्लेष्मशूले भिषग्जितं ।

पाठां वचां त्रिकटुकं तथाच कटुकरोहिणीं ॥

चित्रकस्य च निर्युद्धं पित्रेद्युपं समार्ज्जितं ।

रुरण्डफलमूलानि मूलं गोक्षुरकस्य च ॥

शालपर्णी पृष्णिपर्णी वृद्धतो कण्डकारिकां ।

दद्याच्छृगालविनाशश्च सहदेवां तथैव च ॥

महासहं सुद्रसहं मूलक्षेपुरकस्य च ।

एतत्समृत्य सभारं जलद्रेषे विपाचयेत् ॥

चतुर्भागावशेषन्तु यवचारयुतं पिबेत् ॥

वातिकं पैत्तिकं वापि शैथिलिकं वाक्षिपातिकं ।

प्रसङ्गं नाशयेच्छूलं क्षिन्नाभ्रमिव मारुतः ॥

पिप्पल्याः सर्ज्जिकाचारो यवाक्षिचक्र एव च ।

श्लेष्मैव समानीय भस्म कुर्याद्विचक्षणः ॥

तदुष्णवारिणा पीतं श्लेष्मशूले भिषग्जितं ।

रुणद्धि मारुतं श्लेष्मा कुचिपार्थव्यवस्थितः ॥

स संशुद्धः करोत्याग्नौ भ्रानं गुडुगुडायनं ।

सूचोभिरिव निस्तोदः कृच्छेच्छासो तदा नरः ॥

नाश्रं वाञ्छति नो निद्रामुपैत्यसिन्निपोडितः ।

पार्थशूलः स विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः ॥

तत्र पुष्करमूतानि हिङ्गुमौवर्धनं विडं ।

सैन्धवं तुमुहपय्याधूर्ध्वं कृत्वा तु पाययेत् ॥

पार्श्वहृदस्तिशूलेषु यवक्वाथेन संयुतं ।
 सर्पिं शीहोदरोक्तं वा घृतं वा द्विगुसंयुतं ॥
 बीजपूरकसारं वा पयसा सह साधितं ।
 शरण्डतैलमथ वा मद्यमस्तुपयोऽरुमैः ॥
 भोजयेद्यापि पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ।
 प्रकुप्यति यदा कुक्षौ वर्जितामस्य मारुतः ॥
 तदास्य भोजने भुक्तं शोषस्तप्तं न पच्यते ।
 उच्छ्वसित्यामशक्तता शूलेनाहन्यते मुजः ॥
 नैवासने न शयने तिष्ठन्न लभते सुखं ।
 कुक्षिशूल इतिख्यातो वातादामसमुद्भवः ॥
 वमनं कारयेत्तत्र लङ्घयेद्वा यथावलं । -
 संसर्गपाचनं कुर्याद्द्वैर्दोषनिर्घृतैः ॥
 नागरं दोषकं चयं द्विगुसौवर्चलं विडं ।
 मातुलुङ्गाथ बीजानि तथा श्यामोद्वृकयोः ॥
 बृहत्याः कण्टकार्याश्च काचं शूलहरं प्रिवेत् ।
 वचा सौवर्चलं द्विगुं कुष्ठं सान्निविषाभया ॥
 कुटजस्य च बीजानि सद्यः शूलहराणि तु ।
 विरेचनं प्रयुञ्जीत ज्ञात्वा दोषवलावलं ॥
 खेहवस्त्रोन्निरुद्धांश्च कुर्याद्दोषनिवर्धनं ।
 उपनासां खेहसेका धान्याश्चपरिमेषनं ।
 कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रश्मिर्च्छितः ॥

हेदिस्यः कुरुते शूलमुच्छ्वासरोधकं प
 स हृच्छूल इति स्थातो रसमारुतसम्भवः
 तत्रापि कर्माभिहितं यदुक्तं हृदिकारिणो
 संरोधात्कुपितो वायुर्वस्तिमावृत्य तिष्ठति ॥
 वस्तिवंचणमाभीषु ततः शूलोऽन्य जायते ।

विमूचवातसंरोधो वस्तिशूलः स मारुतात् ॥
 नाभ्यो वंचणपार्श्वेषु कुक्षौ भेद्गन्तमर्दकः ।
 मूत्रमावृत्य गृह्णाति मूत्रशूलः स मारुतात् ॥
 वायुः प्रकुपितो यस्य रुचाहारस्य देहिनः ।
 मलं कण्ड्वि कोष्ठस्य मन्दीकृत्य तु पावकं ॥
 शूलं सञ्जनयंस्तीक्ष्णं श्रोतांश्चावृत्य तस्य हि ।
 दक्षिणं यदि वा वामं कुक्षिमादाय जायते ॥
 सर्वत्र वर्द्धिते क्षिप्रं शूलं तत्र संचोपवत् ।
 पिपासा वर्द्धिते तीव्रा भ्रमो मूर्च्छा च जायते ॥
 उच्चारितो मूचितश्च भ्रमश्चान्तिमधिगच्छति ।
 विट्शूलमेतज्जामीयास्त्रिपक्षपरमदारुणं ॥
 क्षिप्रं दोषहरं कार्यं भिषजा साधु जानता ।
 स्नेहनं वमनञ्चैव निरुह्य स्नेहवस्तयः ॥
 पूर्वादिष्टान्पाययेत् धोमान् कोष्ठविशोधनान् ।
 उदावर्तहराद्याश्च क्रियाः सर्वाः सुखावहाः ॥
 अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुतां गते ।

स्थिरोभूतं तु तत्कोष्ठे वायुरावृत्त्य तिष्ठति ॥
 अविपाकगतं क्षत्रं शूलं तीव्रं करोत्यति ।
 मूर्च्छाभानं विदाहश्च हृदुत्क्षेपो विलम्बिका ॥
 विरिच्यते हृदयति कम्पतेऽथ विमुह्यति ।
 चारायूष्णीनि गुटिकाः शम्यन्ते शूलनाशनाः ॥
 गुल्मावस्थाः क्रियाः कार्या यथातत्सर्वं शूलिना ।

॥ चिपत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अघातोऽद्वेगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 वेगाघातोऽप्यक्षुब्धश्चैरतिमात्रोपसेवितैः ।
 विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्यात्मैर्यापि भोजनैः ॥
 दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः ।
 कुम्भन्ति हृदये बाधां हृद्द्वेगं तं प्रवचते ॥
 चतुर्विधः स दोषैश्च पञ्चमः किमिभिराया ।
 पृथग्लिङ्गं प्रवक्ष्यामि चिकित्सितमनन्तरं ॥
 आयस्यते मासुतजे हृदयं तुद्यते तथा ।
 निर्भश्यते दीप्यते च स्फेद्यते पायतेऽपि च ॥
 दृष्टोपादाहृषादाः स्युः पैत्तिके हृदयक्रमः ।
 धूमापनश्च मूर्च्छा च श्वेदः शोषो मुषस्य च ॥
 गौरवं यफमंस्त्रावेऽहचिन्त्योऽग्निमादवं ।
 माधुष्यमपि चाद्रस्य मन्दाभावतते हृदि ॥

उत्क्रोशः शीतलं तोदः शुद्धो हृत्वासकस्तमः ।
 अरुचिः श्यावनेत्रलं शोथश्च कृमिजे भवेत् ॥
 भ्रमकृगौ सादशोषौ श्रेयास्तेषामुपद्रवाः ।
 कृमिजे कृमिजातीनां सैम्भिकीणाञ्च ये मताः ॥

वातोपसृष्टे हृदये वामयेत्तिग्ममातुरं ।

द्विपञ्चमूलकाथेन सस्नेहलवणेन तु ॥
 पिप्पलीलावचाङ्गिगुयवभस्मानि सैन्धवं ॥
 सौवर्चलमथो शुण्ठीमजमोदाञ्च चूर्णितं ।
 फलधान्यास्तकौलत्यदधिमद्यासवादिभिः ॥
 पाययेत् विशुद्धञ्च स्नेहेनान्यतमेन वा ।
 भोजयेज्जीर्णशाल्यन्नं जातुलैः सघृतैरसैः ॥
 वातप्रसिद्धं तैलञ्च दद्यादस्तिं प्रमाणतः ।
 श्रीपर्णामधुकचौद्रशीतोपलजलैर्बभेत् ॥

पित्तोपसृष्टे हृदये संवेत् मधुरैः शृतं ॥

घृतं कषायांशोदिष्टान् पित्तज्वरविनाशमान् ।
 द्रवस्य च रसैर्मुख्यैर्जातुलैः सघृतैर्भिषक् ॥
 सचौद्रं वितरेदस्तिं तैलं मधुकषाधितं ।
 वचानिम्बकषायाभ्यां वान्तं हृदि कफात्मके ।
 चूर्णन्तु पाययेत्तान् वातजे भोजयेच्च तं ।
 फलादिमथ मुस्तादिं त्रिफलां वा पित्रेक्षरः ॥
 श्यामादृक्कल्कयुतं घृतं वापि विरेचनं ।

बलातैलैर्विदध्याच्च वस्त्रं वस्त्रिविशारदः ।
 क्रिमिद्ध्रोगिणं स्निग्धं भोजयेत्पिशितौदनं ॥
 दध्ना वा पललोपेतं व्यहं पश्चादग्नेचयेत् ।
 सुगन्धिभिः सप्तवर्णैर्व्यागैः साजाजिष्णकरैः ॥
 विडङ्गगाढैर्धान्याच्च पाययेत्ताप्यतन्तरं ।
 हृदयस्याः पतन्त्येवमधस्तात्क्रमयो नृणां ॥
 । यवान्नं वितरेद्यास्य सविडङ्गमतः परं ।

॥ चतुस्रत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः पाण्डुरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

व्यवायमच्च लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णं ।
 निषेवमाणस्य विद्रव्यं रक्तं कुर्वन्ति दोषास्तच्चि पाण्डुभावं ॥
 पाण्ड्वामयोऽष्टाङ्गविधः प्रदिष्टः पृथक् समस्यैर्युगपच्च दोषैः ।
 सर्वेषु चैवैखिह पाण्डुभावो यतोऽधिकोऽतः खनु पाण्डुरोगः ॥
 त्वक्स्फोटनं शीवणमाचमादौ मृद्वक्षणे प्रेक्षणकुटशोधाः ।
 विष्णुचपीतत्वमयाविपाको भविष्यतमस्य पुरःपराणि ॥
 सकामलापालकिपाण्डुरोगः कुम्भाङ्गयो लाघरकोऽनघात्यः ।
 विभाष्यते सक्षणमस्य रुद्धं विबोध वक्ष्याम्यनुपूर्वशस्तत् ॥
 दृष्टोक्षणं रुष्णमिरावनद्धं तदर्णविष्णुचनमाननस्य ।
 वातेन पाण्डुं मनुजं व्यवसेद्युक्तं तथान्येनादुपद्रवेद्य ॥
 पीतेक्षणं पीतमिरावनद्धं तदर्णविष्णुचनमाननस्य ।

पित्तेन पाण्डुं मनुजं व्यवसेद्युक्तं तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥
 शुक्लेचणं शुक्लसिरावनद्धं तदर्णविष्णुवनखाननञ्च ।
 कफेन पाण्डुं मनुजं व्यवसेद्युक्तं तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥
 सर्वात्मके सर्वमिदं व्यवसेदत्स्यामि लिङ्गान्यय कामनायः ।
 यो ह्यामयान्ते सहस्राश्वमस्रमद्यादपय्यानि च तस्य पित्तं ॥
 करोति पाण्डुं वदनं विषेयान्नाश्रवत्वं प्रयमोदितं च ॥
 भेदस्तु तस्याः खलु कुम्भपाङ्कं शोफो महांसव च पर्वभेदः ।
 ज्वराङ्गमर्दभ्रमसादतद्भाचयान्वितो लाघरकोऽलसाण्यः ॥
 तं वतयित्ताभिपरीतलिङ्गं ह्यजोमक्तं नान वदन्ति तज्ज्ञाः ।
 उपद्रवास्तेष्वरुचिः पिपासा कर्दिर्ज्वरो मूर्च्छा रजाग्निषादः ॥
 शोफस्तथा कण्ठगतोऽयत्तलं मूर्च्छा क्लमो बलवपीडनञ्च ।
 साध्यन्तु पापङ्गामयिनं समोदयः क्षिप्रं घृतेनोर्द्धमधयः शुद्धं ॥
 सन्पादयेत् चोद्गृत्तमगाढैर्हरीतकीचूर्णयुतैः प्रयोगैः ।
 पिवेद्भृतं वा रजनीविपक्तं यत्नैकलं तैल्यक्रमेव वापि ॥
 विरेचनद्रव्यकृतं पिवेद्विद्योगाच्च वैरेचनिकान् घृतेन ।
 सूत्रे निकुम्भार्द्धफलं विपाच्य पिवेदभीक्ष्णं कुडवाद्धं मात्रं ।
 खादेद्गुडं वाप्यभयाविमिश्रमारग्वधादिकथितं पिवेदा ॥
 अथोरजोथोषविडङ्गचूर्णं लिङ्गाद्भूरिद्रां विफलाश्वितं वा ।
 सर्पिसंधुभ्यां विदधोत वापि शास्त्रप्रदर्शमिदितान्ययोगान् ॥
 हरेच्च दोषान् वज्रमोऽल्पमात्रान् शयेद्विदोषेष्वतिनिवृत्तेषु ।
 धात्रीफलानां त्रसमिचुजञ्च मन्यं पिवेत् चोद्गृत्तं हिताग्नी ॥

उभे वृहत्पैरजनें शुकाख्यां शुकादनीं चापि सकाकमाचीं ।
 आदानिविम्बीं सकदम्बपुष्पीं विपाच्य सर्पिर्विपचेत्कपाये ॥
 तत्पाण्डुतां हन्त्युपयुज्यमानं चीरेण वा मार्गाधकां यथाम्नि ।
 हितञ्च यष्टीमधुकं कपायं चूर्णे समं वा मधुनावलिद्धात् ॥
 गोमूत्रयुक्तं त्रिफलादलानां दत्वायसश्चूर्णमनल्पकालं ।
 प्रवालमुक्ताञ्जनशङ्खचूर्णं लिङ्घान्तथा काश्चगगैरिकेत्यं ॥
 आजं शकृदा कुडवप्रमाणं विडं हरिद्रालवणेत्तमश्च ।
 पृथक्पलांशानि समयमेतच्चूर्णं हिताग्नी मधुनावलिद्धात् ॥
 मण्डूरलोहाम्निविडङ्गपथ्याथोषांशकः सर्व्वसमानतायः ।
 मूत्रासुतोऽयं मधुनावलेहः पाण्ड्वामयं हन्त्यचिरेण घोरं ।
 विभोतकायोमलनागराणां चूर्णं तिलानाञ्च गुडय मुख्यः ।
 तक्रानुपानो वटकाप्रयुक्तः क्षिणोति घोरानपि पाण्डुरोगान् ॥
 सावैचलं हिङ्गुकिराततिक्तकलायमात्राणि सुखाम्बुना वा ।
 मूर्ध्नाहरिद्रामलकञ्च लिङ्घात्स्थितं गवां सप्त दिनानि भूव ।
 मूलं वलाचित्रकयोः पिवेद्वा पाण्ड्वामघातींऽक्षमभं हिताग्नी ॥
 सुखाम्बुना वा लवणेन तुल्यं शिषोः फलं चीरभुजोपयोज्यं ।
 न्यपोधवर्गस्य पिवेत् कपायं शीतं मिताक्षौद्रयुतं हिताग्नी ॥
 शालादिकं चाप्ययमारचूर्णं धात्रीफलं वा मधुनावलिद्धात् ॥
 विडङ्गमुक्त त्रिफलाजमेदपण्डपकृत्यापविनिर्दहन्त्यः ।
 चूर्णीकृता वा गुडशर्करेच तथैव सर्पिर्मधुनी शुभे च ॥
 सभारमेतदिपक्षेजिधाय सारोदके सारवतो गण्यः ।

जातञ्च लेहं मतिमान्विदित्वा निघापयेन्नोचकजे समुद्रे ॥
 हन्त्येष लेहः खलु पाण्डुरोगं समोथमुग्रामपि कामलाञ्च ।
 सशर्करा कामलिनां त्रिभण्डी हिता गवाची सगुडा च शुण्ठी ॥
 कालेयकेचापि घृतं विपक्वं दितं च तत्स्याद्रजनीविमिश्रं ।
 धातुं नदीजं जतुगैलजं वा कुम्भाक्षये मूत्रयुतं पिवेद्वा ॥
 मुत्रस्थितं सैन्धवसम्प्रयुक्तं मांसं पिवेद्वापि हि लोहकिट्टं ।
 दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्भलमायसंवा गोमूत्रनिर्व्वापितमष्टवारान् ॥
 विचूर्ण्य लोठं मधुनाचिरेण कुम्भाक्षयं पाण्डुगदं निहन्यात् ।
 सिन्धूद्भवं वाग्निसमं च कृत्वा शिला च मूत्रे सकृदेव तप्तं ॥
 लोहञ्च किट्टं बज्रमेव तप्त्वा निर्व्वाप्य मूत्रे बज्रमस्तथैव ।
 एकीकृतं गोजलपिष्टमेतदैकथ्यमावाप्य पचेदुखायां ॥
 यथा न दधेत् तथा विशुष्कं चूर्णीकृतं पेयमुदञ्चिता तत् ।
 तक्रौदनाग्नी विजयेत् रोगं पाण्डुं तथा दीपयतेऽनलञ्च ॥
 द्राक्षागुडुत्थामलकीरसैश्च सिद्धं घृतं लाघरकेहितञ्च ।
 गौडानरित्यान्मधुशर्कराश्च मृषासवान् चारुतांस्तथैव ।
 स्निग्धान् रसानामलकैरुपेतान् कोलाञ्चितान् वापि हि जाडलानां ॥
 सेवेत श्रेष्ठाभिहितान्श्च योगान् पाण्ड्वामथी शालियवांश्च नित्यं ॥
 श्वासातिसाराक्षिकामूर्च्छादृक्कृद्भिर्गुणज्वरशोफदाहान् ।
 तथा विपाकस्वरभेदसादान् जयेद्यथास्वप्नसमीक्ष्य शाल्यं ॥
 अन्तेषु शूनं परिहीनमर्धं स्थानं तथान्तेषु च मध्यशूनं ।

गुदेऽय श्लेफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यन्तमसंश्च कृत्स्नं ॥
 विवर्जयेत्पाण्डुकिनं यशोर्थं तथातीसारज्वरपीडितश्च ।

॥ पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातीरक्तपित्तप्रवेधं व्याख्यास्यामः ॥
 क्रोधशोकभयायासविरुद्धान्नातपानसाम् ।
 कट्वस्त्रलवणसारतोष्णेऽप्यातिविदाहिनः ॥
 नित्यमभ्यमतो दुष्टो रसः पित्तञ्च कोपयेत् ।
 विदग्धं खगुणैः पित्तं विदहत्याग्निं शोणितं ॥
 ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्द्धवाधो द्विधापिवा ।
 आमाशयाद्व्रजेदूर्द्धमधः पक्वाशयाद्व्रजेत् ।
 विदग्धयोर्द्वयोश्चापि द्विधाभागं प्रवर्त्तते ।
 केचित्सयकृतः शीघ्रः प्रवदन्यसृजोगतिं ॥
 ऊर्ध्वं माध्यमधोऽप्यमसाभ्यं युगपद्गतं ।
 मदनं शीतकामित्वं कण्ठधमायनं वमिः ॥
 सोऽहगन्धिय निश्वासो भवत्यग्निविविध्यति ।
 वाघ्राह्मन्चणैस्तस्य सङ्गादोषोऽस्त्रितीर्ष्विदुः ॥

दौर्ब्यन्यशामकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छाः
 भुक्ते चान्ने विदाहस्त्वधृतिरपि मदा ह्यतुन्या च पीडा ।
 दृष्ट्वा कण्ठस्य भेदः मिरसि च तपनं पूतिनिष्ठो वनश्च ॥

द्वेषो भक्तेऽविपाको विरतिरपि रते रक्तपित्तोपसर्गाः ॥

मांसप्रचालनाभं कथितमिव च यत्कर्द्दमाग्रेनिभं वा

मेदःपूयास्रकल्पं यद्यदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाम् ।

यत्कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकृष्णं यच्चोक्ता विकाराः

तदूर्जं रक्तपित्तं सुरपतिघनुषा- यच्च तुल्यं विभाति ॥

भादौ संध्याह्नमुद्रिकं यदसृग्बलिना यतः ।

तत्पाण्डुरहणीकुष्ठश्लेष्मगुल्मज्वरावहं ॥

अधः प्रवृत्तं वमनैर्हृद्भ्रमार्गं विरेचनैः ।

जयेदन्यतरच्चापि क्षीणस्य शमनैरसृक् ॥

अतिप्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ।

अक्षीणवलमांसाग्नेः कर्त्तव्यमपतर्पणं ॥

सहितस्य ततः पेयां विदध्यात्स्रस्वनष्टुलां ।

तर्पणं पाचनं लेहान् सर्प्याणि विविधामि च ॥

द्राक्षामधुककाग्न्यर्पितायुक्तं विरेचनं ।

यष्टीमधुकयुक्तं च स्रैष्ट्रं वमनं हितं ॥

पयानि शीतानि रसाश्च जाङ्गलाः सतीनयूपाश्च स्याद्विषष्टिकाः ।

पटोलशैलूसनिषण्णयूथिकावटातिमुक्तादुरसिन्दुवारजं ॥

हितश्च शाकं घृतसंस्कृतं सदा तथैव धात्रीफलदराडिमाञ्चितं ।

रसाश्च पारावतशङ्खकूर्मजास्तथा यवाग्रेऽभिहिता घृतोत्तराः ॥

सन्तानिकाद्योत्पलवर्गसाधिते क्षीरे प्रशस्ता मधुशर्करोत्तमाः ।

हिमाः प्रदेहा मधुशर्कराश्च ये घृतानि पथ्यानि च रक्तपित्तिनां ॥

मधुकशोभाञ्जनकोविदारजैः प्रियङ्गुकायाः कुसुमैश्च चूर्णितैः ।
 भिषग्विदध्याचतुरः समाचिकान् क्षिताय लेहानसृजः प्रशान्तये ।
 लिङ्गाच्च दूर्वावटजांश्च पल्लवान्मधुद्वितीयान् सितकर्णिकस्य च ।
 हितश्च खर्जूरफलं समाचिकं फलानिचान्यान्यपि तदुणान्यथ ॥

रक्तातिसारप्रोक्तांश्च योगानवापि योजयेत् ।

शुक्लेतुकाण्डमापोय्य नवे कुम्भे हिमाम्भसा ॥

योजयित्वा क्षिपेद्वाचावाकाशे सौत्पलन्तु तत् ।

प्रातः श्रुतं चौद्रयुतं पिवेच्छेणितपित्तवान् ॥

पिवेच्छीतकपाशं वा जम्ब्याम्राज्जुनसम्भवं ।

उडुम्बरफलं पिष्ट्वा पिवेत्तद्रसमेववा ॥

वपुषीमूलकं वा सघोद्रे तण्डुलाम्बुजा ।

पिवेदक्षसमं कर्कशं यष्टीमधुकमेव वा ॥

चन्दनं मधुकं रोध्रमेवमेवं समं पिवेत् ।

करञ्जवोजमेवं वा सिन्धौचौद्रयुतं पिवेत् ॥

मज्जानमिदङ्गुसैवं पिवेन्मधुकसंयुतं ।

सुखोष्णं लवणं वीजं कारञ्जन्दधिमस्तुभा ॥

पिवेद्वापि व्यहं मर्त्यारक्तपित्ताभिपीडितः ।

रक्तपित्तहराः शक्ताः पडेते योगसत्तमाः ॥

पथ्याश्चैवावपीडेपु घ्राणतः प्रसुतेऽसृजि ।

अतिनिम्नतरकोवा चौद्रयुक्तं पिवेदसृक् ॥

यद्यदा भक्षयेदाजमां पित्तशमायुतं ।

पलाशवृक्षस्वरसे विपकं सर्पिः पिवेत्सौद्रयुतं सुशीतं ॥
 वनस्पतीनां स्वरसैः क्षतं वा सशर्करं चौरघृतं पिवेद्वा ।
 द्राक्षामुशोराण्यथ पद्मकं सिता पृथक्पलाशान्युदके समावपेत् ।
 स्थितं निशान्तद्रुधिरामयं जयेत्पीतं पयो वा मधुमं हिताग्निः ॥
 तुरङ्गवर्धः स्वरसं समाधिकं पिवेत्सिताचौरघृतं दृषस्य वा ।
 लिङ्गेक्षया वासुकवीजचूर्णं चौरान्विनं तण्डुलसाकं वा ॥
 लिङ्गाक्ष लाजाञ्जनचूर्णेकमेवं सिताचौरघृतं तुंगाख्यां ।
 द्राक्षां सितां तिक्तकरोहिणीञ्च हिमाम्बुना वा मधुकेन युक्तां ।
 पय्यामहिंसां रजनीं घृतञ्च लिङ्गाक्षया शोणितपित्तरोगी ॥
 वासाकषायोत्पलमृत्प्रियङ्गुनेवाञ्जनान्मोरुहकेभराणि ।
 पीत्वा सिताचौरघृतानि जङ्घात्पित्तासृजो वेगमुदीर्षमाशु ॥
 गायत्रिजम्बूज्जुनकोविदारशिरीषरोध्राश्मशाललोभा ।
 पुष्पाणि शिषोश्च विचूर्ण्य लेहो मध्वन्वितः शोणितपित्तरोगे ॥
 सचौरमिन्दोवरभस्म वारि करञ्जबीजं मधुसर्पिषोच ।
 जम्बूज्जुनासकयितञ्च तोयं घ्नन्ति त्रयः पित्तमसृक योगाः ।
 मूलानि पुष्पाणि च मातुलुङ्गाः पिष्ट्वा पिवेत्तण्डुलधावनैः ॥
 घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकया पयोवा ।
 द्राक्षारसं चौरघृतं पिवेद्वा सशर्करञ्चेत्तुरसं हिमं वा ॥
 शीतोपचारं मधुरञ्च कुर्याद्विशेषतः शोणितपित्तरोगे ।
 द्राक्षाघृतचौरमितायुतेन विदारिगन्धादिविपाचितेन ॥
 चोरेण चास्यापनमय्यमुक्तं हितं घृतञ्चाप्यनुवासनार्थं ॥

प्रियङ्गुरोभ्राञ्जनगेरिकोत्पलैः सुवर्णकालीयकग्रह्णचन्दनैः ।
 सिताश्वगन्धाम्बुदयष्टिकाकृथैर्मृणालसौगन्धिकतुल्यपेषितैः ॥
 निरुद्ध चैनं पयसा समाचिकैर्घृतसुतैः शीतजलाम्लेषेचितं ।
 क्षीरोदनं भुक्तमथानुवासयेद्दृतेन यष्टोमधुसाधितेन च ॥
 अधोवहं शोणितमाशु नाशयेत्तथातिसारं रुधिरस्य दुस्तरं ।
 विरेकयोगेन तत्रैव शस्यते वाम्यय रक्ते विजिते वलाश्वितः ॥
 एवं विधा उत्तरवस्तयद्य मूत्राश्रयस्य रुधिरे विधेयाः ।
 मृत्तरक्तेषु च पायुजेषु कुर्यादधिधानं खलु रक्तपैतं ॥
 विधित्वा स्रग्दरेऽप्येष स्त्रीणां कार्यो विज्ञानता ।
 यस्तर्कमपि रक्तं वा यस्यातीव प्रवर्त्तते ॥
 जयाणामपि दोषाणां शोणितस्य च सर्वशः ।
 लिङ्गान्यालोक्य कर्त्तव्यं चिन्तितमनन्तरं ॥

॥ षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो मूर्च्छाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 क्षीणस्य यक्ष्मदोषस्य विरुद्धाहारभेषजिनः ॥
 विघातादभिघातादा क्षीणसत्वस्य वा पुनः ।
 करणायतेनपूया वाद्येष्वाभ्यन्तरेषु च ॥
 निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ।
 हापोहाजृम्भं म्लानिः संश्रानाशो वयस्य च ॥
 सर्वभासा पूर्णरूपाणि यदास्त्रमुपनक्षयेत् ।

संज्ञावहासु नाडोषु पिहितास्त्रिनिलादिभिः ।

तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोदकत् ॥

सुखदुःखव्यपोदाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।

मोहो मूर्च्छेति तां प्राजःषड्विधा सा प्रकीर्तिता ॥

वातादिभिः शोणितेन मयेनच विषेणच ।

षट्सपि तासु पित्तं हि प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥

वृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगन्धश्च तन्मायः ।

तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः ॥

द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुञ्चति ।

गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ॥

तएव तस्माज्जायन्तेताभ्यामोहा यथेरिताः ।

स्तम्भाद्गृष्टिस्त्वसृजा गूढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ॥

मध्येन विलपन् श्रेते गष्टविभ्रान्तनानघः ।

गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥

वेपथुस्त्रप्रवृण्णाः स्युः स्तम्भश्च विषमूर्च्छितः ।

वेदितव्यन्तीव्रतरं यथास्त्वं विषलक्षणेः ॥

सेकावगाहौ मणयः सहाराः श्रोता. प्रदेहा व्यजनानिलाद्य ।

श्रोतानि यानानिच गन्धवन्ति सर्वासु मूर्च्छास्त्रिवारितानि ॥

मिताप्रियालेक्षुरसप्रुतानि द्राक्षामधूकस्वरसान्वितानि ।

खर्जूरकाशमर्थरसैः शृतानि यानानि सप्योषि सजीवनानि ॥

सिद्धानि वर्गे मधुरे पथ्यासि सदाहिमा ज्ञानलज्जा रसाय ।

॥ भग्नचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः पानात्ययप्रतिषेधं व्याख्यास्यानः ॥

मद्यमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्मं विशदमेव च ।

रुचमाशुकरश्चैव व्यवायि च विक्राशि च ॥

श्रीष्याच्छीतोपचारं तत्तैष्याद्धन्ति मनोगतिं ।

विशत्यवयवान् सौम्यादैश्चात्कफमुक्तनुत् ॥

मारुतं कोपयेद्रौक्ष्यादाशुत्वादाशुकर्माहम् ।

द्वर्षदक्ष व्यवायिनादिकाशित्वादिसर्पति ॥

तदस्त्रं रेसत, प्रोक्तं क्षुद्रोचनदीपनं ।

केचित्तवणवर्ज्यास्तु रसानवादिशन्ति हि ॥

स्त्रिधैस्तदधैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितं ।

भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च ।

काम्यता मनसस्तुष्टिर्द्वैर्घ्यं तेजाऽतिविक्रमः ॥

विधिवत्सेव्यमानेतु मद्ये सविहिता गुणाः ।

तदेवानम्रमज्ञेन सेव्यमानममात्रया ॥

कायाग्निनाद्याग्निसमं समेत्य क्षुस्ते मदं ।

मदेन करणानान्तु भावान्यत्रे क्षते सति ॥

निगूढमपि भावं स्वप्नकाशीक्षुस्तेऽवयः ।

व्यवस्थाय मदो ज्ञेयः पूर्वो मध्योऽथ पश्चिमः ॥

पूर्वं वीर्यरतिप्रोतिहर्षभाष्यादिवर्द्धनं ।

प्रसापो मध्यमे हर्षो युक्तायुक्तक्रियास्तया ॥

विषंशः पयिमे श्रेते नष्टकर्षक्रियागुणः ।

शैभिकानल्पपित्तांश्च स्निग्धान्मात्रोपशेविनः ॥

पानं न बाधतेऽत्यर्थं विपरीतांस्तु बाधते ।

निर्भक्तमेकान्ततएव मद्यं नियेयमाणं मनुजेन नित्यं ।

उत्पादयेत् कष्टतमान्विकारानापादयेच्चापि शरीरभेदं ॥

क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन सुभुक्षितेन ।

व्यायामभाराध्वपरिचतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥

अत्यम्बभक्ष्यावततोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथाबलेन ।

उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधांश्चिकारान् ॥

पानाभ्यधं परमदम्पानाजीर्णमथापि वा ।

पानविभ्रममुपयस्य तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ॥

स्तम्भाङ्गमर्दश्चदयग्रहतोदकम्पाः

पानात्ययेऽनिलकृते शिरसो रुजय ।

स्नेदप्रलापमुखशोषणदाहमूर्च्छाः

पित्तात्मके वदन्मलोचनपीतता च ॥

श्लेष्मात्मके वमथुश्रोतकफप्रसेकाः

कृष्णात्मके भवति सर्वविकारसम्पत् ।

उष्मा शरीरगुहता विरसाननलं

श्लेष्माधिकलमरुचिर्मांसमूत्रसङ्गः ॥

लिङ्गं परस्त्र तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा

क्षुण्यारुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ।

आधानमुद्गिरणमसुरसो विदाहोऽ
 जोषस्य पानजनितस्य वदन्ति लिङ्गं ॥
 श्रेयानि तत्र भिषजा सुविनिश्चितानि
 पित्तप्रकोपजनितानि च कारणानि ।
 चङ्गाचतोदवमथुज्वरकण्ठधूम
 मूर्च्छाकफस्तवणमूर्च्छाजो विदाहः ॥
 द्वेषः सुरान्नविक्रतेषु च तेषु तेषु
 तं पानविभ्रममुग्रनयखिलेन धीराः ।
 क्षीनोत्तरोष्ठमतिशीतममन्ददाहं
 तैलप्रभास्यमतिपानहतं विजघ्नात् ॥
 जिह्वाष्ठदन्तमसितं तथवापि नीलं
 पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च ।
 हिक्काज्वरौ वमथुवपथुपाश्चशूलाः
 काष्ठभ्रमावपि च पानहतं भजन्ते ॥

तेषां निवारणमिदं हि मथोच्यमानं

व्याक्ताभिधानमखिलेन विधिं निबोध ।
 मद्यन्तु शुक्रमरिचार्द्रकदीपकुष्ठ
 सौवर्चलाद्युतमलं पवनस्य ग्रान्थे ॥
 पृथ्वीकदीपकमहोषधहिङ्गुभिर्बो
 सौवर्चलेन च युतं वितरेत्सुखाय ।
 आघातकायफलदाडिनमातुलुङ्गे

कुर्वाण्युभान्यपि च पाण्डुरपानकानि ॥
 सेवेत वा फलरसोपहितामषादी
 मानूषवर्गपिशितान्यपि गन्धवन्ति ।
 पित्तात्मके मधुरवर्गकषायमिश्रं
 मधुं हितं समधुश्चकंरमिष्टगन्धं ॥
 पीत्वा च मद्यमपि चक्षुरसप्रगाढं
 निःशेषतः क्षणमवस्थितमुक्षिखेच ।
 लावैणितित्तिरिरसांश्च पिवेदनश्चा
 श्मौद्धान्सुखाय सघृतान्सञ्चितान्श्च यूषान् ॥

पानात्पये कफकृते कफमुक्षिखेच

मद्येन विम्बिबिदुलोदकभंयुतेन ।
 सेवेत तिक्तकटुकांश्च रसानुदारान्
 यूषांश्च तिक्तकटुकोपहिताम् हिताय ॥
 पथ्यं यवाक्ष विक्षितान्यपि जाङ्गलानि
 श्लेष्मप्रमन्यदपि यच्च निरत्यथं स्थात् ।
 कुर्वाण्य सर्वमथ सर्वमवे विधानं
 हृद्दोहवे द्रव्यमवेक्ष्य यथा प्रधानं ॥
 सामान्यमन्यदपि यत्सुखमयमर्थं
 वक्ष्यामि यच्च मनसा मदल्लसुखञ्च ।
 रुद्धनागपुष्पमगधैलमधूकधान्यैः
 दक्षिणैरजाजिमरिचैश्च कृतं समांशैः ॥

पानं कपित्थरसवारिपक्षकाद्यं
 पानात्ययेषु विधिवत्क्षुतमम्बरान्ते ।
 ह्रीवेरपक्षपरिप्लवसं प्रयुक्तैः
 पुष्पैः मल्लिष्य करवीरजलोद्भवैश्च ॥
 पिष्टैः सपद्मकपुतैरपि सारिवाद्यैः
 सेकं जलैश्च वितरेदमलैः सुशीतैः ।
 त्वक् पञ्चचोचमरिचैलभुजङ्गपुष्प
 क्षेमातकप्रसवकल्कगुडैरुपेतं ॥
 द्राक्षाद्युतं क्षतमलं मदिरामयानैर्
 क्षत्पानकं शुचि सुगन्धिनैर्निर्बन्धैः ।
 पिष्ट्वा पिबेच्च मधुकृतं कटुरोविणीश्च
 द्राक्षाश्च मूलमषकृतं चपुषीभवं यत् ॥
 कर्पूरासमूलमय नागवचाश्च तुल्यां
 पीत्वा सुखी भवति बाधु सुवर्धनाश्च ।
 काश्वर्यदारविडदाडिमपिप्पलीषु
 द्राक्षान्वितासु क्षतमम्बुनि पानकं यत् ॥
 तदीजपूरकरसाद्युतमाशु पीतं
 भान्ति परां मदगदेष्वाचिरात्करोति ।
 द्राक्षाक्षितामधुकजीरकधान्यरूपणा
 खेवं क्षतं दृढतया च पिबेत्तथापि ॥
 धौवर्धलाद्युतमुदाररसं फलाक्षं

भार्गीश्वरेण च जलेन क्षितावसेकः ।

इच्छाकुधामार्गववृक्षकानि काककृयोडुम्बरिकाश्च दुग्धे ।

विपाच्य तस्याञ्जलिना वसेद्वि मद्यं पिवेदङ्गि गते त्वजीर्णे ॥

त्वक्पिप्पलीभुजगपुष्पविडम्बेपतं ।

सेवेत हिङ्गुमरिचैलघुतं फलाञ्च ।

उष्णाम्बुसैन्धवयुतास्त्वय वा विडम्बक्

चयैर्लहिङ्गुमगधाफलमूलशुण्ठीः ॥

इधैः खडैरपि च भोजनमच ग्रहं

द्राक्षाकपित्तफलदाडिमपानकं यत् ।

तत्पानविधमद्वरं मधुशर्कराद्य

माघातकोलरसपानकमेव वापि ॥

खङ्गुरवैचककरीरपरूपकेषु

द्राक्षाट्टट्टुच कृतं ससितं क्षितं वा ।

श्रीपर्णियुक्तमथ वा तु पिवेदिमानि

पथ्याङ्गयोत्पलहिमाम्बुविमिश्रितानि ॥

क्षीरिमवालविसजीरकनागपुष्प

पत्रैलवालुशितशारिवपद्मकानि ।

आघातमयकरमर्दकपित्तकोल

वृक्षाश्वेचफलजीरकदाडिमानि ॥

सेवेत वा मरिचजीरकनागपुष्प

त्वक्पचविश्वविकैलघुतावसांश्च ।

सुखाम्बरश्रुतहिमांश्च सुगन्धिगन्धान् ।

यानोद्भवास्तुदति सप्तगदानग्रेषान् ॥

पञ्चेन्द्रियार्थविषया मृदुपानयोगा

हृद्याः सुखाश्च मनसः क्षततन्त्रियोज्याः ।

पानात्ययेषु विकृटीकृतितन्त्रवत्यः ।

पीनोत्तस्तनभरा नतमध्यदेशाः ॥

ग्रीवाः, स्त्रियोऽभिनवयौवनपीनगायः

सेव्याश्च पञ्चविषयातिशयस्त्रभावाः ।

पिवेद्रसं पुष्पफलोद्भवं वा शितामधूकविमुगन्धियुक्तं ।

संचूर्णं संशोध्य च नागपुष्पैरजाजिह्वणामरिषैश्च तुल्यैः ॥

वर्षाभुयश्चाङ्गमधूकलाचालकर्तुंदाराद्गुरजीरकाणि ।

द्राक्षाश्च कृष्णामय कीरश्च क्षीरे समालेष्ट पिवेत्सुखोष्णं ॥

भवेच्च मद्येन तु धेन पातितः प्रकामपीतेन सुरासवादिना ।

तदेव तस्मै विधिवत्प्रदापयेद्विषय्येभ्रंशमसौ च गच्छति ॥

यथानरेन्द्रोपहतस्य कस्यचिद्भवेत्प्रसादस्तन एव नान्यतः ।

विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते ।

तस्य पानात्ययोद्दिष्टा विकाराः सम्भवन्ति हि ॥

मद्यस्माग्नेयवायव्यौ गुणावन्मुवहानि च ।

श्रोतांसि श्रोष्येयातां तेन दृष्ट्या प्रजायते ॥

पाटलोत्पलकन्देषु मुद्गपर्ण्या च साधितं ॥

पिवेन्मागधिकामिश्रं तवाभ्योहिमशीतलं ।

सपित्तैलवसामज्जदधिभृङ्गरभैर्युतं ॥
 काथेन विस्त्रयेवघोः सर्वगन्धैश्च पेपितैः ।
 पक्वमभ्यञ्जने श्रेष्ठं शैवे काथः सुशीतलः ॥
 रसवन्ति च भोज्यानि यथास्त्रमवधारयेत् ।
 पानकानि सुशीतानि चूयानि सुरभीनि च ॥
 त्वचं प्राप्तस्तु पानोष्णं पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ।
 दाहं प्रकुर्वते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजं ॥
 शीतं विधानमत ऊर्ध्वमहं प्रवक्ष्ये
 दाहप्रशान्तिकरमृद्धिमतां नराणां ।
 तत्रादितो मलयजेन हितः प्रदेह
 स्रग्नांशुहारतृदिनोदकधीतलेन ।
 शीताम्बुशीतलतरैश्च शयाममेवं
 हारैर्मृणालवलयैरयतां सृजेयुः ॥
 भिन्नोत्पलोज्ज्वलहिमे शयने शयीत
 पत्रेषु वा सजलविन्दुषु पद्मिनीनां ।
 आसादयन्पवनमाहृतमितृगन्ध
 कङ्कारपद्मदलशैवलसद्येभ्यः ॥
 शीतैर्बन्धान्तपवनैः परिमृश्यमानः
 शीतशरेण्वनकाननदीर्घिकासु ।
 दाहाभिभूतमथ वा परियेषयेत्तु
 शीतैश्शोरजलचन्दनवारिमिस्रं ॥

विश्रावितां हतमलां नववारिपूर्णां

पद्मोत्पलोज्ज्वलजलामधिवासिताम् ।

वापीभजेत हरिचन्दनभूषिताङ्गः ।

कान्ताकरस्पर्शकर्मरोगकूपः ॥ १ ॥

तत्रैवमम्बुहृदपञ्चमैः स्पृश्यन्त्यः ।

श्रीतैः करोरुवदनैः कठिनैः स्तनैश्च ।

तोयावगाहकुमला मधुरस्रभावाः

संदर्पयेयुरबला मधुरैः प्रलापैः ॥

धाराम्बुहे प्रगलितोदकदुर्दिनाम् ।

कान्ताः श्रयीत सलिलानिलश्रीतकुक्षौ ।

गन्धोदकैः सकुसुमैरुपश्रितभूमौ ।

पद्मान्मुचन्दनरसैरुपलिप्तकुक्षौ ॥ २ ॥

भांसीतमालघनकुक्षुमपद्मपञ्च

जात्युत्पलप्रियककेसरपुण्डरीके ।

पुष्पागनागकरवीरहृतोपकारे

तस्मिन्म्बुहे कमलरेखण्ये श्रयीत ॥ ३ ॥

यत्राहतानिलविकम्पितपुष्पदाग्नि

हेमन्तविन्ध्यहिमवन्मलयाचलानां ।

श्रीताम्रभां सकदलीहरिनन्दुमाशं

उद्भिन्नमीलनलिनान्मुहहाकराणां ॥

चन्द्रोदयस्य च कथाः शृणुयान्ननीजा

स्नानं सुदीनमनसं मनसोऽनुकूलाः ।

पीनस्तनोरुजघना घनसारदिग्धाः

ता एवमार्द्रवसनाः सह संविशेयुः ॥

स्निग्धाबलाः शिथिलमेखलहारयथाः ॥

हर्षयेयुः पुनर्नार्यः स्तग्नुषैरक्षि स्थिताः ।

ताः शैत्या च्छमयेयुश्च पित्तपानात्ययं स्त्रियः ।

रक्तपित्तद्वपादाहेष्वयमेव विधिः स्मृतः ॥

सामान्यतो विप्रेपन्तु शृणुदाहेष्वप्रेपतः ।

हृत्क्षदेक्षानुगं रक्तमुद्रिक्तं दहति क्षति ॥

संक्षुथते दहते च ताघाभस्ताघलोचनः ।

लोहगन्धाद्भवदगो वक्त्रेनवावकीर्यते ॥

तं विरुद्धं विधानेन संक्षुष्टाहारमाचरेत् ।

अप्रशाम्यति दाहि च रमैस्तृप्तस्तु जाङ्गलैः ॥

शाखाश्रया यथान्यायं रोहिणीर्व्यधयेत्सिराः ।

पित्तज्वरसमः पित्तात्स चाप्यस्य विधिर्हितः ॥

दृष्णानिरोधादध्मातो क्षीणे तेजः समुत्थितं ।

स वाङ्माभ्यन्तरं देहं देहदे मन्दचेतसः ॥

संशुष्कगत्तालोष्ठोजिह्वा निःश्लेष्म वेपते ।

तत्रोपशमयेत्तेजस्त्वध्यातुश्च विवर्द्धयेत् ॥

पाययेत्काममश्वय शर्कराद्व्यं पयोऽपिवा ।

श्रीतमिचुरसं मन्यं वितरेषेरितं विधिं ॥

असृजा पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः स्यात्सुदुस्तरः ।

विधिः सद्योम्रणीयोक्तस्तस्य लक्षणमेव च ॥

धातुचयोक्तो यो दाहस्तेन मूर्च्छा दृषान्वितः ।

सामस्तरः क्रियाद्योनः स मीदेद्भृशपीडितः ॥

रक्तपित्तविधिसस्तस्य हितः स्निग्धोऽनिलापहः ।

चजेनाश्रतद्यान्यः शोचतोवाप्यनेकधा ॥

तेनान्तर्दहतेऽत्यर्थं दृष्णामूर्च्छाप्रलापवान् ।

तन्मिष्टविषयोपेतं सुषुप्तिरपि संवृतं ॥

क्षीरमांसरसाहारं विधिनास्तेन साधयेत् ।

मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सप्तमो मतः ॥

सर्व्वेऽव च वर्ज्याः स्युः शीतगात्रेषु दोषेषु ।

एवं विधौ भवेद्यस्तु मदिरामयपीडितः ॥

प्रशान्तोपद्रवस्यापि शोधनं प्राप्तमाचरेत् ।

सजीरकाण्डार्द्रकशृङ्गेरुवावर्चलान्यर्द्धजलमुतानि ।

मदानि हृद्यान्यथ गन्धरन्ति पीतानि सद्यः शमयन्ति दृष्णां ॥

जलमुतयन्दनभूषिताङ्गः स्वर्गो समकां पिबिषोपदंशं ।

पिवेत्सुरां नैव समेत रोगान् मनोमतिप्रसन्नं मदं न याति ॥

॥ अष्टचत्वारिंशत्सप्तमोऽध्यायः ॥

अथातस्तृष्णाप्रतिषेधमध्यः सं व्याख्यास्यामः ॥

सततं यः पिवेदारि न दृष्टिमधिगच्छति ।

पुनःकाङ्क्षति तोयञ्च तं दृष्ट्वाऽर्दितमादिशेत् ॥

संचोभशोकश्चममद्यपानाद्गुलास्यऽश्लेष्मकटपयोगात् ।

धातुचयाद्बृहन्नसूर्य्यतापात् पित्तञ्च वातश्च मृगं प्रवृद्धौ ।

श्रोतांसि संदूषयतः समेतौ चान्यम्बुवाहीनि शरीरिणं हि ।

श्रोत स्त्रपांवाहिषु दूषितेषु जायेत दृष्ट्वा प्रसूता ततस्तु ।

तिस्रः स्मृतास्ताः चतुर्था चतुर्थी चयात्तथान्यामसमुद्भवा च ।

स्यात्सप्तमी भक्तनिमित्तजा तु सिद्धानि तासां गृह्णु चोषधानि ॥

ताज्ज्वलकण्ठास्यविशेषदाहाः सन्तापमोहभ्रमविप्रलापाः ।

पूर्वाणि रूपाणि भवन्ति तासामुत्पत्तिकालेषु विज्ञेयतोहि ।

शुष्कास्यता मारुतसम्भवायां तोदस्तथा ब्रह्मशिरोगलेषु ।

श्रोतानिरोधो विरसञ्च वर्णं श्रोताभिरङ्घ्रिय विटङ्घ्रिभेति ।

मूर्च्छाप्रलांपारुचिवक्त्रशोषाः पीतेचण्डलं प्रततश्च दाहः ॥

श्रोताभिकाङ्क्षा मुखतिकृताश्च पित्तात्मिकायां परिधूमनश्च ।

वास्यावरोधात्कफसंहतेऽग्नौदृष्ट्वावलासेन भवेत्तु तत्र ॥

निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णाऽर्दितः शुष्यति चातिमात्रं ।

शीतज्वरश्चर्दिर्रोषकश्च कफात्मिकायां लघि पाकएव ॥

एतानि रूपाणि भवन्ति यस्यान्तयाऽर्दितः काङ्क्षति नाति चाग्निः ।

चतस्र रक्त्रोणितनिर्गमाभ्यां दृष्ट्वा चतुर्थी चतुर्था मता तु ॥

तथाभिभूतस्य निशादिनानि गच्छन्ति दुःखं पिवतोऽपितोयं ।

रसचयाद्या चयसम्भवा सा तथाभिभूतस्तु निशादिनेषु ॥

पेपीयते ऽग्निः स सुखञ्च याति तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ।

रसचयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् ॥
 त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च चक्षूःलनिष्ठो वनसादयुक्ता ।
 स्निग्धं तथास्वं लवणञ्च भुक्तं गुर्वन्नमेवाशु तृषां करोति ॥
 क्षीणं विचित्तं वधिरं दृष्टान्तं विवर्जयेन्निर्गतजिह्वाशु ।
 दृष्ट्याभिष्टुङ्गावुदरे च पूर्णं तं वामयेन्मागधिकोदकेन ॥
 विलेपनं चात्र हितं वदन्ति स्याद्वाडिमाघातकमातुलुङ्गैः ।
 दृष्ट्या प्रयोगैरिह सा निवार्या शोतेश्च सम्ययसवीर्य्यजातैः ॥
 गण्डूषमक्षैर्बिरसे च वक्त्रे कुर्याच्छुभेरामलकस्य चूर्णम् ।
 सुवर्णरुप्यादिभिरस्मितभैर्लोष्टैः कृतं वा सिकतोपलैर्वा ॥
 जलं सुखोष्णं शमयेत्तु दृष्ट्याः सशर्करं चोद्वयुतं क्षिप्तं वा ।
 पञ्चाङ्गिकाः पञ्चगणा यउक्तास्तेष्वमुषिद्धं प्रथमे गणे वा ॥
 पिबेत्सुखोष्णं मनुजोऽल्पशस्तु तृषो विमुच्येत हि वातजायाः ।
 पित्तघ्नवर्गेण कृतः कषाय सशर्करः चोद्वयुतः सुशीतः ॥
 पीतस्तृषां पित्तकृतान्निहन्ति क्षीरं शृतं वायथ्य जीवनीयैः ।
 विल्वाढकीकण्टकपद्ममूलोदभैषु सिद्धं कफजान्निहन्ति ॥
 हितं भवेच्छर्दनमेव चात्र तप्तेन निम्बप्रसवोदकेन ।
 सर्व्वासु दृष्ट्यास्तयवापि पैत्तं कुर्याद्विधितेन विना न शान्तिः ॥
 पर्यागतोद्धुम्बरजो रसस्तु सशर्करस्तत्कथितोदकं वा ।
 वङ्गस्य सिद्धस्य च सारिवादे. पातव्यमम्भ. मिश्रिरं दृष्टान्तैः ।
 फणेशुद्विष्टाट्कपद्मभोचविशेषु सिद्धं क्षतजान्निहन्ति ॥
 नीलोत्पलोक्षीरकुचन्दनानि दत्वा प्रवाते निम्बि वासयेत्तु ।

तदुत्तमं तोयमुदारगन्धि सितायुतं चोद्रयुतन्तयैव ।
 द्राक्षाप्रगाढञ्च हिताय वैद्य दृष्ट्वादितेभ्यो वितरेन्नरेभ्यः ॥
 ससारिवादौ दृष्टपञ्चमूले तथोत्पलादौ मधुरे गणे च ।
 कुर्यात्कपायञ्च यथैव युक्तं मधुकपुष्पादिषु वापरेषु ॥
 राजादनक्षीरिकपीतनेषु पट्टपानकान्यत्र हितानि च स्तुः ।
 सहुष्टिकेरोष्ठयमा पिबेत्तु पिष्टानि कार्पाससमुद्भवानि ॥
 चतोद्भवां रुग्निनिवारणेन जघेद्रसानामसृजस्य पानैः ।
 क्षयोत्थितां क्षीरघृतं निहन्यान्मांसोदकं वा मधुकोदकं च ॥
 आमोद्भवां विन्मत्रचायुमानां जयेत्कपायैरथ दीपमानां ।
 आघ्रातभक्ष्यातवलायुतानि पिबेत्कपायाण्यथ दीपनानि ॥
 गुर्वन्नजातां वमनैर्जयेच्च क्षयादृते सर्व्वक्षतास्य दृष्ट्वाः ।
 अमोद्भवां मांसरसो निहन्ति गुडोदकं वाप्यथवापि मन्य ॥
 भक्षोपरोधात्तृपितो यत्रागूमुष्णां पिबेन्नन्यमथो हिमं च ।
 या स्नेहपीतस्य भवेच्च दृष्ट्वा तन्नोष्णमग्नः प्रपिबेन्ननुष्यः ॥
 मद्योद्भवामर्द्धजलं निहन्ति मद्यं दद्यां यापिहि मद्यपस्य ।
 उष्णोद्भवां हन्ति जलं सुशोतं स्रक्करक्षेत्तुरधं तथाभः ।
 स्त्रैः स्त्रैः कपायैर्वमनानितासां तथा क्षरोक्तानिच पाचनानि ।
 लेपावगाहौ परिपेचनानि कुर्यात्तथा शीतगृहाणि चापि ॥
 शंशोधनं क्षीररसौ घृतानि सर्वांसु लेहान्मधुरान् हिमांश्च ॥

॥ एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातश्चर्द्दिप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अतिद्रवैरतिस्निग्धैरद्भ्यैर्लवणैरपि ।

अकाले चातिमात्रैश्च तथासात्म्येय भोजनैः ॥

अमात् क्षयात्तथोद्देगादजीर्णात्कुमिदोषतः ।

भार्यास्यापन्नसत्तायास्तथातिद्रुतमश्रुतः ॥

वीभत्सैर्हस्तुभिरान्यैर्द्रुतमुत्क्रोशितो वलात् ।

कादयस्त्राननं वेगैरहंयन्नङ्गमञ्जनैः ॥

निवृत्त्यते चर्द्दिरिति दोषो वक्तुं प्रधावितः ।

दोषानुदीरयन् दृष्ट्वानुदानो ध्यानसङ्गतः ॥

ऊर्द्धमागच्छति भृशं विहङ्गाक्षरसेविनां ।

इक्ष्वासोद्गाररोधो च प्रसेको स्रवणस्तनुः ॥

देषोऽस्त्रपानि च भृशं वमोनां पूर्व्वलक्षणं ।

प्रवृद्धयेत्फेनिलमल्पमल्पं शूलार्दितोऽभ्यर्द्दितपाश्वष्टः ॥

आन्तः सघोषं वज्रशः कषायं जोर्णं ऽधिकं सानिलजा वमिस्तु ।

धोऽस्त्रं भृशं वा कटुतिक्तवक्तुः पीतं वरक्तं हरितं वनेदा ॥

सदाक्षवोषज्वरवक्तुशेषमूच्छान्विता पित्तनिमित्तजा सा ।

यो हृष्टरोमा मधुरं प्रभृतं शुक्लं हिमं सान्द्रकफानुविद्धं ॥

अभक्तस्त्रगौवरघादयुक्तोवमेदमी सा कफकोपजा स्यात् ।

सर्वाणि रूपाणि भवन्ति तस्यां सा सर्वदोषप्रभवा मता तु ॥

वीभत्सजा दौर्द्धजामजा च या सात्म्यतोवा कृमिजा च या हि ।

सा पञ्चमी तस्य विभावयेत्तु दोषोऽक्षयैव यथोक्तमादौ ॥

आमाशयोत्क्रेशभवाद्य सर्वास्तस्माद्धितं सङ्गममेव तासु ।

शूलचक्ष्मासबद्धता कृमिजाच विशेषतः ॥

कृमिहृद्रोगतुल्येन सत्त्वेनच सचिता ।

शीणस्योपद्रवैर्युक्तां साष्टकपूयां सचन्द्रिकां ॥

हृदि प्रसक्तां कुशलो नारभेत चिकित्सितुं ।

वमोपु बद्धदोषासु च्छर्दनं हितमुच्यते ॥

विरेचनं वा कुर्वीत यथादायोऽक्षयं भिषक् ।

संसर्गाद्यानुपूर्व्येण यथास्वभेषजाय तान्

सधूनि परिशुष्काणि सात्त्विकान्यद्यानि वापरेत् ।

यथास्वच्च कषायाणि ज्वरग्रानि प्रयोजयेत् ॥

हन्यात्सीरघृतं पीतं हृदि पवनसम्भवां ।

मुद्गामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥

यवागूं मधुमिश्रां वा पञ्चमूलीकृतां पिबेत् ।

पिबेदायकमिधूत्यफलाश्वं वैष्किरं रमं ॥

सुखोष्णलवणं वाच हितं स्नेहविरेचनं ।

पित्तोपशमनीयानि पानानि शिशिराणि च ॥

कषायाष्टुपयुक्तानि ग्रन्थि पित्तकृतां वर्मां ।

शोधनं मधुरेयाच द्राधारमसमायुते ॥

रसवत्यां प्रशंसन्ति सर्पिस्तैलकमेव च ।

आरग्वधादिभिर्युपं दशाङ्गयोगमेव च ॥

याययेताथ सचौद्रं कफजायां चिकित्सकः ।
 रुतद्गुडूच्या विधिवत्कषायं हिमभञ्जितं ॥
 तिसृष्वपि भवेत्पथ्यं माचिकेण समन्वितं ।
 बीभत्सजां हृद्यतमेर्दोहदां काङ्क्षितैः फलैः ॥
 लङ्घनैर्वमनैश्चामां सात्त्वैश्चासात्त्र्यकोपजां ।
 कृमिहृद्गोवचापि कृमिजां साधयेदमी ॥
 वितरेच यथादोषं शूलं विधिमनन्तरं ।
 दधित्थरससंयुक्तां पिप्पलीमाचिकाञ्चितां ॥
 मुञ्जमुञ्जनरो लोङ्गा कृदिभ्यः प्रतिमुच्यते ।
 समाचिका मधुरसा पीता वा तण्डुलाम्बुना ॥
 तर्पणं वा मधुयुतं तिसृणामपि भेषजं ।
 स्वयद्गुप्तां स्वयश्चाङ्गां तण्डुलाम्बुमधुद्रवां ॥
 पिवेद्यवागूमथवा सिद्धां पचैः करञ्जजैः ।
 धुक्तान्मलवणाः पिष्टाः कुस्तुर्योऽयवा हिताः ॥
 तण्डुलाम्बुयुतं खादेत्कपित्थं व्यूपणेन वा ।
 सिताचन्दनमध्वाक्तं लिङ्गादा मचिकाशकत् ॥
 पिवेत्पथोऽग्नितप्तञ्च निर्व्वाप्य गृहगोपिकां ।
 सर्पिःचौद्रयुतान् वापि साजशक्तून्पिवेत्तथा ॥
 सर्पिःचौद्रसितोपेतां मागर्धो वा लिहेत्तथा ।
 धाचोरसे चन्दनं वा शृतं मुद्गदलाम्बुना ॥
 कोलामलकमज्जानं लिङ्गादा त्रिसुगन्धिकं ।

सचौद्रं शालिताजानां यवागूं वा पिवेन्नरः ॥
 म्रियाण्युपहरेचापि मनोघ्राणसुखानि च ॥
 जाड्वलानि च मांसानि खादुक्त्यानकानि च ।
 भोजनानि विचित्राणि कुर्यात्सर्वास्त्रतन्द्रितः ॥

॥ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो हिक्काप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 विदाहिगुरुविष्टभिर्बुचाभिर्यन्दिभोजनैः ॥
 शीतपानासनस्थानरेजाधूमानिष्ठानलैः ।
 ध्यायामकर्मभाराध्वेवगाघातापतर्पणैः ॥
 आमदोषाभिघातस्त्रीचयरेगप्रपीडनैः ।
 विषमाग्नाध्यग्रैस्तथा संश्रमनैरपि ॥

हिक्का आसद्य कासद्य नृणां समुपजायते ।

मुहुर्मुहुर्मध्ययुदेति सस्त्रनो यस्तस्मिहान्त्राणि मुखादिवाचिपम् ।
 सघोषवानाशु हिमस्यस्त्रन् चतस्रस्तसु हिक्केति भिषग्भिदध्यते ॥

अश्रुजां यमलां जुष्टां गम्भीरां महतीं तथा ।

कफेनानुगतो वायुः पश्य हिक्काः करोति हि ॥

मुखं कषायमरतिगौरवं कण्ठवचसोः ।

पूर्व्यरूपाणि हिक्कानामादोषो जठरस्य च ॥

पानाचैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।

हिक्कयत्यूर्ध्वं भूत्वा तां विद्यादश्रुजां भिषक् ॥

चिरेण यमसैर्भैर्या हिक्का संप्रवर्तते ।
 कम्पयन्ती शिरोधोवं यमलान्तां विनिर्दिशेत् ॥
 विकृष्टकालेया वैगैर्मन्दैः समभिवर्तते ।
 शुद्रिका नाम सा हिक्का ज्वरमूलात्प्रधाविता ॥
 नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरं गभीरनादिनी ।
 शुष्कौष्ठकण्ठजिह्वास्थयापार्श्वद्वजाकरो ॥
 अनेकोपद्रवयुता गभीरा नाम सा स्रता ।
 मर्माण्यापोऽयन्तीव सततं या प्रवर्तते ॥
 देहमायाम्य वेगेन घोषयत्यतिद्वयतः ।
 महाहिकेति सा ज्ञेया सर्वनात्रप्रकम्पिनी ॥

आयम्यते हिक्तोऽङ्गानि यस्य दृष्टियोर्द्धं ताम्यते यस्य गाढं ।
 क्षीणोऽन्नद्विक्कासते यस्य हिक्का तौ दावन्त्या वर्जयेद्विक्कमानो ॥
 प्राणायामोद्देजनवासनानि सूक्ष्मोद्देः संभ्रमस्याच शस्तः ।
 यस्याङ्गं वा मासिकेणवपीडः पिप्पल्या वा शर्कराचूर्णयुक्ताः ॥
 सर्पिः कीर्णं क्षीरमिचोरसो वा नातिक्षीणे संभ्रमं कर्दमश्च ।
 नारीपयःपिष्टमशुक्लचन्दनं घृतं सुखोष्णं च सदैन्धवं तथा ॥
 चूर्णकृतं सैन्धवमम्ला तथा निहन्ति हिक्काञ्च हितञ्च नश्यतः ।
 युञ्ज्याद्दुग्धं शालनिध्यासजातं नैपालं वा गोविषाणोद्भवं वा ॥
 सर्पिःस्निग्धैः चर्मवालैः कृतं वा हिक्कास्थाने स्नेहनं वापि कार्यं ।
 क्षौद्रोपेतं गैरिकं काश्चनाङ्गं लिङ्गाद्भस्मं याम्यमलासिजं वा ॥
 तदच्छाविमेषगोमूलकानां रोमाण्यनर्द्धमदग्धानि चान्न ।

मध्वाज्याक्तं वहिषचप्रसृतमेवं भस्मोद्धुम्बरं तैल्वकं वा ॥

खर्जिचारं बीजपुराद्रसेन चैद्रोपेतं हन्ति लोद्वाशु द्विक्कां ।

सर्पिः, स्निग्धान्तिद्विक्कां यवाम्बः कोष्ण्यासा, पायसो वा सुखोष्ण ॥

शुण्ठीतोये साधितश्चोरमाजन्तदत्पीतं शकरासंयुतं वा ।

आढ्यैर्वा सेव्यमानं निहन्याद्वात्वा द्विक्कांमाशु मूर्चं लजाध्या ॥

सपूतिकीटं लशुनोद्यगन्धाहिंस्वज्जमापूर्य्यसुभावितन्तत् ॥

चैद्रंसितां वारणकेशरश्च पिवेद्रसेनेक्षुमधूकजेन ।

पिवेत्पलं वा लवणोत्तमस्य द्वाभ्यां पलाभ्यां हविष, धमयं ॥

हरोतकी कोष्णजलानुपानां पिवेद्दृतं चारमधुप्रपन्नं ।

रसकूपित्यान्मधुपिप्पलीभ्यां पिन्नुप्रमाणं प्रपिवेत्सुखाय ॥

क्षण्या सितां चामलकश्च लोढं सशृङ्गवेरं मधुनाथवापि ।

कालास्थिमज्जाञ्जनलाजचूर्णं द्विक्कां निहन्यान्मधुनाच लोढं ॥

पाटलायाः फलं पुष्यं गैरिकं कटुरोहिणी ।

खर्जूरमथं मागधः काशीशं मधुनामच ॥

क्षत्वारोयूपयोगाः स्युः प्रतिपादप्रदर्शिताः ।

मधुदितोयाः कर्त्तव्यास्तौ द्विक्कासु विजानता ॥

कपोतपारावतलावश्लक्ष्मकश्चदंष्ट्रगोधाट्टपदंशजान् रसान् ।

पिवेत् फलाश्चानहिमान् ससैन्धवान्

स्निग्धांस्तथैवशंशृङ्गदिजोद्धवान् ॥

विरेचनं पय्यतमं ससैन्धवं घृतं सुखोष्णश्च शितोपलायुतं ।

सदागतावृद्धगतेऽनुवासनं वदन्ति केचिच्च हिताय द्विक्किनां ॥

॥ एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

- अथातः श्वासप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 येरेव कारणैर्हिक्का वडभिः सम्प्रवर्तते ।
 तेरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनां ॥
 विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽयं कफसंयुतः ।
 श्वासयत्पूर्वगो भूत्वा तं श्वासं परिचयते ॥
 चुद्रकस्तमकान्ध्रजो महानूर्द्ध्वश्च पञ्चधा ।
 भिद्यते च महाव्याधिः श्वासएकोविश्रवतः ॥
 प्रागुपे तस्य चत्पोजा भक्तद्वेषोऽरतिः परा ।
 आनाहः पार्श्वयोः शूलं वैरस्यं वदनस्य च ॥
 किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्तते ।
 निषक्तस्यैति श्रान्तिश्च स चुद्र इतिसंज्ञितः ॥
 दृष्टेदेवमद्युप्रायः कण्ठघुर्गुरिकान्ध्रितः ।
 विश्रेषादुर्दिने ताम्यच्छ्वासः श्वात्तमको मतः ॥
 घेषेण महताविष्टः सकाशः सकफो नरः ।
 यः श्वासित्यवलोऽन्निदित् सुप्तस्तमकपोजितः ॥
 स श्वास्यति कफे होने स्वपतश्च विवर्द्धते ।
 मूर्च्छाश्वराभिभूतस्य श्रेयः प्रतमकस्तु यः ॥
 आभातो दक्षमानेन वस्त्रिना सरजं नरः ।
 सर्वप्रापेन विच्छिन्नं श्वास्त्रिचक्रमादिमेत् ॥
 निःसंज्ञः पार्श्वशूलान्तः शूलकण्ठोऽतिघोषवान् ।

संरन्धनेवस्त्रायम्य यः श्रयसात्स महान्स्मृतः ॥
 मर्मस्त्रायम्यमानेषु श्रयन्मूढो मुञ्जश्च यः ।
 ऊर्द्धमेवो हतरवस्तमूर्द्धश्रासमादिशेत् ॥
 पुंश्चः साध्यतमस्तेषां तमकः कृष्ण उच्यते ।
 जयः श्रासा न सिध्यन्ति तमको दुर्ध्ववस्य च ॥
 स्नेहवसिं विना केचिदूर्द्धश्राधश्च शोधनं ।
 मृदुप्राणवतां श्रेष्ठं श्रासिनामादिशन्ति हि ॥
 काशे शोषे च हिक्कायां चट्टागे चापि पूजितं ।
 घृतं पुराणं संषिद्धमभयाविडरामठैः ॥
 सौवर्चलाभयाविलैः संस्क्रुतं वा मवं घृतं ।
 पिप्पल्यादिप्रतीवापं सिद्धं वा प्रथमे गणे ॥
 सपञ्चलवर्णं सर्पिः श्रासकासौ व्यपोहति ।
 हिंसाविडङ्गपूतीकचिफलाव्योषचिचकैः ॥
 द्विचोरं साधितं सर्पिंश्चतुर्गुणजलाश्रितं ।
 कोलमात्रैः पिबेत्तद्धि श्रासकासौ व्यपोहति ॥
 अर्गोसरोचकं गुल्मं शूलक्रेदं चयं तथा ।
 दृक्ते दृषकपाये वा पचेत्सर्पिंश्चतुर्गुणे ॥
 तन्मूलं कुसुमावापशोतं चोद्रेण योजयेत् ।
 शृङ्गोमधुरिकाभार्गिगुण्ठीतार्क्षमिताम्बुदे ॥
 बहुरिद्रेः सयश्वाङ्गैः समैरावाण्य योगतः ।
 मृतमस्रं शक्रेद्धोमान् शोततोये चतुर्गुणे ॥

आसङ्गासन्तथा हिक्का सर्पिरेतन्नियच्छति ।

सुवहाकालिकाभार्गोष्ठाख्यानैचुलम्फनं ॥

काकादनीं शृङ्गवेरं वर्षाभूं हृत्ततोदयं ।

कोत्तमाचैर्घृणप्रखं पचेदेभिर्जलार्द्धकं ॥

कटूष्यं पोतमेतद्वि श्यामामयविनाशनं ।

सौवर्चल्यवचारकटुकाव्योषचित्रकैः ॥

वचाभयाविडङ्गैश्च साधितं श्यामशान्तये ।

गोपवह्नुदके सिद्धं स्यादन्यद्विगुणे घृतं ॥

तालीप्रतामसकुपाजीवन्तीकुष्ठसैन्धवैः ।

क्वित्पुष्करयूतोकसौवर्चलकणाग्निभिः ॥

पथ्यातेजोवतीयुक्तैः सर्पिर्जलचतुर्गुणं ।

हिङ्गुपादयुतं सिद्धं सर्व्वश्वासहरम्परं ॥

पथ्येतानि श्वोखाज्जभिषजः श्यामकासयोः ।

वासाघृतं षट्फलञ्च घृतं चात्र हितं भवेत् ॥

तैलं दध्नुगुणे सिद्धं शङ्कराश्वरसे शुभे ।

सेव्यमानं यथान्वायं श्यामकाशौ व्यपोहति ॥

फलाद्या विष्किररसाः श्लिग्धाः प्रव्यक्तसैन्धवाः ।

रक्षादीनां त्रिरोभिर्भा कौलत्वा वा सुसंस्कृताः ॥

इत्युः श्यामश्च कोसश्च संस्कृतानि पथांसि च ।

तिनिश्चयं च बीजानि कर्कटाख्या सुवर्चिका ॥

दुरातमाय पिप्पल्यः कटुकाख्या हरीतकी ।

१. श्याविन्मयूररोमाणि कोला मागधिका कणाः ॥
 भार्गविकश्मद्भवेरश्च शर्कराश्लकाञ्जनं ।
 त्रिकण्टकस्य बीजानि चूर्णितानि तु केवलं ॥
 पञ्चसोकोद्धिकास्त्रेते लेह्या ये सम्यगोरिताः ।
 सर्पिर्मधुभ्यां ते लेह्याः काशश्वासादितैर्नरैः ॥
 सप्तहृदस्य पुष्पाणि पिप्पलीयापि मस्तुना ।
 पिवेतसच्चूर्णं मधुना घानाश्चाप्यथ भक्षयेत् ॥
 शर्कराक्षुरैर्भातितानां यवानां साध्वनेकशः ।
 तृपेण वा पिवेदेयां सचौद्रं श्यामपीडितः ॥
 शिरोपकदलीकुन्दपुष्पमागधिकायुतं ।
 तण्डुलाम्बुयुतं पीत्वा जघेच्छ्वासानशेषतः ॥
 कोलमश्लालमूलमृद्व्यचर्ममभीमपि ।
 लिह्यात्तेन्द्रेण भार्गवं वा सर्पिर्मधुसमायुतां ॥
 निमैः कदम्बबीजं वा सचौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
 द्राक्षां हरीतकी कृष्णां कर्कटाख्यां दुरालभां ॥
 सर्पिर्मधुभ्यां विलिङ्गन्हन्ति श्यामान् सदाहणान् ।
 हरिद्रां मरिचं द्राक्षां गुडं राष्ठां कणां शटीं ॥
 लिह्यात्तेलेन तुल्यानि श्यामार्त्तां हितभोजनः ।
 गवां पुरीषस्वरसं मधुर्मागधिकायुतं ॥
 लेहः श्यासेषु कामेषु वाजिनां वा शकृद्रसः ।
 पाण्डुरोगेषु शोथेषु च योगाः सम्प्रकीर्तिताः ॥

- आसकोषापहास्तंऽपि कासत्रा ये च कीर्त्तिताः ।
 भार्गीलक्ष्म्यवर्णं तैलं हरिद्रं कटुरोहिणीं ॥
 पिप्पलीं मरिचं चण्डाक्रान्तद्रुममेव च ।
 तप्तकोटस्य वोजेषु पचेदुत्कारिकां शुभां ॥
 वेद्यमाना निहन्त्येषा आंसानां शुद्धं सुदुस्तरान् ।
 पुराणैर्ष्यैः पिप्पल्यः कौस्तुभ्यो जाङ्गला रसाः ॥
 सुरासौ धीरकं हिङ्गु मातुलुङ्गरसौ मधु ।
 द्राक्षा मलकविष्णानि श्लोनि आसहिक्किनां ॥
 आसहिक्कापरिगतं स्निग्धं स्नेहैरुपाचरेत् ।
 युक्तैर्लवणतैलाभ्यां तैरस्य ययितः कफः ॥
 स्त्रिंशो विलम्बं याति मासतश्चास्य शान्तिरिति ।
 स्निग्धं शाला ततश्चैव भोजयित्वा रसैर्दमं ॥
 वातश्चेन्न विवन्धा वा भिषग्धूमं प्रयोजयेत् ।
 मनःशिला देवदारु हरिद्रा च्छदनामिषैः ॥
 लाची रुक्मकमूलैश्च कृत्वा वर्त्तिर्निर्बन्धानतः ।
 सर्पिर्नवमधूच्छिष्टशालनिर्वासजं तथा ॥
 शृङ्गालखुरस्त्रायुतकुष्ठमस्तं गवामपि ।
 तुरष्कज्वकीनाश्च मुग्गुलोः यस्तं कस्य च ॥
 एते सर्वे ससर्पिष्का धूमाः कार्या विजानता ।
 बलीयसि कफग्रस्तो वमनं सविरेचनं ॥
 दुर्बले चैव रुचे च तर्पणं हितमुच्यते ।

जाङ्गलोरभ्रजैर्गामैरानूपैर्वा सुसंस्कृतेः ॥

निदिग्धिकाश्चामलकप्रमाणं हिंमर्द्धयुक्तं मधुना सुयुक्तं ।

लिहन्नरः श्वासनिपोडितो हि श्वासे जयत्येव वलात्पुद्गेण ॥

यथामिरिद्धः खलु काष्ठसङ्घैर्वज्रं यथा वा सुरराजमुक्तं ।

रोगास्तथैते खलु दुर्निवाराः श्वासश्च कासश्च त्रिलम्बिका च ॥

॥ दिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः कासप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वासद्विक्रयोः ।

कासस्यापि च ते ज्ञेयास्त एवोत्पत्तिहेतवः ॥

धूमोपघाताद्भ्रजसस्तथैव व्यायामश्चास्रनिषेवणाश्च ।

विमार्गगलादपि भोजनस्य वेगावरोधात् चत्रयोस्तथैव ॥

प्राणोच्छुदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्यस्त्रतुल्यघोषः ।

निरेति वक्त्रात्सदृशः संदेष्टुः कासः स विद्वद्भिर्दाह्यतस्तु ॥

स वातपित्तप्रभवः कफाच्च चतुस्तथान्यः चयजोऽपरश्च ॥

पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भिर्विवर्द्धितो यच्चविकारकृत्स्यात् ॥

भविष्यतस्तस्य तु कण्डकण्डूर्भोज्योपरोधो गलतालुवेषः ।

स्वप्नश्चैषम्यमरोचकोऽग्निपादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि ॥

दृक्क्षमूद्धैर्दरपार्श्वगृही चामाननः क्षीणबलस्त्ररौजाः ॥

प्रसक्तवेगश्च समीरणेन काशेत्तु श्लेष्मं स्त्रभेदयुक्तः ।

उरोविदाहज्वरवक्त्रोपैरभ्यर्क्षितस्तिलकमुखस्तृपार्त्तः ॥

पित्तेन पीतानि वनेत्कटूनि कासेत् पाण्डुः परिदह्यमानः ॥

विलिथमानेन मुखेन शीदन् शिरोरुगार्तः कफपूर्णदेहः ।

अभक्तगौरवसादयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥

वक्षोऽतिमात्रं विहतश्च यस्य व्याधामभाराध्ययनाभिधातैः ।

विसिष्टवचाः स गरःसरक्तं छीवत्यभीक्ष्णं चतजःस उक्तः ॥

अतिव्यवायभाराध्ययुक्तान्यगजविषदैः ।

हृत्सोरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥

सपूर्वं कासते शुष्कं ततः छीवेत् सञ्जीर्णितं ।

कण्ठेन हजतात्यर्थं विभिन्नेनैवचोरसा ॥

स्रक्षीभिरिव तीक्ष्णाभिसुद्यमानेन शुक्षिना ।

दुःखसर्पेण शुलेन भेदपीडाभितापिना ॥

पर्यभेदज्वरश्चासदृशवैश्वर्यपीडितः ।

यारावतइवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् ॥

विषमासात्प्रभोज्यातिव्यवायादेगनिपहात् ।

घृष्टिर्गा भोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मतोः ॥

कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देवचयप्रदं ॥

स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयश्चापलभेत कासी ।

शुथ्यन् विनिक्षीवति दुर्म्बलस्तु प्रक्षीणमांसा रुधिरं सपूयं ॥

तं सर्वलिङ्गं स्रग्दुयिकित्थं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ।

दृढत्वमासाद्य भवत्यथोवै व्याप्यन्तमाहुर्भिवजस्तु कासं ॥

शुद्धीवचाकडूफलकटुषान्द्रधान्याभयामार्ग्यमराक्षविश्वं ।

उष्णाम्बुना हिङ्गुयुतं तु पीवा वक्ष्मास्यमप्याशु जहाति कासं ॥
 पलचिकथोपविडङ्गशृङ्गोरास्त्रावचापद्रुकदेवकाष्ठैः ।
 लेहः समैः चोद्रेसिताघृताक्तः कासं निहन्यादचिरादुदीर्घं ॥
 पथ्यां सितामामलकानि लाजां समागधीं चापि विचूर्ण्य शृण्णीं ।
 सर्पिर्मधुभ्यां विलिह्योत कासो ससैन्धवां वोष्णजलेन छण्यां ॥
 खादेद्गुडं नागरपिप्पलीभ्यां द्राक्षाच्च सर्पिर्मधुनावलिङ्घ्यात् ।
 द्राक्षां सितां मागधिकाच्च तुल्यां सशृङ्गवेरं मधुकन्तुगाच्च ॥
 लिङ्घ्याद्दृतचौद्रयुतां समांभां शितोपलां वा मरिचांशयुक्तां ।
 धात्रीकणादिश्वसितोपलाश्च संचूर्ण्य मण्डेन पिवेच्च दध्नः ।
 हरेणुकां नागधिकाच्च तुल्यां दध्ना पिवेत् कासगदाभिभूतः ॥
 उभे यदिद्रे सुरदारुशृण्णीं गायत्रिसारश्च पिवेत्समांशं ।
 वसास्य मूत्रेण सुखाम्बुना वा दन्तीं द्रवन्तीश्च सतिल्वकांशां ॥
 भृष्टानि सर्पिर्गन्धवादर्वाणि खादेत्पलांशानि ससैन्धवानि ।
 कोलप्रमाणं प्रपिवेद्धि हिङ्गु सौवीरकेणास्त्ररसेन वापि ॥
 चोद्रेण लिङ्घ्यान्मरिचाणि वापि भार्गवचाहिङ्गुक्षताश्च वर्त्ति ।
 धूमे प्रशस्ता घृतसंप्रयुक्ता वेणुत्वमेलासवणैः क्षता च ॥
 मुस्तोद्गुदीवझधुकाङ्गमांशोमनः शिलासैन्ध्वगलाम्बुपिष्टैः ।
 विधाय वर्त्तीः सपयोनुपानं धूमं पिवेद्वातवलासकासो ॥
 पिवेच्च सौधुं मरिचान्वितं वा तेनाशु कासं शममभ्युपैति ।
 द्राक्षाम्बुमन्त्रिष्ठपुराङ्गयाभिः चौरं शृतं माचिकसंप्रयुक्तं ॥
 निदिग्धिकां नागरपिप्पलीभिः खादेषे मुद्गान्मधुना सुषिद्धान् ।

उत्कारिकां सर्पिर्वि नागराद्यां पक्ता समूलैस्तुटिकोलपत्रै ॥
 रभिर्निषेवेत कृताञ्च पेथां तन्वो सुशीतां मधुना विमिश्रां ।
 यत्सोऽङ्गि सर्पिर्विहितं षडङ्गं तदातकासं जयति प्रसह्य ॥
 विदारिगन्धादिकृतं घृतं वा रसेन वा वासकजेन पक्कं ।
 विरेचनं स्नेहिकमथ चोक्तमाख्यापनं चाप्यनुवासनञ्च ॥
 धूमं पिवेत्स्नेहिकमप्रमत्त. पिवेत्सुखेणं घृतमेवचात्र ।
 हिता यवाम्बुस रसेषु सिद्धाः पथांसि सेहाः सघृतास्तथैव ॥
 प्रच्छर्दनं कायशिराविरेकास्तथैव धूमाः कवलयहास्य ।
 उष्णाञ्च सेहा. कटुकानि हन्यु. कफं विशेषेण विशेषणं वा ॥
 कटुत्रिकञ्चापि वदन्ति पथं घृतं कृमिघ्नस्वरसे विपक्कं ॥
 निर्गुण्डिपत्रस्वरसे च पक्कं सर्पि. कफोत्थं विनिहन्ति कासं ।
 पाठाविडथेषविडङ्गसिन्धुत्रिकण्डरास्त्राज्जतभुग्वलाभि. ॥
 शृङ्गोवचाभोधरदेवदारुदुरालभाभार्ग्यभयाशठीभि. ।
 सम्यग्विपक्कं द्विगुणेन सर्पिर्निदिग्धिकाया. स्वरसेन चैतत् ॥
 श्यासाम्निषादस्वरभेदभिन्नाग्निहन्त्युदोर्णानपि पञ्च कासान् ।
 विदारिगन्धोत्पलषारिवादीन्निःकाश्य वर्गान् मधुकञ्च कृत्स्नं ॥
 घृतमपचेदिक्षुरसाम्नुदुग्धैः काकोलिवर्गे च सशर्करं तत् ।
 प्रात. पिवेत्पित्तघाते च कासे रतिप्रसूते क्षयजेच कोसे ॥
 खर्जूरभार्गीमगधापियालमधूर्लकैलामलकैस्तुमांशै ।
 चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रगाढन्तीन्हन्ति कासानुपयुज्यमानं ॥
 रक्तां हरिद्राञ्जनवक्त्रिपाठामूर्ध्वापकुल्या विलिखेत्समांशाः ।

चोद्रेण कामे चतजे चथोत्ये पिवेद्दृतं चेतुरसे विपक्वं ॥
 चूर्णं पिवेच्चामलकस्य वापि चोरेण पक्वं सधृतं हिताग्नी ।
 चूर्णानि गोधूमयवोद्भवानि काकोलिवर्गस्य हतः सुसक्तः ।
 कामेषु पेयस्त्रिषु कामवद्भिः चोरेण सचोद्द्रघृतेन वापि ॥
 गुडोदकं वा कथितं पिबेद्भि चोद्रेण भीतं मरिचोपदंशं ।
 प्रस्यत्रयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वाद्द्वैतुलां गुडस्य ॥
 चूर्णं हतैर्पेयैकस्य चोरेणोपेभक्षणाहपुपाजमोदैः ।
 विडङ्गसिन्धुत्रिफलायमानीपाठाग्निधान्यैश्च पित्तप्रमाणैः ॥
 दत्त्वा विष्टचूर्णपलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ।
 तन्मद्येदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं चिसुगन्धियुक्तं ॥
 अनेन रक्ष्ये यदणो विकाराः सन्ध्यासकासस्वरभेदशोषाः ।
 शाम्यन्तिचायं चिरमन्तरमेव तस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ॥
 स्त्रीणाञ्च बन्ध्यामयनाशनः स्थात्कल्याणको नाम गुडः प्रतीतः ।
 द्विपञ्चमूलेभकणात्मगुप्ताभार्गिशठीपुष्करगूलविद्याम् ॥
 पाठान्मृतापन्यिकशङ्खपुष्पोराज्याग्न्यपामार्गबलायवासान् ।
 द्विपालिकान्नस्य यवाढकञ्च हरीतकीनाञ्च शतं गुह्यं ॥
 द्रेणे जलस्याढकमंयुते च काये हते पूतचतुर्थभागे ।
 पचेत्तुलां शुद्धगुडस्य दत्त्वा पृथक् च तैलात् कुडवं धृताञ्च ॥
 चूर्णं च तावन्मगधोद्भवाया देयञ्च तस्मिन्मधुभिर्द्वयोर्ते ।
 रसायनात् कृष्णमतो विलिच्छाद्वे चाभये नित्यमघ्रागु हन्यात् ॥
 तद्राजयक्ष्मण्यक्षणी प्रदोषशोफाग्निमान्द्यस्वरभेदकासान् ।

पाण्ड्यामयद्यामशिरोविकारान्-चट्टोगद्विकाविषमञ्जरांश्च ॥
 मेधाबलोत्साहमतिप्रदञ्च चकार चैतद्भगवानगत्त्यः ।
 कुलीरशुक्लीचटकैणलावान्निकाथ्य वर्गेभंधुरैस्तथान्यैः ॥
 पचेदृतं तत्तु नियेव्यमानं हन्यात् चोत्ताप्यं क्षयजञ्च काष्ठं ।
 शतावरोभागवलावसाभिर्घृतं विधेयञ्च हिताय कासिनां ॥

॥ त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः स्वरभेदप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघात
 शीतार्दिभिः प्रकुपिनाः पवनादयस्तु ।
 ते शब्दवादिधमनोषु गताः प्रतिष्ठा
 हन्तुः स्वरं भवतिचापि हि पद्धिधः सः ॥

वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्षा भिद्यं शनैर्भेदति गर्दभवाखरञ्च ।
 पिप्पेन पीतवदनाचिपुरीषमूषो मूयाङ्गलेन विदाहसमन्वितेन ॥

कृच्छ्रात्कफेन सततं कफरुद्धकण्ठो
 मन्दं शनैर्भेदतिवापि दिवाविशेषात् ।

सर्वात्मके भवति सर्वविकारसंपदव्यक्रताचवचसस्तमसाध्यमाहुः ॥

धूयेत वाक्चयकृते क्षयमाप्नुयाच्च
 वागेव वापि हतवाक् परिवर्जनीयः ।

अन्तर्गतस्वरमवच्छेदपदं चिरेण भेदोऽन्वयाददति दिग्धगत्तैः ठतानुः
 धोचक्षुः दृष्ट्वा कृष्णञ्च चापि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः ।

मेदस्त्रिनः सर्व्वसमुद्भवस्य स्वरानयो यो न स सिद्धिर्भति ॥

स्त्रिगन्धान्स्वरातुरन्तरानपकृष्टदोषान्भयोजयेदमनरेचनवस्त्रिभिश्च ।

नस्यावपीडमुखधावनधूमलेहैः सम्पादयेच्च विविधैः कबलयद्द्वय ॥

यः श्वासकासविधिरादित एव चोक्त

स्तथाप्यशेषमवतारयितुं यतेत ।

वैशेषिकञ्च विधिमूर्द्धमतो वदामि

तद्दे स्वरगतुरदितं निखिलं निबोध ॥

स्वरोपघातेऽनिलजे भुक्तापरिघृतं पिवेत् ।

कासमर्दकवाक्तांफमाकंवस्त्रभैर्युतं ॥

पीतं घृतं हन्यनिलं सिद्धमाप्तंगले रमे ।

यवक्षाराजमोदाभ्यां चित्रकामलकेषु वा ॥

देवदार्व्वैर्ग्निकाभ्यां वा सिद्धमाजं समाचिकं ।

सुखोदकानुपानो वा समर्पिंस्को गुडौदनः ॥

क्षीरानुपानं पित्ते तु पिवेत्सर्पिरतन्द्रितः ।

अत्रोयाच समर्पिंश्चैव यष्टोमधुकपायसं ॥

चिद्वाग्मधुरकाणं वा चूर्णं मधुघृताभुतं ।

शतावरीचूर्णयोगं यन्नाचूर्णमथापि वा ॥

पिवेत्कटूनि मूत्रेण कफजे स्वरमद्वये ।

चिद्वादा मधुतैलाभ्यां भुक्ता सादेत् कटूनि च ॥

स्वरोपघाते मेदोजे कफवद्विधिरित्यने ।

सर्व्वजे चापि चयेन प्रत्याख्यायाचरेत क्रियां ॥

शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।
पित्रेत्ययांसि यस्मिन्सर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥

॥ चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः कृमिरोगमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
अजीर्णाध्यग्रनासात्तयैर्विहङ्गमलिनाशनैः ॥
अथार्यामदिवास्त्रप्रगुर्वन्तिस्त्रिगघशोतलैः ।
माषपिष्टाश्च विदलविसृजालूकभेरुकैः ॥
पर्णशाकसुराशूकदधिक्षीरगुडेक्षुभिः ।
पलालानूपपिशितपिष्टाकपृथुकादिभिः ॥
स्नादस्त्रद्रवपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति ।
कृमीन् बह्विधाकारान् करोति विविधाश्रयान् ॥
आमपकाशयस्तेषां प्रभवः प्रायशः स्मृतः ।
विंशतेः कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः ।
पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ॥
अयवांविद्यवाः किष्पाक्षिप्वा गण्डूपदास्तया ।
सूरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरोपजाः ॥
श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिस्तरन्ति च ।
तेषामेवापरे पुच्छैः पृथग्य भवन्ति हि ॥
शूलाम्बिमान्दपाण्डुलविष्टमर्षलसङ्घायाः ।
प्रसेकावचिह्नद्वेगविज्ञेदास्तु पुरोपजाः ॥

रक्ता गण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः ।
 शूलोटोपशकृद्भेदपक्तिनाशकराश्च ते ॥
 दर्भपुष्पा महापुष्पाः प्रलूनाश्चिपिटास्तथा ।
 पिपीलिका दारुणाश्च कंफकोपसमुद्भवाः ॥
 रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः ।
 मूढधान्याङ्गुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा ॥
 मज्जादा नेत्रलेढारस्तानुश्रोत्रभुजस्तथा ।
 शिरोद्ध्रोगवमयुप्रतिश्लायकराश्च ते ॥
 केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किकिशास्तथा ।
 कुष्ठजाश्च परीमर्ष्या श्लेष्माः शोणितसम्भवाः ॥
 ते शरक्ताश्च छण्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा ।
 रक्ताधिष्ठानजान् प्रायोर्विकारान् जनयन्ति ते ॥
 मापपिष्टान्म्रवणगुडशकैः पुरीषजाः ।
 मांसमापगुडचीरदधिशूकैः कफोद्भवाः ॥
 विरुद्धाजीर्णशकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ।
 क्ष्वरो विवर्णता शूलं च्छ्रोगः सदनं भ्रमः ॥
 भक्तदेपोऽतिमारश्च सञ्जातकृमिचक्षुः ।
 दुग्धास्तयोदशाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्त्तिताः ॥
 केशादाश्च स्वदृश्यास्तु दावाद्यौ परिवर्जयेत् ।
 येषामन्यतमं ज्ञाना जिघांसुः स्निग्धमाहुरं ॥
 सूर्यादिविपक्षेन सर्पिण्या वान्तमादितः ।

विरेचयेत्तीक्ष्णतरैर्यागैरास्थापयेच्च तं ॥
 यवकोलकुलत्यानां सुरसादेर्गतस्य च ।
 विडङ्गखेदयुक्तेन क्वाथेन चषणेन च ॥
 प्रत्यागते निरुद्धे तु नेरं स्नातं सुखाम्बुना ।
 युञ्ज्यात् कृमिघ्नैरग्नैस्तुत, शीघ्रं भिषग्वरः ॥
 स्नेहेभोक्तेन चैनन्तु योजयेत्स्नेहवस्तिना ।
 ततः शिरोऽपि किण्विहीरसं दौद्रयुतं पिबेत् ।
 केवूकस्त्ररसं वापि पूर्व्ववत्तीक्ष्णभोजनः ॥
 पलाशबीजस्त्ररसं कल्कं वा तण्डुलाश्रुना ।
 पारिभद्रकपत्राणां चोद्रेण स्त्ररसं पिबेत् ॥
 पत्तूरस्त्ररसं वापि पिबेद्वा सुरसादिजं ।
 लिङ्गादश्वगृध्रचूर्णं विडङ्गं वा समाचिकं ॥
 पञ्चैर्भूषिकपर्था वा सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
 खादेत्पूपालिकान् पकान् धान्याश्चच्च पिबेदनु ॥
 सुरसादिगणे तैलं पक्कं वा पानमिष्यते ।
 विडङ्गचूर्णपिष्टाभ्यां तस्मिन् भक्ष्यन्तु कारयेत् ॥
 तत्कषायप्रपीतानां तिलानां स्नेहमेव वा ॥
 श्याविधः शहतयूर्णं सप्तैरुचः सुभावितं ।
 विडङ्गानां कषायेण चैफलेन तथैव च ॥
 चोद्रेण लिङ्गानुपिबेद्द्रवमामलकोद्भवं ।
 अवाभयारसश्चापि विविरेषोऽयसामपि ॥

पूतीकस्वरसं वापि पिवेदा मधुना सह ।
 पिवेदा पिप्पलीमूलमजामूत्रेण संयुतं ॥
 सप्तरात्रं पिवेद्दृष्टन्त्वपु वा दधिमस्तना ।
 पुरोपजान्कफोत्थांस्य हन्यादेवं कृमीन् भिषक् ॥
 शिरोऽद्भ्राणवेक्ताक्षिभंसृतांस्य पृथग्विधान् ।
 विशेषेणाञ्जनेर्नखैरवृषोऽस्य साधयेत् ॥
 ब्रह्मसन्तुरङ्गस्य सुशुष्कं भावयेदति ।
 निष्कायेन विडङ्गानां चूर्णं प्रधमनन्तु तत् ॥
 अथयूर्णान्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक् ।
 सकांस्थनीलं तैलं च नखं स्यात्सुरसादिके ॥
 दृग्भुजविधियापि विधेयो रोमभोजिषु ।
 दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिकं ॥
 रक्तजानां समुद्दिष्टं कुर्यात्कुष्ठचिकित्सिते ।
 सुरसादिन्तु सर्वेषु सर्वैवेवोपयोजयेत् ॥
 प्रयत्नतिक्तकटुकं भोजनञ्च हितं भवेत् ।
 कुलत्पक्वाथसंसृष्टं क्षीरपानञ्च पूजितं ॥

क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
 समासतोऽश्वाग्नधुरान् हिमांस्य कृमीन् जिघांसुः परिवर्जयेत् ॥

॥ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथात उदावर्त्तप्रतिषेधसध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथ वा प्रवृत्तिः ॥
 उद्गारवेगेऽभिहतो भवन्ति जन्तोर्बिकाराः पवनप्रसृताः ।
 हर्देऽर्बिघातेन भवेच्च कुष्ठं येनैव दोषेण विदग्धमन्नं ॥
 मूत्राशये वा गुदमुष्कयोश्च शोफो रुजा मूत्रविनियच्छश्च ।
 श्लेष्माक्षरी तत्स्रवणं भवेद्वा ते ते विकारा विहते तु शुक्रे ॥
 तन्नाङ्गमर्दावहृदिः अमश्च क्षुधोऽभिघातात्प्रगता च दृष्टेः ।
 कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाभिघाताद्गुदये व्यथा च ॥
 आन्तस्य निश्वासाविनियहेण च्छ्द्रोगमोहावयवापि गुल्मः ।
 जुम्भाङ्गमर्दोऽङ्गशिरोऽचिजाब्जं निद्राभिघातादथवापि तन्ना ॥

दृष्ट्यादितं परिक्रियं चोषं शूलैरभिद्रुतं ।
 शूलदमनं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् ॥
 सन्निधेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः ।
 वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥
 सामान्यतः पृथक्त्वेन क्रिया भूयो निबोध मे ।
 आस्थापनं मास्रतजे स्निग्धे स्निग्धे विप्रियते ॥
 पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत् ।
 सौवर्चलाब्जां मदिरां मूत्रैर्लभिहतेऽपि वेत् ॥
 श्लामप्यथ मद्येन चोरं वापि पिवेन्नरः ।
 धानोफलानां स्वरसं सजलं वा पिवेत्प्रहं ॥
 रसमयपुरीषस्य गर्दभस्थाय वा पिवेत् ।
 मांसोपदेष्टं मधु वा पिवेद्वा सोधु गौडिकं ॥

- भद्रदारु घनं मूर्त्वा हरिद्रा मधुकं तथा ।
 कोक्षप्रमाणानि पिवेदान्तरिक्षेण वारिणा ॥
 दुग्धशोखरसं वापि कषायं कुङ्कुमस्य च ।
 । एवास्त्वोजं तोयेन पिवेदा लवणोक्तं ॥
 पञ्चमूलोद्भूतं चोरं द्राक्षारसमथापि वा ।
 योगांश्च वितरेत्तत्र पूर्वोक्तान्गमरीभिदः ॥
 मूत्रक्षृक्कमं वापि कुर्यान्निरवशेषतः ।
 भूयो वक्ष्यामि योगांश्च मूत्राघातोपशान्तये ॥
 खेदखेदेरुदावर्त्तं जृम्भाजं समुपाचरेत् ।
 अशुभोक्षोऽप्युजे कार्यः स्निग्धस्निग्धस्य देहिनिः ॥
 तीक्ष्णान्ननावपीडाभ्यां तीक्ष्णगन्धोपसिद्धनैः ।
 वर्त्तिप्रयोगैरथ वा चक्षुःशक्तिं प्रवर्त्तयेत् ॥
 तीक्ष्णोषधप्रधमनेरथवादित्यरग्निभिः ।
 उद्गारजे क्रमोपेतं खैरिक्तं धूममाचरेत् ॥
 • सुरां शौवर्चलवती वोजपूर्णरसान्विता ।
 कुर्याद्घातं यथादोषं सम्यक् खेदादिभिर्जयेत् ॥
 सचारुलवणोपेतमभ्यङ्गं वाच दापयेत् ।
 वस्तिशुद्धिकरावापञ्चतुर्गुणजलपय ॥
 आवारिनाशक्रियेत पीतवर्त्तं प्रकामतः ।
 रनयेयुः प्रिया नार्थः शुक्रोदावर्त्तिनं नरं ॥
 छुद्दिघाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पस्य भोजनं ।

दृष्ट्याघाते पिवेन्मध्वं यवागूं वापि शीतलं ॥
 भोज्यो रसेन विश्रान्तः श्रमश्चासातुरो नरः ।
 निद्राघाते पिवेत् क्षीरं स्वप्नाच्चेष्टकथारतः ॥
 आभानोत्थेषु रोगेषु यथास्वं प्रयतेत हि ।
 यच्च यस्मिन्भवेत्प्राप्तं तच्च तस्मिन् प्रयोजयेत् ॥
 वायुः कोष्ठानुगो रुचैः कषायकटुतिक्तैः ।
 भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि ॥
 वातमूत्रपुरीषाश्च कफमेदोवहानि वै ।
 श्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषं चातिवर्त्तयेत् ॥
 ततो हृदसि शूलार्त्ता गौरवासचिपीडितः ।
 वातमूत्रपुरीषाणि छच्छ्रेण कुरुते नरः ॥
 श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहवमिज्वरान् ।
 दृष्ट्याद्विक्काग्रिरीरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ॥
 लभते च वद्धनन्यान्विकारान्वातकोपजान् ।
 तत्तैललवणाभक्तं स्निग्धं स्त्रिवं निरूहयेत् ॥
 दोषतो भिन्नवर्चस्कं भुक्तं चाप्यनुवासयेत् ।
 चेच्छान्तिं प्रयात्येवमुदावर्त्तः सुदारुणः ॥
 श्रयेन वज्रमः स्त्रिवं युज्यात्क्षौद्रविरेचनैः ।
 पाययेत दृढतपोलुयवानोरस्यपानकैः ॥
 हिङ्गुकुष्ठवचास्त्रिविम्बं विड्ढं वा दिवत्तरं ।
 योगावेतावुदावर्त्तं शूलघ्नापि निपच्छतः ॥

देवदार्वमिकं कुष्ठं वचाम्पथां पलङ्कषां ।
 पैष्कराणि च मूलानि तोयस्यार्द्धाढकं पचेत् ॥
 पादावशिष्टं तत्पोतमुदावर्त्तं व्यपोहति ।
 मूलकं शुष्कमाद्र्द्रेक्ष वर्षाभ्यः पञ्चमूलकं ॥
 आरेवतफलं चाप्सु पक्त्वा तेन घृतं पचेत् ।
 तत्पोयमानं शमयेदुदावर्त्तमशेषतः ॥
 वचामतिविषां कुष्ठं यवघारं हरोतकी ।
 क्षण्यां निर्द्दहनोश्चापि पिवेदुष्णेन वारिणा ।
 इष्ठाकुमूलं मदनं विशल्यातिविषे वचां ।
 कुष्ठं किष्ठाग्निकौ चापि पिवेत्तुल्यानि पूर्व्ववत् ॥
 मूत्रेण देवदार्वमित्रिफलाट्टहतीः पिवेत् ।
 यवप्रस्थं फलैः सार्द्धं दृष्टकार्या जलाढके ॥
 पक्त्वार्द्धं प्रस्थशेषान्तु पिवेद्भिक्कुषमन्वितं ।
 मदनालावुबीजानि पिप्पली सनिदिमिधकां ॥
 सञ्चूर्ण्य प्रथमेच्छाद्या विशत्येतद्यथा गुदं ।
 चूर्णं निकुम्भकम्पिष्टश्यामेष्वाकमिकोद्भवं ॥
 कृतवेधनमागधो लवणानाञ्च साधयेत् ।
 गवां मूत्रेण ता वर्त्तीः कारयेत्तु गुदानुगाः ॥
 सद्यः शर्मकरावेतौ योगावष्टतसम्भवौ ।

॥ षट्पञ्चाशत्तनोऽध्यायः ॥

अथातोविस्त्रुचिकाप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अजीर्णमामं विष्टम् विदग्धञ्च यदीरितं ।

विस्त्रुच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥

सूचीभिरिव गात्राणि तुदनृ सन्तिष्ठतेऽनिलः ।

यस्याजीर्णेन सा वैद्यैरुच्यते तु विस्त्रुचिका ॥

न ता परिमिताद्वारा लभन्ते विदितागमाः ।

मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽग्रनखोलुपाः ॥

मूर्च्छातिसारौ वमयुः पिपासा शूलं भ्रमोदेष्टनजृम्भदाहाः ।

वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरस्य भेदः ॥

कुचिरानक्षतेऽत्यर्थन्ताम्यत्यय च कूजति ।

निरुद्धो मातृतस्यापि कुचावुपरिधावति ॥

वातवर्षोनिरोधश्च कुक्षौ यस्य भृशमवेत् ।

तस्यालसकमाचष्टे द्विकोद्वारी तु यस्य तु ॥

दुष्टन्तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्द्धमधश्च यस्य ।

विलम्बिकां तस्य विवर्जनीयामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥

यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजतैः ।

दोषेण येनावततं खलिद्वैखं लचयेदामसमुद्भवैश्च ॥

यः श्यावदनौष्ठनखोऽल्पशङ्खश्चर्चदितोऽभ्यन्तरयातनेवः ।

चामस्तरः सर्वविमुक्तमन्त्रिर्यायान्नरोऽसौ पुनरागमाय ॥

साध्यासु पाप्म्योर्दक्षनं प्रशस्तमग्निप्रतापो वमनश्च तोद्विण ।

पक्वे ततोऽन्ने तु विलङ्घनं स्यात्संपाचनं चापि विरेचनं वा ॥
 विशुद्धदेहस्य हि सद्य एव मूर्च्छातिशारादिरूपैति शान्तिं ।
 आस्यापनं चापि वदन्ति पथं सर्वासु योगानपरान्निबोध ॥
 पथावचादिद्भुकलिङ्गगृह्यसौवर्चलैः सातिविषैश्च चूर्णं ।
 सुखानुपोतं विनिहन्त्यजीर्णं शूलं विस्त्रचीमरुचिश्च सद्यः ॥
 क्षारागदं वा लवणं विडं वा गुडप्रगाढानथ सर्वपाप्मा ।
 अक्षेन वा सैन्धवदिद्भुयुक्तौ सवोजपूर्णौ सघृतौ त्रिवर्गौ ॥
 कटुचिकं वा लवणैरुपेतं पिवेत्तु होचोरविमिश्रितं तु ।
 कल्याणकं वा लवणं पिवेत्तु यदुक्तमादावनिलामयेषु ॥
 क्षणाजमोदक्षकाणि वापि तुल्यौ पिवेदा मगधानिकुम्भौ ।
 दन्तीयुतं वा मगधोद्भवानां कल्कं पिवेत्कोषवतोरसेन ॥
 उष्णाभिरद्भिर्मगधोद्भवानां कल्कं पिवेन्नागरकल्कयुक्तं ।
 धोषं करञ्जस्रफलं हरिद्रे मूलं समं वाप्यथ मातुलुङ्गाः ॥
 द्वायाविशुष्का गुटिकाकृतास्ता हन्युर्त्विस्त्रची नयमाञ्जनेन ।
 सुवामितं साधुविरेचितं वा सुलक्षितं वा मनुजं विदित्वा ॥
 पेयादिभिर्दीपनपाचनोद्यैः सम्यक्क्षुधात्तं समुपक्रमेत ।
 आमं शकृदा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन ॥
 प्रवर्त्तमानं न यथास्त्रमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति ।
 तस्मिन्भवत्यामसमुद्भवे तु द्रव्याप्रतिश्यायमिरोविदाहाः ॥
 आमोऽग्नये शूलमयो गुरुत्वं हृत्तासउद्गारविघातनञ्च ।
 स्रग्भः कटोष्ठपुरीषमूत्रे शूलोऽथ मूर्च्छा च शकृदमिश्र ॥

आसद्य पक्वाग्रयजे भवन्ति लिङ्गानि चाचालसकोद्भवानि ।
 आमोद्भवे वातमुपक्रमेत संसर्गभक्तक्रमदीपनीयैः ॥
 अथेतरं यो न शक्यमेतत्तन्मां जयेत्स्वदनपाचनैश्च ।
 विस्त्रचिकायां परिकीर्त्तितानि द्रव्याणि वैरेचनिकानि यानि ॥
 तान्येव वर्त्तीवितरेद्विचूर्ण्य महिष्यश्रावोमगवां तु मूत्रैः ।
 खिन्नस्य पायौ विनिवेश्य ताश्च चूर्णानिचैषां प्रथमेत्तु नाद्या ॥
 मूत्रेण संसाध्य यथाविधानं द्रव्याणि यान्यूर्द्धमधश्च यान्ति ।
 कायेन तेनाग्नौ निरुहयेच्च मूत्रार्द्धयुक्तेन समाचिकेण ॥
 त्रिभण्डियुक्तं स्रवणप्रकुञ्चं दत्त्वा विरिक्तक्रममाचरेच्च ।
 एष्वेव तैलेन च साधितेन प्राप्तं यदि स्यादनुवासयेच्च ॥

॥ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोऽरोचकप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

दोषैः पृथक् सद्य च चित्तविपर्ययाच्च
 भक्तायनेषु चर्दि चावतेत प्रगाढं ।
 नाग्नि रुचिर्भवति तं भिषजो विकारं
 भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥
 चष्कूलपोडनयुतं विरसाननलं
 वातात्मके भवति लिङ्गमरोचके तु ।
 यदाश्चोपवृद्धता मुखतिक्ता च
 मूर्च्छा सद्य उवति पित्तकृते तथैव ॥

कण्डूगुहलकफसंश्रवसादतद्वाः ।

श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोचके तु ।

सर्वात्मके पवनपित्तकफा बह्वनि

रूपाण्यथास्य हृदये समुदीरयन्ति ॥

संरागशोकभयविभ्रुतचेतसस्तु

चिन्ताकृतो भवति सोऽश्चिदर्शनाच्च ।

वाते वचाम्बुवमनं कृतवान्पिवेष

श्लेहः सुराभिरथ वोष्णजलेन चूर्णं ॥

कृष्णाविडङ्गयवभस्महरेणुभागी

रास्त्रैलक्षिण्णवणोत्तमनागराणां ।

पित्ते गुडाम्बुमधुरैर्वमनं प्रशस्तं

श्लेहः सैन्धवसितामधुवर्षिंरिष्टः ॥

निम्बाम्बुवामितवतः कफजेऽनुपानं

राजद्रुमाम्बुमधुना तु सदीप्यकं स्यात् ।

चूर्णं यदुक्तमथवानिलजे तदेव

सर्वैश्च सर्वैकतमेवमुपकमेत ॥

द्राक्षापटोलविडवेत्रकरीरनिम्ब

मूर्वाभयाचवदरामलकेन्द्रवृक्षैः ।

वीजैः करञ्चनृपटुचमवैश्चपिष्टै

र्लेहैश्चैत्सरभिमूत्रयुतं यथावत् ॥

मुस्तां वचां त्रिकटुकं रजनीदयश्च

भार्गीश्च कुष्ठमथ निर्द्वन्द्वनीश्च पिष्ट्वा ।
 मूत्रेऽविजे द्विरदमूचयुते पचेदा
 पाठान्नुगामतिविषां रजनीश्च मुख्यां ॥
 मण्डूकिमर्कममृताश्च सलाङ्गलाख्यां
 मूत्रे पपेक्षु मद्दिवस्य विधानविदा ।
 एताश्च सन्ति चतुरो लिङ्गतस्तु लेहान्
 गुल्मार्शचिश्चसनकण्ठघृदामयाश्च ॥
 सात्त्विकान् स्वदेशरचितान् विविधांश्च भक्ष्यान्
 पानानि मूलफलपाण्डवरागयोगान् ।
 अथाद्रसांश्च विविधान् विविधैः प्रकारै
 भुञ्जीत वापि लघुहृत्तमनःसुखानि ॥
 आस्थापनं विधिवदत्र विरेचनञ्च
 कुष्ठान्मूत्रानि शिरसश्च विरेचनानि ।
 त्रीण्यूपणानि रजनीचिफलायुतानि
 क्षूर्णकृतानि यवगृहकविमिश्रितानि ॥
 क्षुद्रायुतानि वितरेन्मुखधावनार्थं
 मन्यानि तिक्तकटुकानि च भेषजानि ।
 मुक्तादिराजतह्वगंद्वाश्च सिद्धैः
 काथैर्जयेन्मधुयुतेष्विविधैश्च लेहैः ॥
 मन्त्रासवैर्गुण्डनैश्च तथात्वरिष्टैः
 चाराषवश्च मधुमाधवतुल्यगन्धैः ।

स्मदेष्टु एव कफवातहते विधिश्च
 शान्तिं गते ऊतभुजि प्रशमाय तस्य ॥
 इच्छाभिघातभयशोकहतेऽन्तरग्रौ
 भावान्नवाय वितरेत्खलु शक्यरूपान् ।
 अर्थेषु चाप्यपचितेषु पुनर्भवाय
 पौराणिकैः श्रुतिपथैरनुमानयेत्तं ॥
 दैन्यं गते मनसि बोधनमत्र शस्तं
 यद्यत्प्रियं तदुपसेव्यमरोचने तु ॥

॥ अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोमूत्राघातप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 वातकुण्डलिकाष्ठीला वातवस्तिस्तथैव च ।
 मूत्रातीतः सजठरो मूत्रोत्सङ्गः चयस्तथा ॥
 मूत्रप्रत्यिर्मूत्राऽऽक्रमुष्णवातस्तथैव च ।
 मूत्रैकसादौ द्वौ चापि रोगा द्वादश कीर्तिताः ॥
 रौक्ष्ण्यदिगविघाताद्वा वायुर्वस्तौ सवेदनं ॥
 मूत्रं सङ्गृह्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ।
 सृजेदल्पान्प्रमथवा सरुजस्कं ग्रनैः ग्रनैः ॥
 वातकुण्डलिकां तान्तु व्याधिं विद्यात्सुदारुणं ।
 शूलन्मार्गस्य वस्तेय वायुरन्नरमाश्रितः ॥
 अष्ठीलान्नहनं ग्रन्थिं करोत्यचलमुत्तमं ।

विण्मूत्रानिलसङ्गश्च तत्राभ्रानश्च जायते ॥
 वेदना जायते वसौ वाताष्टीलेति तां विदुः ।
 वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुपितो नरः ॥
 निरुणद्धि मुखं तस्य वस्त्रेर्वस्तिगतोऽनिलः ।
 मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्त्रिकुचिनिपीडितः ॥
 वातवस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः छच्छ्रप्रसाधनः ।
 सन्भार्य्यवेगं मूत्रस्य घो भूयः सद्युमिच्छति ॥
 तस्य नाभ्येति यदि वा कयश्चित्संप्रवर्त्तते ।
 प्रवाहतो मन्दरुजमल्पमल्पं पुनः पुनः ॥
 मूत्रातोतन्तु तं विद्यान्मूत्रवेगविघातजं ।
 मूत्रस्य विहते वेगे तदुदावर्त्तयेत्तुमा ॥
 अपानः कुपितो वायुहृदरं पूरयेद्भृशं ।
 नाभेरधस्तादाभ्रानं जनयेत्तोमवेदनं ॥
 तं मूत्रजठरं विद्यादधोवस्त्रिनिरोधजं ।
 वसौ वाप्यथवा नाभि भणौ वा यस्य देहिनः ॥
 मूत्रं प्रवृत्तं सज्येत सरक्तं वा प्रवाहतः ।
 सवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाथ नीरुजं ॥
 विगुणानिलजो व्याधिर्मूत्रमद्भः स संज्ञितः ।
 रुचस्य क्लान्तदेहस्य वस्त्रिस्थौ पित्तमारुतो ॥
 सदाहवेदनं छच्छ्रं कुर्यातां मूत्रसंचयं ॥
 अभ्यन्तरे वस्त्रिमुखे वृत्तोऽल्पः स्थिरश्च वचः ।

वेदनावाननिसुन्दो मूत्रमार्गनिरोधनः ॥

जायते सहसा यस्य यन्विरंशरिलक्षणः ।

स मूत्रयन्विरित्यत्रमुच्यते वेदनादिभिः ॥

प्रत्युपस्थितमूत्रस्तु मैथुनं चोऽभिनन्दति ।

तस्य मूत्रयुक्तं रेतः सहसा भ्रंशवर्त्तते ॥

पुरस्तादापि मूत्रस्य पंखोदापि केदाचन ।

भस्मोदकप्रतीकांशं मूत्रशुक्रं नन्दुच्यते ॥

यथायामाभ्योतयैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिवाहृतं ।

वस्तिमेतद्गुदश्चैव प्रदहन् आवयेदधः ॥

मूत्रं हारिद्रमेथवा सरक्तं रक्तमेव वा ।

कृच्छ्रात्प्रवर्त्तते जन्तोरुष्णं वातं वदन्ति तं ॥

विग्रहं पीतकं मूत्रं सदाहं बहुलमाद्या ।

शुष्कं भवति यच्चापि रीचनाचूर्णसंनिभं ॥

मूत्रौकसादं तं विद्याद्दोगं पित्तकृतं बुधः ।

शुष्कं भवति यच्चापि ब्रह्मचूर्णप्रपाण्डुरं ॥

पिच्छिलं संहतं येतं तथा कृच्छ्रं प्रवर्त्तते ।

मूत्रौकसादं तं विद्यादामयं चापरे कफात् ॥

कपायकृत्तपिपी भव्यान् लेहान्यथासिच ।

चारनध्वापवस्त्रेण वस्त्रियोत्तरसंज्ञितान् ॥

विदध्यान्मतिमांसात्र विधिश्चाश्वरिनाशनं ।

मूत्रोदावर्त्तयोगोऽस्य कात्स्न्यमात्रं प्रयोज्यत ॥

कल्कनेर्वाहवोजानामत्रमात्रं ससैन्यं ।
 धान्याद्युक्तं पीतैव मूत्रकृच्छ्रात्प्रमुच्यते ॥
 सुरां सौवर्धलवती मूत्रकृच्छ्रो पिवेन्नरः ।
 मधुमाषोपदर्श वा पिवेदाण्यथ गौडितं ॥
 पिवेत्कुङ्कुमकर्षं वा मधूदकसमायुतं ।
 रात्रिपर्युषितं प्रातस्तथा सुखमवाप्नुयात् ॥
 दाडिमाश्चयुतां मुख्यानेषाञ्जोरकमागरैः ।
 पीत्वासुरां सुलवणं मूत्रकृच्छ्रात्प्रमुच्यते ॥
 पृथक्पर्णादिवर्गस्य मूलं गोक्षुरकस्य च ।
 अर्द्धप्रस्थेन तोयस्य पचेत् क्षीरचतुर्गुणं ॥
 क्षीरावशिष्टं तच्छीतं शिताचौद्रयुतं पिवेत् ।
 नरो मासतपितोऽथ मूत्राघातनिवारणं ॥
 निम्बोदय वाससा सम्यग्बर्ही रासभगाजिनां ।
 रसस्य कुडयन्तस्य पिवेन्मूत्ररुजापहं ॥
 मुस्ताभयादेवदारुमूलाणां मधुकस्य च ।
 पिवेदक्षुधं कल्कां द्राक्षाया जलसंयुतं ॥
 पिवेत्पर्युषितं वारि शीतं मूत्ररुजापहं ।
 निदिग्धिकायाः स्वरसं पिवेत् कुडवसंमितं ॥
 मूत्रदोषहरं कल्कमयवा क्षौद्रसंयुतं ।
 प्रपीड्यामलकानान्तु रसं कुडवसंमितं ।
 पीत्वागदी भवेज्जन्तुमूत्रदे.परजातुरः ॥

धात्रीफलरसेनैवं सूक्ष्मैलां वा पिवेन्नरः ।

पिष्ट्वाथ वा सुशीतेन शालितण्डुलवारिणा ॥

तालस्य तरुणं मूलन्तपुसस्वरसन्तया ।

श्वेतं कर्कटकश्चैव प्रातस्तं पयसा पिवेत् ॥

शृतं वा मधुरैः क्षीरं सर्पिर्मिश्रं पिवेन्नरः ।

मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं शुक्रदोषहरं परं ॥

बलाश्वदंशकौञ्चस्थिकोक्ताश्चकृतण्डुलान् ।

शतपल्लवकमूलञ्च देवदारुसचिवकं ॥

अक्षवीजञ्च सुरया कक्कीकञ्च पिवेन्नरः ।

मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं तथैवाग्निरिशोधनं ॥

पाटलाचारमाहृत्य सप्ततल्वः परिश्रुतं ।

पिवेन्मूत्रविकारघ्नं संश्लष्टं तैलमात्रया ॥

नलेक्षुदभाग्भेदश्चपुष्पैर्वास्वीजकं ।

क्षीरे परिश्रुतं तत्र पिवेत्सर्पिः समाश्रुतं ॥

पाटला यावशूकाश्च पारिभद्रात्तिलादपि ।

क्षारोदकेन नतिमान् त्वनेलोपणचूर्णकं ॥

पिवेद्गुडेन मिश्रं वा लिङ्गाक्षेहान् पृथक् पृथक् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे क्रमं हितं ॥

खेदखेदोपपन्नानां हितान्तेषु विरेचनं ।

ततः संशुद्धदेहाणां हिताद्योत्तरवस्तयः ॥

स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन बोधितं यस्य सिच्यते ।

- मैथुनोपरमस्तस्य वृंहणश्च विधिः स्मृतः ॥
 ताम्रचूडवसानैलं क्षितञ्चोत्तरवस्तिषु ।
 विधाने तस्य पूर्य्य हि व्यासतः परिकीर्तितं ॥
 चौद्रार्द्धपात्रं दत्त्वा तु पात्रम्तु चोरसर्पिणोः ।
 खयङ्गुप्ताफलश्चैव तथैव क्षुरकस्य च ।
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तमर्द्धभागं प्रदापयेत् ॥
 एतदैकध्यानोय खजेनाभिप्रमन्ययेत् ।
 तस्य पाणितले चूर्णं लोढ्वा क्षीरं ततः पिबेत् ॥
 एतत्सर्पिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेशे नरः सदा ।
 मूत्रदोषाण् जयेत्सर्वानन्ययोगैः सुदुर्लभान् ॥
 जयेच्छोणितदोषांश्च बन्ध्या गर्भं लभेत् च ।
 नारी चैतत्प्रयुञ्जाना योनिदोषात्प्रमुच्यते ॥
 यलाकोलास्त्रिमधुकं शदंश्चाथ शतावरी ।
 मृणालञ्च कषेहय वीजानि क्षुरकस्य च ॥
 सहस्रवीर्याश्रुमती पयसा सह कालया ।
 शृगालविन्नातिवला वृंहणीयो गणस्तथा ॥
 एतानि समभागानि भक्तिमान् सह साधयेत् ।
 चतुर्गुणेन पयसा गुडस्य तुलया सह ॥
 द्रोणावशिष्टं तत्पूतं पचेत्तेन घृताढकं ।
 तत्सिद्धं कलसे स्थाप्य चौद्रप्रस्थेन संयुतं ॥
 सर्पिरितेत्प्रयुञ्जानो मूत्रदोषात्प्रमुच्यते ॥

॥ जनघटितमोऽध्यायः ॥

अथातो मूत्रदोषप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

वातेन पित्तेन कफेन सर्वैस्तथाभिघातैः ब्रूदग्मरोभ्यां ।

तथापरः शर्करया सुकष्टो मूत्रोपघातः कथितोऽष्टमस्तु ॥

अल्पमत्स्यं समुत्पोष्य मुष्कमेहनवस्तिभिः ।

फलद्विरिव छच्छ्रेण वाताघातेन मेहति ॥

हरिद्रमुष्णं रक्तं वा मुष्कमेहनवस्तिभिः ।

अग्निना दक्ष्यमानाभैः पित्ताघातेन मेहति ॥

स्निग्धं ब्रूकमनुष्णञ्च मुष्कमेहनवस्तिभिः ।

संघट्टरोमा गुहभिः क्षेमाघातेन मेहति ॥

दाहशीतहजाविष्टो नामावर्धं मुञ्जर्मुञ्जः ॥

ताम्यमानः सुलक्ष्णेण सन्निपातेन मेहति ।

मूत्रवाहिषु बल्येन क्षतेष्वभिहतेषु च ॥

आतःसु मूत्राघातस्तु जायते भृशवेदनः ।

वातवस्तेस्तु तुन्ग्रानि तस्य लिङ्गानि चक्षयेत् ॥

ब्रूतस्तु प्रतीघातादायुर्विगुणताञ्चतः ।

आभानञ्च सशूलञ्च मूत्रसङ्गं करोति हि ॥

अम्बरीधेतुकः पूर्वं मूत्राघात उदाहृतः ।

अम्बरी शर्कराचैव तुल्ये समवचक्ष्ये ॥

शर्करायां विशेषन्तु गृध्रं कीर्त्तयतो मम ।

पथ्यमानस्य पित्तेन भिद्यमानस्य वायुना ॥

स्नेहणोऽवयवा भिन्नाः शर्करा द्रुतिसंज्ञिताः ।
 इत्थोडा वेपथुः शूलं कुचौ वक्त्रिः सुदुर्बलः ॥
 नाभिर्भवति मूर्च्छा च मूत्राघातस्य दारुणः ।
 मूत्रवेगनिरस्तासु तासु ग्राम्यति वेदना ॥
 यावदन्या पुनर्नैति गुडिका श्रोतसो मुखं ।
 शर्करासम्भवस्यैतन्मूत्राघातस्य लक्षणं ॥
 चिकित्सितमतस्तूष्णमष्टानामपि वक्ष्यते ।
 अम्भरोक्ष समाश्रित्य यदुक्तं प्रसमीक्ष्य तत् ॥
 यथादोषं प्रयुञ्जीत चेष्टादिकमपि क्रमं ।
 श्वदंष्ट्राश्लभिदौ कुम्भी क्षुपां कण्डकारिका ।
 बलां शतावरी राच्यां वरुणं गिरिकर्णिका ।
 तथाविदारिगन्धादिं संश्लथ्य चैतत् पचेत् ॥
 तैलं घृतं वा तत्पेयं तेन वाप्यनुवासनं ।
 दद्यादुत्तरवस्त्रिञ्च वातक्ष्णोपशान्तये ॥
 श्वदंष्ट्रास्त्ररसे तैलं सगुडक्षीरनागरं ।
 पक्वा तत्पूष्णवद्योऽंशं तच्चानिलरुजापहं ॥
 तृणोत्पलादिकाकोलीन्ययोधादिगणे कृतं ।
 पीतं घृतं पित्तक्षुण्णं नाशयेत् क्षिप्रमेव च ॥
 दद्यादुत्तरवस्त्रिञ्च पित्तक्ष्णोपशान्तये ।
 रभिरेव कृतः स्नेहस्त्रिविधेऽप्येव वस्त्रिषु ॥
 क्षितं विरेचनं चक्षुक्षीरद्राचारभैर्युतं ।

सुरभोषकमुस्तादिवह्णादौ च भंक्षतं ॥
 तैव तथा यवाम्बु कफकृच्छ्रे प्रशस्यते ।
 यथादोषोच्छ्रवं कुर्यादेतानेव च सर्वजे ॥
 फलादुशीकदभांश्चासार्चूर्णञ्च वारिषा ।
 सुरेक्षुरसदभांश्चपीतं छच्छ्रदजापहं ॥
 तथाभिघातजे कुर्यात् सद्योप्रणविकित्तितं ।
 मूषकृच्छ्रे सदा चास्य कार्या वातहरी क्रिया ॥
 स्नेदावगाहावभ्यङ्गा वस्त्रिचूर्णक्रियास्तथा ।
 सद्यश्चैवैतान्येवैतयोः प्रोक्तः क्रियाविधिः ॥

इति शैशुत आयुर्वेदशाले उत्तरतन्त्रे कायचिकित्सा समाप्ता ॥

सहितमोऽध्यायः ॥

अद्यातो ऽमानुषप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 निम्नाचरेभ्यो रक्ष्यसु नित्यमेव चतातुरः ।
 इति यन्प्रागभिहितं विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥
 गुह्यानागतविज्ञानमनवस्था सहिष्णुता ।
 क्रिया वा ऽमानुषो यस्मिन् स यदः परिकीर्त्यते ॥
 अशुचिं भिन्नमर्यादं क्षतं वा यदिवाऽक्षतं ।
 हिंस्युर्हिंसाविहारार्थं यत्कारार्थमयापि च ॥
 असह्यो या यदगणा यदाभिपतयन्त्ये ।
 व्यज्यन्ते विविधाकारा भिद्यन्ते ते तथापि ॥

देवास्तथा ऋगुगणश्च तेषां गन्धर्व्ययचाः पितरो भुजङ्गाः ।

रक्षांसि या चापि पिशाचजातिरेषोऽष्टधा देवगण्यहाख्यः ॥

संतुष्टः श्रुचिरपि चेष्टगन्धमात्यो

निकन्द्रो ह्यवितथसंस्कृतप्रभाषी ।

तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता

ब्रह्मण्यो भवति च यः ॥ देवजुष्टः ॥

संस्नेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता

जिह्वाचो विगतभयो विमार्गदृष्टिः ।

संतुष्टो भवति न चान्नपानजातौ

कुंठात्मा भवति च देवशत्रुजुष्टः ॥

चष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी

स्वाचारः प्रियपरिगोतगन्धमात्यः ।

मृत्युन्वा प्रहसति चाह चाक्षपशब्दे

गन्धर्व्ययहपरिपोडितो मनुष्यः ॥

तासाचः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारो

गम्भीरो द्रुतमतिरल्पवाक्सहिष्णुः ।

तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै

यो यच्चयहपरिपोडितो मनुष्यः ॥

प्रेतेभ्यो विमुञ्जति संसारेषु पिण्डान्

शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः ।

भोमेषुस्त्रितगुडपायसाभिकाम

सुदृक्तो भवति पिबयद्वाभिभूतः ॥

भूमौ यः प्रसरति सर्पवत्कदाचित्

सकन्या विलिहति जिह्वया प्रसक्तं ।

निद्रालुर्गुडमधुदुग्धपायसेषु

जिञ्जेद्यो भवति भुजङ्गमेव जुष्टः ॥

भामासृम्विविधसुराविकारलिप्सु

भिल्ल्यो भ्रममतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।

क्रोधात्तुर्भिल्लपुल्लवत्तो निशाविहारी

ग्रीवदिङ्गवति च रक्षसा गृहीतः ॥

उड्गुस्तः कृष्णपुरुषश्चिरप्रलापी

दुर्गन्धो भ्रममगुचिस्तथातिलोलः ।

बह्मशो विजनहिमाम्बुराचिषेवो

व्याचिष्टं भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः ॥

सूलाच्चस्वरितगतिः स्फेनलेही

निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति ।

यद्याद्रिदिरदनगादिविच्युतः सन्

संसृष्टो न भवति वार्द्धकेन जुष्टः ॥

देवयदा पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्यधोरपि ।

गन्धर्वः प्रायशोऽष्टम्यां यचाद्य प्रतिपद्यथ ॥

कृष्णपद्मे च पितरः पञ्चम्यामपि चौरगाः ।

रक्षांसि निशि पैशाचाश्चतुर्दश्यां विव्रन्ति च ॥

दर्पणादीन् यथाच्छाया शीतोष्णं प्राणिना यथा ।

स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहश्च देहमृतः ॥

विशन्ति च न दृश्यन्ते यद्वास्तदच्छरीरिणं ।

तपोऽसि तीव्राणि तथैव दानं व्रतानि धर्मो नियमश्च सत्यं ।

गुणास्तथाष्टावपि तेषु नित्या व्यक्ताः संमत्ताश्च यथाप्रभावं ॥

न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति न वा मनुष्यान् कश्चिदाविशन्ति

ये वाविशन्तीति वदन्ति मोक्षान्ते भूतविद्याविषयादपोद्घाः ॥

तेषां यद्वाणां परिचारका ये कोटीसहस्रायुतपद्मसंख्याः ।

असृग्बसामांसभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च तमाविशन्ति ॥

निशाचराणां तेषां त्रि ये देवगणसंस्तृताः ।

ते तु तत्त्वसंस्पर्शादिज्ञेयास्तु तदज्ञाः ॥

देवयहा इति पुनः प्रोच्यन्ते शृण्वत्य ये ।

देववच्च न मस्यन्ते प्रत्यर्थ्यन्ते च देववत् ॥

स्नामिशीलक्रियाचाराः क्रमएव सुरादिषु ।

नैर्धर्मेया दुहितरस्तासां च प्रभवः स्मृतः ॥ •

सत्यत्वादपवृत्तेषु वृत्तिक्षेपां गणैः कृता ।

हिंसाविहारा ये केचिद्दिव्यं भावमुपाश्रिताः ॥

भूतानीति कृता संज्ञा तेषां संज्ञा प्रवक्तृभिः ।

यहसंज्ञाभिर्भूतानि यस्मादेत्यनया भिषक् ॥

विद्यया भूतविद्यान्मतएव निरुच्यते ।

तेषां शान्मथंमन्विष्कन्यैद्यस्तु सुसमाहितः ॥

जये, सनियमैर्धैरैरारभेत चिकित्सितं ।

रक्तानि गन्धमाल्यानि वीजानि मधुसर्पिर्षां ॥

भक्ष्यास्य सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ।

वस्त्राणि, मद्यमांसानि चोराणि रुधिराणि च ॥

यानि येषां यथेष्टानि तानि तेभ्यः प्रदापयेत् ।

१. क्षिप्तानि मनुजान् येषु प्रायशो दिवसेषु तु ॥

दिनेषु तेषु देशानि तद्भूतविनिवृत्तये ।

देवगृहे देवगृहे ज्ञत्वाग्निं प्रापयेद्वलिं ॥

१५. तु ब्रह्मस्तिकपूपाज्यच्छत्रपायससमृतं ।

असुराय यथाकालं विदध्याचलरादिषु ॥

चतुःपथे राक्षसस्य भोमेषु गहनेषु वा ।

शून्यागारे पित्राचस्य तीव्रं वलिमुपाहरेत् ॥

पूर्वमाचरितैर्भग्नैर्भूतविद्यादिदम्रितैः ।

१. न ब्रह्मा वलिभिर्जितुं योगैस्तान् समुपाचरेत् ।

• अजस्रं चर्मरोमाणि ब्रह्मकोलूकयोस्तथा ॥

हिङ्गुमूत्रस्य वस्त्रस्य धूममस्य प्रयोजयेत् ।

इतेन प्राप्नोति क्षिप्रं बलवानपि यो यद्गुः ॥

१. गजाङ्गपिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ।

गोधानकुलमार्जारश्च पित्तप्रभावितान् ॥

नखाभ्यश्चनसेकेषु विदध्याद्योगतत्तवित् ।

खराश्वाश्चतरोलूककरभश्च गृहास्रजं ।

पुरीषं मृधकाकानां वराहस्य च पेपयेत् ।
 वस्तमूत्रेण तत्सिद्धं तैलं स्यात्पूर्ववद्वितं ॥
 शिरोपवीजं लण्डनं शुण्ठीं सिद्धार्थकं वचां ।
 मञ्जिष्ठां रजनीं कृष्णां वस्तमूत्रेण पेपयेत् ॥
 वर्त्तींश्चायाविशुक्लास्ताः सर्पित्ता नयनाञ्जनं ।
 नक्तमालफलं द्यौषं मूलं श्रेयानाकविल्वयोः ॥
 हरिद्रेच कृता वर्त्तिः पूर्ववन्नयनाञ्जनं ।
 ये ये यदा न सिध्यन्ति सर्वेषां नयनाञ्जनं ॥
 सैन्धवं कटुकं दिङ्गुवयस्याश्च वचामपि ।
 वस्तमूत्रेण तत्पिष्टं मत्स्यपित्तेन पूर्ववत् ॥
 पूराणसर्पिलण्डनं दिङ्गु सिद्धार्थकं वचां ।
 गोक्षोमीचाजलोमीच भूतकेयो जटा तथा ॥
 कुङ्कुटीसर्पगन्धाश्च तथाकाण्विपाणिके ।
 क्षयप्रोक्ता वयस्याश्च शृङ्गी मोहनश्लिका ॥
 अर्कमूलं त्रिकटुकं सताभोतोञ्जनाञ्जनं ।
 नैपालो हरितालश्च रक्षोघ्ना ये च कीर्त्तिताः ॥
 सिंहव्याघ्रचर्मार्जारदोषिञ्जिगवान्तया ।
 शविच्छल्यकेगाधानामुद्रस्य नकुलस्य च ॥
 विटलयोमवसामुचरकपित्तनखादयः ।
 अस्मिन्वर्गे भिषक्कुर्यात्तेतानि च घृतानि च ॥
 पानाभ्याञ्जननश्येषु तानि योज्यानि जानता ।

श्रवणीजोऽज्ञेनैव विदध्याङ्गुटिकोष्ठतां ॥
 विदधोत परीषेके कथितं धूर्णितं तथा ।
 उद्धूतने स्रज्जलपिष्टं प्रदेहे चावचारेत् ॥
 एष सन्धविकारांस्तु मानसानपराजितः ।
 हन्यादत्येन कालेन खेहादिरपि च क्रमात् ॥
 नचायुक्तं प्रयुञ्जीत प्रयोगन्देवतायहे ।
 श्रुते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं नचाचरेत् ॥
 वैशातुरौ मिहन्युक्ते भुवं क्रुद्धा मर्दौजसः ।
 क्षिताक्षितविधानञ्च नित्यमेव समाचरेत् ॥
 ततः प्राप्स्यति सिद्धिञ्च यत्रश्च विपुलं भिक्षुः ।

॥ एकषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपञ्च परिवर्जने ।
 अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तर्हत् ॥
 मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्मणामभिषेवनात् ।
 विरुद्धमलिनाहारविहारकुपितैर्भूते ॥
 वेगनिग्रहशीलानामदिताश्चिभोजिनां ।
 रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजस्तमोः ॥
 तथा कामभयोद्वेगक्रोधशोकादिभिर्भूतं ।

चेतस्यभिहते पुंमामपसारोऽभिजायते ॥
 संघावधेषु श्रातःसु दोषव्याप्तेषु मानवः ।
 रजस्तमःपरीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥
 विचिपन् हस्तापादौ च विजिह्वभुर्विलोचनः ।
 दन्तान् वादन्वमन् फेनं विवृताक्षः पतेत्त्रितौ ॥
 अल्पकालान्तरश्चापि पुनः दंष्ट्रां लभेत सः ।

- योऽपसार इति श्लोकः स च दृष्टव्यतुल्लिङ्गः ॥
 • घातपित्तकफैर्गुणाश्चतुर्यः ससिपाततः ।
 • इत्कल्पः शुन्यता खेदो ध्यानं मूर्च्छां प्रमूढता ॥
 निद्रानाशय तस्मिन् भविष्यति भवन्त्यय ।
 वेपमानो दग्धेदन्तान् श्वसन् फेनं वमन्नपि ॥
 यो ब्रूयाद्विहृतं सत्त्वं लक्षणं मामनुधावति ।
 • ततो मे चित्तनाशः स्यात्सोऽपसारोऽनिलात्मकः ॥
 दृष्टापस्त्रेदमूर्च्छार्जो धुन्वन्नृगानि विह्वलः ।
 • यो ब्रूयाद्विहृतं सत्त्वं पीतं मामनुधावति ॥
 ततो मे चित्तनाशः स्यात्सपित्तभव उच्यते ।
 शीतश्चेष्टाशनिद्रार्तः पतन् भूभौ वमन् कफं ॥
 • यो ब्रूयाद्विहृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति ।
 • ततो मे चित्तनाशः स्यात्सोऽपसारः कफात्मकः ॥
 • इदितोदसृङ्मुक्तेदस्त्रिव्यपेतेषु सख्यया ।
 • प्रलापः कूजनं क्रोधः प्रत्येकं भवेदिह ॥

सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।

अनिमित्तागमाद्वाधेर्गमनादकृतेऽपि च ॥

आगमाच्चाप्यपस्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजं ।

। : क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षणिकत्वान्तथैव च ॥

। : आगमादेश्वरूपाच्च सतु निर्वर्त्यते बुधैः ।

। वर्षत्यपि यथा देवे भूभौ वीजानि कानिचित् ॥

। अरदि प्रतिरोहन्ति तथा, थाधिसमुद्भवः ।

स्वाधिनः केचिदल्पेन कालेनाभिप्रवर्द्धिताः ॥

। १०० द्रव्येभ्यो विकारांस्तु विश्वरूपान्निसर्गतः ।

। अपस्मारो महाव्याधिरस्माद्दोषज एव तु ॥

। तस्य कार्यौ विधिः सर्वो यउन्मादेषु वर्धयते ।

पुराणसर्पिषः पानमभ्यङ्गश्चैव पूजितः ॥ ।

। ~ उपयोगो यहोक्तानां योगानान्तु विशेषतः ।

। . त्रियुक्तद्वज्जिह्वं हि निम्नत्वयसंसाधितं ॥

। चतुर्गुणैर्गवां मूत्रैः तैलमभ्यञ्जने हितं ।

। : गोधानकुलनागानां पृथक् चर्गवामपि ॥

। . पित्तेषु सिद्ध्यन्ते लघ्वं पानाभ्यङ्गेषु पूजितं ।

। तीक्ष्णैर्हृभयतोभागेः शिरस्यापि विमोध्यते ॥

। पूजां रुद्रस्य कुर्वीत तद्गणानाञ्च नित्यम् ।

। कुलत्ययवकोलानि शृण्वोजं पलङ्क्यां ॥

। जटिलां पञ्चमूत्रौ दे पय्याद्येत्काय यन्नतः ।

वस्तुमूत्रयुत सर्पिःपिवन्दातिके हिते ।
 काकोल्यादिप्रतीवाप सिद्धवा प्रथमे गणे ॥
 पयोमधुसितायुक्तं घृतं यत्पैत्तिके हितं ।
 क्षणावचामुस्तकाद्यैरुक्तमारम्बधादिके ॥
 पक्वन्तमूत्रवर्गेषु क्षेमापसारिणे हितं ।
 सुरदुमवचाकुष्ठसिद्धार्थयोपश्चिद्भुभिः ॥
 मञ्जिष्ठाऋजनीयुग्मसमज्जात्रिफलास्तुदैः ।
 कर्च्चवीजगैरीषगिरिकर्णाङ्गिताशनैः ॥
 सिद्धं सिद्धार्थकं नाम सर्पिर्मूत्रचतुर्गुणं ।
 छमिकुष्ठगरस्यासबलासविषमज्वरान् ॥
 सर्वभूतप्रसेनादानपसारान्य नाशयेत् ।
 दशमूलेन्द्रहृत्तल्लङ्गमूत्राभार्गफिलचयैः ॥
 सन्धाकश्रेयभीसप्तपर्णपामार्गपोलुभिः ।
 शैते कलैश्च भूनिम्बपूतीकथोपचिचकैः ॥
 त्वत्पिपाटानिशादुग्मसारिवादयपौष्करैः ।
 कटुकामदयन्युयानीलिनीकमिश्रभुभिः ॥
 सर्पिरेभिश्च गोक्षीरदधिमूत्रसकृद्रथैः ।
 साधितं पञ्चगव्याख्यं सन्धापसारभूतनुत् ॥
 चातुर्यैकचयस्यामानुष्मादांश्च नियच्छति ।
 चातिकं वसिष्ठमिष्यार्पि पैत्तिकन्तु विरेचने ॥
 कफजं वर्मनैर्ज्वरमानयस्कारमया चरेत् ।

भार्गीश्वरं पचेत्तृतीरे ब्रालितष्टुलपायसं ॥

व्यहं शुद्धाव तद्भोज्यं वराहोद्योपकल्पयेत् ।

ज्ञात्वा च मेधुरीभूतं तं विप्रस्ये तदुद्धरेत् ।

जीर्णोद्योपकल्पं चूर्ण्य क्लृप्तभागेन संयजेत् ॥

मण्डोदकाद्यै देयस्य भार्गीकायः सुप्रोतलः ।

शुद्धे कुम्भे निदध्यान् सप्त्वारं तं सुरान्ततः ॥

जातगन्धां जातरसां पायवेदातुरं भिषक् ।

सिरां विभेदय प्रोक्तो मङ्गलानि च धारयेत् ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ दिव्यैष्टितमोऽध्यायः ॥

अथात उन्मादप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

मदयन्मुद्रता दोषा यस्मादुन्मादमाश्रिताः ।

मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ॥

एकैकशः समस्यैव दौषैरत्ययमूर्च्छितैः ।

मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥

विषाद्वति पञ्चसं यथास्वन्तच भेषजं ।

सचाप्रेष्टुस्तृणैर्मंदसंज्ञा विभेर्त्ति च ॥

मोक्षोदेगो स्नानः श्रोत्रे गात्राणामपकर्षणं ।

अत्युत्साहोऽहचिन्ताश्च स्त्रोत्रे कलुषभोजनं ॥

वायुनोन्मथनस्यापि भ्रमस्य क्रमतस्तथा ।

यस्य स्यादचिरेणैवमुन्मादं सोऽधिगच्छति ॥

रुचिश्चविः पश्यवाक् धमनीततोवा
 श्वासातुरः कृशतनुः स्फुरिताङ्गुलिः ।
 आस्फोटयन्पठति गायति नृत्यशीलो,
 विक्रोशति भ्रमति चाप्यनिलप्रकोपात् ॥
 हृदस्त्रेददाहवज्रलो वज्रभुग्विनिद्र
 श्वायाहिमानिललान्तविहारसेवी ।
 तीक्ष्णो हिमाम्बुनिचयेऽपि स वज्रिगङ्गी
 पिप्ताद्दिवा नभसि पश्यति तारकाय ॥
 कर्णश्रिसादसदनाश्चिकासयुक्ता
 येषां विविक्तरतिरल्पमतिप्रचारः ।
 निद्राघरोऽल्पकयनोऽल्पभुगुष्णसेवी,
 रात्रौ मृगं भवति चापि कफप्रकोपात् ॥
 सर्व्वात्मके त्रिभिरपि व्यतिमिश्रितानि
 रूपाणि वातकफपित्तक्षतानि विद्यात् ।
 समूर्ध्वलक्षणमसाध्यमुदाहरन्ति
 सर्व्वात्मकं कचिदपि प्रवदन्ति साध्यं ॥
 सारैर्नरेन्द्रपुत्रैररिभिस्तथान्यै
 र्विचासितस्य धनवान्धनसंचयादा ।
 गाढं चते मनसि च प्रियया रिरंसे
 र्भायेतपोत्कटतरो मनसो विकारः ॥
 चिचं स जल्पति मनोऽनुगतं विषंभो

गायत्र्यो हसति रोदिति चापि मूढः ।
 रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः ॥
 श्यावाननो विषकृतेन भवेदिसंज्ञः ॥
 स्निग्धं स्निग्धन्तु मनुजमुन्मादार्त्तं विमोक्षयेत् ।
 तोक्ष्णैरुभयतोभागैः शिरसश्च विरेचनैः ।
 विविधैरवपोडैश्च सर्षपैश्चैव संयुतैः ॥
 घोजयित्वा च तच्छूर्णं घ्राये नस्यन्तु योजयेत् ।
 सततं धूपयेच्चैनं श्वगोनामैः सुपूतिभिः ॥
 सर्षपानाञ्च तैलेन नस्याभ्यङ्गा दितौ सदा ।
 दर्शयेद्भुतान्यस्य वदेन्नामं प्रियेस्व ॥
 भीमाकारैर्मरैर्नागैर्दाम्नेर्व्यालैश्च निम्बिषैः ।
 भीषयेत्सततं पाशैः कणाभिर्नाथ ताडयेत् ॥
 यस्तैयित्वा सुसुप्तं वा वासयेत्तं दण्डाग्निना ।
 प्रतुददोरयेच्चैनं मर्माघातं विवर्जयेत् ॥
 सापिधाने जरत्कूपे सततं वा निवासयेत् ।
 व्यहान्प्रहास्यवागूश्च दद्यात्सकून् जलेन वा ॥
 केवलान्मुद्युक्तान् वा कुल्माषान् वा बद्धश्रुतः ।
 च दहीपनीयञ्च तत्पथं तस्य योजयेत् ॥
 विडङ्गचिफलाभुस्तमञ्जिष्ठा दाडिमात्पत्रैः ।
 श्यामैलावालुकैराभिर्यन्दनामरदाहभिः ॥
 वहिष्ठरजनीकुष्ठपर्षिणीगरिवाक्कथैः ॥

एते चत्वारोऽनुक्रान्ता अस्तेन ।

लवणकटुकः । लवणतिक्तः । लवणकषायः । एते त्रयोऽनुक्रान्ता
लवणेन ।

कटुतिक्तः । कटुकषायः । दावेतावनुक्रान्तौ कटुकेन ॥

तिक्तकषाय एकएवानुक्रान्तस्तिक्तेन ।

एते पञ्चदशद्विकसंयोगाः व्याख्यातस्त्रिकं वक्ष्यामः ॥

आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो द्रव्यं गच्छति ।

षडंशो लवणस्त्रिधा दूर्ध्वमेकं रसः कटुः ॥

मधुराश्चलवणः । मधुराश्चकटुकः । मधुराश्चतिक्तः । मधुरा

श्चकषायः ।

मधुरलवणकटुकः । मधुरलवणतिक्तः । मधुरलवणकषायः ।

मधुरकटुतिक्तः । मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्तकषायः ।

एवमेषां त्रिकसंयोगानां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥

अश्वलवणकटुकः । अश्वलवणतिक्तः । अश्वलवणकषायः । अश्व

कटुकषायः । अश्वकटुतिक्तः । अश्वतिक्तकषायः । एवमेषां षष्ठा

मादावश्च प्रयुज्यते ॥ लवणकटुतिक्तः । लवणकटुकषायः । लवण

तिक्तकषायः । एवमेषां त्रयाणामादौ लवणः प्रयुज्यते । कटुतिक्तः

कषायः । एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते ॥ एवमेते त्रिकसंयोग

वैप्रतिषेधाख्याताः ।

चतुस्त्वन्वक्ष्यामः ॥ चतुस्करसंयोगानामधुरो द्रव्यं गच्छति ।

चतुरोऽश्वस्तु गच्छेच्च लवणस्त्रिकमेव तु ॥

मधुरास्त्ववणकटुकः । मधुरास्त्ववणतिक्तः ।

मधुरास्त्ववणकषायः । मधुरास्त्वकटुकतिक्तः ।

मधुरास्त्वकटुकषायः । मधुरास्त्ववणतिक्तकटुकः ।

मधुरास्त्वतिक्तरूपायः । मधुरास्त्ववणकटुतिक्तः ।

मधुरास्त्ववणकटुक्रपायः । मधुरास्त्ववणतिक्तरूपायः ।

एवमेवां द्वाभ्यामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥

अस्त्ववणकटुकतिक्तः । अस्त्ववणकटुकषायः ।

अस्त्ववणतिक्तरूपायः । अस्त्वकटुतिक्तरूपायः ।

एवमेवां चतुर्णामष्टः ॥

स्त्ववणकटुतिक्तरूपायः । एवमेकस्यादौ स्त्ववणः ॥

एवमेते चतुस्त्रयसंयोगाः पञ्चदशोक्तिताः ।

॥ पञ्चकान्वक्ष्यामः ॥

पञ्चकान्पञ्च मधुरास्त्ववणकटुतिक्तः ।

मधुरास्त्ववणकटुतिक्तः । मधुरास्त्ववणकटुकषायः । मधुरास्त्ववणतिक्तरूपायः । मधुरास्त्वकटुतिक्तरूपायः । मधुरास्त्ववणकटुतिक्तरूपायः ।

एवमेवां पञ्चानां पञ्चकसंयोगानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥

अस्त्ववणकटुतिक्तरूपायः । एवमेकस्यादौ च प्रयुज्यते ।

एवमेते षट् पञ्चकसंयोगा व्याख्याताः । षट्कमेकं वक्ष्यामः ॥

एकस्तु षट्संयोगः । मधुरास्त्ववणकटुतिक्तरूपायः । एवमयमेक

षट्संयोगः ॥

एकैकं पदं साभवन्ति । मधुरोऽहो लवणः कटुकस्तिक्तः कषाय इति ॥

भवति चात्र ॥ एषा त्रिषष्टिर्वाख्याता रसानां रसचिन्तकैः ।

१ दोषभेदे त्रिषष्टिस्तु प्रयोक्तव्या विचक्षणैः ॥

॥ चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथातः सुखदृत्तमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

समदोषः समग्नियः समधातुमलक्रियः ।

प्रसन्नात्मोन्द्रियमनाः सुखदत्तमभिधीयते ॥

सुखस्थाने समुद्दिष्टः सुखो भवति यादृशः ।

तस्य यद्रक्षणं तद्वि चिकित्सायाः प्रयोजनं ॥

तस्य यद्रूपं तद्वि रक्षणं हि समासतः ।

तस्मिन्नर्थः समासोक्ता विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥

१ यस्मिन्वास्मिन्नृतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनां ।

तेषु तेषु प्रदातव्याः रसास्ते विजानता ॥

प्रक्षिन्नवाष्करीराणां वर्षासु खलु देहिनां ।

१ ॥ मन्देऽग्नौ कोपमायान्ति संहर्यान्मात्तादयः ॥

१ तस्मात् क्लेदविशुद्ध्यर्थं दोषसंहरणाय च ।

कषायतिक्तकटुकैरैर्भयुक्तमयोद्भवं ॥

नातिस्निग्धं नातिरूचमुष्णं दोषनमेव च ।

देयमन्नं नृपतये यज्जलं प्रोक्तमादितः ॥

तत्तावरतममोवा पिवेन्मधुसमायुतं ।
 अङ्गि मेघानिलाविष्टेत्यर्थशोताम्बुदुले ॥
 तदणलादिदाहञ्च गच्छन्त्योषधयस्तदा ।
 मतिमांस्तन्निमित्तञ्च नैव व्यायाममाचरेत् ॥
 अत्यम्बुपानावग्याययाम्यधर्मातपांस्तथा ।
 भूवाग्नपरिहारार्थं शयित च विहायसि ॥
 शीते साग्रे निवाते च गुरुप्रावरणे गृहे ।
 यायान्नागवधूमिस्तु प्रशस्तागुरुभूषितः ॥
 दिवास्तु प्रमज्जोर्णञ्च वर्जयेत्तत्र यत्नतः ।
 सेव्याः शरदि यत्नेन कषायस्त्रादुत्तक्रुकाः ॥
 क्षीरेक्षुविहतिचौद्रशालिमुद्गादिजातलाः ।
 सलिलञ्च प्रसन्नत्वात् सर्वमेव तदा दितं ॥
 सरःस्नातवनञ्चैव कमलोत्पलशालिषु ।
 प्रदोषे शशिनः पादाद्यन्दगन्धानुवासनं ॥
 तक्रुक्षु सर्पिषः पानैः सुक्लावैश्च युक्तिः ।
 वर्षासुपचिर्न पित्तं हरेच्चापि विरेचनैः ॥
 नेपेयात्तोक्ष्णमेघोष्णं चारं स्वप्नं दिवातपं ।
 रात्रिजागरणञ्चैव मैथुनञ्चापि वर्जयेत् ॥
 स्वादुशोतजलं मृद्यं शुचिस्फटिकनिर्मलं ।
 शरच्चन्द्रांश्च निर्द्धातमगस्त्यादयनिर्विषं ॥
 प्रसन्नत्वाच्च सलिलं सर्वमेव तदा दितं ।

सचन्दनं वा कर्पूरं वा सस्थामलिनं लघु ॥
 भजेच्च शारदं माख्यं सोधोः पानञ्च युक्तिः ।
 पित्तप्रशमनं यच्च तच्च सर्वं समोचरेत् ॥

हेमन्तः शीतलो रुचो मन्दसूर्योऽनितान्कुलः ।

ततस्तु शीतमासा य वायुस्तत्र प्रकुप्यति ॥

कोष्ठस्थः शीतसंस्पर्शादन्तःपिण्डोद्धतोऽनलः ।

रसमुच्छोषयत्याग्नौ तस्मात्स्निग्धं तदा दितं ।

हेमन्तो लवणचारतिकाश्चकटुसोत्कटं ।

सप्तर्षिसौलभहिममग्रनं दितमुच्यते ॥

तीक्ष्णान्यपि च पानानि पिबेदगुरुभूषितः ।

तैलाभ्यक्तः सुखोष्णैश्च वारिकोष्ठेऽवगाहयेत् ॥

साङ्गारयाने मज्जति कौशेयास्तर्णास्तृते ।

शयीत शयने वापि द्रुतो गर्भगृहोदरे ।

स्त्रीः क्षिप्रागुरुधूपाद्याः पीनोद्भजघनस्तनोः ॥

प्रकामञ्च निषेवेत मैथुनं तर्पितो नृपः ।

मधुरं तिक्तकटुकमखं लवणमेव च ॥

श्वपानं तिलान् मापान् शकानि च दधीनि च ।

तथेक्षुविह्वलीः शालीः सुगन्धाश्च नवानपि ॥

प्रसन्नानूपभांसानि क्रत्यादविलग्रायिनां ।

शैदकानां श्वानाञ्च पादिनाञ्चोपजायते ॥

मद्यानि च प्रसक्तानि यच्च किञ्चिद्वत्प्रदं ।

- कामतस्तन्निषेवेत पुष्टिमिच्छन् हिमागमे ॥
 १. १. एष एव विधिः कार्यः शिशिरे समुदाहृतः ।
 हेमन्ते निश्चितः श्लेष्मा त्रैत्याच्छीतशरीरिणा ॥
 श्लेष्माद्वसन्ते कुपितः कुरुते च गदान् दहन् ॥ १ ॥
 ततोऽश्चमधुरस्निग्धलवणानि गुरुणि च ॥
 १. २. वर्जयेदमनादोनि कर्माण्यपि च कारयेत् ।
 १. ३. षष्टिकान् यवान् शीतान् मुद्गान् नोवारकोद्वान् ॥
 छावादिर्निष्क्रियरसैर्दद्याद्युषैश्च युक्तिः ।
 पटोलनिम्बवार्त्ताकुतिकैश्च हिमात्यये ॥
 सेवेन्मध्वासवारिष्टान् शीधुमाध्मीकमाश्वान् ।
 १. ४. व्यायानमञ्जनं धूमं तीक्ष्णञ्च कवलग्रहं ॥
 सुखाम्बुजा च समर्थान् सेवेत कुसुमागमे ।
 तीक्ष्णरूचकटुसारकषायं कोष्णमद्रवं ॥
 १. ५. यवमुद्गमधुप्रायं वसन्ते भोजनं हितं ।
 व्यायामोऽत्र नियुद्धाध्वशिलानिम्बातजो हितः ।
 उत्सादनं तथास्नानं वर्जिताः काननानि च ॥
 १. ६. सेवेत निर्दरेणापि हेमन्तोपचितं कर्पं ।
 शिशिरोविरेकवमननिरुहकवेलादिभिः ॥
 वर्जयेन्मधुरस्निग्धदिवास्त्रप्रपुष्टवान् ।
 व्यायामसुष्णमायामं मथुनश्चातिशयोपि च ॥
 १. ७. रसांयाग्रिगुणोद्विक्कान् निदाघे परिवर्जयेत् ।

सरांसि सरितोवापि वनानि रुचिराणि च ॥
 चन्दनानि परार्थानि खजः सकमलोत्पलाः ॥
 तालवृक्षानिलाहारास्तथा श्रोतमृदाणि च ।
 घर्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥
 शर्कराखण्डदिग्धानि सुगन्धोनि हिमानि च ।
 पानकानि च सेवेत मन्यांयापि सशर्करान् ॥
 भोजनं च हितं श्रोतं सघृतं मधुरद्रवम् ।
 मृतेन पयसा रात्रौ शर्करामधुरेण च ॥
 प्रत्ययकुसुमाकोणशयने चर्मसंस्थिते ।
 शयीत चन्द्रनार्द्राङ्गः सृश्यमानोऽर्जुनैः सुखैः ॥
 तापात्यये हिता नित्यं रसा ये गुरवस्त्वयः ।
 पयोभामरसाः कोप्यास्तैलानि च धृतानि च ॥
 वृंक्षणापि यत्किञ्चिदभियन्दि तथैव च ।
 निदाघोपचितैश्च प्रकुप्यन्तं समीरणम् ॥
 निषन्यादनिलग्रेण विधिना विधिकोविदः ।
 मदीजलं रुचमुष्णमुदमन्यं तथातपम् ॥
 व्यायामञ्च दिवास्वप्नं व्यवयञ्चान्न वर्जयेत् ।
 यवपट्टिकगोधूमान् शालीयाप्यनवास्तथा ॥
 हर्म्यमध्ये निवाते च भजेच्छर्था मृदूत्तराः ।
 शविप्राणि विष्णुचलालानिष्ठोवनादिभिः ॥
 समामृतं तदातोयमान्तरीचं विषोपमम् ।

वायुनाविषदुष्टेन प्रावृक्षेणचदूषितं ।
 तद्धि सर्वोपयोगेषु तस्मिन्काले विवर्जयेत् ॥
 निरुद्दैर्वास्तिभिश्चान्येस्तथान्यैर्माहेतायदैः ।
 कुपितं शमयेदायुं वार्षिकं वा चरेद्धिधिं ॥
 षड्तादृतौ य एतेन विधिना वर्तते नरः ।
 घोगानृतुकृतान् रोगाक्नाप्नोति स कदाचन ॥

अत ऊर्ध्वं द्वादशग्रहप्रविभागान्वक्ष्यामः ।

तत्र शीतोष्णस्निग्धरूक्षद्रवशुष्ककालिकदिका
 लिकौषधयुक्तमात्रादीमदोषप्रशमनवृत्त्यर्थः ।
 तृणोष्णमददाहार्तान् रक्तपित्तविषातुरान् ॥
 मूर्च्छाक्षान् स्त्रीषु च क्षीणान् शीतैरनैरुपाचरेत् ।
 कफवातामयाविष्टान् विरिक्तान् स्त्रेक्षपायिनः ॥
 प्रक्षिन्नदेहांश्च नरानुष्णैरनैरुपाचरेत् ।
 वातिकान् रुक्षदेहांश्च व्यायामोपहतांस्तथा ॥

व्यायामिनश्चापि नरान् स्निग्धैरनैरुपाचरेत् ।

मेदसाभिपरीतांस्तु स्थूलान्मेघातुरानपि ॥
 कफाभिपन्नदेहांश्च रुक्षैरनैरुपाचरेत् ।
 शुष्कदेहान् पिपासाक्षान् दुर्बलानपि च द्रवैः ॥
 प्रक्षिन्नकायान् शूणिनः शुष्कैर्भक्षितमेव च ।
 एककालं भवेद्देयो दुग्धलाग्निविष्टद्वये ॥
 समाग्नये तथाहारो देयः कालमयोभयं ।

श्रीषधदेपिषे देयस्तथौषधसमायुतः ॥

मन्दाग्रये रोगिणेच मात्राहीनः प्रशस्यते ।

यथार्थदत्तश्चाहारो दोषप्रशमनः स्मृतः ॥

अतःपरन्तु स्वस्थानां हृत्यर्थं सर्वमेव च ।

द्वादशान्नप्रविचारानेतानिव प्रचंचते ॥

अत ऊर्ध्वं दशौषधकालान्वक्ष्यामः ॥

तत्र निर्भक्तं प्राग्भक्तमधीभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं चा
मुक्तं मुक्तमुक्तं च यासान्तरचेति दशौषधकालाः ॥

तत्र निर्भक्तं केवलमेवौषधमुपयुज्यते ।

वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं

हृन्यात्तयामयमधेशयमाशुचैव ।

तद्वाचस्पत्युवतीमृदवोऽथ पीत्वा

ग्लानिं परां समुपयान्ति वलचयश्च ॥

प्राग्भक्तं नाम यन्तु प्राग्भक्तस्योपयुज्यते ।

श्रीघ्नं विपाकमुपयाति बलं न हिंसा

दद्यादृतं नच मुक्तस्त्वदनाग्निरेति ।

प्राग्भक्तसेवितमथो बलमादधाति

दद्याच्च हृद्ग्रन्थिभोस्वरान्नाभ्यः ॥

अधीभक्तं नाम यद्भुक्तान्ते पीयते ॥

पीतं यदचमुपयुज्य तदूर्ध्वकाये

हृन्याद्भदान् वज्रविधांश्च बलं दधाति ।

मध्येभक्तं नाम यन्मध्ये भक्तस्य पीयते ॥

मध्येतु पीतमुपहन्यविसारिभावा

द्ये मध्यदेहमभिभूय भवन्ति रोगाः ।

अन्तराभक्तं नाम यदन्तरापीयते पूर्वोपरयोर्भक्तयोः ॥

यद्यं मनोबलकरन्वतिदोषनीय

पयश्च सम्भवति चान्तरभक्तमेतत् ॥

सभक्त नामोपधेयु यत्साध्यते भक्तं ॥

पय्यं सभक्तमवलावलयोर्हि नित्यं

तद्वैपिणामपि तथा शिशुद्वयोश्च ।

सामुद्रं नाम यद्भक्तसादावन्नेच पीयते ॥

दोषे द्विधा प्रतिसृतेतु समुद्रवंश

माद्यन्तयोर्यदशनस्य नियेयते तु ॥

मुञ्जमुञ्जं नाम सभक्तमभक्तं वा यदौषध मुञ्जमुञ्जपयुज्यते ॥

श्यामे मुञ्जमुञ्जरतिप्रसृते च काशे

द्विक्कावमोयु च वदन्युपयोज्यमेतत् ।

सासान्तरं नाम यत्पिण्ड्यामिश्रं ॥

सासान्तरेषु वितरेदमनोयधुमान्

य सादिषु प्रथितकृष्टगुणान् सेशान् ॥

एवमेते दशौषधकालाः ॥

विष्टे विष्णूचे विशदकरणे देहेच सुलघौ

विशुद्धे चोद्गारे इति सुविमले वनेच करति ।

तथान्नश्रद्धार्थां क्षुद्रपगमने कुक्षौ च शिथिले
प्रदेयस्त्राहारो भवति भिषजाः कालः स तु मृतः ॥

पञ्चपष्टितमोऽध्यायः ॥

अथातस्तन्त्रयुक्तिनामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

द्वाविंशत्तन्त्रयुक्तयो भवन्ति । तद्यथा ॥ अधिकरणं योगः पदार्थो
हेत्वर्थ उद्देशो निर्देश उपदेशोऽपदेशः प्रदेशोऽतिदेशोऽपवर्गा वा
क्यशेषोऽर्थोपत्तिर्विपर्ययः प्रसङ्ग एकान्तोऽनेकान्तः पूर्वपक्षो निर्ण
योऽनुमतं विधानमनागतावेच्छगमतिक्रान्तावेक्षणं संशयो व्या
ख्यानं स्वसंज्ञानिर्वचनं निदर्शनं नियोगो विवक्ष्यः समुच्चय ऊह्य
मिति ॥

अत्रासौ तन्त्रयुक्तौ किं प्रयोजनमित्युच्यते ।
वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च ॥ भवन्ति चात्र श्लोकाः ॥
असदादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनं ।
स्ववाक्यमिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तिनः ॥
लङ्कानोक्ताश्च ये ह्यर्था लोका येषां निर्मलाः ।
लेशोक्ता ये कश्चित्तन्त्रे तेषां चापि प्रसाधनं ॥
यथाम्बुजवनस्कार्कः प्रदोषो वेग्नो यथा ॥
प्रबोध्यस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ।
यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणं यथा रथं दायं वा ॥
येन वाक्यं युज्यते स योगः । यथा ।

तैलं पिवेच्चासृतवस्त्रिनिम्बद्विंशामभयादृचकपिप्पलीभिः ।

सिद्धं बलाभ्याञ्च सदेवदारु चिंताय नित्यङ्गलगण्डरोगी ॥

सिद्धं पिवेदिति प्रथमं वक्तव्ये द्वतीयपादे सिद्धं प्रयुक्तमेव दूर

स्थानामपि पदानामेकोकरणं योगः ॥

योऽर्थोभिहितः सूत्रे पदे वा स पदार्थः । अपरिमिताश्च पदार्थाः ॥

यथा केहस्वेदाञ्चनेषु निर्दिष्टेषु द्वयोस्त्रयाणामर्थानामुपपत्तिर्द्वे

श्यते तत्र योऽर्थः पूर्वोपरयोगसिद्धोभवति स यक्षीतयो यथा ।

वेदोत्पत्तिं व्याख्यास्याम इत्युक्ते सन्दिह्यते बुद्धिः ।

कतमस्य वेदस्यायमुत्पत्तिं विवचुरिति । अथैवेदादयस्य वेदा

स्तत्र पूर्वोपरयोगमुपलभ्य विद विचारणे विद विन्दत्येतयोश्च धा

त्तेरनेकार्थयोः प्रयोगः पद्यात्प्रतिपत्तिर्भवति । आयुर्वेदोत्पत्ति

मयं विवचुरित्येवं पदार्थः ॥

यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति स हेत्वर्थः ॥

यथानृत्पिण्डोऽङ्गिः प्रक्षिद्यते तथा माषदुग्धप्रभृतिभिर्भ्रशः

प्रक्षिद्यतइति ॥

समासकथनमुद्देशः । यथा । अन्त्यनिति ॥

विस्तरवचनं निर्देशः । यथा । शरीरमागन्तुचेति ॥

एवमित्युपदेशः । यथा । तथा । न जायया ह्यनौ दिवास्तप्रश्न वर्जयेत्

अनेन कारणेनेत्युपदेशः ॥ ययोपदिश्यते मधुरेण क्षेमाभिर्बहुत

इति ।

प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः ॥

यथादेवदत्तस्थानेन शल्यमुद्धृतं तस्माद्यज्ञदत्तस्याप्यथमेवाद्ध
रिष्यतीति ।

प्रकृतस्थानागतेन साधनमतिदेशः ॥

यथानेनास्य वायुरुद्धमुपतिष्ठते तेनोदावर्त्तः स्यादिति ॥

अभिव्याप्यापकर्षणमयवर्गः ॥

यथाऽस्त्रेद्या विषोपसृष्टा अन्यत्र कीटविषादिति ।

येन पदेनानुक्तेन वाक्यं समाप्यते स वाक्यशेषः ॥

यथा शिरः पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरसामित्युक्ते पुरुषग्रहण
मपि गम्यते पुरुष एवाक्य इति ।

यदकीर्त्तितमर्थादापद्यते सार्थापत्तिः ।

यथोदनं भक्ष्य इत्युक्तेऽर्थापन्नं भवति नाथं पिपासुधं वागूनिमिति ॥

यद्यत्राभिहितं तस्य प्रातिबोध्यं विपर्ययः ॥

यथा कृष्णाल्पप्राणभीरवो दुश्चिकित्स्यादित्युक्ते विपरीतं गृह्यते
बुडादयः सुचिकित्स्यादिति ।

प्रकरणान्तरेण समापनं प्रसङ्गः ॥

यथाप्रकारान्तरितो योर्धोऽसकृदुक्तः समाप्यते स प्रसङ्गः । यथा ।

महाभूतशरीरिसमवायः पुरुषस्तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानमिति
वेदोत्पत्तावभिधाय भूतविद्यायां पुनरुक्तं यतोऽभिहितं पञ्च
महाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति स खल्वेवं कर्मपुरुषश्चिकि
त्सायामधिष्ठतः ॥

सर्वत्र यद्वधारेषोच्यते स एकान्तः ॥

यथा तद्वृद्धिरेचययति मदनफलं वामयतीति ॥

क्वचित्तथा क्वचिदन्यथेति यः सोऽनेकार्थः ॥ ”

यथा केचिदाचार्या ब्रुवते 'द्रव्यं प्रधानं केचिद्रसं केचिद्वीर्यं
केचिदिपाकमिति ॥'

आलेपपूर्वकः प्रश्नः पूर्वपक्षः ॥ यथा कथं वातनिमित्ताश्चत्वारः
प्रमेहा असाध्यो भवन्तीति ॥

तस्योत्तरं निर्णयः । यथा शरीरं प्रपीड्य पश्चादधोगत्वा
वर्षामेदोमज्जानुविद्धं मूर्ध्वं प्रसृजति वात एवमसाध्या वातजा इति ।
यथाशोकं ॥ कृत्स्नं शरीरं निःपीड्य मेदोमज्जवसायुतः ।

अधःप्रक्षुण्णते वायुस्तेनांसाध्यास्तु वातजाः ॥

परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं यथान्यो ब्रूयात्सत्तरसादति ।

प्रकरणानुपूर्व्याभिहितं विधानं ॥

यथा सविद्यनेर्माष्येकादश प्रकरणानुपूर्व्याभिहितानि ।

एवं वक्ष्यतीत्यनागताविशेषः ॥

यथाश्वाकस्थाने ब्रूयाच्चिकित्सितेषु वक्ष्यामीति ॥

यत्पूर्व्वमुक्तं तदतिक्रान्तावेक्षणं ॥

यथाचिकित्सिनेषु ब्रूयात् श्लोकस्थाने यदोरितमिति ।

उभयहेतुदर्शनं संशयः । यथा तलहृदयाभिघातः प्राणहरः
पाणिपादक्वेदनमप्राणहरमिति ।

तत्रातिशयोपवर्णनं व्याख्यानं ॥ यथेह पञ्चविंशतिकं पुरुषोऽत्र
व्याख्यायते । अन्येष्वयुर्ध्वदन्तेषु भूतादिप्रकृत्यारम्भचिन्ता ।

अन्याणां स्वासामान्यास्ववंशा । यथा मिथुनमिति मधुसर्पिर्धोर्यहणं ॥
लोके प्रथितमुदाहरणं । यथोष्णमयाच्छीतमनुधावति ॥

निश्चितं वचनं निर्वचनं । यथायुर्विद्यतेऽस्मिन्ननेन वायुर्वि-
न्दतीत्यायुर्वेदः ॥

दृष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते यत्र तन्निर्देशनं ॥ यथाग्निं वायुना
सहितः कोष्ठे दृष्टिद्वयं च तया वातपित्तकफदुष्टो मण्डति ॥

इदमेव कर्तव्यमिति नियोगः । यथापथमेव भोक्तव्यमिति
इदञ्चेदञ्चेति समुच्चयः । यथा मांसवर्गे एणहरिणलावतित्ति-
रिति शारङ्गाः प्रधानमिति ॥

इदञ्चेति विकल्पः । यथारसौदनः सघृता यवामूत्रा ॥

यदनिर्दिष्टं बुद्धिमता तदृच्छं ॥ यथाभिहितमन्नपानविधौ च
तुविधिश्चात्रमुपदिश्यते ।

भक्ष्यं भोज्यं छेद्यं पेयमेव चतुर्विधं वक्तव्येदिविधमभिहितमत्रै-
व निर्दिष्टं ॥ अन्नपाने विधिरेव दयोर्यद्वेद्यं छेदे चतुर्णामपि यद्वेद्यं
भवति । किञ्चान्यत् । अन्नेन भक्ष्यमवदृष्टं तन्न सार्धं भक्ष्यम् । पेयेन
छेद्यं द्रवसाधर्म्यम् । चतुर्विधस्याहारः प्रायेण दिविधः प्रसिद्ध-
इति ॥

दाविंशद्युक्तयो ह्येतास्तन्वसारगवेषणे ।

मया सम्यग्विनिहिताः शब्दव्यापार्यभेद्युताः ॥

यो ह्येता विधिवदेति दीपोभूतास्तु बुद्धिनान् ।

य पूजार्थं भिषक् श्रेष्ठ इति धन्वन्तरेर्भूतं ॥

मिश्रधातुमलैर्दोषा यान्यसंख्येयतां पुनः ॥
 तस्मात्प्रसङ्गं संयम्य दोषभेदविकल्पने.
 रोगं विदितोपचरेद्रसभेदैर्यथेरितैः ॥
 भिषक् कर्त्ताय करणं रसा दोषास्तु कारणं ।
 कार्यनारोग्यमेवैकमनारोग्यमतोऽन्यथा ॥
 अध्यायानान्तु पट्यष्टा यथितार्थपदक्रमं ।
 एवेमतदग्रेण तन्त्रमुत्तरमृद्धिमत् ॥
 स्पष्टगूढार्थविज्ञानमगाढमन्दचेतसां ।
 यथाविधि यथाप्रश्रं भवतां परिकीर्त्तितं ॥

सद्योत्तरं त्वेतदधीत्य सर्व्वं ब्राह्म्यं विधानेन यथोदितेन ।
 न शीयतेऽर्थान्नसोऽभ्युपेतादेतदचो ब्राह्म्यनतीव सत्यं ॥
 इति शौश्रुते आयुर्व्वेदशास्त्रे उत्तरस्थानं समाप्तमिति ॥

श्रीबलरामगुप्तसूनुना वैद्यवाटीनिवासिना राजकीयविद्याम
 न्दिरायुर्व्वेदपण्डितेन श्रीमधुसूदनगुप्तेन संग्राहितः सुश्रुतस्य
 द्वितीयखण्डः समाप्तः ॥

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

ॐ ध्यानं दद्यात् स देवरागस्त
 रस्ते हं पुस्तकं

THE
SUŚRUTA,
OR
SYSTEM OF MEDICINE,
TAUGHT
BY DHANWANTARI,
AND COMPOSED
BY HIS DISCIPLE SUŚRUTA.

VOL. I.
CONTAINING
THE THREE DIVISIONS
CALLED
SU'TRA, NIDA'NA, AND SHA'RI'RA

EDITED BY SRI' MADHUSU'DANA GUPTA,
TEACHER OF MEDICINE IN THE SANSKRIT COLLEGE
AND
PRINTED BY ORDER OF THE EDUCATION COMMITTEE
AT
THE EDUCATION PRESS

ENGLISH ERA 1835
ŚAKA 1757.

सुश्रुतः।

॥ आयुर्वेदः ॥

॥ भगवता धन्वन्तरियोपदिष्टः ॥

॥ सुश्रुतनामधेयेन तत्स्थित्येव विरचितः ॥

॥ अस्य ॥

॥ सूचनिदानशरीरस्थानवयवकल्पितः ॥

॥ प्रथमभागः ॥

श्रीचन्द्रोद्योतसाधारणविद्यालयायकसमाज्याधिपतीनामाश्रया राजकीयसंस्कृत
विद्यामन्दिरस्यायुर्वेदशास्त्राध्यापकेन श्रीमधुसूदनशुक्लेन संशोधितः ।

कलिकातराजधान्या इन्दुकेशनाख्ययन्त्रालये

मुद्रितोऽभूत् ॥

१७५७ शकान्दे

॥ सुश्रुतः ॥

॥ सूत्रस्थानं ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्वन्तरिसुश्रुतप्रभृतिभ्यः ॥

अथातो वेदात्पत्तिं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ यथोवाच
भगवान् धन्वन्तरिः सुश्रुताय । अथ खलु भगवन्तममरवरमृषि-
गणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनवं
वैतरण्यैरभ्यपौष्कलावतकरवीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतयज्जुः ।
भगवन् शरीरमानसागन्तुस्वाभाविकैर्याधिभिर्बिम्बिविधवेदनाभि-
घातोपद्रुतात्सनायानयनायवदिचेष्टमानान् विक्रोयतश्च मानवा-
नभिसमीक्ष्य मनसि नः पीडा भवति तेषां सुखैषिणां रोगोपश-
मार्थमात्मनः प्राणयानार्थञ्च प्रजाहितहेतोरायुर्वेदं श्रोतुमिच्छाम-
इहोपदिश्यमानं । अत्रायत्तमैहिकमामुष्मिकञ्च श्रेयः । तद्भगवन्त-
मुपपन्नाः स्मः शिष्यत्वेनेति । तानुवाच भगवान् स्वागतं वः । सर्व-
एवामीमांस्या अध्याप्यास्य भवन्तो वत्साः । इह खल्वायुर्वेदो नाम
यदुपाङ्गमयर्ववेदस्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रञ्च
कृतवान् स्वयम्भूः । ततोऽल्पायुष्टमव्यमेधस्त्वद्भावस्योक्त्य नराणां
भूयोऽष्टधा प्रणीतवान् ॥

तद्यथा ॥ शल्यं शालाग्र्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्य
मगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति ॥

अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः ॥

तत्र शल्यं नाम विविधद्वणकाष्ठपापाण्यपांशुलोहलोष्टांस्त्रि
बालनखपूयास्त्रावान्तर्गर्भशल्योद्भूतार्थं यन्त्रशस्त्रचाराग्निप्रणिधान
व्रणविनिवृत्त्यर्थञ्च ॥

शालाग्र्यं नाम ऊर्ध्वजघ्नुगतानां रोगाणां श्वणनयनवदनघ्राणा
दिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थं ॥

कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंस्तानां व्याधीनां ज्वराती
साररक्तपित्तशोयोन्मादापक्कारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थं ॥

भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वयक्षरक्ष पित्रपिशाचनागयक्षा
द्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मवनिहरणादियद्वैपशमनार्थं ॥

कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीचीरदोषसंशोधनार्थं
दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थं ॥

मगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूताष्ट्रिकमूपिकादिदष्टविषयञ्च
नार्थं विविधविषसंशोधनविषोपहतोपशमनार्थं ॥

रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मर्धावलकरं रोगापहरण
समर्थञ्च ॥

वाजीकरणतन्त्रं नाम श्वपदुष्टविशुद्धीकरणेतसामाप्यायन
प्रसादोपचयजनननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमयमायुर्वैदो
ऽष्टाङ्ग उपदिश्यते ॥

अत्र कस्यै किमुच्यतामिति । त ऊचुः । अस्माकं सर्वेषामेव शब्दं
 ज्ञानमूलं कृत्वापदिशतु भगवानिति । स उवाचैवमस्त्विति । त ऊचुः
 भूयोऽपि भगवन्तं । अस्माकं मेकमतीनां मतमभिसमोह्य सुश्रुतो
 भगवन्तं प्रपद्यति । अस्मै शेषदिश्यमानं वयमप्युपधारयिष्यामः ॥
 स होवाचैवमस्त्विति । वत्स सुश्रुत इह खल्वायुर्वेदप्रयोजनं व्याधु
 पद्यमानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षणञ्च । आयुरस्मिन्विद्यते
 ऽनेन वा आयुर्विन्दतोत्यायुर्वेदः । तस्याङ्गवरमाद्यमागमप्रत्यक्षा
 नुमानोपमानैरविरुद्धमुच्यमानमुपधारय । एतद्वङ्गं प्रथमं प्राग
 भिघातव्रणशंरोहाद्यज्ञशिरःसन्धानाच्च । श्रूयते हि यथा रुद्रेण
 यज्ञस्य शिरस्विन्नमिति ततो देवा अयिनावभिगुप्त्योचुः । भगवन्तो
 नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः । भवद्वा यज्ञस्य शिरःसन्धानं । तावू
 चतुरेवमस्त्विति । अथ तयोरर्थे देवा इन्द्रं यज्ञभागेन प्रासादयन् ।
 ताभ्यां यज्ञस्य शिरःसंहितमिति । अष्टास्रपि चायुर्वेदतन्त्रैश्चेत
 देवाधिक मभिमत माशुक्रियाकरणाद्यन्तमस्त्वचाराग्निप्रणिधाना
 त्सर्वतन्त्रसामान्याच्च । तदिदं ब्राह्मणं पुंश्च स्त्रीयं यग्रस्यमायुष्यं
 वृत्तिकरञ्चेति ॥

ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मादयिनावयि
 भ्यामिन्द्र इन्द्रादहं मया लिह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः ॥
 भवति चात्र ।

अहं हि धन्वन्तरिरादिदेवा जराशुजासृत्यहरोऽमराणां ।
 शब्दाङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं प्राप्नोऽस्मि गां नूय इहोपदेष्टुं ॥

अस्मिन् शब्दे पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इत्युच्यते । तस्मिन् क्रिया सो ऽधिष्ठानं कस्मात्तोकस्य द्वैविधात् । लोको हि द्विविधः स्यावरो जडमयः । द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च तद्वयस्त्वात् । पञ्चात्मको वा । तत्र चतुर्विंधो भूतयामः । स्वेदजाण्ड जोद्भिज्जजरायुजसंज्ञः । तत्र पुरुषः प्रधानं तस्यापकरणमन्यत् । तस्मात्पुरुषोऽधिष्ठानं । तद्दुःखसंयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते । ते चतुर्विंधा आगन्तवः शरीरा मानसाः स्वाभाविकाश्चेति । तेषामागन्तवोऽभिधातनिमित्ताः । शरीरास्त्वन्नपानमूत्रा वातपित्तकफ शोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः । मानसाम्नु क्रोधशोकभय हर्ष विषादेर्थाभ्यसूयादैन्यमात्सर्यकामलोभप्रमदतयदृष्टादिपदभेदैर्भवन्ति । स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरा मृत्युनिद्राप्रमथतयः ॥ त एते मनःशरीराधिष्ठानाः । तेषां संग्रोधनसंग्रमनाहाराचाराः सम्यक् प्रयुक्तानियहचेतवः ॥ प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो यत्तद्वर्णाजसाश्च यत्तत्स रसेष्वायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः । द्रव्याणि पुनरोपधयस्ताः द्विविधाः स्यावरा जडमाय । ताभ्यां स्यावराश्चतुर्विंधाः । वनस्पतयो वृक्षा वीरुध औषधय इति । ताम्बुपुष्पाः फलज्जन्तो वनस्पतयः । पुष्पफलज्जन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यः क्षुम्बिन्यद्यवीरुधः । फलपाकनिष्ठा औषधय इति । जडमास्तपि चतुर्विंधा जरायुजाण्ड जस्वेदजोद्भिज्जाः । तत्र परऽमनुष्यालादयो जरायुजाः । गगनपर्यं शरीरपद्मभूतयोऽण्डजाः । लुनिकीटपिपीत्रिकाप्रभृतयः स्वेदजाः । इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः ॥ तत्र स्यावरेभ्यस्तत्पुरुषकल

मूलकन्दनिर्घ्नासस्वरसादयः प्रयोजनवन्तो जङ्गमैभ्यश्चर्मनख रोम
रुधिरादयः ॥ पार्थिवा. सुवर्णरजतमणिमुक्तामन. शिलामृत्कपा
लादयः । कालकृतास्तु प्रवातनिवातातपच्चायाज्योत्स्नातमः शीतो
ष्णवर्षाहोरात्रपक्षमासर्तुऽयनादयः सम्वत्सरविशेषाः । त एते
स्वभावत एव दोषाणां सञ्चय प्रकोप प्रशम प्रतीकार हेतवः प्रयो
जनवन्तश्च ॥

भवन्ति चात्र ॥ शारीराणां विकाराणामेष वर्गश्चतुर्विधः ।

चये कोपे शमे चैव हेतुरुक्तचिकित्सकैः ॥

आगन्तवश्च ये रोगास्तौ द्विधा निपतन्ति हि ।

मनस्यन्ये शरीरेऽन्ये तेषान्तु द्विविधा क्रिया ॥

शरीरपतितानान्तु शरीरवदुपक्रमः ।

मानसानान्तु शब्दादि रिष्टे वर्गः सुखावहः ॥

एवमेतत्पुरुषो व्याधिरौषधं क्रियाकाल इति चतुष्टयं समा
सेन व्याख्यातं ॥ तत्र पुरुषयहणान्तत्सम्भवद्रव्यसमूहोभूतादिरुक्त
स्तदङ्गप्रत्यङ्गविकल्पाश्च तद्भांससिरास्त्रायुप्रभृतयः । व्याधियहणा
दातपित्तकफ शोणित सन्निपात वैषम्यनिमित्ताः सर्व्व एव व्याधयो
व्याख्याताः । आपधियहणाद्रव्यगुणरसवीर्य्यविपाकप्रभावाणामा
देशः । क्रियायहणाच्चेद्यादीनि खेद्यादीनि च कर्माणिव्याख्या
तानि । कालयहणात्सर्व्वक्रियाकालानामादेशः ॥

भवति चात्र । वीजं चिकित्सितस्यैतत्समासेन प्रकीर्तितं ।

सविंशमध्यायश्चत मस्य व्याख्या भविष्यति ॥

तच्च सविंशमध्यायगतं पञ्चसु स्थानेषु । तत्र सूत्रस्थाननिदान
शरीरचिकित्सितकल्पेष्टवशात्सर्वविभज्यात्तरे तन्त्रे शेषानर्थान्
व्याख्यास्यामः ॥

भवतिचाच ।

स्वयमुवा प्रोक्तमिदं सनातनं पठेद्विद्यः काश्रिपतिप्रकाशितं ।
सपुण्यकर्मा भुवि पूजितो नृपैरसुचये शक्रसंलोकनां व्रजेत् ॥

॥ दितीयाध्यायः ॥

अथातः श्रियोपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ब्राह्मण
चर्त्तियवैश्यानामन्यतममन्वयवयःश्रीलशौर्यश्रीचाचारविनय शक्ति
बलमेधाष्टितिसृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं तनुजिज्ञौषदन्तापमृजुवक्त्रा
चिनासं प्रसन्नचित्तदाक्चेष्टं क्लेशसदृशं भिषक् शिष्यमुपनयत् ।
अतो विपरीतगुणं नोपनयेत् ॥

उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुद्धर्त्तनक्षत्रेषु प्रश
स्तायां दिशि शूचौ सभे देशे चतुर्दशं चतुरस्रं स्त्रिण्डलमुपलिय
गोमयेन दर्भैः संस्तौर्यपुष्पैर्लाजभक्तै रक्षैश्च देवताः पूजयित्वा
विमान् भिषजश्च तत्रोलिख्याभ्युक्ष्य च दक्षिणतो ब्रह्माणं स्नाप
यित्वाग्निमुपसमाधाय खदिरपलाशदेवदारुविल्वानां समिद्धिय
तुला वा क्षीरदृक्षाणां न्ययोधोबुम्बराश्चत्यमधूकानां दधिमधुघृता
क्ताभिर्दोर्वीरैर्मिकेन विधिना श्रुवेणान्याहुतीर्भुञ्ज्यात् । सप्रण

भेर्भहाव्याहृतिभिस्ततः प्रतिदैवतं मृषींश्च स्वाहाकारञ्च कुर्यात्
 यमपि कारयेत् ॥ ब्राह्मणस्त्वयाणां वर्णानां मुपनयनं कर्तुं मर्हति
 अन्यो दयस्व वैश्यो वैश्यस्यैवेति । शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं
 त्रैवर्जमनुपनीतमध्यापयेदित्येके ॥ ततोऽग्निं विःपरिणीयाग्नि
 चिकं शिष्यं ब्रूयात् । कामकोधलोभमोहमानाहङ्कारेभ्योपाह
 पैशून्यानृतास्तस्यायश्रव्यानि हित्वा नीचनखरोम्भा शुचिनाकपा
 वाससा सत्यव्रत ब्रह्मचर्याभिवादनतत्परेणाऽवश्यं भवितव्यं मद
 मतस्थानगमनशयनासनभोजनाध्ययनपरेण भूत्वा सन्निधौ हिते पु
 र्त्तितव्यं ततोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्मा भवत्यफला च विद्या न च
 गकारं प्राप्नोति । अहं वा त्वयि सस्यमवर्त्तमाने यद्यन्यथादर्शं स्थाने
 नोभागमेव मफलविद्यस्य । द्विजशूद्ररिद्रमिचप्रव्रजितोपनतं सा
 ध्वनायाभ्युपगतानां चात्मवान्भवानामिव स्वभेषजैः प्रतिकर्त्तव्य
 मेवं साधु भवति ॥ व्याध शाकुनिक पतित पापकारिणां न च प्रति
 कर्त्तव्यमेवं विद्या प्रकाशते मित्रयशोधर्मार्थकामांश्च प्राप्नोति ॥
 भवतश्चान्व ॥

क्षणेऽष्टमी तन्निधनेऽहनी द्वे क्षणोतरेऽप्येव महर्दिसन्ध्यं ।
 अकालविद्युस्तनविबुधोषे स्वतन्त्र राष्ट्रचितिपव्ययासु ॥
 शम्भानयानाद्यतनाह्वेषु महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु ।
 नाथेय मन्येषु च येषु विप्रा नाधोयते नाशुचिनाच नित्यं ॥

॥ द्वतीयाध्यायः ॥

अथातोऽध्ययनसंप्रदानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ प्रागभिहितं सर्वं श्रममध्यायशतं पञ्चसु स्थानेषु । तत्र सूत्रस्थानमध्यायाः षट् चत्वारिंशत् । षोडश निदानानि । दश शरीराणि । चत्वारिंश चिकित्सितानि । अष्टौ कल्याः । तदुत्तरं षट्षष्टिः ॥

वेदोत्पत्तिः शिष्यनयस्तथाध्ययनदानिकः ।

प्रभाषणायहरणादृतुचर्याय यान्त्रिकः ॥

शस्त्रावधारणं योग्या विमिश्रा चारकल्पनं ।

अग्निकर्म जलौकाख्यावध्यायौ रक्तवर्णनं ॥

दोषधातुमलाद्यानां विज्ञानाध्याय एव च ।

कर्णध्यामपकैपावालेपो व्रण्युपासनं ॥

हिताहितो व्रणप्रश्नो व्रणास्त्रावय यः पृथक् ।

कृत्याकृत्यविधि र्याधिसमुद्देशीय एव च ॥

विनिययः शस्त्रविधौ प्रनष्टज्ञानिकस्तथा ।

शल्पोद्धृतिर्गणज्ञानं दूतस्त्रप्रनिर्दर्शनं ॥

पञ्चेन्द्रियं तथाह्वाया स्वभावाद्दैकृतं तथा ।

वारणो युक्तसेनीय आतुरकम मिश्रकौ ॥

भूमिभागो द्रव्यगणः संशुद्धौ शमने च यः ।

द्रव्यादीनाञ्च विज्ञानं विशेषो द्रव्यगोऽपरः ॥

रसज्ञानं वमनार्थमध्यायो रेचनाय च ।

द्रवद्रव्यविधि स्तददन्नपानविधिसुखा ॥

सूचनात्सूत्रणाच्चैव सम्भानाच्चार्यमन्तते ।
 षट्चत्वारिंशदध्यायं सूत्रस्थानं प्रचक्षते ॥ १ ॥
 वातव्याधिकमर्शांसि साग्नरित्य भगन्दरः ।
 कुष्ठमेहोदरा मूढविद्रध्यः परिसर्पणम् ॥
 ग्रन्थि वृद्धि भग्नशूलक बुदाश्च मुखरोगिकं ।
 हेतुलक्षणनिर्देशान्निदानानोति षोडश ॥ २ ॥
 भूतचिन्ता रजःशुद्धि गर्भावक्रान्तिरेवच ।
 व्याकरणञ्च गर्भस्य शरीरस्यच यत् स्मृतं ॥
 प्रत्येकं मर्माभिर्देशः सिरावर्धनमेवच ।
 सिराव्यधो धमनोनां गर्भिण्या व्याकृतिस्तथा ॥
 निर्दिष्टानि दशैतानि शरीराणि महर्षिणा ।
 विज्ञानार्थं शरीरस्य भिपजां योगिनामपि ॥ ३ ॥
 द्वित्रिणीयो व्रणः सद्यो भग्नानां वातरोगिकं ।
 महावातिकमर्शांसि साग्नरित्य भगन्दरः ॥
 कुष्ठानां महताश्चापि मैहिकं पैडिकं तथा ।
 मधुमेहचिकित्साच तथाचोदरिणामपि ॥
 मूढगर्भचिकित्साच विद्रधीनां विमर्षिणा ।
 ग्रन्थिवृद्ध्युपदेशानान्तथाच बुदरोगिकं ॥
 शूलकोपचिकित्साच तथाच मुखरोगिणा ।
 शोफस्थानागतानाञ्च निषेधो मिश्रकन्तथा ॥
 वाजीकरञ्च यत्स्तीर्णे सर्वावाधश्चमोपिच ।

मेधायुष्करणापि स्वभावव्याधिवारणं ॥
 निवृत्तमन्तापकरं कीर्तितञ्च रसायनं ।
 स्नेहोपयोगिकः स्वेदो वमने सविरेचने ॥
 तयोर्थापचिकित्सा च नेत्रवस्तिविभागिकः ।
 नेत्रवस्तिविपत्तिद्विस्तया चोत्तरवस्तिकः ॥
 निरुहक्रमसंज्ञश्च तथैवातुरसंज्ञकः ।
 धूमनस्यविधिश्चाय्याश्चत्वारिंशदिति स्मृताः ॥
 प्रायश्चित्तं प्रश्नमनं चिकित्सा शान्तिकर्म च ।
 पर्यायास्तस्य निर्दिष्टाश्चिकित्सास्थानमुच्यते ॥ ४ ॥
 अक्षस्य रक्षा विज्ञानं स्यावरस्येतरस्य च ।
 सर्पदष्टविषज्ञानं तस्यैव च चिकित्सितं ॥
 दुण्डुभेर्मूपिकाणाञ्च कीटानां कल्प एव च ।
 अष्टौ कल्पाः समाख्याता विषभेषजकल्पनात् ॥ ५ ॥
 अध्यायानां शतं विंशमेवमेतदुदीरितं ।
 अतः परं स्तनाद्यैव तन्त्रमुत्तरमुच्यते ॥
 अधिकृत्य कृतं यस्मात्तन्त्रमेतदुपद्रवान् ।
 औपद्रविक इत्येव तस्यायत्नान्निश्च्यते ॥
 सन्धौ वर्त्तन्ति श्लेष्मे च कृष्णे सर्वत्र दृष्टिषु ।
 संविज्ञानार्थमध्याया गदानां तु प्रति प्रति ॥
 चिकित्साप्रविभागीयो वाताभित्यन्दवारणः ।
 पैतल्य शैशिकस्यापि रौधिरस्य तथैव च ॥

सेख्यभेदनिषेधौ च क्तेद्यानां वर्तमदृष्टिषु ।
 क्रियाकल्पोऽभिघातश्च कर्षात्यास्तचिकित्सितं ॥
 घ्राणोत्थानाञ्च विज्ञानं तद्गदप्रतिषेधनं ।
 प्रतिश्यायनिषेधश्च शिरोगदविवेचनं ।
 चिकित्सा तद्गदानाञ्च शालाक्यं तन्त्रमुच्यते ॥
 मवग्रहाकृतिज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनं ।
 अपस्मारशकुन्योश्च रेवत्याश्च पुनःपृथक् ॥
 पूतनायास्तथान्वाया मण्डिका श्रोतपूतना ।
 नैगमेयचिकित्सा च ग्रहोत्पत्तिः सद्योनिजा ।
 कैमारतन्त्रमित्येतच्छारोरेषु च कीर्तितं ॥
 क्ष्वरातिषारशोषाणां गुल्मचर्द्वागिणामपि ।
 पाण्डूनां रक्तपित्तस्य मूर्क्षायाः पानजाश्च ये ॥
 दृष्णायाश्चर्द्विद्विक्कानां निषेधः श्यामकाशयोः ।
 स्वरभेदचिकित्सा च कृम्युदावर्तिनोः पृथक् ॥
 विस्त्रचिकारोचकयोर्मूत्राघातविहृच्छ्रयोः ।
 इति कायचिकित्सायाः शेषमत्र प्रकीर्तितं ॥
 अमानुषनिषेधश्च तथापस्मारिकोऽपरः ।
 उन्मादप्रतिषेधश्च भूतविद्या निरुच्यते ॥
 रसभेदाः स्वस्ववृत्तिर्युक्तयस्तान्त्रिकाश्च याः ।
 दोषभेदा इति त्रैया अथ्यायास्तन्त्रभूषणाः ॥
 श्रेष्ठत्वादुत्तरं ह्येतत्तन्त्रमाज्जम्बर्ययः ।

वक्तृयसंग्रहाच्छ्रेष्ठमुत्तरञ्चापि पश्चिमं ॥

शालाक्यतन्त्रं कौमारं चिकित्सा कारयिकी च या ।

भूतविद्येति चत्वारि तन्त्रे तत्तरसंज्ञिते ॥

वाजीकरश्चिकित्सासु रसायनविधिस्तथा ।

विषतन्त्रं पुनः कल्पाः शल्यज्ञानं समन्ततः ॥

इत्यष्टाङ्गमिदं तन्त्रमादिदेवप्रकाशितं ।

विधिनाधीत्य युञ्जाना भवन्ति प्राणदा भुवि ॥

एतदवश्यमध्ययमधीत्य च कर्माप्यवश्यमुपासितव्यमुभयज्ञौ
हि भिषयाजार्हौ भवति ॥

भवन्ति चान्न ॥ यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ।

स मुञ्चत्यातुरम्प्राप्य प्राप्य भोरुखिवाहवं ॥

यस्तु कर्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रवद्विष्कृतः ।

स सत्सु पूजां नाप्नोति वधं चार्हति राजतः ॥

उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्मणि ।

अद्वेदेदधरावेतावेकपक्षाविव द्विजौ ॥

श्रोषधोऽमृतकल्पास्तु शस्त्राग्निवियोपमाः ।

भवन्त्यज्ञैरुपहृतास्तस्मादेतौ विवर्जयेत् ॥

केद्यादिष्वनभिज्ञा यः स्नेहादिषु च कर्मसु ।

स निहन्ति जनं लोभात् कुवैद्यो नृपदोषतः ॥

यस्तूभयज्ञो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने ।

आद्येव कर्म निर्बोद्धुं द्विचक्रः स्रन्दनो यथा ॥

अथ वत्स तदेतदध्येयं यथा तथोपधारय मया प्रोच्यमानं । अथ
 शुचये क्षेतात्तरासङ्गायाव्याकुलावोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय
 यथाशक्ति गुरुरपदिशेत् पदं पादं श्लोकं वा तेच पदपाद
 श्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एवमेकैकशोघटयेदात्मनाचानुप
 ठेत् । अद्रुतमविलम्बितमविशङ्कितमननुनासिकं व्यक्ताक्षरमपी.
 जितवर्णमक्षिभ्रुवौष्ठहस्तैरनभिनीतं सुसंस्कृतं नात्युच्चैर्नातिनीचैश्च
 स्वरैः पठेन्नचान्तरेण कसिद्भजेत्तथैरधीयानयोः ॥

भवतश्चात्र ॥ शुचिं गुरुपरो दक्षस्तन्द्रानिद्राविवर्जितः ।

पठेदेतेन विधिना शिष्यः शास्त्रान्तमाप्नुयात् ॥

वाक्सौष्ठवेऽर्थविज्ञाने प्रागल्भ्ये कर्षनैपुणे ।

तदभ्यासे च सिद्धौ च यतेताध्यायनान्तगः ॥

॥ चतुर्थाध्यायः ॥

अथातः प्रभाषणीयमध्याये व्याख्यास्यामः ॥

अधिगतमप्यध्ययनमप्रभाषितमर्थतः ।

खरस्य चन्दनभार इव केवलं परिश्रमकरं भवति ॥

भवति चात्र ॥

यथा खरस्य चन्दनभारवाही भारस्य वेत्ता नतु चन्दनस्य ।

एवं हि शास्त्राणि वदन्त्यधीत्य चार्थेषु मूढाः खरवदहन्ति ॥

तस्मात्सर्विश्रमध्यायशतमनुपदपादश्लोकार्द्धश्लोकमनुवर्णयितव्य

मनुश्रोतव्यञ्च ॥ कस्मात्सूक्ष्मा हि द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकदोषधातु

मलाशयमर्शसिरास्त्रायुसन्ध्यस्त्रि गर्भसम्भवद्रव्यसमूहविभागास्तथा
 प्रनष्टशल्याद्भ्रूणव्रणविनिययभग्नविकल्पाः साध्ययाप्यप्रत्याख्येयता च
 विकाराणामेवमादयद्यान्ये विशेषाः सहस्रशो ये विचिन्त्यमाना
 विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धिभाकुलीकुर्युः किं पुनरल्पबुद्धेः । तस्मा
 दवश्यमनुपदपादहोकार्द्धलोकमनुवर्षयितव्यमनुश्रोतव्यञ्च ॥ अन्य
 शास्त्रविषयोपपन्नानाश्चार्थानामिहोपनिपतितानामर्थवशात्तेषां त
 द्विद्येभ्य एव व्याख्यानमनुश्रोतव्यं कस्मान्नद्येकस्मिन् शास्त्रे शक्यः
 सर्वशास्त्राणामवरोधः कर्तुं ॥

भवन्ति चान्न ॥ एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिययं ।

तस्मादङ्गश्रुतः शास्त्रं विजानीयाच्चिकित्सकः ॥

शास्त्रं गुरुमुखोद्गोर्षमादायोपास्य चासकृत् ।

यः कर्म कुरुते वैद्यः स वैद्योऽन्ये तु तस्कराः ॥

श्रोतधेनवमैरभं सौश्रुतं पौष्कलावतं ।

शेषाणां शक्यतन्त्राणां मूलान्येतानि निर्दिशेत् ॥

॥ पञ्चमाध्यायः ॥

अथातोऽगोपहरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ त्रिविधं कर्म ।
 पूर्वकर्म प्रधानकर्म पश्चात्कर्मेति तद्वाधिं प्रति प्रत्युपदेक्ष्यामः ॥
 अस्मिन् शास्त्रे शस्त्रकर्मप्राधान्याच्छस्त्रकर्मैव तावत् पूर्वमुपदेक्ष्याम
 स्तत्प्रकारं च ॥ तच्च शस्त्रकर्मोऽष्टविधं । तद्यथा । क्लेशं भेषं लेख्यं
 वेध्यमेथमाहार्यं विस्त्रायं सीव्यमिति ॥

अतोऽन्यतमं कर्म चिकीर्षता वैद्येन पूर्वमेवोपकल्पयित
 व्यानि तद्यथा यन्त्रशस्त्रचाराग्निशलाकाश्टङ्गजैलोकालावूजाम्बोध
 पिचुश्लोतसूत्रपत्रपट्टमधुघृतवशापयस्त्रैलतर्पणकषायालेपनकल्कव्य
 जनशोतोष्णोदक कटाहादीनि परिकर्मिणश्च स्निग्धाः सिरा वल
 वन्तः ॥ ततः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुद्घर्त्तनघचेषु दध्यक्षतान्नपान
 रत्नैरग्निं विप्रान् भिषज्यार्चयित्वा कृतवलिमज्जलस्रस्तिवाचनं लघु
 भुक्तवन्तं प्राप्नुयमातुरमुपवेश्य यन्त्रयित्वा मत्स्यपुत्रो वैद्यो मर्म
 सिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिधमनोः परिहरन्ननुलोमं शूलं निदध्यादापूय
 दर्शनात् सङ्गदेवापहरेच्छस्त्रमाश्लुच । महत्स्त्रपिच पाकेषु द्यङ्गुलं
 व्यङ्गुलं वा शस्त्रपदमुक्तं ॥ तत्रायतो विशालः समः सुविभक्त इति
 व्रणगुणाः ॥

भवतश्चात्र ॥ आयतश्च विशालश्च सुविभक्तो निराश्रयः ।

प्राप्तकालकृतस्यापि व्रणः कर्मणि शस्यते ॥

शौर्यभाशुक्रिया शस्त्रतैत्त्यमस्त्रेदवेपथू ।

असंमोहस्य वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥

एकेनवा व्रणेनाश्लुध्यमानेनान्तरावुद्धावेदस्यापरान् व्रणान्
 कुर्यात् ।

भवतिचात्र ॥ यतो यतो गतिं विद्यादुल्लेङ्गा यत्र यत्र च ।

तत्र तत्र व्रणं कुर्याद्यथा दोषो न तिष्ठति ॥

तत्र भ्रूगण्डशङ्खललाटाबिपुटौष्ठदन्तवेष्टकचाकुचिवक्षणेपु
 तिर्यक्क्षेद उक्तः ।

चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत् ।

अर्द्धचन्द्राकृतौश्चापि गुदे मेद्रेच बुद्धिमान् ॥

अन्यथा तु सिरास्त्रायुच्छेदनादतिमात्रं वेदना चिराद्व्रणसंरोहि
मांसकन्दोप्रादुर्भावश्चेति । मूढगर्भोदरार्शोऽग्नारोभगन्दरमुखरो
गेव्वभुक्तवतः कर्म कुर्वीत । ततः शस्त्रमवधार्य श्रोताभिरङ्गिरातु
रमान्यास्य समन्तात्परिपोद्याङ्गुल्या व्रणमभिमृज्य प्रक्षाल्य कपा
येण श्रोतेनोदकमादाय तिलकल्ममधुसर्पिःप्रगाढामौषधयुक्तां वर्त्त
प्रणिदध्यात् । ततः कल्मेनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरुचां घनां
ह्रस्विकान्दत्वा वस्त्रपट्टेन वध्नीयादेदनारक्षेत्रि धूपै धूपयेद्रक्षेत्रिश्च
मन्त्रै रक्षां कुर्वीत । ततोऽगुगुल्मगुरुसर्जरसवचागौरसर्पपचूर्णै र्ववण
निम्बपत्रव्यामिश्रैराज्यपुष्पै धूपै धूपयेत् । आज्यश्रेणेषास्य प्राणान्
समालभेत । उदकुम्भाद्यापो गृहीत्वा शोचयन् रक्षाकर्म कुर्वीत
इत्यामः ॥

कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्तथा ।

रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यतां ॥

नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।

अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या घ्नन्तु तान्मदा ॥

पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।

दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वां ते नमस्कृताः ॥

पान्तु त्वां मुनयो ब्राह्मणा दिव्या राजर्षयस्तथा ।

पर्वताद्यैव नद्यश्च सर्वाः सर्वेऽपि सागराः ॥

अग्नीरक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ।
 सोमो व्यानमपानं ते पर्जन्यः परिरक्षतु ॥
 उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्वनयित्रवः ।
 बलमिन्द्रो बलपतिर्भनुर्मन्ये मतिं तथा ॥
 कामांसे पान्तु गन्धर्वाः सत्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
 प्रज्ञां ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलं ॥
 चक्षुः सूर्यो दिशः आचे चन्द्रमा. पातु ते मनः ।
 नक्षत्राणि सदा रूपं ह्यायं पान्तु निशास्तव ॥
 रेतस्त्वाप्याययन्त्वापो रोमाण्योषधयस्तथा ।
 आकाशं खानि ते पातु देहं तव वसुन्धरा ॥
 वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमं ।
 पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं भ्रुवो भ्रुवौ ॥
 एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवताः ।
 एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
 खस्ति ते भगवान् ब्रह्मा खस्ति देवास्य कुर्वतां ।
 खस्ति ते चन्द्रसूर्यौ च खस्ति नारदपर्वतौ ॥
 खस्त्यग्निश्चैव वायुश्च खस्ति देवाः सहेन्द्रगाः ।
 पितामहकृता रक्षा खस्त्यायुर्वर्द्धतां तव ॥
 ईततयस्ते प्रजाम्यन्तु सदा भव गतव्यथः ।
 इति स्वाहा ॥ एतैर्वेदात्मकैर्भग्नैः कृत्याव्याधिविनाशनैः ।
 मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥

ततः कृतरचमातुरमागारं प्रवेश्याचारिकमादिशेत् । ततः
 कृतोयेऽहनि विमुच्यैवं वध्नीयादस्तपट्टेन नचैनं त्वरमाणोऽपेरद्यु
 म्नाचयेत् । द्वितीयदिवसे परिमोक्षणादियथितो प्रणश्चिरादुपमं
 रोहति तोम्रसजस्र भवति । अत ऊर्ध्वं दोषकालबलादोनवेक्ष्य
 कषायालेपनवन्धाहाराचारात्विदध्यात् । नचैनं त्वरमाणः सान्त
 दीपं रोपयेत् स क्षाल्येनाप्यपचारेणाभ्यन्तरमुत्सृज्य कृत्वा भूयो
 ऽपि विकराति ॥

भवन्तिचात्र । तस्मादन्तर्बहिष्यैव सुशुद्धं रोपयेद्व्रणं ।

रूढेयजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ।

हर्ष क्रोधं भयञ्चापि यावदास्यैर्यसम्भवात् ॥

हेमन्ते शिशिरेचैव वदन्तेचापि मोक्षयेत् ।

व्यहाद्दृष्ट्वा च्छरद्दीप्तवर्षास्त्रपिच बुद्धिमान् ॥

अतिपातिषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक् ।

प्रदीप्तागारवच्छीघ्रं तत्र कुर्यात् प्रतिक्रियां ॥

या वेदना शस्त्रनिपातजाता तीव्रा शरीरं प्रदुनेति जन्तो ।

घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता कोष्णेण यष्टीमधुकाम्बितेन ॥

॥ पठाध्यायः ॥

अथात एतच्चर्याध्यायं व्याख्यास्याम ॥ कालोहि नाम भग
 वान् स्वयम्भूरनादिमथ्यनिधनोऽत्र रसव्यापत्संपत्ती जीवितमरणे च
 मनुष्याणामायत्ते स सूक्ष्मापि कला न लीयत इति कालः सङ्गत

यति कालयति वा भूतानीति कालः । तस्य सम्बत्सरात्मनोभगवाना
दित्यो गतिविशेषेणाचिनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्त्ताहोरात्रपक्षमासर्त्त
यनसम्बत्सरयुगप्रविभागं करोति ॥ तत्र लघ्वक्षराचारणमात्रोऽचि
निमेषः । पञ्चदशाचिनिमेषाः काष्ठा ॥ चिंशत्काष्ठाः कलाः । विंशति
कलोमुहूर्त्तः कलादशभागश्च । चिंशन्मुहूर्त्तमहोरात्रं । पञ्चदशाहो
रात्राणि पक्षः । स च द्विविधः शुक्लः कृष्णश्च तौ मासः ॥

तत्र माघादयो द्वादश मासा हिमासिकष्टतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति ।
ते शिशिरवसन्तयोष्णवर्षाशरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपसौ शिशिरः ।
मधुमाधवौ वसन्तः । शुचिशुक्रौ योष्णः । नभोनभस्यौ वर्षा । द्रव्यौ
शरत् । सहसहस्यौ हेमन्त इति ॥ त एते शीतोष्णवर्षलक्षणा
श्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने दे भवतो दक्षिणमुत्तरश्च ।
तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्याय्यते सोमोऽक्षलवण
मधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरश्च सर्वप्राणिनां बलम
भिर्द्धते । उत्तरश्च शिशिरवसन्तयोष्णास्तेषु भगवानाप्याय्यतेऽर्क
स्तिक्तकषयकटुकाश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरश्च सर्वप्राणिनां
बलमपहीयते ॥

भवतिचाच । शीतांशुः क्लेदयत्युर्वीं विवस्वान् शोधयत्यपि ।

तावुभावपि संश्रित्य वायुः पालयति प्रजाः ॥

अथ खल्वयनेदे युगपत्सम्बत्सरो भवति । ते तु पञ्च युगमिति
संज्ञां लभन्ते । स एष निमेषादियुगपर्यन्तः कालश्चक्रवत्परिवृत्त
मानः कालचक्रमुच्यतइत्येके ॥

इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तयोश्चप्रावृषः षडृतवो भवन्ति
 दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तं । ते तु भाद्रपदायेन द्विमासि
 केन व्याख्याताः । तद्यथा । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः । कार्तिकमार्ग
 शीर्षौ शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फाल्गुणचैत्रौ वसन्तः । वैशाख
 ज्येष्ठौ ग्रीष्मः । आषाढश्रावणौ प्रावृडिति । तत्र वर्षास्त्रयोपधयस्त
 रुण्योऽल्पवीर्या आपस्याप्रसन्नाः चित्तिमलप्रायास्ता उपयुज्यमाना
 नभसि मेघावतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां
 शीतवातविष्टभ्याग्नीनां विदहन्ते विदाहान्पित्तसञ्चयमापादयन्ति
 स सञ्चयः शरदि प्रविरलमेधे वियत्युपश्रयति पक्षेऽर्ककिरणप्रवि
 स्तापितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति । ता एवोपधयः कालपरि
 णामात्परिणतवीर्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापस्य प्रसन्नाः क्षिग्धा
 अत्यर्थं गुर्यस्ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषार
 पवनोपस्तम्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः खडाश्चेत्याद्गौरवादुप
 लेपाच्च क्षेपणः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रवि
 स्तापित ईषत्सम्भदेहानां देहिनां शैथिलिकान् व्याधीन् जन
 यति । ता एवोपधयो निदाघे नि.सारा रुचा अतिमात्रं रुच्यो भव
 न्त्यापस्य ता उपयुज्यमानाः सूर्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां
 रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः प्रावृषि
 चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवात
 वर्धरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति । एवमेष दोषाणां सञ्चयप्र
 कोपश्चेतुस्तु ॥

ऋतुनामत ऊर्द्धमव्यापन्नानां लवणान्युपदेक्ष्यामः ॥

वायुर्वात्युत्तरः णीतो रजोधूमाकुला दिशः ।

रुक्मस्तुषारैः सविता हिमानद्वा जलाश्रयाः ॥

दर्पिता ध्वाङ्गखड्गाङ्गमहिषोरभ्रकुञ्जराः ।

रोधप्रियङ्गुपुत्रागाः पुष्पिता हिमसाङ्गये ॥ १ ॥

शिशिरे श्रोतमधिकं वातदृष्ट्याकुला दिशः ।

श्रेष्ठं हेमन्तवत्सर्वं विज्ञेयं लक्ष्यं बुधैः ॥ २ ॥

दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः ।

किंशुकाम्भोजवकुलधूताशोकादिपुष्पितैः ॥

कोकिलापटपदगणैरुपगीता मनोहराः ।

दक्षिणानिलसम्भोताः सुमुखाः पल्लोज्ज्वलाः ॥ ३ ॥

मीमे तोष्णंशुरादित्यो माहृतो नैर्धृतोऽसुखः ।

भूस्तप्ता सरितस्तन्व्या दिशः प्रज्वलिता इव ॥

भ्रान्तचक्राङ्गयुगलाः पयःपानाकुला मृगाः ।

ध्वस्तत्रोहन्तृणलता विपर्णाङ्कितपादपाः ॥ ४ ॥

प्रादृश्यम्बरमानङ्गं पथिमानिलकर्षितैः ।

अम्बुदैर्विद्युदुद्योतप्रसृतैस्तमुलस्रनैः ॥

कोमलस्थामशस्याद्या शक्रगोपोज्ज्वला मही ।

कदम्बनोपकुटजसर्जकेतकिभूषिता ॥ ५ ॥

तच वर्षासु नद्यम्भ.पूरोद्भूततटद्रुमाः ।

वायुः प्रोत्फुल्लकुमुदनोलोत्पलविराजिताः ॥

भूरयत्कस्थलश्रभा बद्धश्लोपशोभिता ।
 नातिगर्जत्तुवन्नोघनिरुद्धार्क्यहं नभः ॥ ६ ॥
 वभुरुष्णः शरद्यर्कः श्वेताभ्रविमलं नभः ।
 तथा सरांस्यम्बुहैर्भान्ति हंसासघट्टितैः ॥
 पद्मशुष्कदुमाकीर्णा निघोन्नतसमेषु भूः ।
 वाणसप्ताङ्गबन्धूककाशासनविराजिता ॥ ७ ॥
 खगुणैरतियुक्तेषु पिवरीतेषु वा पुनः ।
 विषमेष्वपि वा दोषाः कुप्यन्मृत्युषु देहिनां ॥
 हरेदसन्ते श्लेष्माणं पित्तं शरदि निर्हरेत् ।
 वर्षासु ब्रमेयदायुं प्राग्विकारसमुच्छ्रयात् ॥

॥ सप्तमाध्यायः ॥

अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ यन्त्रशतमेकोत्तरमत्र
 हस्तमेव प्रधानतमं यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणं । यस्माद्धस्तादृते
 यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वाद्यन्त्रकर्मणां । तत्र मनःशरीरा
 बाधकराणि ब्रह्मानि तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि ॥ तानि षट्
 प्रकाराणि । तद्यथा । स्रस्तिकयन्त्राणि । सन्दंशयन्त्राणि । ताल
 यन्त्राणि । नाडीयन्त्राणि । शलाकायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति ॥

तत्र चतुर्विंशतिः स्रस्तिकयन्त्राणि । द्वे सन्दंशयन्त्रे । द्वे एव
 तालयन्त्रे । विंशतिर्नाद्याः । अष्टाविंशतिः शलाकाः । पञ्चविंशति
 रूपयन्त्राणि ॥ तानिप्रायशो लोहानि भवन्ति तत्प्रतिप्रतिरूप

काणि वा तदलाभे । तत्र नानाप्रकाराणां व्याख्यानान्मृगपचिंशं
मुचैर्मुखानि यन्त्राणां प्रायशः सदृशानि तस्मात्तत्साहचर्यादाग
मादुपेक्ष्यादन्ययन्त्रदर्शनाद्युक्तिर्यत् कारयेत् ॥

समाहितानि यन्त्राणि खरचन्त्रण्मुखानि च ।

सदृशानि मूर्तपाणि सुयक्षाणि च कारयेत् ॥

तत्र स्वस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाहुत्तप्रमाणानि सिंहव्याघ्रवृक
तरङ्गचर्दीपिमाङ्गरगृगालमृगैर्ज्वालककाकरुक्कुररचासभासश्च
शघात्युलूकचिमिश्रेणमृगभौक्षभृङ्गराजाञ्जलिकर्णवभञ्जन नन्दि
मुखमुखानि मसुरालतिभिः कीलैरववद्धानि मूलेऽङ्गुष्ठवदावृत्त
वारङ्गाण्यस्त्रिनिष्टश्लोद्धरणार्थमुपदिश्यन्ते ॥

सनियधेऽनियहस्य सन्दंशौ पोडशाङ्गुलौ भवतस्त्वग्मांससिरा
स्त्रायुगतश्लोद्धरणार्थमुपदिश्येते ॥

तालदन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालुवदेकतालद्वितालके कर्णनासा
नाडीशब्दानामाहरणार्थं ॥

नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्येकोमुखान्युभयतो
मुखानि च तानि स्तोतागतश्लोद्धरणार्थं रोगदर्शनार्थमाचूष
णार्थं क्रियासौकर्यार्थञ्चेति तानि स्तोताद्वारपरिणहानि यथा
योगपरिणासदीर्घाणि च ॥

भगन्दरार्शोऽर्जुदणवस्त्रुत्तरवस्त्रिमूत्रवृद्धिदकोदरधूमनिःसृ
प्रकशसन्निःसृग्गुदयन्त्राण्यलावूशृङ्गयन्त्राणि चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥

शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नानाप्रयोजनानि यथा

योगपरिणाहदोर्घाणि च तेषां गण्डूपदशरपुङ्खसर्प्यफणवडिशमुखे
 द्वे द्वे रणव्यूहनचालनाहरणार्थमुपदिश्येते । मसूरदलमात्रमुखे
 द्वे किञ्चिदानताये सोतोगतश्लोद्धरणार्थं । षड्दार्पासकृतोष्णीषाणि
 प्रमार्जनक्रियासु । चीणि दर्व्याकृतानि खल्लमुखानि चारौषधप्रणि
 धानार्थं । चीण्यन्यानि जाम्बवदनानि चीण्यकुशवदनानि षड्वा
 मिकर्षस्त्रभिमेतानि । नासाभ्युदहरणार्थमेकं कोलास्त्रिदलमात्रमुखं
 खल्लतोत्क्षेपणं । अञ्जनार्थमेकं कलायपरिमण्डलमुभयतो मुकु
 लायं । मूत्रमार्गविशोधनार्थमेकं मालतोपुष्पवृन्तायप्रमाणपरिम
 ण्डलमिति ॥

उपयन्माण्यपि रज्जुवेणिकापट्टचर्मोन्तवल्कललतावस्त्राशीला
 श्ममुद्गरपाणिपादतलाजुलिजिह्वादन्तनखमुखवालाश्वकटकशाखा
 छीवनप्रवृद्धणहर्षायस्कान्तमयानि चाराग्निभेषजानि चेति ॥

एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्थावयवे तथा ।

सन्धौ कोष्ठे धमन्याश्च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥

यन्त्रकर्माणि तु निर्धातनपूरणबन्धनव्यूहस्रवर्त्तनचालनविव
 र्त्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविकर्षणाहरणाञ्जनोन्नमनविन
 मनभञ्जनोन्मथनाचूषणैषणदारणजूकरणप्रचालनप्रधमनप्रमार्ज
 नानि चतुर्विंशतिः ॥

स्वबुद्ध्या चापि विभजेद्यन्त्रकर्माणि बुद्धिमान् ।

असंख्येयविकल्पत्वाच्छल्यानामिति निश्चयः ॥

तत्रातिशूलमसारमतिदीर्घमतिह्रस्वमयादिविषमयाहि वक्रं

शिथिलमत्युन्नतं मृदुकीलं मृदुमुखं मृदुपाशमिति द्वादश यन्त्र
दोषाः ॥

एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलं ।

प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं तद्धि कर्मसु योजयेत् ॥

दृश्यं सिंहमुखार्धैस्तु गूढं कङ्कमुखादिभिः ।

निर्हरेस्तु शनैः शल्यं शल्ययुक्तिव्यपेक्षया ॥

विवर्तते साध्ववगाहते च शल्यं निगृह्योद्धरते च यस्मात् ।

यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्वेष्वविकारि चैव ॥

॥ अष्टमाध्यायः ॥

अथातः शस्त्रावधारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

विंशतिः शस्त्राणि । तद्यथा । मण्डलायकरपत्रवृद्धिपत्रनख
शस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकाङ्कधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्त
मुखचिकूर्चककुठारिकाग्रीहिमुखारवितभपत्रकवडिशदन्तशङ्खोप
प्लव इति । तत्र मण्डलायकरपत्रे स्थातां हृदये लेखनेच । वृद्धि
पत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकाङ्कधाराणि हृदये भेदने च । सूची
कुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तमुखचिकूर्चकानि विस्त्रावणे । कुठा
रिकाग्रीहिमुखारवितभपत्रकाणि व्यधने सूचीच । वडिशो दन्त
शङ्खश्चाहरणे । शङ्खोपले आनुलोम्ये च । सूत्र्यः मेढने । इत्यष्टविधे
कर्मगुपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः । तेषामय यथायोग्यदण
समाधोपायः कर्मसु वक्ष्यते । तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तफलसाधारणे

भागे गृह्योयाद्भेदनान्येवं सर्वाणि । वृद्धिपूर्वं मण्डलाग्रंश्च किञ्चिद्
 तानपाणिना लेखने वज्रशोऽवचार्यं वृन्ताग्रे विहावणानि ।
 विशेषेण बालवृद्धसुकुमारभोरुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च
 त्रिकूर्चकेन विस्त्रावयेत् । तत्रप्रच्छादितवृन्तमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां
 ब्रौहिमुखं । कुठारिकां वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमधमाङ्गुल्या
 षुष्ठविष्टभयाभिहन्यात् । आराकरपत्रैषण्यो मूले । शेषाणि तु
 यथायोगं गृह्योयात् । तेषां नामभिर्गैवाकृतयः प्रोथेण व्याख्याताः ।
 तत्र नखग्रस्तैपण्यावष्टाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते ।

वडिशो दन्तशङ्कुदानताग्रे तीक्ष्णकण्टकप्रयमयवंपवमुखे ।
 एषणी गण्डूपदाकारमुखी ।

प्रदेशिन्यपर्वप्रदेशप्रमाणा मुद्रिका । दशाङ्गुला शरारीमुखी
 साकर्त्तरोति कथ्यते । शेषाणि तु षडङ्गुलानि ।

तानि सुयक्षाणि सुलोहानि सुधाराणि सुरूपाणि सुनमाहित
 मुखायाष्कराञ्चानि चेति शस्त्रषष्ठम् ।

तत्र वक्रं कुण्डं खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिद्व
 खमित्यष्टौ शस्त्रदीपाः । अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र कर
 पत्रास्तद्वि खरधारमल्यिच्छेदनार्थं ।

तत्र धारा भेदेनानां मासूरी । लेखनानामर्द्धमासूरी । व्यध
 नानां विस्त्रावणानाञ्च कैशिकी । छेदनानामर्द्धकैशिकीति । तेषां पाय
 नात्रिविधा चारोदकतैलेषु तत्र क्षारपायितं शरशस्त्रास्त्रिच्छेदनेषु ।
 उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु तैलपायितं शिरःस्थनखा

युच्चेदनेपु । तेषां निशाणार्थं चट्टणशिला माषवर्षा । धाराभंस्याप
नार्थं शाल्मलीफलकमिति ।

भवति चात्र । यदा सुनिश्चितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितं ।

सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्मासु योजयेत् ॥

अनुशस्ताणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुटविन्दजलौकाग्निचार
नखगोजीशेफालिकाशाकपचकरीरवालाङ्गुलय इति ।

शिष्टानां शस्त्रभीक्ष्णं शय्याभावे च योजयेत् ।

त्वक्सारादि चतुर्भगं ह्येद्यं भेद्यं च बुद्धिमान् ॥

आहार्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शस्त्रेषु योजयेत् ।

विधिः प्रवक्ष्यते पद्यात् चारयन्निशैकधं ॥

ये सुमुखगता रोगा नेचवर्त्मगताश्च ये ।

गोजीशेफालिकाशाकपनैर्विस्त्रावयेन्नु तान् ॥

एयेष्वेपप्ललाभे तु वालाङ्गुल्यादुरा हिताः ।

शस्त्राण्येतानि मतिमान् शूद्रैश्चापमानि तु ।

कारयेत्करणैः प्राप्तं कर्षारं कर्मकोविदं ॥

प्रयोगश्च वेद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः ।

तस्मात्परिचयः कार्यः शस्त्राणामादितः पदा ॥

॥ नवमाध्यायः ॥

अथानो योम्यासुत्रीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अधिनतसर्भवास्त्रार्थमपि त्रिव्यं योम्याद्वारयेत् । वेद्यादिषु

संज्ञादिषु च कर्मपथमुपदिशेत् । सुवज्रश्रुतोपकृतयोग्य कर्मसु
योग्यो भवति । तत्र पुष्पफलालावूकालिन्दकत्रपुसैर्वाहककर्का
रुक्प्रभृतिषु हेद्यविशेषान् दर्शयेदुत्कर्त्तनपरिकर्त्तनानि चापदि
शेत् । दृतिवस्तिप्रसेवकप्रभृतिषूदकपङ्कपूर्णेभ्ययोग्या । सरोग्नि
चर्मण्यातते लेख्यस्य । मृतपशुसिरासूतपलनालेषु च वेध्यस्य । घृणे
पङ्कतकाष्ठवेणुनलनालोऽङ्गालावुमुखेवेध्यस्य । पनसविम्बोवित्त्व
फलमज्जमृतपशुदन्तेष्वाहार्यस्य । मधूच्छिष्टोपलिप्ते शाल्मलीफ
लके विस्राव्यस्य । सूक्ष्मघनवस्तान्तयोर्मृदुचर्मान्तयोश्च सीव्यस्य ।
पुस्तमयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धयोग्या । मृदुमांसपेशीषूतपलना
लेषु च कर्णसन्निवन्धयोग्या । मृदुपुगांसखण्डेष्वाग्निचारयोग्या ।
उदकपूर्वघटपाश्वरोतस्यलावुमुखादिषु च नेत्रप्रणिधानवस्ति त्रण
वस्तिपीडनयोग्यामिति ।

॥ भवतस्यात्र ॥ एवमादिषु मेधावी योग्योर्देषु यथाविधि ।

द्रव्येषु योग्यां कुर्व्याणो न प्रमुह्यति कर्मसु ॥

तस्मात्कौशलमन्विच्छन् शस्त्रचाराग्निकर्मसु ।

यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समाचरेत् ॥

॥ दशमाध्यायः ॥

अथातो विशिखानुप्रवेशनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अधिगततन्त्रेणोपासिततन्त्रार्थेन दृष्टकर्मणा कृतयोग्येन शास्त्रार्थे

निगदता राज्ञानुज्ञातेन नीचनखरोम्भा शुविना शुक्लवस्त्रपरि-
हितेन कृच्चवता दण्डहस्तेन सोपानत्केनानुद्धृतश्वेन सुमनसा
कल्याणभिव्याहारेणाकुहकेन वन्मुभूतेन भूतानां सुसहायवता
वैद्येन विशिखानुप्रवेष्टव्या ॥

ततो दूतनिमित्तशकुनमङ्गलानुलोम्येनातुरग्नमभिगम्योप-
विश्यातुरमभिपश्येत् सृजेत् पृच्छेत् । त्रिभिरेतैर्विज्ञानोपायैरोगाः
प्रायेण वेदितव्या इत्येके । तत्तु न सम्यक् । षड्विधो हि रोगाणां
विज्ञानोपायः । तद्यथा पञ्चभिः श्रोत्रादिभिः प्रश्नेन चेति ।
तत्र श्रोत्रेन्द्रियविज्ञेया विज्ञेया रोगेषु व्रणाम्बावविज्ञानीयादिषु
वक्ष्यन्ते सफेनं रक्तमीरयन्निलः स्रग्ब्धो निर्गच्छतीत्येवमादयः ।
स्पर्शेन्द्रियविज्ञेयाः शोतोष्णसूक्ष्मकर्तृमृदुकठिनत्वादयो ज्वर
शोफादिषु । चक्षुरिन्द्रियविज्ञेयाः शरीरोपचयापचयायुर्लक्षणबल
वर्णविकारादयः । रसनेन्द्रियविज्ञेयाः प्रमेहादिषु रसविज्ञेयाः ।
घ्राणेन्द्रियविज्ञेया अरिष्टलिङ्गादिषु व्रणानामग्रजानाञ्च गन्धवि-
ज्ञेयाः । प्रश्नेनच विज्ञानीयाद्देशं कालं जातिं सात्त्विकतादृक्मनु-
त्पत्तिं वेदनासमुद्भूतयन्त्रं दोषाग्नितां वातमूत्रपुरीषरजसां प्रवृत्त्य
प्रवृत्ती कालप्रकर्षादींश्च विज्ञेयान् । आत्मसदृशेषु विज्ञानाभ्युपगमैः
तत्त्वानिर्णयेर्जानीयान् ।

भवति चात्र ॥ भिव्यादृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव च ।

तथा दु परिमृष्टाश्च मोक्षयेयुश्चिकित्सकं ॥

एवमभिसमीक्ष्य साध्यान् साधयेद्याप्यान् यापेयदमाध्यात्रा

पक्रमेत् परिसम्बन्धरोत्थितांश्च विकारान् प्रायशो वर्जयेत् । तत्र
साध्या अपि व्याधयः प्रायेणैषां दुश्चिकित्स्यतमा भवन्ति ।
तद्यथा । आत्रियनृपतिस्त्रीवालट्टडूभीरुराजसेवककितवदुर्बलवैद्य
विदग्धव्याधिगोपकदरिद्रक्षपणक्रोधवतामनात्मवतामनाथानाश्चैवं
निहृण्य चिकित्सां कुर्वन् धर्मार्थकामयशांसि प्राप्नोति ।
भवति चात्र ॥ स्त्रीभिः सहास्यां संवादं परिहासश्च वर्जयेत् ।
दन्तश्च ताम्भो नादेयमन्नादन्यद्विषम्वरैः ॥

॥ एकादशाध्यायः ॥

अथातः चारपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

शस्त्रानुश्लेषः चारः प्रधानतमश्चेद्यभेद्यन्तरेण्यकरणान्निदे
षप्लवादिशेषक्रियावचाराणाञ्च । तत्र चरणात् चशनादा चारः ।
नानौषधिसमवायाच्निदोषघ्नः शुक्लत्वात्सौम्यस्तस्य सौम्यस्यापि
सतो दहनपचनदाग्णादिशक्तिरविरुद्धा स खल्वग्नेयौषधिगण
भूयिष्ठत्वात् कटुक उष्णस्तीक्ष्णः पाचनो विलयनः शोधनो रो
पणः शोषणः स्तम्भनो लेखनः कृम्यामकफकुष्ठत्रिपमेदसामुपहन्ता
पुंस्त्वस्य चातिर्षेवितः । स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च । तत्र
प्रतिसारणीयः कुष्ठकिटिभेदद्रुकिलासमण्डलभगन्दरार्बुददुष्टव्रण
नाडीवर्मकोज्ज्वलकालकृम्यश्चकृम्यमशकनाह्लाविद्रधिक्लमिशिशार्शः
सूपदिश्यते सप्तसु च मुखरोगेषूपजिह्वाधिप्रिक्रोपकुशदन्तैव

र्गेषु तिसृषु च रोहिणीष्वेतेषु चैवानुशङ्खप्रणिधानमुक्तं ॥ पानीयस्तु
 नरगुल्मोदराग्निगृह्णाजोर्षारोचकानाहशर्कराश्लथ्याभ्यन्तरविद्रधि
 रुमिविपार्श्वसूपयुज्यते । अहितस्तु रक्तपित्तज्वरितपित्तप्रकृति
 चालवृद्धदुर्बलभ्रममदमूर्क्षातिमिरपरीतेभ्योऽन्येभ्यश्चैवस्त्रिभ्यः ।
 तच्चैतरचारवद्भ्रमा परिस्त्रावयेत्तस्य विस्तारोऽन्यत्र । सच विविधो
 मृदुर्मध्यस्तोत्प्लव्य । तं चिकीर्षुः शरदि गिरिसानुजं ऋचिरुपोथ
 प्रशस्योऽहनि प्रशस्तदेशजातमनुपहतं मध्यमवयधं महान्तमसितमु
 प्पककनधिवास्यापरेद्युः पाटयित्वाभिमद्यानेन मन्त्रेण ।

अग्निवीर्यं महावीर्यं मा ते वीर्यं प्रणश्यतु ।

इहैव तिष्ठ कल्याण मम कार्यं करिष्यसि ।

मम कार्यं ह्येते पश्चात् स्वर्गलोकं गमिष्यसि ॥

येतपुष्परक्तपुष्पवह्निं जुहुयात् । खण्डशः प्रकल्पावपाय्य
 निर्व्वान्तेदेशे निचितं कृत्वा सुधाशर्करास्य प्रविष्य तिलनालैरादोपये
 दयोपशान्तेऽग्नौ तद्भस्म पृथग्गृहीयाद्भस्मशर्करास्य । अद्यानेनैव
 विधानेन कुटजपलाशाश्वकर्षपारिन्द्रकविभोतकारग्वधतिश्वका
 र्क्षक्षुध्वापामार्गपाटलानक्रमालवृषकदलोच्चिकपूतीकेन्द्रवृक्षास्फोता
 शमारकसप्तच्छदाग्निमन्यगुञ्जायतस्रस्य कोशातकीः समूलफलपत्र
 शाखा दहेत् । ततः चारद्रेणमुदकद्रेणैः पद्मिरालोद्य मुचैर्व्वा
 यथोक्तैरेकविंशतिवारान् विस्त्राव्यमहति कटाहे शनैर्दद्यात् विध
 द्यन् विपचेत् ॥ स यदा भवत्यश्वा रक्तस्तोत्प्लवः पिच्छि
 लयतमादाय मरति वस्त्रे परिस्त्राव्येतरं विष्टव्यं पुनरग्राव

धिश्येत् । तत एव च चारोदकात् कुडवमध्यर्द्धं वापनयेत् । ततः
 कटशर्कराभस्मशर्कराचौरपाकशङ्खनाभोरग्निरवर्षाः कृतायसे पात्रे
 तस्मिन्नेव चारोदके निषिच्य पिष्ट्वा तेनैव द्विदोषे ऽष्टपलं
 मितं शङ्खनाभ्यादीनां प्रमाणं प्रतिवाप्य सततमप्रमत्तस्त्वेनमवघट्टयन्
 विपचेत् । स यथा नातिसान्द्रो नातिद्रवश्च भवति तथा प्रयेत ।
 अथैनमागतपाकमवतार्यानुगुप्तमायसे कुम्भे भृष्टतमुखे निदध्यादेश
 मथ्यतः । एष एवाप्रतोवापः पक्वः संव्यूहिमो मृदुः । प्रति
 वापे यदा लाभं दन्तीद्रवन्तीचित्रकलाञ्जलकीपूतिकप्रवालतालपत्री
 विडसुवर्षिकाऊनकचोरोहिद्रुवचाविषाः समाः स्रग्णचूर्णाः शुक्ति
 प्रमाणाः प्रतिवापः । स एव सप्रतोवापः पक्वः पाक्यस्रोत्णक्षेया
 यथाव्यधिबलमुपयोगः । लोणवनेतु चारोदकमावपेद्वलकगणार्थं ॥
 भवतश्चात्र । नैवान्तितीक्ष्णो न मृदुः शुक्रः स्रग्णोऽथ पिच्छिलः ।

अभिव्यन्दो शिवः शीघ्रः चारो ह्यष्टगुणः स्मृतः ॥

अतिमार्दवव्रैत्यौष्यतैस्तृण्यैश्चिह्न्यसर्पिताः ।

• सान्द्रताऽपक्वता हीनद्रव्यता दोष उच्यते ॥

तत्र चारसाध्यव्याधिव्याधितमुपवेश्य निर्वातातपे देशे ऽसम्बाधे
 ऽयोपहरणोद्योक्तेन विधानेनोपसम्भृतसम्भारं ततोऽथ तमवकाशं
 निरोक्ष्यावधृश्यावत्तिष्ठ्य प्रच्छयित्वा शलाक्या चारं पातयित्वा
 वाक्शतमात्रं मुपचेत ।

तस्मिन्निपतिते व्याधौ कृष्णता दग्धतत्त्वम् ।

तत्रास्रवर्गः शमनः सर्पिर्मधुकसंयुतः ॥

अथ चेत् स्थिरमूलत्वात् चारदग्धं न शीथ्यते ।

हृदमालेपनं तत्र समयमवधारयेत् ॥

अस्रकाञ्चिकबीजानि तिलान्मधुकमेव च ।

प्रपेय्य समभागानि तेनैवमनुलेपयेत् ॥

तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ।

रसेनास्त्रेण तीक्ष्णेन वीर्योष्णेन च योजितः ॥

आग्नेयेनाग्निर्नो तुल्यः कथं चारः प्रशाम्यति ।

एवं चेन्नन्यसे वत्स प्रोच्यमानं निबोध मे ॥

अस्रवर्ज्यान् रसान् चारे सर्वानेव विभावयेत् ।

कटुकस्तत्र भूयिष्ठो लवणानुरसस्तथा ॥

अस्त्रेण सह संयुक्तः स तीक्ष्णलवणो रसः ।

माधुर्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं विमुञ्चति ।

माधुर्याच्छममाप्नोति वक्त्रिरङ्गिरिवाश्रुतः ॥

तत्र सम्यग्दग्धे विकारोपशमो लाघवमनास्त्रावश्यः । हीनदग्धे

नोदकण्डूजाद्यानि व्याधिदृढिष्व । अतिदग्धे दाहपाकरागस्ता

वाङ्गमर्दकृमपिपासामूर्च्छाः सुषीरणं वा । चारदग्धव्रणान्

यथादोषं यथाव्याधि चोपक्रमेत् ।

अथ नैते चारकृत्याः । तद्यथा दुर्बलवालस्य विरभीरुसर्वाङ्गशू

नोदरिरंक्तपित्तिगर्भिण्यृतुमतीप्रदृङ्ग्वरिप्रमेहोरः क्षतवीणदृष्ट्या

मूर्च्छापट्टुतक्तीवापट्टोदृत्तफलयोनयः । तथा मर्मशिरास्त्रायु

धमनोसन्धितरुणास्त्रिषेवनीर्गलनाभीनखान्तरश्रोफलोतःस्रव्य मां
 सेषुच प्रदेशेष्वन्तेणश्च न दद्यादन्यत्र वर्त्मरोगात् । तत्र चार
 माध्येष्वपि व्याधिषु शूनगात्रमस्त्रिशूलिनमन्नदेषिषं हृदयसन्धि
 पीडोपद्रुतं चारो न साधयति ।

॥ भवतिचात्र ॥

विषाग्निशस्त्राग्निमृत्युकल्पः चारो भवत्यल्पमतिप्रयुक्तः ।
 स धीमता सम्यगनुप्रयुक्तो रोगान्निहत्यादचिरेण घोरान् ॥

॥ द्वादशाध्यायः ॥

अथातोऽग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

चारादग्निर्गरीयान् क्रियासु व्याख्यातस्तद्गन्धानां रोगाणामपुन
 र्भावाद्भेषजवस्तुचौरैरसाध्यानां तत्साध्यत्वाच्च ॥
 अयेमानि दहनोपकरणानि । तद्यथा पिप्पल्याजगृह्णोदन्तशरश्च
 लाका जाम्बवैष्टेतरलोहाः चौद्रगुडखेहाश्च । तत्र पिप्पल्याजगृह्ण
 द्रोदन्तशरश्चलाकास्त्वगतानां । जाम्बवैष्टेतरलोहानि मांसगतानां
 चौद्रगुडखेहाः सिरासायुसन्ध्यस्त्रिगतानां । तत्राग्निकर्मसर्वर्तुषु
 कुर्यादन्यत्र शरद्गोभाभ्यां तत्राप्यात्ययिके ऽग्निकर्ममाधे व्याधौ
 तत्प्रत्यनोकं विधिं कृत्वा । सर्वव्याधिय्यूतपुत्र पिच्छिलमन्नं भुक्त
 वतः कर्म कुर्वीत मूढगर्भाग्नरोभगन्दराग्नीमुखरोगेष्वभुक्तवतः ।
 तत्र द्विविधमग्निकर्माङ्कुरेके त्वग्दग्धं मांसदग्धश्च । इह तु
 सिरासायुसन्ध्यस्त्रिष्वपि न प्रतिषिद्धेऽग्निः । तत्र शब्दप्रादु

र्भावो दुर्गन्धता लक्ष्मणोचस्य लम्बदग्धे । कपोतवर्षताल्पश्वयथु
वेदना शुष्कसंकुचितव्रणताच मांसदग्धे । कृष्णोन्नतव्रणतासाव
मन्निरोधस्य सिरास्त्रायुदग्धे । रुचाराणता कर्कशस्थिरव्रणता च
सन्ध्यस्थिदग्धे । तत्र शिरोरोगाधिमन्ययोर्भूललाटशङ्ख प्रदेशेषु
देहेत् ॥ वक्त्ररोगेष्वार्द्रलक्षकप्रतिवृक्षां वृष्टिं कृत्वा वक्त्ररोग
कूपान् देहेत् ॥ तज्ज्वांससिरास्त्रायुसन्ध्यास्थस्थितेऽप्युपहजे वाया
वुच्छितकठिनसुप्तमांसे व्रणे घन्यर्शाऽर्धुदभगन्दरापचीक्षीपदक्ष्म
कोलतिलकालकान्मृद्विषम्विसिराश्चेदनादिषु नाडीभोषिता
तिप्रवृत्तिषु चाग्निकर्म कुर्यात् ॥ तत्र रोगाधिष्ठानभेदादप्रिकर्म
चतुर्द्धा भिद्यते । तद्यथा । वलयविन्दुविलेखाप्रतिधारणानीति
दहनविशेषाः ॥

॥ भवतिचाच ॥

रोगस्य संस्थानमतो विदिता नरस्य मर्माणि बलावलय ।

व्याधिं तथर्चुंस्य समीक्ष्य सम्यक् ततो व्यरथेद्विपग्निकर्म ॥

तत्र सम्यग्दग्धे मधुषर्पिर्भ्यामभ्यङ्गः । अथेमानग्निना परिहरेत्

पित्तप्रकृतिमन्तःशोषितं मित्रकोष्ठमनुद्धृतश्लेष्मं दुर्न्धनं यालं वृद्धं

भोरुमनेकप्रणपीडितमस्त्रेयांयेति ॥

अत ऊर्ध्वमितरथादग्धलक्षणं वक्ष्यामः । तत्र सिग्धं रुचं वा

श्रित्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निपन्तप्रो हि खेहः स्रक्मिरा

नुसारितात्तगादीननुप्रविश्याद् दहति । तस्मात्त्रैषदग्धे

ऽधिका रुजो भवन्ति । तत्र शुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धयेति

चतुर्विधमग्निदग्धं । तत्र यदिवर्णं श्रुयतेऽतिमात्रं तत्पुष्टं ।
 यत्रोत्तिष्ठन्ति, स्फोटास्त्रोत्राद्योऽवदाहरागपाकवेदनाच्चिराच्चोपशा-
 म्यन्ति तद्दुर्दग्धं । सम्यग्दग्धमनवगाढं तालफलवर्धं सुसंस्थितं
 पूर्व्वलक्षणयुक्तञ्च । अग्निदग्धे मांसावलम्बनं गात्रविद्वेषः सिरा-
 स्त्रायुसन्ध्यस्थित्यापादनमतिमात्रं ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाद्योप-
 द्रवा भवन्ति व्रणश्चास्य चिरेण रोहति रुद्धस्य विपर्य्या भवति ॥
 तदेतच्चतुर्विधमग्निदग्धलक्षणमात्मकर्म्मप्रसाधकं भवति ॥

भवन्ति चात्र ॥ अग्निना कोपितं रक्तं मूत्रं जन्तोः प्रकुप्यति ।

ततस्तेनैव वेगेन पित्तमस्याभ्युदीर्यते ॥

तुल्यवैर्ये उभे ह्येते रसतो द्रव्यतस्तथा ।

तेनास्य वेदनास्त्रोत्राः प्रकृत्या च विदह्यते ॥

स्फोटाः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरसूय्या च वर्द्धन्ते ।

दग्धस्योपपन्नार्थाय चिकित्सा संप्रचक्ष्यते ॥

मुष्टस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं तथैवायधं ।

शरीरे स्निग्धभूयिष्ठे स्निग्धं भवति शोषितं ॥

प्रकृत्या क्षुद्रकं शीतं स्कन्दयत्यतिशोषितं ।

तस्मात्सुखयति क्षुण्णं नतु शीतं कथञ्चन ॥

शीतामुष्णाञ्च दुर्दग्धे कियं कुर्याद्भियक् पुनः ।

घृतालेपनसेकांसु शीतानेवास्य कारयेत् ॥

सम्यग्दग्धे तु गोक्षीरो मूत्रचन्दनैरैरिक्तैः ।

सामृतैः सर्पिषा स्निग्धैरालेपं कारयेद्भियक् ॥

याम्यानूपौदकैश्चैनं पिष्टैर्मसैः प्रलेपयेत् ।
 पित्तविद्रधिबच्चैनं संततोष्माणमाचरेत् ॥
 अतिदग्धे विशोषाणि मांसान्युद्धृत्य शीतलां ।
 क्रियां कुर्याद्भ्रिपक् पश्चाच्छालितण्डुलकण्डनैः ॥
 तिन्दुकीलकपायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ।
 प्रणं गुडूचीपत्रैर्वा ह्लादयेदथबौदकैः ।
 क्रियाञ्च निखिलां कुर्याद्भ्रिपक् पित्तविसर्पवत् ॥
 मधूच्छिष्टं समधुकं रोध्रं सर्जरसं तथा ।
 मञ्जिष्ठां चन्दनं मूर्ध्ना पिष्ट्वा सर्पिर्भिषाचयेत् ।
 सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्वैष्णमुत्तमं ॥
 स्नेहदग्धे क्रियां रुचां विश्लेषणावचारयेत् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलवचं ॥
 श्वसिति शैति चात्यर्थमत्याधमति कायते ।
 चक्षुषोः परिदाहश्च रागथैवोपजायते ॥
 सधूमकं निःश्वसिति घ्नयमन्यन्न वेत्ति च ।
 तथैवच रसान् सर्वान् श्रुतियास्थोपहन्यते ॥
 दृष्ट्वादाहज्वरयुतः क्षीदत्यथच मूर्च्छति ।
 धूमोपहत इत्येवं शृणु तस्य चिकित्सितं ॥
 सर्पिरिक्षुरसं द्राक्षां पयो वा शर्कराम्नु वा ।
 मधुराश्चै रभौ वापि वमनाय प्रदापयेत् ॥
 वमतः कोष्ठशुद्धिः स्याद्दूमगन्धश्च नश्यति ।

विधिनानेन श्राम्यन्ति सदनचवयुज्वराः॥
 दाहमूर्च्छातृडाभानयासकासाय दारुणाः।
 मधुरैर्लवणान्वैय कटुकैः कवलग्रहैः॥
 सम्यग्गृह्णातीन्द्रियार्थान् मनश्चास्य प्रसीदति।
 शिरोविरेक्कं तस्मै दद्याद्योगेन श्रास्त्रवित्॥
 दृष्टिर्विमुच्यते चास्य शिरोपीवच्च देहिनः।
 अविदाहि लघुस्त्रिगधमाहारं चास्य कल्पयेत्॥
 उष्णवातातपैर्दग्धे शीतः कार्यो विधिः सदा।
 शीतवर्षानिलहृत उष्णं स्त्रिगधञ्च शस्यते।
 तथातिजसा दग्धे सिद्धिर्नास्ति कथञ्चन॥
 इन्द्रवज्राग्निदग्धेऽपि जीवति प्रतिकारयेत्।
 चेदाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रदेहेय तया भिषक्॥

त्रयोदशाध्यायः ॥

श्रयातो जलौकावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥
 नृपाक्षबालस्यविरभोरदुर्बलनारीसुकुमाराणामनुग्रहाय परम
 सुकुमारोऽयं श्रेणितावसेचनोपायोऽभिहितो जलौकः। तत्र
 वातपित्तकफदुष्टश्रेणितं ययासंख्यं शृङ्गजलौकालावुभिरवसेचयेत्
 स्त्रिगधशीतरुचत्वात् सर्वाणि सर्व्वानि॥
 भवन्ति चात्र॥ उष्णं समधुरं स्त्रिगधं गवां शृङ्गं प्रकीर्तितं।

तस्मादातोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥

शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा ।

तस्मात्पि तोपसृष्टे तु हिता सात्ववसेचने ॥

अलावु कटुकं रुचं तीक्ष्णञ्च परिकीर्तितं ।

तस्माच्छ्रेयोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥

तत्र प्रच्छित्ते तनुवस्त्रपटलावनद्धेन शृङ्गेण शोणितमवसेचयेदा
चूपणात् । सान्तर्दीपयाऽलाम्बा ।

अथ जलायुका वद्धन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका जलमा
सामोक्त इति जलौकसः । ता द्वादश तासां सविषाः षट् तावत्य
एव निर्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णा कर्बुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा
सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्वञ्जनचूर्णवर्षा पृथुशिराः कृष्णा ।
वर्ष्मिमत्यवदायता क्षिप्नोन्नतकुचिः कर्बुरा । रोमशा महापार्श्वी
कृष्णमुख्यलगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्धराजिभिस्त्रिचिता इन्द्रायुधा ।
ईषदक्षितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोवृषण
वदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणमुखी गोचन्दनेति । तामिदंष्ट्रे
पुष्टये दंष्ट्रे श्रयचुरतिमात्रं कण्डूभूर्च्छा ज्वरोदाहर्च्छर्दिभदः सदन
मिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननखकर्मा
दिपूपथोन्म्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः सचिकित्सिता
व्याख्याताः ॥

अथ निर्विषाः । कपिला पिङ्गला शङ्खमुखी मूषिका पुण्डरीक
मुखी सावरिकाचेति ।

तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा
कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाश्लगा च मिङ्गला ।
यत्नदर्शा शीघ्रपायिनो दीर्घतोष्णमुखो शङ्खमुखो । मूषिकाकृति
वर्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यरक्ता पुण्ड
रीकमुखो । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरीका
सा च पश्येयं । इत्येता अविषा व्याख्याताः ॥ तासां यवनपाण्ड्यमङ्ग
यैतमादीनि चेत्त्राणि । तेषु महाशरीरा बलवत्याः शीघ्रपायिन्यो
महाशना निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति ॥ तत्र सविषमत्स्यकोट
दुर्दुरमूत्रपुरोषकोथजाताः कलुषेष्वाभाःसु च सविषाः ॥ पद्मोत्पलन
लिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकैवालकोथजाता विमलेष्वा
भाःसु च निर्विषाः ॥

भवति चात्र ॥ जेदेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुगन्धिषु ।

न च सद्गोर्षचारिण्यो न च पद्मेशयाः सुखाः ॥

तासां प्रयत्नमार्द्रचर्मणान्यैर्वा प्रयोगैर्गृहीयात् । अयैनां
जवे महति घटे सरसजगोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थं
वासामुपहरेच्चैवलं वह्नूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णकृत्य शय्यार्थं दण
मौदकानि च पचाणि । ज्वहात्तरदाचान्यञ्जलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्त
रात्रात्सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् ॥

भवति चात्र ॥ स्थूलमध्याः परिक्रिष्टाः पृथ्व्या मन्दविचेष्टिताः ।

अग्राहिण्याऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः ॥

अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विदित्य

चास्य तमवकाशं मृद्गामयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात् । गृहीताश्च ताः सर्पप
 रजनीकल्कादकप्रदिग्धगार्त्रिः सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगत
 क्लमा ज्ञात्वा ताभीरोगं याहयेत् । सूक्ष्माशुक्लार्द्रपिचुशोतावक्त्रां
 कृत्वा मुखमपाटुण्यवादगृह्णन्त्यै चीरविन्दुं शोणितविन्दुं वा दद्या
 च्छ्वपदानि वा कुर्वीत यद्येवमपि न गृहीयात्तदान्यां याह
 येत् । यदाच निविशते ऽन्यसुरवदाननं छलेनम्यचं स्कन्धं
 तदा जानीयाद्गृह्णातीति गृह्णन्तीं चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत्सेव
 येच । दंशे तोदकण्डूप्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति
 शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुख
 मस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् । अथ पतितां तण्डुलकण्डन
 प्रदिग्धगार्त्रिं तैलचवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठात्तु लीभ्यां गृहीत
 पुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठात्तु लिभ्यां ग्रन्थैः ग्रैतरनुलामनुर्माणेयदा
 मुखादामयेत्तावद्यावत्सम्यग्वान्तलिङ्गानीति । सम्यग्वान्ता सलिल
 सरकन्यस्या भोक्तुकामा सती चरेत् । या सोदति न चैष्टते
 सा दुर्बान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दुर्बान्ताया व्याधिरसाध्य
 इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवान्तां पूर्ववत्सन्निदध्यात् । शोणि
 तस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोत्प्राप्तधुनावधट्टयेच्चीताभिर
 द्विथ परिपेचयेद्ग्रीत वा व्रणं कपायमधुरस्निग्धग्रीतैश्च प्रदेहैः
 प्रदिद्यादिति ।

भवति चात्र ॥ चेन्नाणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावधारणं ।

जलौकसाश्च यो वेत्ति तत्साध्यान्व जयेद्गदान् ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः शोणितवर्षनोयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवोर्यस्याष्ट
विधवोर्यस्य वानेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक्परिणतस्य यस्तेजा
भूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते । तस्य च हृदयं स्थानं स हृद
याश्चतुर्विंशतिधमनोरनुप्रविश्यार्द्धा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रं
स्त्रिर्यग्गाः कृत्स्नं शरीरमहरहस्पर्शयति वर्द्धयति धारयति चाप
यति जीवयति चादृष्टहेतुकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनु
मानादतिरूपलक्षितव्या चयदृष्टिवैकतैः । तस्मिन् सर्वशरीरावयव
दोषधातुमजाग्रयानुसारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौम्यसौत्रस
इति । अत्रोच्यते स खलु द्रवानुसारी सौहनजीवनतर्पणधारणा
दिभिर्निर्गैः सौम्य इत्यवगम्यते । स खल्वप्यो रसो यद्वत्प्रीदानौ
प्राप्य रागमुपैति ।

भवतश्चात्र ॥ रञ्जितासौजसालापः शरीरस्येन दर्शना ।

अव्यापनाः प्रभवेन रक्तमित्यभिधीयते ॥

रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसमं प्रवर्तते ।

तद्वर्षाद्वादशादूर्द्धं याति यच्चाग्रतः क्षयं ॥

आन्तवं शोणितं त्वाग्रयमग्रोपोमीयत्वाद्भस्व पाञ्चभौतिकश्चा
पेर जीवरक्तमाजराचार्याः ॥

विच्छन्ता द्रवता रागः सन्दनं लघुता तथा ।

भूम्यादीनां गुणा ह्येते दृश्यन्ते चात्र शोणिते ॥

रसाद्रक्तं ततो नाचं मांसान्मोहः प्रजायते ।

मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जः शुक्रस्य सम्भवः ॥

तैः पां धातूनामन्नपानरसः प्रीणयिता ।

रसजं पुरुषं विशाद्रसं रचेत् प्रयत्नतः ।

अघ्नात्पानाद्य मतिमानाचाराच्चाप्यतद्भित् ॥

तत्र रस गौता धातुरहरहर्गण्डतोत्यतो रसः । स खलु चोणि
चोणि कलासहस्राणि पञ्चदश च कना एकैकस्मिन् धाताववतिष्ठत
एवं मासेन रसः शुक्रोऽभवति स्त्रीणाञ्चार्त्तवमिति ।

भवति चात्र ॥ अष्टादश सहस्राणि सङ्ख्या स्मिन्समुच्चये ।

कलानां भवतिः प्रोक्ता स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥

स शब्दार्चिर्जलदन्तानवदणुना विशेषेणानुधावत्येवं शरीरं केवलं ।
वाजीकरणस्त्रेपधयः स्वबलगुणोत्कर्षाद्विरेचनवदुपयुक्ताः शुक्रं
धीवं विरेचयन्ति ॥

यथाहि पुष्पमुकुलस्यो गन्धो न शक्यमिच्छास्तीति वक्तुं नैव
नास्तीत्यथवास्ति सतां भावानामभिव्यक्तिरिति कृत्वा केवलं धौह्म्या
न्नाभिव्यज्यते स एव गन्धो विवृतपत्रकेश्वरैः कालान्तरेणाभिव्यक्तिं
गच्छत्येवं बालानामपि वयःपरिणामात् शुक्रप्रादुर्भावे भवति
रोमराज्यादयोऽथार्त्तवादयश्च विशेषा नारीणां रजसि चोपचो
यमाने शनैः शनैः स्तनगर्भाश्रययोन्यभिष्टुद्धिर्भवति । स एवान्नरसो
वृद्धानां जरापरिपक्वशरीरत्वान्न प्रीणनो भवति । न एते शरीरधा
रणाद्भातव इत्युच्यन्ते ॥

तेषां चयदृष्टो शोणितनिमित्ते तस्माज्जदधिलक्ष्य वक्ष्यामः ॥
तत्र फेनिलमरुणं कृष्णं पल्लवं तनु शीघ्रगमस्कन्दि च वातेन दुष्टं ।
नीलं पीतं हरितं श्यावं विस्ममनिष्टं पिपोलिकामक्षिकाणाम
स्कन्दि च पित्तदुष्टं । गैरिकोदकप्रतोकाशं श्लिग्धं शीतलं वक्ष्यं
पिच्छिलं चिरसावि मांसपेशोप्रभं क्षेमदुष्टञ्च । सर्व्वलक्ष्णसंदुष्टं
काञ्चिकामं विशेषतो दुर्गन्धि च सन्निपातदुष्टं । पित्तवर्द्धनेना
तिदृष्टञ्च । द्विदोषलिङ्गं संदुष्टं । जीवशोणितमन्यत्र वक्ष्यामः ।
इन्द्रगोपप्रतीकाशमसंहतमविवर्णञ्च प्रकृतिसं जानीयात् ॥ विद्या
व्यान्यन्यत्र वक्ष्यामः ॥ अथाऽविस्त्राव्याः सर्व्वान्द्रोफः क्षीणस्य चास्त्रेभा
जननिमित्तः पाण्डुरोग्यक्षोदरिशोपिगर्भिणीनाञ्च श्वरथयः ॥
तत्र श्लेष्मविस्त्रावणं द्विविधं प्रच्छानं निरायधनञ्च । तत्र स्रज्ज
सङ्कीर्णं सुक्ष्मं सममनवगाढमनुत्तानमाशु च श्लेष्मं पातयेन्मर्त्त
विरास्त्रायुवन्धीनां चानुपघाति । तत्र दुर्दिने दुर्विद्धे शीतघात
योरस्त्रिन्नेभुक्त्वतः स्त्रवत्वाच्चेणितं न स्रवत्यन्धं वा स्रवति ॥
भवतिचात्र ॥ मदमूर्च्छाश्चनार्त्तानां वातविष्णुमसृज्जिनां ।
निद्राभिभूतभीतानां नृणां नाष्टक् प्रवर्त्तते ॥
तदुष्टं शोणितमनिर्द्रियमायं कण्डूद्रोफरागदाहपाक्वेदना जन
येत् । अत्युष्णातिस्त्रिन्नातिविद्धेस्त्रेस्त्रिन्नापितमति प्रवर्त्तते ।
तदतिप्रवृत्तं शिरोमितापमान्ध्यमेधिमन्यं तिनिरप्रादुर्भावं धातु
चयमक्षिपकं पचाघातमेकाङ्गविघ्नरं नृणादाहो श्लेष्मां काशं
श्वासं पाण्डुरोगं मरयं चापादयति ॥

भवन्तिचात्र ॥ तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्त्रिन्ने नातितापिते ।
 यवागूं प्रतिपोतस्य शोणितं मोक्षयेद्विपक् ॥
 सम्यगत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते ।
 शुद्धं तदा विजानीयात्सम्यग्विस्त्रावितञ्च तत् ॥
 लाघवं वेदेनाशान्तिर्व्याधेर्भोगपरित्यजः ।
 सम्यग्विस्त्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥
 । त्वेदापा यन्ययः शोफा रोगाः शोणितजाय ये ।
 रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥

अथ स्वस्वप्रवर्त्तमाने रक्ते एलाशीतशिवस्तुष्टतगरपाठा
 भद्रदारविडङ्गचिचकचिकटुकागारधूमहरिद्राकौङ्कुरनक्तमालफले
 र्थयालाभं त्रिभिस्तुभिः समसौर्वा चूर्षीकृतैः सर्धपतैलवणप्र
 गैर्द्वयमुखमवर्धयेदेवं सम्यक् प्रवर्त्तते । अथातिप्रवृत्ते रोगम
 धुकप्रियङ्गुपुत्तङ्गगैरिकसर्जरसरसाञ्जनशाल्मलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाप
 यवगोधूमचूर्णैः शर्नैर्त्रणमुखमवचूर्ष्याद्बुल्योष्णावपीडयेत् । सालसर्वा
 र्जुनारिमेदमेघशृङ्गधवधन्वनलग्निर्वा चूर्षिताभिः चैमेण वा
 भ्रापितेन समुद्रफेनलाक्षाचूर्णैर्वा यथोक्तैर्वणवन्धनद्रव्यैर्गाढं बन्धी
 यात् । शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः पारिपेकप्रद्वैद्योपाचरेत्
 चारेणाग्निना वा दह्येद्योक्तव्यधनादनन्तरं वा तामेवातिप्रवृत्तां
 शिरां विधेत् । काकोल्यादिकाथं वा शर्करामधुमधुरं पापयेत् ।
 शणहरिणोरभ्रशशमक्षिपवराक्षाणां वा रुधिरं क्षीरयूपरसैः सु
 क्षिप्तैश्चाश्रियादुपद्रवांश्च यथास्वमुपाचरेत् ।

भवन्ति चात्र ॥ धातुचयाच्छ्रुते रक्ते मन्दः सञ्चायतेऽनलः ।

यवनश्च परं कोपं याति तस्मात्प्रदन्नतः ॥

तन्नातिमोतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः ।

दैवदक्षैरनस्रैर्वा भोजनैः समुपाचरेत् ॥

चतुर्विधं यदेतद्भि रधिरस्य निवारणं ।

सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पात्रनं दहनं तथा ॥

ग्रणं कषायः सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमं ।

तथा सम्पाचयेद्भस्म दाहः सङ्कोचयेत् सिराः ॥

अस्कन्दमाने रुधिरे सन्धानानि प्रयोजयेत् ।

सन्धाने अस्त्रमाने तु पाचनैः समुपाचरेत् ॥

कल्पैरेतैस्त्रिभिर्वैद्यः प्रयतेत यथाविधि ।

असिद्धिमत्सु चैतेषु दाहः परम इत्यते ॥

संश्लेषदोषे रुधिरे न व्याधिरतिवर्त्तते ।

सावशेषे ततः स्त्र्यं न तु कुर्यादतिक्रमं ॥

देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरेणैव धार्यते ।

तस्माद्यज्ञेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥

क्षुतरक्तस्य सेकाद्यैः जीतैः प्रकुपितेऽनिले ।

शोफं सनोदं कोष्णेण सर्पिणा परिषेचयेत् ॥

॥ पञ्चदशोऽध्याय ॥

अथातो दोषधातुमलचयद्विविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 दोषधातुमलमूलं हि शरीरं तस्मादेतेषां लक्षणमुच्यमानमुपधा-
 रय । तत्र मस्यन्दनोदहनपूरणविवेकधारणलक्षणो वायुः पञ्चधा
 प्रविभक्तः शरीरं धारयति । रागपक्ष्वाङ्गुस्तेजोभेदोऽप्युत्पित्तं
 पञ्चधा प्रविभक्तमग्निर्गर्भणानुग्रहं करोति । सन्धिसंक्षेपणखेदन
 रोपणपूरणबलैर्व्यक्तं स्त्रेमा पञ्चधा प्रविभक्त उदकर्माणानु-
 ग्रहं करोति । रसः प्रीणयति रक्तपुष्टिञ्च करोति । रक्तं वर्धय-
 सादं मांसपुष्टिं जीवयति च । मांसं शरीरपुष्टिं भेदयति । भेद-
 पेहलेहो दृढत्वं पुष्टिमस्याञ्च । अस्त्रिदेहधारणं मज्ज. पुष्टिञ्च ।
 लज्जा प्रीति खेदं बलं शुक्रपुष्टिं पूरणमस्याञ्च करोति । शुक्रं धैर्यं
 प्यशनं प्रीतिं देहबलं र्धं बीजार्धं च । पुरीषमुपस्तम्भं वाय्वग्निधा-
 रणञ्च । वस्तिपूरणविकेदहन्मूत्रं । खेद. क्लेदत्वक्साकुमार्यञ्च ।
 रक्तलक्षणमार्तं गर्भञ्च । गर्भा गर्भलक्षणं । सन्धं स्तनयो-
 रापोनत्वजननं जीवनञ्चेति । तेषां विधिवत्परिरक्षणं कुर्वीति ॥

अत्र ऊर्ध्वमेषां लक्षणलक्षणं वक्ष्यामः । चय. पुनरेषामतिशयो-
 धनातिशयमन्येग विधारणासाक्षात्तमनस्तापथायामानशनातिभे-
 दयुनेर्भवति । तत्र वातचये मन्दचेष्टताल्पवाक्त्वमल्पदर्पो मूढसंज्ञता,
 च । पित्तचये मन्दोष्माग्निता निष्प्रभत्वञ्च । श्लेष्मचये रूक्षता
 न्तर्दाह आमाशयेनरात्रयगिरसां शून्यता सन्धिशैथिल्यं दृष्ट्या दौ-
 र्ध्वं प्रजागरणञ्च । तत्र स्वधोनिवर्द्धनद्रव्याश्चैव प्रतीकारः ॥

रसचये हृत्पीडा कषः शून्यतादृष्ट्या चाश्लितचये तक्पास्यमच्च
 शीतप्रार्थना मिराशैथिल्यञ्च । मांसचये स्निग्गण्डौष्ठोपस्योखचः क
 चापिण्डिकोदरपीवाशुष्कता रौक्ष्यतोदो गात्राणां मदनं धमनीशै
 थिल्यञ्च । मेदःचये शीघ्राभिवृद्धिः सन्धिशून्यता रौक्ष्यं मेदुरमांस
 प्रार्थना च । अस्थिचयेऽस्थितोदो दन्तनखभङ्गो रौक्ष्यञ्च । मज्ज
 चयेऽल्पशुष्कता पर्वभेदोऽस्थिनिसोदोऽस्थिशून्यता च । शुक्रचये
 मेघ्रवृषणवेदेनाऽशक्तिर्मेथुने चिरादा प्रसेकः प्रसेके चत्परक्तशु
 क्रदर्शनञ्च । तत्रापि स्वयोनिवर्द्धनद्रव्योपयोगः प्रतीकारः ॥ पुरीष
 चये हृदयपार्श्वपीडा मग्नब्दस्य च वायोर्हृद्गमनं कुक्षीमच्चरणञ्च ।
 मूत्रचये वसितोदोऽल्पमूत्रता च । अत्रापि स्वयोनिवर्द्धनद्रव्याण्येव
 प्रतीकारः ॥ स्त्रेदचये सन्धरोमकूपता तक्शोषः स्रग्भैवगुण्यं स्त्रेद
 नाशञ्च । तत्राभ्यङ्गः स्त्रेदोपयोगश्च ॥ आर्तवचये यथोचितकालादर्शन
 मत्पता वा योनिवेदनाच्च तत्र संशोधनगाग्नेयानाञ्च द्रव्याणां
 विधिवदुपयोगः ॥ स्रन्यचये स्रनयोर्ध्वानता स्रन्यासम्भवाऽल्पता
 वा तत्र श्लेष्मवर्द्धनद्रव्योपयोगः ॥ गर्भचये गर्भासन्दनमनुन्नतकुक्षि
 ताच्च तत्र प्राप्तवस्तिकालायाः चीरवस्तिप्रयोगो मेधान्नापयोगश्चेति ।

अत ऊर्ध्वमतिवृद्धानां दोषधातुमत्तानां लक्षणं वक्ष्यामः ॥

वृद्धिः पुनरेषां स्वयोनिवर्द्धनाभ्युपदेवनाद्भवति । तत्र वातवृद्धौ तक्
 पारुष्यं कार्श्यं कार्श्यं गात्रस्फुरणमुष्णकामिता निद्रानाभोऽल्प
 बलत्वं गाढवर्चस्त्वञ्च । पित्तवृद्धौ पीतावभासता रुक्तापः शीत
 कामित्वमल्पनिद्रता मूर्च्छा बलहानिरिन्द्रियदौर्बल्यं पीतविष्मूत्र

तदभावाच्च शीर्यन्ते शरीराणि शरीरिणं ॥

अनिघातात्तयात्कोपाच्चेकाद्यानात् अमात्सुधः ।

श्राजः सञ्जीयते ह्यभ्यो धातुग्रहणनिःसृतं ।

तेजः समीरितं तस्माद्विस्मयति देहिनः ॥

तस्य विस्मयो व्यापत् सद्य इति लिङ्गानि व्यापन्नस्य भवन्ति ॥

सन्धिविच्छेदो गात्राणां सदनं दोषच्यवनं क्रियासन्निरोधश्च वि

च्छेदे । सन्धगुरुगात्रता वातशोफो वर्षभेदो म्लानिस्तन्ना निद्रा च

व्यापन्ने । मूर्च्छा मांसचयो मोहः प्रलापो मरणमिति चये ॥

भवन्ति चात्र ॥ त्रयो दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विस्मयनचयाः ।

विच्छेपसादौ गात्राणां दोषविस्मयनं अमः ।

अप्राचुर्यं क्रियाणाञ्च बलविस्मयलक्षणं ॥

गुरुत्वं सन्धताङ्गेषु म्लानिर्बर्षस्य भेदनं ।

तन्ना निद्रा वातशोफो बलव्यापदि लक्षणं ॥

मूर्च्छा मांसचयो मोहः प्रलापोऽज्ञानमेव च ।

पूर्वोक्तानि च लिङ्गानि मरणञ्च बलचये ॥

तत्र विस्मये व्यापन्ने च क्रियाविशेषैरविरुद्धैर्बलमास्थापयेत् ।

मष्टसंज्ञमितरञ्च वर्जयेत् । . .

तेजोप्याग्नेयं क्रमशः पच्यमानानां धातूनामभिनिर्दृष्टमन्त

रस्यं स्रद्धजातं वसाख्यं स्त्रीणां विशेषतो भवति तेन मार्दवशो कु

मार्यमृदत्परोमतोत्साहदृष्टिस्थितिपत्तिकान्तिदोषयो भवन्ति तत्

कषायतिक्तशोतर्चाविष्टनिवेगविघातव्यवायव्यायामव्याधिकर्षणैश्च

विक्रिये । तस्यापि पारुष्यवर्षभेदतोदनिष्प्रभवानि विसंभवे
भवन्ति । कार्श्यं मन्दाग्निताधस्त्रिर्यक्च्युतिर्थापना दृश्यमिव
सहान्यनिलप्रकापमरणानि चये तत्रापि स्नेहपानाभ्यङ्गप्रदेहपरि
षेकस्त्रिगुल्लघ्नानि चये विदधीत ॥

भवन्ति चात्र ॥ दोषधातुमलक्षोणो बलक्षोणोऽपि वा नरः ।

स्त्रयोनिवर्द्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति ॥

यद्यदाहारजातं हि क्षोणः प्राचयेते नरः ।

तस्य तस्य स चाभे तु तं तं चयमपोहति ॥

यस्य धातुचयादायुः सञ्जा कर्षच नाशयेत् ।

प्रक्षोणश्च वनं यस्य नाधौ शक्यश्चिकित्सितं ॥

रसनिमित्तमेव सौख्यं कार्श्यञ्च तत्र धेनवताहारसंनिधौऽथ
शनघ्नोन्मत्ताद्यायामिनो दिवास्वप्नरतस्य चाम एवाश्वरसो मधुर
तरस्य शरीरमनुकामञ्चति स्नेहान्नेदो जनयति तदतिस्त्रैक्यमा
पादयति तमतिस्त्रुलं क्षुद्र्यासपिपासाक्षुत्स्नप्रसेदगात्रदोर्गन्ध
क्रयनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्रमेवाविशन्ति शोफुमाध्यान्नेदमः
सर्वक्रियास्त्रसमर्थः कफभेदोनिर्दुर्मार्गतात्वाप्यव्यवायो भयत्या
वृतमार्गतादेवं श्रेया धातवे नाप्यायन्नेऽत्ययमतोऽत्यप्राणो
भवति प्रमेहपिडकाज्वरभगन्दरविद्रधिवातविकाराणामन्यतमं
प्राप्य पञ्चत्वमुपयाति सर्व एव चास्य रोगा वञ्चन्तो
भवन्त्यावृतमार्गतात् श्रोतमामतमस्त्रैक्यत्तिरेतं परिह
रेत् । उत्पद्ये तु श्रिताजतुगुन्नुगोमूत्रविकृतालोहरजोरसाश्च न

मधुयवमुद्गकोरदूषकश्यामाकोद्दालकादीनां विरुचणश्चेदनी
यानोश्च द्रव्याणां विधिवदुपयोगो व्यायामो लेखनवस्तुपयोग
इति ॥ तत्र पुनर्वातलाहारसेविनोऽतिशयासम्यक्वायाध्ययनभ
यशोकथानरात्रिजागरणपिपासाक्षुत्कषायात्याशनप्रमृतिभिरुपेया
यितो रसधातुः शरीरमनुक्रामन्नन्वत्वात् प्रोणयति तस्मादति
कार्यश्च भवति । सोऽतिक्रमः क्षुत्पिपासाशीतोष्णवातवर्षभारादाने
ष्वसहिष्णुः वातरोगप्रायोऽल्पप्राणश्च क्रियासु भगति श्वासका
सग्रीवस्रोहोदराग्निषादगुल्मरक्तपित्तानामन्यतमं प्राप्य मरण
मुपयाति सर्व एव । चास्य रोगा बलवन्तो भवन्त्यल्पप्राणत्वादत
स्तस्योत्पत्तिहेतुं परिहरेत् । उत्पन्ने तु पयस्याश्वगन्धाविदारीविदा
रीगन्धाग्रतावरीबलातिबलानागबलानां मधुराणामन्यासाश्चौष
धीनामुपयोगः । शीरदधिघृतमांसमालिषद्विकयवगोधूमानाञ्च
दियास्त्रप्रज्झर्ष्याव्यायामहं हणवस्तुपयोगश्चेति । यः पुनरुभयसा
धारणानुपसेवेत् तस्यान्नरसः शरीरमनुक्रामन्समान्धातुनुपचि
नोति समधातुत्वान्नाद्यशरीरो भवति सर्वक्रियासु सनर्थः क्षुत्पि
पासाशीतोष्णवर्षातपसहो बलवांश्च स सततमनुपालयितव्य इति ।

भवन्ति चात्र ॥ अत्यन्तगर्हितादेतौ सदा स्थूलकृशौ नरौ ।

श्रेष्ठो मध्यशरीरस्तु कृशः स्थूलान्तु पूजितः ॥

दोषः प्रकुपितो धातून् चपयत्यात्मतेजसा ।

इद्धः स्तेजसां वज्रिदखागतमिवोदकं ॥

वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वान्तयेव च ।

दोषधातुमलनान्तु परिमाणं न विद्यते ॥
 एषां समूलं यद्यापि भिषग्भिरवधार्यते ।
 न तत्स्वास्थ्यादृते शक्यं वक्तुमन्येन हेतुना ॥
 दोषादीनान्वयमतामनुमानेन लब्धयेत् ।
 अग्रसन्नेन्द्रियं वीक्ष्य पुरुषं कुशलो भिषक् ॥
 समदोषः समाग्रिय समधातुमलक्रियः ।
 प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्य इत्यभिधीयते ॥
 स्वस्य रक्षणं कुर्यादस्वस्य तु बुद्धिमान् ।
 लपयेद्दृढयेद्यापि दोषधातुमलान् भिषक् ।
 तावद्यावदरोगः स्यान्नरो रोगसमन्वितः ॥

दोडशीऽध्यायः ॥

अथातः कर्णव्यधवन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

रक्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णी विध्येते षष्ठे मासि सप्तमे वा शुक्ल
 पक्षे प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनं
 धाव्यङ्गे कुमारमुपवेश्य बालकोष्ठनकैः प्रलोभ्याभिसान्वयन् भिष
 ग्वामक्षसोनाक्षय कर्णद्वैवकृते किद्रे आदित्यकरावभासिते शनैः
 शनैर्दक्षिणहस्तेन षष्ठ्यु विध्येत् प्रतनुकं सूच्या वहलमारया पूर्व
 दक्षिणं कुमारस्य वामं कन्यायास्ततःपिचुवर्त्ति प्रवेश्य सम्यक् विद्ध
 सामर्तसेन परिपेक्षयेत् । शोणितवज्रत्वेन वेदनया बान्यदेश
 विद्धमिति जानीयाच्चिरपद्रवतया तद्देशविद्धमिति । तत्राग्नेन

यदृच्छया विद्धासु सिरासु कालिकामर्मरिकालोहितिकासूप
द्रवा भवन्ति । तत्र कालिकायां ज्वरो दाहः श्वपथुर्वेदनाच भवति ।
मर्मरिकायां वेदना ज्वरो यन्वयश्च । लोहितिकायां मन्यास्तम्भा
पतानकशिरोयद्वर्णशूलानि भवन्ति । तेषु यथास्वं प्रतिकु
र्वीत । क्लिष्टजिह्वाप्रशस्तस्रचीव्यधाद्वाढतरवर्त्तितादोषप्रकोपादप्र
शस्तव्यधादा यत्र संरम्भा वेदना वा भवति तत्र वर्त्तिमुपहृत्याश्च
मधुकैरण्डमूलमञ्जिष्ठाचवतिलकल्मषधुघृतप्रगाढैरालेपयेत्तावद्या
वसुहृढ इति सुहृढं चैनं पुनर्विधेत् विधानन्तु पूर्वोक्तमेव । व्यहा
त्तयहाश्च वर्त्तिञ्च सूततरां दद्यात्परिवेकं तमेव । अथ व्यपगत
दोषोपद्रवे कर्णे वर्द्धनार्थं लघुवर्द्धनकं कुर्यात् ॥

भवति चात्र ॥ एवं विवर्द्धितः कर्णश्चिद्यते तु दिधा नृणां ।

दोषतो वाभिघाताद्वा सन्धानं तस्य मे शृणु ॥

तत्र समासेन पञ्चदशकर्णवन्धनाकृतयः ॥ तद्यथानेमिसन्धानक
उत्पलभेद्यको वज्रूरक आसङ्गिमो गण्डकर्ण आहार्यो निर्व्वेधिमा
द्याद्योजिमः कपाटसन्धिकोऽर्द्धकपाटसन्धिकः संविता हीनकर्णो
वसोकर्णो यष्टिकर्णः काकोष्ठक इति । तेषु पृथुलायतसमोभय
पालिर्नेमिसन्धानकः । वृत्तायतसमोभयपालिस्त्यलभेद्यकः । ह्रस्व
वृत्तसमोभयपालिर्व्वज्रूरकः । अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरासङ्गिमः ।
वाह्यदीर्घैकपालिर्गण्डकर्णः । अपालिहभयतोऽप्याहार्यः । पीठो
यमपालिहभयतः क्षोणपुत्रिकाश्रितो निर्व्वेधिमः । सूत्राणुसमवि
धमपालिर्यायोजिमः । अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरितरात्पपालिः कपा

टसन्धिकः । बाह्यादीर्घकपालिरितराल्पपालिरर्द्धकपाटसन्धिकः ।
 तत्र दशैते कर्णबन्धविकल्पाः साध्यास्तेषां स्वनामभिरेवाद्यतयः
 प्रायेण व्याख्याताः । संचिन्नादयः पञ्चासाध्यास्तत्र शुष्कशङ्कुसिरस्य
 क्षपालिरितराल्पपालिः संचिन्नाः अनधिष्ठानपालिः पथ्यन्तयोः क्षीण
 मांसो धीनकर्णः । तनुविषमाल्पपालिर्द्धीकर्णः । यथितमांस
 स्तब्धसिराततः सूक्ष्मपालिर्यष्टीकर्णः । निर्माससंचिन्नायाल्पशोणित
 पालिः काकोष्ठकपालिरिति । बन्धेष्वपि तु शोफदाहरागपाक
 पिडकास्त्रावयुक्ता न सिद्धिमुपयान्ति ॥

भवन्ति चात्र ॥ यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेद्विह ।

कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विज्ञा विवर्द्धयेत् ॥

बाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् ।

आभ्यन्तरायां दीर्घायां बाह्यसन्धिरुदाद्यतः ॥

एकैवतु भवेत्पालि स्थूला पृथ्वी स्थिरा च या ।

तां द्विधा पाटयित्वा तु द्विधा चोपरि सन्धयेत् ॥

गण्डादुत्पाद्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता ।

कर्णपालिमपालेस्तु कुर्यान्निर्लिख्य ग्रास्त्वित् ॥

अतोऽन्यतमं बन्धं चिकोर्पुरयोपहरणीयोक्तोपधंभृतसम्भारं
 विशेषतश्चापहरेत् सुरां मण्डं क्षीरमुदकं धान्याद्यं कपालचूर्णञ्चे
 ति । ततोऽङ्गनां पुरुषं वा यथितकेशान्तं लघु भुक्तवन्तमात्रैः सुप
 रिगृहीतश्च कृत्वा बन्धमुपधार्य केचमेद्यन्त्येव्यधनैरुपपन्नैरुपपाद्य
 कर्णं शोणितमवेचेत् तदुष्टमदुष्टं चोत्ति । तत्र वातदुष्टे धान्याद्या

ष्णोदकाभ्यां पित्तदुष्टे शीतोदकपयोभ्यां श्लेष्मदुष्टे सुरामण्डोष्णो
दकाभ्यां प्रक्षाल्य कर्णौ पुनरवलिख्यानुन्नतमहीनमविषमञ्च कर्णं
सन्धिं सन्निवेश्य स्थितरक्तं सन्दध्यात् । ततो मधुघृतेनाभ्यज्य पित्तु
शीतयोरन्यतरेणावगुण्ठ्य सूत्रेणानवगाढमग्निथिलञ्च बद्ध्वा कपाल
चूर्णेनावकीर्त्याचारिकमुपदिशेद्विप्रणीयोक्तेनच विधानेनापचरेत् ।
भवनश्चात्र । विघट्टनं दिवास्त्रप्तं व्यायाममतिभोजनं ।

व्यवायमग्निसन्तापं वाक्श्रमञ्च विवर्जयेत् ॥

आमतेलपरीषेकं विराचमवचारयेत् ।

ततसैलेन संसृष्टं व्यहादपनयेत् पित्तुं ॥

नचासंशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्तं वा सन्दध्यात् । स हि
वातदुष्टे रक्ते हृष्टोऽपि परिपुटनवान् । पित्तदुष्टे दाहपाकरागवे
दनावान् । श्लेष्मदुष्टे स्तब्धः कण्डूमान् । अतिप्रवृत्तरक्ते श्यावशोफ
वान् क्षीणोऽक्षपमांशो न वृद्धिमुपैति । स यदा सुरुहो निरुपद्रवः
सर्वर्णो भवति तदैव ग्रनैः ग्रनैरभिवर्द्धयेत् । अतोऽन्यथा संरम्भ
दाहपाकरागवेदनावान् पुनश्चिद्यते वा ॥ अथास्यामदुष्टस्याभि
वर्द्धनार्थमभ्यङ्गः । तद्यथा गोधाप्रतुदविष्किरानूपौदकवसाम
क्षानौ पयः सर्पसैलं गौरसर्वपञ्च यथालाभं सम्भृत्यार्कालकंवला
तिबलान्तापामार्गान्यगन्धाविदारिगन्धाक्षीरशुक्ताजलशूकमधुर
वर्गप्रतिवापं तैलं वा प्राचयित्वा खनुगुप्तं निदध्यात् ।

स्नेदितोन्मर्दितं कर्णं स्नेहेनानेन योजयेत् ।

अथानुपद्रवः सम्यक् बलवांस्य विवर्द्धते ॥

- यथाश्वगन्धायश्वाङ्गैस्त्रिचैस्योद्धर्तनं दत्तं ।
 शतावर्यश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरण्डजोवनैः ॥ ८० ॥
 तैलं विपुलं सचीरमभ्यङ्गात्पालिवर्द्धनं ।
 ये तु कर्णं न वर्द्धन्ते विधिनानेन योजिताः ॥
 तेषामपङ्गुदेशेषु कुर्यात् प्रच्छानमेव तु ।
 वाद्यश्चेदं न कुर्वीत थापदस्तु ततो भुवाः ॥
 बहुमाचन्तु यः कर्णं सहस्रैवामिवर्द्धयेत् ।
 आमकोशोसमाभ्यातः क्षिप्रमेव विमुच्यते ॥
 जातरोमा सुवर्त्मा च क्षिष्टमन्त्रिः समः स्थिरः ।
 सुहृदोऽवेदनो यस्तु तं कर्णं वर्द्धयेच्छनैः ॥
 अमिताः कर्णवन्धास्तु विभेदाः कुग्रैरिह ।
 यो यथा सुनिविष्टः स्यात्तं तथा विनियोजयेत् ॥

कर्णपाद्यामयान्नृणां पुनर्नृक्ष्यामि सुश्रुत ।

- कर्णपाद्यां प्रकुपिता वातपित्तकफाक्षयः ॥
 विधा वाण्यथ संश्लेषाः कुर्वन्ति विविधा रजः ।
 विस्फोटः स्तम्भता शोफः पाक्षा दोषे तु वातिके ॥
 दाहविस्फोटजननं शोफः पाकश्च पैत्तिके ।
 कण्डूः सशययुस्तमो गुरुत्वञ्च कर्णात्मने ॥
 यथादोषश्च संश्लेष्य कुर्यात्तेषां चिकित्सितं ।
 खेदाभ्यङ्गप्रीयेकैः प्रलेपास्तन्विनाक्षयैः ॥
 मृदी क्रियां हृदणीयेर्यथास्तं भोजनैस्तथा ।

य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥

अत ऊर्ध्वं नामलिङ्गैर्वैद्ये पाद्यामुपद्रवान् ।

उत्पाटकस्यात्पुटकः श्यावः कण्डूयुतो भ्रमः ॥

अवमन्यः सकण्डूकोऽयन्धिको जम्बुलस्रया ।

स्त्रावी च दाहवांश्चैव शृण्वेषां क्रममः क्रियां ॥

॥ अपामार्गः सर्जरसः पाटलासक्तुचतुषौ ।

उत्पाटके प्रलेपः स्नात्तैलमेभिश्च पाचयेत् ॥

॥ शम्पाकशिशुयुतीकगोधाभेदेऽयं तदसा ।

॥ वाराहं गव्यमैण्यं पित्तं सर्पिश्च रंजयेत् ॥

॥ लेपमुत्पुटके दद्यात्तैलमेभिश्च साधितं ।

॥ गौरो सुगन्धं शङ्खामामनसां तण्डुलीयकं ॥

॥ श्यावे प्रलेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितं ।

॥ पाठां रसाञ्जनं चैत्रं तथा स्यादुष्णकाञ्चिकं ॥

॥ दद्यात्क्षेपं सकण्डूके तैलमेभिश्च साधितं ।

॥ त्रणीभूतस्य देवं स्यादिदं तैलं विमानता ॥

॥ मधुकं क्षीरकाकोली जीवकाद्यैर्विपाचितं ।

॥ गोधावराहसर्पाणां वषाः शुः कृतद्वन्द्वे ॥

॥ प्रलेपनमिदं दद्यादवसिथ्यावमन्यके ।

॥ प्रपौष्टरीकं मधुकं समङ्गं ध्रुवमेव च ॥

॥ तैलमेभिश्च सप्तकं शृणु कण्डूमतः क्रियां ।

॥ सहदेवा विश्वदेवा अजाक्षीर सधैर्यवः ॥

एतैरालेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितं ॥

शन्यिके गुटिका पूर्वं स्नावयेदवपाद्यतु ।

ततः सैन्धवचूर्णेन घृष्ट्वा लेपं प्रदापयेत् ॥

लिखित्वा तत् स्नानं घृष्ट्वा चूर्णैरोप्राप्त्य जम्बुके ।

क्षीरेण प्रतिसार्ध्येन शुद्धं संरोपयेत्ततः ॥

मधुपर्णी मधूकश्च मधुकं मधुना सह ।

लेपः स्नाविणि दातव्यस्तैलमेभिश्च साधितं ॥

पञ्चवक्त्रैः समधुकैः पिष्टैस्तैश्च घृतान्वितैः ।

जीवकाद्यैः समर्पिष्कैर्दद्यान्मानं प्रलेपयेत् ॥

विद्येवितायास्तथ नासिकाया वक्ष्यामि सन्धानविधिं यथावत् ।

नासाप्रमाणं पृथिवीरुक्षाणां पथं गृह्योला त्वलम्बितस्य ॥

तेन प्रमाणेन हि गण्डपार्श्वदुत्कृत्य बद्धं तथ नासिकापं ।

विलिख्य चाग्नौ प्रतिसन्दधीत तत्साधुबन्धैर्भिषगप्रमत्तः ॥

सुधन्वितं सम्यग्यो यथावन्नाजोदयेनाभिसमीप्य बद्धा ।

प्राञ्जस्य चैनामवचूर्णयेच्च पत्तद्वयष्टीमधुकाञ्चनैश्च ॥

संक्षाय सम्यक् पिचुना सितेन तैलेन सिद्धेदसकृत्तिष्ठानां ।

घतश्च पाय्यः स नरः सुजीर्णं स्निग्धो विरेच्यः स यथोपदेशं ॥

रूढश्च सन्धानमुपागतं स्यात्तदर्द्धमेवन्तु पुनर्निष्ठमेतत् ।

शीनां पुनर्बद्धयितुं यतेन समाद्य कुम्भादतिवृद्धमांसां ॥

नाडीयोगं विनोष्ठस्य नासासन्धानविधिं ।

स एवमेवं जानीयात् स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

अथात आमपक्षैषणोयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

शोफसमुत्पाना यन्धिविद्रध्यलजीप्रभृतयः प्रायेण व्याधयोऽभिधा-
स्यन्ते ऽनेकाग्रतयसैर्विलक्षण. इत्युच्यते समो विषमो वा
त्वङ्मांसस्याधो दोषसङ्घातः शरीरैकदेशोत्थितः शोफ इत्यु-
च्यते । स षड्विधो वातपित्तकफशोणितसन्निपातागन्तुनिमित्तः ।

तस्य दोषरूपव्यञ्जनैर्लक्षणानि व्याख्यास्यामः । तत्र वातशो-
फोऽरुणः कृष्णो वा परुषो मृदुरनवस्थितासो दाहयस्याच वेदनावि-
शेषा भवन्ति । पित्तशोफः पीतो मृदुः सरको वा शोघानुसारो
चोषादयस्याच वेदनाविशेषा भवन्ति । श्लेष्मशोफः पाण्डुः शुक्ला
वा कठिनः शीतः स्निग्धो मन्दानुसारो कण्डादयस्याच वेदनावि-
शेषा भवन्ति । सर्ववर्णवेदनः सन्निपातजः । पित्तवच्छोणितजोऽति-
क्षयः । पित्तरक्तलक्षण आगन्तुर्लोहितावभ्रासय ।

स यदा वाङ्माभ्यन्तरैः क्रियाविशेषैर्न सम्भावितः प्रथमयितुं
क्रियाविपर्ययादङ्गत्वादा दोषाणां तदा पाकाभिमुखो भवति ।
तस्यामस्य पच्यमानस्य पक्वस्य च लक्षणमुच्यमानमवधारय । तत्र
मन्दोन्नता त्वक्सर्वता शीतशोफता सैर्य मन्दवेदनताप्यशो-
फता चामलक्षणमुद्दिष्टं । सचिभिरिव निस्तुद्यते दृश्यत इव
पिपीलिकाभिस्तामिश्च संस्पृश्यत इव क्षिप्त इव शस्त्रेण भिद्यत इव
शक्तिभिस्ताप्यत इव दण्डेन पोष्यत इव पाणिना घट्टयत इव
चाङ्गुल्या दह्यते पच्यत इव चाग्निवाराभ्यामोषचोषपरीदाहाय

भवन्ति वृश्चिकविद्ध इव च स्थानासनशयनेषु न शान्तिमुपैति । आ
 भ्रान्तवस्तिरिवाततश्च शोफो भवति त्वम्वैत्रं च शोफाभितृद्विज्ज्वरदा
 हृदिपासाभक्ताहचिश्च पच्यमानलिङ्गं ॥ वेदनोपशान्तिः पाण्डुतास्य
 शोफता वलीप्रादुर्भावस्त्वक्परिपुष्टनं निम्बदर्शनमहुल्यावपीडिते
 प्रत्युन्नमनं वसापिबोदकसञ्चरणं पूयस्य प्रपीडयत्येकमभ्रमन्ते
 वावपीडिते मुञ्चर्भुञ्जसोदः कण्डूरनुन्नतता च व्यधेक्षपद्रवशान्तिर्भ
 क्ताभिकाङ्क्षाचपकलिङ्गं ॥ कफजेषु तुरोगेषु गम्भीरगतिवादभिषा
 तजेषु वा केषुचिदसमस्तं पक्वलक्षणं दृष्ट्वा पक्वमपक्वमिति मन्य
 मानो भिषग्भोहमुपैति यत्र हि त्वक्स्पर्शता शीतशोफता शैत्य
 मल्पहृजताश्मद्भनता न तत्र मोहमुपेयादिति ॥

भवन्ति चात्र । आभं विपश्यमानश्च सम्यक् पक्वश्च यो भिषक् ।

जानीयात्स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः ॥ । ।

वातादृते नास्ति रुजा न पाकः पित्तादृते नास्ति कफाश्च पूयः ।

तस्मात्समस्ताः परिपाककाले पचन्ति शोफांस्तस्य एव दोषाः ॥

कासान्तरेषाभ्युदितन्तु पित्तं कृत्वा वधे वातकफौ प्रसज्ज ।

पचत्यतः शोणितमेव पाको मग्नोऽपरेषां विदुषां द्वितीयः ॥

तत्राम्लेदे नास्तिरिवास्त्रावस्थितव्यापादनमतिमात्रं शोणि
 तातिप्रवृत्तिर्भेदनाप्रादुर्भावोऽवदरणमनेकोपद्रवदर्शनं चतविद्ध
 र्भिन्ना भवति । स यदा भयभोद्याभ्यां पक्वमपक्वमिति मन्यमान
 द्यिरभुपचते व्याधिं वैद्यस्तदागम्भीरानुगतो हारमलभमानः पूयः

स्वमाश्रयमवदीर्योत्सृज्य मेहान्तमवकाशं कृत्वा नाडीं जुनयित्वा
कृच्छ्रसार्धो भवेत्यसार्धो वेति । . . . .

भवन्ति चात्र यस्मिन् त्वाममज्ञानाद्यश्च यत्कमुपैवने । . . . .

अपचाविव मनेनैव तावनिश्चितकारिणौ ॥ . . . .

प्राक् प्रसक्तं यत्सेष्टं भोजयेदातुरं भिषक् । . . . .

मद्यपि पायदेभ्यः तीक्ष्णं योऽदेनासहः ॥ . . . .

न मूर्च्छत्यवसंयोगात्प्रातः प्रत्यं न बुध्यते । . . . .

तस्मादवयवं भोक्तव्यं रोगेषु केषु केषु ॥ . . . .

प्राग्गो ह्याभ्यन्तरो नृणां वाक्प्राग्गुणश्रितः । . . . .

धारयत्यविरोधेन शरीरं पाञ्चभौतिकं । . . . .

अप्येता महात्मा क्रियया विना यः समुच्छ्रितः पाकमुपैति श्लोकः । . . . .

विशालमूलो विषभो विदग्धः स कृच्छ्रं तां यात्यवगाढदेशः ॥ . . . .

आलेपविस्त्रावणशोधनैश्च सम्यक्प्रयुक्तैर्बहिर्नापशाम्येत् । . . . .

पच्येत शीघ्रं सममल्पमूलः स पिण्डितश्चापि रोगशतः स्यात् ॥ . . . .

कच्चं समाशाय यथैव वस्त्रिर्वायोरितं सन्दहति प्रसङ्गः । . . . .

तथैव पूरोऽप्यविनिःसृतो हि मांसं शिरासां युचं खादतीह ॥ . . . .

आदौ विस्त्रापनं कुर्याद्वितीयमवशेषनं । . . . .

तृतीयमुपनाहश्च चतुर्थीं पाटनक्रियां ॥ . . . .

पञ्चमं शोधनं कुर्यात् पष्ठं रोपणमिष्यते । . . . .

एते क्रमा ग्रन्थस्योक्ताः सप्तमं वैद्यतापहं । . . . .

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

अथातो ब्रूणालेपनबन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

आलेप आद्य उपक्रम एष सर्व्वशोफानां सामान्यः प्रधानतमश्च
तच्च प्रतिरोगं वक्ष्यामः । ततो बन्धः प्रधानं तेन शुद्धिर्भरणोपण
मस्त्रिभन्धैर्यच्च तत्र प्रतिलोममालिम्बेत्नानुलोमं प्रतिलोमे
हि सन्ध्याधमवतिष्ठतेऽनुप्रविशति रोमरूपान् खेदवादिभिः
सिरामुखैश्च वीर्य्यं प्राप्नोति । नच शूयमाणमुपेक्षेतान्यत्रपीडयि
तव्यात् । शुष्का ह्यपार्थकोऽस्करश्च । स चिविधः प्रलेपः प्रदेह
आलेपश्च तेषामन्तरं प्रलेपः श्रोतस्तनुरविशोषी विशोषी च । प्रदेह
क्षूष्णः श्रोतोवा वहलोऽवस्तररिशोषी च । मध्यमोऽत्रालेपः । तत्ररक्तपि
क्तप्रसादकृदालेपः । प्रदेहो वातश्चेत्प्रशमनः सन्धानः शोधनो
रोपणः शोफवेदनापहय तस्यापयोगः क्षताक्षतेषु । यस्तु क्षतेषु
पयुज्यते स भूयःकृत् इति संज्ञा लभते निरुद्धालेपनसंश्लेना
स्त्रावर्षनिराधो . मृदुता पूतिभासापकर्षणमन्तर्निर्दोषता व्रणशुद्धि
श्च भवति ॥

अविदग्धेषु शोफेषु हितमालेपनं भवेत् ।

यथास्त्रं रोपश्चमनं दाहकण्डूरूजापहं ॥

तक्तप्रसादनमेवायं भाषरक्तप्रसादनं ।

दाहप्रशमनं श्रेष्ठं तोदकण्डूविनाशनं ॥

मर्षदेवेषु ये रोगा गुप्तेष्वपि तथा नृणां ।

संशोधनाय तेषां हि कुण्यादालेपनं निदकं ॥

षड्भागं पित्तिके स्वेदं चतुर्भागान्तुवातिके ।

अष्टभागान्तु कफजे स्वेदमात्रां प्रदापयेत् ॥

तस्य प्रमाणमार्द्रमादिषर्चमात्सेधमुपदिशन्ति । नचोलेप
राद्यौ प्रयुञ्जीत माभूच्चैत्यपिहितोष्णसूत्रनिर्गमादिकारप्रवृत्ति
रिति ।

५५ । प्रदेहस्यैव व्याधौ तु हितमालेपनं दिवा ।

५६ । पित्तरक्ताभिघातोत्थे सविषे च विशेषतः ॥

नच पर्युषितं लेपं कदाचिदवधारयेत् ।

५७ । उपर्युपरि लेपन्तु न कदाचित् प्रदापयेत् ।

५८ । उष्णं वेदनां दाहं घनत्वाज्जनयेत्स हि ॥

नच तेनैव लेपेन प्रदेहं दापयेत्पुनः ।

शुष्कभावात्स निर्वीर्या युक्तोऽपि स्यादपार्थक्यः ॥

अतर्जङ्ग मणवन्धमद्रव्याणुपदेक्षामः । तद्यथा शैमकार्मसा
विकटुकूलकौशेयपत्रार्णचीनपट्टचर्मान्तर्भस्कलालावूश्कललतावि
दलरज्जुतुलफलसन्तानिकालौहानीति तेषां व्याधिं कालं चावे
क्ष्यापयोगः प्रकरणतश्चैषामदिशः ॥

तत्र कोशदामस्त्वस्तिकानुवेष्टितप्रतोलीमण्डलस्त्वगिकायमकण
डाचीनविबन्धवितानगोफणाः पञ्चाङ्गोचेति चतुर्दशबन्धविशेषाः ।
तेषां नामभिरेवाकृतस्य प्रायेण व्याख्याताः । तत्र कोशमङ्गुष्ठाङ्गुलि
पर्वसु विदधात् । दाम सन्नाधिऽङ्गे । सन्धिकूर्चकभूसूत्रान्तरतल
कर्णेषु स्तस्त्रिकं । अनुवेष्टितन्तु शाखासु । ग्रीवाभिन्नयोः प्रतोली । वृत्ते

ऽङ्गे मण्डलं । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमेवमेषु स्थगिकां । यमस्तत्र शयार्थमकां । इतु
 शङ्खगण्डेषु खट्वां । अपाङ्गयोथीनं । पृष्ठोदरोर सुविबन्धं । मूर्द्धनि
 वितानं । चिवुकनासौष्ठवं सवस्तिषु गोफणां । जघ्णजङ्घ पद्माङ्गी
 मिति । यो वा यस्मिन् शरीरप्रदेशे सुनिविष्टो भवति तं तस्मिन्
 विदधात् । यस्तत्र मत्तजङ्घमधस्तिथ्यक्च ॥

तत्र घनांकवलिकां दत्त्वा वामहस्तपरिचेपस्तुजुमनाविद्धमसङ्कु
 चितं मृदुपट्टं निवेश्य बध्नीयात् । न च त्रणस्योपरि कुर्याद्वन्यि
 माबाधकरं वा । न च विकेशिकौषधे अतिस्निग्धे अतिरुचे विषमे
 वा कुर्वीत यस्मादतिस्नेहात् क्षेदे रौक्ष्याच्चेदे दुर्न्यासाद्गुणवर्त्ता
 वघर्षणमिति ।

तत्र त्रणायतनविशेषादन्धविशेषस्तिविधो भवति गाढ. सम
 शिथिल इति ।

पीडयन्नरुजो गाढं शोच्छ्रास. शिथिलः स्मृतः ।

नैव गाढो न शिथिलः समो बन्धः प्रकीर्तितः ॥

तत्र सिक्कुलिकचावह्वणोर शिरसु गाढः । शालावदनकर्ण
 कण्ठमेढ्रमुष्कपृष्ठपार्श्वोदरोरसु समः । अक्षणेः सन्धिषु च शिथिल
 इति । तत्र पैत्तिकं गाढस्थाने समं बध्नीयात् समस्थाने शिथिलं
 शिथिलस्थाने नैवं शोणितदुष्टञ्च । शैथिल्यं शिथिलस्थाने समं सम
 स्थाने गाढ गाढस्थाने गाढतरमेवं वातदुष्टञ्च । तत्र पैत्तिकं
 शरदि शीघ्रे द्दिरक्को बध्नीयाद्द्रकोपद्रुतमध्येवं शैथिल्यं हेमन्तवसन्त
 योऽस्य हासोत्तापद्रुतमध्येवं । एवमभ्यूह्य बन्धविपर्ययञ्च कुर्वीत ।

तत्र समश्रितिलस्थानेषु गाढबद्धे विकेशिकौषधनैरर्थक्यं शोफ
वेदनाप्रादुर्भावश्च । गाढसमस्थानेषु श्रितिलबद्धे विकेशिकौषधपतनं
पट्टसञ्चारार्द्रणवर्त्तनावर्षणमिति । गाढश्रितिलस्थानेषु समं बद्धे
च गुणाभाव इति । अविपरीतबन्धे वेदनोपशान्तिरसूक्ष्मसादो
मार्दवश्च । अवध्यमानो दंशमशकद्वणकाष्ठोपलपांशुश्रीतवातातप
प्रभृतिभिर्विधैरभिहन्यते व्रणो विविधवेदनोपद्रुतश्च दुष्टतामुपै
त्यालेपनादीनि चास्य विशेषमुपयान्ति ॥

सुर्णितं मथितं भग्नं विच्छिष्टमतिपातितं ।

अस्त्रि स्त्राद्युसिरास्त्रिभमाशु बन्धेन रोचति ॥

सुखमेवं व्रणो श्येते सुखं गच्छति तिष्ठति ।

सुखं शय्यासनस्यस्य चित्रं संरोचति व्रणः ॥

अबन्ध्या पित्तरक्ताभिघातविषनिमित्ता यदा च शोफदाहपाक
रागवेदनाभिभूताः क्षाराग्निदग्धाः पाकान् प्रकुपिताः प्रविशीर्ण
मांसाश्च भवन्ति ।

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिडका मधुमेहिनां ।

कर्षिकास्थोन्दुरविषे विषजुष्टव्रणाश्च ये ॥

मांसपाके न बध्यन्ते गुदपाके च दारुणे ।

स्वबुद्ध्या चापि विभजेत् कृत्याकृत्याश्च बुद्धिमान् ॥

देशं देशं च विज्ञाय व्रणश्च व्रणकोविदः ।

अद्वयं परिसंख्याय ततो बन्धान् निवेशयेत् ॥

ऊर्द्धं तिथ्यगधस्ताच्च यन्त्रणा त्रिविधा मता ।

यथा च वध्यते बन्धस्तथा वक्ष्याम्यब्रूयतः ॥

घनां कवचिकां दत्त्वा मृदु भैवापि पट्टकं ।

विकेशिकामौषधञ्च नातिस्त्रिगधं समाचरेत् ॥

श्लेष्मदयत्यतिस्त्रिगधा तथा रुचा विणोति च ।

युक्तच्छेदा रोपयति दुर्न्यस्ता वर्त्म घर्षति ॥

विषमं च प्रणं कुर्यात्, सुश्रयेत्सावयेत्तथा ।

यथाप्रणं विदित्वा तु योगं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥

पित्तजे रक्तजे वापि सङ्गदेव परिचिपेत् ।

असङ्गत्कफजे वापि वातजे च विचक्षणः ॥

तत्तेन प्रतिपोद्याद्य सावयेदनुलोमतः ।

११० सर्व्वाश्च बन्धान् गूढांस्तान् सन्धोश्च, विनिवेशयेत् ॥

श्लेष्मदयस्य सन्धाने यथोद्दिष्टो विधिः स्मृतः ।

बुद्धोत्प्रेक्षाभियुक्तेन तथा, चास्त्रिषु जानता ॥

उत्तिष्ठतो निषण्णस्य शयनं चापि गच्छतः ।

गच्छतो विविधैर्यामैर्नास्य दुष्यति स प्रणः ॥

ये च, सुर्भाससंस्था वै लग्नताश्च तथा प्रणा ।

सन्ध्यस्त्रिकोष्ठप्राज्ञाश्च सिराश्चायुगतास्तथा ॥

तथावगाढगम्भीराः सर्वतो विषमस्थिताः ।

नैते साधयितुं शक्या ऋते, बन्धाद्भवन्ति हि ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

अथातो ब्रह्मि तोपासनोयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

ब्रह्मि नः प्रथममेवागारमन्विच्छेत्तच्चागारं प्रशस्तवास्तादिक
कार्यम् ।

प्रशस्तवास्तुनि गृहे ब्रुवावातपवर्जिते ।

निवाते न च रोगाः स्युः शरीरागन्तुमानसाः ॥

तस्मिन् शयनमसन्नाधं स्वास्तीर्णं मनोज्ञं प्राक्शिरस्कं सशस्तं
कुर्वीत ।

सुखचेष्टाप्रचारः स्यात् स्वास्तीर्णं शयने ब्रह्मि ।

प्राच्यां दिशि स्थिता देवास्तत्पूजार्थं नतं शिरः ॥

तस्मिन् सुहृद्भिरनुकूले प्रियम्बदैरुपास्यमानो यथेष्टमासीत् ।

सुहृदो विचिपन्थास्तु कथाभिर्भ्रणवेदनाः ।

आश्वासयन्तो बद्धशस्तनुकूलाः प्रियम्बदाः ॥

न च दिवा निद्रावशगः स्यात् ।

दिवास्वप्नाद्भ्रणे कण्डूर्गात्राणां गौरवं तथा ।

अयद्युर्बेदना रागः सावस्यैव भृशं भवेत् ॥

उत्थानसंवेगनपरिवर्त्तनचक्रमणौर्ध्वाभाषणादिषु चात्मचेष्टास्व
प्रमत्तो ब्रह्मं संरचेत् ।

स्थानासनं चक्रमणं यानयानातिभाषणं ।

ब्रह्मवान्न निषेवेत ब्रह्मिमानपि मानवः ॥

उत्थानाद्यासनं स्थानं श्रद्धां चातिनिषेविता ।

प्राप्नुयान्मासतादङ्गे रुजस्तस्मादिवर्जयेत् ॥

गायानाञ्च स्त्रीणां मन्दर्शनसम्भाषणसंस्पर्शनानि दूरतः परिहरेत् ।

स्त्रीदर्शनादिभिः शुक्रं कदाचिच्चलितं सवेत् ।

याम्यधर्मकृतान् दोषान् सोऽसंमर्गेऽप्यवाप्नुयात् ॥

नवधान्यमापतिलकलायकुलत्यनिव्यावहरितकमाकाञ्चलवण
फटुकगुडपिष्टविकृतिवसूरशुष्कशाकाजाविकानूपैदकमांसवसाग्नी
तौदककृशरापायसदधिदुग्धतक्रप्रभृतीन् परिहरेत् ।

तक्रान्नो नवधान्यादिर्योऽयं वर्गः प्रकीर्तितः ।

दोषसञ्जनो ह्येष विज्ञेय पूयवर्द्धनः ॥

मद्यपञ्च भैरेयाऽरिष्टासक्नीधुसुराविकारान् परिहरेत् ।

मद्यमद्यं तथा रुचं तीक्ष्णमुष्णञ्च वीर्य्यतः ।

आशुकारि च तत्पीतं चिमं व्यापादयेद्भ्रूणं ॥

वातातपरजोधूमावश्यायातिसेवनातिभोजनानिष्टश्रवणदर्शनार्था
मर्पभयक्रोधभोकथानरात्रिजागरणविषमाशनानशनशयनोपवास
वातव्यायामस्थानधंक्रमणशीतवातविहङ्गाशनाजीर्णमक्षिकाद्यावा
धाः परिहरेत् ॥

ब्रह्मिणः संप्रतप्तस्य कारणैरेवमादिभिः ।

क्षीणशोणितमांसस्य भुक्तं सम्यक् न जीर्य्यति ॥

अजीर्णात्यवनादीनां विभ्रनो बलवान् भवेत् ।

१ ततः शोफरुजास्त्रावदाहपाकानवाप्नुयत् ॥

सदा नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवाससा शान्तिमङ्गलदेवता

ब्राह्मणगुरुपरेण भवितव्यमिति । तत् कस्य हेतोर्हिंसाविहाराणि
हि महावीर्याणि रक्षांसि पशुपतिकुवेरकुमारानुचराणि मांसं
शोणितप्रियत्वात् चतजनिमित्तं ब्रह्मिणमुपसर्पन्ति सत्कारार्थं
जिघांस्तुनि वा कदाचित् ॥

भवति चात्र ॥ तेषां सत्कारकामाणां प्रयतेतान्तरात्मना ।

धूपवस्त्रपुष्पहारान्च भक्ष्यान्धैवोपहारयेत् ॥

ते तु सन्तर्पिता आत्मवन्तं न हिंस्युः । तस्मात्सततमतन्त्रितो
जनपरिवृतो नित्यदीपोदकशस्त्रस्रग्दामपुष्पलाजाद्यलङ्किते वस्त्रनि
सम्पन्नङ्गलमनोनुकूलाः कथाः शृण्वन्नासीत ॥

सम्पदाद्यनुकूलाभिः कथाभिः प्रीतमानसः ।

आश्वावांश्च व्याधिमोचाय क्षिप्रं सुखमवाप्नुयात् ॥

पञ्चगजुःसामायन्ध्वविदाभिहितैरपरैश्चाशोर्विधानैरुपाध्यायाभि
षज्यैः सन्ध्ययो रक्षां कुर्युः ॥

सर्वपारिवृत्तवाभ्यां सर्पिषा लवणेन च ।

द्विरङ्गः कारयेद्भूपं दशरात्रमतन्त्रितः ॥

ह्यत्रातिहृत्वे लाङ्गूली जटिलां ब्रह्मचारिणीं लक्ष्मीं गुहामति
गुहां शतवीर्यां सहस्रवीर्यां सिद्धार्थांश्च शिरसा धारयेत् ॥

व्यज्येत वालव्यञ्जनैर्ब्रह्मं न च विघट्टयेत् ।

तुदेन्न च कण्डूयच्छयानः परिपालयेत् ॥

अनेन विधिना युक्तमादावेव निशाचराः ।

वनं केसरिणाक्रान्तं वर्ज्ययन्ति मृगा इव ॥

क्षीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरं ।
 भुञ्जानो जाङ्गलैर्भासैः शीघ्रं व्रणमपोहति ॥
 तण्डुलोयकजीवन्तीसुनिषधकवालुकैः ।
 बालमूलकवार्त्ताकपेटालैः कारवेक्षकैः ॥
 सदाडिभैः सामलकैर्घृतमृष्टैः ससैर्न्यैः ।
 अन्यैरेवं गुणैर्वापि मुद्गादीनां रसेन वा ॥
 प्रक्लृन् विलेपो कुल्लापं जलञ्चापि शृतं पिबेत् ।
 व्रणे श्वययुरायासात् स च रागस्य जागरात् ॥
 तौ च हक दिवास्त्रापात् ताय मृत्युस्य मैथुनात् ॥
 दिवा न निद्रावशगो निवातमृद्गोचरः ।
 मृणी वेद्यश्रे तिष्ठन् शीघ्रं व्रणमपोहति ॥
 एवं वृत्तसमाचारो मृणी सम्पद्यते सुखी ।
 आयुस्य दोषमाप्नोति धन्वन्तरिवचो यथा ॥

॥ विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो हिताहितोयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

यद्वायोः पथं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यनेन हेतुम् न किञ्चि
 द्वयमेकान्तेन हितमहितं वास्तीति केचिदाचार्या मुञ्चे तन्नु न
 सम्यक् । इह खलु यस्माद्द्वयाणि स्वभावतः संयोगतश्च हि
 तान्येकान्ताहितानि हिताहितानि च भवन्ति । तथैकान्त
 हितानि आतिमाक्यात् सत्तिलघृतदुग्धोदनप्रभृतीनि । एकान्ता
 हितानि दहनपचनमारणादिषु प्रवृत्तान्याग्निचारविपादीनि ।

संयोगादपराणि विषतुल्यानि भवन्ति । हिताऽहितानि तु यद्वा
योः पथं तत्पित्तस्थापयमित्यनः सर्वप्राणिनामयमाहारार्थं
वर्ग उपदिश्यते ।

तद्यथा रक्तशालिषट्किकङ्कुमकुन्दकपाण्डुकपोतकप्रमोदक
कालकाशनकपुष्पकर्कदमकब्रकुनाक्षतसुगन्धककलमनीवारकोद्रवो
हालकश्यामाकगोधूमत्रेणुयवादयः । एणहरिणकुरङ्गशृङ्गमादका
श्वदेशकरालककरकपोतलावतित्तिरिकपिञ्जलवर्तीरवर्तिकादो
नां मांसानि । मुद्गवनमुद्गमकुष्ठकलायमसूरमञ्जुल्यचणकहरेण्वा
ढकीसतीनाः । चिक्षिवास्तुक सुनियलकजीवन्तीतण्डुलीयकमण्डूक
पर्णः । गव्यं घृतं धेनवदाडिभामलकनित्येषवर्गः सर्वप्राणिनां
सामान्यतः पथ्यतमः । तथा ब्रह्मचर्यानिवातग्रथनोष्णोदकनिशा
स्त्रप्रस्थाप्यमा शैकान्ततः पथ्यतमाः । एकान्तहितान्येकान्ताहितानि
प्रागुपदिष्टानि ॥ हिताहितानि तु यद्वायोः पथं तत्पित्तस्था
पयमिति ॥

संयोगतस्त्वपराणि विषतुल्यानि भवन्ति । तद्यथा । वल्ली
फलकवककरोराश्वफललवणकुलत्थपिष्टाकदधितैलविरोहिपिष्टपु
ष्कशकाजाकिमांसमद्यजाम्बवचिलिचिममत्स्यगोधावराहांस्य नै
कध्यमश्रीपत् पयसा ।

रोगं सात्त्वञ्च देशञ्च कालं देहञ्च बुद्धिमान् ।

अवेद्यान्यादिकान्भावान् रोगवृत्तेः प्रयोजयेत् ॥

अवस्थान्तरवाडल्लाट्टेगादीनां व्यवस्थिता

द्रव्यं नेच्छन्ति भिषज इच्छन्ति स्वस्वरक्षणे, ॥

द्वयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदुग्धयोः ।

दुग्धस्यैकान्तहिततां विषनेकान्ततोऽहितं ॥

एवं युक्तस्वाद्येषु द्रव्येषु सलिलादिषु ।

एकान्तहिततां विद्धि वत्स सुश्रुत नान्यथा ॥

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः ॥ न च विरुद्धधान्यै
र्नसामधुपयोगुडमापैर्वा घाम्दानूपौदकपिशितादीनि, नाभ्यव
हरेत् । न पयोमधुभ्यां रोहिणीशाकं जातुशाकं वाश्रीयात् । बला
कां वारुणीकुल्लाषाभ्यां । काकमाची पिप्पलीमरिचाभ्यां । नाजो
भङ्गशाककुक्कुटदधीनि च नैकथं । मधु चोष्णोदकानुपानं । पिप्पलेन
वा मांसानि । सुराश्रगरापायसांश्च नैकथं । सौविरकेण सह तिल
शङ्खुली । मत्स्यैः सहैक्षुविकारान् । गुडेन काकमाची मधुना मूलकं
गुडेन वाराहं मधुना च सह विरुद्धं । क्षीरेण मूलकं । आस्रजाम्बवशा
विरुद्धकरगोधाश्च सर्वाश्च मत्स्यान्विशेषेण चिलिचिमं पयसा ।
कदलीफलं तालफलेन पयसा दध्ना तर्केण वा । सक्तुचफलं पयसा
दध्ना मापसूपेन वा मधुना घृतेन च । प्राक्पयसः पयसोऽन्ते वा ।

अतः कर्माविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ केषातान् मर्पपैतलभट्टा
आद्यात् । कपिश्रलमयूरलावतित्तिरिगोधादिरण्डदार्वप्रिशिद्धा
शरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात् । कांस्थभाजने दशरात्रपर्युपितं
सर्पिकेधुचोष्णैरुष्णवा । मत्स्यपरिपचने शृङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धा
काकमार्चौ । तिलकल्कसिद्धमुपोदिकाशाकं । नारिकेलेन वराह

वसापरिमृष्टां बलाकां । भासमङ्गारगूढं नाश्रीयादिति ॥

अतो मानविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ मध्वम्बुनी मधुसर्पिषी मान
तस्तुल्ये नाश्रीयात् । खेदौ मधुखेदौ जलखेदौ वा विशेषादान्तरो
द्योदकानुपानौ ।

अतज्जडं रसद्वन्द्वानि रसतो दीर्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि
वक्ष्यामः ॥ तत्र मधुरास्त्रौ रसवीर्यविरुद्धौ मधुरलवणौ च मधुरक
टुकौ च सर्वतः । मधुरतिक्रौ रसविपाकाभ्यां मधुरकषायौ चास्त्र
लवणौ रसतः । अस्त्रकटुकौ रसविपाकाभ्यामस्त्रतिक्तावस्त्रकषायौ च
सर्वतः । लवणकटुकौ रसविपाकाभ्यां लवणतिक्रौ लवणकषायौ च
सर्वतः । कटुतिक्रौ रसवीर्याभ्यां कटुकषायौ तिक्तकषायौ च रसतः ।
तरतमयोगयुक्तांश्च भावानतिरुत्थानतिस्त्रिगधानत्युप्यानतिशीता
नित्येवमादीन् विवर्जयेत् ॥

भवन्ति चात्र ॥ विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः ।

तान्येकान्नाहितान्येव ज्ञेयं विद्याद्विनाहितं ॥

आधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरणश्चाधिगच्छति ।

विरुद्धरसवीर्यादीन् भुञ्जानोऽनात्मवान्नरः ॥

यत्किञ्चिदोषमुक्तेषु भुक्तं कायाश्च निर्दरेत् ॥

रसादिस्वयथार्थं वा तदिकाराय कल्पते ॥

विरुद्धाश्च न ज्ञान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनं ।

व नं श्मनं वापि पूर्वं वाहितसेवनं ॥

साध्यतोऽन्यतया वापि दीप्राग्नेस्तदस्य च ।

स्त्रिग्व्यायामवलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥

व्यायामशीलो बलवानग्निशुद्धश्च स्त्रिग्वोऽग्निमांसापि महाशनश्च ।
आप्नोति रोगान्न विरुद्धजातानभ्यासतो वात्पतया च, जन्तुः ॥
अथ वातगुणान् वक्ष्यामः ॥

पूर्वः समधुरः स्त्रिग्वो लवणश्चैव मारुतः ।

गुदर्विदाहजननो रक्तपित्ताभिवर्द्धनः ॥

क्षतानां विषजुष्टानां ग्रणिनः क्षेमलाश्च ये ।

तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्द्धनः ॥

वातलानां प्रशस्तस्य आन्तानां कफशोषिणः ।

तेषामेव विशेषेण व्रणक्लेदविवर्द्धनः ॥

मधुरस्याविदाहो च कषायानुरसो लघुः ।

दक्षिणो मारुतः श्लेष्मच्छुष्यो बलवर्द्धनः ।

रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपणः ॥

विग्रहो रुच्यपचयः खरः स्नेहवलापहः ।

पथिभो मारुतस्त्रीक्षणः कफमेदोविश्लेषणः ।

सद्यः प्राणक्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणः ॥

उत्तरो मारुतः स्त्रिग्वो मृदुर्मधुर एव च ।

कषायानुरसः शोतो दोषाणामप्रकोपणः ॥

तस्माच्च प्रकृतिस्थानां क्लेदभो बलवर्द्धनः ।

घोषचयविषाक्तानां विशेषेण तु पूजितः ॥

॥ एकविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो ब्रह्मप्रश्नमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवेहतवः । तैरेवाव्यापन्नैरधोमध्यो
र्जसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्यते ऽगारमिव स्थूणाभिस्त्रिभिरभि
रतश्च त्रिस्थूणमाज्जरेके । न एव च व्यापन्नाः प्रलयहेतवस्तदेभिरेव
शोणितचतुर्थैः सम्भवस्थितिप्रलयेष्वप्यविरहितं शरीरं भवति ॥
भवति चात्र ॥ नर्ते देहः कफादस्ति न पित्ताश्रयमाहतात् ।

शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्यते ॥

तत्र वा गतिगन्धनयोरिति धातुः तप सन्तापे क्षिप आलि
ङ्गने । एतेषां छद्दिहितैः प्रत्ययैर्वातः पित्तं श्लेष्मेति च रूपाणि
भवन्ति ॥ ।

दोषस्थानान्यात ऊर्द्धं वक्ष्यामः ॥ तत्र समासेन वातः श्रोणिगुद
संश्रयः । श्रोणिगुदयोरुपर्यधो नाभेः पक्वाश्रयः पक्वमाश्रयमर्थं
पित्तस्य । आमाश्रयः श्लेष्मणः । अतः परं पञ्चधा विभज्यन्ते तत्रवा
तस्य वातश्रयाधौ वक्ष्यामः । पित्तस्य यकृतश्लोहानौ चदयं दृष्टि
स्त्वक् पूर्वोक्तश्च । श्लेष्मणस्तूरः शिरःकण्ठसन्धय इति पूर्वोक्तश्च ।
एतानि खलु दोषाणां स्थानान्यव्यापन्नानां ।

भवति चात्र ॥ विमर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्यानिजा यथा ।

धारयन्ति जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथा ॥

अत्र जिज्ञास्य किं पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निराहोस्त्रित्पित्तमेवा
ग्निरिति । श्रवोच्यते । न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरुपलभ्यते

अग्निमयत्वात्पित्ते दहनपचनादिष्वभिवर्त्तमानेऽग्निरदुपचारः क्रियतेऽन्तराग्निरिति शीलेद्यग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगादतिवृद्धे शीतक्रियोपयोगादागमाच्च पश्यामो न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरिति । तच्चादृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वामाशयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं पचति विवेचयति च रसदोषमूत्रपुरीषाणि तत्रस्य मेव चात्मशतशो शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्यैवाग्निकर्मणा नुग्रहं करोति तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा । यत्तु यस्तु शीलेऽपि पित्तं तस्मिन् रश्मिकोऽग्निरिति संज्ञा स रसस्य रागकृदुक्तः । यत् पित्तं हृदयसंस्थितं तस्मिन्साधकोऽग्निरिति संज्ञा सोऽभिप्रायितमनोरथसाधनकृदुक्तः । यदृष्ट्यां पित्तं तस्मिन्बालोचकोऽग्निरिति संज्ञा सरूपग्रहणेऽधिकृतः । यत्तु लघ्वि पित्तं तस्मिन्भोजकोऽग्निरिति संज्ञा सोऽभ्यङ्गपरिवेकावगाद्यावत्पेपनादीनां क्रियाद्रव्याणां पक्वा क्वायानाञ्च प्रकाशकः ॥

भवति चात्र ॥ पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च ।

उष्णं कटुरसश्चैव विदग्धं चाच्चतैव च ॥

क्षेमस्थानाम्यत ऊर्ध्वं वक्ष्याम । तच्वामाशयः पित्ताशयस्योपरि यान्तप्रत्यनीकत्वादूर्द्धगतित्वात्तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य च चतुर्विधस्याक्षरस्थाधारः । सच तत्रौदकैर्गुणैराक्षरः प्रकृतिज्ञो भिन्नवर्णात् सुखजरस्य भवति ।

माधुर्यात्पिक्विलनाच्च प्रकृतिदित्वात्तथैव च ।

आनामये सम्भवति क्षेमा मधुरशीतलः ॥

स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या श्रेषाणां श्रेष्ठस्थानानां शरीरस्य रोदक
कर्मणानुग्रहं करोति । उरःस्थस्त्रिकसन्धारणमात्मवीर्येणान्नरसम
हितेन हृदयावम्लनं करोति । जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य
सौम्यत्वात् सम्यगसन्नानि वर्त्तते । गिरस्थः स्नेहसन्तर्पणाधिकतत्वा
दिन्द्रियाण्यमात्मवीर्येणानुग्रहं करोति । सन्धस्थस्तु क्षेमा सर्वं
सन्धिर्धर्मैवात्मज्वंसमन्यनुग्रहं करोति ।

भवति चात्र ॥ क्षेमा श्रेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च ।

मधुरस्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्रुतः ॥

शोणितस्य स्थानं यक्ष्ण्योदानौ तच्च प्रागभिहितं तत्रस्थमेव
शोणितस्थानानामनुग्रहं करोति ।

भवति चात्र ॥ अनुष्णशीतं मधुरं स्निग्धं रक्तञ्च वर्धतः ।

शोणितं गुरु विस्त्रं स्याद्विदग्धस्यास्य पित्तवत् ॥

एतानि खलु दोषस्थानान्येषु सञ्जीयन्ते दोषाः प्राक्सञ्चयहेतुरक्तः ।
तच्च सञ्चितानां दोषाणां सन्धपूर्णकोष्ठता पीतावभासता मन्दा
भ्रताच्चाङ्गानां गौरवमालस्यं चयकारणविदेष्येति सिद्धानि
भवन्ति तत्र प्रथमः क्रियाकालः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकोपणानि वक्ष्यामः । तत्र बलवद्विघ्नातिव्यायाम
व्यायाध्ययनप्रपतनप्रधावनप्रपीडनाभिघातलङ्घनप्रवन्तरणरात्रि
जागरणभारहरणगजतुरङ्गरथपदातिचर्याकटुकषायतिकरुच
लघुशीतवीर्यशुष्कशाकवल्लूरवरकोद्दालककोरदूषश्यामः कनीवार
मुद्गमसूराढकोदरेणुकलायनिप्यावानश्नविषमाशनाध्यश्नवातम्

चपुरीषश्चक्षुर्हिचवयूद्धारवाप्यवेगविघातादिभिर्विशेषैर्वायुः प्र
कोपमापद्यते ॥

स शीताभ्रप्रवातेषु घर्मान्ते च विशेषतः ।

प्रत्यूषस्यपराक्ने तु जीर्णैर्नेत्रे च प्रकुप्यति ॥

क्रोधशोकभयाद्यासोपवासविदग्धमैथुनोपगमनकदम्बलवणती
क्ष्णोष्णलघुविदाहितिस्तैलपिष्टाककुलत्पस्यपातसोहरितकृष्णक
गोधान्मृग्याजाविक्रमांसदधितक्रकूर्चिकामस्तुसैवोरकसुराविका
राक्षफलकद्वरार्कप्रभृतिभिः पित्तं प्रकोपमापद्यते ।

तदुष्णैरुष्णकाले च मेघान्ते च विशेषतः ।

मथाक्ने चार्द्धरात्रे च जीर्येत्यने च कुप्यति ॥

दिवास्त्रग्नाद्यायामालसमधुराक्षलवणशीतस्निग्धगुरुपिच्छिला
भिर्यन्दिहायनकयवकनैषधेत्कटमायमहामायगोधूमतिलपिष्टवि
हतिदधिदुग्धद्वयरापायसेतुविकारानूपौदकमांसवसाविसम्भृताल
फशेदकशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाप्यन्नप्रभृतिभिः क्षेमा प्रकोप
मापद्यते ।

स शीतै शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः ।

पूर्वाक्ने च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति ॥

पित्तप्रकोपैरेव चाभोक्ष्यं द्रवस्निग्धगुरुभिर्याहारैर्दिवास्त्रप्र
क्रोधानलानपत्रमाभिघाताजीर्णविरुद्धाध्यशनादिभिरसृक् प्रकोप
मापद्यते ।

यस्माद्रक्तं विना दोषैर्न कदाचित् प्रकुप्यति ।

तस्मात्तस्य यथादोषं कालं विद्यत्प्रकोपणे ॥

तेषां प्रकोपात्कोष्ठतोदसञ्चरणास्तिकापिपासापरिदाहान्नदेष
चदयोत्किदास्य जायन्ते । तत्र द्वितीयः क्रियाकालः ॥

अत ऊर्ध्वं प्रसरं वक्ष्यामः । तेषामेभिरातङ्कविशेषैः प्रकुपितानां
पर्युषितकिण्वोदकपिट्टसमवाय इवोद्विक्तानां प्रसरो भवति तेषां
वायुर्गतिमत्त्वात्प्रसरणेहेतुः सत्यप्यचैतन्ये सहि रजोभूयिष्ठो रजस्य
प्रवर्त्तकं सर्वभावानां । यथामहानुदकसञ्चयोऽतिवृद्धः सेतुमवदा
र्यापरेणोदकेन व्यामिश्रः सर्वतः प्रधावत्येवं दोषाः कदाचिदेकगो
दिशः समस्ताः शोणितसहिता वागैकधा प्रसरन्ति । तद्यथा । वातः
पित्तं श्लेष्मा शोणितं । वातपित्ते वातश्लेष्माणौ पित्तश्लेष्माणौ वातशो
णिते पित्तशोणिते श्लेष्मशोणिते । वातपित्तशोणितानि वातश्लेष्मशो
णितानि पित्तश्लेष्मशोणितानि । वातपित्तकफा वातपित्तकफशोणि
तानोत्थेवं पञ्चदशधा प्रसरन्ति ॥

• कृत्स्नेऽर्द्धेऽत्रयवे वापि यत्राङ्गे कुपितो भृशं ।

दोषो विकारं नभसि मेघवन्तत्र वर्धति ॥

नात्यर्थं कुपितस्यापि क्षीनो मार्गेषु तिष्ठति ।

निःप्रत्यनोकः कालेन हेतुमासाद्य कुप्यति ॥

तत्र वायोः पित्तस्थानगतस्य पित्तवत् प्रतीकारः पित्तस्य कफ-
स्थानगतस्य कफवत् कफस्य च वातस्थानगतस्य वातवदेव क्रियावि
भागः ॥ एवं प्रकुपितानां प्रसरतां च वायोर्बिभर्गमनाटोपौ ।

उषाचोषपरिदाहधूमायनानि पित्तस्य । अरोचकाविपाकाङ्गसाद
च्छदिद्येति श्लेष्मणो लिङ्गानि भवन्ति । तत्र तृतीयः क्रियाकालः ॥

अत ऊर्ध्वं स्थानभंश्रयं वक्ष्यामः ॥ एवं कुपितास्तांस्तान् शरीर
प्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधोन् जनयन्ति । ते यदोदरसन्निवेशं
कुर्वन्ति तदा गुल्मविद्रध्युदराग्निसङ्क्रान्ताहविषूचिकातिसारप्रभृ
तीन् जनयन्ति । वस्तिगताः प्रमेहाग्नारोमूवाघातमूत्रदोषप्रभ
तीन् । मेघ्रगता निरुद्धप्रकाशोपदंशशूकदोषप्रभृतीन् । गुदगता
भगन्दरार्शःप्रभृतीन् । छपणगता वृद्धीः । ऊर्ध्वशृङ्गगतास्तुर्ध्वजान् ।
त्वक्कांसशोणितस्याः क्षुद्ररोगान् कुष्ठानि विषर्पाय । मंदोगता घाव्य
पथ्यवुदगलगण्डालजोप्रभृतीन् । अस्थिगता विद्रध्यनुशयीप्रभृतीन् ।
पादगताः क्षोपदवातशोणितवातकण्टकप्रभृतीन् । सर्वाङ्गगता ज्वर
सर्वाङ्गरोगप्रभृतीन् । तेषामेवमभिनिदिष्टानां पूर्वस्वरूपप्रादुर्भाव
स्तत्प्रति रोगंवक्ष्यामः । तत्र पूर्वस्वरूपगतेषु चतुर्थः क्रियाकालः ॥

अत ऊर्ध्वं व्याधिदर्शनं वक्ष्यामः । शोफार्तुदयान्यिविद्रधिर्विषर्प
प्रभृतीनां प्रत्यक्त्वक्षणात् ज्वरातिसारप्रभृतीनाञ्च । तत्र पञ्चमः
क्रियाकालः ॥

अत ऊर्ध्वं भेतेषामवदोर्षाणां ब्रह्मभावमापन्नानां षष्ठः क्रिया
कालः । ज्वरातिसारप्रभृतीनाञ्च दीर्घकालानुबन्धः । तत्राप्रति किं
यमाशेषोऽसाध्यतामुपयान्ति ॥

भवन्ति चात्र ॥ सद्यस्य प्रकोपस्य प्रसरं स्थानभंश्रयं ।

यस्मिं भेदस्य यो वेत्ति दोषार्णां स भवेद्विपक्वः ॥

सर्वेषां ऽपञ्चता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः ।

ते तूत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः ॥

सर्वेषां वैस्त्रिभिर्वापि द्वाभ्यामेकेन वा पुनः ।

संसर्गं कुपितः कुटुम्बं दोषं दोषोऽनुधावति ॥

संसर्गो यो गरीयान् स्यादुपक्रम्यः स वै भवेत् ।

श्रेयदोषाविरोधेनं सन्निपाते तथैव च ॥

वृणोति यस्माद्रूढेऽपि व्रणवस्तु न नश्यति ।

आदेहधारणात्तस्माद्ब्रह्म इत्युच्यते बुधैः ॥

॥ ————— ॥

॥ द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो व्रणस्य विज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

तत्रांशविरासाद्यस्त्रिभिर्कोष्ठमर्माणोत्पद्यते व्रणवस्तुनि । अथ

सर्वव्रणसन्निवेशः । तत्राद्यैकवस्तुसन्निवेशो तन्मेदी व्रणः स्रपचरः

श्रेयाः स्वयमवदीर्घमाणा दुरूपचाराः ॥ तत्रायतस्तुरयो वृत्तस्त्रि

पुटक इति व्रणाकृतिसमासः श्रेयास्तु विकृताकृतयोः दुरूपक्रमा

भवन्ति । सर्वे एव व्रणाः विप्रं धरो हन्त्यात्मवतां सुभिषग्भिश्चा

पक्रान्ताः । अनात्मतामैश्वर्योपक्रान्ताः प्रदुष्यन्ति प्रवृद्धत्वाद्दो

षाणां । तत्रातिवृत्तोऽतिवृत्तोऽतिकठिनोऽतिमृदुस्त्वचोऽवसंशो

ऽतिशोतोऽत्युष्णः कृष्णरक्तपीतऽस्कादीनां वर्णानामन्यतमवर्णो

भैरवः पूतिपूयभांसविरासाद्युप्रभृतिपूर्णः पूतिपूवासां व्युत्सार्ग्युत्सं

ज्जमनोऽदृशं गन्धाऽत्यर्थं वेदनावान् दाहपाकरागंकण्डूशोफपि

उकोपद्रुतोऽत्यर्थं दुष्टशोणित्वासी दीर्घकालानुबन्धी चेति दुष्टव्रण
लिङ्गानि । तस्य दोषोच्छ्रायेण पटलं विभज्य यथास्त्रं प्रतीकारे
प्रयतेत ॥

अतज्ज्वलं सर्वसावान् वक्ष्यामः ॥ तत्र घृष्टासु क्षिन्नासु वा तत्रु
स्फोटेषु भिन्नेषु विदारितेषु वा सलिलप्रकाशो भवत्यासावः किञ्चि
द्विष्टः पीतावभासश्च ॥ मांसगतः सर्पिः प्रकाशः सान्द्रः श्वेतः पिच्छि
लश्च । सिरागतः सद्यन्त्रिचासु सिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः पकासु च
तोयनाड्योभिरिव तोयागमनं, पूयस्यासावद्याचतनुर्भिच्छिन्नः
पिच्छिलोऽवलम्बी श्यावोऽवस्थायप्रतिमश्च ॥ स्नायुगतः क्षिग्धो घनः
सिंहाणकप्रतिमः सरक्ताश्च ॥ अस्त्रिगतोऽस्थन्यभिहतं स्फुटितं भिन्ने
दोषावदारितं वा दोषभक्षितत्वादस्थि नि सारं शुक्तिर्धौतमिवा
भाति । आसावद्याच मज्जमिश्रः सहधिरः खिग्धश्च ॥ सन्निगतः
पीड्यमानो न प्रवर्तत आकुञ्चनप्रसारेणोचमनविनमनप्रधावनो
त्कासनप्रवाहणैश्च खति । आसावद्याच पिच्छिलोऽवलम्बी स्फेनपू
यसंधिरोन्मथितश्च ॥ कोष्ठगतोऽसृग्मूत्रपुरीषपूयोदकानि खति ॥
मूर्धगतस्त्रगादिष्ववरुद्धत्वाद्ये च्यते ॥ तत्र त्रगादिगतानामासाः
वाणं यथाक्रमं पारुष्यश्यावाद्दृश्या यदधिमसुषोरादकमांसधावनपु
लाकोदकसन्निभत्वानि माहताद्भवन्ति ॥ पित्ताद्गोमेदगोमूत्रमसृग्म
श्लेष्मकपायोदकमाध्योक्तैस्तसन्निभत्वानि । पित्तश्लेष्मादतिविस्मलश्च ॥
फफाश्वनीतकाशोसमस्यपिष्टतिलनारिकेतोदकवराश्वसासन्निभ

त्वानि ॥ सन्निपातान्तिर्लनालिकेरोदकेवाहकरसंकाञ्चिकप्रसादा
रुकोदकप्रियङ्गुफलयक्ष्मुद्गयूषसर्वलानीनि ॥

श्लोकौचात्र भवतः । पकाशयादसाधस्तु पुलाकोदकसन्निभः ।

क्षीरोदकनिभः श्लोवा वर्ज्या रक्ताशयात्स्ववन् ॥

आमाशयात्कलायाधोनिभस्य चिकसन्निभः ।

स्वावानेतान्परीक्ष्यादौ ततः कर्माचरेद्विषक् ॥

अत ऊर्ध्वं सर्व्वव्रणवेदना वक्ष्यामः ॥

तैदनेभेदनताडनच्छेदनायमनमन्यनविचेपणचुम्बेमायननि
र्दहनावेभञ्जनस्त्रोटनविदारणोत्पाटनकम्पनविविधशूलविशेषण
विकिरणपूरणस्तम्भनस्रग्नावकुक्ष्यादुशिकाः सम्भवन्ति । अग्नि
मिक्तविविधवेदनाप्रादुर्भावो वा मुक्तर्भुज्यर्वागच्छन्ति वेदना
विशेषास्तं वातिकमिति विद्यात् ॥ उष्माशेषपरिदाहधूमायनानि
यत्र गात्रमङ्गारावकीर्षमिव पच्यते यत्र चोष्माभिदृष्टिः चते चारां
वसित्वेव च वेदनाविशेषास्तं पैत्तिकमिति विद्यात् ॥ पित्तवद्वक्तव्य
मुत्थं जानीयात् ॥ कण्डूर्गुरुत्वं सुप्तत्वेमुपदेहाल्पवेदनत्वं स्नेहाः
शैत्यञ्च यत्र तं शैथिलिकमिति विद्यात् ॥ यत्र सर्वासां वेदनानां समु
त्पत्तिस्तं सान्निपातिकमिति विद्यात् ॥

अत ऊर्ध्वं व्रणवर्षान् वक्ष्यामः ॥ भस्मकपोतास्त्रिवर्णः पक्ष्वाऽरुणः
क्षणा इति मारुतजस्र । नीलः पीतो हरितः श्यावः । कृष्णो रक्तः
कपिलः पिङ्गश्च इति रक्तपित्तसमुत्थयोः । श्वेतः श्लिषः पाण्डुरिति
श्लेष्मजस्र । सर्व्ववर्षोपेतः सान्निपातिक इति ॥

भवति चात्र ॥ न केवलं त्रणेषूक्तो वेदनावर्षसंग्रहः ।

७ ३ । सर्वशोफविकारेषु व्रणवक्ष्येद्विषम् ॥ ३१ ॥

॥ त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः कृत्याकृत्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

तत्र वयस्यानां दृढानां प्राणवतां सत्ववताश्च सुचिकित्सा
 घृणा एकस्मिन् वा पुरुषे यैवेतद्गुणचतुष्टयं तस्य सुखसाधनी
 यतमाः । तत्र वयस्यानां प्रत्ययधातुत्वादाश्च घृणा रोहन्ति ।
 दृढानां स्थिरघञ्जमांसलाश्च स्वस्वमवधार्यमाणं सिरास्त्राद्यादिवि
 शेषान्न प्राप्नोति । प्राणवतां वेदनाभिघाताहारयन्त्रणादिभिर्न
 ग्लानिरुत्पद्यते । सत्ववतां दारुणैरपि क्रियाविधेयैर्न यथा
 भवति । तस्मादेतेषां सुखसाधनीयतमाः । तस्यैव विपरीतगुणा
 दृढदृक्कृष्णाल्पप्राणभीरुषु द्रष्टव्याः ॥ । सिक्कपायुप्रजननललाट
 गण्डौष्ठशृङ्गकर्णफलकोपोदरजत्रुमुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीया
 घृणाः ॥ अचिदन्तमासापात्रश्रोत्रनाभिजठरसेवनीनितम्बपार्श्व
 कुक्षिवक्षःकक्षास्तनूस्त्वन्निभागगताः स्फेनपूयरक्तानिलवाहिनीऽन्ताः
 शल्याश्च दुष्टित्किक्षा । अधोभागाद्योर्ध्वभागनिर्व्वाहिणो रोमान्तो
 पनखमर्भजङ्घास्थिभञ्जिताश्च । भगन्दरमपि चान्तर्मुखं सेवनीकुट
 कास्थिभञ्जितं ॥

भवति चाच ॥ कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनां ।

ब्रह्मा, कृष्ण सिद्धान्ति येषां चापि ब्रह्मे ब्रह्माः ॥

अवपाटिकानिरुद्धप्रकम्पसन्निवृद्धगुदजठरपन्थिततक्रिमयः
प्रतिश्यायजाः कोष्ठजाश्च त्वग्दोषिणां प्रमेहिनां वा ये परिच
तेषु दृश्यन्ते शर्करासिकतामेहवातकुण्डलिकाष्ठीलादन्तशर्करोप
कुशकण्डशालूकनिष्क्रोषणदूषिताश्च दन्तवेष्टा विषर्पास्त्रिचतोरः
क्षतव्रणपन्थिप्रभृतयश्च चाप्याः ॥

साध्या यापयत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ।

अग्निं प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावतां ॥

यापनीयं विजानीयात् क्रिया धारयते तु यं ।

क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्य एव विनश्यति ॥

प्राप्ता क्रिया धारयति याप्यव्याधितमातुरं ।

प्रपत्तिर्यदिवागारं विष्कम्भः साधुयोजितः ॥

अतज्ज्वलमसाध्यान् वक्ष्यामः ॥ मांसपिण्डवदुद्धताः प्रमेहिना
ऽन्तःपूयवेदनावनोऽन्नापानवदुद्धताः । केचित्कठिना गोशृङ्गव
दुन्नतमृदुमांसप्ररोहाः । अपरे दुष्टरुधिरांसाविण्मनुपिच्छिला
साविणो वा मध्योन्नताः । केचिदवसन्नशृङ्गिरपथ्यन्ताः । सण्ठ
सवत्सायुजालवन्तो दुर्दशा वसामेदोमध्यमस्तुल्यसाविण्य दोष
समुत्थाः पीतासितमूत्रपुरीषवातवाहिनश्च कोष्ठस्थाः क्षीणमांसाना
श्च सर्वतोगतयद्याणुमुखा मांसवदुद्वन्तः सशब्दवातवाहिनश्च
शिरःकण्ठस्थाः । क्षीणमांसानाश्च पूयरक्तनिर्भासिणोऽरोचका
विपाककाश्यावोपद्रवशुक्लाः । भिन्ने वा शिरःकपाले यस्य मक्षुक्कु
दर्भनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः काश्याशोवा यथेति ॥

भवन्ति चात्र । वषां मेदोऽप्य मज्जानं मस्तुलुङ्गञ्च यः खवेत् ।

आगन्तुस्तु व्रणः सिद्धेन्नसिद्धोद्दोषसम्भवः ॥

अमर्षोपहिते देशे शिरासन्ध्यस्थिवर्जिते ।

विकारो योऽनुपर्य्येति तदसाध्यस्य सत्तपं ॥

क्रमेणोपचयं प्राप्य धातूननुगतः शनैः ।

न शक्यउष्मूलयितुं दृष्ट्वा दृष्ट इवामय ॥

स स्थिरत्वान्महत्वाच्च धातुनक्रमणेन च ।

निहन्त्यौषधवीर्याणि भन्तान् दुष्टपक्षे यथा ॥

अतो यो विपरीतः स्थात्सुखसाध्यः स उच्यते ।

अवद्धमूलः चुपको यद्दुत्पाटने सुख ॥

चिभिर्दापैरनाक्रान्तः श्यावौष्ठः पिङ्गको शमः ।

अवेदनो निरास्त्रावो व्रणः शुद्ध इष्टोच्यते ॥

कपोतवर्षप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिता ।

स्थिराक्षिपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ॥

रूढवर्तमानमगन्धिमशूनमरुजं व्रणं ।

त्वक्सर्वथं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत् ॥

दोषप्रकोपाङ्गायामादभिघातादजोर्णतः ।

वर्षात्कोधाद्गुणदापि व्रणो रूढोऽपि दीर्यते ॥

॥ चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो व्याधिसमुद्देशीयसध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

द्विविधा व्याधयः शस्त्रसाध्याः स्नेहादिक्रियासाध्याश्च । तत्र शस्त्र-
 साधेषु स्नेहादिक्रिया न प्रतिषिध्यते । स्नेहादिक्रियासाधेषु शस्त्र-
 कर्म न क्रियते । अस्मिन्पुनः शस्त्रे सर्वतन्त्रसामान्यात्सर्वेषां व्या-
 धीनां यथा स्थूलमवरोधः क्रियते । प्रागभिहितं तदुःखसंयोगो
 व्याधिरिति तच्च दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधि-
 दैविकमिति । तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपतति । ते पुनः सप्तविधा
 व्याधयः । तद्यथा दिव्यबलप्रवृत्ताः जन्मबलप्रवृत्ताः दोषबलप्रवृत्ताः
 संघातबलप्रवृत्ताः कालबलप्रवृत्ताः दैवबलप्रवृत्ताः स्वभावबलप्र-
 वृत्ता इति । तत्रादिबलप्रवृत्ता ये शुक्रवोषितशेषान्वयाः कुष्ठार्गः
 प्रभृतयः । तेऽपि द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च ॥ जन्मबलप्रवृत्ता ये
 मातुरपचारात्पुत्रजात्यन्वधिरमूकमिष्मिण्वामनप्रभृतयो जाय-
 न्ते तेऽपि द्विविधा रसकृता दौर्घडापचारकृताश्च ॥ दोषबलप्रवृत्ता
 यश्चातद्बलमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च तेऽपि द्विविधा आमा-
 शयसमुत्पन्नाः प्रकाशयसमुत्पन्नाश्च पुनश्च द्विविधाः शारीरा मानसाश्च
 ॥ एत आध्यात्मिकाः ॥ संघातबलप्रवृत्ता य आगन्तवो दुर्ब-
 लस्य बलवदिग्रहान्तेऽपि द्विविधाः बलकृता व्यादादिकृताश्च । एत
 आधिभौतिकाः ॥ कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिनिनि-
 त्तान्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नकृता अव्यापन्नकृताश्च ॥ दैवबलप्र-
 वृत्ता ये देवद्रोहादभिषेकाः अथर्वकृता उपसर्गकृताश्च तेऽपि द्वि-
 विधा विद्युदग्निकृताः पित्राचादिकृताश्च पुनश्च द्विविधाः संसर्गजा
 आकस्मिकाश्च ॥ स्वभावबलप्रवृत्ताः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृ-

तयलेऽपि द्विविधाः कालकृताश्चकालकृताश्च तत्र परिरक्षणकृताः
कालकृता अपरिरक्षणकृता अकालकृता एत आधिदैविकाः ।
तत्र सर्वव्याधिवरोधः ॥

सर्वेषाञ्च व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं तस्मिन्नादृष्टफलत्वादागमाच्च यथाहि कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणावस्थितं सत्त्वरजस्तमांसि न व्यतिरिच्यन्ते । एवंनेव कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणावस्थितमव्यतिरिच्य वातपित्तश्लेष्माणो वर्तन्ते ॥ दोषधातुमलसंसर्गादायतनविशेषान्निमित्ततद्दोषां विकल्पा भवन्ति । दोषदूषितेष्वत्यर्थं धातुषु संज्ञा कियते रसजोऽयं शोणितजोऽयं मांसजोऽयं मेदोजोऽयमस्थिजोऽयं मज्जजोऽयं शुक्रजोऽयं व्याधिरिति ॥ तत्रान्नाश्रद्धारोचकाविपाकाङ्गमर्दज्वरश्वासस्रसिगौरवक्षुत्पाण्डुरोगमार्मापरोधकार्श्वैरस्याङ्गसादाकाशबलिपलितदर्शनप्रभृतयो रसदोषजा विकाराः ॥ कुष्ठविषर्पपिडकामशकनीलिकातिलकालकन्यच्छ्वेद्व्यङ्गेन्द्रलुप्रक्षीहविद्रधिगुल्मवातशोणितार्शाऽवुर्दाङ्गमर्दाश्च गदररक्तपित्तप्रभृतयो रक्तदोषजा गुदमुखमेघप्रपासाश्च ॥ अधिमांसार्तुर्दार्शोऽधिजिह्वोपजिह्वोपकुशलगण्डगण्डकालजोमांससंधातोऽप्रकोपगलगण्डगण्डमालाप्रभृतयो मांसदोषजाः ॥ घन्विष्टद्विगलगण्डान्वुदमेदोजोऽप्रकोपमधुमेहातिसौत्त्यातिसेदप्रभृतयो मेदोदोषजाः ॥ अथस्थधिदन्तास्थितोदशूलकुनखप्रभृतयोऽस्थिदोषजाः ॥ तमोदर्शनमूर्च्छाश्चमपर्वगौरवखूलमूलाक्षजहानेवाभिस्यन्दप्रभृतयो मज्जदोषजाः ॥ कैव्याप्रहर्षशुक्राग्नरीशुक्रमेघश्च

क्रदोषादयश्च तद्दोषजाः ॥ तद्दोषाः संज्ञाऽतिप्रवृत्तिर्वा मलाय
तद्दोषाः ॥ इन्द्रियाणामप्रवृत्तिरयथाप्रवृत्तिर्बेन्द्रियायतन
दोषाः । इत्येवं समासउक्तो विस्तरनिमित्तानि चैषां प्रति रोगं
वक्ष्यामः ॥

भवति चात्र ॥ कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावनां ।

यत्र सङ्गः स्वैगुणाद्वाधिसूत्रोपजायते ॥

भूयोऽत्र जिज्ञास्यं किं वातादीनां ज्वरादीनाञ्च नित्यः संक्षेपः
परिच्छेदो वेति यदनित्यः संक्षेपः स्वान्तर्हि नित्यातुराः सर्वत्र
प्राणिनः स्तुः । अथायन्यथा-वातादीनां ज्वरादीनां चान्यत्र वर्त
मानानामन्यत्र, लिङ्गं न भवतीति कृत्वा यदुच्यते वातादयो
ज्वरादीनां मूलान्तीति तत्र । अत्रोच्यते । दोषान्प्रत्याख्याय ज्वरा
दयो न भवन्ति । अथ च न नित्यः समन्वो यथाहिविद्युदाताग्नि
वर्षाण्याकाशं प्रत्याख्याय न भवन्ति । सत्यप्याकाशे कदाचिन्न
भवन्ति । अथ च निमित्ततत्कृतत्वेत्यत्तिरिति तरङ्गबुद्बुदादय
शोदकविशेषा एव । वातादीनां ज्वरादीनाञ्च नाप्येवं संक्षेपो न
परिच्छेदः प्राशस्तिकः । अथ च निमित्ततत्त्वेत्यत्तिरिति ॥
भवति चात्र ॥ विकारपरिमाणञ्च सङ्ख्या चैषां पृथक् पृथक् ।
विस्तरेणोत्तरे तन्मे सर्वावाधाय वक्ष्यते ।

॥ पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातोऽष्टविधशक्तकर्मण्यनन्थायं व्याख्यास्यामः ॥

१ छेद्या भगन्दरा ग्रन्थिः शैथिल्यस्तिलकालकः ।

२ प्रणवर्त्मावुदान्यग्र्यमकीलोऽस्त्रिमंसगं ॥

३ ग्रन्थं जतुमणिभाससंघातो गलगुण्डिका ।

४ स्नायुमांससिराकोथो दन्तीकं श्रतपोनकः ॥

५ अभ्रुष्योपदंशाय मांसकन्द्यधिमांसकः ।

६ मेघा विद्रधयोऽन्यत्र सर्वजाद्वन्ययस्त्रयः ॥

७ आदितो ये विसर्पाय वृद्धयः सविदारिकाः ।

८ अभेदपिडकाग्रोफस्तनरोगावमन्यकाः ॥

९ कुम्भोकानुशयीनाद्यो हृन्दौ पुष्करिकालजौ ।

१० प्रायशः क्षुरोराय पुष्पटौ तालुदन्तजौ ॥

११ तुण्डिकेरी गिलायुख पूर्व्यं ये च प्रपाकिणः ।

१२ वलिस्तथाग्ररीहेतोर्भेदो जा ये च केचन ॥

१३ लेखायतस्रो रोहिण्यः किलासमुपजिह्विका ।

१४ भेदो जा दन्तवैदर्भा ग्रन्थिवर्त्माधिजिह्विका ॥

१५ अभासि मण्डलं मांसकन्दी मांसोन्नतिलया ।

१६ वेध्याः सिरा वज्रविधा मूचटद्विर्द्विकोदरं ॥

१७ रथ्या नादाः सशल्याय व्रणा उन्मार्गिण्य ये ।

१८ आहार्याः शर्करास्तिष्ठो दन्तकर्णकुलाग्ररी ॥

१९ शल्लानि मूढगर्भाय वर्षयः निश्चितं गुदे ।

२० स्नाय्वा विद्रधयः पञ्च भेदयुः सर्वजादन्ते ॥

२१ कुष्ठानि वायुः सरुजः शोफो यस्यैकदेशजः ।

- १ पात्त्रामयाः शीपदानि विषजुष्टञ्च शोणितं ॥
 २ शर्बुदानि विस्पाश्च अन्ययस्यादितस्तथे ।
 ३ त्रयस्त्रयशोपदंशाः क्षानरोगा विदारिका ॥
 ४ शौषिरो गलशालूकं कण्टकाः कृमिदन्तकः ।
 ५ दन्तवेष्टः शोपकुशः शीतादेः दन्तपुष्पुः ॥
 ६ पित्तामृक्कफजायौष्ठ्याः क्षुद्ररोगाश्च भूयशः ।
 ७ शीत्या मेदःसमुत्पाश्च भिन्नाः सुलिखिता गदाः ॥
 ८ सद्योप्रणाश्च ये चैव चक्षुःसन्धिव्याधयः ।
 ९ न चाराग्निविषैर्जुष्टा नवा मास्तवाहिनः ॥
 १० शान्तर्वाहितप्रक्षाय तेषु सम्यग्विशोधनं ॥
 ११ पांशुरोमनखादीनि चलमस्ति भवेच्च यत् ।
 १२ अक्षतानि यतोऽमूनि पाचयेयुर्भक्ष्यं व्रणं ॥
 १३ इजश्च विविधाः कुर्युस्तस्मादेतान्निशोधयेत् ।
 १४ ततो व्रणं समुद्रम्य स्थापयित्वा यथास्थितं ॥
 १५ शीयेत् सूक्ष्मं सूत्रेण वस्त्रेनाश्रान्तसस्र वा ।
 १६ वणजचौमसूत्राभ्यां स्नाय्वा बलेन वा पुनः ।
 १७ मूर्ध्ना गुडूचोतनैर्वा शीयेदेष्वितकं ग्रनैः ॥
 १८ शीयेद्गोफणिकां वापि शीयेदा तुल्यसेवनी ।
 १९ एजुरान्धिमग्नौ वापि यथायोगमयापि वा ॥
 २० देहेऽल्पभांसे सम्यगे च सूक्ष्मे वृत्ताद्गुलदंष्ट्रं ।
 २१ शायता व्यङ्गुला व्यसा मांशने वापि पूजिता ॥

धनुर्वक्त्रा दिता नमःफलकोमोदरोपरि ।
 इत्येतादिविधाः सुचोस्तीक्ष्णयाः सुषमादिताः ।
 कारयेन्मानतोपुष्पवृन्तायपरिमण्डिताः ॥
 नातिदूरे निरुष्टे वा सुचो कर्मणि पातयेत् ।
 दूरानुजो प्रणोष्ठस्य रुचिरुष्टेऽवलुब्धनं ॥
 अथ चैवमपिचुक्कचं सुस्यूतं प्रतिवारयेत् ।
 प्रयङ्ग्वञ्चनयस्याङ्करोध्रचूर्णैः समन्ततः ॥
 सप्तकीफलचूर्णैर्ध्वा चैवध्यामेन वा पुनः ।
 ततो प्रणं यथायोगं वज्राचारिकमादिशेत् ॥
 " एतदष्टविधं कर्म समाधेन प्रकीर्तितं ।
 चिकित्सेनेषु कार्त्तुर्न विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥
 " हीनातिरिक्तं तिर्यक् गावच्छेदनमात्मनः । "
 एताद्यतसोऽष्टविधे कर्मणि व्यापदः स्मृताः ॥
 अज्ञानलोभादितवाक्ययोगभयप्रमोहैरपरैश्च भावैः ।
 यदा प्रयुञ्जीत भिषक्कुशं तदा समेषान् कुरुते विकारान् ॥
 तं चारमस्ताग्निभिरौषधैश्च भूयोऽभियुञ्जानमयुक्तियुक्तं ।
 जिजीविषुर्दूरत एव वैद्यं विवर्जयेद्यविषाग्निमुच्यं ॥
 तदेव युक्तन्वतिमर्मसन्धीन् हिंस्यान्विराखायुमयास्थिचैव ।
 मूर्खप्रयुक्तं पुरुषं चक्षेन प्राणैर्भियुञ्ज्यादथवा कथञ्चित् ॥
 भ्रमः प्रलापः यतनं प्रमोहो विचेष्टनं संलपनोऽप्यथा च ।
 खशाङ्गता मूर्च्छनमूर्द्धवातस्रोत्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ॥

मांसोदकाभं रुधिरञ्च गच्छेत्सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव ।
 दशार्द्धसंख्येष्वपि हि चतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तं ॥
 सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं सर्वेदं चतस्रश्च वायुः ।
 करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान् द्विन्नासु मित्रास्त्रय वा
 सिरासु ॥

कौट्यं चरोरावयवाङ्गसादः क्रियास्त्रयस्त्रिस्तमुला रुजश्च ।
 चिराद्गुणो रोहति यस्य चापि तं स्यादुविद्धं मनुजं व्यवसेत् ॥
 शोफातिष्ठद्विस्तमुला रुजश्च बलचयः पर्वसु भेदशोफौ ।
 चतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात्सन्धिकर्मोपरतश्च लिङ्गं ॥
 घोरा रुजो, यस्त्रनिष्ठादिनेषु सर्वास्त्रवस्थासु न शान्तिरस्ति ।
 दृष्ट्वाङ्गसादौ श्वथुश्च रुक् तमस्यविद्धं मनुजं व्यवसेत् ॥
 यथास्त्रमेतानि विभावयेदुलिङ्गानि मर्मस्त्रभिताडितेषु ।
 सर्पश्च जानाति विपाण्डुर्वेषो यो मांसमर्मश्चभिताडितः स्यात् ॥
 आत्मानमेवाथ जघन्यकारी शस्त्रेण यो हन्ति हि कर्म कुर्वन् ।
 तमात्मवानात्महनं कुर्वेद्यं विवर्जयेदायुरभीष्टमानः ॥
 तिर्यक्प्रणिहिते शस्त्रे दोषाः पूर्वमुदाहृताः ।
 तस्मात्परिहरन् दोषान् कुर्याच्छस्त्रनिपातनं ॥
 मातरं पितरं पुत्रान् बान्धवानपि चातुरः ।
 अथैतानभिप्रहेत् वेद्ये विश्वासमेति च ॥
 विस्तृजत्यात्मानात्मानं न चैनं परिश्रद्धते ।
 तस्मात्पुत्रवेदेवनं पालयेदातुरं भिषक् ॥

कर्मणा कस्यदेकेन दाभ्या कश्चित्तिमित्तया ।
 विकारः साध्यते कश्चित्तुभिर्रपि कर्मभिः ॥
 धर्मार्थो कीर्त्तिमत्यर्थं सतां यद्वहमुत्तमं ।
 प्राप्नुयात्सुखं वासञ्च हितमारभ्य कर्मणा ॥

॥ षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः प्रनष्टशल्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

शल शल आशुगमने घातुस्तस्य शल्यमिति रूपं । तद्विविधं
 शरीरमागन्तुकञ्च ॥ सर्वशरीरावाधकरं शल्यं तदिहोपदिश्यत
 इत्यतः शल्यशास्त्रं तत्र शरीरं रोमनखादि घातवाऽन्वमला
 दोषाश्च दुष्टाः । आगन्त्वपि शरीरशल्यव्यतिरेकेण यावन्तो भावा
 दुःखमुत्पादयन्ति । अधिकारो हि लोहवेषु वृक्षवृणश्च द्वास्त्रिभ
 येषु । तत्रापि विशेषतो लोहमयेष्वेव विश्वनाथोपपन्नलोहस्य
 लोहानामपि दुर्बलत्वादणुमुखत्वाद्दूरप्रयोजनकरत्वाच्च शरस्य
 धिक्कृतः स द्विविधः कर्षी चत्वारण्य प्रायेण विविधवृक्षपत्र
 पुष्पफलतुल्याकृतयो व्याख्याता व्यालमृगपक्षिवक्त्रसदृशाश्च ॥
 सर्वशल्यानान्तु महतामणूनां वा पञ्चविधो गतिविशेष
 ऊर्द्धमधोऽर्वाचोर्नक्षिर्यग्न्यजुरिति । तानि यदा वेगवत्यान् प्रति
 घातादा त्वगादिषु व्रणवस्तुष्ववतिष्ठन्ते धमनीस्रोतोऽस्ति तदि
 वरपेशीप्रभृतिषु वा शरीरप्रदेशेषु तत्र शल्यलक्षणमुच्यमानमुपधा
 रय । तच्च द्विविधं सामान्यं वैशेषिकञ्च । श्यावं पिष्टकावकं शोफे

दनावन्तः मुहुर्मुहुःशोणितास्त्राविणं बुदुदवदुचतं मृदुमांसञ्च
 मणंजानीयात्स्रग्भ्योऽयमिति सामान्यलक्षणमेतदुक्तं ॥ वैशेषिकेन
 त्वगते विवर्णः शोफो भवत्यायतः कठिनश्च । मांसगते शोफाभि
 वृद्धिः शल्यमार्गानुपसंरोहः पोडनासहिष्णुता चोषपाकौ च ।
 पेश्यन्तरस्थितदेव चोषग्रोफवर्जः । सिरागते सिराभ्रानं सिराशूलं
 सिराग्रोफश्च । स्वायुगते स्वायुजालोऽस्तेपणं संरम्भयोपा रुक्च ।
 स्रोतोगते स्रोतसां स्वकर्मगुणहानिः । धमनोस्थे सक्नेनं रक्तमोरयन्न
 निलः स्रग्भ्यो निर्गच्छत्यङ्गमर्दः पिपासा चक्ष्माश्च । अस्थिगते
 विविधवेदनाप्रादुर्भावः शोफश्च । अस्थिविवरगतेऽस्थिपूर्णता
 स्थितोदः संहर्षो बलवांश्च । सन्धिगतेऽस्थिवचेष्टापरमयः । कोष्ठ
 गते आटोपानाद्यौ मूत्रपुरीषाहारदर्शनञ्च प्रणमुखात् । मर्नगते
 मर्नविद्रवचेष्टते । सूक्ष्मगतिषु श्लेष्मेतान्येव लक्षणांस्तथा
 भवन्ति ॥ महान्ति रुक्षानि वा शूलदेहानामनुलोमसन्निवि
 दानि रोहन्ति विव्रेषतः कण्ठस्रोतःसिरालक्ष्णैश्चिविवरेषु
 दोषप्रकोपयामाभिघातेभ्यः प्रवर्तितानि पुनर्न्याधन्ते ॥

तत्र त्वक्प्रनष्टे श्लिग्धस्त्रिधायां मृन्माषयवगोधूमगोमयमृदि
 तायां त्वचि यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र शूलं जानीयात् ॥
 स्थानघृतमृचन्दनकल्केनां प्रदिग्धायां श्लेष्मोष्णशूलं विसरति
 घृतमुपश्लिष्यति वालेपो यत्र तत्र शूलं विजानीयात् ॥ मांस
 प्रनष्टे स्नेहस्नेहादिभिः क्रियाविधेयैरविरुद्धैरातुरमुपपादयेत् ।
 कर्मिस्तस्य मिथिलोभूतननववर्द्धं पुन्यनाथं यत्र संरम्भो वेदना

वा भवति तत्र च शल्यं विजानीयात् ॥ कोष्ठास्थिमन्धिपेशी
विवरेष्ववस्थितमेवं परीचेत् ॥ शिराधमनीक्षात म्वायुप्रनेष्टे खण्ड
चक्रमयुक्ते याने व्याधितमारोण्याशु विपमे ऽध्वनि यायाद्यत्र सं
रम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यं जानीयात् ॥ अस्थिप्रनेष्टे छेदस्त्रेदो
पपद्मान्यस्थीनि बन्धनपीडनाभ्यां भृशमुपचरेद्यत्र संरम्भो वेदना
वा भवति तत्र शल्यं जानीयात् ॥ सन्धिप्रनेष्टे छेदस्त्रेदोपपन्नान्
सन्धीन्प्रसारणाकुञ्चनबन्धनपीडनैर्भृशमुपचरेद्यत्र संरम्भो वेदना
वा भवति तत्र शल्यमिति जानीयात् ॥ मर्धप्रनेष्टे तन्मन्यभा
वान्मर्मणामुक्तं परीक्षणं भवति ॥ सामान्यलक्षणमपि च हस्तिस्क
न्धाश्वपृष्ठपर्वतद्रुमारोहणधनुर्यायामद्रुतयाननियुद्धाध्वगमनस
ह्वनप्रतरणश्रवणव्यायामैर्जृम्भोद्गारकासच्युद्योवनहसनप्राणाय
मैर्व्यातमूचपुरीषशुक्रोत्सर्गैर्वा यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र
शल्यं जानीयात् ॥

भवन्ति चात्र ॥ यत्किंस्तोदादयो देभे सुप्तना गुह्यतापि च ।

घट्टगते वज्रशो यत्र स्रूयते तुद्यते पि च ॥

आतुरस्यापि यं देशमभीक्ष्णं परिरुचति ।

संवाह्यमानो वज्रशस्तत्र शल्यं विनिर्दिशेत् ॥

अल्पबाधमशूनञ्च निरुज्ज निरुपद्रवं ।

प्ररुद्धं मृदुपर्यन्त निराघट्टमनुव्रतं ॥

एषणा सर्वतो दृष्ट्वा यथामार्गं चिकित्सकः ।

प्रक्षाराकुञ्चनाचूनं नि शल्यमिति निर्दिशेत् ॥

अस्थात्मकं भज्यते तु ब्रह्ममन्तश्च शीर्यते ।
 प्रायोनिर्भुज्यते शार्द्धमायसश्चेति निययः ॥
 वार्द्ध्यवैषवतार्थानि निर्द्ध्यन्ते तु नो यदि ।
 यच्चान्तं रक्तं मांसश्च चिप्रमेतानि देहिनां ॥
 कामकं राजतं ताद्यं रैतिकं चपु षोषकं ।
 चिरस्थानादिलोयन्ते पित्ततेजःप्रतापनात् ॥
 स्वभावशीता मृदवो ये चान्येऽपोदृशा मताः ।
 द्रवोभृताः शरीरेऽस्मिन्नैकत्वं यान्ति धातुभिः ॥
 विषाणदन्तकेशास्त्रिवेणुदरूपलानि तु ।
 ब्रह्म्यानि न विशीर्यन्ते शरीरे मृन्मयानि च ॥
 दिविधं पञ्चगतिकं त्वगादिप्रणवस्तपु ।
 यो वेत्यधिष्ठितं ब्रह्मं स राशः कर्तुमर्हति ॥

॥ सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः ब्रह्मापनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

ग्रन्थं दिविधमवबद्धमनवबद्धश्च । तच्च समासेनावबद्धग्रन्थो
 दूरणार्थं पञ्चदशहेतुन ब्रह्म्यामः । तद्यथा । स्वभावः पाचनं भेदनं
 दारणं पीडनं प्रमार्जनं निर्धोषनं वमनं विरेचनं प्रक्षालनं प्रति
 मर्षः प्रवाहणमाचूषणमयस्कान्तो हर्षश्चेति ॥ तत्राभुचवयूद्धार
 कायमूचपुरीषानितैः स्वभाववत्प्रवृत्तैर्नयनादिभ्यः पतति ॥ साव

गाढं शल्यमभिदह्यमानं पाचयित्वा प्रकोपात्तस्य पूयशोणितवे
गाद्गौरवाद्वा पतति ॥ पक्वमभिद्यमानं भेदयेद्द्वारयेद्वा भिन्नमनि
रस्यमानं पोडनीयैः पीडयेत्पाणिभिर्बन्धा ॥ अणून् च शल्यानि परिषे
चनाभ्यापनैर्बालवस्तपाणिभिः प्रमार्जयेत् ॥ आहारशेषश्लेष्महीना
णुशल्यानि श्वसनोत्कासनप्रधमनैर्निर्द्धुमेत् ॥ अन्नशल्यानि वमना
क्षुल्लिप्रतिमर्षप्रभृतिभिर्विरेचनैः पक्वाशयगतानि ॥ व्रणदोषाश्रय
शतानि प्रचालनैः ॥ वातमूत्रपुरोदगर्भसङ्गेषु प्रवाहणमुक्तं ॥ मास
तोदकंसविषहृधिरदुष्टस्तन्येष्वाचूषणमोक्षेन विषाणैर्बन्धा ॥ अनुलोम
मनवबद्धमकर्षमनल्पव्रणमुखमयस्कान्तेन ॥ हृद्यवस्थितमनेककार
णोत्पन्नं शोकशल्यं हर्षेणेति ॥ सर्वशल्यानाम्सु महतामणूनां वा दावे
वाहरणहेतुः भवतः प्रतिलोमोऽनुलोमश्च तत्र प्रतिलोममवाचीन
मामयेदनुलोमं पराचीनं । उक्तुष्टितं हित्वा निर्धातयेच्छेद
नीयमुखं । हृदनीयमुखान्यपि कुचिवच्च कचावङ्गणपर्शुकान्तर
पतितानि च हस्तशस्त्रं यथामार्गं हस्तेनैवापहर्तुं प्रयतेत ।

अनुक्तुष्टितशल्यानि हृदनीयमुखानि च ।

अनिर्धात्यानि जानीयाद्भूयश्चेदानुबन्धतः ॥

हस्तेनापहर्तुमशक्यं विमृश्य शस्त्रेण यन्त्रेण वापहरेत् ।

भवतिचात्र ॥ शीतलेन जलेनैव मूर्च्छन्तमदसेचयेत् ।

संरुद्धेदस्य मर्माणि मुञ्जराश्यासयेच्च तं ॥

ततः शल्यमुद्धृत्य निर्लोहितं व्रणं कृत्वा श्लेदार्द्रमग्निघृतप्रम
तिभिः संस्त्रेयं विदह्य प्रदिह्य सर्पिर्बन्धुभ्यां बद्धा चारिकमुपदिशेत् ॥

सिरास्त्रायुविलग्नं शलाकादिभिर्विमोच्यापनयेत् शययुगलवारङ्गं
 समवपीड्य शययुं दुर्बलवारङ्गं कुशादिभिर्वेद्धा। हृदयमभितो वर्त्त
 मानं शल्यं शीतजलादिभिस्तृजेजितस्त्रापहरेद्यथामार्गं। दुहप
 हरमन्यतोऽपवाधमानं पाठयित्वाद्भरेत् ॥ अस्त्रिविवरप्रविष्टमस्त्रिं
 विदष्टं वाऽवगृह्य पादाभ्यां यन्त्रेणापहरेदशक्यमेवं वा बल
 वद्भिः सुपरिगृहीतस्य यन्त्रेण ग्राहयित्वा शल्यवारङ्गं प्रविभुज्य धनु
 गुणैर्बद्धैकतश्चास्य पञ्चाङ्गामुपसंयतस्यांशज्जगत्केवा बहीयाद्
 येन कश्या ताडयेद्यथोन्नमयन् शिरो वेगेन शल्यमुद्धरेत्। दृढं
 वा दृढशलाखामवनम्य तस्यां पूर्ववदङ्गोद्धरेत् ॥ अस्त्रिदेशोत्पुण्डित
 महीलाभमङ्गराणामन्यत्रमस्य प्रक्षारेण विच्छेद्य यथामार्गमेव।
 यन्त्रेण विमृदितकणानि कर्णवन्धनाबाधकरदेशोत्पुण्डितानि
 पुरस्तादेवं जातुषे कण्ठासक्ते कण्ठे नाडीं प्रवेष्ट्याग्निताश्च शलाकां
 तथावगृह्य शीताभिरद्भिः परिषिच्य स्थिरोभूतमुद्धरेत्। अजातुषं
 जतुमधूच्छिष्टलितया शलाकया पूर्वकल्पेनेत्येके। अस्त्रिमलानन्यदा
 तिर्यक्कण्ठासक्तमेवेत्ये केशोण्डुकं दृढैकसूत्रबद्धं द्रवभक्तोपहितं पाय
 येदाकण्ठाच्च पूर्णैः ताड्यं वामयेदमतस्तु शल्यैकदेशसक्तं ज्ञात्वा सूत्रं च
 शलाकाचिपेत्। मृदुना वा दन्तधावनकूर्चकेनापहरेत् प्रपुदेदान्तः
 सतकण्ठाय च मधुमर्पिणी लेढुं प्रयच्छेत्तिफलाचूर्णं वा मधुमर्करा
 निश्रं ॥ उदकपूर्णमवाक्शिरसमवपीडयेद्दुनोयादामयेदा भस्मराशौ
 वा निखनेदामुखात् ॥ यावत्शल्येतु कण्ठासक्ते निःशङ्कमनवबुद्ध
 स्तन्त्रे मुष्टिनाभिहन्यात् खेहं मथं पानोयं वा पाययेत् ॥ बाऊर

ज्वलतापाशश्ले ' तु कण्ठपीडनादायुः प्रकुर्वितः श्लेष्माणं कोपयित्वा श्लेष्मो निरुणद्धि चालास्त्रावं फेनागमनं संज्ञानाशंचापादयति । तमभ्यज्य संस्लेद्य शिरोविरेचनं तस्मै तीक्ष्णं दद्याद्रसश्च वातघ्नं विदध्यादिति ।

भवन्ति चात्र ॥ शल्याकृतिविशेषाय स्थानान्यावेक्ष्य बुद्धिमान् ।

तथा यन्त्रपृथक्कश्च मम्यक् शल्यमथाहरेत् ॥

कर्णवन्ति तु शल्यानि दुःखाहार्याणि यानि च ।

आददीत भिषक् तस्मान्तानि युक्त्या समाहितः ॥

एतैरुपायैः शल्यन्तु नैव निर्धात्यते यदि ।

मत्या निपुण्या वैद्यो यन्त्रयोगेय निर्हरेत् ॥

शोथपाकौ रुजयोयाः कुर्याच्छल्यमनिर्हतं ।

वैकल्यं मरणञ्चापि तस्माद्यत्रादिनिर्हरेत् ॥

॥ अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथतो विपरीताविपरीतवर्णविज्ञानोयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

फलाग्निजस्तृष्टोनां पुष्पधूमामुदा यथा ।

स्थापयन्ति भविष्यन्तं तथा रिष्टानि पक्षतां ॥

तानि भोक्तृस्यान्प्रमादादा तथेवाशुव्यतिक्रमात् ।

यद्यन्ते नोद्धतान्यग्नेर्भुमूर्धान्तमग्निवात् ॥

धुवन्तु मरणं रिष्टे ब्राह्मणैस्तत्क्रियामनेः ।

रसायनतपोजप्यतत्परैर्वा निवार्यते ॥

नचचपीडा वज्रधा यथाकालादिपच्यते ।

तथैवारिष्टपाकञ्च ब्रुवते वज्रधा जनाः ॥

असिद्धिमाप्नुयाल्लोके प्रतिकुर्वन् गतायुषः ।

अतो रिष्टानि यत्नेन लब्धयेत् कुशलो भिषक् ॥

गन्धवर्णुरसादीनां विशेषाणां सनासतः ।

वैद्यतं यत्तदाचष्टे ब्रूणिनः पक्वलक्षणं ॥

कटुस्तीक्ष्णस्य विस्त्रय गन्धस्य पवनादिभिः ॥

लोहगन्धिसु रक्तेन व्यामिश्रः सान्निपातिकः ॥

लाजातसीतैलसमाः किञ्चिद्विस्त्रय गन्धतः ।

ज्ञेयाः प्रकृतिगन्धाः स्युरतेन्यद्रन्ध्रवैद्यतं ॥

मद्यागुर्वाज्यसुमनःपद्मचन्दनचम्पकैः ।

सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षूणां व्रणाः स्मृताः ॥

श्ववाजिमूषिकध्वाङ्गपूतिवज्रूरमत्कुणैः ।

सगन्धाः पङ्कगन्धाश्च भूमिगन्धाश्च गर्हिताः ॥

ध्यामकुङ्कुमककुष्ठसवर्णाः पित्तकोपतः ।

न दह्यन्ते न चूयन्ते भिषक् तान् परिवर्जयेत् ॥

कण्डूमन्तः सिराः श्रेताः स्निग्धाः कफनिमित्ततः ।

दूयन्ते च विदह्यन्ते भिषक् तान् परिवर्जयेत् ॥

कृष्णास्तु ये तनुस्त्रावा वातजा मर्मातापिनः ।

स्त्रक्ष्यामपि न कुर्वन्ति रुजं तान् परिवर्जयेत् ॥

स्नेहन्ति धुर्धुरायन्ते ज्वरन्तीव च ये व्रणाः॥
 त्वग्मांसस्यास्य पवनं सशब्दं विस्मजन्ति ये ॥
 ये च मर्गस्वप्नभूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ।
 दहन्ते चान्तरत्यर्थं वह्निः शीतास्य ये व्रणाः ॥
 दहन्ते वह्निरत्यर्थं भवन्त्यन्तस्य शीतलाः ।
 शक्तिकुन्तध्वजरथा वाजिवारणगोवृषाः ॥
 येषु चाप्यवभासेरन् प्राभादाकृतयस्तथा ।
 घृक्षावकीर्णा इव ये भान्ति वा नच चूर्षिताः ॥
 प्राणमांसचयस्यासकासारोचकपोडिताः ।
 महद्भूयसधिरा व्रणा येषाञ्च मर्गसु ॥
 क्रियाभिः सम्यगारम्भा न सिद्ध्यन्ति च ये व्रणाः ।
 वर्जयेत्तान् भिषक् प्राज्ञः संरचन्नात्मनो यशः ॥

॥ एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो विपरीताविपरीतदूतशकुनस्त्रनिदर्शनोपमध्यायं
 व्याख्यास्यामः ॥

दूतदर्शनसम्भाषा वैशद्येष्टितमेव च ।
 चन्द्रं वेत्ता तिथियैव निमित्तं शकुनोऽनिलः ॥
 देशो वैद्यस्य वाग्देहमनसास्य विचेष्टितं ।
 कथयन्त्यातुरगतं शुभं वा यदिवाऽशुभं ॥
 पापपुण्यमरणानां स्वपक्षाः कर्मविद्धये ।

त एव विपरोताः सुदूताः कर्माविपत्तयो॥
नपुंसकं स्त्रीवद्वो नैककार्यं असूयकाः ।
गर्दभोद्वयप्राप्ताः प्राप्ता वा स्युः परम्पराः ॥
वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्दिताः ।
पाण्डुरङ्गायुधधराः पाण्डुरेतरवाससः ॥
आर्द्रजोर्षापसद्यैकमलिनध्वस्तवाससः ।
न्यूनाधिकाङ्गाउद्विग्ना विवृता रौद्ररूपिणः ॥
रुचनिष्ठुरवादाद्यापमाङ्गल्याभिधायिनः ।
हिन्दनसृणकाष्ठानि स्पृगन्तो नासिकां स्तनं ॥
वस्त्रान्तानामिकाकेशनखरोमदशास्पृशः ।
स्रोतोऽवरोधश्चङ्गुलमूर्द्धोर कुचिपाणयः ॥
कपालोपलभस्यास्थितुषाङ्गारकराशये ।
विलिखन्तो मही किञ्चिन्मुञ्चन्तो चोष्टभेदिनः ॥
तैलकर्दमदिग्धाङ्गा रक्तसगनुलेपनाः ।
फलं पक्कमसारं वा गृहीत्वान्यच्च तदिधे ॥
नखैर्नखानारं वापि करेण चरणं तथा ।
उपानधर्महस्ता वा विवृतव्याधिपीडिताः ॥
वामाचारा रुदन्तस्य श्यामिनो विवृतेक्षणः ।
घाम्यां दिशं प्राञ्जल्यो विधमैकपदे स्थिताः ॥
वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्दिताः ।
दक्षिणाभिमुखं देजे लग्नौ वा ऊताग्रं ।

व्यस्यन्तं पचन्तं वा क्रूरकर्मणि चोद्यतं ॥
 नग्नं भूमौ ग्रयानं वा वेगोत्सर्गेषु वाऽशुचिं ।
 प्रकीर्षकेशमभ्यक्तं स्त्रियं विकृतमेव च ॥
 वैद्यं च उपसर्प्यन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ।
 वैद्यस्य पैत्र्ये देवे वा कार्ये पोत्पातदर्शने ॥
 मध्याह्ने चार्द्धरात्रे वा मन्थयोः छत्तिकासु च ।
 आर्द्राक्षेपामघामूलपुष्पासु भरणीषु च ॥
 चतुर्थ्या वा नवम्यां वा पक्ष्यां मन्त्रिदिनेषु च ।
 वैद्यं च उपसर्प्यन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥
 सिद्धाभितप्ता मध्याह्ने ज्वसनस्य समीपतः ।
 गर्हिताः पित्तरेगेषु दूता वैद्यमुपागताः ॥
 त एव कफरेगेषु यक्ष्मिभिर्द्विकराः स्मृताः ।
 एतेन श्रेयं व्याख्यातं बुद्ध्या धन्विभजेषु तत् ॥
 रक्तपित्तातिधारेषु प्रमेहेषु तथैव च ।
 प्रमक्षी जननेधेषु दूतवैद्यसमागताः ॥
 विद्याधेः विभागं तु श्रेयं बुध्येत पण्डितः ।
 दुष्प्रवृत्त्याः प्रसिद्धैः ग्लानि वा शिष्यदर्शनः ॥
 क्षमां शान्तो नृगेजो वा दूतः कार्यकरः स्मृतः ।
 गोपानेनागतस्तुष्टः पाराभ्यां दुर्भवेष्टितः ॥
 धृतिमान् विधिकान्तः स्वतन्त्रः प्रतिपत्तिमान् ।
 असह्यो मङ्गलान् दूतः कार्यकरः स्मृतः ॥

- स्वस्य प्राप्नुयमासीनं समे देशे शुचौ शुचिं ।
 उपसर्पति यो वैद्यं स च कार्यकरः स्मृतः ॥
 मांसोदकुम्भातपचविप्रवारणगोदृषाः ।
 शुक्लवर्षाश्च पूज्यन्ते प्रस्थाने दर्शनं गताः ॥
 स्त्री पुत्त्रिणी सदस्या गौर्वर्द्धमानमलङ्कृता ।
 कन्या मत्स्याः फलं चामं सस्तिकं मोदका दधि ॥
 हिरण्याक्षतपाचं वा रत्नानि सुमनो नृपः ।
 अप्रधानोऽनलो वाजी हंसस्थापः शिखी तथा ॥
 ब्रह्मदुन्दुभिर्जीमूतशङ्खवेणुरथस्वनाः ।
 सिंहगोदृषणादाय ह्येषितं गजद्वन्द्वितं ॥
 ग्रासं हंससूतं नृपां कौशिकश्चैव वामतः ।
 प्रस्थाने धायिनः श्रेष्ठा वाच्यश्च दयद्वज्रमाः ॥
 पञ्चपुष्पफलोपेतान् सचीराश्विरुजो द्रुमान् ।
 आश्रिता वा नभोवेश्मध्वजतोरणवेदिकाः ॥
 दिक्षु शान्तासु वक्त्रारो मधुरं वृष्ठनोऽनुगाः ।
 वामा वा दक्षिणा वापि शकुनाः कर्मासिद्धये ॥
 शुष्केऽग्निचते पत्रे वल्लीनङ्गे सकण्टके ।
 वृक्षेऽथवायमस्मास्त्रिविद्वृषाद्वारपांशुषु ॥
 चैत्यवल्लीकविषमस्त्रिता दीपखरखराः ।
 पुरतो दिक्षु दीप्तासु वक्त्रारो नार्थसाधकाः ॥
 पुश्नामानः खगा वामः स्त्रीध्वजा दक्षिणा शुभाः ।

प्रतिहारं गृहे वास्य पुनरेतन्न गच्छते ॥
 केशभस्मास्त्रिकाष्टाश्लतुषका-र्शकष्टकाः ।
 खट्वोर्द्धपादा मद्योपो वसा तैजं तिलास्तृणं ॥
 नपुंसकव्यङ्गभग्नग्रमुण्डाभिताम्बराः ।
 प्रस्थाने वा प्रवेशे वा नेष्यन्ते दर्शनं गताः ॥
 भाण्डानां सङ्कुरस्थानां स्थानात्सञ्चरणं तथा ।
 निखातोत्पाटनं भङ्गः पतनं निर्भमस्तथा ॥
 वैद्यासनावसादो वा रोगी वा स्यादधोमुखः ।
 वैद्यं सम्भाषमाणोऽङ्गं कुक्षमाक्षरणानि वा ॥
 प्रसृष्टादा धुनोषादा करौ पृष्ठं शिरस्तथा ।
 हस्तं चाक्षय वैद्यस्य न्यषेच्छिरसि चोरसि ॥
 यो वैद्यमुच्छुखः पृच्छेदुन्माष्टिं स्वाङ्गमातुरः ।
 न स सिद्ध्यति वैद्यो वा गृहे यस्य न पूज्यते ॥
 भवने पूज्यते वापि यस्य वैद्यः स सिद्ध्यति ।
 शुभं शुभेषु दूतादिष्वशुभं अशुभेषु च ॥
 आतुरस्य भुवं तस्माद्दूतादीन् सचयेद्भिषक् ।

स्वप्रानतः प्रवक्ष्यामि मरणाय शुभाय च ॥

सुहृदो यांस्य पश्यन्ति व्याविनो वा स्वयं तथा ।
 स्नेहाभ्यक्तवरीरस्तु करमव्यालगर्दभैः ॥
 वैरादैर्गर्ह्यैर्व्यापि यो याथादृष्टिर्लामुखः ।
 रक्ताम्बरधरा कृष्णा वसन्ती मुक्तमूर्द्धजा ॥

यं वाकर्षति वद्धा स्त्री नृत्यन्ती दक्षिणमुखं ।

अन्यावशायिभिर्व्या वाळ्व्यते दक्षिणमुख ॥

परिस्वजेरन् यं वापि प्रेता, प्रमजितास्तथा ।

मूर्द्धन्याघ्रायते यस्तु यापदैर्बिछताननैः ॥

पिवेन्मधु च तैलञ्च यो वा पङ्केऽवसीदति ।

पङ्कमदिग्धगात्रो वा प्रनृत्ये प्रहसेत्तथा ॥

निरम्बग्य यो, रक्तां धारयोच्छरसि खजं ।

यस्य वंशो नलो वापि तालो वोरसि जायते ॥

यं वा मत्स्यो यमेद्यो वा जन्नी प्रविशेन्नरः ।

पर्वताघातयेद्यो वा शम्भे वा तमसा हृते ॥

द्विष्यते स्नेतसा योगो वा मौण्ड्यमवाप्नुयात् ।

पराजीयेत बध्येत काकाद्यैर्नभिभूयते ॥

पतनं तारकादीनां प्रणाशं दीपचक्षुषो ।

यः पश्येद्देवतानां वा प्रकम्पमवनेस्तथा ॥

यस्य हृदिर्विरेको वा दध्ना प्रपतन्ति वा ।

शाल्मर्षी किंशुकं धूपं वस्त्रोक्तं पारिभद्रकं ॥

पुष्पाक्षं कोविदारं वा चितं वाच्येऽधिरोहति ।

कार्पासतैलपिष्टाकलोऽक्षानि तृणानि ॥

तमेताश्रीत वा पकमत्रयय पिवेत्सुरा ।

स्वस्थः स तमेत व्याधिं व्याधितो मृत्युमृच्छति ॥

यस्यास्य प्रकृतिस्वप्नो विष्णुतो विदितय यः ।

‘चिन्ताकृतो दिवा दृष्टो भवन्त्यफलदास्तु ते ॥
अरितानां शुनां सख्यं कपिसख्यन्तु शोषिणाम् ॥

१० उन्मादे राक्षसैः प्रेतैरपस्मारे प्रवर्त्तनम् ॥
मेधातिसारिणा तोयपानं स्नेहस्य कुष्ठिनाम् ।
गुल्मेषु स्थावरौत्पत्तिं कोष्ठे मूर्द्ध्नि शिरोरुजि ॥
अकुलोभक्ष्यं कुर्यामध्वा आसपिपासयोः ।
हारिद्रं भोजनं वापि यस्य स्थात्पाण्डुरोगिणम् ॥
रक्तपित्ती पिवेद्यस्य शोणितं च विनश्यति ।
स्वप्नानेवं विधान् दृष्ट्वा प्रातस्तथा च यत्नवान् ॥
दद्यान्मांसं सिलाक्षैः च विप्रेभ्यः काश्चन तथा ।
११ अपेक्षापि शुभान् मन्त्रान् गायत्रीं त्रिपदां तथा ॥
दृष्ट्वा च प्रथमे यामे सुषाङ्गत्वा पुनः शुभम् ।
अपेक्षान्यतमं देवं ब्रह्मचारी समाहितः ।
न चाचक्षीत कस्यैचिद्दृष्ट्वा स्वप्नप्रशोभनम् ॥
देवतायतने चैव वषेद्रात्रिचयं तथा ।
विप्राश्च पूजयेन्नित्यं दुः स्वप्रात्प्रविमुच्यते ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रमत्तं स्वप्नदर्शनम् ।

देवान् द्विजान् गावृषभान् जीवत सुहृदो नृपान् ॥
समिद्धमग्निं विप्रोश्च निर्भलानि जलानि च ।
पश्येत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥
मांसं मांस्यान् स्वजन्मेता वासांसि च फलानि च ।

लभन्ते धनलाभाय व्याधिरपगमाय च ॥

महाप्रासादसफलवृक्षवारणपर्वतान् ।

आरोहेद्द्रव्यलाभाय व्याधिरपगमाय च ॥

नदीनदसमुद्रांश्च क्षुभितान् कलुषोदकान् ।

नरेत्कल्याणलाभाय व्याधिरपगमाय च ॥

उरगो वा जलौकिको वा भ्रमरो वापि यं द्रष्टेत् ।

आरोग्यं निर्दिशेत्तस्य धनलाभश्च बुद्धिमान् ॥

१. एवंरूपान् शुभान् स्वप्नान् यः पश्येद्वाधितो नरः ।

स दीर्घायुरिति श्रेयस्तस्मै कथं समाचरेत् ॥

॥ चिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

प्ररोरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विच्छतिर्भवेत् ।

तत्परिष्टं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे ॥

शृणोति विविधान् शब्दान् यो दिव्यानामभावात् ।

समुद्रपुरमेघानाममग्नौ च नि स्नानान् ॥

तान्स्नानाव्यावश्यात्ति मन्यते चान्यशब्दवत् ।

शाम्यारण्यस्नानाद्यापि विपरीतान् शृणोत्यपि ॥

दिपच्छब्देषु रमते सुषुप्तेषु कुप्यति ।

न शृणोति च योऽरुणात्तं वृन्ति गतायुषं ॥

दृष्टव्यमिव शृणोति शीतमुष्णञ्च शीतवत् ।

यश्चातश्रोतपिण्डको यस्य दाहेन पीड्यते ॥
 उष्णगात्रोऽतिमात्रश्च यः श्रोतेन प्रवेपते ।
 प्रहारान्नाभिजानातियोऽङ्गच्छेदमघापिवा ॥
 योऽग्नेवावकीर्णानि यस्य गात्राणि मन्यते ।
 वर्षान्यभावो राज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि ॥
 स्थातानुलिप्तं यश्चापि भजन्ते नीलमच्छिकाः ।
 सुगन्धिर्वाति योऽकस्मात्तं भुवन्ति गतायुषं ॥
 विपरीतेन गृह्णाति रसान्यस्योपयोजितान् ।
 उपयुक्ताः क्रमाद्यस्य रसा दोषाभिद्वये ॥
 यस्य दोषाग्निशान्यश्च कुर्युर्मित्यापयोजिताः ।
 यो वा रसान्नं संवेत्ति गतासुं तं प्रचक्षते ॥
 सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धितां ।
 यो वा मन्त्रास्त्राणाति गतासुं तं विनिर्दिशेत् ॥
 इन्द्रान्युष्णहिमादीनि काशावस्था दिशस्तथा ।
 विपरीतेन गृह्णाति भावानन्यांश्च यो नरः ॥
 दिवाज्योतीषि यश्चापि ज्वलितानोव पश्यति ।
 रात्रौ सूर्यं ज्वलन्तं वा दिवा वा चन्द्रवर्चसं ॥
 अभेधोपसृजे यस्य शक्रचापतडिदुणान् ।
 तडिलतोऽसिनान् यो वा निर्मले गगने घनान् ॥
 विमानयानप्रासादैर्यश्च सङ्कुलमम्बरं ।
 यश्चानिलं मूर्त्तिमन्तमन्तरीचश्च पश्यति ॥

धूमनोष्णरवाग्नेभिरावृतामिव मेदिनीं ।
 प्रदोषमिव लोकस्य यो वा मृतमिवाम्बसा ॥
 भूमिमष्टापदाकारां नेत्राभिर्यस्य पश्यति ।
 न पश्यति सनत्तत्रां यस्य देवोमरुन्धती ॥
 भ्रुवमाकाशगङ्गावा तं वदन्ति गतायुषं ।
 ज्योत्स्नादर्थेण्यतोयेषु ह्यायां यस्य न पश्यति ॥
 पश्यत्येकाङ्गहीनां वा विहतां वाऽन्यसत्त्वजा ।
 श्चकाककङ्कगृध्राणां प्रेतानां यच्चरत्तथा ॥
 पिशाचोरगनागानां भूतानां विहतामपि ।
 यो वा मयूरकण्ठाभं विधूमं वह्निमोचते ।
 आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात् ॥

॥ एकविंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथातश्चाथाविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 श्यावा लोहितिका नीला पीतिका वापि मानवं ।
 अभिद्रवन्ति यं ह्यायाः स परासुरसंशयं ॥
 क्षीत्रियौ नश्यतो यस्य तेज आजः स्मृतिः प्रभा ।
 अकस्माद्यं भजन्ते वा स परासुरसंशयं ॥
 यस्याधरोष्ठः पतितः चित्रयोर्ध्वं तथोत्तरः ।
 उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितं ॥

१. आरक्ता दग्धना यस्य श्यावा वा स्युः पतन्ति च ।
 २. खञ्जनप्रतिमा वापि तं गतायुषमादिशेत् ॥
 ३. कृष्णो मृत्भावे लिप्ता वा जिह्वा शूना च यस्य वै ।
 ४. कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिरादिजहात्यसून् ॥
 ५. कुटिला स्फुटिता वापि शुष्का वा यस्य नासिका ।
 ६. अवस्कूर्जति मग्ना वा न स जीवति मानवः ॥
 ७. सङ्क्षिप्ते विषमे स्तब्धे रक्ते सस्ते च लोचने ।
 ८. स्यातां वा प्रसृते यस्य स गतायुर्नरो भुवं ॥
 ९. केयाः सोमनिनो यस्य संचिप्ते विनते भ्रुवौ ।
 १०. लुनन्ति चाचिपक्षाणि सोऽचिरांश्चाति मृत्यवे ॥
 ११. नाहरत्यन्नमास्यस्य न धारयति यः शिरः ।
 १२. एकापट्टिर्मूढात्मा सद्यः प्राणान् जहाति सः ॥
 १३. बलवान् दुर्बलो वापि समोहं योऽधिगच्छति ।
 १४. उत्थाप्यमानो बद्धशस्त्रं धीरः परिवर्जयेत् ॥
 १५. उत्तामः सर्वदा श्रेते पादौ विकुस्ते च यः ।
 १६. विप्रसारणशीलो वा न स जीवति मानवः ॥
 १७. शीतपादकरोच्छ्वासश्चिन्त्यासश्च यो भवेत् ।
 १८. काकोच्छ्वासश्च यो मर्त्यस्य धीरः परिवर्जयेत् ॥
 १९. निद्रा न द्विद्यते यस्य यो वा जागर्ति सर्वदा ।
 २०. मुद्येदा वक्तुकामस्तु प्रत्याख्येयः स जानता ॥
 २१. उत्तरोष्ठश्च यो लिङ्गादुद्गारांश्च करोति यः ।

प्रेतैर्वा भाषते सार्द्धं प्रेतरूपं तमादिशेत् ॥
 स्त्रेभ्यः श्वरोमकृपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्त्तते ।
 पुरुषस्याविधानस्य सद्यो जह्यात्स जीवितं ॥
 वाताढीला तु हृदये यस्योर्द्धमनुयायिनो ।
 राजान्निविदेयकरो स परासुरसंशयं ॥
 अनन्योपद्रवकृत, शोफ, पादसमुत्थितः ।
 पुरुषं हन्ति नारोन्तु मुखजो गुह्यजो हृदयं ॥
 अतिमारो ज्वरो हिक्का कृदि, शूनाण्डभेदता ।
 श्वासिनः कासिनो वापि यस्य तं परिवर्जयेत् ॥
 स्त्रेदो दाहस्य बलवान् हिक्का श्वासस्य मानवं ।
 बलवन्तमपि प्राणैर्विद्युश्चान्ति न संशयः ॥
 श्यावा जिह्वा भवेद्यस्य सद्यं चाचि निमज्जति ।
 मुखस्य जायते पूति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥
 वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्त्रिद्यतश्चरणानुभौ ।
 चक्षुष्याकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ॥
 अतिमाचं लघूनि सुर्गात्राणि गुरुकाणि च ।
 यस्याकस्मात्स विज्ञेयो गन्ता वैवस्वतालये ॥
 पङ्कमस्यवसातैलघृतगन्धांश्च ये नराः ।
 मृष्टगन्धांश्च ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयं ॥
 यूका ललाटमायान्ति वसिं नाग्रन्ति वायसाः ।
 चेपां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयं ॥

ज्वरातिमारोगाः स्यु र्यस्थान्योन्यावसादिनः ।

प्रक्षोणवसमांसस्य नासौ शक्यस्यिकित्सितुं ॥

क्षीणस्य यस्य क्षुत्तृण्ये च यैर्मिष्टैर्हितैस्तथा ।

न शान्तोऽन्नपानैश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥

प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणं ।

पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥

विषमेणोपचारेण कर्मभिश्च पुराकृतैः ।

अनित्यत्वाच्च जन्तूनां जिवितं निधनं भजेत् ॥

प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च ।

मरणाभिमुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवं ॥

तानि भेजजीर्य्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया ।

तस्मान्मोघाः किधाः सर्वा भवन्त्येव गतायुवः ॥

॥ द्वाविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः स्वभावविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स्वभावप्रसिद्धानां शरीरैकदेहानामन्यभावित्वं मरणाय । तद्यथा ।
शुक्लानां कृष्णता कृष्णानां शुक्लता रक्तानामन्यवर्णत्वं स्त्रिराणाम
स्त्रिरत्वं मृदूनां स्त्रिरता चलानामचञ्चलमचलानां चलता पृथूनां
सक्षिप्तत्वं सक्षिप्तानां पृथुता दीर्घाणां द्रुक्त्वं द्रुक्त्वानां दीर्घता
ऽपतनधर्मिणां पतनधर्मित्वं पतनधर्मिणामपतनधर्मित्वमक
स्माच्च शैत्यौष्ण्यसैन्धवरौक्ष्यप्रसक्तभावैर्वर्थावसदनञ्चाङ्गानां । स्नेह्यः

स्यानेभ्यः शरीरैकदेशानामवस्येति प्रध्वान्नावलिप्रपतितविमुक्त
निर्गतान्तर्गतगुह्यघुत्वानि । प्रवालवर्षव्यङ्गमादुर्भावोऽप्यकस्मात् ।
धिराणाञ्च दर्शनं सलाटे नासावशेवा पिडकोत्पत्तिः । सलाटे
प्रभातकाले वा खेदः । नेत्ररोगादिना वाश्रुप्रवृत्तिः । गोमय
चूर्णप्रकाशस्य वा रजसो दर्शनमुत्तमाङ्गे निलयनं वा कपोतकद्व
प्रभृतीनां । मूत्रपुरीषद्विद्विरभुञ्जानानां तत्प्रणशो भुञ्जानानां । स्नान
मूलचन्दयोरःसुचं गृह्णात्युत्तय । मध्ये गृह्णत्वमन्तेषु परिच्छादितं वि
पर्ययो वा तथाङ्गोऽत्र श्रययुः । शेषोऽङ्गपक्षयोर्वा नष्टहोनविकृतवि
कृतस्वरता । विवर्णपुष्पमादुर्भावो वा दन्तमुखनखशरीरैर्यु । यस्य वापु
कफपुरीषरेतांसि निमज्जन्ति । यस्य वा दृष्टिमण्डले भिन्नविकृतानि
रूपाप्यालोक्यन्ते । चेदाभ्यक्तमेवात्र इव यो भाति । यस्य दुर्बलो भक्त
देवातिशाराभ्यां पोष्यते । कासमानस्य तृष्णाभिभूतः । क्षीण
हृदिभक्तदेषयुक्तः सफेनपूयरुधिरोदामी हतस्वरः शूलाभिपन्नश्च
मनुष्यः । शून्यकरचरणवदनः क्षीणोऽन्नदेवो सलपिण्डकांसपाणि
पादो ज्वरकासाभिभूतः । यस्य पूर्वोऽङ्गे भुक्तमपराङ्गे हृदयत्यवि
दग्धमतिसार्थ्यते वा ज्वरकासाभिभूतः स आसांश्चिद्यते । वक्षवद्विद्य
पन्यश्च भूमौ पतति सलसमुष्कस्तम्भमेवो भग्नयोवः प्रणष्टमेहनस्य
मनुष्यः । प्राग्निशुष्यमाणश्चदय आर्द्रशरीरो यस्य स्रोष्टं स्रोष्टेनाभिद्य
न्ति काष्ठं तृणानि वा किञ्चित् । अधरोष्ठं दग्धत्युत्तरोष्ठं वा
कर्णौ केशांश्च । देवद्विजगुरुमुहदेवांश्च देष्टि ।
गर्हितस्थानगताः पीडयन्ति जन्मश्च वा

यस्योक्तास्त्रनिभ्यामभिहन्यते होरा वा । गृहदारशयनासनयान
वाहनमणिरत्नोपकरणगर्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावेवेति ।
भवन्तिचात्र । चिकित्स्यमानः सम्यक्च विकारो योऽभिवर्द्धते ।

प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणं तद्गतायुषः ॥
निवर्तते महाव्याधिः सद्यसा यस्य देहिनिः ।
न चाहारफलं यस्य दृश्यते स विनश्यति ॥
एतान्यरिष्टरूपाणि सम्यगुद्धेत यो भिषक् ।
बाधाबाध्यपरीक्षायां स राज्ञः सम्यतो भवेत् ॥

॥ चयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथतोऽवारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यवार्यतां ।
रसायनादिना वत्स तान् प्रदृष्टेकमना मम ॥
वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः ।
अश्वरो मृदगर्भश्च तथैवोदरमष्टमं ॥
अष्टावेति प्रकृत्यैव दुष्टचिकित्सा महागदा ।
प्राणमांसचयदासदृष्ट्याग्नेषवमोज्वरैः ॥
मूर्च्छातिसारद्विक्वाभिः पुनश्चैतेरुपद्रुताः ।
वर्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥
शूनं सुप्तलचं भयं कम्पाद्भाननिपोजितं ।

नरं रुजात्तिमन्तश्च वातव्याधिर्बिनाशयेत् ॥
 यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रसृतमेव वा ।
 पिच्छकापोक्षितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवं ॥
 प्रभिन्नं प्रसृताङ्गश्च रक्तनेत्रं हतस्तरं ।
 पक्ष्मकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनं ॥
 दृष्यारोचकशूलार्तमतिप्रसृतशोणितं ।
 शोफातोसारसंयुक्तमर्बोव्याधिर्बिनाशयेत् ॥
 वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च ।
 भगन्दरात्प्रस्रवन्ति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥
 मण्डूनाभिदृष्यं हृद्मूत्रं रुगन्ति ॥
 अक्षरो क्षपयत्याशु सिकता शर्करान्विता ॥
 गर्भकोषपरासङ्गी मङ्गलो योनिषंदृतिः ।
 हन्यात् स्त्रियं मूढगर्भं यथोक्ताद्याप्युपद्रवाः ॥
 पार्श्वभङ्गाश्वविदेवशोफातिसारयोक्षितं ।
 विरिक्तं पूय्यमाणश्च वर्जयेदुदरार्दितं ॥
 यस्मान्यति विसंशय भेते निपतितोऽपि वा ।
 श्रोतादितीन्तरुणश्च ज्वरेण क्षियते नरः ॥
 यो हृष्टरोमारक्ताक्षो हृदि संघातशूनवान् ।
 नित्यं वक्त्रेणोच्छ्रसात् तं ज्वरो हन्ति मानवं ॥
 सिक्ताश्वसपिपासान्ते मूढं विभ्रान्तलोचनं ।
 सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥

श्याविलाचं प्रताम्यन्तं निद्रायुकमतोव च ।
 चीणशोणितमांसञ्च नरं क्षपयति ज्वरः ॥
 श्यासग्नूलपिपासान्तं चीणं ज्वरनिपोडितं ।
 विशेषेण नरं दृढमतीसारो विनाशयेत् ॥
 शुक्लाक्षमस्रदेष्टारमूर्द्धश्यासनिपोडितं ।
 कृच्छ्रेण वज्र मेहनतं यक्षा हन्तीह मानवं ॥
 श्यासग्नूलपिपासान्निविदेययन्त्रिमूढता ।
 भवन्ति दुर्ध्वललङ्घ गुल्लिनो मृत्युमेव्यतः ॥
 श्याभातं वज्रनिश्चन्दं कर्दिहिकाशज्वरितं ।
 रजाश्याससमाविष्टं विद्रधिर्नाशयेन्नरं ॥
 पाण्डुदन्तनखो यश्च पाण्डुनेत्रश्च मानवः ।
 पाण्डुसङ्घातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥
 लोहितं कर्दयेद्यश्च वज्रशो लोहितेक्ष्णः ।
 रक्तानाञ्च दिग्भां द्रष्टा रक्तपित्ती विनश्यति ॥
 श्वाश्वमुखस्त्रन्मुखो वा चीणमांसवद्यो नरः ।
 जागन्निष्पुनरसन्देहमुन्मादेन विनश्यति ॥
 वज्रशोऽप्यक्षरन्तन्तु प्रचीणं चलितभुवं ।
 नेत्राभ्याञ्च विकुर्वाणमप्यसारो विनाशयेत् ॥

नरं रुजार्तिमन्तश्च वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥
 यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रसृतमेव वा ।
 पिडकापीडितं गाढं प्रमेहे हन्ति मानवं ॥
 प्रभिन्नं प्रसृताद्भक्ष रक्तनेत्रं हतस्वरं ।
 पक्ष्मकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनं ॥
 दृष्णारोचकशूलार्तमतिप्रसृतशोणितं ।
 शोफातीसारसंयुक्तमर्शव्याधिर्विनाशयेत् ॥
 वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च ।
 भगन्दरात्मस्रवन्ति यस्या तं परिवर्जयेत् ॥
 मण्डूनाभिदृषणं सङ्गमूत्रं रुगन्वितं ।
 अमरी चपथत्याशु सिकता शर्करान्विता ॥
 गर्भकोषपरासङ्गी मक्कसो योनिशंष्टतिः ।
 हन्यात् स्त्रियं मूढगर्भं यथोक्ताद्याप्युपद्रवाः ॥
 पार्श्वभङ्गान्नविदेषशोफातिसारपीडितं ।
 विरिक्तं पूर्यमाणञ्च वर्जयेदुदरार्दितं ॥
 यस्याम्यति विसंशस्य शैते निपतितोऽपि वा ।
 शीतार्दितोन्मत्तश्च ज्वरेण धियते नरः ॥
 यो बहरोमा रक्ताक्षो यदि संघातशूलवान् ।
 नित्यं वज्रेण चोच्छ्रयात् तं ज्वरो हन्ति मानवं ॥
 हिक्कायासपिपासान् मूढं विग्रान्तलोचनं ।
 सन्ततोच्छासिनं क्षीणं नरं चपथति ज्वरः ॥

आवित्ताचं प्रताम्यन्तं निद्रायुक्तमतोव च ।
 क्षीणशोणितमांसञ्च नरं क्षययति ज्वरः ॥
 श्वासशूलपिपासात्तं क्षीणं ज्वरनिपोडितं ।
 विशेषेण नरं हृद्भ्रमतोषारो विनाशयेत् ॥
 शुक्लाक्षमम्रदेष्टारमूर्द्धश्वानिपोडितं ।
 कृच्छ्रेण बद्ध मेहनं यत्ना हन्तीह मानवं ॥
 श्वासशूलपिपासाश्च विक्षेपयन्धिभूढता ।
 भवन्ति दुर्बलतश्च गुल्मिनो मृत्युमेव्यतः ॥
 श्वाभातं बद्धनिश्चन्दं कर्दिद्विक्लाहडम्बितं ।
 रुजाश्वाससमाविष्टं विद्रधिर्नाशयेन्नरं ॥
 पाण्डुदन्तनखो यस्य पाण्डुनेत्रश्च मानवः ।
 पाण्डुसङ्घातदर्शी च पाण्डुरोगो विनश्यति ॥
 लोहितं कर्दयेद्यश्च बध्नशो लोहितेक्षणः ।
 रक्तानाञ्च दिशं द्रष्टा रक्तपित्ती विनश्यति ॥
 श्वाश्वमुखस्त्रन्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः ।
 जागन्निष्पुण्ड्रसन्देहमुनादेन विनश्यति ॥
 बद्धशोऽपस्मरन्तन्तु प्रक्षीणं चलितभ्रुवं ।
 नेत्राभ्याश्च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥

॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथातो युक्तमेनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

युक्तमेनस्य नृपतेः परानभिजिगीषतः ।

भिषजा रक्षणे कार्यं यथा तदुपदेक्षते ॥

विजिगीषुः सद्दामात्पौर्याचायुक्तः प्रयत्नतः ।

रक्षितव्यो विशेषेण विषादेव नराधिपः ॥

पन्थानमुदकं छायां भक्तं यवसमिन्धनं ।

दूषयन्धरयो घमाज्जानीयाच्चेधयेत्तथा ।

तस्य लिङ्गं चिकित्सा च कल्पस्थानं प्रवक्ष्यते ॥

एकोत्तरं मृत्युशतमर्थवाणः प्रचक्षते ।

तत्रैकः कालसंश्रयुः श्रेयास्स्वागन्तवः स्मृतः ॥

दोषागन्तुजमृत्युभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।

रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नादैद्यपुरोहितौ ॥

मद्या वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्वेदमभोषत ।

पुरोहितमते तस्मादर्क्षेत भिषगात्मवान् ॥

सङ्करः सर्ववर्षाणां प्रणाशो धर्मकर्षणः ।

प्रजानामपि चोच्छिन्तिनृपव्यसनहेतुतः ॥

पुरुषाणां नृपाणाञ्च केवलं तुल्यमूर्त्तिता ।

आज्ञा त्यागः क्षमा धैर्यं विक्रमश्चायमानुषः ॥

तस्माद्देवमिवाभोक्ष्यं वाक्पनःकर्मभिः शुभैः ।

चिन्तयेच्चपतिं नित्यं श्रेयांसीच्छन् विचक्षणः ॥

स्कन्धावारि च महति राजगेहादनन्तरं ।
 भवेन्निरहितो वैद्यः सर्वोपकरणान्वितः ॥
 तत्र स्थमेन ध्वजवदशः स्यात्तिसमुच्छ्रितं ।
 उपसर्पन्त्यभोक्षेन विषशस्त्रामयादिताः ॥
 सतन्त्रकुशलोऽन्येषु शास्त्रार्थेष्ववहितः ।
 वैद्यो ध्वज इवाभाति नृपतदिधूयुजितः ॥
 वैद्यो व्याधुपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
 रते पादाशिक्षितायाः कर्ममाधनहेतवः ॥
 गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थी गुणवान् भिषक् ।
 याधिमत्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
 वैद्यो नास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
 ज्ञातृहेतृज्ञाणो यथाध्वर्युं विनाध्वरे ॥
 वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदानुरान् सदा ।
 त्वं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाभसि ॥
 त्नाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्त्ता स्वयद्भूतो ।
 धुस्तः शुचिः शूरः सर्वोपस्करभेषजः ॥
 त्पुत्रमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ।
 त्पार्थपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
 शत्रुमान् सत्त्ववान् साधो द्रव्यवानात्मवानपि ।
 त्स्त्रिको वैद्यवाक्यस्य व्याधितः पाद उच्यते ॥
 त्सुदेशसम्भूतं प्रश्लोऽहनि चोद्धृतं ।

युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धर्वणरसान्वितं ॥

दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि पिपर्थ्यये ।

समोद्वेगं दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥

स्निग्धोऽजुगुप्सुर्वलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।

वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः श्रुतः ॥

॥ पञ्चविंशदध्यायः ॥

अथात आतुरोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

आतुरमुपक्रममाणेन भिषजायुरेवादौ परीक्ष्यते । सत्यप्यायुषि
व्याधृत्यग्निवयोदेहवचसवशात्प्रकृतिभिषजदेशान् परीचेत् ॥ तत्र
महापाणिपादपार्श्वपृष्ठक्षनाग्रदशनवदनस्कन्धकलाटं दीर्घाङ्गुलि
पर्व्व्याच्छासमेवणवाङ्गं विस्तीर्णभ्रूक्षनान्तरोरस्कं व्रजजङ्गामेप्रयीवं
गम्भीरसलस्तरनाभिमनुषैर्बद्धस्तनमुपचितमहरोरमग्रकर्णं यथा
अस्तिष्कं स्नातानुलिप्तं मूर्द्धनानुपूर्व्या विप्रुष्यमाणग्रोरं पश्चाच्च
विप्रुष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयाददीर्घायुः खल्वयमिति । तमेका
न्तेनोपक्रमेत् । एभिर्वचनैर्विपरीतैरत्यायुर्भिर्नैर्बध्यमायुरिति ॥
भवन्ति चात्र ॥ गूढसन्धिसिरास्त्रायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ।

उत्तरोत्तरसुखेन यः स दीर्घायुश्च्यते ॥

गर्भात्मस्य रोगो यः शनैः समुपचोपते ।

शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः ॥

मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्धं निमीध मे ।

अधस्तादक्षयार्थस्य लेखाः सुर्ध्वकृत्मायताः ॥

दे वा तिलोऽधिका वापि पादौ कर्णे च मांसौ ।

नासायमूर्द्धञ्च भवेदूर्द्धलेखाश्च पृष्ठतः ॥

यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति संप्रतिः ।

अधन्यस्योयुषोऽज्ञानमत ऊर्द्ध निबोध मे ॥

ब्रह्मानि यस्य पर्वणि सुमद्वेषापि मेहनं ।

तथोरस्यवलीढानि न च स्यात्पृष्ठमायतं ॥

ऊर्द्धञ्च श्रवणौ स्थानात्रासा चोष्ठा शरीरिणः ।

हृषते जल्पते वापि दन्तमांसं प्रवृश्यते ।

प्रेक्षते यस्य विभ्रान्तं स जीवेत्यञ्च विभ्रान्तं ॥

अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः ।

तत्राङ्गान्यन्तराधिसंस्थिताङ्गशिरांसि तद्वयवाः प्रत्यङ्गानीति ।

तत्र सौरङ्गलैः पादाङ्गद्वयप्रदेभिर्न्यौ द्वाङ्गलायते । प्रदेभिर्न्यास्तु मध्यमा

ऽनामिका कनिष्ठिका यथोत्तरं पञ्चमभागहीना । चतुरङ्गलायते

पञ्चाङ्गुलविक्षुते प्रपदपादतले पञ्चचतुरङ्गलायतविक्षुता प्राप्तिः ।

चतुर्दशाङ्गुलायतः पादः । चतुर्दशाङ्गुलपरिणाशानि पादगुल्फजङ्घा

जानुमध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरिष्टाद्वा विंशदङ्गुल

मेवं पञ्चाशत् । जङ्घायामसमावूरू । द्वाङ्गुलानि वृषणचिबुकदशन

नासापुटभागकर्णमूलनयनान्तराणि । चतुरङ्गुलानि मेहनवदना

न्तरनासाकण्ठललाटग्रीवोक्त्रायदृशान्तराणि । द्वादशाङ्गुलानि

भगविस्तारमेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिवन्धप्र

कोष्ठसौख्यानि । इन्द्रवस्त्रिपरिणाहंमपोठकूर्परान्तरायामः पोड
 शाङ्गुल । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । द्वाविंशदङ्गुलपरिमाणौ भुजौ
 द्वाविंशत्परिणाहावूरुः । मणिवन्धकूर्परान्तरं षोडशाङ्गुलं । तलं
 षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारं । अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनीश्रवणापाङ्गान्तर
 मध्यमाङ्गुलौ पञ्चाङ्गुले । अङ्गुष्ठपञ्चाङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके । सार्द्धं
 अङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुलौ । चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखपीवं ।
 त्रिभागाङ्गुलिविस्तारा नासापुटमध्यादा । नयनत्रिभागपरिणाहा
 तारका । नवमस्तारकांशो दृष्टिः । केशानमस्तकान्तरमेकादशा
 ङ्गुलं । मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः कर्णावदन्तरं चतुर्दशाङ्गुलं ।
 पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णं स्त्रीश्रोणिः । अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः ।
 तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी । सर्वप्रमङ्गुलवर्तं पुरुषायाम इति ॥
 भवन्तिचाच ॥ पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे ।

समत्वागतवीर्या तौ जानीयान् कुमलो भिषक् ॥

देहः स्त्रैरङ्गुलैरेव यथावदनुकीर्तितः ।

युक्तप्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाऽङ्गना ॥

दीर्घमायुरवाप्नोति विपश्च मरुद्वृक्षति ।

मध्यमे मध्यमैरायुर्विपश्च दीनेस्तथाऽवरं ॥

अथसारान् वक्ष्यामः ॥ धृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्यशौचोपेतं कल्याणं
 भिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यान् । खिग्धं संहतयेतास्त्रिदम्भनखं वज्रत
 कामप्रजं शुक्लेषु । अकृत्रमुत्तमवत् खिग्धगम्भीरस्वरं धैभाग्योप
 पन्नं महानेत्रश्च मञ्जा । महाशिरःस्फुटदृढकण्ठस्थितघमस्त्रि

भिः स्निग्धमूत्रस्वेदस्वरं दृढश्चरोरमायाससहिष्णुं मेदसा । अचिह्नं
द्रुगाच्चं गुंढास्त्रिभन्धिं मांसेपचितञ्च मांसेन । स्निग्धतासनखनयन
तालुजिह्वाष्ठपाणिपादतलं रक्तेन । सुप्रसन्नमृदुलयोगमाणं लक्ष्मरं
विद्यादित्येषां पूर्वं पूर्वं प्रधानमायुः सौभाग्ययोरपि ।

भवति चात्र ॥ सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणद्वयं सारतः ।
परोक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्मसु ॥

व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्वे एवैते त्रिविधाः साध्या, याय्याः
प्रत्याख्येयाश्च तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परोक्षेन किमसावौपसर्गिकः
प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति । तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघ
न्यकालजातो व्याधिरुपपद्यति स तन्मूलरवोपद्रवसंज्ञः । प्राक्केवलो
यः प्रागेवोत्पन्नो व्याधिरपूर्वरूपोऽनुपद्रवश्च । अन्यलक्षणेन यो
भविष्यद्वाधिल्लापकः स पूर्वरूपसंज्ञः । तत्र सेपद्रवमन्योन्याविरो
धेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रवं वा । प्राक्केवलं यथास्वं प्रतिकुर्वीत ।
अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत ॥

भवति चात्र ॥ नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मान्मासादिचक्षणः ।

अनुक्रमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥

प्रागभिहिता चतवः । शीते शीतप्रतीकारउष्णे चोष्णनिवारणं ।

कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यपयेत् ॥

अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया ।

क्रियाक्षीनाऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति ॥

यात्युदीर्घं प्रमथति नान्यं व्याधिं करोति च ।

सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥

प्राग्भिहितोऽग्निरन्नस्य पाचकः । स चतुर्विधो भवति दोषान्
भिषन्न एको विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति विषमो वातेन
तीक्ष्णः पित्तेन मन्दः, स्नेहणा चतुर्थः, समः सर्वसाम्यादिति ॥ तत्र
यो यथा कालमन्नमुपयुक्तं सम्यक्पचति स समः समैर्दोषैः । यः
कदाचित्सम्यक्पचति कदाचिदाभ्यान्शूलोदावर्त्तान्तिसारजठर
गौरवान्त्वक्कूजनप्रवाहणानि कृत्वा स विषमः । यः प्रभूतमणुपयुक्त
मन्नमाशु पचति स तीक्ष्णः स एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निरित्या
भाष्यते, स मुज्जर्मुज्जः प्रभूतमणुपयुक्तमाशुतरं पचति पाकान्ते च
गलताल्लोष्ठशेषदाहसन्तापान् जनयति । यः सूक्ष्ममणुपयुक्तमुद
रग्निरोगैरवकाशस्यासप्रसेकच्छर्दिगात्रसदनानि कृत्वा महता का
लेन पचति स मन्दः ॥

विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।

करोत्यग्निरुथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥

तत्र समे परिरचयं कुर्वीत विषमे स्निग्धाम्बलवयैः, क्रियाविशेषैः
प्रतिकुर्वीत तीक्ष्णे मधुरस्निग्धघ्नोतैर्विरेकेषु । एवमेवात्यग्नौ विशे
षेण माद्विषैश्च चौरदधिर्षार्पिर्भर्नन्दे कटुतिक्तकपायैर्वमनैश्च ॥

जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः ।

सौत्स्यद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥

प्राणायानसमानैस्तु मूर्ध्वतः पवनैस्त्रिभिः ।

भाष्यते पाच्यते चापि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः ॥

वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं दृढमिति । तत्रानघोऽश्वत्था बालास्ते
 ऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीरान्नादा अन्नादादिति तेषु सप्तत्वर
 पराः क्षीरपा द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतोऽन्नादा इति ॥
 षोडशसप्तत्यारभ्यते मध्यं वयस्तस्य विकल्पा दृष्टिर्ह्यावनं संपूर्णता
 हानिरिति । तत्राविंशतेर्दृष्टिराविंशतो यौवनमाचत्वारिंशतः
 सर्वधातिन्द्रियबलवोर्यसम्पूर्णता । अत ऊर्द्धमोषत् परिचाणिर्या
 वत्सप्रतिरिति ॥ सप्ततेर्ऊर्द्धोयमाणधातिन्द्रियबलवोर्यात्साहसह
 न्यहनि बलोपलितखालित्यजुष्टं कासश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभि
 भूयमानं सर्वक्रियास्त्वसमर्थं जोर्णागारमिवाभिवृष्टमवधीदन्तं
 दृढमाचक्षते ॥ तत्रोत्तरोत्तरास्तु वयोऽवस्थासूत्तरोत्तरा भेषज
 मात्राविशेषा भवन्त्युते च परिहायेस्तवाद्ययेष्वया प्रतिबुर्वीत ।
 भवन्ति चात्र ॥ बाले विवर्द्धते स्नेहा मध्यमे पित्तमेव तु ।

भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्दृढे तदीक्ष्य योजयेत् ॥

अग्निचारविरेकेस्तु बालदृढौ विवर्जयेत् ।

तत्साध्येषु विकारेषु मृदीं कुर्यात्क्रियां ग्रने ॥

देहः सूक्ष्मः कृशो मध्य इति प्रागुपदिष्टः ।

कर्मयेर्दृढयेचापि सदा सूक्ष्मकृशौ नरौ ।

रक्षणञ्चैव मध्यस्य कुर्वीत सततं भिषक् ॥

बलमभिहितगुणं दौर्बन्धनञ्च स्वभावदोषजरादिभिरवेक्षितयं ॥

यस्माद्वलवतः सर्वक्रियाप्रवृत्तिसुखाद्वलमेव प्रधानमधिकरणार्ना ॥

केचित् कृशाः प्राणवन्तः सूलाद्याल्पबला नराः ।

तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्बलं वैद्यः प्रतर्कयेत् ॥

सत्त्वन्तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्वेकैक्यकरं ।

सत्त्ववान् सद्गते सर्व्व संस्तुभ्यात्मानमात्मना ।

राजसः स्तुभ्यमानोऽन्यैः सद्गते नैव तामसः ॥

प्रकृतिं भेषजं चोपरिष्ठादित्यामः ॥ सात्व्यानि तु देशकालजा
त्युत्तुरोगय्यामोदकदिवास्वप्नरसप्रभृतीनि प्रकृतिविविद्भान्यपि
यान्यबाधकराणि भवन्ति ।

यौ रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः ।

व्यायामजातमन्यदा तस्मात्क्यमिति निर्दिशेत् ॥

देशस्नानूषो जात्रलः साधारण इति ॥ तत्र बद्धदकनिर्दोषत
नदोर्वर्गगहनो मृदुशीतानिलो बज्रमहापर्व्वतवृक्षा मृदुसुकुमा
रोपचितशरीरमनुयप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठानूपः ॥ आकाश
धमः प्रविरलान्पकण्डकिट्टचप्रायोऽन्पवर्धप्रखवणोदपानोदकप्राय
उष्णदारुणवातः प्रविरलान्पशैलः स्थिरकृष्णशरीरमनुयप्रायो वात
पित्तरोगभूयिष्ठश्च जात्रलः ॥ उभयदेशलक्षणः साधारण इति ॥
भवन्ति चात्र ॥ समता साधारणे दस्माच्छीतवर्षाश्मदाहता ।

दोषाणां समता जनोस्तस्मात्साधारणो मतः ॥

न तथा बलवन्तः सुर्जलजा वा स्थलाहताः ।

रुद्रे निषिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः ॥

उपिते वर्त्तमानस्य नास्ति देशद्वयं भयं ।

आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ॥

देशप्रकृतिसाध्यर्तुविपरीतो ऽचिरोत्थितः ।

सम्पत्तौ भिषगादीनां वलसत्वायुषां तथा ॥

केवलः समदेहाग्नेः सुखसाध्यतमो गदः ।

अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् छच्छ्रो व्यामिश्रलक्षणः ॥

क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।

पूर्वेषां ज्ञानवेगायां न क्रियासङ्करो दितः ॥

गुणालाभेऽपि स यदि यदि चैव क्रिया हिता ।

कर्तव्येव तदा व्याधिः छच्छ्रसाध्यतमो यदि ॥

यएवमेतं विधिमेकरूपं विभर्त्ति कालादिवशेन धीमान् ।

स मृत्युपाशान् जगतोगदौघान् हिनत्ति भैषज्यपरश्वधेन ॥

॥ षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथातो मिश्रकमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

मातुलुङ्गाग्निमन्यौ च देवदासमहौषधं ।

अहिंसा चैव राक्षा च प्रलेपो वातशोफहृत् ॥

दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा ।

शीतलाश्चगणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोफहृत् ॥

आगन्तुजे रक्तजे च एष एव विधिः स्मृतः ।

विधिर्विषघ्नो विषजे पित्तघ्नोऽपि हितस्तथा ॥

अजगन्वाद्यगन्वाच्च काला सरलया सह ।

एकैषिकाजग्दङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मशोफहृत् ॥

१. एते वर्गास्तयो लोभं पथ्या पिण्डीतकानि च ।
 अनन्ताचेति लेपोऽयं सान्निपातिकग्रोफश्चत् ॥
 स्निग्धासुखवणो वार्ते कोष्णः शीतः, पयोयुतः ।
 पित्तो, चोष्णः कफे चारमूत्राण्यस्तमशान्तये ॥
 शण्मूलकशियूष्णं फलानि तिलवर्षपाः ।
 शक्तवः क्लिप्तमतधी द्रव्याण्युष्णानि पाचनं ॥
 चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः ।
 कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारुणं ।
 चारद्रव्याणि वा यानि चारो वा दारुणं परं ॥
 द्रव्याणां पिच्छिन्नानान्तु तद्भूतानि मपीडनं ।
 यवगोधूममाषाणां घूर्णानि च समासतः ॥
 शङ्खिन्यङ्गोष्ठमुमनःकरवीरमुर्वचलाः ।
 शोधनानि कषायाणि वर्गद्वारग्वधादिकः ॥
 अजगन्धजश्टङ्गी च गवाक्षी लाङ्गुलाङ्गया ।
 पूतीकयिबकः पाठा विडङ्गैश्चाहरेण्वः ॥
 कटुचिकं यवसारो लवणानि ममःशिला ।
 काशीसं विवृता दन्ती हरितालं सुराद्रजा ॥
 संशोधनोनां वर्त्तिनां द्रव्याष्टेतानि निर्दिशेत् ।
 एतेरेवौषधैः कुर्यात्कल्हानपि च शोधनान् ॥
 काशीसकटुरोहिष्ठोर्जातीकन्दहरिद्रयोः ।
 पुष्पादिष्टेषु चाङ्गेषु कुर्यात्तैवभूतानि वै ॥

- १० । अर्कोत्तमां सुदीक्षोरं पिष्ट्वा चरोत्तमानपि ।
 ११ । जातोमूलं हरिद्रे द्वे काशीषं कटुरोहिणीं ॥
 १२ । पूर्वोद्दिष्टानि चान्यानि कुर्यात्संशोधनं धृतं ॥
 १३ । मयूरको राजवृक्षो निम्नः कोषांतकी तिलाः ।
 वृक्षतो कण्टकारी च हरितालं मनःशिला ।
 १४ । शोधनानि च योज्यानि तैले द्रव्याणि शोधने ॥
 १५ । काशीषे सैन्धवे किण्वे वचायां रजनीद्वये ।
 शोधनाग्नेषु चान्येषु पूर्णं सुर्व्वीत शोधनं ॥
 १६ । साक्षसारादिभारेषु पटोलचिकलासु च ।
 १७ । रसक्रिया विधांतया शोधनी शोधनेषु च ॥
 १८ । श्रौवेष्टके सर्जरसे सरसे देवदारुणि ।
 सारेष्वपि च कुर्व्वीत मतिमान् व्रणधूपनं ॥
 १९ । कवायाणामनुष्णानां वृक्षाणां त्वचु साधितं ।
 २० । शृतशीतं कषायं वा रोपणार्थेषु शस्यते ॥
 २१ । सोमामृतायगन्धासु काकोल्यादौ गणे तथा
 २२ । क्षीरिप्ररोहेष्वपि च वर्त्तयो रोपणाः सुताः ॥
 २३ । समङ्गा सोमसरला सोमवल्का सचन्दना ।
 २४ । कोकोल्यादिषु कल्कः स्यात् प्रशंसो व्रणरोपणे ॥
 २५ । शृथकपर्णात्मगुप्ता च हरिद्रे मालतो सिता ।
 २६ । काकोल्यादिषु योज्यः स्यात् प्रशंसो रोपणे धृतं ॥
 २७ । कालानुसार्यागुदणी हरिद्रे देवदारुचे ।

प्रियङ्गुवक्ष रोध्रश्च तैले योज्यानि रोपणे ॥ १० ॥

कङ्कका त्रिफला रोध्रं काशीसं श्रवणाङ्गया ।

धवाश्वकर्णयोस्त्वक् रोपणं चूर्णमिष्यते ॥

प्रियङ्गुका सर्जरसः पुष्पं काशीसमेव च ।

त्वक्चुर्ध्वं धवजं चैव रोपणार्थं प्रयस्यते ॥

, त्वत्तु न्ययोधवर्गस्य विफलायास्तथैव च ।

रश्मिः रोषणार्थं विदधोत यथाकमं ॥

अपामार्गोऽयमगन्धा च तालपत्री सुवर्षता ।

उत्सादने प्रशस्यन्ते काफोन्त्यादिय यो गणः ॥

काशीं धैर्यं किं कुरुविन्दो मनःप्रिया ।

कुङ्कुटाण्डकपात्तानि मुमनोमुकुल्यानि च ॥

फलं प्रेरीपकारश्च धातुपूर्वाणि यानि च ।

मण्यन्तमग्रमोक्षेषु मन्त्रस्तान्दवसादनं ॥

समस्त कर्मसु वा यथानुभवाद्यपि वा ।

प्रयुञ्जान् भवक् माधा यथाददेषु कथमु ॥.

॥ सप्तविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो भूमिप्रविभागविज्ञानीयमर्थं व्याख्याश्रमः ॥

सभ्यसंस्कारविषयकलोकप्रज्ञानादुत्तमदेवतापूजनधिकृताभि

रमुपइतामनूपतामभङ्गुगामवृगादेकं विमथां मगादमसिमृदां

स्थिरां समां कृष्णां गौरां, लोहितां वा भूमिमैषधार्थं परीचेततस्यां
जातमपि । कृमिविषमस्त्रातपपवनदहनतोयसम्पाधमार्गैरनुपहत
मेकरसं पुष्टं पृथ्वरगाढमूलमुदीच्यां, शैवधमाददीतेत्यौषधभूमि
परीचाविशेषः सामान्यः ॥

विशेषतस्तु । तत्राश्वतो स्थिरा, गुर्वीश्यामा कृष्णा वा स्थूल
दृक्षश्चप्राया स्तगुणभूयिष्ठा ॥ स्निग्धा शीतला स्रोतदका स्निग्ध
शस्यदणकोमलदृक्षप्राया, शूक्लान्वगुणभूयिष्ठा ॥ नानावर्णा लघ्व
श्वतो प्रविरलाल्पपाण्डुदृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा ॥ रुचा भक्ष
रासभवर्णा तनुदृक्षकोटराल्परसदृक्षप्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा ॥
मृदी समा श्वत्वंत्यव्यक्तसजला सर्वतोऽक्षरदृक्षा महापर्वतदृक्ष
प्राया श्यामाकाशगुणभूयिष्ठा ॥

तत्र केचिदाजराचार्याः । प्रादुर्द्धाश्वरज्जेमन्तवसन्तपीमेव
यथासंख्यं मूलपत्रत्वक्कीरसारफलान्याददीतेति तत्तु न सम्यक्
कस्मात्सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः । सौम्यान्ध्यापधानि, सौम्येष्वृतव्याद
दीताग्नेयान्ध्याग्नेयेष्वमृष्यापन्नगुणानि, भवन्ति ॥ सौम्यान्ध्यापधानि
सौम्येष्वृतुषु मृदीतानि सौम्यगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यतिमधुर
स्निग्धशीतानि जायन्ते । एतेन श्रेयं व्याख्यातं ॥

तत्र पृथिव्यस्त्वगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि विरेचनद्रव्याण्या
ददीनान्याकाशमास्तगुणभूयिष्ठायां वमनद्रव्याणि । चमय
गुणभूयिष्ठायामुभयतोभागानि । आकाशगुणभूयिष्ठायां संश्र
जनान्येवं वलवत्तराणि भवन्ति । सर्वेष्वेव चाभिनवान्यन्यत्र

मधुघृतगुडपिप्पलीविडङ्गेभ्यः । सर्वाण्येव सत्तोरणि वीर्यवन्ति
तेषामसम्पत्तावनतिक्रान्तसंवत्सराष्ट्याददीतेति ॥

भवन्तिचाच । गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः ।

मूलाहाराद्य ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते ॥

सर्वावयवसाध्येषु पलाशलवणादिषु ।

व्यवस्थितो न कालोऽस्ति तत्र सर्वा विधीयते ॥

गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमिरिष्यते ।

तस्माद्भूमिस्वभावेन वीजिनः षड्रसायुताः ॥

अव्यक्तः किल तोयस्य रसो निययनिश्चितः ।

रस एव सचाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाद्भवेत् ॥

सर्वलक्षणसम्पन्ना भूमिः साधारणा स्मृता ।

द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्रूपानि विशेषतः ॥

विगन्धेनापराश्रुष्टमविपन्नं रसादिभिः ।

नवं द्रव्यं पुराणं वा शास्त्रमेव विनिर्दिशेत् ॥

विडङ्गं पिप्पली चैत्रं सर्पिंश्चाप्यनवं हितं ।

श्रेयमन्यत्तमिनं गृहीयादोषवर्जितं ॥

जङ्गमानां वयःस्थानां रक्तरोमनखादिकं ।

क्षीरमूत्रपुरोपाणि जीर्णाहारेषु संहरेत् ॥

सोतमृद्गाण्डफलकशङ्खुविन्यस्तभेषजं ।

प्रशस्तायां दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते ॥

॥ अष्टात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो द्रव्यसंघट्टणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

समासेन सप्तत्रिंशद्द्रव्यगणा भवन्ति । तद्यथा । विदारिगन्धा
विदारी सद्देवा विश्वदेवा अदंष्ट्रा पृथक्पर्णी शतावरी सारिवा
छण्णसारिवा भीवकर्षभकौ महासहा चुद्रसहा वृहत्यौ पुनर्नवै
रण्डो रंसपादौ वृश्चिकालूपभोचेति ॥

विदारोगन्धादिरयं गणः पित्तानिलापहः ।

शोषगुल्माङ्गमर्दोऽङ्ग्याभकासविनाशनः ॥

आरग्वधमदनगोपघोषट्टाकुटजपाठाकण्डकीपाटलामूर्ध्वैश्वर्य
सप्तपर्णनिम्बकुरुण्डकदासीकुरुण्डकगुडूचीचिचुकशार्ङ्गछाकरञ्जद्वय
पटोक्षकिराततिक्तकानि सुषवीचेति ॥

आरग्वधादिरित्येष गणः श्लेष्मविषापहः ।

मेहकुष्ठज्वरवमोकण्डूघ्नो घ्नणशोधनः ॥

वरुणार्त्तगलशिथुमधुशिथुतर्कारीमेपशृङ्गोपूतीकनकमालमो
रटाग्निमन्यवैरीयकद्वयविम्बोवसुकवसिरत्तिचकशतावरीविश्वाज
शृङ्गीदर्भा वृहतीद्वयञ्चेति ।

वरुणादिर्गणोक्षेप कफभेदोनिवारणः ।

विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माभ्यन्तरविद्रधीन् ॥

वीरतप्तमहचरद्वयदर्भवृत्तादनीगुन्द्रानलकुशकाशाश्वभेदका
ग्निमन्यभोरटावसुकवसिरभल्लककुरुण्डकेन्दोवरकपोतवद्धाः श्वदं
प्राचेति ॥

वीरतर्ब्बादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ।

अग्नारीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः ॥

सालभाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जभेषशृङ्गीति
निम्वचन्दनकुचन्दनशिशपाशिरीपासनधर्वाभुनतालशाकनकमाल
पूतोकाशकर्षागुरुणि कालीयकञ्चेति ॥

सालभारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशनः ।

मेहपापद्वाभयहरः कफमेदोविशेषणः ॥

रोधसावररोधपलाशकुटञ्जटाशोकफञ्जीकट्फलैलवालुकसप्तमी
जिङ्गिनीकदम्बमालाः कदलीचेति ॥

एष रोधादिरित्युक्तो मेदःकफहरो गणः ।

योनिदोषहरस्तम्भो व्रणो विषविनाशनः ॥

अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूकभार्गीराखेन्द्रपुष्पीसुद्वयेता
महायेतादृष्टिकाज्यलवणास्तापमृदुचयेति ।

अर्कादिको गणो द्वेष कफमेदोविषापहः ।

कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्वृणशोधनः ॥

सुरसायेतसुरसाफणिज्जरुकार्जकभूसृणसुगन्धकसुमुखकल
मालकासमईचवकखरपुष्पाविडङ्गकट्फलसुरसीनिर्गुण्डोकुलाहलो
न्दुरकर्णिकाफञ्जोप्राचीवलकाकमाथो विषमुष्टिकयेति ॥

सुरसादिर्गणो ह्येष कफहृत्कृमिसूदनः ।

प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ॥

मुखकपलाशधवेचिक्रमेदनदृचमिश्रपादजट्टाक्षिफला चेति ॥

मुष्ककादिर्गणो ह्येष मेदोघ्नः शुक्रदोषघ्नः ।

मेहार्थः पाण्डुरोगघ्नः शर्कराश्रमनाशनः ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचहस्तिपिप्पलीह
रेणुकैलाजभोदेन्द्रयवपाठाजीरकसर्पपमहानिम्बफलहिङ्गुभार्गोमधु
रसातिविषावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी चेति ॥

पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलाशुचोः ।

निहन्त्याहीपनो गुल्मशूलप्रक्षामपाचनः ॥

एलातगरकुड्मंभीधामकलक्पचनागपुष्पप्रियङ्गुहरिणुकाथा
घ्ननखशुक्तिचण्डासौण्ड्यकश्रीवेष्टकचोचचोरकबालकगुगुलुधर्जरस
तुरष्ककुन्दुस्वागुहस्पृक्षोशोरभद्रदाबकुङ्कुमानि पुष्पागकेशरश्मे
ति ॥

एलादिको वातकफौ निहन्त्याह्वयमेव च ।

वर्षप्रसादनः कण्डूपिडकाकोठनाशनः ॥

वचामुस्तातिविषाभयामद्रदारुणि नागकेशरश्मेति ॥

हरिद्रा दारुहरिद्राकलमीकुदजवोजानि मधुकं चेति ॥

एतौ वचाहरिद्रादी गणौ स्तन्यविशोधनौ ।

श्यामांतीसारशमनौ विशेषाहोपपाचनौ ॥

श्यामामहाश्यामाद्वृद्धन्तोश्लिन्नीतिन्त्यककम्पितकरस्यक
मुकपुत्रश्रेणीगवाक्षीराजटचकरश्चक्षयगुडूचोषतलाच्छगलान्नीसु
धाः सुवर्णक्षीरी चेति ॥

उक्तः श्यामादिरित्येष गणो गुल्मविषापहः ।

आनाहोदरविड्भेदी तथोदावर्त्तनाशन ॥

वृहतीकण्टकारिकाकुटजफलपाठा मधुकचेति ॥

पाचनीयो वृहत्यादिर्गण. पित्तानिलापह ।

कफारोचकह्लासमूत्रकृच्छ्रजापहः ॥

पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्च्यागुडूचीपाठाः कटुरोहिणी चेति ॥

पटोलादिर्गण. पित्तकफारोचकनाशन, ।

ज्वरोपशमनो ग्रण्यन्धुर्दिकण्डूविपापह ॥

काकोलीलीरकाकोलीजीवरूपभकमुद्गपर्णीभापपर्णीनेदामहा
मेदाक्षिन्नरुचाकर्कटमुद्गोतुगाक्षीरोपशकमपौण्डरोर्जिद्विद्विष्ट
क्षीराजीवनयो मधुकचेति)

काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशन, ।

जीवनो वृंहणो वृथः सान्यक्षेप्रकरस्तथा ॥ •

ऊपकसेन्धवशिलाजतुकाक्षीषदयक्षिजूनि तुत्यकचेति

ऊपकादि. कफं हन्ति गणो भेदोविशेषणः ।

अम्बरीशर्करामूत्रकृच्छ्रगुल्मप्रणाशनः ॥

सारिवामधुकचन्दनकुचन्दनपद्मककाम्बरीकलमधूकपुष्पाण्डु
शोरचेति ॥

सारिवादिः पिपासाघ्नो रक्तपित्तहरो गणः ।

। पित्तज्वरप्रशमनो विभेदाह्लादनाशनः ॥

अश्वनरसाश्वननागपुष्पमियङ्गुनीलोत्पलनलदनतिनकेशराजि
मधुकचेति ॥

अञ्जनादिर्गणो क्षेप रक्तपित्तनिवर्हणः ।

विषोपशमनो दाहं निहन्याभ्यन्तरं तथा ॥

परूपकद्राक्षाकट्फलदाडिमराजादनकतकफलशकफलानि
चिफला चेति ।

परूपकादिरित्येष गणोऽनिलविनाशनः ।

भूचदोषहरो हृद्यः पिपासाग्नौ रुचिप्रदः ॥

प्रियङ्गुसमङ्गाधातकोपुष्पागरक्तचन्दनकुचन्दनमोचरसरसाञ्जन
कुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोऽजनावल्यो दीर्घमूला चेति ॥

अम्बठाधातकोक्षुसुमसमङ्गाकद्वज्रमधुकविम्बपेम्बिकारोभ्रसा
वररोभ्रपलाशनन्दीष्टचपश्रकेशराणि चेति ॥

गणौ प्रियङ्गुम्बठादौ यकातीसारनाशनौ ।

सन्भानीधौ क्षितौ पित्ते शयानाद्यापि रौपणौ ॥

न्ययोधाडुम्बराश्वत्थश्लचमधूककपीतनककुभासकोशास्रशोरक
पवजन्दूयपियालमधुकरोहिणीवञ्जुलकदम्बवदरोतिन्दुकीषस्तकी
रोभ्रसावररोभ्रभल्लातकपलाशा नन्दीष्टचश्वेति ।

न्ययोधादिर्गणो ग्रथः संघाही भयसाधकः ।

रक्तपित्तहरो दाहमेदोग्नौ योनिदोषहन् ॥

गुडूचोनिम्बकुसुम्बुचन्दनानि पद्मकश्चेति ॥

एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूचादिस्तु दीपनः ।

क्षलाशरोक्षकवमोपिपासादाहनाशनः ॥

उत्पसरक्तोत्पलकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकाणि मधुकश्चेति ॥

। उत्पलादिरयं दाहपित्तरक्तविनाशनः ।

पिपासाविषहृद्गण्डर्दिमूर्च्छाहरो गणः ॥

मुस्ताहरिद्रादारुहरिद्राहरीतक्यामलकविभोतककुष्ठचैमवती
चचापाठाकटुरोहिणीशार्ङ्गंष्टातिविषाद्राविडोभक्षतकानि चिन्
कथेति ॥

एष मुस्तादिकों नाम्ना गणः श्लेष्मनिपूदनः ।

थोनिदोषहरस्तन्यशोधनः पाचनस्तथा ॥

हरितक्यामलकविभोतकानि त्रिफला ॥

त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशनी ।

चक्षुष्या दीपनी चैव विषमज्वरनाशनी ॥

पिप्पलीमरिचशृङ्गेरणि त्रिकटुकं ।

व्यूषणं कफमेदोघ्नं मेहकुष्ठत्वगामयान् ।

निहन्त्यादीपनं गुल्मपीनसाम्बन्धतामपि ॥

आमलकीहरीतकीपिप्पल्यश्चिकथेति ॥

आमलकादिरित्येष गणः सर्वज्वरापहः ।

चक्षुष्यो दीपनो वृष्यः कफारोचकनाशनः ॥

चपुषोसताम्रजतकण्ठलोहसुवर्णानि लोहमलश्चेति ॥

गणस्त्वष्ट्रादिरित्येष गरक्तिमिहरः परः ।

पिपासाविषहृद्गणपाण्डुमेहहरस्तथा ॥

लाजारेवतकुटेजाऽथमारकटफलहरिद्रादयनिम्बसप्तच्छदमा

स्त्यस्तायमाणा चेति ॥

कषायस्त्रिक्तमधुरः कफपित्ताग्निनाशनः ।

कुष्ठक्रिमिहरश्चैव दुष्टव्रणविशोधनः ॥

पञ्च पञ्च मूलान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ॥ तत्र विकष्टकटुहृतीदय
पृथक्पृथो विदारिगन्धा चेति कनीयः ॥

कषायत्रिक्तमधुरं कनीयः पञ्चमूलकं ।

वातघ्नं पित्तशमनं वृंहणं बलवर्द्धनं ॥

विल्वाम्रिमन्थदुष्टुकपाटलाकाशमर्थश्चेति महत् ।

शक्तिकं कफवातघ्नं पाके चण्डप्रिदीपनम् ।

मधुरानुरसश्चैव पञ्चमूलं महत् सूतम् ॥

अनयोर्द्वयमूलमुच्यते ॥

गणः श्वासहरोक्ष्यैव कफपित्तानिलापहः ।

श्रामस्थ पाचनश्चैव सर्वज्वरविनाशनः ॥

विदारोभारिवारजनीगुडूचोऽजशृङ्गोचेति वक्षीमंशः ॥

करमर्दभिकष्टकैशरीयकशतावरीगृध्रनख्यदति कष्टरुमंशः ।

रक्तपित्तहरो ह्येतौ शोफत्रयविनाशनौ ।

सर्वमेघहरो चैव शृङ्गदोषविनाशनौ ॥

कुम्भकाशनलदर्भकाण्डेचुका इति तृणमंशकः ।

मूत्रदोषविकारश्च रक्तपित्तं तथैव च ।

अन्यः प्रयुक्तः क्षीरेणशोषमेव विनाशयेत् ॥

एषां वातहरावाद्यावन्यः पित्तविनाशनः ।

पञ्चकौ चैवप्रमनावितरौ परिकीर्त्तितौ ॥

विहृतादिकमन्यत्रोपदेक्ष्यामः ।

समासेन गणां ह्येते प्रोक्तास्तेषामनु विस्तरम् ।
 चिकित्सितेषु वक्ष्यामि ज्ञात्वा दोषबलावलम् ॥
 शर्भिलेपान् कषायांश्च तैलं सर्पिर्पि पानकान् ।
 प्रविभज्य यथान्यायं कुर्वीत मतिमान् भिषक् ॥
 धूमवर्षानिलक्लेदैः सर्वैर्नुष्वनभिद्रुते ।
 यावच्चित्वा गृहे न्यसेद्विधिनौपधसंघं ॥
 समीक्ष्य दोषभेदांश्च गणान् भिन्नान् प्रयोजयेत् ।
 पृथङ्निग्रान् समस्तान्वा गणं वा व्यस्तसंघतं ॥

॥ एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः संशोधनसंग्रमनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 मदनकुटजजीमूतकेलाकुधामार्गवकृतवेधनसर्पपविडङ्गपिप्पलीक
 रञ्जप्रपुन्नाडकोविदारकर्बुदारारिष्टाश्वगन्धाविदुलबन्धुभीषकयेता
 सणपुष्पोविम्बीवचामृगेर्न्धाश्चित्राचेत्यूर्जभागहराणि । तत्रकोवि
 दारपूर्वाणां फलानि । कोविदारदीनां मूलानि ॥

विहृताश्यामादन्तीद्रवन्तीसप्तसाशस्त्रि नोविपाणिकागवाचोद्व
 गलान्तोद्युक्सुवर्णचोरीचित्रककिण्ठीकुशकाशतिल्वरुकम्पिलकर
 म्यकषाटलापूगहरीतक्यामलक विभीतकनोनिनीचतुरङ्गचैरण्डपू
 तीकमहादृक्षसप्तच्छदार्कज्यातिश्रुतीचेत्यधोभागहराणि ।

तत्र तिल्वरूपूर्वाणामूलानि । तिल्वकादीनां पाटनान्तानां लवः ।

कमिलकफलरजः । पूगादीनामिरयडान्तानां फलानि । पूतोकारव
धयोः पत्राणि । शेषाणां चोराणीति ॥

कोशतकी सप्तला शङ्खिनी देवदाली कारवेल्लिकाचेत्युभयतो
भागहराणि । एषां स्वरसा इति ॥

पिप्पलीविडङ्गापामार्गत्रिगुसिद्धार्थकशिरोषमरिचकरवीरवि
भोगिरिकर्णिकाकिण्ठिवचाज्योतिमतीकरञ्जाकालकलशुनाति
विषाष्टद्वेस्तालोशतमालसुरसार्जकेदुदीनेषष्टज्ञोमातुलुज्ञोमु
दङ्गोपोलुजातोमालतालमधूकलाचादिद्विलवणमद्योगाष्टद्वसमूचा
णीति शिरोविरेचनानि । तत्र करवीरपूर्वाणां फलानि । करवीरा
दीनामकान्तानां मूलानि । तालोष्टपूर्वाणां कन्दाः । तालीशादी
नामर्जकान्तानां पत्राणि । इक्षुदीनेषष्टज्ञोलचै । मातुलुज्ञोमुदङ्गो
पोलुजातोनां पुष्पाणि । मालतालमधूकानां साराः । विडुलाचे
निर्घासै । लवणानि पार्थिवविशेषाः । मद्यान्यासवसंयोगाः । गोमू
त्रशङ्खद्वेषे मलाविति ॥

संश्रमनान्यतर्जङ्ग वक्ष्यामः ॥ तत्र भद्रदारकुष्ठवरिद्रावण
मेषष्टज्ञोवलातिबलार्त्तगलकचक्रासलकीकुवेराचीवीरतदसहचरा
मिमन्यवत्सादन्येरयडाश्वमेदकालर्कार्कशतावरोपुनर्नवावसुक्तवसिर
काञ्चनकमर्गीकार्पासीवृश्चिकालीपत्तूरवदरयवकोलकुलत्पप्रभृ
तीनि विदारिगन्धादिष्वे द्वे चाद्ये पञ्चमूल्यै समासेन वातघ्नमनो
वर्गः ॥

चन्दनकुचन्दनद्वीवेरोशोरमञ्जिष्ठापयस्याविदारिशतावरो
गुन्द्राशैवालकह्वारकुमुदात्पलकदलीकन्दलीदूर्बामूर्वाप्रभृतीनि

काकोल्यादिर्नयोधादिलृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंश्रमनो
वर्गः ॥

कालेयकागुरुतिलपर्णीकुष्ठहरिद्राश्रीतश्विषतपुष्पासरलारा
स्त्राप्रकोप्यादकीर्णैर्दुदोसुमन काकादनोलाज्वलकीहन्तिकर्णमुञ्जा
तकलामञ्जकप्रमृतीनि वल्लोकण्डकपञ्चमूल्यौ पिप्पल्यादिर्दृढत्यादि
रुष्ककादिर्वचादिः सुरसादिरारम्बधादिरिति समासेन क्षेपसंश्र
मनो वर्गः ॥

तत्र सर्वाण्येवौषधानि व्याध्यग्निपुरुषबलान्यभिसमीक्ष्य विदध्यात् ।
तच्च व्याधिबलादधिकमौषधमुपयुक्तं तमुपशमय्य व्याधिं व्याधि
मन्यमावहति । अग्निबलादधिकमजोर्षं विष्टभवा पच्यते ।
पुरुषबलादधिकं ग्लानिमूर्च्छामदानावहति । संश्रमनमेवं संश्रो
धनमतिपातयति । हीनमेभ्या दत्तमकिञ्चित्करं भवति । तस्मा
त्सममेव विदध्यात् ॥

भवन्ति चात्र ॥ रोगे शोधनसाधे तु यो भवेदोषदुर्बलः ।

तस्मै दद्याद्भिषक् प्राञ्चो दोषप्रच्यावनं मृदु ॥

चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेचेतात्र बले नृणां ।

अथाधिदुर्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥

व्याध्यादिषु तु मध्येषु कायस्याश्रितिरिष्यते ।

विडालपदकं चूर्णं देयः कल्कोऽक्षसंमितः ॥

स्वयं प्रवृत्तदोषस्य मृदुकोष्ठस्य शोधनं ।

भवेदस्यबलस्यापि प्रयुक्तं व्याधिनाशनं ॥

॥ चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 केचिदाचार्या ब्रुवन्ते द्रव्यं प्रधानं कस्माद्वावस्थितत्वादित्थं खलु द्रव्यं व्यव-
 स्थितं न रसादयो यथामे फले ये रसादयस्ते पक्वे न सन्ति ।
 नित्यत्वाच्च नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणा यथा कल्पादिप्रवि-
 भागः स एव सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति । स्वजा-
 त्यवस्थानाच्च यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न गच्छत्येवं श्रेयाणि ।
 पञ्चेन्द्रियगुणानां पञ्चभिरिन्द्रियैर्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः । आश्र-
 यत्वाच्च द्रव्यमाश्रिता रसादयो भवन्ति । आरम्भसामर्थ्याच्च द्रव्या-
 श्रित आरम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य सङ्गुद्य विपचेदित्ये-
 वमादिषु न रसादिस्वारम्भः । शास्त्रप्रामाण्याच्च शास्त्रे हि द्रव्यं
 प्रधानमुपदेशेहि योगानां यथा मातुलुङ्गाग्निमन्थौ चेति न रसा-
 दय उपदिश्यन्ते । क्रमापेक्षितत्वाच्च रसादीनां रसादयो हि द्रव्य-
 क्रममपेक्षन्ते यथा तरुणे तरुणाः सम्पूर्वं सम्पूर्णा इति । एकदेश-
 साध्यत्वाच्च द्रव्याणां भेददेशनापि व्याधयः साध्यन्ते यथा महा-
 वृक्षवीरेणेति तस्माद्द्रव्यं प्रधानं द्रव्यलक्षणन्तु क्रियागुणवत् भव-
 वायिकारणमिति । नेत्याहुरन्ये । रसास्तु प्रधानं कस्मादागमादाग-
 मोहि शास्त्रमुच्यते शास्त्रे हि रसा अधिकृता यथा रसायत्त-
 आहार इति तस्मिंश्च प्राणाः । उपदेशोपदिश्यन्ते हि रसा-
 यथा मधुरासुखवशा वातं ब्रमयन्ति । अनुमानाच्च रसेन धनुनी

यते द्रव्यं यया मधुरमिति । अषिवचनाच्च अषिवचनं वेदो यथा
 किञ्चिदिज्यार्थं मधुरमाहरेदिति । तस्माद्रसाः प्रधानं रसेषु गुण
 संज्ञा । रसलक्षणमन्यत्रोपदेक्ष्यामः । नेत्याहुरन्ये । वीर्यं प्रधान
 मिति कस्मान्तद्वयनौषधकर्मनिष्पत्तेः । द्रव्यौषधकर्मः पृथ्वाधीभागे
 भयभागसंशोधनसंशमनसंघाहकाग्निदीपनप्रपीडनलेखनहृहणरसा
 यनवाजीकरणश्वयथुकरविलयनदहनदारणमादनप्राणविविधप्रश
 मनानि वीर्यप्राधान्याद्भवन्ति । तच्च वीर्यं द्विविधमुष्णं शीतं चाग्नि
 षोमीयत्वाज्जगतः । केचिदष्टविधमाहुरण्यं शीतं क्षिग्धं रुचं
 विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णं चेत्येतानि वीर्याणि स्वबलगुणोत्कर्षा
 द्रसमभिभूयात्मकर्म कुर्वन्ति यया तावन्महत्पद्ममूलं कषायं
 तिक्तानुरसं वातं शमयेदुष्णवीर्यत्वात् तथा कुलत्थः कषायः कटुकः
 पलाण्डुः श्लेष्मभावाच्च । मधुरश्चेत्तुरसो वातं वर्द्धयति शीतवीर्यत्वात्
 कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्यत्वादन्वमामलकं
 'लवणं सैन्धवञ्च । तिक्ता काकमाची पित्तं वर्द्धयत्युष्णवीर्यत्वान्मधुरा
 मत्स्याय । कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्द्धयति क्षिग्धवीर्यत्वात् । अक्षं
 कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रुचवीर्यत्वान्मधुरं चोद्विष । तदेतन्नि
 दर्शनमात्रमुक्तं ॥

भवन्ति चात्र ॥ ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समोरणं ॥

ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

तैस्तैः पाण्डुलघुतायैव न ते तत्कर्मकारिणः ॥

ये, रसाः क्षेमशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

खेदगौरवशैत्यानि वलासं वर्द्धयन्ति ते ॥

तस्मादर्थं प्रधानमिति । नेत्याङ्गरन्ये । विपाकः प्रधानमिति कस्मात् सम्यङ्मिथ्याविपाकत्वादिह सर्वद्रव्याद्यभ्यवहतानि सम्यक् मिथ्या विपाकानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तत्राङ्गरन्ये प्रतिरसं पाक इति । केचिन्निविधमिच्छन्ति मधुरमसं कटुकं चेति तद् न सम्यक् भूतगुणादागमाच्छो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्ध मञ्जतामुपैत्यग्रेर्मन्दत्वात् । यथैवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति क्षेमा हि विदग्धो लवणतामुपैति मधुरो मधुरस्याश्चोऽश्चैवं सर्वेषा मिति केचिदाङ्गदृष्टान्तं शोपदिशन्ति यथा तावत् शोः स्यालोगत मभिपच्यमानं मधुरमेव स्यात्तथा शालियवमुद्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति तददिति । केचिददन्त्यथ लवन्तोऽलवन्ता वज्रमायान्तीत्येवमनवस्थितिरुक्षादसिद्धान्तस्य । आगमे हि द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्च तयोर्मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र प्रथिव्येभ्योवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च प्रथिव्यापय गुरुः येषाणि लघूनि तस्माद्विविध एव पाक इति ॥

भवन्ति चात्र ॥ द्रव्येषु पच्यमानेषु चैवमुपश्रियवीगुणाः ।

निर्वर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥

तजोऽनिलाकाशगुणः पच्यमानेषु येषु तु ।

निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकाः कटुक उच्यते ॥

पृथक्त्वदशिनमेष वादिनां वादसंग्रहः ।

चतुर्धामपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः ॥

तद्रूपमात्मना किञ्चित्किञ्चिदीर्येण सेवितं ।

किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा ॥

पाका नास्ति विना वीर्यादीर्यं नास्ति विना रसात् ।

रसो नास्ति विना द्रव्याद्रूपं श्रेष्ठमतः स्मृतं ॥

जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योऽन्यपेक्षकं स्मृतं ।

अन्योऽन्यपेक्षकं जन्म यथास्याद्देवदेहिनेः ॥

वीर्यसंज्ञा गुणा येषु तेऽपि द्रव्यात्ययाः स्मृताः ।

रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः ॥

द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते तत्र पद्मसाः ।

श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं श्रेया भावास्तदाश्रयाः ॥

अमीमांस्यान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः

आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः ॥

प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धास्तु स्वभावतः ।

नोपधोर्हेतुभिर्विद्वान् परीचेत कथञ्चन ॥

सहस्रेणपि चेद्वनां नाम्नादिविरेचेद्यत् ।

तस्मात्तिष्ठेत्तु मतिमानागमे नतु हेतुषु ॥

॥ एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो द्रव्यविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स्थित्यन्तेजोवाय्वाकाशानां समुदायाद्द्रव्याभिनिर्वृत्तिरुत्कर्षस्तु
मित्यञ्जको भवतीदं पार्थिवमिदमाप्यमिदं तैजसमिदं वायव्यमिदं
माकाशोयमिति । तच्च सूक्ष्मसारसान्द्रमन्दस्निग्धरगुरुकठिनगन्धव
ज्जलमीषत्कपायं प्रायशो मधुरमिति पार्थिवं तत् सैव्यंवलसद्वा
तोपचयकरं विशेषतयाधोगतिस्त्रिभावमिति ॥

शीतस्तिमितस्निग्धमन्दगुरुसरसान्द्रमृदुपिच्छिनरसवज्जलमीष
त्कपायाश्चलवणंमधुररसप्रायनायं तत् त्वेदनप्रबादनैकदनबन्धन
वित्यन्दनकरमिति ॥

उष्णतोष्णसूक्ष्मरुचखरलघुविशदं रूपगुणवज्जलमीषदश्चउ
वणं कटुकरसप्रायं विशेषतयोर्द्धगतिस्त्रिभावमिति तैजसं तद्दहन
पचनदारणतापनप्रकाशनप्रभावरणकरमिति ॥

सूक्ष्मरुचखरशिथिरलघुविशदं सार्ववज्जलमीषत्तिक्तं विशेषतः
कषायमिति वायव्यं तदैशद्यलाघवत्वपनविरूचणविचारणकर
मिति ।

क्षान्तसूक्ष्ममृदुयथायिविविक्तमत्यकरसं मन्दवज्जलमाकाशोयं
तन्मादवशौपिर्यंलाघवकरमिति ॥

अनेन निदर्शनेन नानौपधीभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमस्तीति कृत्वा
तंतं युक्तिविशेषमयं वाभिसमोक्ष्य स्ववीर्यगुणयुक्तानि द्रव्याणि
कर्मकराणि भवन्ति ॥ तानि यदा कुर्वन्ति स कातः यत्कुर्वन्ति

तजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु ।

निर्व्वर्त्तनोऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥

पृथक्त्वदग्निनामेष वादिनां वादसंग्रहः ।

चतुर्षामपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः ॥

तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित्किञ्चिदीर्य्येण सेवितं ।

किञ्चिद्द्रव्यविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा ॥

पाकां नास्ति विना वीर्यादीर्य्यं नास्ति विना रसात् ।

रसो नास्ति विना द्रव्याद्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतं ॥

जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योऽन्यापेक्षकं स्मृतं ।

अन्योऽन्यापेक्षकं जन्म यथास्वाद्देहदेहिनेः ॥

वीर्य्यसंज्ञा गुणा येष्यै तेऽपि द्रव्याययाः स्मृताः ।

रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः ॥

द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न यद्द्रवाः ।

श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं श्रेया भावास्तदाश्रयाः ॥

यमीमांस्यान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः

आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः ॥

प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः ।

नैषधीर्हेतुभिर्बिंदान् परीक्षेत कथञ्चन ॥

सहस्रेणापि हेतूनां नाम्नादिर्विरेचयेत् ।

तस्मात्तिष्ठेत्तु मतिमानागमे न तु हेतुषु ॥

॥ एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो द्रव्यविशेषविज्ञानोपमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

पृथिव्यंत्रजोवाय्वाकाशानां समुदायाद्द्रव्याभिनिर्दिष्टत्वेत्कपेस्त
भियञ्जको भवतीदं पार्थिवमिदमाप्यमिदं तैजसमिदं वायव्यमिदं
माकाशोयमिति । तच्च, सूक्ष्मसारसान्द्रमन्दस्त्रिरस्त्ररगुरुकठिनगन्धव
ज्जलमीषत्कषायं प्रायशो मधुरमिति पार्थिवं तत् सैय्यंवल्लसद्वा
तोपचयकरं विशेषतयाधोगतिस्त्रभावमिति ॥

भूतस्त्रिमितस्त्रिगन्धमन्दगुरुसरसान्द्रमृदुपिच्छिलरसवज्जलमीष
त्कषायाश्चलवर्णमधुररसप्रायमायं तत् स्वेहनप्रज्ञादनैकैदनवन्धन
विक्यन्दनकरमिति ॥

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मरुचस्त्ररलघुविशदं रूपगुणवज्जलमीषदश्चउ
वर्णं कटुकरसप्रायं विशेषतश्चोर्द्धगतिस्त्रभावमिति तैजसं तद्दहन
पचनदारणतापनप्रकाशनप्रभावरणकरमिति ॥

सूक्ष्मरुचस्त्ररिषिरलघुविशदं सर्ववज्जलमीषन्ति तं विशेषतः
कषायमिति वायवीयं तदैश्वर्यापवम्बपनविरुचश्चविचारणकर
मिति ।

अन्तःसूक्ष्ममृदुव्यायिविविक्तमव्यकरसं मन्दवज्जलमाकाशीयं
तन्मादेवशौषिर्यलाघवकरमिति ॥

अनेन निदर्शनेन नानौषधीभूते जगति किञ्चिद्द्रव्यमस्तीति कृत्वा
तं तं युक्तिविशेषमयं वाभिषमोद्व्य स्त्रवीर्यगुणयुक्तानि द्रव्याणि
कर्मकराणि भवन्ति ॥ तानि यदा कुर्वन्ति स काशः यत्कुर्वन्ति

तत्कर्म येन कुर्वन्ति तदीयं यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणं यथा कुर्वन्ति स उपायो यन्निष्पादयति तत्फलमिति ॥

तत्र विरेचनद्रव्याणि श्रथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठानि श्रथिव्यापो गुह्यौ गुरुत्वादधोगच्छन्ति तस्माद्विरेचनमधोगुणभूयिष्ठमनुमानात् । वमनद्रव्याण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठान्यग्निवायू हि लघू लघुत्वाच्च तान्यूर्ध्वमुत्तिष्ठन्ति तस्मादमनमूर्ध्वगुणभूयिष्ठमुक्तं । उभयगुणभूयिष्ठमुभयतोभागं । आकाशगुणभूयिष्ठं संश्रमनं । संघादकर्मनिलगुणभूयिष्ठमनिलस्य शोषणात्प्रकृत्वात् । दोषनमग्निगुणभूयिष्ठं लेखनमनिलानलगुणभूयिष्ठं । हृत्क्षयं श्रथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठं । एवमौषधकर्माख्यनुमानात्साधयेत् ॥

भवन्ति चात्र । भूतेजोवारिजैर्द्रव्यैः श्रमं याति समोरणः ।

भूम्यम्बुवायुजैः पित्तं क्षिप्रमाग्नोति निर्हति ॥

स्वतेजोऽनिलजैः क्षेप्ता श्रममेति शरीरिणा ।

वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमाग्नोति मारुतः ॥

आग्नेयमेव यद्द्रव्यं तेन पित्तमुदीर्यते ।

वसुधाजलजाताभ्यां वत्सासः परिवर्द्धते ।

एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये विनियुतं ।

दिशो वा वृद्धशो वापि ज्ञाला दोषेऽवचारयेत् ॥

तत्र यद्रमे गुणा वीर्यसंज्ञकाः शीतोष्णस्निग्धरुचमृदुतीक्ष्णपिच्छविशदासोषां तोत्स्वोष्णावाग्नेयौ । शीतपिच्छिलावम्बुगुणभूयिष्ठौ । श्रथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठः स्नेहः । तोयाकाशगुणभूयिष्ठं मृदुत्वं ।

वायुगुणभूयिष्ठं रौच्यं । चितिसमीरणगुणभूयिष्ठं वैशद्यं । गुरुलघु
 विपाकावृक्तगुणौ ॥ तत्रोष्णस्निग्धौ वातघ्नौ । शीतमृदुर्पिच्छलाः पि
 त्तघ्नाः । तीक्ष्णरूचविशदाः श्लेष्मघ्नाः ॥ गुरुपाको वातपित्तघ्नः । लघु
 पाकः श्लेष्मघ्नः ॥ तेषां मृदुशीतोष्णाः सर्श्याद्याः । पिच्छिलविशदौ
 चक्षुःसर्शभ्यां । स्निग्धरूचौ चालुवौ । शीतोष्णौ सुखदुःखात्पादनेन
 गुरुपाकः सृष्टविष्मूत्रतया कफोक्तेनेन च । लघुर्विद्वविष्मूत्रतया
 मासतकोपेन च ॥ तत्र तुल्यगुणेषु भूतेषु रसविशेषमुपलक्षयेत्
 । तद्यथा । मधुरो गुरुश्च पार्थिवः । मधुरः स्निग्धश्चाय इति ॥
 भवति चात्र ॥ गुणा य उक्ता द्रव्येषु शरीरेष्वपि ते तथा ।

स्थानवृद्धिचयास्तस्मादेहिनां द्रव्यहेतुकाः ॥

॥ द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अयातो रसविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासह्यमेकोत्तरपरिवृद्धाः
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तस्मादायो रसः परस्परसंसर्गात्परस्परा
 नुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्तुत्कर्षापक
 कर्षात्तु ग्रहणं । स खल्वायो रसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभ
 ज्यते । तद्यथा । मधुरोऽसौ लवणः कटुकस्तिक्तः कषाय इति ।
 ते च भूयः परस्परसंसर्गात्विषष्टिधा भिद्यन्ते ॥ तत्र भूम्यम्बुगुण
 बाहुल्यान्मधुरः । भूम्यग्निगुणबाहुल्यादसृष्टः । तोयाग्निगुणबाहुल्यात्त
 वणः । वाय्वग्निगुणबाहुल्यात्कटुकः । वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात्तिक्तः ।

पृथिव्यनिलगुणवाज्जल्लात्कपाय इति ॥ तत्र, मधुराम्लवर्णा
वातघ्नाः । मधुरतिक्तकपायाः पित्तघ्नाः । कटुतिक्तकपायाः श्लेष्मघ्नाः ।
तत्र वायुरात्मनैवात्मा पित्तमाग्नेयं श्लेष्मा सौम्य, इति ॥ त एव
रसाः स्वयोनिवर्द्धना अन्ययोनिप्रशमनाश्च ॥ केचिदाङ्गरशोपो
मोयत्वाज्जगतो रसा द्विविधाः सौम्या आग्नेयाश्च । तत्र मधुर
तिक्तकपायाः सौम्याः कटुश्चञ्चवणा आग्नेयाः ॥ मधुराम्लव
र्णाः क्षिग्धा गुरवश्च । कटुतिक्तकपाया रूक्षा लघवश्च । सौम्याः
श्रोता आग्नेयाश्चोष्णाः ॥

तत्र शैत्यरौक्ष्यलाघववैशद्यैष्टम्भ्यगुणलक्षणो वायुस्तस्य समान
योनिः कपायो रसः सोऽस्य शैत्यात् शैत्यं वर्द्धयति रौक्ष्याद्रौक्ष्यं
लाघवास्लाघवं वैशद्यादैशद्यं वैष्टम्भ्यादैष्टम्भ्यमिति ।

श्रीष्टतैष्ट्यरौक्ष्यलाघववैशद्यगुणलक्षणं पित्तं तस्य समान
योनिः कटुको रसः सोऽस्य रौक्ष्याद्रौक्ष्यं वर्द्धयति तैष्ट्यात्तैष्ट्यं
रौक्ष्याद्रौक्ष्यं लाघवास्लाघवं वैशद्यादैशद्यमिति ॥

माधुर्यक्षेहगौरवशैत्यपैच्छिन्नगुणलक्षणः श्लेष्मा तस्य समान
योनिर्मधुरो रसः सोऽस्य माधुर्यान्माधुर्यं वर्द्धयति क्षेहात् क्षेहं
गौरवाद्गौरवं शैत्यात् शैत्यं पैच्छिन्नत्पैच्छिन्नमिति तस्य पुन
रन्ययोनिः कटुको रसः स श्लेष्मणः प्रत्यनोक्तत्वात् कटुकत्वात्मा
धुर्यमभिभवति रौक्ष्यात् क्षेहं लाघवाद्गौरवमौष्ण्यात् शैत्यं
वैशद्यत्पैच्छिन्नमिति । तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तं ॥

रसलक्षणमतोऽहं वक्ष्यामः ॥ तत्र सः परितोषमुत्पादयति

प्रहादयति तर्पयति जीवयति मुखावलेपं जनयति श्लेष्माणं
 चाभिवर्द्धयति स मधुरः ॥ यो दन्तहर्षमुत्पादयति मुखास्त्रावं जन
 यति अद्वाञ्छेत्पादयति सोऽश्चः ॥ यो भक्तवृत्तिमुत्पादयति कफ
 प्रसेकं जनयति भार्दवं चापादयति स लवणः ॥ यो जिह्वायं
 बाधते उदगं जनयति शिरो गृहीते नासिकाश्च स्वावयति स
 कटुकः ॥ यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तवृत्तिं
 चापादयति हर्षश्च स तिक्तः ॥ यो वर्णां परिशीलयति जिह्वां
 स्तम्भयति कण्ठं वध्नाति हृदयं कर्षति पीडयति च स कषायः ॥

रसगुणानत ऊर्द्धं वक्ष्यामः ॥ तत्र मधुरो रसो रसरक्तमांसमे
 दोऽस्त्रिमज्जौजःशुक्रसन्धवर्द्धनश्चतुर्थः केश्यो वर्यो बलकृत्सम्भानः
 शोणितरसप्रसादनो बालवृद्धोत्तत्तौणहितः षडपिपीलिकानां
 मिष्टतमसूणामूर्च्छादाहप्रशमनः षडिन्द्रियप्रसादनः कृमिकफ
 करश्चेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमासेथ्यमानः कामद्यासालसक
 वमधुवदनमाधुर्यस्त्रोपघातकमिगलगण्डानां पादयति तथार्बुद
 स्त्रीपदवस्तिगुदोपलेपाभिस्त्रन्दप्रभृतोन् जनयति ॥

अक्षो जरणः पाचनः पवननिग्रहणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही
 र्वाहः शीतः क्लेदनः प्राथमो हृद्यश्चेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपे
 सेथ्यमानो दन्तहर्षनयनसंमोलनरोमसंवेजनकफविलयनघ्नरीरघ्नै
 थिल्यान्वापादयति तथा चतामिहतदग्धदहभग्नशून्यरुग्णप्रच्युता
 वमूर्चितविसर्पितच्छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टादोनि पाचयत्याग्नेयस्व
 भावात् परिदहति कण्ठमुरो हृदयश्चेति ॥

लवणः संशोधनः पाचनो विक्षेपणः क्लेदनः शैथिल्यकटुष्णः
सर्व्वरसप्रत्यनीको मार्गविशोधनः सर्व्वशरीरावयवमार्दवकरयेति
स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमासेव्यमानो गात्रकण्डूकोष्ठशोफवैवर्ण्य
मुत्खोपघातेन्द्रियोपतापान् तथा मुखाचिपाकं रक्तपित्तवातशो
णितान्त्रिकाप्रभृतीनापादयति ॥

कटुको दीपनः पाचनो रोचनः शोधनः सौख्यालस्यकफकृमि
विप्लुष्टकण्डूप्रशमनः सन्निवन्धविच्छेदनोऽवसादनः सान्यग्रक्रमे
दसामुपेक्षन्ताचेति स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपेक्ष्यमानो भ्रम
मदगलतान्त्रोष्ठशोषगात्रसन्तापबलविघातकम्पतोदभेदकृत् करच
रणपार्श्वपृष्ठप्रभृतिषु वातशूलानापादयति ॥

तिक्तच्छेदनो रोचनो दीपनः शोधनः कण्डूकोष्ठतृष्णामूर्च्छाज्व
रप्रशमनः सान्यशोधनो विण्मूत्रक्लेदमेदोवशापूयोपशोषयेति स
एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपेक्ष्यमानो गात्रमन्यास्तम्भाक्षेपकार्दित
शिरःशूलभ्रमतोदभेदच्छेदास्रवैरसान्यापादयति ॥

कषायः संशोदको रोपणः सुभनः शोधनो लेखनः शोषणः
पीडनः क्लेदोपशोषणयेति स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपेक्ष्य
मानो क्षत्पीडास्रशोषोदराभानवाक्पदमन्यास्तम्भगात्रस्फुरणचु
मुचुमायनाकुञ्चनाक्षेपणप्रभृतीन् जनयति ॥

अतः सर्व्वेषामेव द्रव्याण्युपदेक्ष्यामः ॥

तद्यथा ॥ काकोन्त्यादिः चौरघृतवशामज्जशालिपष्टिकयव
गोधूममाषण्डकाटककसेरुकत्रपुष्पैर्वाकककर्काकालावुकासिन्द

कतकगिलोद्यपियालपुष्करबीजकाश्चर्यमधूकद्राक्षाखर्जूरराजादन
तालनालिकेरेक्षुविकारवर्णातवलात्मगुप्ताविदारोपयस्यागोक्षुरक
क्षोरमोरटमधूलिकाकुशाण्डप्रभृतीनि समासेन मधुरो वर्गः ॥

दाडिमामलकमातुलुङ्गाघातककपित्थकरमर्दवदरकोलप्राची
नामलकतिन्तिडीककोशास्रभयपारावतवेचफलसकुचाश्चैतसदन्त
शठदधितकसुराशुकसैवीरकतुषोदकधान्याश्चप्रभृतीनि समा
सेनाम्बो वर्गः ॥

सैन्धवभावर्चलविडपाक्यरोमकसामुद्रकपत्तिमयवत्तारोषप्रसू
तसुवर्चिकाप्रभृतीति समासेन लवणो वर्गः ॥

पिप्पल्यादिः सुरसादिः शिषुमधुशिषुमूलकलशूनसुमुखघ्नोत
शिवकुष्ठदेवदारुहरेणुकावल्लुजफलषण्डागुग्गुलुमुस्तलाङ्गलकोशु
कनाशापोलुप्रभृतीनि सालसारादिश्च प्रायशः कटुको वर्गः ॥

आरम्बधादिर्गूडूद्यादिर्भण्डूकपर्णीवेचकरीरहरिद्रादयेन्द्रयव
वरुणस्त्रादुकण्टकसप्तपर्षट्शतीदयश्चक्षिनीद्रवन्तोचिष्टत्वातेवेधन
कर्कोटककारवेहकवार्त्ताककरीरकरवीरसुमनःशङ्खपुष्पपामार्गचा
यमाणोऽशोकरोहिणीवैजयन्तोसुवर्चलापुनर्नवाट्टशिकालीज्याति
भृतीप्रभृतीनि समासेन तिक्तो वर्गः ॥

न्यग्रोधादिरम्बठादिः प्रियङ्गादो रोप्रादिस्त्रिफलाश्लक्ष्मीज
म्बासवकुलतिन्दुकफलानि कतकशकपाषाणभेदकवनस्पतिफलानि
सालसारादिश्चप्रायशः कुरवककोविदारकजीवन्तोचिनीपालङ्गासु
निषण्णकप्रभृतीनि नोवारकादयो मुद्गादयश्च समासेन कषायो वर्गः ॥

तत्रैषां रसानां संयोगास्त्रिपष्टिर्भवन्ति । तद्यथा । पञ्चदशद्विका
विंशतिस्त्रिका. पञ्चदश चतुष्काः षट् पञ्चका एकशः पञ्चसा एक'
षट्क इति तेषामन्यत्र प्रयोजनानि वक्ष्यामः ॥

भवति चात्र ॥ जग्धाः षडधिगच्छन्ति बलिना वशतां रसाः ।

यथा प्रकुपिता देवा वशं यान्ति बलीयसः ॥

॥ चिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो वमनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

वमनद्रव्याणां फलाद्यानां मदनफलानि श्रेष्ठतमानि भवेन्ति ।
अथ मदनपुष्पाणामातपपरिशुष्काणां चूर्णप्रकुञ्चं प्रत्यक्पुष्पो
सदापुष्पोनिम्बकपायाणामन्यतमेनालोच्य मधुसैन्धवयुक्तां मांसा
पाययित्वा वामेयत् मदनशलाटुचूर्णान्येवं वा वकुलरम्यकोपयुक्तानि
मधुलवणयुक्तान्यभिप्रतप्तानि मदनशलाटुचूर्णसिद्धां वा तिलत
ण्डुलयवागूं । निवृत्तानां वा नातिहरितपाण्डूनां कुशमूढावबहु
मृद्गेमयप्रतिप्तानां यवतुषमुद्गमायशास्त्रादिधान्यरागावष्टरा
चोषितक्षित्रभिन्नानां फलानां फलपिप्पलीरुद्रुत्यातपे शोषयेत्
तासां दधिमधुपल्लविमृदितपरिशुष्काणां सुभाजनस्थानामन्त
र्नखमुष्टिमुष्णे यष्टीमधुककपाये कोविदारादीनामन्यतमे वा क
पाये विमृद्य रात्रिपर्युषितं मधुसैन्धवयुक्तमाशोर्भिरभिमन्त्रितमु
दङ्मुख प्राङ्मुखमातुरं पाथेयतानेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य ।

ब्रह्मदत्तायिह्रेद्भुचन्द्रार्कानलानिलाः ।

१. क्षपय. सौषधीयामा भूतसङ्घास्तु पान्तु ते ॥

रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।

सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥

विशेषेण ह्येषाञ्चरप्रतिश्यायान्तर्निर्द्वाधिस्रववर्त्तमाने वा दीपे पि
प्लीवचागौरसर्पपक्वोन्मिश्रैः सलवणैरुष्णामुभिः पुनः पुनः प्रव
र्त्तयेदासम्यग्वान्तलक्षणादिति ॥ मदनफलमज्जचूर्णं वा तक्ताथपरि
भावितं मदनफलकपायेण मदनफलमज्जसिद्धं वा पयसः सन्ता
निकां चैद्र्युक्तां मदनफलमज्जसिद्धं वा पयः ॥ मदनफलमज्जसिद्धेन
वा पयसा यवागूमधोभागासृक्पित्तहृद्वाहयोः ॥ मदनफलमज्ज
सिद्धं वा पयसा दधिभावमुपगतस्य दध्युत्तरं दधि वा कफप्र
सेकश्चर्दिमूर्च्छातमकेषु ॥ मदनफलमज्जखेपं वा भस्मातकखे
पवदादाय काण्ठितीभूतं लेहयेदातपपरिशुष्कं वा मदनफल
मज्जचूर्णं जीवन्तीकषायेण पित्ते कफस्थानगते ॥ मदनफलम
ज्जक्तार्थं वा पिप्पल्यादिप्रतीवापंतचूर्णं वा निम्बरूपिकाकपाययोर
न्यनेरेण सन्तर्पणं कफज्व्याधिहरं मदनफलमज्जचूर्णं वा मधूकका
श्चर्त्यद्राक्षाकषायेण ॥ मदनफलविधानमुक्तं ॥

जीमूतककुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेवं क्षीरेण निर्हेत्तेषु क्षीरयवागूं
रोमशेषु सन्तानिकामरोमशेषु च दध्युत्तरं क्षीरतपाण्डुपु दधि तत्क
षायसंस्पृष्टां वा सुरां कफारोचककासत्रासपाण्डुरोगयत्नसु पथ्या
गतेषु मदनफलमज्जवदुपयोगः तददेव कुटजफलविधानं ॥ कृत

वेधनानामथेय एव कल्पः । इच्छाकुक्षुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेण कामद्यासच्छर्दिकफरेगेयूपयोगः ।

धामार्गवस्थापि मदनफलमज्जवदुपयोगो विशेषतस्तगरगुस्त्रोदरकामद्यासञ्ज्ञेयामेयेषु वायौ वा कफस्थानगते कृतवेधनफलपिप्पलीनां वमनद्रव्यकषायपरिपीतानां वज्रशयूर्णमुत्पलादिषु दत्तमाघातं वामयति तत्तन्ववधद्वेष्टेषु धवागूमाकण्ठात्पीतवत्सु च विदध्यात् । वमनविरेचनशिरोविरेचनद्रव्याण्येवं वा प्रधानतमानि भवन्ति ॥

भवतश्चात्र ॥ वमनद्रव्ययोगानां दिगियं सम्प्रकीर्णिता ।

तां विभज्य यथाव्याधि कालशक्तिर्विनश्ययात् ॥

कषायेः स्वरसैः कल्कैश्चूर्णैरपि च बुद्धिमान् ।

पेयलेच्छाद्यभोज्येषु वमनान्युपकल्पयेत् ॥

॥ चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोविरेचनद्रव्यविकल्पविज्ञानोपमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अरुणाभं तृट्ठन्मूलं श्रेष्ठं मूलविरेचने ।

प्रधानं तिन्त्रकस्तु फलेष्वपि हरीतकी ॥

तैलेधेरण्डजनैलं स्वरसे कारवेक्षिका ।

सुधापयः पयःसूक्तमिति प्राधान्यसंग्रहः ॥

तेषां विधानं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

वैरेचनद्रव्यरसानुषीतं मूलं महचैष्टतमस्तदोषं ।
 चूर्णीकृतं सैन्धवनागराव्यमसौ पिवेन्नास्तुरोगजुष्टः ॥
 दक्षोत्पिंकारैर्मधुरैरसैस्तत् पित्ते गदे चीरयुतं पिवेद्वा ।
 गुडूचरिष्टत्रिफलारसेन सव्योषमूत्रं कफजे पिवेद्वा ॥
 त्रिवर्णकव्यूषणयुक्तमेतद्गुडेन लिङ्गादनवेन चूर्णं ।
 प्रस्ये च तन्मूलरसस्य दत्त्वा तन्मूलकल्हं कुडवप्रमाणं ।
 कर्पोन्मिमे सैन्धवनागरे च विपाच्य कल्कीकृतमेतदद्यात् ॥
 तत्कल्कभागः समहोषधाङ्गः सैन्धवेन सूत्रयुतयपेयः ॥
 समास्तुष्टन्नागरकाऽभयाः स्युर्भागाङ्गकं पूगफलं सुपकं ।
 विडङ्गसारो मरिचं सदारु योगः ससिन्धूद्भवमूत्रयुक्तः ॥
 विरेचनद्रव्यभवन्तु चूर्णं रसेन तेषां मतिमान् विमृश्य ।
 तन्मूलविद्वेन च सर्पिषाक्तं सेव्यन्तदाज्ये गुटिकीकृतञ्च ॥
 गुडेच पाकाभिमुखे निधाय चूर्णीकृतं सम्यगिदं विपाच्य ।
 शीतं त्रिजाताक्तमथो विमृश्य योगानुरूपगुटिकाः प्रयोज्याः ॥
 वैरेकीयद्रव्यचूर्णस्य भागं सिद्धं सार्द्धं कायभोगश्चतुर्भिः ।
 आम्बुद्वीयात् सर्पिषा तच्छृतेन तत्कायोऽग्नस्वेदितं समितञ्च ॥
 पाकप्राप्ते फाणिते चूर्णितं तत् चित्रं पकं चावताम्यं प्रयत्नान् ।
 शीतीभूता मोदका हृद्यगन्धाः कार्यास्वेते मत्स्यकल्पाः समासात् ॥
 रसेन तेषां परिभाज्य मुद्गान् यूपः ससिन्धूद्भवसर्पिरिष्टः ।
 वैरेचनेऽन्यैरपि वैदलैः स्यादेवं विदध्यादमनौषधैश्च ॥
 भित्त्वा द्विधेयं परिलिप्य कल्कैस्त्रिभण्डिजातैः प्रतिबध्य रज्ज्वा ।

पक्वञ्च सम्यक् पुटपाकयुक्त्वा खादेत्तु तं पित्तगदी सुशीतं ॥

सिताजगन्धालकक्षीरोविदारीचिहृतः समाः ।

लिङ्गान्मधुघृताभ्यान्तु दृढदाहज्वरशान्तये ॥

शर्कराचौद्रसंयुक्तं तृट्चूर्णवचूर्णितं ।

रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकं ॥

पचेत्सेहं सिताचौद्रं पलाङ्गकुडवान्वितं ।

चिहृतचूर्णयुतं शीतं पित्तघ्नं तद्विरेचनं ॥

दृढच्छामाचारशुष्कीपिप्पलीर्मधुनाश्रुयात् ।

सर्वश्लेष्मविकाराणां श्रेष्ठमेतद्विरेचनं ॥

बीजाक्षपथ्याकाश्वर्यधाचोदाडिमकोलजान् ।

तैलमृष्टान् रसानम्बफलैरावाप्य साधयेत् ॥

घनीभूतं त्रिसौगन्ध्यं चिहृतचौद्रसमन्वितं ।

लेह्यमेतत्कफप्रायेः सुकुमारैर्विरेचनं ॥

नीलीतुल्यं त्वमेवञ्च तैस्त्रिहृतसहितोपला ।

चूर्णं सन्तर्पणं चोद्रफलाम्बं सन्निपातनुत् ॥

दृढच्छामासिताक्षुष्मात्रिफलामाधिकैः समैः ।

मोदकाः सन्निपातोर्द्धरक्तपित्तज्वरापहाः ॥

दृढझागास्त्रयः प्रोक्तास्त्रिफला तत्समा तथा ।

चारुक्षणाविडङ्गानि संचूर्ण्य मधुसर्पिषा ॥

लिङ्गाद्गुडेन गुटिकां कृत्वा वाप्यथ भक्षयेत् ।

कफवान्त्रुतान् गुल्मान् शीघ्रोदरचलोमकान् ॥

हृन्मन्थानपि चाप्येतन्निरपायं विरेचनं ।
 चूर्णं श्यामातृदन्त्रोली कटो मुक्ता दुरालभा ॥
 चव्येन्द्रवीजं त्रिफला सर्पिर्भासरमाग्निः ।
 पोतं विरेचनं तद्धि हृत्पाणामपि शस्यते ॥
 वैरेचनिकनिक्कायभागाः श्रोतास्त्रयो मताः ।
 दौ फाणितस्य तच्चापि पुनरग्रावधिभ्रयेत् ॥
 तत् साधुसिद्धं विज्ञाय श्रोतं कृत्वा निधापयेत् ।
 फलेषु कृतसंस्कारे विभज्यन्तू हिमाहिमौ ॥
 मासादूर्द्ध्वं जातरसमासवं मधुगन्धिकं ।
 पिवेदसावेव विधिः चारमूत्रासवेष्वपि ॥
 वैरेचनिकमूलानां काये माषान् सुभावितान् ।
 सुधौतांस्तत्कषायेण शालीनाच्चापि तण्डुलान् ॥
 श्वचुयैकतः पिण्डान् कृत्वा शुष्कान् सुवूर्णितान् ।
 शालितण्डुलचूर्णञ्च तत्कषायोभसाधितं ॥
 तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन् किल्वभागविमिश्रितान् ।
 मण्डोदकार्यं काथञ्च दद्यात्तत्सर्वमेकतः ॥
 निदध्यात्कलसे तान्तु सुरां जातरसां पिवेत् ।
 एष एव सुराकल्पो वमनेष्वपि कीर्तितः ॥
 मूलानि त्रिहृतादीनां प्रथमस्य गणस्य च ।
 महतः पञ्चमूलस्य मूर्ध्वागार्द्धद्वयोरपि ॥
 सुधां हैमवत चैव त्रिफलातिविषे वचां ।
 संहृत्यैतानि भागौ द्वौ कारयेदेकमेतयोः ॥

पक्वञ्च सम्यक् पुटपाकयुक्त्वा खादेत्तु तं पित्तगदी सुशीतं ॥

सिताजगन्मालकचोरोविदारीत्रित्तः समाः ।

सिद्धान्मधुघृताभ्यान्तु दृढदाहज्वरग्रान्तये ॥

शर्कराचौद्रसंयुक्तं तृट्चूर्णं वचूष्णितं ।

रेचनं सुकुमाराणां लक्ष्मणमरिचं प्रकं ॥

पचेत्सहं सिताचौद्रं पलाङ्गकुडवान्वितं ।

त्रित्तचूर्णयुतं शीतं पित्तघ्नं तद्विरेचनं ॥

दृढच्छामाचारशुण्डीपिप्पलीर्भधुनापुयात् ।

सर्वश्लेष्मविकाराणां श्रेष्ठमेतद्विरेचनं ॥

बीजाक्षपथाकाश्वर्यधाचौदाडिमकोलजान् ।

तैलभट्टान् रसानक्षफलैरावाप्य साधयेत् ॥

घनीभूतं त्रिषौगन्धं त्रित्तचौद्रसमन्वितं ।

लेह्यमेतत्कफप्रायैः सुकुमारैर्विरेचनं ॥

नीलीतुल्यं त्वगेतञ्च तैस्त्रित्तसमितोपला ।

चूर्णं सन्तर्पणं चौद्रफलाक्षं सन्निपातनुत् ॥

दृढच्छामासिताक्षणात्रिफलामाचिकैः समैः ।

मोदकाः सन्निपातोर्द्धरक्तपित्तज्वरापहाः ॥

दृढझागास्त्वयः प्रोक्तास्त्रिफला तत्समा तथा ।

चारुण्याविडङ्गानि मञ्चूर्णं मधुसर्पिषा ॥

लिङ्गाद्रुडेन गुटिकां कृत्वा वाप्यथ भवेत् ॥

कफघातकृतान् गुल्मान् शीघ्रैर्दरहलोमकान् ॥

हन्यन्यापि चाप्येतच्चिरपायं विरेचनं ।
 चूर्णं श्यामातृष्टोली कटो मुष्ठा दुरालभा ॥
 चयेन्द्रवीजं त्रिफला सर्पिर्भासरसान्मुनि ।
 पोतं विरेचनं तद्धि कृत्वाणामपि शस्यते ॥
 वैरेचनिकनिःकायभागाः श्रोतास्तयो मताः ।
 द्वौ फालितस्य तच्चापि पुनरग्रावधि श्रयेत् ॥
 तत् साधुसिद्धं विज्ञाय श्रोतं कृत्वा निधापयेत् ।
 क्लेशे कृतसंस्कारे विभव्यर्त्तू हिमाहिमौ ॥
 मासादूर्ध्वं जातरसमासवं मधुगन्धिकं ।
 पिवेदसावेव विधिः चारमूत्रासवेष्वपि ॥
 वैरेचनिकमूलानां काये माषान् सुभावितान् ।
 सुधौतांस्तत्कषायेण शालीनाद्यापि तण्डुलान् ॥
 अवचुद्यैकतः पिण्डान् कृत्वा शुष्कान् सुचूर्णितान् ।
 शलितण्डुलचूर्णञ्च तत्कषायेण साधितं ॥
 तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन् क्लिष्टभागविमिश्रितान् ।
 मण्डोदकार्यं काथञ्च दद्यात्तत्सर्वमेकतः ॥
 निदध्यात्कलसे तान्तु सुरां जातरसां पिवेत् ।
 एष एव सुराकल्पो वमनेष्वपि कीर्तितः ॥
 मूलानि त्रिष्टतादीनां प्रथमस्य गणस्य च ।
 महतः पञ्चमूलस्य मूर्ध्वाशार्ङ्गद्वयोरपि ॥
 सुधां हैमवत चैव त्रिफलातिविषे वचां ।
 संचत्यैतानि भागौ द्वौ कारयेदेकमेतयोः ॥

कुप्यायिः कायमेकस्मिन्नैकस्मिन् चूर्णमेव तु ।
 धुषांस्तस्मिन् नृदि काये भावयेद्वज्रो यवान् ॥
 शृङ्गापां मृदुभृष्टानां तेषां भागास्तयो मताः ।
 चतुर्थं भागमावाप्य चूर्णनामनुकीर्तितं ॥
 प्रक्षिप्य कलसे सम्यक् समस्तं तदनन्तरं ।
 तेषामेव कपायेण शीतलेन सुयोजितं ॥
 पूर्वमसन्निदध्यात्तु ज्ञेयं सौवीरकं हि तत् ॥
 पूर्वमङ्गं वर्गमाद्यद्य द्विधा श्लैकमेतयोः ।
 भागं संधुच्य संसृज्य यवान् क्षाल्यामधिशयेत् ॥
 अजग्दृश्याः कपायेण तानभ्यासिच्य साधयेत् ।
 सुसिद्धां द्यावतार्थैतानौपधिभ्यो विरेचयेत् ॥
 विमृच्य सतुपान् सम्यक् ततस्तान् पूर्ववन्मितान् ।
 पूर्वमौपधभागस्य चूर्णं दत्त्वा तु पूर्ववत् ॥
 तेनैव सह यूपेण कलसे पूर्ववत्प्रयेत् ।
 ज्ञात्वा जातरसज्ञापि तत्तुषोदकमादिशेत् ॥
 तुषामुषौवीरकयोर्विधिरेव प्रकीर्तितः ।
 यद्वाचात्सपराधादा ते च पेये प्रकीर्तिते ॥
 वैरेचनेषु द्रव्येषु विवृण्वीरविधिः स्मृतः ।
 दन्तीद्रव्ययोर्मूलानि विमेषान्मृत्कुशान्तरे ॥
 पिप्पलोषौद्रयुक्तानि स्निग्धान्युद्धृत्य शोषयेत् ।
 ततश्चुष्टद्विधानेन योजयेत् क्षेमपित्तयोः ॥

तयोः कल्ककपायाभ्यां चक्रतैलं विपाचेयेत् ।
 सर्पिश्च पक्वं वोमर्ष्यकलादाहलजीर्जयेत् ॥
 मेदगुल्मानिलक्ष्मविबन्धासैलमेव च ।
 चतुःस्त्रेहं शकचक्रुक्वातसंरोधजा रुजः ॥
 दन्तीद्रवन्तीमरिचकनकाङ्कयवासकैः ।
 विश्वमेघजमृदोर्काचचकैर्मूत्रभावितैः ॥
 सप्ताहं सर्पिषा चूर्णं योज्यमेतद्विरेचनं ।
 जीर्णं सन्तर्पणं चौद्रं पित्तक्षेप्ररुजापहं ।
 अजीर्णपार्थक्यरूपाण्डुशोदोदरनिवहणं ॥
 गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्त्रुः पलं पलं ।
 दन्तोच्चिकथोः कपौ पिप्पलीद्वष्टतोदंश ॥
 छलैतान्मोदकानेकं दशमे दशमेऽहनि ।
 ततः खादेदुष्णतोयसेवो निर्यन्त्रणास्त्रिमे ॥
 दोषघ्ना ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकुष्ठनाशनाः ।
 व्यापं विजातकं मुस्ता विडङ्गामलके तथा ॥
 नवैतानि समाशानि त्रिवृदष्टगुणानि वै ।
 कृत्वा चूर्णीकृतानीह दन्तीभागद्वयं तथा ॥
 सर्वाणि चूर्णितानीह गाक्षितानि विमिश्रयेत् ।
 यङ्गिश्च शर्कराभागैरीषक्षैर्भवमाचिकैः ॥
 पिण्डितं भक्षयित्वा तु ततः शीतान्मुपायेत् ।
 वस्त्रिहक् तृष्टं ज्वरच्छर्दिशोषपाण्डुभ्रमापहं ॥

निर्यन्तणमिदं सर्वं विषघ्नन्तु विरेचनं ।
 दृढदृष्टकसंशोऽयं प्रशस्तः पित्तरोगिणं ॥
 भक्ष्यः क्षीरानुपानो वा पित्तक्षेमातुरैर्नरैः ।
 भक्ष्यरूपसधर्म्यत्वादाद्येष्वेव विधीयते ॥
 तिक्तकस्य त्वचं वाक्ष्यामन्तर्बन्कविवर्जितं ।
 चूर्णयित्वा तु तौ भागौ तत्कषायेण गालयेत् ॥
 द्रवतोयं भावितं तेन भागं शृङ्गान्तु भावितं ।
 दशमूलकषायेण दृढद्वत्प्रयोजयेत् ॥

विधानं त्वचु निर्दिष्टं फलानामथ वक्ष्यते ।

हरितक्याः फलं त्वस्थिवियुक्तं दोषवर्जितं ॥
 योज्यं दृढदिधानेन सर्वव्याधिनिवर्धणं ।
 रसायनं परं मेध्यं दुष्टान्तर्मेणमोघनं ॥
 हरितकी विषघ्नानि सैन्धवं नागरं दृढत् ।
 मरिचानिष तत्सर्वं गोमूत्रेण विरेचनं ॥
 हरितकी भद्रदारु कुष्ठं पूगफलं तथा ।
 सैन्धवं शृङ्गवेरञ्च गोमूत्रेण विरेचनं ॥
 नीलिनीफलचूर्णञ्च नागराभययोस्तथा ।
 लिङ्गाद्रुडेन सलिलं पश्चादुष्णं पिबेन्नरः ॥
 पिप्पल्यादिकषायेण पिवेत्पिष्टं हरितकी ।
 सैन्धवोपहितं सद्य एव योगो विरेचयेत् ॥
 हरितकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुडेन वा ।

सैन्धवोपक्षिता वापि शातत्येनाग्निदीपनी ॥
 वातानुलोमनी वृथ्या चेन्द्रियाणां प्रसादनी ।
 सन्तर्पणकृतान् रोगान् प्रायेऽहन्ति हरीतकी ॥
 शीतमामलकं रुचं पित्तमेदःकफापहं ।
 विभीतकमनुष्णग्निकफपित्तनिवर्हणं ॥
 त्रीण्यप्यश्वकषायाणि सतिकमधुराणि च ।
 त्रिफला सर्वरोगघ्नी त्रिभामघृतमूर्द्धिता ॥
 वयसःस्थापनं चापि कुर्यात् सततमेविता ।

हरीतकीविधानेन फलान्येवं प्रयोजयेत् ॥

विरेचनानि सर्वाणि विशेषाचतुरङ्गुलात् ।
 फलं काले समुद्धृत्य सिकतायां निधापयेत् ॥
 सप्ताहमातपे शुष्कं ततो मञ्जानमुद्धरेत् ।
 तैलं घ्राष्ट्रं जले पक्वा तिलवद्वा प्रपोष्य च ॥
 तक्षोपयोगो बालानां घ्रावद्वर्षाणि द्वादश ।
 लिङ्गादेरण्डतैलेन कुष्ठं त्रिकटुकान्वितं ।
 सुखोदकं चानुपिवेदेष योगो विरेचेयत् ॥
 शरण्डतैलं त्रिफलाकायेन दिगुणेन तु ।
 युक्तं पीतं तथाचीररसाभ्यान्तु विरेचेयत् ॥
 बालहृद्भुजतचीणसुकुमारैषु योजितं ॥

फलानां विधिरुद्दिष्टः चोराणां शृणु सुश्रुत ।

विरेचनानां तीक्ष्णानां पयः सौधं परं मतं ॥

' अन्नप्रयुक्तं तद्वन्ति विषवत्कर्षविभ्रमात् ।
 विजानता प्रयुक्तन्तु महान्तमपि सञ्चयं ॥
 भिन्नत्यायेव दोषाणां रोगान् हन्ति च दुस्तरान् ।
 मष्ट्याः पञ्चमूल्यास्तु वृहत्योश्चैकशः पृथक् ॥
 कपायैः समभागन्तु तदङ्गारैर्बिंशोपितं ।
 अस्त्रादिभिः पूर्ववन्तु प्रयोज्यं कौलसन्निभं ॥
 महावृक्षपयःपोतैर्यवागूक्षण्डूलैः कृता ।
 पीता विरेचयत्याशु गुडेनोत्कारिका कृता ॥
 लेहो वा साधितः सम्यक् खुहीचीरसिताधूतैः ।
 भावितास्तु खुहीचीरे पिप्पल्या लवणान्विताः ।
 चूर्णं काम्पिष्कं वापि तत्पीतं गुटिकीकृतं ॥
 सप्तला शङ्खिनी दन्ता दृढदारम्वधं गवां ॥
 मूत्रेणाज्ञाय सप्ताहं खुहीचीरे ततः परं ।
 कीर्णं तेनैवचूर्णनं सालं वसनमेव च ॥
 आघ्रायावृत्त्य वा सम्यक् मृदुकोष्ठे विरिच्यते ।
 चीरत्वक्फलमूलानां विधानैः परिकीर्तितैः ।
 अवेक्ष्य सम्यगोगादीन् यथावदुपयोजयेत् ॥
 दृष्टच्छाणा मितानि सस्त्रिंशस्य त्रिफलावचः ।
 विडङ्गपिप्पलीचारश्यासिस्त्रय चूर्णिताः ॥
 लिङ्घात् सर्पिर्भधुभ्याश्च भोदकं वा गुडेन वा ।
 भक्षयेन्निष्परोहाग्मेतत् श्रेष्ठ विरेचनं ॥

गुल्मान् शीहोदरं कासं हलोमकमरोचकं ।

कफवातशतांशान्यान् व्याधीनेतद्व्यपोहति ॥

घृतेषु तैलेषु पथःसु चापि मद्येषु मूत्रेषु तथा रसेषु ।

भक्ष्यान्नलेद्येषु च तेषु तेषु विरेचनान्यग्रमतिर्विदध्यात् ॥

शीरं रसः कल्कमथो कषायः शृतस्य शीतस्य तथैव चूर्णं ।

कल्पाः षडेते खलु भेषजानां यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः ॥

॥ पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथातोऽद्रव्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

पानोद्यमान्तरोचमनिर्देश्यरसममृतं जीवनं तर्पणं धारणमाद्या
सजननं अमग्नं क्लमपिपासामूढमूर्च्छातन्द्रानिद्रादाहप्रशमनमेका
न्ततः पथ्यतमञ्च तदेवावनीपङ्क्तिमन्यतमं रसमुपलभते स्थानविशे
षान्नदीनदसरस्तडागवापीकूपसुण्डीप्रस्रवणोद्भिदिकिरकेदारपल्ल
लादिषु स्थानेष्ववस्थितमिति । तत्र सोहितकपिलपाण्डुपोतनील
शुक्लेष्वनिप्रदेशेषु मधुराश्चलवणकटुतिक्तकषायाणि यथासङ्ख्या
मुदकाणि सम्भवन्तीत्येके भाषन्ते तन्तु न सम्यक् तत्र पृथिव्यादीना
मन्योन्यानुप्रवेशकतः सलिलरसो भवत्युत्कर्षापकर्षण तत्र स्वगुण
भूयिष्ठायां भूमावस्त्वं लवणञ्च । अम्बुगुणभूयिष्ठायां मधुरं । तेजोगुण
भूयिष्ठायां कटुकं तिक्तञ्च । वायुगुणभूयिष्ठायां कषायञ्च । आकाश
गुणभूयिष्ठायाभव्यक्तरसमव्यक्तं ह्याकाशमित्यतस्तत्प्रधानमव्यक्तर
सत्वात् तत्प्रेयमान्तरोचालम्भे । तत्रान्तरोचं चतुर्विधं । तद्यथा ।

धारं कारं तौषारं हैममिति । तेषां धारं प्रधानं लघुत्वात्तत्पुन
 द्विविधं गाङ्गं सामुद्रं चेति । तत्र गाङ्गमाश्रययुजे मासि प्रायशो
 वर्षति तयोर्दयोरपि परीक्षणं कुर्वति शास्त्रोदनपिण्डमकुयितस
 विदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे वह्निष्कुर्वति स. यदि
 मुहूर्तं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं वर्षा
 न्यत्वे सिक्थेकदे च सामुद्रमिति विद्यात्तत्रोपादेयं । सामुद्रमप्याश्र
 ययुजे मासि गृहीतं गाङ्गवद्भवति । गाङ्गं पुनः प्रधानं तदुपाददीताश्र
 ययुजे मासि शुचिशुक्लविततपटैकदेशच्युतमथ वा हर्म्यतलपरिभ्रष्ट
 मन्यैर्वा शुचिभिर्भाजनैर्गृहीतं सौवर्णं राजते मृन्मये वा पात्रे निद
 ध्यात्तत्सर्वकालमुपयुञ्जीत तस्यालाभे भौमं । तच्चाकाशगुणवज्जलं
 तत्पुनः सप्तविधं । तद्यथा । कौपं नृदेयं सारसं ताडागं प्रास्त्रवणमौ
 द्विदं चौप्यमिति तत्र वर्षास्नानं रिचमौ द्विदं वा. सेवेत महागुण
 त्वात् शरदि सर्वं प्रसन्नत्वात् हैमन्ते सारसं ताडागं वा वसन्ते कौपं
 प्रास्त्रवणं वा शीमेत्येवं प्राट्षि चौप्यमनवमनभिष्टुष्टं सर्वं चेति ॥

कीटमूत्रपुरीषाण्डवकोष्ठमदूषितं ।

दृणपर्णीत्करयुतं कलुषं विपस्युतं ॥

योऽवगाहेत वर्षासु पिबेदापि नवंजलं ।

स वाङ्माभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात्स्त्रिप्रमेव तु ॥

तत्र यत् शैवालपङ्कटदृणपद्मपत्रप्रसृतिभिरवच्छिन्नं ममिसृथं
 किरणानिलैर्नाभिजुष्टं गन्धवर्णरसोपसृष्टं तद्वापन्नमिति वि
 द्यात् ॥ तस्मै स्पर्शरूपरसगन्धवीर्यविषाकरोषाः षट् पञ्चवन्ति ।

तत्र खरता पैच्छिल्यमौष्ण्यं दन्तयाहिता च सर्षपदोषा । पङ्कसिकता
 भ्रैवालवज्ज्वलेता रूपदोषा । व्यकरसता रसदोषः । अनिष्टगन्धता
 गन्धदोषः । यदुपयुक्तं दृष्ट्यागौरवशूलकफप्रसेकानापादयति स
 वीर्यदोषः । यदुपयुक्तं क्षिरादिपच्यते विष्टस्याति वा स विपाक
 दोष इति । त एते आन्तरिक्षे न सन्ति ॥ व्यापन्नानामग्निजा
थनं सूर्यातपप्रतापन तप्राय पिण्डसिकतालोद्वाणं वा निर्वापणं
प्रसादनञ्च कर्त्तव्यं नागचम्पकोत्पलपाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चाधि
वासनमिति ॥

सैवर्णे राजते तास्ये कांक्षे मणिमये तथा ।

पुष्पावतंसं भौमे वा सुगन्धि सलिल पिवेत् ॥

व्यापन्नं वर्जयेन्नित्यं तोयं यदायनार्त्तवम् ।

दोषसञ्जनं क्षेतस्माददीताहितम् तत् ॥

व्यापन्नं सलिलं यस्तु पिवतीहाप्रसाधितम् ।

श्वययुं पाण्डुरोगञ्च त्वन्दोषमविपाकताम् ॥

श्वसकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोदराणि च ।

अन्यान्वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् चिप्रमेव च ॥

तत्र सप्तकलुषस्य प्रसाधनानि भवन्ति । तद्यथा । कतकगोमे
 दकविषमन्त्रिभ्रैवालमूलवस्त्राणि मुक्तामण्येति । पद्म निक्षेपणानि
 भवन्ति । तद्यथा । फलकं व्यष्टकं मुञ्चवलय उदकमक्षिका
 शिख्येति ॥ सप्त शीतोकरणानि भवन्ति । प्रवातस्थापनमुदकमक्षेपणं
 यष्टिकाभ्रामणं व्यजनं वस्त्रोद्धरणं बालुकाभ्रक्षेपणं शिखावलम्बन

चेति ॥

निर्गन्धमव्यक्तरसं तृष्णाघ्नं शुचि शीतलं ।

अच्छं लघुच हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥

तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या लघूदकत्वात् । पूर्वाभिमुखास्तु
न प्रशस्यन्ते गुरुदकत्वात् । दक्षिणाभिमुखा नातिदोषलाः
साधारणत्वात् । तत्र सक्षप्रभवाः कुष्ठञ्जनयन्ति विन्ध्यप्रभवाः कुष्ठं
पाण्डुरोगञ्च मलयप्रभवाः कृमोन् महेन्द्रप्रभवाः स्त्रीपदोदराणि
क्षिमवत्प्रभवाः च्छद्रेगन्धयथुशिरोरोगस्त्रीपदगलगण्डान् । प्राच्या
वन्त्या अपरावन्त्याश्वासास्युपजनयन्ति पारिपात्रप्रभवाः पथ्या च
क्षारोग्यकर्यं इति ।

नद्यः शोषवहा लघ्व्यः प्रोक्ता यास्यामलोदकाः ।

गुर्यः शैवालसङ्क्रान्ताः कलुषा मन्दगाश्च याः ॥

प्रायेण नद्यो मरुपु सतिक्ता लवणान्विताः ।

द्रवत्कपाया मधुरालघुपाका बले हिताः ।

तत्र सर्वेषां भौमानां ग्रहणं प्रत्यूषसि तत्र क्षमलत्वं श्रेयसा
धिकं भवति स एव चापां परो गुण इति ॥

दिवार्ककिरणैर्जुष्टं निशायामिन्दुरग्निभिः ।

अरुचमनमिच्छन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥

गगनाम्बु चिदोद्यमं गृहीतं यत्सुभाजने ।

बल्यं रसायनं मेघं पात्रापेक्षि ततः परं ॥

रघोघ्नं शीतलं ह्लादि ज्वग्दाहविषाघ्नं ।

चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं स्मृतं ॥

मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।

भ्रमकृमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥

जर्द्वगे रक्तपित्ते च ग्रीतमग्नः प्रशस्यते ।

पान्थशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलपदे ॥

आभाते सिमिते कोष्ठे सद्यःशुद्धे नवज्वरे ।

द्विक्कायां छेदपोते च ग्रीताम्बु परिवर्जयेत् ॥

नादेयं वातलं रुचं दीपनं लघु लेखनं ।

तदभिलिङ्गि मधुरं सान्द्रं गुह कफावहं ॥

दृग्धातुं सारसं बल्यं कषायं मधुरं लघु ।

ताडागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च ॥

वातक्षेपघ्नं वायं सचारं कटुपित्तलं ।

सचारं पित्तलं कौयं क्षेपघ्नं दीपनं लघु ॥

चौपत्यमग्निकरं रुचं मधुरं कफघ्नं च ।

कफघ्नं दीपनं रुचं लघु प्रसवणोद्भवं ॥

मधुरं पित्तप्रमनमविदाक्षौद्धिदं स्मृतं ।

वैकिरं कटु सचारं क्षेपघ्नं लघु दीपनं ॥

कैदारं मधुरं भोक्तं विपाके गुह दोषलं ।

तदप्याम्बुलमुद्दिष्टं विशेषादोषलन्तु तत् ॥

सामुद्रमुदकं विसं लवणं सर्वदोषघ्नम् ।

अनेकदोषमानूपं वार्यभिलिङ्गं गर्हितं ॥

चेति ॥

निर्गन्धमयत्तरसं तृष्णाग्रं यच्च शीतलं ।

अच्छं लघुच, हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥

तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या लघूदकत्वात् । पूर्वाभिमुखास्त
न प्रशस्यन्ते गुरुदकत्वात् । दक्षिणाभिमुखाः नाऽतिदोषताः
साधारणत्वात् । तत्र सङ्घप्रभवाः कुष्ठञ्जनयन्ति विन्ध्यप्रभवाः कुष्ठं
पाण्डुरोगञ्च मलयप्रभवाः कृमोन् महेन्द्रप्रभवाः क्षीपदोदराणि
हिमवत्प्रभवाः चङ्द्रोगश्च यथुशिरोरोगश्चीपदगलगण्डान् । प्राच्या
वन्त्या अपरावन्त्याश्चाश्वास्युपजनयन्ति पारिपाचप्रभवाः पथ्या च
सारोग्यकार्यं इति ।

नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः प्रोक्ता यस्यामलोदकाः ।

गुरुः शैवालसङ्क्रान्ताः कलुषा मन्दगाश्च याः ॥

प्रायेण नद्यो मरुषु सतिक्ता लवणान्विताः ।

द्रवत्कषाया मधुरालघुपाका बले हिताः ।

तत्र सर्वेषां भौमानां ग्रहणं प्रत्यूषसि तत्र अमलत्वं श्रेयश्चा
धिकं भवति स एव चापां परो गुण इति ॥

दिवार्ककिरणैर्जुष्टं निशायामिन्दुरग्निभिः ।

अरुद्धमनमिष्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥

गगनाम्बु चिदोषग्रं गृहीतं यत्सुभाजने ।

बल्यं रसायनं मेध्यं पाचापेक्षि ततः परं ॥

रक्षोग्रं शीतलं ह्लादि ज्वरदाहविषापहं ।

चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तत्रं विमलं स्मृतं ॥

मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।

भ्रमकमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥

ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रमस्यते ।

पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलयहे ॥

आभ्राते क्षिमिते कोष्ठे सद्यःशुद्धे नवज्वरे ।

क्षिप्वायां स्नेहपोते च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥

मादेयं वातलं रूचं दीपनं लघु लेखनं ।

तदभिरुन्दिमधुरं सान्द्रं गुह कफावहं ॥

दृष्णान्नं सारसं बल्यं कषायं मधुरं लघु ।

ताडागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च ॥

वातश्लेष्महरं वायं संचारं कटुपित्तलं ।

संचारं पित्तलं कौपं श्लेष्मन्नं दीपनं लघु ॥

शौण्ठ्यमग्निकरं रूचं मधुरं कफक्षयं च ।

कफन्नं दीपनं चयं लघु प्रसवणोद्भवं ॥

मधुरं पित्तप्रमनमविदाक्षोन्निदं स्मृतं ।

वैकिरं कटु संचारं श्लेष्मन्नं लघु दीपनं ॥

कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुह दोषलं ।

तदप्याज्वलमुद्दिष्टं विप्रेषादोषलन्नु तत् ॥

सामुद्रमुदकं विसं लवणं सर्वदोषहतं ।

अनेकदोषमामूयं वाय्वभिरुन्दि गर्हितं ॥

एभिर्दोषैरसंयुक्तं निरवद्यन्तु जातसं ।
 पाके विदाहि तृष्णाघ्नं प्रशस्तं प्रीतिवर्द्धनं ॥
 दीपनं स्वादु शीतञ्च तोयं साधारणं लघु ।
 कफमेदोऽनिलामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनं ॥
 श्वासकासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ।
 यत्काथ्यमानं निर्व्वेगं निफेनं निर्म्मलं लघु ॥
 चतुर्भागावशेषन्तु तत्तोयं गुणवत्सृतं ।
 नच पर्युषितं देयं कदाचिदारि जानता ॥
 अस्त्रोभूतं कफोत्क्षेपि न हितं तत् पिपासवे ।
 मद्यपानात्ममुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ॥
 सन्निपातसमुत्थेच श्मतशीतं प्रशस्यते ।
 क्षिग्धं स्वादु क्षिप्तं च द्यं दीपनं वस्तिशोधनं ॥
 दृढं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं गुह ।
 दांहातीसारपित्तास्रभूर्क्षामद्यविषान्तिषु ॥
 श्मतशीतं जलं शस्तं तृष्णाघ्नं दिग्भेदेषु च ।
 श्रोत्रोष्के प्रतिश्याये प्रभेके श्वयथौ चये ॥
 मन्दाग्रावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेचामये तथा ।
 व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥
 ॥ इति जलवर्गः ॥

गव्यमाजस्तथाशौद्रमाविकं माह्विष्य यत् ।
 अद्यायाद्यैव नार्याद्य करेणूनाञ्च यत्पथः ॥

तत्त्वनेकौषधिरसप्रसादं प्राणदं गुरु।

मधुरं पिच्छिलं शीतं खिग्धं स्रष्ट्वं सरं मृदु ॥

सर्वप्राणभृतां तस्मात्सात्त्यं चौरमिहोच्यते ॥

तत्र सर्वमेव चौरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जातिसात्त्यात् । वात
पित्तशोणितमानसविकारेष्वविहृद्धं । जीर्णज्वरकासश्वासशोथक्षय
गुल्मोन्मादोदरमूर्च्छाभ्रममददाहपिपासाहृदस्तिपाण्डुरोगग्रहणी
दोषार्शःशूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भास्त्रावरकपित्त
अमक्तमहरं पाप्मापहं, वल्लं दृढं वाजीकरणं रसायनं मेधं
सन्धानमास्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं वृंहणं वमनं विरेचन
च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनमिति बालवृद्धचतुष्टीणानां सुदृ
वायव्यायामकर्शितानाञ्च पथ्यतमं ।

गोचौरमनभिख्यन्ति खिग्धं गुरु रसायनं ।

रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥

जीवनीयं तथावातपित्तघ्नं परमं, स्मृतं ।

गन्धतुल्यगुणं लाजं विशेषाच्छेषिणां हितं ॥

दोषनं लघु संघाति श्वासकासास्रपित्तनुत् ।

अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥

नात्यमुपानाद्वायामात्सर्वव्याधिहरं पथः ।

रुचोष्णं लवणं किञ्चिदौघं स्वादुरसं लघु ॥

शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं कृमिकुष्ठविषापहं ।

आविकं मधुरं खिग्धं गुरु पित्तकफावहं ॥

पथं केवलवातेषु कोषे चानिलसम्भवे ।
 महाभिष्यन्दि मधुरं माह्विषं, वज्रिनाम्नं ॥
 निद्राकरं शीतकरंगव्यातुस्त्रिगुधतरं गुरु ।
 उष्णं चैकशफं बल्यं शाखावातहरं पथः ॥
 मधुराक्षरसं रूपं लवणानुरसं लघु ।
 नार्यास्तु मधुरं, स्तन्यं कषाद्यानुरसं हिमं ॥
 नस्थाद्योतनयोः पथं जीवनं लघु दीपनं ।
 हस्तिन्या मधुरं दृढ्यं कषाद्यानुरसं गुरु ॥
 त्रिगुधं सैर्ष्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनं ।
 प्रायः प्राभातिकं चोरं गुरु विष्टम्भि शीतलं ॥
 रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।
 दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिन्नेवेवनात् ॥
 वान्तानुलोमि श्रान्तिप्रं चक्षुष्यं चापराश्रिकं ।
 पयोऽभिष्यन्दि गुर्नामं प्रायशः परिकीर्तितं ॥
 तदेवोक्तं सधुतरमनभिष्यन्दि वै श्दृतं ।
 वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितं ॥
 धारोष्णं गुणवत् चोरं विपरीतमतोऽन्यथा ।
 तदेवातिश्दृतं सर्वं गुरु दृष्टं मुच्यते ॥
 अनिष्टगन्धमसृज्य विवर्णं विरसञ्च यत् ।
 बल्यं सप्तवर्णं चोरं यच्च विगथितं भवेत् ॥
 ॥ इतिचोरवर्गः ॥

दधि तु मधुरमस्यमत्यंश्चेति । तत्कंपाथानुरसं स्निग्धमुष्णं
पीनसविषमज्वरातिसारारोचकमूत्रकृच्छ्रकाशेपापहं वृथ्यं प्राणकरं
मङ्गल्यञ्च ॥ ।

महाभिष्यन्दिं मधुरं कफमेदोविवर्द्धनं ।
कफपित्तकृदस्त्रं स्यादत्यस्त्रं रक्तद्रूपणं ॥
विदाहिं सृष्टविष्णुं च मन्दजातं चिदोपकृतम् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनं ॥
वातापहं पवित्रञ्च दधि गन्धं रुचिप्रदं ।
दध्याजं कफपित्तघ्नं लघु वातक्षयापहं ॥
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ।
विपाके मधुरं वृथ्यं वातपित्तप्रसादनं ॥
बलावर्द्धनं स्निग्धं विशेषादधि माहिधं ।
विपाके कटु स्रुचं गुरु भेद्यौघिकं दधि ॥
वातमग्नासि कुष्ठानि कृमोन् हन्युदराणि च ।
कोपनं कफवातानां दुर्भासां चाविकं दधि ॥
रसे पाके च मधुरमस्यमभिष्यन्दिं दीपकम् ।
दीपनीयमचक्षुष्यं वातवं दधि वातलं ॥
रुचमुष्णं कषायस्य कफमूत्रापहस्य तत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं बलं मन्तर्पणं गुरु ॥
चक्षुष्यमग्न्यं दीपकं दधि नार्यं गुणोत्तरं ।
लघु पाके बलावर्धनं वीर्याण्यं परिक्षिणाशनं ॥

कषायानुरसं नाग्या दधि वर्चोविवर्द्धनं ।
 दधीन्युक्तानि यानोह गव्यादीनि पृथक् पृथक् ॥
 विज्ञेयमेषु सर्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरं ।
 वातघ्नं कफघ्नत्स्निग्धं दृढं न च पित्तघ्नम् ॥
 कुर्याद्भक्ताभिलाषश्च दधि यत् सुपरिस्मृतं ।
 शृतात्क्षीरात्तु यज्जातं गुणवद्दधि तत्स्मृतं ॥
 वातपित्तहरं रुच्यं घातप्रिवलवर्द्धनं ।
 दध्नः सरो गुह्येयौ विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥
 वक्त्रेर्बन्धमनयापि कफशुक्रविवर्द्धनः ।
 दधि त्वसारं रूचश्च याद्वि विष्टस्मि वातघ्नं ॥
 दीपनीयं लघुतरं सकषार्थं रुचिप्रदं ।
 शरद्दीपवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितं ॥
 हिमन्ते शिशिरे चैव वर्षाषु दधि शस्यते ।
 दृष्ट्याक्रमहरं मस्तु लघु खोतोविशोधनं ॥
 अस्त्रं कषार्थं मधुरमवृष्यं कफवातनुत् ।
 प्रह्लादनं प्रीणनञ्च भिनज्याऽऽ मलञ्च तत् ॥
 वलमावहते चापि भक्तच्छन्दं करोति च ॥
 स्नादस्वमत्यश्चक्रमन्दजातं तथा शृतक्षीरभवं सरयम् ।
 असारमेवं दधि सप्तधाऽस्मिन् वर्गे स्मृता मस्तुगुणास्तथैव ॥

॥ इति दधिवर्गः ॥

तत्र मधुरमस्त्रं कषायानुरसमुष्णवीर्यं लघु रूचमग्निदी

पनं गर्भोपातिसारयक्षणीपाण्डुरोगार्शोक्षीहगुल्मारोचकविष
मज्जरदृष्ट्याच्छर्दिप्रसेकशूलमेदःक्षेणानिलहरं मधुरविपाकं द्रवं
मूत्रकृच्छ्रेहव्यापत्प्रशमनमवृष्यञ्च ॥ १, २, ३, ४

मन्यनादिप्रयमूतस्त्रेहमर्द्धादकन्तु यत्।
नातिसान्द्रद्रवं तक्रं स्वादुचं तुवरं रसे ॥
यत्तु सत्त्रेहमजलं मयितं घोलमुच्यते ॥
तक्रं नैव क्षते दद्यान्मोष्णकाले न दुर्मन्त्रे।
न मूर्च्छाभमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥
शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्प्रेष्यामयेषु च।
मार्गावरोधे दुष्टे च वायौ तक्रं प्रशस्यते ॥

तत्पुनर्मधुरं क्षेप्रप्रकोपणं पित्तप्रशमनञ्च । अचं वातघ्नं पित्त
करञ्च ॥ १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००

वातेऽचं सैन्धवोपेतं स्वादु पित्ते समर्करं ।
पित्रेत्तक्रं कफेचापि व्योषचारसमायुतं ॥
शाहिणी वातला कृत्वा दुर्जरा तक्रकूर्चिका ।
तक्रालघुतरो मण्डः कूर्चिकादधितक्रजः ॥
गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः ।
मधुरौ दृढणौ दृढ्यौ तदत्योथूपमीरटौ ॥

नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघु सुकुमारं मधुरं कषायमोषदचं
शीतलं मेघं दीपनं द्रवं संघाहि पित्तानिलहरं दृढ्यमविदाहि
क्षयकासश्वासज्वणार्शोर्दितापहं गुरुकफमेदोविवर्द्धनं बलकरं दृढणं

शोषं विप्रेतं वातानां प्रशस्यते । क्षीरोत्थं पुनर्नवीतमुत्कृष्टं
 खेदं माधुर्ययुक्तमतिशीतं सौकुमार्यकरं चक्षुष्यं संगाहि रक्तपित्तं
 नेत्ररोगहरं प्रसादनञ्च ॥ सन्तानिका पुनर्व्यातघ्नी तर्पणी वक्ष्या
 दृष्या स्निग्धा रुच्या मधुरा मधुरविपाका रक्तपित्तप्रसादनी
 गुर्वी च ।

विकल्प एष दध्वादिः श्रेष्ठो गव्योऽभिवर्णितः ।

विकल्पानवशिष्टांस्तु क्षीरवोथ्यासमादिशेत् ॥

॥ अथ घृतं ॥

घृतस्तु सौम्यं शीतवोथ्यं मृदु मधुरमल्पाभिख्यन्दि स्नेहनमुदाव
 र्त्तान्मादापसारद्भूलज्जरानाहवातपित्तप्रशमनमग्निदीपनं स्मृति
 मतिमेधाकान्तिस्त्रलावण्यसौकुमार्याजस्त्रेजोबलकरमायुष्यं दृष्यं
 मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्द्धनं पाप्मालक्ष्मीप्रशमनं
 विषहरं रक्षोघ्नञ्च ॥

• विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहं ।

चक्षुष्यमय्यं वक्ष्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरं ॥

आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनं ।

काशे श्वासे घये चापि पथ्यं पाके च तप्तधु ॥

मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरु पाके कफावहं ।

वातपित्तप्रशमनं सुशीतं भाक्ष्यं घृतं ॥

श्रीघ्नं कटुरसं पाके शोफक्रिमिविषापहं ।

दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहं ॥

पाके लघ्वाविकं सर्पिर्नच पित्तप्रकोपण ।

कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कम्पेच तद्वितं ॥

पाके लघूप्लवार्थश्च कषायं कफनाशनं ।

दीपनं बद्धमूत्रञ्च विद्यादैकशफं घृतं ॥

चक्षुष्यमथ्यं स्त्रीणान् सर्पिः स्यादमृतोपमं ।

दृडं करोति देहाग्न्योर्लघुपाकं विषापहं ॥

कषायं मद्धविण्मूत्रं तिक्तमग्निकरं लघु ।

हन्ति कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषकिमीन् ॥

लीरघृतं पुनः संप्राप्ति रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमनं नेचरोगहित
ञ्च । सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरो योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नो वस्ति

नस्याक्षिप्रपूरणेषूपदिश्यते ॥ सर्पिः पुराणं सरं कटुविपाकं त्रिदो
षापहं, मूर्च्छामेदउन्मादोदरज्वरगरशोफायसारयोनिश्रोत्राक्षि
शिरःशूलघ्नं दीपनं वस्तिनस्याक्षिप्रपूरणेषूपदिश्यते ।

भवन्ति चात्र ॥ पुराणं तिमिरश्वासपीनमज्वरकासनुत् ।

मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादयहापसारनाशनं ॥

एकादशशतैव वत्सरानुपितं घृतं ।

रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात्परतन्तु महाघृतं ॥

पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः ।

बलां पवित्रं मेध्यञ्च विज्ञेयान्तिमिरापहं ॥

सर्वभूतहरश्चैव घृतमेतत्प्रशस्यते ॥

॥ अथ तैलानि ॥

तैलं त्वाग्नेयमुष्णं तीक्ष्णं मधुरं मधुरविपाकं वृंहणं श्लेष्मणं श्वायि
सूक्ष्मं विशदं गुरु सरं विकसि वृथं त्वक्प्रसादनं मेधामार्दवमांस
स्यैर्यवर्णबलकरं चक्षुष्यं बद्धमूत्रं लेखनं तिक्तकषायानुरसं पाचन
मनिलबलासक्षयकरं किमिहमग्नीतपित्तजननं योनिशिरः कर्णशूल
प्रशमनं गर्भाशयशोधनञ्च तथा क्षिप्रभिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमयित
क्षतपिचिंतभग्नस्फुटितचारामिदग्धविक्षिप्तदारिताभिहतदुर्भग्नम्
गव्यालविदष्टप्रभृतिषु च परिपेकाभ्यद्रावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥

तदक्षिपु च पाने च नखे कर्षाक्षिपूरणे ।

अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥

। एरण्डतैलं मधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीपनं कटुकषायानुरसं सूक्ष्मं
स्रोतोविशोधनं त्वचं वृथं मधुरविपाकं वरुः स्थापनं योनिशूल
विशोधनमारोग्यमेधाकान्तिस्मृतिबलकरं वातकफहरमधोभागदो
षहरञ्च ॥

निम्बतशीकुसुममूलकजीमूतकटुककृततवेधनार्ककम्पिलकहलि
कर्णपृथ्वीकापीलुकरञ्जेद्भुदोशियुसर्पपसुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मतीफल
तैलानि तीक्ष्णानि सघ्नूष्णवीर्याणि कटूनि कटुविपाकानि सरा-
ण्यनिलकफलमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहराणि चोत ॥

वातघ्नं मधुरं तेषु चैवं तैलं बलावहं ।

कटुपाकमचक्षुष्यं क्षिमेधाप्यं गुरु पित्तघ्नं ॥

छमिघ्नं सार्षपं तैलं कण्डूकुष्ठापहं लघु ।

कफमेदोऽनिलहरं लेखनं कटुदो पनं ॥

छमिघ्नमिडुदोतैलमोपत्तिकं तथा लघु ।

कुष्ठामयछमिहर इष्टिशुक्रवलापहं ॥

विपाके कटुकं तैलं कौसुमं सर्वदोषहतं ।

रक्तपित्तकरं तीक्ष्णमचतुर्थं विदाहि च ॥

किराततिक्ताऽतिभुक्तकविभोतकनालिकेरकोलाबोडजीवन्तो
पियालकर्बुदारक्षर्यवलोचपुषैर्वांसककर्कादकुष्माण्डप्रधतोनां तै
लानि मधुराणि मधुरवोर्यविपाक्तानि वातपित्तप्रशमनानि
शीतवोर्याण्यभिसन्दीनि सृष्टविषमूत्राण्यग्निषादनानि चेति ॥

मधूककाश्मर्यपलाशतैलानि मधुरकपायाणि कफपित्तप्रशम
नानि ॥

तुवरकभङ्गातकतैले उष्ये मधुरकपोय तिक्तानुरधे वात
कफकुष्ठमेदोमेहछमिहरे उभयोभागदोषहरे च ॥

सरलदेवदारुगण्डोरश्मिपागुरुसारखे हास्तिककटुकपाया दुष्ट
प्रणशोधनाः छमिकफकुष्ठानिलधराश्च ॥

तुम्बोकोशाघदन्तीद्रवन्तीश्यामासप्तलानीलिकाकम्पिलकमङ्गिनी
खेहास्तिककटुकपाया श्रधोभागदोषहाराः छमिकफकुष्ठानिल
धरा दुष्टव्रणविशोधनाश्च ॥

यवतिक्तातैलं सर्वदोषप्रशमनमोपत्तिकमग्निदीपनं लेखनं मेथं
पथं रसायनञ्च ॥

एकैषिकतैलं मधुरमतिशीतं पित्तहरमनलप्रकोपणं श्लेष्मा
भिदह्नुं ॥

सहकारतैलमीषत्तिकमतिमुगन्धि वातकफहरं रूचं मधुर
कषायं रसवस्त्रातिपित्तकरञ्च ।

फलोद्भवानि तैलानि यान्यन्युक्तानि कानिचित् ।

गुणान् कर्षं च विज्ञाय फलवृत्तानि निर्दिशेत् ॥

घावन्तः स्यावराः क्षेदाः समाधात्परिकीर्त्तिताः ।

सर्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्वे चानिलनाशनाः ॥

सर्वेभ्यस्त्रिह तैलेभ्यस्तैलैर्ल प्रशस्यते ।

निष्पत्तस्तदुषत्वाच्च तैलत्वमितरेष्वपि ॥

याम्यानूपैदकानाञ्च वसामेदोमज्जानो गुरुष्णमधुरा वातघ्ना
जाङ्गलैकग्रफक्यादादीनां लघुशीतकषाया रक्तपित्तघ्नाः प्रतुद
विष्किराणां श्लेष्मघ्नाः ॥ तत्र घृततैलवसामेदोमज्जानो यथोत्तरं
गुरुविपाका वातहराश्च ॥

॥ अथ मधुवर्गः ॥

मधु तु मधुरं कषायानुरसं रूचं शीतमग्निदीपनं वर्ष्यं बल्यं लघु
सुकुमारं लेखनं हृद्यं सन्धानं शोधनं रोपणं वाजीकरणं संप्राप्ति
चक्षुःप्रसादनं सूक्ष्ममार्गानुसारि पित्तश्लेष्ममेदोमेहद्विक्लायाश्च
कासातिसारच्छर्दिदृष्ट्याद्यमिविषप्रशमनं छादि त्रिदोषप्रशमनञ्च
तच्च लघुत्वात् कफघ्नं पैच्छिन्नान्माधुर्यात्कषायभावाच्च वातपि
त्तघ्नं ॥

यौत्तिकं आमरं चौद्रं मात्तिकं काचमेव च ।
 आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥
 विशेषात्पौत्तिकं तेषु रुचोष्णं सविषान्वयात् ।
 वानासृक्पित्तकृच्छेदि विदाहि मदकृन्मधु ॥
 पैच्छिक्यात्स्नादुभयस्नाद्दामरं गुरुसंज्ञितं ।
 चौद्रं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघु लेखनं ॥
 तस्मात्तद्युतरं रुचं मात्तिकं प्रवरं स्मृतं ।
 श्वासादिषु च रोगेषु प्रशस्तं तद्विशेषतः ॥
 स्नादुपाकं गुरु हिमं पिच्छिलं रक्तपित्तजित् ।
 श्विचमेहकृमिहरं विद्याच्छाचं गुणोत्तरं ॥
 आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परं ।
 कषायं कटु पाके च बल्यं तिक्तमवातहृत् ॥
 औद्दालकं रुचिकरं स्वर्ग्यं कुष्ठविषापहं ।
 कषायमुष्णमश्च पित्तहृत्कटुपाकि च ॥
 कृदिमेहप्रशमनं मधु रुचं दलोद्भवं ।
 वृंहणीयं मधु नवं नातिक्षेत्रहरं सरं ॥
 मेदःक्षौद्रापहं याहि पुराणमतिलेखनं ।
 दोषत्रयहरं यकमाममसं त्रिदोषहृत् ॥
 तद्युक्तं विविधैर्यौगैर्निहन्यादामयान् बद्धन् ।
 नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥

तत्तु नानाद्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविरुद्धानां पुष्परसानां सविष
मक्षिकासम्भवत्वाच्चानुष्णोपचारं । ११. ३. ३. ३.

उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु ।

। उष्णान्तमुष्णैरुष्णे वा तं निहेन्ति यथाविषं ॥

तत्सौकुमार्याच्च तथैव शैत्यान्मनौषधीनां रससम्भवाच्च ।

उष्णैर्विरुध्येत विप्रेषतश्च तथान्तरीक्षेण जलेनचापि ॥

उष्णेन मधु संयुक्तं वमनेष्ववचारितं ।

। अपाकादनवस्थानाच्च विरुध्येत पूर्ववत् ॥

मध्वाभात्परतत्त्वान्यदामं कष्टं न विद्यते ।

। विरुद्धोपक्रमत्वात्तत् सर्वं हन्ति यथाविषं ॥

॥ अयेक्षुवर्गः ॥

इक्षुवो मधुरा मधुरविपाका गुरवः शीताः स्निग्धा बल्यावृष्या मू
त्रलारक्तपित्तप्रशमनाः कृमिकफकराद्येति तेचानेकविधाः । तद्यथा ।

पौण्ड्रको भीरुकस्यैव वंशकः शतपोरकः ।

कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः स्रक्षिपचकः ॥

नैपालो दीर्घपचय नीलपोरोऽथ कौशस्तः ।

इत्येता जातयः स्त्रौल्याद्गुणान् वक्ष्याम्यतः परं ॥

सुश्रीतो मधुरः स्निग्धो वृंहणः श्लेष्मलः सरः ।

अविदाधी गुरुर्दृढः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ॥ १२. १. १. १.

आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चिद्विचरः वंशको मतः ।

॥ अयेक्षुवर्गः ॥

वंशवच्छतपोरसु किञ्चिदुष्णः स वातहा ॥
 कान्तारतापसाविचू वंशकानुगुणौ मतौ ।
 एवङ्गुणसु काष्ठेषु स तु वातप्रकोपणः ॥
 सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः ।
 वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ॥
 कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तचयापहः ।
 अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु ॥
 अग्रेष्वक्षिपु विज्ञेय द्रवूणां लवणो रसः ।
 अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः ॥
 वक्रप्रह्लादनो दृढो दन्तनिप्योद्धितो रसः ।
 गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः ॥
 पक्वो गुरुः सरः स्निग्धः स तीक्ष्णः कफवातनुत् ॥
 फाणितं गुरु मधुरमभिव्यन्दि दृढं मृदुं विदोपलक्ष्य । गुडः
 स चारमधुरो नातिशीतः स्निग्धो मूत्ररक्तशोधनो नातिपित्तजिह्व
 तप्तो नैदः कफकरो वल्लो दृढश्च ॥
 पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः ।
 स पुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यनमः स्मृतः ॥
 मत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराविमलजाता उत्तरोत्तरं शीताः स्निग्धा
 गुह्यतरा मधुरतरा दृढाः रक्तपित्तप्रसादनास्त्वृष्णाप्रशमनाश्च ॥
 यथायथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथातया ।
 स्निग्धगौरवशैत्यानि सरलञ्च तथातया ॥

यो यो मत्स्यष्टिकाखण्डशर्कराणो खको गुणः ।

तेनतेनैव निर्देश्यस्तेषां विद्यावणो गुणः ॥

सारस्थिता सुविमला निःचारा च यथायथा ।

तथातथा गुणवती विज्ञेया शर्करा बुधैः ॥

मधुशर्करा पुनश्चूर्धतीसारचरो रुचा हृदनी प्रह्लादनी कषा
यमधुरा मधुरविपाका च ॥ यवासशर्करा मधुरकषायान् तिक्तानु
रसा क्षेमहरो सरा चेति ॥

यावत्यः शर्कराः प्रोक्ताः सर्व्वा दाहप्रणाशनाः ।

रक्तपित्तप्रशमनाश्चूर्दिमूर्च्छादवापहाः ॥

रूचं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं वातपित्तशतृ ।

कफाग्नं मधुरं पाके कषायं वस्तिदूषणं ॥

॥ अथ मद्यवर्गाः ॥

सर्व्वं पित्तकरं मद्यमद्यं दीपनरोचनं ।

भेदनं कफवातघ्नं रुचं वस्तिविशोधनं ॥

पाके लघु विदाद्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनं ।

विकासि स्रष्टविण्मूत्रं शृणु तस्य विशेषणं ॥

मार्दीकमविदाहिलायधुरान्वयतस्तथा ।

रक्तपित्तेऽपि सततं बुधैर्न प्रतिषिध्यते ॥

मधुरं तद्धि रूचश्च कषायानुरसं लघु ।

लघुपाक्षि सरं श्रेयविषमञ्जरनाशनं ॥

मार्दीकाल्पान्तरं किञ्चित्स्वार्जूरं वातकोपनं

तदेव विशदं रुच्यं कफघ्नं कर्षणं लघु ॥
 कषायमधुरं हृद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनं ।
 कासांशैयहृणोदोषमूत्रघातानिलापहा ॥
 सान्ध्यरक्तचयहिता सुरा दृढहृणदीपनी ।
 कासांशैयहृणोन्मासप्रतिश्यायविनाशनी ॥
 श्वेता मूत्रकफसन्ध्यरक्तमांसकरी सुरा ।
 हृद्यरोचकश्चक्षुक्षितोदशूलप्रमर्दनी ॥
 प्रसन्ना कफवाताशौविषन्धानाहनाशनी ।
 पित्रलाप्यकफा रुचा यवैर्वातप्रकोपणी ॥
 विष्टम्बिनी सुरा गुर्वी श्वेतला तु मधुलिका ।
 रुचा नातिकफा दृष्ट्या पाचनी चाचिकी स्मृता ॥
 त्रिदोषो भेद्यहृद्यश्च कोहलो वदनप्रियः ।
 पाद्युष्णो जगलः पक्वा रुचस्तृप्कफशोफहृत् ॥
 श्वेतः प्रवाहिकाटोपदुर्गामानिलशोषहृत् ।
 दक्षिणो हतसारत्वादिष्टम्भो वातकोपनः ॥
 दीपनः सृष्टविण्मूत्रो विशदोऽल्पमदो गुरुः ।
 कषायो मधुरः सीधुर्गौडः पाचनदीपनः ॥
 शार्करो मधुरो रुच्यो दीपनो वस्तिबोधनः ।
 वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबोधनः ॥
 तद्वत् पकरसः सीधुर्बलवर्णकरः सरः ।
 शोफघ्नो दीपनो हृद्यो रुच्यः श्वेतांशैर्वाहितः ॥

कर्शेनः शीतरसिकः श्वययूदरनाशनः । ॥
 वर्णरुञ्जरणः स्वर्ग्यो विवम्भोऽग्निमं हितः ॥
 आचिकः पाण्डुरोगघ्नो व्रण्यः स्यादहको लघुः ।
 कषायमधुरः शोधुः पित्तघ्नोऽसृक्प्रसादनः ॥
 जाम्बवो वद्धनिखन्दसुवरो वातकोपनः ।
 तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत् ॥
 मुखप्रियः स्त्रिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
 लघुर्मध्वासवम्बेदी मेहकुष्ठविपापहः ॥
 तिक्तः कषायशोकघ्नस्तोक्ष्णः स्वादुरवातघ्नः ।
 तीक्ष्णः कषायो मदलुहनामकफगुल्मघ्नः ॥
 छमिमेदोऽनिलहरो भैरेयो मधुरो गुहः ।
 बल्यः पित्तहरो वर्ण्यो मृदोकेचुरसामवः ॥
 शोधुर्मधूकपुष्पोत्थो विदाहप्रिवलप्रदः ।
 रुचः कषायकफहृदातपित्तप्रकोपणः ॥
 निर्दिग्नेद्रसतयान्यान् कन्दमूलफलसवान् ।
 नवं मद्यमभिसृज्मिन्दु गुरु वातादिकोपनं ॥
 अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यं विदाहि च ।
 सुगन्धि दोपनं हृद्यं रोचिष्णु छमिनाशनं ॥
 स्फुटस्रोतस्करं जीर्णं लघु वातकफापहं ।
 अरिष्टो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः ॥
 वज्रदोषहरस्यैव दोषाणां शमनस्य सः ।

दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्तविरोधनः ॥
 शूलाभ्रानोदरघ्नो हृज्वराजीर्णाग्रंसां हितः ।
 पिप्पल्यादिकृतो गुल्मकफरोगहरः स्मृतः ॥
 चिकित्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहराः पृथक् ।
 अरिष्टासवसीधूनां गुणान् कर्माणि चादिशेत् ॥
 बुद्ध्या यथास्वं संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक् ।
 सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धं विरसं कृमिलं गुरु ॥
 अद्ध्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भाजनस्थितं ।
 अल्पौषधं पर्युषितमत्यच्चं पिच्छिलञ्च यत् ॥
 तदर्थं सर्वदा मद्यं किञ्चिच्छेषन्तु यज्ञवेत् ।
 तत्र यत् सौकस्यम्भारं तरुणं पिच्छिलं गुरु ॥
 कफप्रकोपितमाद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः ।
 पित्तप्रकोपि वज्रलं तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च ॥
 अद्ध्यं फेनिलं पूति कृमिलं विरसं गुरु ।
 तथा पर्युषितञ्चापि विद्यादनिलकोपनं ॥
 सर्वदोषैरुपेतन्तु सर्वदोषप्रकोपणं ।
 चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित् ॥
 रुच्यं प्रसन्नं सुरभिः मद्यं सेव्यं मदावहं ।
 तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्यतः ॥
 सौत्स्यादौष्ण्याच्च तैत्स्याच्च विक्रासित्वाच्च वज्रिना ।
 समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरुद्धमागतं ॥

विद्योभ्येन्द्रियचेतांसि वीर्यं मदयतेऽचिरात् ।
 चिरेण शैथिल्ये पुंषि पानतो जायते मदः ।
 अचिरादातिके दृष्टः पैत्तिके शीघ्रमेव तु ॥
 सत्विके शौचदाचिच्छर्षमण्डननालसः ।
 गोताध्ययनसौभाग्यसुरतोत्साहलक्ष्मदः ॥
 राजसे दुःखशीलत्वमात्मत्यागं समाहसं ।
 कलहं सानुबन्धन्तु करोति पुरुषे मदः ॥
 अशौचनिद्रामात्सर्यागम्यागमनलोलताः ।
 असत्यभाषणञ्चापि कुर्याद्वि तामसे मदः ॥
 रक्तपित्तकरं शूलं हृदि भुक्तविपाचनं ।
 वैखर्यं जरणं क्षेमपाण्डुकिमिहरं लघु ॥
 तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च ।
 तद्वत्तदासुतं सर्वं रोचनञ्च विशेषतः ॥
 गौडानि रसशुक्लानि मधुशुक्लानि यानि च ।
 यथापूर्वं गुह्यराष्ट्रभिस्यन्दकराणि च ॥
 तुषाम् दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुकिमिरोगनुत् ।
 ग्रहण्यशौर्विकारघ्नं भेदि सौवीरकं तथा ॥
 धान्याम्बु धान्ययोनिवादीपनं दाहनाशनं ।
 सर्शात्पानात्तु पवनकफद्वष्टाहरं लघु ॥
 तैक्ष्ण्याच्च निर्हरेदाशु कफं मण्डूपधारणात् ।
 मुखवैरस्यदोर्गन्ध्यमलशोषकमापहं ॥

दीपनं जरणं भेदि हितमास्त्रापनेषु च ।

समुद्रमाश्रितानाञ्च जनानां सात्त्विकमुच्यते ॥

॥ अथमूत्राणि ॥

गोमहिषाजाविगजहयखरोद्वाशां तीक्ष्णानि कटून्पुष्पानि
तिक्तानि लवणानुरसानि लघूनि शोधनानि कफवातकृमिभेदो
विषगुल्माश्रुदरकुष्ठशोफारोचकपाण्डुरोगहराणि चक्षुष्यानि दी
पनानि च सामान्यतः ॥

भवन्ति चात्र ॥ तत्सर्वं कटु तीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु ।

शोधनं कफवातघ्नं कृमिभेदोविषापहं ॥

अशौजठरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनं ।

पाण्डुरोगहरं भेदि चक्षु दीपनपाचनं ॥

गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं सघारत्वान्न वातघ्नं ।

लघ्वग्निदीपनं मेघं पित्तघ्नं कफवातजित् ॥

शूलगुल्मोदरानाहविरिकास्त्रापनादिषु ।

मूत्रप्रयोगसाध्येषु गन्धं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥

दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविश्रद्धिषु ।

आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च मादियं ॥

काश्यासापहं शोषकामलापाण्डुरोगनुत् ।

कटुतिक्तान्वितं क्षागमीपन्मास्तकोपनं ॥

काशशोहोदरश्यासशोषवर्धयहे हितं ।

सघारन्तिककटुकमुष्णं वातघ्नमाविकं ॥

दीपनं कटुतोत्क्षेप्यं वातचेतोविकारनुत् ।
 आशं कफहरं मूत्रं कृमिदद्रुषु शस्यते ॥
 सतिक्तं खण्डं मेदि वातघ्नं पित्तकोपनं ।
 तीक्ष्णं चारे क्लिप्ताशे च नागं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥
 गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ।
 दीपनं गार्दभं मूत्रं कृमिवातरूपापहं ॥
 शोफकुष्ठोदरोन्मादमाहृतकिमिनाशनं ।
 अर्शोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहं ॥
 द्रवद्रव्याणि सर्वाणि समासात्कीर्त्तितानि तु ।
 कालदेशविभागज्ञो नृपतेर्दातुमर्हति ॥

षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

धन्वन्तरिर्नभिवाद्य सुश्रुत उवाच प्रागभिहितं प्राणिनां
 पुनर्मूलमाहारो बलवर्षोजिघां च स षट्सु रसेभ्योऽप्यतो रसाः
 पुनर्द्रव्याश्रयिणो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकनिमित्ते च क्षयवृद्धौ
 दोषधातुनां साम्यञ्च । ब्रह्मादेरपि च लोकस्याहारः स्थित्युत्पत्ति
 विनाशहेतुराहारादेवाभिष्टुब्धिव्यलमागोऽयं वर्णन्द्रियप्रसादस्य
 तथाहारवैषम्यादस्वास्थ्य । तस्याश्रितपीतलीढखादितस्य नाना
 द्रव्यात्मकस्थानेकविधविकल्पस्यानेकविधप्रभावस्य पृथक् पृथक्

द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकप्रभावकर्माणीच्छामि ज्ञातुं न ह्यनव
बुद्धस्वभावा भिषजः स्वस्थानुवृत्तिं रोगनिघट्टणञ्च कर्तुं
समर्थाः । आहारमूलाश्च सर्वप्राणिनो दस्मान्त्समादन्नपान
विधिमुपदिशतु मे भगवानित्युक्तः प्रोवाच भगवान् धन्यन्तरिरथ
खलु वत्स सुश्रुत यथाप्रश्नमुच्यमाननुपधारयस्व । तत्र लोहितक
शालिकलमकर्मकपाण्डुकसुगन्धकप्रकुनाक्षतपुष्पाण्डकपुण्डरीक
महाशालिश्रीतभीरुकरोधपुष्पकदीर्घशूककाञ्चनकमहिषमस्तकहा
यनकद्रुषकमहाद्रुषकप्रभृतयः शालयः ।

मधुरा वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाः ।
पित्तप्राप्त्यानिलकफाः स्निग्धा बद्धाल्यवर्चसः ॥
तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रमुबलः ।
चक्षुष्यो वर्णवलकृत् स्त्वर्थो हृद्यः शमापहः ॥
प्रण्यो ज्वरहरश्चैव सर्वदोषविपायहः ।
तस्मादन्त्यान्तरगुणाः क्रमशः शालयोऽवराः ॥

पष्टिककाङ्गुकमुकुन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासनपुष्पकमहा
पष्टिकचूर्णककुरवकनेदारकप्रभृतयः पष्टिकाः ।

रसे पाके च मधुराः श्रमना वातपित्तयोः ।
शालीनाश्च गुणैस्तुल्या हृदयाः कफशुक्रघ्नाः ॥
पष्टिकः प्रवरस्तेषां कषायाणुरसो लघुः ।
मृदुः पित्तघ्निदोषघ्नः स्त्वर्थो हृदयवर्द्धनः ॥
विपाके मधुरो याचो तुल्यो लोहितशालिभिः ।

त्रेपास्त्वल्पात्तरगुणाः पट्टिकाः क्रमशो गुणैः ॥

छण्णब्रोहिशालामुखजतुमुखनन्दोमुखलावाचकत्वरितककुक्कु
ट्राण्डकपारापतकपाटलप्रभृतयो ब्रीहयः ॥

कपायमधुराः पाके मधुरा वीर्यतोऽहिमाः ।

अल्पाभिस्यन्दिनस्तुल्याः पट्टिकैर्वद्धवर्चसः ॥

छण्णब्रोहिर्वरस्तेषां कपायानुरसो लघुः ।

तस्मादल्पात्तरगुणाः क्रमशो ब्रीहयोऽपरे ॥

दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः ।

कपाया बद्धविण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः ॥

स्यञ्जजाः कफपित्तघ्नाः कपायाः कटुकान्वयाः ।

किञ्चित्सतिक्तमधुराः पवनानलवर्द्धनाः ॥

कैदारा मधुरा वृथा वल्ग्याः पित्तनिवर्हणाः ।

द्वैपत्कपायाल्पमला गुरवः कफशुक्रलाः ॥

रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ।

अदाहिनो दोषहरा वल्ग्या मूत्रविवर्द्धनाः ॥

शालयश्चिन्नरूढा ये रूक्षास्ते बद्धवर्चसः ।

तिक्ताः कपायाः पित्तघ्ना लघुपाकाः कफावहाः ॥

विस्तरेणान्यमुद्दिष्टः शालिवर्गो हिताहितः ।

तदल्कुधान्यमुद्गादिमाषादीनाञ्च वक्ष्यते ॥

॥ अथ कुधान्यवर्गः ॥

कोरदूयकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोदासकप्रियङ्गुमधू

लिकानान्दीमुखोकुरुविन्दगवेधुक्वरुक्तोदपर्णीमुकुन्दकवेणुयत्र
प्रभृतयः कुधान्यविशेषाः ॥

उष्णाः कषायमधुरा रूक्षाः कटुविपाकिनः ।

क्षेत्रा बद्धनिखन्दा वातपित्तप्रकोपणाः ॥

कषायमधुरास्तेषां शीतपित्तापहाः स्मृताः ।

कोट्टवस्य सनीवारः श्यामाकस्य सशान्तनुः ॥

छणा रक्तास्य पीतास्य श्रेताथैव प्रियङ्गवः ।

यथोत्तरं प्रधानाः सूक्ष्माः कफहराः स्मृताः ॥

मधूली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीमुखी तथा ।

विशेषी तत्र भृयिष्ठं वरुक्तः समुकुन्दकः ॥

रूक्षा वेणुयवा श्रेया बोध्यैः उष्णाः कटुपाकिनः ।

बद्धमूत्राः कफहराः कषाया वातकोपनाः ॥

मुद्गवनमुद्गकलायमकुष्ठमसूरमद्गलचणकसतीनत्रिपुटकहरे .

आढकीप्रभृतयो वैदलाः ॥

कषायमधुराः शीताः कटुपाका मरुत्कराः ।

बद्धमूत्रपुरीषास्य पित्तक्षेमहरास्तथा ॥

नात्यर्थं वातलाक्षेपु मुद्गा दृष्टिप्रसादनाः ।

प्रधाना हरितास्तत्र वन्या मुद्गसमाः स्मृताः ॥

विपाके मधुराः प्रोक्ता मसूरा बद्धवर्चसः ।

मकुष्ठकाः छमिकराः कलायाः प्रचुरानिवाः ॥

आढकी कफपित्तघ्नो नातिवातप्रकोपणी ।

वातलाः श्रोतमधुराः सक्पाया विरुचणाः ॥

कफशोषितपित्तत्रायणकाः पुंस्त्वनाशनाः ।

हरेण्वः सतीनाय विभ्रेया वद्धवर्त्तसः ॥

छते मुहमसुराभ्यामन्येत्वाधानकारकाः ॥

माषो गुरुभिन्नपुरीषमूत्रः स्निग्धोष्णवृथो मधुरो ऽनिलघ्नः ।

सन्तर्पणः सान्यरुरो विभेषाद्वलप्रदः शूफकफावहय ॥

कपायभावाच्च पुरीषभेदो न मूत्रलो नैव कफस्य कर्त्ता ।

स्वादुर्विपाके मधुरोऽलनान्नः सन्तर्पणः सान्यवृत्तिप्रदय ॥

माषैः समानं फलनात्मगुप्तमुक्तञ्च काकाण्डफलं तथैव ।

आरण्यनाषा गुणतः प्रदिष्टा रुचाः कपाया अविदाहिनय ॥

उष्णः कुलत्यो रसतः कपायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।

शूफाक्षरीगुल्मनिपूदनय संघाहकः पीनसकासहारी ॥

आनाहमेदोगुदकीलक्षिकाश्यासापहः शोषितपित्तकृष ।

कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो विभेषतो वन्यकुलत्य उरुः ॥

रूपत्कपायो मधुरः सतिक्तः संघाहकः पित्तरुरस्तयोष्णः ।

तिलो विपाके मधुरो वन्निष्ठः स्निग्धो मणालेपन एव पथ्यः ॥

दन्त्योऽग्निमेधाजननोऽन्यमूत्रस्तन्योऽय कोष्ठोऽनिलहा गुहय ।

तिलेषु सर्व्वेव्यसितः प्रधानो मथ्यः सितो हीनतरास्तथान्ये ॥

यवः कषायो मधुरो हिनय कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।

प्रपेषु पथ्यस्तिवच निव्यं प्रषड्मूत्रो वद्धातवर्त्तः ॥

क्षेत्थ्याग्निमेधास्तरवण्डश्च स पिष्टितः मूलविभेषनय ।

मेदोमहत्तुङ्गुरणोऽतिरुचः प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥
 एभिर्गुणैर्हीनतरोस्तु किञ्चिदिद्याद्यवेभ्योऽतियवान् विशेषैः ।
 गोधूम उक्तो मधुरो गुरुश्च बल्यः स्थिरः शुक्ररुचिप्रदश्च ॥
 क्षिग्धोऽतिशीतोऽनिलपित्तहन्ता सन्धानकृतस्त्रेष्मकरः सरश्च ।
 रुचः कषायो विषमोफण्डकवलासदृष्टिचयश्चदिदाही ॥
 कटुर्बिपाके मधुरस्तु शिम्बः प्रभिन्नविष्माहतपित्तलश्च
 सितासिताः पीतकरक्त्वर्णा भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः ॥
 यथोदितास्ते गुणतः प्रधाना ज्ञेयाः कटूष्णा रसपाकयोश्च ।
 सहाद्वयं मूलकजाश्च शिम्बाः कुशिम्विल्लीप्रभवास्तु शिम्बाः ॥
 ज्ञेया विपाके मधुरा रसे च बलप्रदाः पित्तनिवर्धणाश्च ।
 विदाहवन्तश्च भृशश्च रुक्षा विष्टम्भ जीर्यन्थनिलप्रदाश्च ॥
 रुचिप्रदाश्चैव सुदुर्भाराश्च सर्वे स्मृता वैदलिकासु शिम्बाः ।
 कटुर्बिपाके कटुकः कफघ्नो विदाहिभावादहितः कुटुम्भः ॥
 उष्णातसीस्त्रादुरसाऽनिलघ्नी पित्रोन्मथ्या स्यात् कटुका विपाके ।
 पाके रसे चापि कटुः प्रदिष्टः सिद्धार्थकः शोणितपित्तकोपो ॥
 तीक्ष्णोष्णरुक्षकफमारुतघ्नस्तथागुणश्चासितसर्पणोऽपि ॥

अनार्त्तवं व्याधिरुतमपर्यागतमेव च ।

अभूमिजं नवद्यापि न धान्यं गुणवत्समृतं ॥

नवं धान्यमभिम्यन्दि लघु समन्तरोपितं ।

विदाहि गुरु विष्टम्भि विरुद्धं दृष्टिदूषणं ॥

शालादेः सर्पपान्तस्य विविधस्यास्य भागशः ।

कालप्रमाणसंस्कारमात्राः सम्यरिकीर्त्तिताः ॥

॥ अत ऊर्ध्वं मांसवर्गानुपदेक्ष्यामः ॥

तद्यथा । जलेग्रया आनूपा ग्राम्याः कव्यभुज एकशफा जाङ्गलाश्चेति
पणमांसवर्गोत्तिष्ठं वर्गाणामुत्तरोत्तरं प्रधानतमाः । ते पुनर्द्विविधा
जाङ्गला आनूपाश्चेति । तत्र जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः । तद्यथा । जङ्गला
विष्किराः प्रतुदा गुहाग्रयाः प्रसहाः पर्णमृगा विलेग्रया ग्राम्या
श्चेति तेषां जङ्गलविष्किरौ प्रधानतमौ तावेण हरिण्यर्कुरङ्गकराल
क्षतनालगरभश्चदंष्ट्रापृषतचा हृष्करमृगमादकाप्रभृतयो जङ्गला
मृगाः कपाया मधुरा लघवो वातपित्तहरास्त्रीह्णा च्छद्या वस्ति
शोधनाय ॥

कपायो मधुरो हृद्यः पित्तासृक्कफरोगहा ।

संघाही रोचको बन्धोक्षेपामेणो ज्वरापहः ॥

मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः ।

शोतलो बद्धविण्मूत्र, सुगन्धिर्हरिणो लघुः ॥

रणः क्षण्णसायोऽप्येव हरिणस्ताम्रऽउच्यते ।

न क्षण्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः शोऽभिधीयते ॥

शोतासृक्पित्तघ्नो नो विज्ञेया मृगमादका ।

सन्निपातघ्नययामकायद्विक्ताऽहचिप्रनुत् ॥

सावतित्तिरिक्पिञ्चनन्तर्त्तारवर्त्तिकावर्त्तक नम्रकावातीक

चकोरकलविद्धमयूरककरोपचक्रकुटुम्भसारङ्गशतपत्रक कुति
तिरिक्कुरवाङ्गकयवलकप्रभृतयस्याहला विष्किरा लघवः शीतम
धुरा. कषाया दोषशमनाय ॥

संघाही दीपनयैव कषायमधुरो लघुः ।
लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥
द्विपद्गुरुणमधुरो दृष्यो मेधाग्निवर्द्धनः ।
तिक्तिरिः सर्वदोषघ्नो घाही वर्णप्रसादनः ॥
द्विक्कायासानिलहरो विमेषाद्गौरतिक्तिरिः ।
रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्चलः ॥
कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते ।
वातपित्तहरा दृष्ट्या मेधाग्निबलवर्द्धनाः ॥
लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः ।
कषायः स्वादुलवणस्त्वचः केयूरो रुचिप्रदः ॥
मयूरः स्वरमेधाग्निबुक्त्रोवेन्द्रियदार्ढ्यकृत् ।
द्विग्धोष्णोऽनिलहा दृष्ट्यः स्नेहस्वरयत्नावहः ॥
दृढणः कुक्कुटो वन्यस्तदद्वाभ्यो गुरुस्त यः ।
वातरोगक्षयवमोविषमज्वरनाशनः ॥

कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयष्टिककुलिङ्गमृदुकुलिङ्गगो
घोडकडिडिमाणकशतपत्रकमादनिन्दकभेदाग्निमुकसारिकावरगु
लीगिरिशालज्वालदूषकसुगन्धोखञ्जरोटकदारोतदात्यूहप्रभृतयः
प्रतुदाः ॥

कषायमधुरा रुचाः फलाहारा मरुत्कराः ।

पित्तश्लेष्महराः शोता बद्धमूत्राल्पवर्षा ॥

सर्वदोषकरस्तेषां भेदाग्नौ मलदूषकः ।

कषायस्वादुलवणो गुरुः काणकपोतकः ॥

रक्तपित्तप्रशमनः कषायविशदोऽपि च ।

विपाके मधुरस्यापि गुरुः पारावतः स्मृतः ॥

कुलिङ्गो मधुरः क्षिग्धः कफशूलविवर्द्धनः ।

रक्तपित्तहरो वेष्मकुलिङ्गस्ततिशूलकः ॥

सिंहव्याघ्रकृतरक्षुचक्षुदीपिमांजरशृगालमृगैर्वाहकप्रभृतयो

गुहाशयाः ॥

मधुरा गुरवः क्षिग्धा बला नाहनमाशनाः ।

उष्णवीर्या हिता नित्यं नेचगुह्यविकारिणः ॥

काककङ्कुररचापभासप्रघात्युलूकचिम्बिश्येनगृध्रप्रभृतयः

प्रसङ्गाः ॥

एते सिंहदिभिः सर्वे समाना वायसादयः ।

रक्षवीर्यविपाकेषु विशेषाश्चेऽपि हिताः ॥

मद्गुमृपिकृच्छ्रायिकावकुशपूतिघासवानरप्रभृतयः पर्व

मृगाः ॥

मधुरा गुरवो दृष्याद्यक्षुष्याः शोपिणे हिताः ।

सृष्टमूत्रपुरीषाय कासार्यश्वासनाशनाः ॥

समुद्भवेभ्यो नादेया दृष्टणत्ताद्रुणोत्तराः ॥

श्वाविच्छल्यकगोधाशगृधदंशलोपाकलोमशकर्षकदलीमृगप्रिय
 काऽजगरसर्पमृषिकनकुलमहावधुप्रभृतयो विलेश्याः ॥
 वर्चोमूत्रं संहतं कुर्युरेते वीर्ये चाण्डाः पूर्ववत्स्वादुपाकाः ।
 वातं हन्युः श्लेष्मपित्ते च कुर्युः खिग्धाः काश्यासकाश्चापहाय ॥
 कषायमधुरस्तेषां शमः पित्तकफापहः ।
 नातिशीतलवीर्यत्वादातसाधारणो मतः ॥
 गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका स्मृता ।
 वातपित्तप्रशमनी टुंङ्गणो बलवर्द्धनी ॥
 शल्यकः स्वादुपित्तघ्नो लघुः शीतो विषापहः ।
 प्रियको माहते पथ्योऽजगरस्त्वग्गंघा हितः ॥
 दुर्नामानिलदोषघ्नाः कृमिदूषीविषापहाः ।
 चक्षुष्या मधुराः पाके सर्पा मेधाग्निवर्दनाः ॥
 दर्शिकरा दीपकाश्च तेषूक्ताः कटुपाकिनः ।
 मधुराद्यातिचक्षुष्याः स्रष्टविषमूत्रमाहताः ॥
 अश्याश्वतरगोखरोद्भवसौरभमेदःपुच्छकप्रभृतयो घाम्याः ॥
 घाम्या वातहराः सर्वे टुंङ्गणाः कफपित्तलाः ।
 मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः ॥
 नातिशीतो गुरुः खिग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः ।
 कृगलस्त्वनभिखन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥
 टुंङ्गणं मांसमौरभं पित्तक्षेमावहं गुरु ।
 मेदःपुच्छोद्भवं दृष्यमौरभसदृशं गुणैः ॥

श्यासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनं ।

श्रमात्यग्निहितं गन्धं पवित्रमनिलापहं ॥

शैरभ्रवत्सलवणं मांसमेकग्रफोद्भवं ।

अल्पाभिस्सन्ध्यं वर्गो जाड्वलः समुदाहृतः ॥

दूरे जनान्तनिलया दूरे पानीयगोचराः ।

ये मृगाय विहङ्गाय ते जल्पाभिस्सन्दिनो मताः ॥

अतीवासन्ननिलयाः समीपोदकगोचराः ।

ये मृगाय विहङ्गाय महाभिस्सन्दिनस्तु ते ॥

आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । तद्यथा । कूलचराः श्वाः कोश्याः
पादिनो मल्ल्याद्येति । तत्र गजगवयमहिषरुचमरस्रमररोहित
वराहखज्रिगोकार्ककालपुष्ककोद्भूतन्यङ्गुरस्थगवयप्रभृतयः कूलचराः
पशवः ॥

वतं पित्तहरा दृष्ट्या मधुरा रसपाकयोः ।

शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्धनाः ॥

विरुचणो लेखनस्य बोध्यौष्णः पित्तदूषणः ।

स्वादस्त्ववणस्तेषां गजः श्रेष्ठानिलापहः ॥

गवयस्य तु मांसं हि स्निग्धं मधुरकासजित् ।

विपाके मधुरं चापि व्यवायस्य तु वर्द्धनं ॥

स्निग्धोष्णमधुरो दृष्ट्या महिषस्तर्पणो गुरुः ।

निद्रापुंस्त्वबलस्तन्यवर्द्धनो मांसदार्योद्यत् ॥

रुचमांसं समधुरं कपायानुरसं शतं ।

वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनं ॥

तथा चमरमांसन्तु स्निग्धं मधुरकासजित् !

विपाके मधुरं चापि वातपित्तप्रणाशन ॥

सुमरस्य तु मांसस्य कषायानुरसं स्मृतं ।

वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम् ॥

स्नेदनं हृहणं दृढ्यं शीतलं तर्पणं गुरु ।

स्निग्धं अमानिलहुरं वाराहं बलवर्द्धनं ॥

कफघ्नं खट्विपिशितं कषायमनिलापहं ॥

पिव्यं पवित्रमायुष्यं बहुमूत्रं विरूचयं ।

गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफावहं ॥

विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनं ॥

हंससारसकौस्तुभकवाककुरुरकादम्बकारयडवजीवञ्जीवकवृकव
साकापुण्डरीकझवन्नरारीमुखनन्दीमुखमङ्गुत्क्रोशकाचाचमसिकाच
शुक्लाचपुष्करशायिकाकोनालकाम्बुकुटिकामेघरावधेतचरणप्र
भृतयः शुवाः संघातचारिणः ॥

रक्तपित्तहराः शीताः स्निग्धा दृढ्या महज्जितः ।

मृदुमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः ॥

गुरुष्णमधुरः स्निग्धः स्वरवर्षवलप्रदः ।

हृहणः शुक्रलक्ष्णं हंसो मांसतनाशनः ॥

शङ्खशङ्खानखशक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोयस्थाः । कूर्मकुम्भीर
कर्कटककृष्णकर्कटकशिगुमारप्रभृतयः पादिनः ॥

शङ्खकूर्मादयः स्वादुरसपाका मरुनुदः ।

धीताः स्निग्धा हिताः पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥

क्षुण्णकर्कटकक्षेपां बल्यः कोष्णोऽनिलापहः ।

शुक्रः सन्धानकृत् सृष्टविष्मूत्रोऽनिलपित्तहा ॥

मत्स्यास्तु द्विविधा नादेयाः सामुद्राश्च । तत्र नादेयाः । रोहित

पाठीनपाटलाराजीववर्मिगोमास्यक्षुण्णमत्स्यवागुञ्जारमुरलसहस्र
दंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः ॥

नादेया मधुरा मत्स्या गुरवोमास्यतापहाः ।

रक्तपित्तकराक्षेष्णा वृष्याः स्निग्धास्तर्पवर्चसः ॥

कपाद्यानुरसक्षेपां शप्यशैवालभोजनः ।

रोहितो मास्यहरो नात्यर्थं पित्तकोपनः ॥

पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिताग्रनः ।

दूषयेदक्षपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥

मुरलो वृंक्षणी वृष्यः क्षान्द्यश्लेष्मकरस्तथा ।

सरस्यडागसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः ॥

महाद्वेदेषु बलिनः स्तब्धेऽभ्यस्यवत्ताः स्मृताः ॥

तिमिमिञ्चिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकमकरगर्ग

रकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सामुद्राः ॥

सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ।

उष्णा वातहरा वृष्या वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥

बलावहा विशेषेण भासाश्लितास्तमुद्रजाः ।

तेषामप्यनिलग्नत्वाचौषध्यकौषौ गुणोत्तरौ ।

स्निग्धत्वात् स्वादुपाकत्वात् तयोर्वाप्या गुणोत्तराः ॥

नादेया गुरवो मध्ये यस्मात्पुच्छास्त्रचारिणः ।

सरस्तडागजनान्तु विशेषेण शिरो लघुः ॥

अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्थोदपानजाः ।

किञ्चिन्मुक्ता शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते ।

अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः ॥

उरोविचरणात्तेषां पूर्वमङ्गं लघु स्मृतं ॥

॥ इत्यानूपो महाभिस्त्र्यन्दिमांसवर्गो व्याख्यातः ॥

तत्र शुष्कपूतिव्याधितविषसर्पहतदिग्धविद्वृजोर्ध्वशवालानाम
वातयचारिणां मांसान्यभक्ष्याणि यस्माद्विगतव्यापन्नापहतपरि
णतात्प्राप्तपूर्ववीर्यलाहोषकराणि भवन्ति ॥

अरोचकं प्रतिश्यायं गुहं शुष्कं प्रकीर्तितं ।

विषव्याधिहतं मृत्युं बालं कर्दिक्ष कोपयेत् ॥

काष्ठश्चाक्षकरं वृद्धं त्रिदोषं व्याधिदूषितं ।

क्षिप्तमुत्क्रेशजननं कृशं वातप्रकोपयं ॥

रन्ध्रोऽन्येषामुपादेयं मांसमिति ॥ क्षियत्युत्पादेषु पुंसोभो
विद्वक्त्रेषु महाशरीरेष्वल्पशरीरा अल्पशरीरेषु महाशरीरा प्रधान
तमा एवमेकजातीयानां महाशरीरेभ्यः कृशशरीराः प्रधान
तमा ॥

स्यानादिकृतं मांसस्य गुरुलाघवमुपदेक्ष्यामः । तद्यथा । रक्ता
दिषु शुक्रान्तेषु धातुषुत्तरोत्तरास्तु गुरुतरास्तथा सक्थिस्कन्धकोड
शिरःपादकरकटीपृष्ठचर्मकालेयकयक्षदन्ताणि ॥

शिरःस्कन्धं कटीपृष्ठं सक्थिनी चात्मपचयोः । .

गुरुपूर्वं विजानीयाद्भातवस्तु यथोत्तरं ॥

सर्वस्यप्राणिनो देहे मध्ये गुरुहृदादृतः ॥

पूर्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योपितं ॥

उरोशीवं विहङ्गानां विशेषेण गुरु स्मृतं ।

पक्षोद्द्वेपात्समो दिष्टो मध्यभागस्तु पक्षिणां ॥

अतीवरूचं मांसन्तु विहङ्गानां फलाग्निनां ।

वृंहणं मांसमत्यर्थं खगानां पिशिताग्निनां ॥

मत्स्याग्निनां पित्तकरं वातघ्नं धान्यचारिणां ।

जलजानूपजा याम्या क्रव्यादेकशफास्तथा ॥

प्रसृष्टा विलवासास्तु ये च जङ्गलसंश्रिताः ।

प्रतुदा विष्किराद्यैव उघवः सूर्य्यथोत्तरं ॥ .

अल्पाभिखण्डिनश्चैव यथापूर्वमतोऽन्यथा ॥

प्रमाणाधिकास्तु स्वजातौ चान्यसारा गुरवश्च । सर्वप्राणिनां सर्व
शरीरेभ्यो ये प्रधानतमा भवन्ति यद्यप्यदेशवर्तिनस्तानाददीत
प्रधानत्वाभाभावे मध्यमवयस्कं सद्यस्कमक्षिष्टमुपादेयं मांसमिति ॥
भवति चात्र ॥ वयः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रियाः ॥

लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्राचास्मिन् परोक्षिता ॥

॥ इति मांसवर्गः ॥

अत ऊर्ध्वं फलवर्गानुपदेक्ष्यामः ॥ तद्यथा ॥ दाडिमा मलकवदर
कोलककन्धुसौवीरसिम्बितिकाफलकपित्यमातुलुङ्गवासातककरम
ईपियाललकुचभयपारावतवेचफलप्राचीनामलकतिन्निडोकनीप
कोशास्त्राक्षीकानारङ्गजम्बोरप्रभृतोनि ॥

अस्त्रानि रसतः पाके गुरुष्णुष्णानि वीर्यतः ।

पित्तलान्यनिलग्नानि कफोत्क्लेशकराणि च ॥

कषायानुरसं तेषां दाडिमं नातिपित्तलं ।

दीपनोयं रुचिकरं हृद्यं वर्धोविवन्धनं ॥

द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरं चाक्षमेव च ।

विदोषघ्नञ्च मधुरमश्वं वातकफापहं ॥

अश्वं समधुरं तिक्तं कषायं कटुकं सरं ।

चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं दृश्यमामलकोफलं ॥

हन्ति वातं तदक्षत्वात्पित्तं माधुर्य्यैत्यतः ।

कफं हृत्कषायत्वात्फलेभ्योऽभ्यधिकञ्च तत् ॥

कर्कशुकोलवदरसामं पित्तकफावहं ।

पकं पित्तान्निहणं स्निग्धं समधुरं सरं ॥

पुरातनं दृष्टमनं श्रमघ्नं दीपनं लघु ।

सौवीरं वदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित् ॥

कषायं स्नादु संघादि श्रोतं सिम्बितिकाफलं ।

आमं कपित्थमस्वर्थं कफघ्नं ग्राहि वातलं ॥
 कफानिलहरं पक्वं मधुरास्वरसं गुरु ।
 श्यामकासारुचिहरं दृष्णाघ्नं कण्ठशोधनं ॥
 लघ्वस्वं दीपनं हृद्यं मातुलुङ्गमुदाहृतं ।
 लक् तिक्ता दुर्जरा तस्य वातक्रिमिकफापहा ॥
 स्वादु शीतं गुरु स्निग्धं मांसं मासतपित्तजित् ।
 मेघं शूलानिलच्छर्दिकफारोचकनाशनं ॥
 दीपनं लघु स्रग्वाहि गुल्मार्शोघ्नन्तु केशरं ।
 शूलजीर्णविषन्धेषु मन्दाग्नौ कफमारुते ॥
 अरुचौ च विमेषेण रसस्तस्योपदिश्यते ।
 पित्तानिलकरं बालं पित्तलं बद्धकेशरं ॥
 हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदं ।
 कषायानुरसं स्वादु वातघ्नं वृंहणं गुरु ॥
 पित्ताविरोधि सम्पक्कमासं शूकविवर्द्धनं ।
 वृंहणं मधुरं बलं गुरु विष्टम्भ जीर्यति ॥
 आघातकफलं हृद्यं सस्नेहं श्लेष्मवर्द्धनं ।
 त्रिदोषविष्टम्भकरं लघुचं शूकनाशनं ॥
 अक्षं दृष्णापहं रुच्यं पित्ततृत्करमर्दकं ।
 वातपित्तहरं हृद्यं पियालं गुरु शीतलं ॥
 हृद्यं स्वादु कषायाघ्नं भयमास्यविमोघनं ।
 पित्तेष्टेष्टहरं ग्राहि गुरु विष्टम्भि शीतलं ॥

शरावतं समधुरं रुच्यमत्यग्निवातनुत् ।
 गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकं तथा ॥
 वातापहं तिन्त्रिडोकमाभं पित्तबलासकृत् ।
 याक्षुष्यं दीपनं रुच्यं सम्यक् कफवातनुत् ॥
 तस्मादल्पान्तरगुणं कोशाक्षफलमुच्यते ।
 अश्लोकायाः फलं यत्नं तद्वद्भेदि । तु केवलं ॥
 अक्षं समधुरं रुच्यं विशदं भक्तरोचनं ।
 वातघ्नं दुर्जरं श्रोत्रं नारङ्गस्य फलं गुरु ॥
 दृष्याद्गुलुकफोत्क्षेपश्चर्दिश्यासनिवारणं ।
 वातक्षेमविवन्धनं जम्बीरं गुरु पित्तकृत् ॥
 शरावतं दन्तशठमक्षं शोणितपित्तकृत् ।

शीरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदनतिन्दुकवकुलधन्वनाग्नन्तका
 श्वकर्णफलपुष्पकृगात्रेहकोपुष्करवर्त्तिविज्वविम्बीप्रभृतीनि ॥

। फलान्येतानि शीतानि कफपित्तहराणि च ।
 संग्राहकाणि रुक्षाणि कषायमधुराणि च ॥
 शीरवृक्षफलं तेषां गुरु विष्टम्भि शीतलं ।
 कषायं मधुरं साक्ष नातिमारुतकोपनं ॥
 अत्यर्थं वातलं याहि जाम्बवं कफपित्तजित् ।
 खिग्धं स्वादु कषायञ्च राजादनफलं गुरु ॥
 कषायं मधुरं रुच्यं तोदनं कफवातजित् ।
 अश्लोष्यं लघु संग्राहि खिग्धं पित्ताग्निवर्द्धनं ॥

आमं कषायं संग्राहि तिन्दुकं वातकोपनं ।
 विपाके गुरु संपकं मधुरं कफपित्तजित् ॥
 मधुरञ्च कषायञ्च स्निग्धं संग्राहि वाक्कुलं ।
 स्थिरीकरञ्च दन्तानां विशदं फलमुच्यते ॥
 कषायञ्च हिमं खादु धान्वनं कफवातजित् ।
 तदङ्गाङ्गेरुकं विद्यादग्नन्तकफलानि च ॥
 विष्टम्भि मधुरं स्निग्धं फल्गुजं तर्पणं गुरु ।
 अत्यम्बुमोपन्मधुरं कषायानुरसं लघु ॥
 वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात् पक्वपतं ।
 तदेव पक्व मधुरं वातपित्तनिवर्हणं ॥
 विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनं ।
 पैष्कारं खादु विष्टम्भि बल्यं कफकरं गुरु ॥
 कफानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्धं संग्राहि दोषनं ।
 कटुतिक्तकषायोष्णं बालं विन्ममुदाहृतं ॥
 तदेव विद्यात्सम्पकं मधुरानुरसं गुरु ।
 विदाहि विष्टम्भकर दोषहृत् पूतिमारुतं ॥
 विम्बीफलं सायकं सन्यक्तं कफपित्तजित् ।
 दृढाहज्वरपित्ताभृक्काशश्वासचयापहं ॥

तालनारिकेलपनसमौचप्रभृतीनि ॥

खादुपाकरसान्याङ्गन्वातपित्तहराणि च ॥

बलप्रदाणि स्निग्धानि दृढाण्यनि हिमानि च ॥

फलं स्वादुरसं तेषां तालजं गुरु पित्तजित् ।
 तद्बीजं स्वादुपाकञ्च मूचलं वातपित्तजित् ॥
 नालिकेलं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलं ।
 बलमांसप्रदं हृद्यं वृंहणं वस्त्रिशोधनं ,
 यनसं सकषायन्तु स्निग्धं स्वादुरसं गुरु ।
 मौचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलं ॥
 रक्तपित्तहरं वृथ्यं रुच्यं स्रोतकरं गुरु ॥

द्राक्षाकाशर्यमधूकपुष्पखर्जूरप्रभृतीनि ॥
 रक्तपित्तहराण्याङ्गुर्गुरुणि मधुराणि च ।
 तेषां द्राक्षा सरा स्वर्या मधुरा स्निग्धशीतला ॥
 रक्तपित्तज्वर्यामदृष्ट्यादाहचयापहा ।
 हृद्यं मूत्रविनम्बघ्नं पित्तासृग्वातनाश्रनं ॥
 कैश्यं रसायनं मेध्यं काशर्यं फलमुच्यते ।
 क्षतचयापहं हृद्यं शीतलं तर्पणं गुरु ॥
 रसे पाके मधुरं खार्जूरं रक्तपित्तजित् ।
 वृंहणीयमदृष्टञ्च मधूककुसुमं गुरु ॥
 वातपित्तोपशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥
 वातामाचोऽभिषुकनिचुलपिर्चुनिकोचकोरुमाणप्रभृतीनि ॥
 पित्तक्षेमहराण्याङ्गः स्निग्धोष्णानि गुरुणि च ।
 वृंहणान्यनिलघ्नानि बलानि मधुराणि च ॥
 कषायं कफपित्तघ्नं किंचित्तिक्तं रुचिप्रदं ।

हृद्यं सुगन्धिं विशदं सवलीफलमुच्यते ॥
 वसिरं शीतपाक्यञ्च सारुष्करनिबन्धनं ।
 विष्टग्निं दुर्जरं रुचं शीतलं वातकोपनं ॥
 विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तप्रणाशनं ।
 रेरावतं दन्तशठमस्त्रं शोणितपित्तहृत् ॥
 शीतं कषायं मधुरं टङ्कं सारुतच्छुद्धं ।
 स्निग्धोष्णं तिक्तमधुरं वातक्षेपप्रमेहहृदं ॥
 शमीफलं गुरु स्नादु रुचोष्णं केशनाशनं ।
 गुरु क्षेप्रातकफलं कफहन्मधुरं हिमं ॥
 करोराचकपीलूनि क्षणशून्यफलानि च ।
 स्नादुतिक्तकटूष्णानि कफवातहराणि च ॥
 तिक्तं पित्तकरं तेषां मरं कटुविपाकि च ।
 तीक्ष्णोष्णं कटुकं पीलु सखेहं कफवातजित् ॥
 आरुष्करं तौवरकं कषायं कटुपाकि च ।
 उष्णं कृमिज्वरानाहमेहोदावर्त्तनाशनं ॥
 कुष्ठगुल्मीदरार्शोघ्नं कटुपाकि तथैव च ।
 फरञ्जकिंशुकारिष्टफलं जन्तुप्रमेहनम् ॥
 रुचोष्णं कटुकं पाके लघु वातकफापहं ।
 तिक्तमोषदिपहितं विडङ्गं कृमिनाशनं ॥
 मण्ड्यमुष्णं मरं मेधं दोषघ्नं शोफकुष्ठहृत् ।
 कषायं दीपनं चाप्यं चक्षुष्यं चाभयाफलं ॥

भेदनं लघु रुक्षोष्णं वैखर्यं क्रिमिनाशनं ।
 चक्षुष्यं स्वादुपाक्यत्वं कषायं कफपित्तजित् ॥
 कफपित्तहरं रुचं वक्त्रकेदमलापहं ।
 कषायमोषन्मधुरं किञ्चित्पूगफलं सरं ॥
 जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातीकटुकयोः फलं ।
 कक्षौलकं लवङ्गञ्च तिक्तं कटु कफापहं ॥
 लघु दृष्णापहं वक्त्रकेददौर्गन्धनाशनं ।
 सतिक्तः सुरभिः शीतः कर्पूरो लघुलेखनः ॥
 दृष्ण्यां मुखशोषे च वैरस्ये चापि पूजितः ।
 लताकस्तरिका तदत् शीता वस्तिविशोधनी ॥
 पियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥
 वैभीतको मदकरः कफमारुतनाशनः ।
 कषायो मधुरो मज्जा कोलानां पित्तनाशनः ।
 दृष्णाच्छर्यनिलप्लव्यं तद्वद्वामलकस्य च ॥
 बीजपूरकशम्पाकमज्जा कोशास्रसम्भवः ।
 स्वादुपाकोऽग्निलघुत्वं स्निग्धः पित्तानिलापहः ॥
 यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशं ।
 तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥
 फलेषु परिपक्वं यदुणवत्तदुदाहृतं ।
 विन्नादन्यत्र विज्ञेयमासं तद्विगुणोत्तरं ॥
 याद्युष्णं दीपनं तद्वि कषायं कटुतिक्तकं ।

व्याधितं कृमिजुष्टञ्च पाकातीतमकालजं ॥

वर्जनीयं फलं सर्वमपर्यागतमेव च ॥

॥ इति फलवर्गः ॥

॥ आकान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ॥

तत्र पुष्पफलाऽऽलावुकालिन्दकप्रभृतीनि ॥

पित्तघ्नान्यनिलं कुर्युस्तथामन्दकफानि च ।

सृष्टमूत्रपुरीषाणि स्नादुपाकरणानि च ॥

पित्तघ्नं तेषु कुशाण्डं बालं मध्यं कफावहं ।

पक्वं लघूष्णं सचारं दीपनं वस्तिशोधनं ॥

सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतोविकारिणं ।

दृष्टिशूलकचयकरं कालिन्दं कफवातघ्नम् ॥

अलावुर्भिन्नविद्धा तु रुचा गुर्व्यतिशोतला ।

तिक्तालावुरदृष्टा तु वामनी वातपित्तजित् ॥

चपुषैर्वाऋकैर्काशकमीर्षहन्तप्रभृतीनि ॥

गुरुविष्टभिषीतानि स्नादूनि कफघ्नानि च ॥

सृष्टमूत्रपुरीषाणि सचारमधुराणि च ।

बालं सुनीजं चपुषं तेषां पित्तहरं स्मृतं ॥

तत्पाण्डुकफघ्नवीर्णमध्वं वातकफापहं ।

सर्वाऋकं सकर्काहं सम्यकं कफवातघ्नम् ॥

सचारं मधुरं रुच्यं दीपनं नातिपित्तलं ।

सचारं मधुरश्चैव भीर्णहृन्तं कफापहं ॥

भेदनं दीपनं च यमानाद्याष्टौ लघुषु ।

पिप्पली मरिचः शृङ्गवेरार्द्रकश्चिद्रुजीरककुसुम्बजम्बीरकसुमुख
सुरसार्जकभूलृणसुगन्धककाशमर्दककालमालकुठेरकचवकखरपुष्प
शियुमधुशियुफलज्झकसंघंपराजिकाकुसाहलवेणुगण्डीरतिलपर्षि
कावर्षाभ्रचिवकमूलकपोतिकासुनपलाण्डुकलायप्रभृतीनि ॥

। कटून्पुष्पाणि रुच्यानि वातघ्ने प्रहराणि च ।

कृतास्त्रेषूपयुज्यन्ते संस्कारार्थमनेकधा ॥

तेषां गुर्वी खादुभोता पिप्पल्यार्द्रा कफावहा ।

शुष्का कफानिलघ्नी सा दृष्ट्या पित्ताविरोधिनी ॥

खादुपाक्यार्द्रमरिचं गुरु स्नेहप्रसेकि च ।

कटूषु लघु तच्छुष्कमदृढं कफवातजित् ॥

नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्यतो मरिचं पितं ।

गुणवन्नरिचेभ्यश्च चक्षुष्यञ्च विशेषतः ॥

नागरं कफवातघ्नं विपाके मधुरं कटु ।

दृष्ट्याश्च रोचनं हृद्यं सखेहं लघु दीपनं ॥

कफानिलहरं स्वर्ध्वं विबन्धानाश्शूलनुत् ।

कटूषु रोचनं हृद्यं दृढं चैवार्द्रकं शृतं ॥

लघूषु पाचनं चिद्रु दीपनं कफवातजित् ।

कटु खिगं सरं तीक्ष्णं शूलाजीर्णविवन्धनुत् ॥

तीक्ष्णेण्यं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनं ।

कटु श्लेष्मानिलहरं गन्धाढ्यं जीरकद्वयं ॥
 कारवी करवी तददिजेया सोपकुञ्चिका ।
 भक्ष्यञ्जनभोज्येषु विविधेष्ववचारिता ॥
 आर्द्रा कुसुमरी कुर्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यतां ।
 सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा तृडाहनाशनौ ॥
 दोषघ्नो कटुका किञ्चित्तिका स्रोतोविमोघनी ।
 जम्बोरः पाचनशीघ्रः कृमिवातकफापहः ॥
 सुरभिर्निषेधो रस्यो मुखवैश्वकारकः ॥
 कफानिलविषयासफासदागन्धनाशनः ।
 पित्तघ्नोऽपार्श्वगूलघ्नः सुरसः समुदायतः ॥
 तद्वत्तु सुमुखो श्लेथो विशेषाद्वरनाशनः ।
 कफघ्नो लघ्नो रुचा स्निग्धाप्लाः पित्तवर्जनाः ॥
 कटुपाकरसाथैव सुरमार्जकभूस्तृणाः ।
 मधुरः कफघ्नोऽतः पाचनः कष्टशोधनः ॥
 विशेषतः पित्तहरः सतिक्तः कासमर्दकः ।
 कटुः सचारमधुरः शिथुस्तिक्तोऽयं पित्तघ्नः ॥
 मधुश्लिपुः सरस्तिक्तः शोफघ्नो दीपनः कटुः ।
 विदारि वद्धविरमूचं रुचं तीक्ष्णोष्णमेव च ॥
 त्रिदोषं शर्पणं शार्कं गाण्डोरं वेगनाम च ।
 चित्रकश्चिलयणो च कफशोफहरे लघू ॥
 वर्षाभूः कफघ्नोऽतः क्षिता शोफोदरार्थकाः ।

कटुतिकरसा हृद्या रोचनो वज्रिदीपनी ॥
 सर्वदोषहरा लघ्वो काण्वा मूलकपोतिका ।
 महत्तद्गुरु विष्टग्नि तीक्ष्णमामं चिदोषकृत् ॥
 तदेव स्निग्धसिद्धन्तु पित्तनुत् कफगतजित् ।
 त्रिदोषप्रमनं शुष्कं विषदोषहरं लघु ॥
 विष्टग्नि वातलं शार्कं शुष्कमन्यत्र मूलकात् ॥

पुष्पञ्च पञ्चञ्च फलं तथैव यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः ।
 तेषाम्नु पुष्पं कफपित्तहन्तृ फलं निहन्त्यात् कफमारुतौ च ॥
 स्निग्धोष्णतीक्ष्णः कटुपिच्छिलश्च गुरुः सरः स्वादुरसश्च वत्यः ॥
 वृष्यश्च भेधास्त्रवरवर्धचक्षुर्भग्रास्त्रिसन्धानकरो रमोन् ।
 क्षुद्रोगजीर्णज्वरकुचिशूलविवन्धगुल्मानचिरासशोफान् ॥
 दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुसमीरणश्यासककांश्च हन्ति ।
 नात्युष्णवीर्याऽनिलश्च कटुश्च तीक्ष्णो गुरुर्नातिकफावहश्च ॥
 बलावहः पित्तकरोऽयं किञ्चित् पलाण्डुरग्निश्च विवर्द्धयेच्च ॥
 स्निग्धो रुचिश्च स्निग्धातुकर्ता बन्धोऽयं भेधाकफपुष्टिदश्च ।
 स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तप्रफः स पिच्छिलः क्षीरपलाण्डुलकः ॥

कलायशार्कं पित्तघ्नं कफघ्नं वातलं गुरु ।

कषायानुरसश्चैव विपाके मधुरश्च तत् ॥

चुक्षुपूयिकातरुणीजीवन्तीविम्बोतिकानन्दीभल्लतकच्छगलान्त्री
 वृक्षादनीफञ्जीशाल्मलीमेनुवनस्पतिप्रसववर्णकर्बुदारकोविदारप्र
 भूतोनि ॥

कषायस्वादुतिक्रानि रक्तपित्तहराणि च ।

कफघ्नान्यनिलं कुर्युः संधाहीणि लघूनि च ॥

लघुः पाके च जन्तुघ्नः पिच्छिलो घृणिनां हितः ।

कषायमधुरो ग्राही चुचूक्षेष्वां त्रिदोषहा ॥

चतुर्था सर्वदोषघ्नी जीवन्ती समुदाहृता ।

दृक्षादनी वातहरा फञ्जी त्वत्पला मता ॥

घोरदृक्षोत्पलादीनां कषायाः पक्षवाः स्मृताः ।

घ्नीताः संधाहिणः शस्ता रक्तपित्तातिसारिणः ॥

पुनर्नवावरुणतर्कार्युस्वूकवत्सादनीविल्वशकप्रभृतीनि ।

उष्णानि स्वादुतिक्रानि वातप्रशमनानि च ।

तेषु पौनर्नवं शकं विघ्नेषा च्छोफनाशनं ॥

तण्डुलीयकोपोदिकाऽथ्यवलाचिलीपालङ्गावास्तूकप्रभृतीनि ॥

सृष्टमूत्रपुरीषाणि संचारमधुराणि च ।

मन्दवातकफान्याह्वरक्तपित्तहराणि च ॥

मधुरो रसपाकाभ्यां रक्तपित्तमदापहः ।

तेषां शीततमो हृत्सलण्डुलीयो विषापहः ॥

स्वादुपाकरमा दृष्ट्या वातपित्तमदापहा ।

उपोदिका घरा खिंधा बल्या खेयकरो हिमा ॥

कटुर्विपाके रुमिहा मेधाग्रिबलवर्द्धनः ॥

संचारः सर्वदोषघ्नो वास्तूको रोचकः सरः ।

चिली वास्तूकवत् श्रेया पालङ्गा तण्डुलीयवत् ॥

० वातकृत् बहुविण्मूत्रा रुचा पित्तकफे हिता ।

० आकमाश्वबलं रुचं बहुविण्मूत्रमाहृतं ॥

मण्डूकपर्णीसप्तलासुनिषण्कसुवर्चलाब्रह्मसुवर्चलापिप्पलीगुडूची
गोजिज्ञाकाकमाचोप्रपुत्राडावग्लुजसतीनवृहतीकण्डकारिकाफल
पटोलवात्ताकुकारवेन्नककटुकिकाकेवुकोरुवूकपर्पटककिराततिक्त
ककौटकारियुकोशतकोवेचकरीराटरूपकाकंपुष्पीप्रभृतीनि ।

० रक्तपित्तहराण्याज्जर्हृद्यानि सुलघूनि च ।

० कुष्ठमेहध्वरयासकासारुचिहराणि च ॥

० कषायातु हिता पित्ते खादुपाकरसा हिमां

लघ्नी मण्डूकपर्णीतु तद्वद्गोजिज्ञिका मता ॥

० अविदाही विदोषघ्नः शंयाही सुनिषण्कः ।

० ॥ ० श्रवग्लुजः कटुः पाके तिक्तः पित्तकफोपहः ॥

द्रव्यतिक्तं विदोषघ्नं शार्कं कटुं सतीनजं ।

० वायुघ्णशीतं कुष्ठघ्नं काकमाच्यास्तु तद्विधं ॥

० कण्डुकुष्ठमभिघ्नानि कफवातहराणि च ॥

फलानि वृहतीनान्तु कटुतिक्तलघूनि च ।

० कफपित्तहरं श्रथमुष्णं तिक्तमवातलं ॥

० ० पटोलं कटुकं पाके हृथं रोचनदोपनं ।

० कफवातहरं तिक्तं रोचनं कटुकं लघुं ॥

० वात्ताकं दोपनं मोक्षं जीर्णं सचारपित्तलं ।

तद्वत्कर्कोटकं प्रोक्तं कारवेष्टकमेव च ।

अट्कूपकवेवायगुडूचीनिम्बपर्पटाः ॥

किराततित्तसहितास्तिकाः पित्तकफापहाः ।

कफापहं शकमुक्तं वदणप्रपुनाडयोः ॥

रूचं लघु च शीतञ्च वातपित्तप्रकोपणं ।

दीपनं कालशाकन्तु गरदोषहरं कटु ॥

कौसुमं मधुरं रूचमुष्णं श्लेष्महरं लघु ।

वातलं नालिकाशकं पित्तघ्नं मधुरञ्च तत् ॥

यदृष्ट्यर्शोदिकारघ्नी सास्त्रा वातकफे हिता ।

उष्णा कषायमधुरा चाङ्गैरी चाग्निदीपनी ॥

लोणिकाजातुकपर्णिकापत्तूरजीवकसुवर्धलाकुरुवककठिञ्चर
क्षुन्तलिकाक्षुरण्डिकाप्रभृतीनि ॥

स्वादुपाकरसाः शीताः कफघ्ना नातिपित्तलाः ।

लवणानुरसा रूक्षाः सघारा वातलाः सराः ॥

स्वादुतिक्ता क्षुन्तलिका सकषाया क्षुरण्डिका ।

संघ्राहि शीतलञ्चापि लघु दोषाविरोधि च ॥

राजलवकशाकन्तु सटोशाकन्तु तद्विधं ।

स्वादु पाकरसं शकं दुर्जरं हरिमन्यजं ॥

भेदनं मधुरं रूचं कषायमतिवातलं ।

संघनं कटुकं पाके लघुवातकफापहं ॥

शोफघ्नमुष्णवोर्धन्तु पत्रं पूतिकरञ्चनं ।
 ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटु पित्तप्रकोपणं ॥
 सुगन्धि विशदं तिक्तं खर्यं वातकफापहं ।
 संभनं कटुकं पाके करायं वज्रिदीपन ।
 वक्त्रकण्डूमलज्वेददौर्गन्ध्यादिविशो र्जनं ॥

॥ अथ पुष्पवर्गः ॥

कौन्दिदारशणशास्त्रलोपुष्पाणि मधुराणि मधुरविपाकानि रक्त
 पित्तहराणि च ॥ वृषागस्त्ययोः पुष्पाणि तिक्तानि कटुविपाकानि
 क्षयकामापहानि ॥ मधुश्रियुरोरकुसुमानि कटुविपाकानि वात
 हराणि सृष्टमूत्रपुरीषाणि च ।

आमस्यं नातिशीतोष्णं मक्कान्धानां प्रशस्यते ।

रक्तवृक्षस्य निम्बस्य मुक्ककाकांशनस्य च ॥

कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठं कुटजस्य च ।

सतिक्तं मधुरं शीतं पद्मं पित्तकफापहं ॥

मधुरं पिच्छिलं स्निग्धं कुमुदं ह्लादि शीतलं ।

तस्मादध्वान्तरगुणे विद्यात्कुम्बलयोत्पले ॥

सिन्दुवारं विजानीयाद्धितं पित्तविनाशनं ।

मालतोमलिके तिक्ते चौरभ्यात्पि तनाग्रने ॥

सुगन्धि विशदं खर्यं वाकुलं पाटलाणि च ।

श्वेतपित्तविषघ्नन्तु नागं तदच कुङ्कुमं ।

धनकं रक्तपित्तघ्नं शीतोष्णं कफनाशनं ॥

किंशुकं कफपित्तघ्नं तददेव कुरष्टकं ।

यथावृत्तं विज्ञानीयात्पुष्पं वृक्षोचितं तथा ॥

मधुश्लिषुकरीराणि कटुश्लेष्महराणि च ॥

श्वककुलेचरवंशकरीरप्रभृतीनि कफहराणि सृष्टमूत्रपुरीषाणि ॥

श्वकं छमिलं तेषु स्वादुपाकं सपिच्छिलं ।

विस्त्र्यन्दि वातलं नातिं पित्तश्लेष्मकरञ्च तत् ॥

वेणोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ।

विदाहिनो वातकराः सकषाया विरचणाः ॥

उद्भिदानि पलाशेषुकरीषवेणुचितिजानि ॥ तत्र पलाशजातं
मधुरं मधुरविपाकं रुचं दोषप्रशमनञ्च । इक्षुजं मधुरं कषाया
नुरसं कटुकं शीतलञ्च ॥ तददेवोष्णं कारीषं कषायं वातको
पनञ्च ॥ वेणुजातं कषायं वातकोपनञ्च ॥ भूमिजं गुरु नातिवातलं
भूमितयास्यामुरसः ॥

पिण्याकतिलकल्कसूषिकाश्लक्ष्मशाकानि सर्वदोषप्रकोपणानि ॥

विष्टम्भिनः स्मृताः सर्वे वटका वातकोपनाः ।

सिण्डाकी वातला साम्रा रुचिय्यानलदोपनी ॥

विज्ञेदि गुरु रुचञ्च प्रायोविष्टम्भि दुर्जरं ।

सकषायञ्च सर्वं हि स्वादु शाकमुदाहृतं ॥

पुष्पं पत्रं फलं नालं कन्दाय गुरवः क्रमात् ।

कर्कशं परिजीर्णञ्च छमिजुष्टमदेशजं ॥

वर्जयेत्पत्रशाकान्तं यदकाशविरोहि च ॥

॥ कन्दानत ऊर्द्धं वक्ष्यामः ॥

विदारीकन्दशतावरीविषमृणालशृङ्गाटककशैकपिण्डालुक
मध्यालुकहस्त्यालुककाष्ठालुकशङ्खालुकरत्नालुकेन्दीवरोत्पलकन्द
प्रभृतीनि ॥ ।

रक्तपित्तहराष्टाङ्गः शीतानि मधुराणि च ।

गुरुणि वङ्गशृङ्गाणि सन्धट्टद्विकराणि च ॥

मधुरो वृंहणो दृढ्यः शीतः स्वयौऽतिमूचलः ।

विदारीकन्दो वक्ष्यस्तु पित्तवातहरस्तु सः ॥

वातपित्तहरो दृढ्या स्वादुतिक्ता शतावरी ।

महती चैव हृद्या च मेधाग्निवलवर्द्धिनी ॥

यहृष्यर्धोविकारघ्नी दृढ्या शीता रसायनी ।

कफपित्तहरास्तिक्तास्तस्या एवादुराः क्षताः ॥

अविदाहि विषम्प्रोक्तं रक्तपित्तप्रघादनं ।

विष्टग्निं दुर्ज्वरं रुचं विरघं मास्तवाहं ॥

गुरुविष्टग्निशीतौ च शृङ्गाटककशैकौ ।

पिण्डालुकं कफकरं गुरु वातप्रकोपणं ॥

सुरेन्द्रकन्दः श्लेष्मणो विपाके कटुपित्तघ्नः ।

वेणोः करीरा गुरवः कफमास्तकोपनाः ॥

स्यूलसुरणमाणकप्रभृतयः कन्दा ईषत्कपायाः कटुका रुचा
विष्टग्निनो गुरवः कफघातलाः पित्तहराश्च ॥

माणकं स्वादु शीतञ्च गुरुचापि प्रकीर्त्तितं ।

किंशुकं कफपित्तघ्नं तददेव कुरण्डकं ।

यथावृत्तं विजानीयात्पुष्पं वृक्षोचितं तथा ॥

मधुश्लिष्यकरीराणि कटुश्लेष्महराणि च ॥

श्वक्कुलेचरवंशकरीरप्रभृतीनि कफहराणि सृष्टमूत्रपुरीषाणि ॥

श्वकं कृमिलं तेषु स्वादुपाकं सपिच्छिलं ।

विस्वन्दि वातलं नाति पित्तश्लेष्मकरश्च तत् ॥

वेणोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ।

विदाहिनो वातकराः सकषाया विरुचणाः ॥

उद्भिदानि पलाशेषु करीरपत्रेषु चितिजानि ॥ तत्र पलाशजातं

मधुरं मधुरविपाकं रूचं दोषप्रशमनञ्च । इचुजं मधुरं कषाया

नुरसं कटुकं शीतलञ्च ॥ तददेवोष्णं कारीषं कषायं वातको

पनञ्च ॥ वेणुजातं कषायं वातकोपनञ्च ॥ भूर्मिजं गुरु नातिवातलं

भूमितद्यास्यानुरसः ॥

पिप्पलाकतिलकल्कस्यूणिकाऽऽम्बुकाकानि सर्वदोषप्रकोपणानि ॥

विष्टम्भिनः स्मृताः सर्वे वटका वातकोपनाः ।

सिण्डाकी वातला सान्द्रा रुचिप्यानलदीपनी ॥

विश्वेदि गुरु रूचश्च प्रायोविष्टम्भि दुर्जरं ।

सकषायश्च सर्वे हि स्वादु शाकमुदायतं ॥

पुष्पं पत्रं फलं नालं कन्दाय गुरवः क्रमात् ।

ककंशं परिजोर्णञ्च कृमिजुष्टमदेशजं ॥

वर्जयेत्पत्रशाकान्तत् यदकालविरोधि च ।

॥ कन्दानत ऊर्द्धं वक्ष्यामः ॥

विदारीकन्दश्रतावरो विसम्प्लालशृङ्गाटककशेरुकपिण्डालुक
मध्वालुकहस्त्यालुककाषाणालुकशृङ्गालुकरत्नालुकेन्दीवरोत्पलकन्द
प्रभृतौनि ॥

रक्तपित्तहराश्चाङ्गः शीतानि मधुराणि च ।

गुरुणि वज्रशृङ्गाणि सान्यष्टद्विकराणि च ॥

मधुरो वृंहणो वृथ्यः शीतः स्वर्योऽतिमूचलः ।

विदारीकन्दो बल्यस्तु पित्तवातहरस्तु सः ॥

वातपित्तहरो वृथ्या स्वादुतिक्ता श्रतावरी ।

महती चैव हृद्या च मेधाशिवलवर्द्धिनी ॥

यहृण्योर्विकारघ्नी वृथ्या शीता रसायनी ।

कफपित्तहरास्तिकास्तस्या एवाङ्गुराः खटाः ॥

अविदाहि विसम्प्राक्तं रक्तपित्तप्रसादनं ।

विष्टम्भि दुर्जरं रुचं विरसं भास्वतावहं ॥

गुरुविष्टम्भिशीतौ च शृङ्गाटककशेरुकौ ।

पिण्डालुकं कफकरं गुरु वातप्रकोपणं ॥

सुरेन्द्रकन्दः श्लेष्मघ्नो विपाके कटुपित्तकृत् ।

वैषोः करीरा गुरवः कफभास्वकोपनाः ॥

स्यूलसूरणमाणकप्रभृतयः कन्दा ईपत्कपायाः कटुका हृद्या
विष्टम्भिनी गुरवः कफवातनाः पित्तहराश्च ॥

माणकं स्वादु शीतञ्च गुरुचापि प्रकीर्तितं ।

किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्वदेव कुरण्टकं ।

यथावृक्षं विजानीयात्पुष्पं वृक्षोचितं तथा ॥

मधुश्रियुक्तीराणि कटुस्येन्नहराणि च ॥

क्षवककुलेचरवंशकरीरप्रभृतोनि कफहराणि सृष्टमूत्रपुरोषाणि ॥

क्षवकं क्लमिलं तेषु स्वादुपाकं सपिच्छिलं ।

विस्वन्दि वातलं नाति पित्तस्येन्नकरश्च तत् ॥

वेणोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ।

विदाहिनी वातकराः सकषाया विरूक्षणाः ॥

उद्भिदानि पलालेषुकरीषवेणुचितिजानि ॥ तत्र पलालजातं
मधुरं मधुरविपाकं रुचं दोषप्रशमनञ्च । इक्षुजं मधुरं कषाया
नुरसं कटुकं शीतलञ्च ॥ तद्वदेवोष्णं कारीषं कषायं वातको
पनञ्च ॥ वेणुजातं कषायं वातकोपनञ्च ॥ भूमिजं गुरु नातिवातलं
भूमितयास्थानुरसः ॥

पिप्पलाकतिलकटुकस्रूणिकाशुष्कशकानि सर्वेदोषप्रकोपणानि ॥

विष्टम्भिनः स्मृताः सर्वे वटका वातकोपनाः ।

सिण्डाकी वातला सान्द्रा रुचिय्यानलदोपनी ॥

विद्धेदि गुरु रुचञ्च प्रायोविष्टम्भि दुर्जरं ।

सकषायश्च सर्वं हि स्वादु शाकमुदाहृतं ॥

पुष्पं पत्रं फलं नालं कन्दाय गुरवः क्रमात् ।

ककंशं परिजोषञ्च क्लमिजुष्टमदेशजं ॥

वर्जयेत्पत्रशकन्तत् यदकालविरोहि च ।

गुल्मशूलविवन्धनं च यं सुरभि रोचनं ॥
 रोमकं तोत्णमत्युष्णं व्यायि कटुपाकि च ।
 वातघ्नं लघु विखन्दि सूक्ष्मं विद्धेदि मूत्रलं ॥
 लघु तोत्णोष्णमुत्केदि सूक्ष्मं वातानुलोमनं ।
 सतिकं कटु सचारं विद्यास्रवणमौद्धिदं ॥
 कफवातकिमिहरं लेखनं पित्तकोपनं ।
 दोषनं पाचनं भेदि लवणं गुटिकाङ्गयं ॥
 ऊषस्त्रयं बालुकैलं शैलमूलाफरोद्भवं ।
 लवणं कटुकं केदि विहितं कटुभेद्यते ॥

यवचारस्त्रिजिकाचारपाकिमटङ्गणचाराः ।

गुल्माग्नौघदणोदोषघ्नराम्बरिनामनाः ॥
 चारास्तु पाचनाः सर्वे रक्तपित्तकराः स्मृताः ॥
 श्रेयो वज्रिसमौ चारौ स्त्रिजिकायावशूफजौ ।
 शुक्रद्वेष्टविवन्धाग्नौगुल्मशूलविनाशनौ ॥
 उष्णोऽनिलघ्नः प्रकेदी ऊषचारो बलापहः ।
 मेदोघ्नः पाकिमः चारो मूत्रवस्त्रिविघोधनः ॥
 विरूचयेऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः ।
 अग्निदीप्तिकरस्तोत्णष्टङ्गणः चार उच्यते ॥
 सुवर्णं स्वादु चयश्च दृढणीयं रसायनं ।
 दोषत्रयघ्नं शीतश्च चतुर्थं विषसूदनं ॥
 रुच्यमध्वं सरं शीतं सध्वेहं पित्तघातनुत् ।

स्यूलकन्दस्तु नात्युष्णः स्वरणो गुदकीलहा ॥

कुमुदोत्पलपद्मानां कन्दा मासतकोपनाः ।

कपायाः पित्तशमना विपाके मधुरा हिमाः ॥

... वाराहकन्दः त्र्यम्बकः कटुको रसपाकतः ।

मेहकुण्डलमिहरो बल्यो वृथो रसायनः ॥

तालनालिकेरखर्जूरप्रभृतीनां मस्तकमज्जानः ।

खादुपाकरसानाङ्गरक्तपित्तहरास्तथा ॥

शूललाननिलग्राय कफवृद्धिकरानपि ।

वाचं दानान्तं जीर्णं व्याधिर्नि किनिभविः ॥

कन्दं विवर्जयेत् सर्वं यो वा सम्यक् न रोहति ॥

॥ अथ लघुशर्कराः ॥

सैन्धवसामुद्रविडसौवर्चलरोमकोद्विदप्रभृतीनि लवणानि यथो
त्तरमुष्णानि वातहराणि कफपित्तकराणि यथापूर्वं स्निग्धानि
खादूनि छट्टमूत्रपुरीषाणि चेति ॥

चक्षुष्यं सैन्धवं श्वघ्नं रुच्यं लघ्वग्निदीपनं ।

स्निग्धं समधुरं वृष्यं शीतं दोषघ्नमुत्तमं ॥

सामुद्रं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।

भेदनं स्निग्धमोषच शूलघ्नं नातिपित्तलं ॥

सघारं दीपनं रुच्यं शूलघ्नद्वेगनाशनं ।

रोषणं तीक्ष्णमुष्णञ्च विडं वातानुलोमनं ॥

लघु भौवर्चनं पाके बोध्याय विमर्दं कटु ।

शर्करेक्षुविकारेषु यानि मध्वासवौ तथा ।

परिसंवत्सरं धान्यं मांसं वयसि मध्यमे ।

अपर्युषितमन्नं संस्कृतं माचया शुभं ॥

फलं पर्यागतं शाकमशुद्धं तरुणं नवं ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि कृताञ्जगुणविस्तरं ॥

साजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः ।

वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः ॥

स्वेदाग्निजननी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी ।

क्षुत्तृद्भ्रमत्लानिहरी पेया वातानुलोमनी ॥

विलेपी तर्पणी हृद्या याहिणी बलवर्द्धनी ।

पथ्या स्नादुरसा लघ्वी दीपनी क्षुत्तृषापहा ॥

हृद्या सन्नर्पणी हृद्या वृंहणी बलवर्द्धनी ।

शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्व्यस्ताश्च दुर्जराः ॥

सिक्थैर्ब्विरक्षितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता ॥

विलेपी वज्रसिक्था स्नाद्यशगूर्ब्विरलह्वा ।

विष्टम्भो पायसो बल्यो मेदःकफकरो गुरुः ॥

कफपित्तकरी बल्यो लम्बराऽनिलनाम्नी ।

धौतसु विमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः ॥

स्निग्धः सुप्रसृतस्त्रिणो विशदस्त्रोदनो लघुः ।

अधौतोऽप्रसृतोऽस्निग्धः शीतशायोदनो गुरुः ॥

लघुः सुगन्धिः कफहा विज्ञेयो भृष्टतण्डुलः ।

तासं कषायं मधुरं लेखनं शीतलं सरं ॥
 तिक्तं कांस्यं लेखनञ्च चक्षुश्च कफवातजित् ।
 वातकृत् शीतलं लोहं तृष्णापित्तकफप्रनुत् ॥
 कटुकमित्रे लवणे चपुसीसे विलेखने ।
 मुक्ताविद्रुमवज्जेन्द्रवैदूर्यस्फटिकादयः ॥
 चक्षुष्या मणयः शीता लेखना विषसूदनाः ।
 पवित्रा धारणायाश्च पात्रालक्ष्मीमलापहाः ॥

धान्येषु मांसेषु फलेषु चैव शाकेषु चानुक्तमिहाप्रमेयात् ।
 आस्वादना भूतगुणैश्च मत्वा तदादिशेद्द्रव्यमनल्पबुद्धिः ॥
 पट्टिका यवगोधूमा लोहिता ये च शालयः ।
 मुद्गाढकीमसूराश्च धान्येषु प्रवरा स्मृताः ॥
 लावतित्तिरिसारङ्गकुरङ्गैश्चकपिञ्जलाः ।
 मयूरवर्मिकूर्माश्च श्रेष्ठा मांसगणेष्विह ॥
 दाडिमामलकं द्राक्षा खर्जूरं सपरूपकं ।
 राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गं प्रशस्यते ॥
 सतीना वास्तुकथुचूचिह्नीमूलकपोतिकाः ।
 मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गं प्रशस्यते ॥
 गन्धं चीरं घृतं श्रेष्ठं सैन्धवं लवणेषु च ।
 धात्री दाडिममषेषु पिप्पली नागरं कंटौ ॥
 तिक्ते पटोलवार्त्तकि मधुरे घृतमुच्यते ।
 चौद्रं पूगफलं श्रेष्ठं कषाये सपरूपकं ॥

ग्रीणनः प्राणजननः आसकासव्यापहः ।
 वातपित्तश्रमहरो बद्धो मांसरसः स्मृतः ॥
 स्मृत्योजः स्वरहोनानां ज्वरक्षोणक्षतीरसां ।
 भयविक्षिप्तसन्धीनां क्षणानामन्यरेतसां ॥
 आप्यायनः संघननः शुभ्रौजोवत्तवर्द्धनः ।
 सदाङ्गिमयुतो दृश्यः संस्कृतो दोषनाशनः ॥
 यन्मांसमुद्धृतरसं न तत्पुष्टिवत्तावहं ।
 विष्टम्भि दुर्जरं हृत्वं विरसं मासतावहं ॥
 दीप्तामीनां सदापयः खानिष्कस्तं परं गुहः ।
 मांसं निरसि सुस्त्रिं पुनर्दृषदि चूर्षितं ॥
 पिप्पलीशुष्टिमरिचगुडसपिंसमन्वितं ।
 एकथं पाचयेत्सम्यक् वेसवार इति स्मृतः ॥
 वेसवारो गुहः स्निग्धो बल्यो वातहृत्तापहः ।
 ग्रीणनः सर्वधातूनां विभ्रवान्मुखशोषिणः ॥
 क्षुत्तृष्णापहरः श्रेष्ठः शैरावः स्वादुशीतलः ।
 कफघ्नो दीपनो बद्धः शुद्धानां प्राणिनामपि ॥
 श्रेयः पथतमद्यापि मुद्गयूयः कृताकृतः ।
 स तु दाडिममृदीकायुक्तः स्वादागपाजैवः ॥
 रुचिब्यो लघुपाकस्य दोषाणामविरोधकृतः ।
 मसूरमुद्गगोधूमकुलत्थसवणैः कृतः ॥
 कफपित्ताविरोधो स्वादातव्याधौ च प्रसूते ।

स्नेहैर्भासैः फलैः कन्दैर्वैदलाश्चैव संयुताः ॥

गुरवो वृंहणाः वल्ग्या ये च क्षीरोपसाधिताः ।

सुखिन्नो निलुप्तो भृष्ट ईषत्सुप्तो लघुर्हितः ॥

स्त्रिंशं निःपीडितं शार्कं हितं स्यात् स्नेहसंस्कृतं ।

अस्त्रिंशं स्नेहरहितमपीडितमतोऽन्यथा ॥

मांसं स्वभावतो वृथ्यं स्नेहनं बलवर्द्धनं ।

स्नेहगोरसधान्याश्चफलाश्चकटुकैः सह ॥

सिद्धं मांसं हितं बल्यं रोचनं वृंहणं गुरु ।

तदेव गोरसादानं सुरभिद्रव्यसंस्कृतं ॥

विद्यात्पित्तकफोद्रेकि बलमांसाग्निवर्द्धनं ।

परिशुष्कं स्त्रिंशं स्त्रिंशं चर्पणं प्रीणनं गुरु ॥

रोचनं बलमेधाग्निमांशौजःशुक्लवर्द्धनं ।

तदेवोक्षुप्तपिष्टलादुक्षुप्तमिति पाचकाः ॥

परिशुष्कगुणैर्धुतं वज्जेः पक्वमतो लघु ।

तदेव शुलिकाप्रोतमद्गारे परिपाचितं ॥

क्षेयं गुरुतरं किञ्चित्प्रदिग्धं गुरुपाकतः ।

उक्षुप्तं भर्जितं पिष्टं प्रतप्तं बन्धुपाचितं ॥

परिशुष्कं प्रदग्धञ्च शुल्यं यच्चान्यदोदृश्यं ।

मांसं यत्तैलमिद्धन्तु वीर्योष्णं पित्तशुद्धम् ॥

लघ्वग्निदीपनं क्षयं रुच्यं दृष्टिप्रसादनं ।

अनुष्णवीर्यं पित्तघ्नं मनोघ्नं घृतसाधितं ॥

अथ गोरसधान्याश्वकलाच्चैरन्वितञ्च यत् ॥
 यथोत्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं रसे ।
 दधिमस्त्वस्त्रिद्विसु यूपः काम्बलिकः सृतः ॥
 तिलपिष्टाकविकृतिः शुष्कगाकं विरूढकं ।
 मिण्डाकी च गुरुणि स्युः कफपित्तकराणि च ।
 तद्वच्च वटकान्याज्जर्विदाहोनि गुरुणि च ।
 लघवो वृंहणा वृथा च द्या रोचनदोपनाः ॥
 तृष्णामूर्च्छाभ्रमच्छर्दिभ्रमज्ञा रागपाडवाः ।
 रसाला वृंहणो बल्या स्निग्धा वृथा च रोचनी ॥
 स्नेहमं गुडसंयुक्तं दृढं दध्यनिलापहं ।
 सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः ॥
 नातिद्रवा नातिसान्ना मन्य इत्युपदिश्यते ।
 मन्यः सद्योबलकरः पिपासाभ्रमनाशनः ॥
 साक्षस्नेहगुडो मूत्रकृच्छ्रोदावर्तनाशनः ।
 शर्करेक्षुरसद्राचायुक्तः पित्तविकारनुत् ॥
 द्राक्षामधूकसंयुक्तः कफरोगनिवर्हणः ।
 वर्गत्रयेणोपहितो मलदोषानुलोमनः ॥
 गौडमध्वमनघं वा पानकं गुरु मूत्रलं ।
 तदेव खण्डमृदोकाशर्करासहितं पुनः ॥
 साधं सुतीक्ष्णं सहिमं पानकं स्वाग्निरत्ययं ।
 मार्दीकं तु यमहरं मूर्च्छादाहदृषापहं ॥

मृदोकादाडिमैर्युक्तः स एवोक्तोऽनिलादिर्हते ॥
 रोचनो दीपनो हृद्यो लघुपाक्युपदिश्यते ।
 पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदोविशेषिणौ ॥
 पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ कृमिकुष्ठज्वरापहौ ।
 श्यासकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकज्वरान् ॥
 हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामधान् ।
 कुलत्थयूषोऽनिलहा श्यासपीनसनाशनः ॥
 तृणीप्रतृणीकासार्भागुल्मोदावर्तनाशनः ।
 दाडिमामलकैर्यूषो हृद्यः संश्रमनो लघुः ॥
 प्राणाम्निजननो मूर्च्छामेदोघ्नः पित्तवातजित् ।
 मुद्गामलकयूषस्तु याही पित्तकफे हितः ॥
 यवकोलकुलत्थानां यूषः कण्वोऽनिलापहः ।
 सर्वधान्यकृतस्तददुहणः प्राणवर्द्धनः ॥
 खलकामलिकौ हृद्यौ तथा वातकफे हितौ ।
 बल्यः कफानिलौ हन्ति दाडिमाखोऽग्निदीपनः ॥
 दध्यश्वः कफकृदश्वः स्निग्धो वातहरो गुरुः ।
 तकाश्वः पित्तकृत्प्रोक्तो विषरक्तप्रदूषणः ।
 खड्गः खडयवाग्वय पाण्डवाः पानकानि च ।
 एवमादोर्नितान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः ॥
 अश्वेहस्तवणं सर्वमरुतं कटुकैर्विना ।
 विज्ञेयं सवणश्वेहकटुकैः संयुतं कृतं ॥

पालतोः श्लेष्मजननाः शङ्कुल्यः कफपित्तलाः ।

वीर्योष्णाः पैष्टिका भक्ष्याः कफपित्तप्रकोपणाः ॥

विदाहिनो नातिबला गुरवश्च विशेषतः ।

वैदला लघवो भक्ष्या कषायाः सृष्टमासताः ॥

विष्टम्भिनः पित्तसमाः श्लेष्मन्ना भिन्नवर्चसः ।

बल्या दृव्यास्तु गुरवो विज्ञेया माषमाधिताः ॥

कूर्चिकाविहता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः ।

विरूढककता भक्ष्या गुरवो ऽनिलपित्तलाः ॥

विदाहोत्क्लेष्मजनना रुचा दृष्टिप्रदूषणाः ।

दृष्ट्या सुगन्धिना दृव्या लघवो घृतपाचिताः ॥

वातपित्तहरा बल्या वर्णदृष्टिप्रसादनाः ।

विदाहिनश्चैलकता गुरवः कटुपाकिनः ॥

उष्णा मासतदृष्टिनाः पित्तलास्त्वक्प्रदूषणाः ।

फलमांसेषु विहतिनिलमापोपसंस्कृताः ॥

भक्ष्या बल्यास्तु गुरवो दृंहणा हृदयप्रियाः ।

कपालाद्धारपकास्तु लघवो वातकोपनाः ॥

सुपकास्तनव्यापि भ्रूयिष्ठं लघवो मताः ।

शक्तिताटादयो भक्ष्या गुरवः कफवर्द्धनाः ॥

कुल्याया वातला रुचा गुरवो भिद्यवर्चसः ।

उदावर्त्तहरो वाय्वः कासपोनसमेहनुत् ।

धानोल्लामास्तु लघवः कफभेदोविशोषणाः ॥

परूपकाणां कोलानां वृद्यं विष्टम्नि पानकं ।
 १. द्रव्यसंयोगसंस्कारं ज्ञात्वा मात्राञ्च सर्वतः ॥
 पानकानां यथायोगं गुस्ताघवमादिशेत् ।
 २. ॥ इति कृताञ्चवर्गः ॥

वक्ष्याम्यतः परं भक्ष्यान् रसवीर्यविशकतः ॥

भक्ष्याः क्षीरक्षता बल्या वृष्या वृद्याः सुगन्धिनः ।
 अदाहिनः पुष्टिकरा दीपनाः पित्तनाशनाः ॥
 तेषां प्राणकरा वृद्या घृतपूराः कफावहाः ।
 वातपित्तहरा वृष्या गुरवो रक्तमांसलाः ॥
 वृद्धणा गौडिका भक्ष्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।
 अदाहिनः पित्तहराः शुक्लाः कफवर्द्धनाः ॥
 मधुमस्तकसंघावाः पूषा क्षेते शिथेयतः ।
 गुरवो वृद्धणायैव मोदकास्तु सुदुर्जराः ॥
 रोचनो दीपनः स्वर्धः पित्तघ्नः पवनापहः ।
 गुरुर्मृष्टतमस्यैव सटुकः प्राणवर्द्धनः ॥
 वृद्यः सुगन्धिर्मधुरः स्निग्धः कफकरो गुरुः ।
 वातापहस्तृप्तिकरो बल्यो विष्यन्दनः स्मृतः ॥
 वृद्धणा वातपित्तघ्ना भक्ष्या बल्यास्तु सामिताः ।
 वृद्याः पथ्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः ॥
 रुद्धादिवेसवाराणां पूर्णा विष्टम्भिना भताः ।
 वेसवारेः सर्पिशतैः सम्पूर्णा गुरुवृद्धणाः ॥

सर्वानुपानेषु वरं वदन्ति मेधं यदम्, मुचिभाजनस्य ॥
 लोकस्य जन्मप्रवृत्तिं प्रशस्तं तोषात्मकाः सर्व्वरसाश्च दुष्टाः ।
 सङ्क्षेप एवोऽभिहितोऽनुपानेष्वतः परं विस्तरतो विधासे ॥

उष्णोदकानुपानन्तु स्नेहानामथ शस्यते ।

शते भक्ष्यातकस्नेहात्स्नेहात्तौवरकात्तथा ॥

अनुपानं वदन्येके तैले यूपान्धकान्त्रिके ।

शीतोदकं माक्षिकस्य पिष्टान्नस्य च सर्व्वशः ॥

दधिपायसमद्यार्त्तिविपजुष्टे तथैव च ।

केचित् पिष्टमयस्याङ्गरनुपानं सुखोदकं ॥

पयोमांसगन्धो वापि शालिमुद्गादिभोजिनां ॥

युद्धाध्वातपसन्तापविषमद्यद्वजासु च ।

माषादेरनुपानन्तु धान्याच्च दधिमसु वा ।

मद्यं मद्योचितानान्तु सर्व्वभांसेषु पूजितं ॥

अमद्यपानामुदकं फलान्च वा प्रशस्यते ।

क्षीरं घर्माध्वायस्त्रीकान्तानाममृतोपमं ॥

सुराकृशानां सूत्रानामनुपानं मधूदकं ।

निरामयानां चिबन्तु भक्तमध्ये प्रकीर्त्तितं ॥

स्निग्धोष्णं मादते पथ्यं कफे रुचोष्णमित्यते ।

अनुपानं हितं चापि पित्ते मधुरश्रोतलं ॥

हितं शोणितपित्तिभ्यः क्षीरमिचुग्ममनया ।

अकंभलुग्निरिषाणामाववास्तु विपात्तिषु ॥

सक्तवो वृंहणा वृष्यास्तृष्णापित्तकफापहाः ।
 पीताः सद्यो बलकरा भेदिनः पवनापहाः ॥
 गुर्वो पिण्डी खरात्यथै लघ्वो सैव विपर्ययात् ॥
 सक्तूनामाग्नौ जीर्येत मृदुत्वादवलेहिका ।
 साजागृह्णति सारग्रा दोषनाः कफनाशनाः ॥
 बल्याः कपायमधुरा लघवस्तृणलापहाः ।
 दृक्कर्दिदाहघर्माग्निनुदस्तासक्तवो मताः ॥
 रक्तपित्तहराश्चैव दाहज्वरविनाशनाः ॥
 पृथुका गुरवः स्निग्धा वृंहणाः कफवर्द्धनाः ।
 बल्याः सजीरभावास्तु वातघ्ना भिन्नवर्चसः ॥
 सुदुर्जरः स्नादुरसो वृंहणस्तृणुलो नवः ॥
 सन्धानकृन्नेहहरः पुराणस्तृणुलः स्मृतः ॥
 द्रव्यसंयोगसंस्कारविकारान् समवेक्ष्य तु ।
 यदा कारणमासाद्य भोग्कृषां कन्दतोऽपि वा ॥
 अनेकद्रव्ययोनित्वाच्छास्त्रतस्ताच्चिनिर्दिशेत् ॥
 ॥ अतः सर्वाण्यनुपानान्युपदेक्ष्यामः ॥

अष्टेन केचिद्विहता मनुष्या माधुर्ययोगे प्रणयीभवन्ति ।
 तथामृयोगे मधुरेण दृशास्तेषां यथेष्टं प्रवदन्ति पथं ॥
 श्रोतीष्णतोयासवमद्यूपफलाश्च धान्याश्च पयो रसानां ।
 यस्यानुपानन्तु हितं भवेद्यत्तस्मै प्रदेयं लिह मात्रया तत् ॥
 व्याधिय कालश्च विभाव्य धोर्द्रव्याणि भोज्यानि च तानि तानि

यथोक्तेनानुपानेन सुखमन्नं प्रजीर्यति ।
 रोचनं वृंहणं वृथं दोषसङ्घातभेदनं ॥
 तर्पणं मार्दवकरं श्रमकृमहरं सुखं ।
 दीपनं दोषशमनं पिपासाच्छेदनं परं ॥
 बल्यं वर्धकं सम्यगनुपानं सदोच्यते ।
 तदादौ कर्षयेत्प्योतं स्थापयेन्नाथसेवितं ॥
 यस्याप्योतं वृंहयति तस्मादोक्ष्य प्रयोजयेत् ।
 स्थिरतां गतमक्लिन्नमन्नमद्रवपायिनां ॥
 भवत्यावाधजननमनुपानमतः पिवेत् ।
 न पिवेच्छ्वासकाशार्त्ता रोगे चाणूज्ज्वले ॥
 चतोरस्क प्रसेकी च यस्य चोपहतः स्वरः ।
 पीत्वाऽध्वभाष्याध्ययनगेयस्रग्नात्र भीषयेत् ॥
 प्रदूष्यामाश्रयं तद्वि तस्य कण्ठोरसि स्थितं ।
 स्रग्नाग्निषादच्छर्वादीनामयान् जनयेद्द्वन्द्वं ॥
 गुह्यतायवचिन्नेयं स्वभावं नातिवर्त्तते ।
 तथा संस्कारमात्रां काताद्याणुत्तरोत्तरं ॥
 मन्दकर्मन्तारोग्याः मुकुमारा मुखोचितः ।
 जन्तवो ये तु तेषां हि चिन्नेयं परिकीर्त्तिता ॥
 बलिन. खरभक्ष्या ये ये च दीप्ताश्रयो नराः ।
 कर्मनित्याय ये तेषां नावश्यं परिकीर्त्तये ॥

अतः परन्तु वर्गाणामनुपानं पृथक् पृथक् ।

प्रवक्ष्याम्यानुपूर्वेण सर्वेषामेव मे शृणु ।

तत्र पूर्वशस्यजातीनां वदरास्त्रैदलानां धान्यासं जङ्गानानां
धन्वजानाञ्च पिप्पल्यासवः । विष्किराणां कोलवदरासवः । प्रतुदाना
न्तु चीरट्टासवः । गुहाशयानान्तु खर्जूरनालिफेलासवः । प्रसव
नामश्वगन्धासवः । पर्णसृग्माणां कृष्णगन्धासवः । विलेशयानां
फलसारासवः । एकशफानां त्रिफलासवः । अनेकशफानां खदिरा
सवः । कूलशराणान्तु गृद्वाटककृमेष्टकासवः । कोशवासिनां पादिना
ञ्च तदेव । शवानामिचुरासवः । नादेयानां मृशालासवः । सामु
द्राणां मातुलुङ्गासवः । अस्त्रानां फलानां पद्मोत्पलकन्दासवः । कपा
याणां दाडिमवेचासवः । मधुरणां त्रिफटुकयुक्तः कन्दासवः । ताल
फलादीनां धान्यासं । कटुकानां दूर्बानलवेचासवः । पिप्पल्या
दीनां शदंशवसुकासवः । कुशाण्डादीनां दार्वीकरीरासवः ।
पुष्पप्रभतीनां लोभासवः । जीरन्धादीनां त्रिफलासवः । कुसुम
शाकस्य सख । मण्डूकपर्ण्यादीनां महापद्ममूलासवः । बालम
रुकादीनामश्वफलासवः । धैन्धवादीनां सुरासव आरनालञ्च ।
तोयं वा सर्वंचेति ॥

भवन्तिश्च । सर्वेषामनुपानानां नारैन्द्रतोयमुत्तमं ।

साध्यं यस्य तु यत्तोयं तत्तस्मै हितमुच्यते ॥

उष्णं वाते कफे तोयं पिप्पले रज्जे च शीतलं ।

दोषवद्गुरु वा भुक्तमतिमात्रमद्यापि वा ॥

तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥
 मद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।
 खडान् यूषांश्च पेयांश्च सन्ध्यं पार्श्वं प्रदापयेत् ॥
 सर्वान् गुडविकारांश्च रागषाडवसट्टकान् ।
 पुरस्तात् स्थापयेत्प्राज्ञो दयोरपि च मध्यतः ॥
 एवं विश्राय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनां ।
 भोक्तारं विजने रस्य निःसम्बाधे शुभे शुचौ ॥
 सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् ।
 विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पर्यैरिष्टैरवादिभिः ॥
 मनोज्ञं शुचिं नात्युष्णं प्रत्ययमशनं हितं ।
 पूर्वं मधुरमश्रीयान्मध्येऽञ्जलवणौ रसौ ॥
 पश्चाच्छेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्ववधारयेत् ।
 आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान् ॥
 ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चित्रांस्ततः परं ।
 घनमूर्ध्वं समश्रीयान् केचिदाहुर्बिपर्ययं ॥
 आदावग्नेश्च मध्ये च भोजनस्य तु ब्रह्मते ।
 निरत्ययं दायहरं फलेद्यामलकं नृणां ॥
 मृणालविषमालूककन्देक्षुप्रभृतौ च ।
 पूर्वं योज्यानि भिषजा न तु भुक्ते कथञ्चन ॥
 सुखमुच्चैः समासीनः समदेहोऽञ्जतत्परः ।
 काले सात्त्व्यं लघुं क्षिप्यं क्षिप्रमुष्णं द्रवोत्तरं ॥

॥ इति सर्वानुपानवर्गः ॥

अथाहारविधिं वत्स विस्तरेणाखिलं शृणु ।

आप्तान्वितमसंकीर्णं शूचि कार्यं महानसं ॥

तत्राग्नैर्गुणसम्पन्नमसं भक्ष्यं सु संस्कृतं ।

शूचौ देशे सुसंगुप्तं समुपस्थापयेद्विषक् ॥

विषग्नैरगदैः स्पृष्टं प्रोक्षितं व्यजनोदकैः ।

सिद्धैर्मन्त्रैर्हतविषं सिद्धमन्नं निवेदयेत् ॥

वक्ष्याम्यतः परं कृत्स्नमाहारस्थोपकल्पनां ।

घृत कार्णधार्यसं देयं पेया देया तु राजते ॥

फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्यादैदलेषु च ।

परिशुष्कमदिग्धानि सौवर्ण्येषु प्रकल्पयेत् ॥

प्रद्ववाणि रसाद्यैव राजनेषूपहारयेत् ।

कद्वराणि खडाद्यैव सर्वान् शैलेषु दापयेत् ॥

दद्यान्नासमये पात्रे सुशीतं सुशृतं पयः ।

यानीयं पानकं मद्यं मृण्मायेषु प्रदापयेत् ॥

काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।

दद्यादैदूर्यपात्रेषु रागपात्रवसदृक्कान् ॥

पुरस्तादिमले पात्रे सुविस्तीर्णं मनोरमे ।

सूदः स्रपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् ॥

फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च ।

अचोचं दुष्टमुच्छिष्टं पाषाणदण्डलोष्टवत् ॥
 दिष्टं व्युपितमस्त्रादु पूति चात्रं त्रिवर्जयेत् ।
 पिरसिद्धं स्खिरं श्रोतमन्नमुष्णोक्तं पुनः ॥
 अग्रान्तमुपदग्धञ्च तथा स्त्रादु न लक्ष्यते ।
 यद्यत्स्त्रादुत्तरं तत्र विदध्यादुत्तरोत्तरं ॥
 प्रचालयेदङ्गिरास्त्रं भुञ्जानस्य मुञ्जशुङ्गः ।
 विशुद्धरसने तस्मै शोचतेऽन्नमपूर्ववत् ॥
 स्त्रादुना तस्य रसनं प्रथमेनापि तर्पितं ।
 न तथा स्त्रादयेदन्यत्तस्मात्प्रचाल्यमन्तरा ॥
 शौमनस्यं वलं पुष्टिमुत्साहं हर्षणं सुखं ।
 स्त्रादु सञ्जनयत्यन्नमस्त्रादुच विपर्ययं ॥
 भुक्त्वा च यन्प्राप्ययते भूयस्तस्त्रादु भोजनं ।
 अग्निश्चोदकं युक्त्वा भुञ्जानयान्तरा पिवेत् ॥
 दन्तान्तरगतं चात्रं शोधनेनाहरेच्छ्वेनः ।
 कुर्यादनाहतं तद्वि मुखस्थानिष्टगन्धतां ॥
 जीर्णैऽन्ने वर्द्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेव तु ।
 भुक्तमात्रे कफस्यापि तस्माद्भुक्ते हरेत्कफं ॥
 धूमेनापोद्वा हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः ।
 पूगकङ्कोलकर्पूरस्रवङ्गसुमनःफलैः ॥
 कटुतिक्तरूपायैर्वा मुखेयैश्चकारकैः ।
 ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणैः ॥

सुभुक्षितोऽन्नमग्नीयान्मात्रावद्विदितागमः ।
 काले भुक्तं प्रीणयति सात्व्यमन्नं न बाधते ॥
 लघु शीघ्रं व्रजेत्पाकं स्निग्धोष्णं वलवह्निदं ।
 विप्रं भुक्तं समं पाकं यात्यदोषं द्रवोत्तरं ॥
 सुखं जीर्ण्यति मात्रावद्भातुसाम्यं करोति च ।
 अतीवायतयामासु चपा येष्टृतुषु सृताः ॥
 तेषु तत्प्रत्यग्नीकाव्यं भुञ्जीत प्रातरेव तु ।
 येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायताः ॥
 तेषु तत्कालविहितमपराद्धं प्रशस्यते ।
 रजन्यो दिवसायैव येषु चापि समाः स्मृताः ॥
 कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनं ।
 नाप्राप्तातीतका संवा हीनाधिकमयापिवा ॥
 अप्राप्तकाले भुञ्जानः शरीरे क्षलघौ नरः ।
 तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा नियच्छति ॥
 अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहतेऽनले ।
 कृच्छ्रादिपच्यते भुक्तं द्वितीयञ्च न काङ्क्षति ॥
 हीनमात्रमसन्नोऽप्यं करोति च बलवयं ॥
 आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुतेऽधिकं ।
 तस्मात्सुसंस्कृतं युक्त्वा दोषैरेतैर्विवर्जितं ।
 ययोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनं ॥
 विभज्य कालदोषादीन् कालयोद्धमयोरपि ।

पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति ।

स्रोतस्सूत्रवहे पित्तं पक्वौ वा यस्य तिष्ठति ॥

विदाहि भुक्तमन्यदा तस्याप्यन्नं विदह्यते ।

शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वक्त्रिभ्यापदमावहेत् ॥

आमं विदग्धं विष्टम्भं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।

अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥

अत्यम्बुपानाद्विषमाग्रनादा संभारेणात्स्वप्रविपर्ययाच्च ।

कालेऽपि सातयं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥

दूर्याभयक्रोधपरिचतेन लुब्धेन रुग्दैर्न्यनिपीडितेन ।

प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिणाममेति ॥

माधुर्यमन्नं गतमामसंज्ञं विदग्धसंज्ञं गतमन्नभावं ।

किञ्चिदिपेकं भृशतोदशूलं विष्टम्भमाबद्धविद्वुवातं ॥

उद्गारशृङ्गावपि भक्तकाञ्चा न जायते हेतुरुता च यस्य ।

रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थमेतत्प्रबन्धन्यजीर्णं ॥

मूर्च्छाप्रलापो वमथुः प्रसेकः खदेनं भ्रमः ।

उपद्रवा भवेन्नेते मरणं चाणजीर्णतः ॥

तन्नामे लहनं कार्यं विदग्धे वमनं हितं ।

विष्टम्भे खदेनं पथं रसशेषे शयीत च ॥

वामयेदाशु तं तस्मादुष्णेन लवणाम्बुना ।

कार्थ्यं चानशनं तावद्वावन्न प्रकृतिं भजेत् ।

लघुकायमतथैनं लहनेः समुपाचरेत् ॥

भुक्त्वा राजवदासीत यावदन्नक्रभो गतः ।

ततः पदग्रतं गत्वा वामपार्श्वे तु संविशेत् ॥

शब्दरूपरसान् गन्धान् स्पर्शांश्च मनसः प्रियान् ।

भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति ॥

शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाद्यापि जुगुप्सिताः ।

अशुच्यन्नं तथाभुक्तमतिहास्यं वा मयेत् ॥

शयने चासनं वापि नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरं ।

नाग्न्यातपौ न शवनं न यानं नापि व्राह्मणं ॥

नैव करसंसेवायां प्रसज्येत कदाचन ।

शाकावराजभूयिष्ठमश्न्यन्नं समाचरेत् ॥

एकैकग्रः समस्तान् वा नाप्यश्रीयाद्रसान् सदा ।

प्राग्भुक्ते तद्विविक्तेऽग्नौ, द्विरन्नं न समाचरेत् ॥

पूर्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो वृन्ति, पावकं ।

मात्रागुरुं परितरेद्दाहारं द्रव्यतश्च यः ॥

पिष्टान्नं नैव भुञ्जीत मात्रया वा बुभुक्षितः ।

द्विगुणञ्च पिवेत्तायं सुखं सत्यक् प्रजीर्यति ।

पेयलेद्याद्यभक्ष्याणां गुरुं विद्याद्यथोत्तरं ॥

गुरुणामर्द्धमौचित्यं सधूनां तृप्तिरिष्यते ।

द्रवोत्तरो द्रवद्यापि न मात्रागुरुरिष्यते ॥

द्रवाद्यामपि शुष्कान् सत्यमेवोपपद्यते ।

विशुष्कमन्नमभक्ष्य पाकं साधु गच्छति ॥

पिण्डोक्तमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति ।
 स्रोतस्त्रवहे पित्तं पक्वौ वा यस्य तिष्ठति ॥
 विदाहि भुक्तमन्यदा तस्याप्यन्नं विदह्यते ।
 शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वज्रिचापदमावहेत् ॥
 आमं विदग्धं विष्टम्भं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
 अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥
 अत्यम्बुपानादिषमाशनादा सन्धारेणात्स्वप्रविपर्ययाच्च ।
 कालेऽपि सात्वं क्षेपु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥
 ईर्ष्याभयक्रोधपरिचतेन लुब्धेन रुग्दैर्न्यनिपीडितेन ।
 प्रदेवयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिणाममेति ॥
 माधुर्यमन्नं गतमामसंज्ञं विदग्धसंज्ञं गतमस्रभावं ।
 किञ्चिदिपेकं भृशतोदशूत्रं विष्टम्भमावद्धविरुद्धवातं ॥
 उद्गारशूद्रावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते बहुरुता च यस्य ।
 रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थमेतत्प्रवन्दम्यजीर्णं ॥
 मूर्च्छाप्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ।
 उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः ॥
 तत्रामे सङ्गनं कार्यं विदग्धे वमनं हितं ।
 विष्टम्भे खेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च ॥
 वामयेदाश्रु तं तस्मादुष्येन त्वशान्मुना ।
 कार्यं चान्नन्नं तावच्चावन्नं प्रकृतिं भजेत् ।
 तपुकायमतथैनं सङ्गनैः समुपाचरेत् ॥

यावन्नप्रकृतिस्यः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥

हिताहितोपसंयुक्तमन्नं समशनं स्रुतं ।

वज्रं सौकमकाक्षं वा विज्ञेयं विषमाशनं ॥

साजीर्णं भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते ।

अथमेतन्निहन्त्याशु वदून् व्याधीन् करोति वा ॥ ११

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति ।

तद्वाप्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्षेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥

विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रे दह्येत चक्षुष्यगलश्च यस्य ।

द्राक्षाभयां माक्षिकसम्प्रयुक्तां लोढाभयां वा स सुखं लभेत ॥

भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्नकाक्षे ।

प्रातः स शुण्ढोमभयामशङ्को भुञ्जीत सम्प्राश्य हितं हितार्थी ॥

स्वल्पं यदा दोषविबद्धमामं लीनं न तेजः पथमावृणोति ।

भवत्यजीर्णेऽपि तदाबुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निदन्ति ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्मविस्तरं ।

कर्मभिस्त्वनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः ॥

ह्लादनः स्तम्भनः शीतो मूर्च्छादटस्त्रेददाहजित् ।

उष्णस्तृप्तिपरीतः स्यात्पाचनस्य विशेषतः ॥

स्त्रेदमार्दवकृत्स्निग्धो वलवर्षकरस्तथा ।

रुचस्तृप्तिपरीतः स्याद्विप्रेषात्स्तम्भनः खरः ॥

पिच्छिलो जीवन्तो बन्धः सन्धानः च्छेन्नलो गुहः ।

विम्रदो विपरीतोऽस्मान् केदादूपणरोपणः ॥

दाहपाककरस्तीक्ष्णः स्थावरो मृदुरन्यथा ।
 सादोपलेपवलकद्रुस्तर्पणं हृंहणः ॥
 लघुस्तद्विपरीतः स्थास्तेवनो रोपणस्तथा ।
 दशाद्याः कर्मतः प्रोक्तास्तेषां कर्मविशेषणैः ॥
 दशैवान्यान् प्रवक्ष्यामि द्रवादींस्तान्निबोध मे ।
 द्रवः प्रक्षेदनः सान्द्रः स्थूलः स्थावन्भकारकः ।
 क्षत्तुः पिच्छिलवग्नेयः कर्कशो विशदो यथा ॥
 सुखानुबन्धो सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः ।
 दुर्गन्धो विपरीतोऽस्माद्द्रुक्षासारचिकारकः ॥
 सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मदो यात्राकरः स्मृतः ।
 अवायी चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥
 विक्रासी विकस्येवं धातुबन्धान् विमोचयेत् ।
 आशुकारी तथाशुक्लाद्भावत्यभवि तैलवत् ॥
 सूक्ष्मसु सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मेषु स्रोतस्स्वनुसरः क्षृतः ।
 गुणः विंशतिरित्येवं यथावत्परिकीर्त्तिताः ।
 संप्रवक्ष्याम्यतश्चोर्द्धमाहारगतिनिश्चयं ॥
 पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः ।
 विपकः पञ्चधा सम्यग्गुणान् स्थानभिवर्द्धयेत् ॥
 अविदग्धः कफं पित्तं विदग्धः पवनं पुनः ।
 सम्यग्विपको निःसार आहारः परिहृंहयेत् ॥
 विष्णुवमाहारमलः सारः प्राणोरितो रसः ।

स तु व्यानेन विविधः सर्वान्धातून् प्रतर्पयेत् ॥

कफःपित्तं मलः खेपु खेदः स्थानखरोम च ।

नेत्रविट्त्वचुच खेहो धातूनां क्रमशो मलाः ॥

दिवाविवुद्धे षडये जायतः पुण्डरीकवत् ।

अन्नमक्त्रिधातुत्वादजोर्णे पिहितं निग्रि ॥

इदि सन्मीलिते रात्रौ प्रसुप्तस्य विशेषतः ।

क्त्रिधातुत्वादजोर्णे न हितं दिवा ॥

इमं विधिं योऽनुमतं महामुनेर्नृपर्विमुख्यस्य पठेद्भि यत्नतः ।

स भूमिपालाय विधातुमौपधं महात्मनाश्चाहंति सुरिसत्तमः ॥

इति श्रीसुश्रुताचार्यविरचिते आयुर्वेदशास्त्रे सुश्रुते सूत्रस्थानं
समाप्तं ॥

॥ सुश्रुतः ॥

॥ निदानस्थानं ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
धन्वन्तरिं धर्ममृतां वरिष्ठममृतोद्भवम् ।
चरणानुपसंगृह्य सुश्रुतः परिपृच्छति ॥
वायोः प्रकृतिभूतस्य व्यापनस्य च कोपनैः ।
स्थानं कर्कशं रोगांश्च वद मे वदतांवर ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्राब्रवीद्विषजांवरः ।
स्वयम्भूरेष भगवान्वायुरित्यभिप्रव्युद्धितः ॥
स्वातन्त्र्यान्नित्यभावाच्च सर्वगतान्तथैव च ।
सर्वेषामेव सर्वात्मा सर्वलोकनमस्कृतः ॥
स्थित्युत्पत्तिविनाशेषु भूतानामेष कारणं ।
अव्यक्ता व्यक्तकर्माच्च रुचः शीतो लघुः खरः ॥
तिर्यग्गो दिगुणश्चैव रजोवज्र एव च ।
अचिन्त्यवोर्यो दोषाणां नेता रोगसमूहराट् ॥

आशुकारी मुहुश्चारी पक्काधानगुदालयः ।
 देहे विचरतस्तस्य लक्षणानि निबोध मे ॥
 दोषधात्वग्निसमतां सम्प्राप्तिं विषयेषु च ।
 क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितोऽनिलः ॥
 यथाग्नि पञ्चधा भिन्नो नामस्थानात्मकर्मभिः ।
 भिन्नोऽनिलस्तथा ह्येको नामस्थानक्रियामयै ॥
 प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च ।
 स्थानस्या माहताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणं ॥
 वायुर्यौ वक्त्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक् ।
 सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणाद्याप्पवल्ब्वते ॥
 प्रायशः कुरुते दुष्टे हिक्काश्वासादिकान् गदान् ।
 उदानो नाम यस्त्रुद्धंमुपैति पवनोत्तमः ॥
 तेनभाषितगोतादिविशेषोऽभिप्रवर्त्तते ।
 ऊर्द्धज्वगतान् रोगान्करोति च विशेषतः ॥
 आमपक्काशयचरः समानो वक्त्रिसङ्गतः ।
 सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान्विविनक्ति हि ॥
 गुल्माग्निसङ्घातोसारप्रभृतीन्कुरुते गदान् ।
 छत्त्रदेहचरो व्यानो रससंवद्गनोद्यतः ॥
 खेदासृक्छावणो वापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि ।
 क्रुद्धस्य कुरुते रोगान्प्रायशः सर्वदेहगान् ॥
 पक्काधानाद्योऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ।

समीरणः स्रक्तमूत्रशुक्रगर्भार्तवान्यधः ॥

क्रुद्धश्च कुरुते रोगान्घोरान्वस्तिगुदाश्रयान् ।

शुक्रदोषप्रमेहास्तु व्यानापानप्रकोपजाः ॥

युगपत्कुपितास्त्रापि देहं भिन्दुरसंशयम् ।

॥ ११ ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नामास्थानान्तराश्रितः ॥

वज्रशः कुपितो वायुर्विकारान्कुरुते हि यान् ।

॥ वायुरामाश्रये क्रुद्धश्चर्चादीन्कुरुते गदान् ॥

मोहं मूर्च्छां पिपासाञ्च हृद्ग्रहं शार्श्ववेदनाम् ।

पक्वाशयस्योऽन्मूत्रं शूलं नाभौ करोति च ॥

क्षुब्धमूत्रपुरीषत्वमानाहं चिकवेदनाम् ।

॥ १२ ॥ औचादिष्विन्द्रियवधं कुर्यात्क्रुद्धः समीरणः ॥

वैवर्धं स्फुरणं रौक्ष्यं सुप्तिं चुम्बुचुर्मायनं ।

त्वक्स्थोनिस्तोदनं कुर्यात्क्षमभेदं परिपोटनं ॥

व्रणार्श्वं रक्तगो यन्धोन्मशूलान्नासंश्रितः ।

तथा भेदश्चित् कुर्याद्ग्रन्थोन्मन्दरुजोऽव्रणान् ॥

कुर्यात्सिरागतं शूलं सिराकुञ्चनपूरणम् ।

॥ स्नायुप्राप्तः सुम्भकम्भौ शूलमाचेपणं तथा ॥

हन्ति सन्निगतं सन्धीन् शूलशोफौ करोति च ।

॥ श्लेष्मिणोपश्च भेदश्च कुर्याच्छूलश्च तत्स्थितः ॥

तथा मज्जगते रुक्कं न कदाचित्प्रशाम्यति ।

॥ अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा विवृतिः शुक्रमोऽनिले ॥

हृत्पदादशिरोधातुंस्तथा सञ्चरति क्रमात् ।
 व्याभुयादाखिलं देहं वायुः सर्वगतो नृणाम् ॥
 स्तम्भनाचेपणस्त्रापशोफग्रूलानि सर्वगः ।
 स्थानेषूक्तेषु मिश्रय्य संमिश्राः कुरुते रुजः ॥
 कुर्यादवयवप्राप्ते मारुतस्त्वभितान्गदान् ।
 दाहसन्तापमूर्च्छाः स्रुत्वायौ पित्तसमन्विते ॥
 शैत्यशोफगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफावृते ।
 सूक्ष्मभिरिव निस्त्रोदः स्रग्भेदेषः प्रसृजता ॥
 श्रेयाः पित्तविकाराः स्रुत्वा रूते शोणिताञ्चिते ।
 प्राणेषु पित्तावृते हृदिर्दाहश्चैवोपजायते ॥
 दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैवर्ण्यञ्च कफावृते ।
 उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्च्छादाहश्चमक्लमाः ॥
 अस्त्रेदहर्षौ मन्दाग्निः शीतलम्बौ कफावृते ।
 समाने पित्तसंयुक्ते स्त्रेददाहौष्ण्यमूर्च्छनम् ॥
 कफाधिकञ्च विण्मूत्रं रोमहर्षः कफावृते ।
 अपाने पित्तसंयुक्ते दाहौष्ण्ये स्त्रादसृग्दरम् ॥
 अधःकाये गुरुत्वञ्च तस्मिन्नेव कफावृते ।
 ध्याने पित्तावृते दाहो गात्रविचेपणं क्रम ॥
 गुरुणि सर्वगात्राणि स्तम्भनं चास्थिपर्वणाम् ।
 लिङ्गं कफावृते ध्याने चेष्टास्तम्भस्तथैव च ॥
 प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।

शोकाच्च प्रमदामद्यथायामैश्चातिपोडनात् ॥

चतुसात्म्यविपर्यासात्तेहोनाञ्च विभ्रमात् ॥

अथवाये तथा स्थूले वातरक्तं प्रकुण्ठति ॥

हृत्स्थोष्णैर्गच्छतोऽन्यैश्च वायुः कोपं यातः कारणैः सेवितैः स्त्रैः ।

तोत्प्लोष्णाश्चचारशाकादिभोज्यैः सन्तापाद्यैर्भूयसा सेवितैश्च ॥

चिप्रं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च वायोर्भागं संरुण्णश्चाशु यातः ।

क्रुद्धोऽत्यर्थं मार्गरोधात्स वायुरत्युद्रिक्तं दूषयेद्रक्तमाशु ॥

तत्सम्पृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्रावल्यादुच्यते वातरक्तं ।

तदपि सत् दूषितेनासृजाक्तं स्त्रेष्वा दुष्टो दूषितेनासृजाक्तः ॥

स्पर्शोद्दिग्धौ तोदभेदप्रशोषस्त्रोपोपेतौ वातरक्तेन पादौ ।

पित्तासृग्भ्यामुपदाहौ भवेतामत्यर्थोष्णौ रक्तशोफौ मृदू च ॥

कण्डूमनौ श्वेतशीतौ शोफौ पीनस्तृणौ श्लेष्मदुष्टे तु रक्ते ।

सर्वैर्दुष्टे शोषिते चापि दोषाः खं खं रूपं पादयोर्दर्शयन्ति ॥

प्रायूपे शिथिलौ स्त्रिभौ शीतलौ सविपर्ययौ ।

वैवर्ण्यतोदसुप्रतगुरुत्वौषधमन्वितौ ॥

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्भ्रूस्तयोरपि ।

आखोर्बिम्बमिव कुट्टं तद्देहमनुसर्षति ॥

आजानुस्फुटितं यच्च प्रभिवं प्रसृतञ्च यत् ।

उपद्रवैश्च यज्जुष्टं प्राणमांसचयादिभिः ॥

शोषितं तदसाध्यं स्यादायं संस्वरौत्येतत् ।

यदातु धमनोः सर्वा कुपितोऽभ्येति मारुतः ॥

तदाचिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः ।
 मुहुर्मुहुस्तदाचिपादाचिपक इति स्रतः ॥
 सोपतानकसंज्ञो यः पातयत्यन्तरान्तरा ।
 कफान्वितो भृशं वायुस्तास्त्रेव यदि तिष्ठति ॥
 स दण्डवत्सम्भयति कच्छो दण्डापतानकः ।
 हनुग्रहस्तदात्यर्थं सोऽन्नं कच्छान्निपेवते ॥
 धनुस्तस्य न मेघस्तु स धनुःस्तम्भसंज्ञकः ।
 अङ्गुलीगुल्फजठरद्वद्वोगलसंश्रितः ॥
 स्त्रायुप्रतानमनिसो यदा चिपति वेगवान् ।
 विष्टम्भाच्चः स्तम्भहनुर्भृशपायः कफं वमन् ॥
 अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवः ।
 तदा सोऽभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ॥
 बाह्यस्त्रायुप्रतानस्यो बाह्यायामं करोति च ।
 तमसार्धं बुधाः प्राहुर्वचः कथं देभञ्जनम् ॥
 कफपित्ताम्बितो वायुर्वायुरेव च केवलः ।
 कुर्यादाचिपकं तन्मत्तुर्थमभिघातजम् ॥
 गर्भपातनिमित्तञ्च शोणितानिखवाच्च यः ।
 अभिघातनिमित्तञ्च न सिध्यत्येपतानकः ॥
 अधोगमाः सतिर्यगा धमनोरुर्द्धदेहगाः ।
 यदा प्रकुपितोऽत्यर्थं मातरि न्यो प्रपद्यते ॥
 तदान्यतरपक्षस्य सन्धिवन्धान्विमोचयन् ।

हन्ति पचं तमाऊर्हि पचाघातं भिषम्बराः ॥

यस्य कृत्स्नं शरीराद्धर्मकर्मस्थमचेतनं ।

ततः-पतत्यसून्वापि जहात्यनिलपीडितः ॥

॥ शुद्धवातहतं पचं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।

साध्यमन्येन संसृष्टमसाध्यं चयहेतुकं ॥-

वायुरूद्धं प्रजेत्स्थानात्कुपितो हृदयं शिरः ।

शङ्खौ च पीडयत्यङ्गान्याक्षिपेन्नमये च सः ॥

निमोलिताक्षो निश्चेष्टः स्रग्धाक्षो वापि कूजति ।

निहृच्छासोऽथ वा कृच्छ्रादुच्छ्रसाद्यचेतनः ॥

स्रग्धाः स्याद्भृदये मुक्ते प्रावृते च प्रमुञ्चति ।

कफान्वितेन वातेन ज्ञेय एषोऽपतन्त्रकः ॥

॥ दिवास्वप्नासमस्थानविहृतोर्द्धनिरीक्षणैः ।

॥ मन्त्रास्तुभं प्रकुरुते स एव ज्ञेयः प्रावृतः ॥

॥ गर्भिणीस्रतिकावासवृद्धक्षीणेष्णपृक्चये ।

॥ उच्चैर्थाहरतोऽत्ययं खादतः कठिनानि च ॥

हृषती, जम्बती भारादिषमाच्छयनादपि ।

शिरोनासौष्ठचिबुकललाटे चणसन्धिगः ॥

अर्दयिलाऽनिलो वृद्धमर्दितं जनयत्यतः ।

क्वकीभवति वृद्धाद्धं गोवा चाग्न्यवर्त्तते ॥

शिरस्यलति वाक्मङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् ।

गोवाचिबुकदन्तानां तस्मिन्पात्रे तु वेदना ॥

यस्यायजो रोमहर्षो वेपथुर्नैवमाविलं ॥
 वायुरुद्धं त्वचि स्वापसोदो मन्याहनुग्रहः ।
 तमर्दिनमिति प्राङ्गव्याधिं व्याधिविशारदाः ॥
 क्षीणस्थानिमिवाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः ।
 न सिध्यत्यर्दिनं वाढं चिर्वर्षं वेपथुस्यच ॥
 पाष्णीप्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलादिता ।
 सकृद्योः चेपं निगृह्णीयाद्गृभसीति हि सा स्मृता ॥
 तलं प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा बाङ्गश्रुतः ।
 बाङ्गोः कर्मचयकरो विशाचोति हि सा स्मृता ॥
 वातशोणितजः श्रोत्रो जानुमध्ये महाहजः ॥
 शिरः क्रोष्टुकपूर्वन्तु स्थूलं क्रोष्टुकमूर्द्ध्ववत् ।
 वायुः कर्धां स्थितः सकृत् कण्डरामाक्षिपेद्यदा ॥
 खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सकृद्योर्दयोर्बधात् ।
 प्रक्रामन्वेपते यस्तु खञ्जन्निव च गच्छति ॥
 कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तमन्त्रिप्रबन्धनम् ।
 न्यसे तु विषमे पादे हजः कुर्यात्समीरणः ॥
 वातकण्टक इत्येष विज्ञेयः सुष्ठकाश्रितः ।
 पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्संहितोऽनिलः ॥
 विशेषतश्चक्रमतः पाददाहं तमादिशेत् ।
 हृत्पतश्चरणौ यस्य भवतश्च प्रसृज्यवत् ॥
 पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपजः ।

अंसदेशस्थितो वायुः श्लोषयित्वांसवन्धनम् ॥
 शिरास्त्राकुक्ष्य तत्रस्यो जनयत्यववाङ्मकम् ।
 यदा शब्दवहं स्रोतो वायुरावृत्य तिष्ठति ॥
 शुद्धः स्रोतान्विनो वापि बाधिर्यं तेन जायते ।
 हनुशङ्खशिरोयीवं यस्य भिन्दन्निवानिलः ॥
 कर्णयोः कुरुते गृह्यं कर्णगृह्यं तदुच्यते ।
 आवृत्य वायुः सकफो धमनोः शब्दवाहिनीः ॥
 नरान्करोत्यक्रियकाभूकमिन्निषगद्गदान् ॥
 अधो या वेदना याति वर्षोमूत्राशयोत्थिता ।
 भिन्दन्तीव गुदोपस्थं सा तृणीत्युपदिश्यते ॥
 गुदोपस्थोत्थिता सैव प्रतिलोमविवर्पिणी ।
 वेगैः पकाशयं याति शनितृणी तु सा स्मृता ॥
 साटोपमत्युपहृजमाभातमुदरं मृगम् ।
 आभानमिति जानीयाद्दोरं वातनिरोधजम् ॥
 विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम् ।
 प्रत्याभानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलम् ॥
 अष्टीलावहनं यन्विमूर्द्धमायतमुन्नतम् ।
 वाताष्टीलां विजानीयाद्दहिष्मांशवरोधिनीं ॥
 रतामेव रुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीं ।
 प्रत्यष्टीलामिति वदेज्जठरे तिर्यगुत्थिताम् ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥ ,

॥ अथातोऽर्शां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ '

षडर्शाभि भवन्ति वातपित्तकफशोणितमन्निपातैः सहजानि चेति ॥ तत्रानात्मवतां यथोक्तैः प्रकोपणैर्विरुद्धाध्यशनस्त्रीप्रसङ्गोत्कुटकासनपृष्ठयानवेगविधारणादिभिर्विशेषैः प्रकुपिता दोषा एकशो दिशः समस्ताः शोणितमहिता वा यथोक्तं प्रवृत्ताः प्रधानधमनीरनुप्रपद्याऽधोगत्वा गुदभागस्य प्रदूष्य बलीर्भासप्ररोहान् जनयन्ति विशेषतो मन्दोग्रेस्तथा दृषकाष्ठोपल्लोद्ववस्त्रादिभिः शीतोदकसंस्पर्शनादा कन्दाः परिदृद्धिमासादयन्ति तान्यर्शा सीत्याचक्षते ॥ तत्र स्थूलान्तप्रतिबद्धमर्द्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाङ्गुलस्त्रिबलयस्त्रिस्तोऽर्धद्वौऽङ्गुलान्तरभूताः प्रवाहणी विमर्जनी सम्हरणी चेति चतुरङ्गुलायता सर्वास्त्रिर्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः ॥

शङ्खावर्तनिभाश्चापि उपर्युपरि संस्थिताः ।

गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः सम्प्रकीर्तिताः ॥

रोमाभोग्धो यवाध्वर्द्धौ गुदौष्ठः परिकीर्तितः ॥

प्रथमा तु गुदौष्ठादङ्गुलमात्रे । तेषान्तु भविष्यतां पूर्वं रूपाण्यत्रे त अद्धा कृच्छात्पक्तिरश्वाका सक्थिसदनमाटोपः कार्यमुद्गारवाङ्मत्तणोश्च शययुरन्त्रकृजं गुदपरिकर्तनमा शङ्खा पाण्डुरोगयक्ष्णीदोषशोषाणां कामयासौ भ्रमस्तन्द्रानिद्रेन्द्रियदोषश्च जतिव्येतानि रूपाणि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति ॥

तत्र मासतात्परिशुष्कारणवर्णानि विषममध्यानि कदम्बपुष्प
तुण्डिकेरोनाडीमुखसूचीमुखाकृतोनि च भवन्ति । तैरुपहतः
सशूलं संहतमुपवेश्यते कटीपृष्ठपार्श्वमेव गुदनाभिप्रदेशेषु चास्य
वेदना गुल्माष्टोलासीहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति
क्षण्यत्वद्ब्रखनयनरदनवदनमूत्रपुरीषस्य पुरुषो भवति ॥

पित्ताक्षीलायाणि तनूनि विषर्षीणि पीतावभासानि यक्ष्मका
शानि श्लेष्मजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलौकोवक्त्रसदृशानि
प्रक्षिन्नानि च भवन्ति तैरुपहतः सदाहं सरुधिरमतिमार्यते ज्वर
दाहपिपासामूर्च्छाद्योपद्रवा भवन्ति पीतत्वद्ब्रखनयनदधनवदन
मूत्रपुरीषस्य पुरुषो भवति ।

श्लेष्मजानि श्वेतानि महामूलानि स्त्रिराणि वृत्तानि छिग्धानि
पाण्डूनि करीरपनसास्त्रिगोस्तनाकाराणि न भिद्यन्ते न खर्वन्ति
कण्डूवज्रलानि च भवन्ति तैरुपहतः सद्येप्राणमनस्य मांसधावनप्र
काशमतिमार्यते शोफश्रोतज्वरारोचकाविपाकशिरोभारवाणि
चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति श्लेष्मत्वद्ब्रखनयनदधनवदनमूत्र
पुरीषस्य पुरुषो भवति ॥

रक्तजानि न्ययोधप्ररोहविद्रुमकाकण्ठिकाफलसदृशानि पित्त
सलणानि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्यर्थं
दुष्टमनश्चममृक्कृद्दसा विमृजन्ति तस्यैवातिप्रवृत्तौ शोणितानियो
गोपद्रवा भवन्ति ॥ सन्निपातजानि सर्वदोषलक्षणयुक्तानि ॥
सहजानि दुष्टशोणितश्लेष्मनिमित्तानि तेषां दोषत एव प्रमा

धनं कर्त्तव्यं विप्रेषतश्चात्र दुर्दर्शनानि पक्ष्मोणि पाण्डूनि दाहणान्य
न्तर्मुखानि तैर्यद्रुतः क्षोशाऽल्पभुक् मिरासन्ततगात्रोऽल्पप्रजः क्षीण
रेताः क्षामस्वरः काधेनोऽल्पाग्निर्घाणश्विरोऽचिश्रवणरोगवान्सतत
मन्त्रकूजाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः पीड्यते ॥

भवति चात्र ॥ वाह्यमध्यमलिच्छानां प्रतिकुर्याद्भिषग्वरः ।

अन्तर्ध्वलिसमृत्यानां प्रत्याख्यायाचरेत्क्रियाम् ॥

प्रकुपितास्तु दोषा भेदमभिप्रपन्ना मांसशोणिते प्रदूष्य कण्डू
जनयन्ति ततः कण्डूयनात्कृतं समुपजायते तस्मिंश्च क्षते दुष्ट
मांसजाः प्ररोहाः पिच्छिलरुधिरस्त्राविणो जायन्ते कूर्चकिनोऽ
भ्यन्तरमुपरिष्ठादा ते तु श्लेफो विनाशयन्त्युपपन्नं च पुंस्त्वम्
द्यौनिमभिप्रपन्नाः सुकुमारान्दुर्गन्धान् पिच्छिलरुधिरस्त्राविण
श्चक्ष्वाकारान्करीरान् जनयन्ति त एवार्द्धमागताः श्रोत्राच्चि
घ्राणवदनेष्वर्शास्युपनिर्व्वर्त्तयन्ति तत्र कर्बुजेषु वाधिर्यं शूलं
पूतिकर्षता च । नेत्रजेषु वर्त्मावरोधो वेदनास्त्रावो दर्शननाशश्च ।
घ्राणजेषु प्रतिश्यायोऽतिमात्रं चक्षुः कृच्छ्रोच्छ्वासना पूतिमयं सानु
नासिकवाक्यत्वं शिरोदुःखञ्च । वक्त्रजेषु कण्ठोष्ठतालूनामन्यतम
स्मिंस्तैर्गदगदवाक्यता रसाज्ञानं मुखरोगाश्च भवन्ति । व्यानस्तु प्रकु
पितः श्लेष्माणं परिगृह्य वह्निःस्थिराणि कीलवदर्शांसि निर्व्वर्त्त
यन्ति तानि चर्मकोलान्यर्शासीत्याचक्षते ॥

भवन्ति चात्र ॥ तेषु कीलेषु निक्षोदे मासतेनोपजायते ।

श्लेष्मणा तु सवर्णत्वं यन्विलक्ष्य विनिर्दिशेत् ॥

पित्रशोणितजं रौक्ष्यं कृष्णत्वं शुक्रतातया ।
 समुदीर्णखरलञ्च चर्मकीलस्य लक्षणं ॥
 अश्रुसां लक्षणं व्यासादुक्तं सामान्यतस्तु यत् ।
 तत्सर्वं प्राप्तिनिर्दिष्टात्साधयेद्भिषजां वरः ॥
 अश्रुः सु दृश्यते रूपं यदा दोषद्वयस्य तु ।
 संसर्गं तं विजानीयात्संसर्गं, स च पद्धिधः ॥
 त्रिदोषाण्यल्पलिङ्गानि चाप्यानि ॥ विनिर्दिशेत् ।
 इन्द्रजानि द्वितीयायां बलौ चान्याश्रितानि च ॥
 कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंबन्धराणि च ।
 सन्निपातसमुत्थानि सद्भजानि तु वर्जयेत् ॥
 सर्वाः सुर्व्वलया येषां दुर्धामभिरुपद्रुताः ।
 तैस्तु प्रतिहतो वायुरपान, सन्निवर्त्तते ॥
 ततो व्यानेन सङ्क्रम्य ज्योतिर्मृदाति देहिनां ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथातोऽग्न्यरीणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥
 अतोऽग्न्यरीणां भवन्ति श्लेष्माधिष्ठानास्तद्यथा श्लेष्मणां वातेन
 न शुक्लेण चेति ॥ तत्रासंशोधनशूलस्यापथ्यकारिणः प्रकु
 ः श्लेष्मा मूत्रसमृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिमग्न्यरीं जनयति तासां
 ह्वाणि वस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं वस्तिगिरोमुष्कमेफसां
 ता कृच्छ्रा ज्वरावसादौ वस्तगन्धितं मूत्रस्येति ॥

यथासं वेदनावर्षं दुष्टं सान्द्रमथाविलम् ।

पूर्वरूपेऽग्नयः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः ॥

अथ जातासु नाभिवस्तिसेवनोमेहनेष्वन्यतमस्मिन्नेहतोवेदना
मूधारासङ्गः सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणञ्च गोमेदकप्रकाश,
मनाविलंससिक्तं विसृजति धावनलङ्घनश्लवनपृष्ठयानाध्वगमनै
द्यास्य वेदना भवति ॥

तत्र श्लेष्माशरी श्लेष्मलमत्रमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपलब्ध्याधः
परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय श्रोतो निरुणद्धि तस्य
मूत्रप्रतीघाताद्दुष्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव च वस्तिर्गुरुः शीतश्च
भवति । अशरीचाच श्रेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा
मधुकपुष्पवर्णा वा भवति तां श्लेष्मिकीमिति विद्यात् ॥

पित्तयुक्तसु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य वस्ति
मुखमधिष्ठाय श्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतीघाताद्दुष्यते चूयते
दह्यते पथ्यत इव वस्तिरुष्णवानश्च भवति । अशरीचाच सरक्ता
पीतावभासा कृष्णा भङ्गातकास्त्रिप्रतीमा मधुवर्णा वा भवति तां
पैत्तिकीमिति विद्यात् ॥

वातयुक्तसु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य
वस्तिमुखमधिष्ठाय श्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतीघातात्तीव्रा
वेदना भवति तथात्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् खादति नाभिं
पीडयति मेढ्रं मृद्नाति पायुं स्पृशति विशर्द्धते विदहति वातमूत्र
पुरोपाणि कच्छेष वास्य मेहतो निःसरन्ति । अशरी चाच श्लेष्मा

परुषां विषमा खरो कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति तां वा
तिकोमिति विद्यात्॥

प्रायेणैतास्त्रिस्तोऽश्वत्थो दिवास्त्रप्रसमश्रनाध्यशनशीतस्त्रिग्धगुरु
मधुराहारप्रियत्वादिशेषेण बालानां भवन्ति तेषामेवाल्पवस्त्रिकाय
त्वाद्नुपचितमांसत्वाच्च वस्त्रे सुखग्रहणादहरणा भवन्ति ॥ मद्यतान्तु
शुक्राश्ररी शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा
शुक्रस्रुतमनिर्गच्छद्विमार्गगमनादनिलोऽभित संगृह्य मेघदृ
पण्योरन्तरे संहरति संवृत्यचोपशेषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति
मूत्रकृच्छ्रं वस्त्रिवेदनां दृपण्योश्च ययधुमापादयति पीडित
मात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्ररीमिति
विद्यात्॥

भवन्ति चात्र ॥ शर्करा सिकता मेघा भस्माख्योऽश्वरिवैद्यतम् ।

अश्वत्थाः शर्करा श्रेया तुल्यव्यञ्जनवेदना ॥

यवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः ।

१) ' सा भिन्नमूर्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते ॥

हृत्पीडासक्थिसदनं कुचिशूलं सवेपथुः ।

दृष्णोर्द्धगोऽनिल कार्ण्यं दौर्बल्यं पाण्डुगात्रता ॥

श्रोत्रोचकाविपाकौ तु शर्करार्ते भवन्ति च ।

मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान् ॥

दौर्बल्यं सदनं कार्थं कुचिशूलमरोचकम् ।

पाण्डुत्वमुष्णवातश्च दृष्णां हृत्पीडनं वनिं ॥

नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणश्रेफसां ।
 एकद्वारस्तनुलङ्घ्यो मध्ये वस्तिरधोमुखः ॥
 अलाब्धा इव रूपेण सिरास्त्रायुपरिग्रहः ।
 वस्तिर्वस्तिश्चिरस्यैव पौरुषं वृषणौ गुदं ॥
 एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्त्रिविवरस्थिताः ।
 मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनमुत्तमम् ॥
 पक्षाग्रयगतास्तत्र नाडी मूत्रवहास्तु याः ।
 तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा ॥
 सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां, सहस्रशः ।
 नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्नरात् ॥
 जायतः स्वपतस्यैव स निःस्रन्देन पूर्यते ।
 आमुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः ॥
 घटो यथा तथा विद्धि वस्तिर्मूत्रेण पूर्यते ।
 श्वमेव प्रवेशेन वातः पित्तं कफोऽपि वा ॥
 मूत्रयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽग्नरीम् ।
 अशु स्रक्कास्त्रपि यथा निषिक्तास्तु नवे घटे ॥
 कालान्तरेण पद्मः स्वादग्नरीसम्भवस्तथा ।
 संहन्यपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः ॥
 तददलासं वस्तिस्त्रमुग्रा संहन्ति सानिलः ।
 मारुते प्रगुणे वसौ मूत्रं सम्यक्प्रवर्त्तते ॥
 विकारा विविधाद्यापि प्रतिलोमे भवन्ति हि ॥

मूत्राघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च ।
मूत्रदोषाश्च ये केचिदस्तावेव भवन्ति हि ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथातो भगन्दरणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

वातपित्तक्षेपसन्निपातागन्तुनिमित्ताः शतपोनकोष्ठयोवपरि
स्त्राविशन्ब्रूकावर्त्तान्मार्गिणो यथासङ्गं पञ्च भगन्दरा भवन्ति ॥
ते तु भगगुदवस्तिप्रदेशदारणाच्च भगन्दरा इत्युच्यन्ते ॥ अपक्वाः
पिडकाः पक्वास्तु भगन्दराः ॥ तेषान्तु पूर्वरूपाणि कटीक
पालवेदना गुदकण्डूर्दाहः शोफश्च गुदस्य भवति ॥

तत्रापथ्यसेविनां वायुः प्रकुपितः सन्निवृत्तः स्थिरीभूतो गुदम
भितोऽङ्गुले द्यङ्गुले वा मांसशोणिते प्रदूष्यावर्णवर्णां पिडकां जन
यति सास्य तोदादीन्वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च
पाकमुपैति मूत्राशयाभ्यासगतत्वाच्च व्रणः प्रकृिन्नः शतपोनकवद
णुमुखैश्चिद्रैरापूर्यते तानि च क्षिद्राण्यजस्रं फेणानुविद्धमधि
कमास्त्रावं स्रवन्ति व्रणस्य तादृशते भिद्यते क्षिद्यते सूचीभिरिव
निस्तद्यते गुदश्चावदीर्यते वातमूत्रपुरीषरेतसामप्यागमस्य तैरेव
क्षिद्रैर्भवति तं भगन्दरं शतपोनकमित्याचक्षते ॥

पित्तन्तु प्रकुपितमनिलेनाधः प्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां
तन्वीमुच्छ्रितामुद्गोवाकारां पिडकां जनयति । सास्यचोपादीन्वे
दनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति व्रणयामिन्वा

राभ्यामिव दहते दुर्गन्धमुष्णमास्त्रावं स्वत्युपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतांसि विमृजति तं भगन्दरमुद्ग्रीयमित्याचक्षते ॥

क्षेप्रा तु प्रकुपितः समोरणेनाधःप्रेरितः पूर्ववदवस्थितः शुकावभासां स्थिरां कण्डूमती पिडकां जनयति सास्यं कण्डूादीन्वेदनाविशेषाञ्जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति ग्रण्य कठिनः संरम्भी कण्डूप्रायः पिच्छलमजस्रमास्त्रावं स्वत्युपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतांसि विमृजति तं भगन्दरं परिस्त्राविणमित्याचक्षते ।

वायुः प्रकुपितः प्रकुपितौ पित्तक्षेप्राणौ परिगृह्याधोगत्वा पूर्ववदवस्थितः पादाङ्गुष्ठप्रमाणं सर्वलिङ्गां पिडकां जनयति सास्यं ताददाहकण्डूादीन्वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति ग्रण्य नानाविधवर्णमास्त्रावं स्त्रति पूषनदीशम्बूकावर्त्तवच्चाच समुत्तिष्ठन्ति वेदनाविशेषास्तं भगन्दरं शम्बूकावर्त्तमित्याचक्षते ।

मूढेन मांसलुब्धेन यदस्ति शल्यमस्तेन सह अभ्यवहन् यदावगाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधः प्रेरितमसम्यगागतं गुदं क्षिणोति तत्र चतनिमित्तः कोय उपजायते तस्मिंश्च क्षते पूयस्थिरावकीर्णमांसकोये भूमाविव जलप्रक्षिन्नायां किमयः सञ्जायन्ते ते भक्षयन्तो गुदमेकधा पार्श्वतो दारयन्ति तस्य तैर्मार्गैः छमिहृतैर्वातमूत्रपुरीषरेतांस्तमिनिःसरन्ति तं भगन्दरमुन्मार्गिणमित्याचक्षते ।

भवन्ति चात्र ॥ उत्पद्यतेऽल्परुक्शोफा क्षिप्रं चाप्युपशाम्यति ।

पाप्यन्तदेवे पिडका सा ज्ञेयान्या भगन्दरात् ॥

भागन्दरो तु विशेषः पिडकाऽतो विपर्ययात् ।

पायोः स्याद्भ्रूजुले देशे गूढमूला सहज्वरा ॥

यानयानाम्लोत्सर्गात्कण्डूहृदाहमोफवान् ।

पायुर्भवेद्भुजः कक्षां पूर्वरूपं भगन्दरे ॥

घोराः साधयितुं दुःखा सर्वे एव भगन्दराः ।

तेष्वसाध्यस्तिदोषोत्थः क्षतजश्च भगन्दरः ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ मिथ्याहाराचारस्य विशेषाद्भ्रूविषद्वासाव्याजीर्णाहिताग्निः खेदपोतस्य वान्तस्य वा व्यायामयाम्यधर्मसेविनो याम्यान्पौदकमंशानि वा यद्यस्य भीष्ममंशतो यो वा मज्जात्यसूत्राभितप्तः सहसा हृदि वा प्रति हन्ति तस्य पित्तश्लेष्माणौ प्रकुपितौ परिगृह्णानिलः प्रवृद्धस्ति र्यगाः शिराः सम्यतिपद्य समुद्भूय वाह्यं मार्गं प्रति समन्ता दित्तिपति । यत्र यत्र च दोषो विचित्रो नि.सरति तत्र तत्र मण्डलानि प्रादुर्भवन्त्येवमुत्पन्नस्त्वचि दोषस्तत्र च परिगृह्णं प्राप्या प्रतिक्रियमाणोऽभ्यन्तरं प्रतिपद्यते धातुन् दूषयन् । तस्य पूर्वं रूपाणि त्वक्पादस्थमकक्षाद्रोमहर्षं कण्डू खेदवाज्ज्वरमस्त्रदेनं वा ह्रस्वप्रदेशानां स्थापः क्षतविस्मरणमसृजः कृष्णता चेति ॥

तत्र सप्त महाकुष्ठान्येकादश चुद्रकुष्ठान्येवमष्टादश कुष्ठानि

भवन्ति । तत्र महाकुष्ठान्यऽरुणौडुम्बरार्थजिह्वकपालकाकणकु
ण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति ।

क्षुद्रकुष्ठान्यपि सूक्ष्मरुक्ं महाकुष्ठमेककुष्ठमदं विषयः
परिषर्यः सिध्द विचर्चिका किटिमं पामा रकसाचेति ॥ सर्वाणि
कुष्ठानि सवातानि सपित्तानि सश्लेष्माणि सक्लिमोणि च भवन्त्यु
त्पन्नतस्तु दोषयदणमभिभवान् ॥

तत्र वातेनारुणं पित्तेनौडुम्बरार्थजिह्वकपालकाकणकानि ॥
श्लेष्मणा पौण्डरीकं दद्रुकुष्ठञ्चेति तेषान्तु महत्त्वं क्रियागुह्यंमु
त्तरोत्तरं धातुनुप्रवेशादसाध्यत्वञ्चेति ॥

तत्र वातेनारुणाभानि तनूनि विषर्प्याणि तोदभेदस्त्रापयुक्ता
न्यरुणानि ॥ पित्तेन पकोडुम्बरफलाकृतिवर्णान्यौडुम्बराणि ॥
श्लेष्मजिह्वाप्रकाशखरत्वानि श्लेष्मजिह्वानि ॥ कृष्णकपालिकाप्रका
शानि कपालकुष्ठानि । काकणन्तिकाफलसदृशान्यतीव रक्तकृष्णानि
काकणकानि ॥ तेषाञ्चतुर्णामथोपचोयपरिदाहधूमायनानिचिप्रो
त्थानप्रपाकभेदित्वानि क्रिमिबन्ध च सामान्यानि लिङ्गानि ॥

पुण्डरीकपत्रप्रकाशानि पौण्डरीकाणि । अतसीपुष्पवर्णानि ता
शाणि वा विषर्प्याणि पिडकावन्तिच दद्रुकुष्ठानि तयोर्दंयो
रप्युत्पन्नता परिमण्डलता कण्डूचिरोत्थानत्वं चेति सामान्यरु
पाणि ॥

क्षुद्रकुष्ठान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ॥

शृत्वानि सन्धिमतिदारुणानि सूक्ष्मरुचि शुः कठिनान्यरुचि ।

त्वक्कोचभेदस्वपनाङ्गसादाः कुष्ठे महत्पूर्वयुते भवन्ति ॥
 कृष्णारुणं येन भवेच्छरीरं तदेककुष्ठं प्रवदन्यसाध्यम् ।
 सूर्येन कण्डूयथनौषचोषास्तलेषु तच्चर्मदलं वदन्ति ॥
 विसर्पवत्सर्पन्ति सर्वतोयस्त्वयक्तमांसान्यभिभूय शीघ्रं ।
 मूर्च्छाविदाहारतितोदपाकान्छत्वा विसर्पः स भवेदिकारः ॥
 ग्रनैः शरीरे पिडकाः स्रवत्यः सर्पन्ति यास्तं परिसर्पमाहुः ।
 कण्ड्वन्वितं श्वेतमपायि सिध्म विद्यात्तनु प्रायश्च ऊर्द्धराये ॥
 राज्योऽतिकण्ड्वन्तिरुजः सुरुक्षा भवन्ति गात्रेषु विचर्चिःकायां ।
 कण्डूमतीदाहश्चोपपन्ना विपादिका पादगतेयमेव ॥
 यत्स्त्रावि दृत्तं घनमुग्रकण्डु तत्स्निग्धकृष्णं किटिमं वदन्ति ।
 सास्त्रावकण्डूपरिदाहवद्भिः पामाणुकाभिः पिडकाभिश्च ॥
 स्फोटैः सदाहरति श्वेत कच्छः स्फिक्पाणिपादप्रभवैर्निरूप्या ।
 कण्ड्वन्विता या पिडका शरीरे शंखावहीना रक्तोच्यते सा ॥
 श्वरः ससिभं रक्तसा महच्च यच्चैककुष्ठं कफजान्यमूनि ।
 वायोः प्रकोपात्परिसर्पनेकं श्रेयाणि पित्तप्रभवाणि विद्यात् ॥
 किलासमपि कुष्ठविकल्पएव । तच्चिविधं वातेन पित्तेन क्षेपणा
 चेति । ॥ कुष्ठकिलासयोरन्तरन्वगतमेव किलासमपरिस्त्राविच ।
 तद्वातेन मण्डलमरुणं परुषं परिध्वंसि चपित्तेन पद्मपत्रप्रतीकाग्रं
 सपरिदाहश्च । क्षेपणापि श्वेतं स्निग्धं बहलं कण्डूमच ॥ तेषु सम्बद्ध
 मण्डलमन्तेजातं रक्तरोमचाऽसाध्यमग्निदग्धश्च । कुष्ठेषु रुक् त्वक्
 सङ्कोचस्त्रापस्त्रेदशोफभेदकौष्यस्त्रोपघाता वातेन । पाकावदरणा

कृत्वा लिपतनकर्षणाभाभङ्गाच्चिरागसत्त्वोत्पत्तयः पित्तेन । कण्डूर्वर्णभे
दशोफास्त्रावगौरवाणि क्षेमणा ॥ तत्रादिवलप्रवृत्तं पौण्डरीकं
कोकेण चासाध्यं ॥

भवन्ति चात्र ॥ यथा वनस्थतिर्जातः प्राप्य कालप्रकर्षणं ।

अन्नभर्तृमिं विगाहेत मूलैर्दृष्टिर्विवर्द्धितैः ॥

एवं कुष्ठं समुत्पन्नं त्वचि कालप्रकर्षतः ।

क्रमेण धातुन्याप्नोति नरस्याप्रतिकारिणः ॥

स्यार्धानिः स्वेदनत्वमीषत्कण्डूश्च जायते ।

वैवर्ण्यं रुक्षभावश्च कुष्ठे त्वचि समाश्रिते ॥

त्वक्स्त्रापो रोमस्पर्शश्च स्वेदस्याभिप्रवर्त्तनम् ।

कण्डूर्त्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते ॥

घाड्यं वल्लशोषश्च कार्कश्यं पिडकोद्गमः ।

तोदः स्फोटः स्थिरत्वश्च कुष्ठे मांससमाश्रिते ॥

दौर्गन्ध्यमुपदेहश्च पूयोऽयं किमयस्तथा ।

गात्राणां भेदनश्चापि कुष्ठे भेदः समाश्रिते ॥

नासाभङ्गाच्चिरागश्च चर्तुश्च किमिषम्भवः ।

भवेत्स्वरोपघातश्च अस्थिमज्जसमाश्रिते ॥

कौण्ड्यं गतिचयोऽङ्गानां समेदः चतुर्ष्वप्यं ।

शुक्रस्यानगते त्रिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥

स्त्रीपुंसयोः कुष्ठदोषादुदृशोणितशुक्रयोः ।

पदपत्यन्तयोर्जातं त्रैयं तदपि कुष्ठितं ।

कुष्ठमात्मवतः साध्यं त्वयक्तपिशिताश्रितम् ॥
 मेदोगतं भवेद्याप्यमसाध्यमते उत्तरं । ।
 ब्रह्मस्तीसज्जनवधपरस्वहरणादिभिः ॥
 कर्मभिः पापरोगस्य प्राज्ञः कुष्ठस्य सद्यः ।
 सिध्यते यदि कुष्ठेन पुनर्ज्जातेऽपि गच्छति ॥
 नातः कष्टतरो रोगो यथाकुष्ठं प्रकीर्तितं ।
 आहाराचारयोः प्रोक्तामाख्याय महती कियं ॥
 औषधीनां विशिष्टानां तपस्य निषेवणात् ।
 यत्नेन मुच्यते जन्तुः सपुष्पाद्भतिमाप्नुयात् ॥
 प्रसङ्गाद्भावसंस्पर्शाच्चिन्त्यासात्सहभोजनात् ।
 सहस्रव्यासनाद्यापि वस्त्रमाख्यानुलेपेनात् ॥
 'कुष्ठं श्वरस्य शोषस्य नेत्राभिर्यन्द एव च ।
 औषधगर्गिकरोगाश्च सङ्क्रामन्ति गिराश्वरं ॥

। । । । ।
 षष्ठोऽध्यायः ।

, अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्याम ॥

दिवास्त्रप्राख्यायामालस्यप्रसक्तं शीतस्निग्धमधुरमेघद्रवाक्षपानबे
 विनं पुरुषं जानीयात्प्रमेहो भविष्यतीति । तस्य चैवं प्रवृत्तस्यापरिपक्वा
 एव वातपित्तक्षेत्राणो यदा मेदसा सहैकत्वमुपेत्य मूत्रवाहिस्रोतां
 स्तनुस्रव्याधो गत्वावस्येर्मुखमाश्रित्य निर्भिद्यन्ते तदा प्रमेहान् जन
 यन्ति । तेषाम्नु पूर्वरूपाणि हस्तपादतलदाहः स्निग्धपिच्छिलगुदता

गात्राणां मधुरशुक्रमूत्रता तन्द्रा सादः पिपासा दुर्गन्धश्च श्वासस्तानु
गलजिह्वादन्तेषु मलोत्पत्तिर्जटिलीभावः केशानां दृष्टिश्च नखानां ।
तत्राविलप्रभूतमूत्रलक्षणाः सर्व एव प्रमेहाः सर्व एव सर्व
दोषसमुत्थाः सहपिडकाभिः ॥

तत्र कफादुदकेषुसुरासिकताशनैर्लवणपिष्टसान्द्रशुक्रफेनमेहाः
दश साध्या दोषदूष्याणां समक्रियत्वात् ॥ पित्तानीलहरिद्राश्वत्था
रमञ्जिष्ठाशोणितमेहाः पट् चाप्या दोषदूष्याणां विषमक्रियत्वात् ॥
वातात्सर्पिर्ब्रूषाक्षौद्रहस्तिमेहायत्वारोऽसाध्यतमामहात्ययिकत्वान्

तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा श्लेष्मप्रमेहान् जनयति
व. तफफशोणितमेदोभिरन्वितं पित्तं पित्तप्रमेहान् कफपित्तवशा
मज्जामेदोभिरन्विता वायुर्वातप्रमेहान् ॥

तत्र श्वेतमवेदनमुदकमदृग्मुदकमेही मेहति दक्षुरसतुल्यमिचु
मेही सुरामेही सुरातुल्यं सहजं शिकतानुविद्धं शिकतामेही शनैः
सकफं मृत्तं शनैर्मेही विशदं लवणतुल्यं लवणमेही हृष्टरोमा
पिष्टरसतुल्यं पिष्टमेही आविलं सान्द्रं साद्रमेही शुक्रतुल्यं शुक्र
मेही श्लोकं श्लोकं सफेनं फेनमेही मेहति ॥

अत ऊर्ध्वं पित्तनिमित्तान्वक्ष्यामः ॥ सफेनमर्ध्वं नीलं नीलमेही
मेहति सदाहं हरिद्राभं हरिद्रामेही अश्वरसगन्धमधुमेही सुत
चारप्रतिभं चारमेही मञ्जिष्ठादकप्रकाशं मञ्जिष्ठामेही । शोणि
तप्रकाशं शोणितमेही मेहति ॥

अत ऊर्ध्वं वातनिमित्तान्वक्ष्यामः ॥ सर्पिःप्रकाशं सर्पिर्मेही

मेहति वसाप्रकाशं वसामेहो चौद्ररसवर्ण चौद्रमेहो मत्तमातङ्ग
वदनुप्रवृत्तं वस्तिमेहो मेहति ।

मलिकोपसर्पणमालसं मांसोपचयः प्रतिश्यायः शैथिल्यारो
चकाविपाकाः कफप्रशेकच्छर्दिनिद्राकासश्चासायेति श्लेष्मजाना
मुपद्रवाः ॥

वृषण्योरवदरणं वस्तिभेदो मेहोतोदो इदि शूलमन्त्रिकाज्वरा
तोसारारोचका वमयुः परिधूमायनं दाहो मूर्च्छा पिपासा निद्रा
नाशः पाण्डुरोगः पीतविण्मूत्रमेघत्वञ्चेति पैत्तिकानाम् ॥ इद्रहो
लौल्यमनिद्रा रुन्धः वम्यः शूलं बहुपुरीषत्वञ्चेति वातजानाम् ॥ एव
मेते विंशतिः प्रमेहाः सोपद्रवा व्याख्याताः ॥ तत्र वसामेदोभ्याम
भिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैश्चानुगतधातोः प्रमेहिणो दश पिडका
जायन्ते । तद्यथा । शराविका सर्वपिका कच्छपिका जालिनी विनता
पुच्छिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति ॥

शरावमात्रा तद्रूपा निधमध्या शराविका ।

गौरसर्पपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्वपी ॥

सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ।

जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥

महतो पिडका नीला पिडका विनता सृता ।

महत्यल्पाचिता ज्ञेया पिडका सा ॥ पुच्छिणी ॥

मसूरसमसंस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका ।

रक्तासिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत् ॥

विदारी कन्दवदृत्ता कठिना च विदारिका ।
 विद्रधेर्लचणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका बुधैः ॥
 ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तत्कृताः ।
 गुदे हृदि शिरस्येष्टे पृष्ठे मर्मणि चोत्थिताः ।
 सोपद्रवा दुर्बलस्य पिडकाः परिवर्जयेत् ।
 कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जवसायतः ॥
 अधः प्रक्रमते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः ।
 प्रमेहपूर्वरूपाणामाकृतिर्यत्र दृश्यते ॥
 किञ्चिच्चाप्यधिकं मूत्रं तं प्रमेहिणमादिशेत् ।
 कृत्स्नान्यर्झानि वा यस्मिन्पूर्वरूपाणि मानवे ॥
 प्रवृत्तमूत्रमत्यर्थं तं प्रमेहिणमादिशेत् ।
 पिडकापीडितं गाढमुपष्टुमुपद्रवैः ॥
 मधुमेहिनमाचष्टे स चासाध्यः प्रकीर्तितः ।
 स चापि गमनात्स्थानं स्थानादासनमिच्छति ॥
 आसनादृणुते शय्यां शयनात्सुप्रमिच्छति ॥

यथाहि वर्षाणां पञ्चानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण
 श्वलवभ्रुकपिलकपोतमेचकादीनां । वर्षानामनेकेषामुत्पत्तिर्भ
 वति । एवमेव दोषधातुमन्त्राहारविशेषेणोत्कर्षापकर्षकृतेन संयोग
 विशेषेण प्रमेहाणां नानाकारणं भवति ॥

भवति चात्र ॥ सर्व्वएव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।

मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

अथात उदराणां निदानं व्याख्यास्यामः ।

धन्वन्तरिर्धर्मभृतां वरिष्ठो राजर्षिरिन्द्रप्रतिमो बभूव ।
 ब्रह्मर्षिपुत्रं विनयोपपन्नं शिष्यं शुभं सुश्रुतमन्वशात्सः ॥
 पृथक्क्षमसौरपि चेह दोषैः शोषोदरं बद्धगुदं तथैव ।
 आगन्तुकं सप्तममष्टमञ्च दकोदरं चेति वदन्ति तानि ॥
 सुदुर्बलाग्नेरहिताग्नेनस्य संशुष्कपूत्यन्ननिषेवणादा ।
 स्नेहादिमिथ्याचरणाच्च जन्तोर्दृष्टिं गताः कोष्ठमभिप्रपन्नाः ॥
 गुल्माकृतिव्यञ्जितलक्षणानि कुर्वन्ति घोराण्युदराणि दोषाः ।
 कोष्ठादुपस्तेहवदन्नसारो निःसृत्य दुष्टोऽनिलवेगनुन्नः ॥
 त्वचः समुन्नम्य शनैः समन्तादिवर्द्धमानो जठरं करोति ।
 तत्पूर्वकूपं बलवर्णकाङ्क्षावलोविनाशो जठरे हि राज्यः ॥
 जीर्णापरिज्ञानविदाहवन्धो वक्षो रुजः पादगतस्य शोफः ।
 सङ्गृह्य पार्श्वोदरपृष्ठनाभोर्यद्वर्द्धते कृष्णसिरावनद्धं ॥
 सङ्गृह्यमानाहवदुपग्रब्धं सतोदभेदं पवनात्मकं तत् ।
 यद्योपलब्ध्याञ्चरदाहयुक्तं पीतं सिरा यत्र भवन्ति पीताः ॥
 पीताक्षिविण्मूर्चनखाननस्य पित्तोदरं तत्त्वचिराभिष्टुद्धि ।
 यच्चोतलं शुक्लसिरावनद्धं गुह्यं स्त्रियं शुक्लनखाननस्य ॥
 स्त्रियं महच्छोफयुतं ससादं कफोदरं तच्च चिराभिष्टुद्धि ॥
 स्त्रियोऽन्वपानं नखरोममूर्चविडान्तवैर्युक्तमसाधुदृत्ताः ।
 यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टामुदूयोविपसेवनादा ॥

तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्वन्ति घोरं जठरं त्रिलिङ्गं ।
 तच्छीतवाताभ्रममुद्गवेपु विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥
 स चातुरो मूर्च्छति सम्प्रसक्तं पाण्डुः कृमः शुष्यति दृष्याद्या च ।
 प्रकोत्तितं दृष्युदरन्तु घोरं शीहोदरं कीर्त्तयतो निबोध ॥
 विदाह्यभिस्त्रिन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृजन् कफश्च ।
 शीहाभिर्दृष्टं सततं करोति शीहोदरं तत्प्रदन्ति तज्ज्ञाः ॥
 वामे च पार्श्वे परिदृष्टिमेति विशेषतः शीदति चातुरोऽथ ।
 मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः शीणबलोऽतिपाण्डुः ॥
 सव्येतरस्मिन् यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्वास्तुदरं तदेव ।
 यस्यान्त्रमन्त्रैरुपलेपिभिर्वा बालाग्नाभिर्वा सहितैः पृथग्वा ॥
 सञ्जीयते तत्र मलः स दोषः क्रमेण नाद्यामिव सङ्करोहि ।
 निरुध्यते चास्य गुदे पुरीषं निरेति रुच्छ्रादपि चाल्पमल्पं ॥
 श्वाभिर्मध्ये परिदृष्टिमेति यशोदरं विदुर्मगन्धिरुद्ध ॥
 प्रच्छर्दयन् बह्वगुदो विभाव्यस्ततः परिस्त्राव्युदरं निबोध ॥
 शूलं यदन्त्रोपहितं तदन्त्रं भिनत्ति यस्यागतमन्यथा वा ।
 तस्मात्सुतान्त्राग्निलिप्रकाशः स्रावः स्रवेदै गुदतंसु भूयः ॥
 नाभिरधयोदरमेति दृष्टिं निस्तद्यतेऽतीव विदह्यते च ।
 एतत्परिस्त्राव्युदरं प्रदिष्टं दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध ॥
 यः स्नेहयेतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथ वा निरुद्धः ।
 पिवेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्त्रोतांसि दुष्यन्ति हि तदहानि ॥
 स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु दकोदरं पूर्वजदभ्युपैति ।

स्निग्धं महत्सम्परिवृत्तमाभि मृशोन्नतं पूर्वमिवाम्बुना च ॥
 यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ।
 आभानं गमने शक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्रिता ॥
 शोफः सदनमङ्गानां सङ्को वातपुरीषयो, ।
 दाहसृष्णा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥
 अन्ते सविलम्बवन्तु भजन्ते जठराणि तु ।
 सर्व्वाण्येव परोपाकात्तदा तानि विवर्जयेत् ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

अथातो मूढगर्भनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

याम्यधर्मयानवाहनाध्वगमनप्रसूतनप्रपतनप्रपीडनधावनाभि
 घातविषमशयनासनोपवासवेगाभिघातातिरुचकटुतिकभोजनशका
 तिलारसेवनातिसारवमनविरेचनप्रेक्षालनाजोर्षगर्भघातनप्रभृति
 भिविशेषैर्बन्धनान्मुच्यते गर्भः, फलमिव वृक्षवन्धनादभिघातवि
 शेषैः । स विमुक्तवन्धनो गर्भाशयमतिक्रम्य यकृत्प्लीहान्त्रविवरैरवसं
 समानः कोष्ठसङ्कोभमापादयति तस्या जठरसङ्कोभादायुरपानो
 मूढः पार्श्ववस्तिशोर्षोदरयोनिगूढानाहमूत्रसङ्क्रानामन्यतममापाद्य
 गर्भं व्यापादयति तद्वर्णं शोणितस्रोवेण तमेव कदाचिद्विद्वद्भ्रम
 सम्यगागतमपत्यपथमनुप्राप्तमनिरख्यमानमपानवैगुण्यं मोहितं ग
 र्भं मूढगर्भमित्याचक्षते । ततः स कोठः प्रतिसुरो वीजकः परिघ
 इति । तत्र ऊर्ध्ववाक्कशिरःपादो यो योनिमुखं निरुणद्धि कीच

इव स कीलः । निःसृतहस्तपादशिराः कायसङ्गी प्रतिखुरः । यस्तु
 निर्गच्छत्येकशिरोभुजः स वीजकः परिधं इव योनिमुखमावृत्य
 तिष्ठेत् स परिध इति चतुर्विधो भवतीत्येके भाषन्ते तत्तु न
 न सम्यक् कस्मात् स यदा विगुणानिलप्रपोडितोऽपत्यपथमने
 कधा प्रतिपद्यते तदा सङ्ख्या दीयते । तत्र कश्चिन्द्वाभ्यां सक्थिभ्यां
 योनिमुखं प्रतिपद्यते कश्चिदाभुग्नैकसक्थिरेकेन । कश्चिदा
 भुग्नसक्थिश्चरोरः स्फिग्देशेन तिर्यग्गतः । कश्चिदुरःपार्श्व
 पृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं पिधायावतिष्ठते । अन्तःपार्श्वपट्ट
 त्तशिराः कश्चिदेकेन बाहुना । कश्चिदाभुग्नशिरा बाहुद्वयेन ।
 कश्चिदाभुग्नमध्ये हस्तपादशिरोभिः । कश्चिदेकेन सक्थ्या योनि
 मुखमभिप्रतिपद्यतेऽपरेण पायुमित्यष्टविधा मूढगर्भगतिरिदिष्टा
 समासेन ॥ तत्र द्वावन्त्यावसाधौ मूढगर्भा शेषानपि विपरीते
 द्वितीयार्धेपकयोनिभ्रंशसम्बरणमङ्गबन्धासकासभ्रमनिपोडितान्
 परिहरेत् ॥

भवन्ति चात्र ॥ कालस्य परिणामेन मुक्तं वृन्ताद्यथाफलम् ।

प्रपद्येत स्वभावेन नान्यथा पतितुं फलम् ॥

एवं कालप्रकर्षेण मुक्तो नाडोविवन्धनात् ।

गर्भाश्रयम्या यो गर्भो जननाय प्रपद्यते ॥

छमिवाताभिघातैस्तु तदेवोपद्रुतं फलम् ।

पतत्यक्ताचेऽपि यथा तथा स्याद्गर्भविच्युतिः ॥

आचतुर्थान्ततो मासात्प्रखवेद्गर्भविच्युतिः ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमपष्ठयोः ॥
 प्रविध्यति शिरो या तु श्रोताङ्गी निरपवपा ।
 नीलोद्भूतमिरा हन्ति सा गर्भं स च तं तथा ॥
 गर्भास्यन्दनमावीनां प्रणामः श्यावपाण्डुता ।
 भवत्युच्छ्वासपूतिलं प्रूलं चान्तर्गते श्लेष्मै ॥
 मानसागन्तुभिर्भ्रातुरुपतापैः प्रपीडितः ।
 गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिर्य प्रपीडितः ॥
 वक्षमारविपद्वायाः कुक्षिः प्रसन्दते यदि ।
 तत्स्थणाब्जन्मकाले तं पाटयित्वादुरेक्षिषक् ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

अथातोविद्रधीनां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

सर्वामरगुरुः श्रीमान्निमित्तान्तरभूमिपः ।
 श्लेष्मयोवाच निखिलमिदं विद्रधिलक्षणं ॥
 त्वग्रक्रमांसभेदांसि प्रदूष्यास्त्रिषमायिताः ।
 दोषाः शोफं घ्नैर्घोरं जनयत्युच्छ्रिता भृशम् ॥
 महामूलं रुजावन्तं वृत्तं चाप्यथवायतं ।
 तमाञ्जर्विद्रधिं धीरा विज्ञेयः पद्भिः स च ॥
 पूयद्दोषैः समक्षैश्च चतेनाप्यसृजा तदा ।

पश्यामपि हि तेषान्तु लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥

रूपोऽरूपो वा पक्षो भ्रममत्ययवेदनः ।

चिरोत्थानप्रपाकस्य विद्रधिर्वातसम्भवः ॥
 पक्षोदुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।
 चिरोत्थानप्रपाकस्य विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥
 शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्तम्भोऽल्पवेदनः ।
 चिरोत्थानप्रपाकस्य सकण्डुस्य कफोत्थितः ॥
 तनुपीतसिताश्चैयामास्त्रावाः क्रमशः स्रुताः ।
 नानारूपरुजास्त्रावो घाटालो विषमो महान् ॥
 विषमं पच्यते वापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥
 तैस्तैर्भावैरभिहतं घते चापथ्यसेविनः ।
 चतोष्णा वायुविस्तृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ॥
 ज्वरसृष्ट्या च दाहस्य जायते तस्य देहिनः ।
 एष विद्रधिरागन्तुः पित्तविद्रधिलक्षणः ॥
 छण्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः ।
 पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥
 उक्ता विद्रधयो ह्येते तैस्त्वसाध्यस्तु सर्वजः ।

आभ्यन्तरानतश्चर्द्धं विद्रधीन्परिचक्षते ॥

गुर्व्वाप्यविहृद्वाद्यः श्चकसंक्लिन्नभोजनात् ।
 अतिव्याधयव्यायामवेगाघातविदारिभिः ॥
 श्रयक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् ।
 वल्लोकवत्समुच्चद्रुमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥
 गुदे वस्तिमुखेनाभ्यां कुचौ बह्वण्योस्तथा ।

दृक्कयोः श्लेष्मि यकृति हृदये क्लोषि वा तथा ।
 तेषां लिङ्गानि जानीयाद्वाह्यविद्रधिबलवैः ।
 आमपक्वैषणीयेन पक्वापक्वं विनिर्दिशेत् ॥
 अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गं ग्रहणं विशेषतः ।
 गुदे वातनिरोधस्तु वस्तौ कृच्छ्रात्ममूत्रता ॥
 नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम् ।
 कटोपृष्ठग्रहंस्त्रीषो वक्ष्यन्तीत्ये तु विद्रधौ ॥
 दृक्कयोः पार्श्वपङ्कोचः श्लेष्मि च्छासावरोधनम् ।
 सर्वाङ्गप्रग्रहस्त्रीषो यदि शूलस्य दारुणः ॥
 श्रोत्रो यकृति दृष्णा च पिपासा क्लोमजोऽधिका ।
 श्रोत्रोवा यदि वा पक्वो महात्मा यदि चेतरेः ॥
 सर्वा मर्मात्यतश्चापि विद्रधिः कष्ट उच्यते ।
 नाभेरपरिजाः पक्वा दान्द्यूर्ध्वमितरे त्वधः ॥
 जीवत्यधो निक्षुतेषु क्षुतेषूर्ध्वं न जीवति ।
 श्वन्नाभिवस्तिवर्जा ये तेषु भिन्नेषु वाह्यतः ॥
 जीवेत्कदाचित्पुरुषो नेतरेषु कदाचन ।
 स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः ॥
 दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधिः ।
 अपि सन्त्यक्प्रजातानामष्टकायादनिःसृतं ॥
 रक्तजं विद्रधिं विद्यात्कुक्षौ मङ्गलसंज्ञितं ।
 सप्ताहान्वापशान्तयेत्ततोऽसौ संग्रह्यते ॥

विशेषमथ वक्ष्यामि स्पष्टं विद्रधिगुल्ययोः ।
 तुल्यदोषसमुत्थानाद्विद्रधेर्गुल्यकस्य च ॥
 कस्मान्न पच्यते गुल्मो विद्रधिः पाकमेति च ।
 गुल्माकाराः स्वयं दोषा विद्रधिर्मांसशोणिते ॥
 विवरानुचरो यन्निरसु बुद्बुदको यथा ।
 एवं प्रकारो गुल्मस्तु तस्मात्पाकं न गच्छति ॥
 मांसशोणितवाज्जल्लात्पाकं गच्छति विद्रधिः ।
 मांसशोणितहीनत्वाद्गुल्माः पाकं न गच्छति ।
 गुल्मस्तिष्ठति दोषे स्वे विद्रधिर्मांसशोणिते ॥
 विद्रधिः पच्यते तस्माद्गुल्मश्चापि न पच्यते ।
 शलाभिवस्तिजः पको वर्ज्यो यस्य त्रिदोषजः ॥
 अथ मज्जपरीपाको घोरः समुपजायते ।
 दोःस्थिमांसनिरोधेन दारं न लभते यदा ॥
 ततः स व्याधिना तेन ज्वलनेनेव दह्यते ।
 अस्थिमज्जोष्णता तेन शीर्यते दह्यमानवत् ॥
 विकारः शून्यभूतोऽयं क्लेशयेदातुरं चिरं ।
 अथास्य कर्मणा व्याधिदारन्तु लभते यदा ॥
 ततो मेदःप्रभं क्षिप्तं शूलं शीतमथो गुह ।
 भिक्षेऽस्थि निक्षवेत्पूयनेतदस्थिगतं विदुः ॥
 विद्रधिं दास्यकुशलाः सर्वदोषपरजावहं ॥

दशमोऽध्यायः ॥

अथातो विषय्यनाडोखनरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

त्वङ्मांसशोणितगताः कुपितास्तु दोषाः

सर्वाङ्गसारिणमिहास्त्रितमात्मलिङ्गः ।

कुर्वन्ति च विद्यतमुन्नतमाशु शोफं

तं सर्वतोविसरणाच्च विषय्यमाजः ॥

धातात्मकोऽपितमृदुः पक्ष्मोऽङ्गमर्दं

समेदतोदपवनज्वरलिङ्गयुक्तः ।

गण्डैर्यदा तु विषमैरतिदूषितत्वा

युक्तः स एव कथितः खलु वर्जनीयः ॥

पित्तात्मको द्रुतगतिर्ज्वरदाहपाक

स्फोटप्रभेदवज्जलः क्षतजप्रकाशः ।

दोषप्रवृद्धिहतमांससिरो यदा स्यात्

क्षेतोजकर्दमनिभो न तदा स सिध्येत् ॥

क्षेमात्मकः सरति मन्दमशोप्रपाकः

स्निग्धः सितः शयशुरभ्यसमुपकण्डुः ।

सर्वात्मकस्त्रिविधवर्णद्वयोऽवगाढः

पको न सिध्यति च मांससिराप्रणाशान् ॥

सद्यःक्षतप्रणमुपेत्य नरस्य पित्तं

रक्तञ्च दोषप्रज्जलस्य करोति शोफं ।

श्यावं सलोहितमतिज्वरदाहपाकं

स्फोटैः कुलत्यसदृशैरसितैश्च कीर्णं ॥
 सिध्यन्ति वातकफपित्तक्षता विषर्पाः
 सर्वात्मकः चतुस्तथ न सिद्धिमेति ।
 पैत्तानिलावपि च दर्शितपूर्वलिङ्गौ
 सर्वे च मर्मासु भवन्ति हि कृच्छ्रसाध्याः ॥
 शोफं न पक्वमिति पक्वमुपेक्षते यो
 यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
 अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य्य तस्य
 स्थानानि पूर्वविहितानि ततः स पूयः ॥
 तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरित्यतश्च
 नाडोव यद्वहति तेन मता तु नाडौ ।
 दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
 संमूर्च्छितैरपि च ब्रह्मनिमित्ततोऽन्या ॥
 तत्रानिलात्पश्यस्रक्कमुखो सङ्गूला
 फेनानुविद्धमधिकं स्रवति चपायां ।
 दृष्टापतोदसदनज्वरभेदहेतुः
 पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु पित्तात् ॥
 श्रेया कफादङ्गघनार्जुनपिच्छिलास्त्रा
 रात्रिधुति.स्तिमितरक्तठिना सकण्डूः ।
 दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन
 तिष्ठो गतोर्व्यतिकरप्रभवाम्बु विद्यात् ॥

दाहज्वरश्चमनमूर्च्छनवक्त्रशोषा
 यस्यां भवन्त्यभिहितानि चलचणानि ।
 तामादिशेत्यवनपित्तकफप्रकोपा
 द्वोरामसुक्षयकरोमिव कालरात्रिम् ॥
 नष्टं कथञ्चिदणुमाचमुदीरितेपु
 स्थानेषु शल्यमचिरेण गतं करोति ।
 सा फेनिलं मथितमृच्छमसृग्विमिश्र
 मुष्णं करोति सदृशं सरुजा च नित्यं ॥
 यावत्तो गतयो यैश्च कारणैः सम्भवन्ति हि ।
 तावन्त, स्तनरोगाः स्युः स्त्रीणां तैरेव हेतुभिः ॥
 धमन्यः संवृतद्वाराः कन्यानां स्तनसंयिताः ।
 दोषावितरणान्तासां न भवन्ति स्तनामयाः ॥
 तासामेव प्रजातानां गर्भिणीनान्तु ताः पुनः ।
 स्तभावादेव विवृता जायन्ते सम्भवन्त्यतः ॥
 रसप्रसादो मधुरः पकाहारनिमित्तजः ।
 कृत्स्नदेहात्स्तनौ प्राप्तः सान्यमित्यभिधीयते ॥
 विश्लेष्ट्वपि देहेषु यथा शुक्रं न दृश्यते ।
 सर्वदेहायितत्वाच्च शुक्रलक्षणमुच्यते ॥
 तदेव चेष्टयुवतेर्द्दर्शनात्स्मरणदपि ।
 शब्दसंश्रवणात्स्पर्शात्संहर्पाच्च प्रवर्तते ॥
 सुप्रसन्नं मनस्तत्र हर्षणे हेतुश्च्यते ।

आहाररसयोनिनादेवं स्तन्यमपि स्त्रियाः ॥
 तदेवापत्यमंस्पर्शाद्दर्शनात्स्मरणदपि ।
 यद्दृशाच्च शरीरस्य शुक्रवत्सम्यवर्तते ॥
 स्त्रेष्टो निरन्तरस्तत्र प्रसवे हेतुव्यति ।
 तत्कषायं भवेद्वातात्स्त्रिप्तञ्च स्रवतेऽभ्रसि ॥
 पित्तादश्चञ्च कटुकं राज्ञ्योऽभ्रसि च पीतिकाः ।
 कफाह्नं पिच्छिलञ्च जले चाप्यवसीदति ॥
 सैर्भेदुष्टैः सर्वैर्लिङ्गमभिघाताच्च दुष्यति ।
 यत्क्षीरमुदके चित्तमेकीभवति पाण्डुरं ॥
 मधुरञ्चातिवर्षञ्च प्रसन्नं तदिनिर्दिशेत् ।
 सखीरौ वायुदुग्धौ वा प्राप्य दीपः स्तनौ स्त्रियाः ॥
 रक्तं मांसञ्च सन्दूष्य स्तनरोगाय कल्पते ।
 पद्मानामपि तेषान्नु हिला शोणितविद्रधिं ॥
 लक्षणाणि समानानि वाद्यविद्रधिलक्षणेः ।

एकादशोऽध्यायः ॥

अथातो घन्यपच्यव्युदगलगण्डानां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

वातादयो मांसमद्यक् प्रदुष्टाः सन्दूष्य मेदश्च कफानुविद्धम् ।
 वृत्तान्नतं विषयितन्तु शोफं कुर्वन्त्यनोद्यन्तिरिति प्रदिष्टः ॥
 आयम्यते व्यथत इति तोदं प्रत्यस्यते व्यथत इति मेदं ।
 हृष्योऽभृदुर्बलिरिवाततश्च भिन्नः सन्नेवानिलजोऽसमर्द्धः ॥

दन्दक्षते धूयति चाति मात्रं पापयते प्रज्वलतोऽपि ।
 रक्तः सपोतोऽप्यथवापि पित्ताग्निः खवेदुष्णमतोऽव चासं ॥
 शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डुः पाषाणवत्संहननोऽपपन्नः ।
 चिराभिष्टब्धश्च कफप्रकोपाग्निः खवेच्छुक्लघनश्च पूयं ॥
 शरीरवृद्धिचयवृद्धिहानिः स्निग्धो महानल्परुजोऽतिकण्डुः ।
 मेदःकृतो गच्छति चातिभिन्ने पिष्टाकर्षण्यः प्रतिमन्तु मेदः ॥
 व्यायामजातैरवलस्य तैस्तैराचिष्य वायुर्हं सिराप्रतानं ।
 संपीड्य सङ्कोच्य विमोच्य वापि यन्त्रिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥
 यन्त्रिः सिराजः स तु कृच्छ्रसाधो भवेद्यदिस्थात्सरजयलय ।
 अरुक् सखाप्यचलो महांश्च मेधात्यतयापि विवर्जनीयः ॥
 हृन्मल्लिकदाचकवाडसन्धिमन्यागलेपपचितन्तु मेदः ।
 यन्त्रिं स्थिरं वृत्तमथायतं वा स्निग्धं कफयात्परुजं करोति ॥
 तं यन्त्रिभिश्चामलकास्त्रिमात्रैर्मत्स्याष्टजालप्रतिमैस्तथान्यैः ।
 अनन्यवर्णैरुपचीयमानं चयप्रकर्षादपर्चो वदन्ति ॥
 कण्डूयुतालोऽल्परुजः प्रभिन्नाः खवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
 मेदःकफाभ्यां खनु रोग एष सुदुस्तरौ वर्षगणानुबन्धौ ॥
 गात्रप्रदेशे कचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमभिप्रदूय ।
 वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृत्तपाकं ॥
 कुर्वन्ति मांसोपचयश्च शोफं तदर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ।
 वातेन पिप्पेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन चमेदसा च ॥
 तज्जायतं तस्माच्च चवसानि ग्रन्थे समानानि वदा भवन्ति ।

दोषः प्रदुष्टो रुधिरं सिरासु संपोष्य सङ्कोच्य गतस्तु पाकं ॥
 साक्षादमुन्नच्छन्नि मांसपिण्डं मांसाङ्गुरैराचितमाशु वृद्धिं ।
 स्वत्यजसं रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं स्यात् ॥
 रक्तचयोपद्रवपीडितत्वात्पाण्डुर्भवेद्वृद्धपीडितस्तु ।
 मुष्टिप्रक्षारादिभिरर्दितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं प्रकरोति शोफं ॥
 श्रवेदनं स्निग्धमनन्यउर्णमपाकमग्नौपममप्रचाल्यं ।
 प्रदुष्टमांसस्य नरस्य वाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ॥
 मांसावर्द्धं त्वेतदसाध्यमुक्तं साध्येष्वपीमान्युपवर्जयेत्तु ।
 संप्रसृतं मर्मेणि यच्च जातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदचार्यं ॥
 यज्जायतेऽन्यत्सु पूर्वजाते ज्ञेयं तदध्यवर्द्धमवर्द्धजैः ।
 यद्वृद्धजातं युगपत्कमादा द्विरवर्द्धं तच्च भवेदसाध्यं ॥
 न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान्मेदोऽधिकत्वाच्च विशेषतस्तु ।
 दोषस्थिरत्वाद्भयनाच्च तेषां सर्व्ववर्द्धदान्येव निसर्गतस्तु ॥
 वातः कफश्चैव गले प्रवृद्धौ मन्ये तु संसृत्य तथैव मेदः ।
 कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः स्खलितैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥
 तौदाचितं कृष्णसिरावनद्धः कृष्णोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु ।
 मेदोऽन्वितस्योपचितश्च कालाद्भवेत्प्रदिग्धे च गले रुजश्च ॥
 पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्धपाको यदृच्छया पाकमियात्कदाचित् ।
 वैरस्यमास्यश्च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलग्नशोफः ॥
 स्थिरः सर्व्वोऽल्पहृगुरकण्डुः शोतो महान्यापि कफात्मकस्तु ।
 चिराभिष्टब्धिं कुरुते चिरादा प्रपच्यते मन्दरुजं कदाचित् ॥

माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः ।
 क्षिप्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदःकृतो नोरुगथातिकण्डुः ॥
 प्रलम्बतेऽलावुवदल्पमूलो देहानुरूपत्रयवृद्धियुक्तः ।
 स्त्रिधास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यं ॥
 कच्छात् श्वसन्तं मृदु सर्वगात्रं संवत्सरातोतमरोचकान्तं ।
 क्षीणन्तु वैद्यो गलगण्डिनं तं भिन्नस्वरं चैव विवर्जयेत्तु ॥
 निषङ्गः श्वयथुर्यस्य मुष्कवस्त्वते गले ।
 महान्वा यदि वा द्रस्रस्तं गण्डमिति निर्दिशेत् ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥

अथातो वृक्षपदंशोपदानां निदानं व्याख्यास्यामः ॥
 वातपित्तश्लेष्मणोषितभेदोन्मूलान्मनिमित्ताः सप्त वृद्धयः । तासां
 मूलान्मनिमित्ते वृद्धौ वातसमुत्पत्ते केवलमुत्पत्तिचेतुरन्यतमः ॥
 अधः प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोशवाहिनोरभिप्रपद्य
 धमनोः फलकोशयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धिमित्याचचते ॥ तासां
 भविष्यतीनां पूर्वरूपाणि ब्रह्मिकटोमुष्कमेक्षेपु वेदना मारुत
 निग्रहः फलकोशशोफयेति ।

तत्रानिलपरिपूर्णं विस्त्रिमिवाततां परुषामनिमित्तानिलवृजं
 वातवृद्धिमाचचते पक्षोद्ध्वरसङ्काशां ज्वरदाहोष्णवतीं चागुममु
 त्यानपाकां पित्तवृद्धिं कठिनामन्पवेदनां शीतां कण्डुमतो श्लेष्म

स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक्प्रसूतैरसृजा चैकः ॥

तत्र वातिके पारुष्यं लक्ष्परिपुटनं सुब्बमेद्रता परुषशोफताविवि
धास्य वातवेदनाः ॥

पैत्तिके ज्वरः श्वयथुः पक्वोदुम्बरसङ्काशस्त्रीव्रदाहः क्षिप्रपाकः
पित्तवेदनाश्च ॥

श्लैष्मिके श्वयथुः कण्डूमान्कठिनः स्निग्धः श्लेष्मवेदनश्च ।

रक्तजे कृष्णस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थमसृक्प्रवृत्तिः पित्तलिङ्गान्यत्यर्थं
ज्वरदाक्षौ शोषश्च चाप्यैश्वर्यं कदाचित् ॥

सर्व्वजे सर्व्वलिङ्गदर्शनमवदरणं श्रेष्ठम् । कृमिप्रादुर्भावो मरणं
चेति ॥

कुपितास्तु दोषा वातपित्तश्लेष्माणोऽधःप्रपन्ना वज्रशेखराजानु
जङ्घास्त्रवतिष्ठमानाः कालान्तरेण पादमाश्रित्य शनैः शोफं जन
यन्ति तत्क्षीपदमित्याचक्षते । तत्त्रिविधं वातपित्तकफनिमित्त
मिति ॥ तत्र वातजं खरं कृष्णं परुषमनिमित्तानिलरुजं परि
स्फुटति च वज्रशः ॥ पित्तजन्तु पीतावभासमोपन्मृदुज्वरदाक्षप्रा
यश्च ॥ श्लेष्मजन्तु श्वेतं स्निग्धावभासं मन्दवेदभं भारिकमिति
महापान्यिकं कण्टकैरुपचितञ्च । तत्र सम्बत्सरातीतमतिमहदल्पी

कजातं प्रसूतमिति वर्ज्जनीयानि ॥

भवन्तिचात्र ॥ शीघ्रयेतानि जानीयात् क्षीपदानि कफोच्छ्रयात् ।

गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥

पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्व्वर्जुपु च श्रोतलाः ।

ये देशस्तेषु जायन्ते स्त्रीपदानि विप्रयतः ॥
 पाद दुस्तयोश्चापि स्त्रीपदं जायते नृणां ।
 कर्णाचिनासिकौष्ठेषु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ॥

वथोदशोऽध्यायः ।

अथातः क्षुद्ररोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

समासेन चतुस्त्वारिंशत्क्षुद्ररोगा भवन्ति ॥ तद्यथा ॥ अज
 गल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विवृता कच्छपिका क्लीकमिश्रदृष्टा
 पनसिका पाषाणगर्दभो जालगर्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी
 चिप्यं कुनखोऽनुग्रयो विदारिका शर्कराऽवुदं पामा विचर्षिका
 रकसा पाददारिका कदरमलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुपिका पलितं
 मसूरिकां चैव नपिडका पश्चिनीकण्डको जटुमणिमंशकश्मर्भ
 कोलल्लिसकालको न्यच्छं बद्धः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप
 कशः निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गदभंशयेति ॥

स्त्रिंशः सवर्णा यथिता नीरुजा मुद्रसन्निभा ।

कंफवातोत्थिता श्रेया बालानामजगल्लिका ॥

यवाकारा मुकठिना यथिता मांसमर्द्धता ।

पिडका स्यन्नवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥

घनामवक्त्रां पिडकामुच्यतां परिमण्डलां ।

अन्धालजीमत्पूयां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥

विवृतास्यां महादाशं पकोडुम्बरसन्निभाम् ।

विवृतामिति तां विद्यात्पित्तोत्थां परिमण्डतां ॥
 यन्मयः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः ।
 कफानिलाभ्यामुद्धूतां विद्यात्तां कच्छपोमिति ॥
 पाणिपादतले सन्धौ योवायामूर्ध्वजत्रुणि ।
 यन्धिर्बल्लोकवद्यन्तु ग्रनैः समुपचीयते ॥
 तोदक्लेदपरीदाहकण्डूमद्भिर्गैर्द्वतः ।
 व्याधिर्बल्लोक इत्येष कफपित्तानिलोद्भवः ॥
 पद्मपुष्करवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् ।
 इन्द्रवृद्धान्तु तां विद्यादातपित्तोत्थितां भिषक् ॥
 कर्णौ परिसमन्ताद्वा शृष्ठे वा पिडकोपरकम् ।
 शानूकवत्पनसिकां तां विद्यात् श्लेष्मवातजाम् ।
 हनुसन्धौ समुद्धूतं शोफमन्यहजं स्थिरम् ।
 पापाण्यगर्दभं विद्याहन्तासपवनात्मकम् ॥
 विसर्पवत्सर्प्यन्ति यो दाहश्चरकरस्तनुः ।
 अपाकः श्वययुः पित्तात्स श्लेथो जालगर्दभः ॥
 बाहुपार्श्वोपकचासु कृष्णस्फोटां सवेदनान् ।
 पित्तप्रकोपात्सम्भूतां कचामिति विनिर्दिशेत् ॥
 अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सञ्जरा रक्तपित्ततः ।
 कचित्सर्वत्र वा देहे स्मृता विस्फोटका इति ॥
 कचाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः ।
 अन्तर्दाहश्चरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥

ये देशाक्षेपु जायन्ते क्षीपदानि विधेयतः ॥

पाद दुस्तयोद्यापि क्षीपदं जायते नृणां ।

कर्णाचिनासिकौष्ठेषु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः क्षुद्ररोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

धमासेन चतुश्चत्वारिंशत्क्षुद्ररोगा भवन्ति ॥ तद्यथा ॥ अज
गल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विट्ता कच्छपिका बस्तीकमिन्द्रवृद्धा
पनसिका पाषाणगर्दभो जालगर्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोक्षिणी
चिप्पं कुनखोऽनुग्रयो विदारिका शर्कराऽर्बुदं पामा विचचिका
रकसा पाददारिका कदरमलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुपिका पलितं
मसूरिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्डको जटुमणिर्गन्धकश्चर्म
फोलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप
कणः निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गदभं प्रयेति ॥

द्विग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा ।

कफवातोत्थिता श्रेया बालानामजगल्लिका ॥

यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंघता ।

पिडका स्युग्रवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥

घनामवक्त्रां पिडकामुच्यतां परिमण्डलां ।

अन्धालजोमल्पपूयां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥

विट्तास्यां महादाहां पकोडुम्बरसन्निभाम् ।

विवृतमिति तां विद्यात्पित्तोत्थां परिमण्डलां ॥
 ग्रन्थयः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः ।
 कफानिलाभ्यामुद्भूतां विद्यात्तां कच्छपीमिति ॥
 पाणिपादतले सन्धौ घोवायामूर्ध्वजत्रुणि ।
 ग्रन्थिर्बल्लोकवद्यस्तु ग्रनैः समुपचीयते ॥
 तोदक्तेदपरीदाहकण्डूमङ्गिर्गणैर्हृतः ।
 व्याधिर्बल्लोक इत्येष कफपित्तानिलोद्भवः ॥
 पद्मपुष्करवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् ।
 इन्द्रवृद्धान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥
 कर्णौ परिसमन्ताद्वा पृष्ठे वा पिडकोपरक् ।
 शालूकवत्पनसिकां तां विद्यात् स्रोतवातजाम् ।
 हनुसन्धौ समुद्भूतं शोफमल्परजं स्थिरम् ।
 पाषाणगर्दभं विद्याद्वातसपवनात्मकम् ॥
 विसर्पवत्सर्पति यो दाहज्वरकरस्तनुः ।
 अपाकः श्वयथुः पित्तात्स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥
 वाङ्मपाश्यांसकचासु छणस्फोटां सवेदनाम् ।
 पित्तप्रकोपात्सम्भूतां कचामिति विनिर्दिशेत् ॥
 अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्ततः ।
 कचित्सर्वत्र वा देहे स्मृता विस्फोटका इति ॥
 कचाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः ।
 अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥

सप्ताहाद्वादशाहाद्वा पचाद्वा घ्नन्ति मानवम् ।
 तामग्निरोहिणो विद्यादसाध्यां सन्निपाततः ॥
 नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वातश्च वेदनाम् ।
 करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत् ॥ .
 तदेव क्षतरोगाख्यं तथोपनखमित्यपि ।
 अभिघातात्प्रदुष्टो यो नखो रक्तोऽक्षितः खरः ॥
 भवेत्तु कुनखं विद्यात्कुलीनमिति भञ्जितं ।
 गम्भीरामरपथं रक्षां सर्वशामुपरिस्थिताम् ॥
 कफादन्तःप्रपाकान्नां विद्यादनुशाथी भिषक् ।
 विदारीकन्दवृक्षां कलावह्णसन्धिषु ॥
 रक्तां विदारिकां विद्यात् सर्वजां सर्वलक्षणाम् ।
 प्राप्य मांसमिरास्त्राय श्लेष्मा भेदस्तथाऽनिलः ॥
 यन्त्रिं कुर्वन्ति भिन्नोऽथैव मधुसर्पिर्बलानिभम् ।
 स्ववत्यास्त्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः ॥
 मांसं विशोष्य यथितां शर्करां जनयेत्पुनः ।
 दुर्गन्धं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः ॥
 स्वरन्ति सहस्रं रक्तं तद्विद्याच्छर्करार्जुदं ।
 पामाविचर्क्ष्या कुष्ठेषु रकसा च प्रकीर्तिता ॥
 परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थं रुचयोः ।
 पादयोः कुरुते दारी सरुजां तलसंश्रितां ॥
 शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्ठकादिभिः ।

मेदारक्तानुगैश्चैव दोषैर्वा जायते नृणाम् ॥
 मकीलः कठिनो यन्निर्निवमध्यान्नतोऽपि वा ।
 कोलमात्रः सरुक्खावो जायते कदरस्तु सः ॥
 क्षिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुगन्धितौ ।
 दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसं तं विनिर्दिशेत् ॥
 रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।
 प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा समोष्णितः ॥
 रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः ।
 तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुज्येति च विभाव्यते ॥
 दारुणा कण्डूरा रुक्षा केमभूमिः प्रजायते ।
 कफवातप्रकोपेण विद्याद्दारुणकन्तु तं ॥
 अरुपि वज्रवक्त्राणि वज्रक्रेदानि मूर्ध्नि ।
 कफामृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुपिकाम् ।
 क्रोधशोकत्रयमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ॥
 पित्तञ्च केशान्पचति पलितं तेन जायते ।
 दाहज्वररुजावन्तस्त्राघाः स्फोटः सपोतकाः ॥
 गात्रेषु वदने चान्तर्बिज्ञेयास्ता मसूरिकाः ।
 शास्त्रालोकष्टरूपस्थाः कफमारुतशोणितैः ॥
 जायन्ते पिडका यूनां वक्त्रे या मुखदूषिकाः ।
 कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डूमत्पाण्डुमण्डलम् ॥
 पद्मिनोकण्टरूपख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ।

नीरुजं सममुत्पन्नं मण्डलं कफरक्तजम् ॥
 सहजं रक्तमीषच अन्नं जतुमणिं विदुः ।
 अवेदनं स्थिरश्चैव यस्य गात्रेषु दृश्यते ॥
 माषवत्कृष्णमुत्सन्नमनिलान्मशकं दिशेत् ।
 कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ॥
 वातपित्तकफोद्रेकान्तां विद्यात्तिसकालकान् ।
 मण्डलं महदल्पं वा श्यामं वा यदि वा सितम् ॥
 सहजं नीरुजं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ।
 समुत्पन्ननिदानाभ्यां चर्मकोल प्रकीर्तितं ॥
 क्रोधायासप्रक्षुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।
 सहसा मुखमागम्य मण्डलं विद्यजेत्ततः ॥
 नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ।
 मर्द्दनात्पौडनाद्यापि तथैवात्यभिघाततः ॥
 मेघचर्मं यदा वायुर्भजते सर्वतथरः ।
 तदा वातोपसृष्टन्तु चर्मं प्रतिनिवर्त्तते ॥
 मणेरधस्तात्क्रोशय्य यन्विरूपेण लभ्यते ।
 सवेदनः सदाश्च पाकश्च भ्रजति क्वचित् ॥
 मारुतागन्तुसम्भूतां विद्यान्तां परिवर्त्तिकाम्
 भकण्डूः कठिनाश्चैव सैव क्षेप्तसमुत्थिता ॥
 अल्पोऽयं यदा हृषाद्दानांगच्छेत्स्त्रियं न
 हस्ताभिघातादय वा चर्मण्युदत्तिंते वतात्

मर्दनात्पीडनाद्वापि शुकेवगविधाततः ।
 यस्यावपाद्यते चर्म तां विद्यादवपाटिकाम् ॥
 वातोपसृष्टमेवन्तु चर्म संश्रयते मणिम् ।
 मणिश्चर्मोपनद्धसु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥
 निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् ।
 मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तोर्भाषिचंच विदीर्यते ॥
 निरुद्धप्रकशं विद्यादूहूढं चावपाटिकाम् ।
 वेगसन्धारणादायुर्विहतो गुदमाश्रितः ॥
 निरुणद्धि महत्स्रोतः सूक्ष्मदारं करोति च ।
 मार्गस्य सौत्स्यात्क्षेत्रेण पुरोधं तस्य गच्छति ॥
 सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेनं विद्यात्सुदुस्तरम् ।
 शक्यन्मूत्रसमायुक्तेऽधीतेऽपाने शिशोर्भवेत् ॥
 छिन्नस्यास्त्राप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा ।
 कण्डूयनान्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्यादथ जायते ॥
 एकीभूतं व्रणैर्धारं तं विद्यादधिपूतनम् ।
 स्थानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंश्रितः ॥
 प्रक्षिद्यते यदा खेदात्स्य कण्डूं जनयेत्तदा ।
 तच्च कण्डूयनात्क्षिप्रं स्फोटः स्यादथ जायते ॥
 प्राज्जट्टपणकच्छूं तां श्वेतरक्तप्रकोपजाम् ।

प्रवाहणातिशाराभ्यां निर्गच्छति गुदं वृद्धिः ॥
रुचदुर्बलदेहस्य तं गुदभ्रंशमादिशेत् ।

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

॥ अथातः शूकदोषनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

लिङ्गद्विभिच्छतामकमप्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश
षाष्टा च व्याधयो जायन्ते । तद्यथा । सर्पपिका । अश्लीलिका ।
यथितं । कुम्भीका । अलजी । मृदितं । समूढपिडका । अवमन्यः ।
पुष्करिका । र्शगहानिः । उत्तमा । श्रतपोनका । त्वक्पाकः ।
शोणितार्बुदम् । मांसार्बुदम् । मांसपाकः । विद्रधिः । तिलका
चकयेति ॥

गौरसर्पपतुल्या तु शूकदुर्भ्रंशहेतुका ।

पिडका कफरक्ताभ्यां श्लेष्मा सर्पपिका बुधैः ॥

फठिना विषमैरनैर्धोरुतन्य प्रकोपतः ।

शूकैस्तु विषसंयुक्तैः पिडकाऽश्लीलिका भवेत् ॥

शूकैर्यत्पूरितं शयद्रथितं तत्त्वकोत्थितम् ।

कुम्भीका रक्तपित्ताद्या जाम्बवास्थिनिभाऽऽग्भा ॥

अलजोलम्ब्युक्तामलजीय वितर्कयेत् ।

मृदितं पीडितं यत्तु संरभं वायुकोपतः ॥

पाणिभ्यां श्वसंमूढे संमूढपिडका भवेत् ।

दीर्घा वक्रयश्च पिडका दीर्घ्यन्ते मध्यतस्तथाः ॥
 मोऽवमन्यः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत् ।
 पित्तशोणितसम्भूता पिडका पिडकाचिना ॥
 पद्मपुष्करसंस्थाना श्रेया पुष्करिकेति सा ।
 जनयेत् स्पर्शहानिन्तु शोणितं शूकद्रुषितम् ॥
 मुहमापोपमा रक्ता पिडका रक्तपित्तजा ।
 उत्तमैषा तु विज्ञेया शूकाजीर्णनिमित्तजा ॥
 क्षिद्रैरण्मुखैर्यन्तु चितं मेघं समन्ततः ।
 वातशोणितजो व्याधिर्विज्ञेयः शतपोनकः ॥
 पित्तरक्तकृतो श्रेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।
 छण्णस्फोटैः सरक्तैश्च पिडकाभिश्च पीडितम् ।
 यस्य वस्तिरजशोया श्रेयं तच्छोणितार्बुदम् ॥
 मांसदोषेण जानीयाद्वुदं मांससम्भवं ।
 शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वस्य वेदनाः ॥
 विद्यात्तं मांसपाकन्तु सर्वदोषकृतं भिषक् ।
 विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥
 छण्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविपाणि च ।
 पातितानि पचन्त्याशु मेघं निरवशेषतः ॥
 कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः ।
 सन्निपातसमुत्थानं तं विद्यात्तिलकाचकम् ॥

तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।
विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च सुस्थिलकालकाः ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

॥ अथानो भग्नानां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

पतनपीडनप्रहाराचेपणव्यालमृगदशनप्रभृतिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्यां भङ्गमुपदिशन्ति तत्तु भङ्गजातमनुसार्थमाणं द्विविधमेवात्पद्यते सन्धिमुक्तं काण्डभग्नश्च ॥

तत्र सन्धिमुक्तमुत्पिष्टं विक्षिष्टं विवर्तितमवचिन्नमतिचिन्नं तिर्यक्चिन्नमिति षड्विधम् ॥ तत्र प्रसारणाकुञ्चनविवर्तनाचेपणाऽशक्तिरूपरजत्वं स्रग्भासदत्वं चेति सामान्यं सन्धिमुक्तलक्षणमुक्तम् ॥

विशेषेणोत्पिष्टे सन्धावुभयतः शोफो वेदनाप्रादुर्भावो विशेषतश्च नानामकारा वेदना रात्रौ प्रादुर्भवन्ति ॥ विक्षिष्टेऽल्पशोफो वेदनासातत्यं सन्धिविक्रियाच्च ॥ विवर्तिते तु सन्धिपार्श्वोपगमना द्विपमाङ्गता वेदना च ॥ अवचिन्ने सन्धिविक्षेपस्त्रीमरुजलश्च ॥ अतिचिन्ने द्वयोः सन्ध्यस्योरतिक्रान्तता वेदना च ॥ तिर्यक्चिन्ने त्रिकास्थिपार्श्वोपगमनमत्यर्थं वेदनाचेति ॥

काण्डभग्नमत ऊर्द्धं वक्ष्यामः ॥ कर्कटकमश्वकर्णं चूर्णितं पिचितमस्थिच्छिन्नं काण्डभग्नं मज्जानुगतमतिपातितं वर्कं

च्छिन्नं पाटितं स्फुटितमिति दादशविधं ॥ श्वययुवाङ्गस्य सन्दन
विवर्त्तनस्य श्वापह्निष्णुत्वमवपोद्यमाने शब्दः खस्ताङ्गता विविध
वेदनाप्रादुर्भावः सर्वास्त्रवस्त्रासु न शर्मलाभ इति समासेन काण्ड
भग्नलक्षणमुक्तम् ॥

विशेषतस्तु संमूढमुभयोऽस्त्रिमध्यभग्नं सन्धिरिवोन्नतं कर्कटकम् ॥
अश्वकर्णवदुद्गतमश्वकर्णकम् ॥ चूर्णितमस्त्रि तत्तु शब्दस्य श्वाभ्यां
बोद्धव्यं ॥ पिष्टितं पृथुता गतमनल्पशोफं ॥ पार्श्वयोरस्त्रि क्षीनोद्गत
मस्त्रिच्छिन्नं ॥ खल्लेन प्रकल्पमानं काण्डभग्नत्वं ॥ अस्थ्यश्वयोऽस्त्रि
मध्यमनुप्रविश्य मज्जानमुन्नह्यतीति मज्जानुगतं ॥ अस्त्रि निःशेषत
न्निवृत्तमतिपातितं ॥ आभुग्नमविमुक्तास्त्रि वक्रं ॥ अन्यतरपार्श्व
वशिष्टं छिन्नं ॥ पाटितमणु वज्रविदारितं वेदनावच ॥ शूकपूर्ण
मिवाभातं विपुलं विस्फुटोद्गतं स्फुटितमिति ॥ तेषु चूर्णितस्त्रि
क्षातिपातितमज्जानुगतानि छच्छ्रसाथानि छग्रहद्वयालानां चत
क्षीणकुष्ठस्यादिनां सन्धु पगतमेति ॥
भवन्ति चात्र ॥ निम्नं कपालं कथ्यान्तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतं ।

जघनं प्रतिपिष्टं वज्रयेत्तच्चिकि सकः ॥

अश्वच्छिष्टं कपालन्तु सलाटे चूर्णितं च यत् ।

भग्नं स्नानान्तरे शङ्खे पृष्ठे मूर्द्ध्नि च वर्धयेत् ॥

आदितो यच्च दुर्ज्जानमस्त्रि सन्धिरयापि वा ।

सन्धक् संहितमण्यस्त्रि दुर्न्यासादुर्निवन्धनात् ॥

सङ्गेभादापि यद्वच्छेदिक्रियां तत्तु वर्धयेत् ।

खर्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिः समाचितौ ।
 रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥
 मांसदुष्टौ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ ।
 जन्तवस्यात्र मूर्च्छन्ति सृक्स्थोभयतो मुखात् ॥
 मेदसा घृतमण्डाभौ कण्डूमनौ स्थिरौ मृदू ।
 अक्षस्फटिकसङ्काशमाखावं स्रवतो गुरू ॥
 क्षतजाभौ विदोर्ध्वेते पाव्येते चाभिघाततः ।
 यथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ॥

दन्तमूलगतास्तु शीतादो दन्तपुष्पुटको दन्तवेष्टकः शैषिरो
 महाशैषिरः परिदर उपकुशो दन्तवैदर्भो वर्द्धनोऽधिमांसो
 नाद्यः पञ्चेति ॥

शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मान्नवर्त्तते ।
 दुर्गन्धीनि सङ्कण्णानि प्रक्लेदोनि मृदूनि च ॥
 दन्तमांसानि शीर्यन्ति पचन्ति च परस्परम् ।
 शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥
 दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुः स्रजो महान् ।
 दन्तपुष्पुटको ज्ञेयः कफरक्तनिमित्तजः ॥
 सर्वान्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
 दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥
 श्वयथुर्दन्तमूलेषु रजावान्कफरक्ततः ।
 लालाखावी स विज्ञेयः कण्डूमान् शैषिरो गदः ॥

दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तासु चाप्यवदीर्यते ।
 दन्तमांसानि पच्यन्ते मुखञ्च परिपीड्यते ॥
 यस्मिन्स भव्यजो व्याधिर्माहाशौपिरसंज्ञकः ।
 दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसूक् ॥
 पित्तामृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ।
 वेष्टेषु दाहः पाकश्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च ॥
 आघटिताः प्रस्रवन्ति श्लेष्मिन्तं मन्दवेदनाः ।
 आध्मायन्ते सुते रक्ते मुखं पूति च जायते ॥
 यस्मिन्नुपलुप्तः स स्यात्पित्तरक्तकृतो गदः ।
 घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरक्षो जायते महान् ॥
 भवन्ति च चला दन्ताः स वैदर्भोऽभिघातजः ।
 मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ॥
 वर्द्धनः स मतो व्याधिर्जाति रक्ष प्रशाम्यति ।
 हानये पथिमे दन्ते महान् श्लेष्मो महारुजः ॥
 लालाखावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ।
 दन्तमूलगता नादाः पञ्च ज्ञेया थयेरिताः ॥

दन्तगतास्तु दाहिनः किमिदन्तको दन्तद्वयो भञ्जनकः शर्करा
 कपालिका श्यावदन्तको हनुमोचयेति ॥

दाह्यन्ते वज्रधा दन्ता यस्मिंस्तीव्ररुगन्विताः ।
 दाहिनः स इति ज्ञेयः सदागतिनिमित्तजः ॥
 रुष्णश्चिद्दी चलः स्वावी संरक्षो महारुजः ।

अग्निमित्तरुजो वातादिश्रेयः क्षमिदन्तकः ॥
 दशनाः श्रोतमुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च ।
 यस्य तं दन्तदुर्धनु व्यधिं विद्यात्समीरयात् ॥
 दक्कं वृकं शवेद्यस्मिन् दन्तभङ्गश्च तीव्ररुक् ।
 कफवातक्षतो व्याधिः स भञ्जनकषंजितः ॥
 शर्करेव स्थिरोभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै ।
 सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ॥
 दलन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह ।
 श्रेया कपालिका सैव दशनानां विनाशिनी ॥
 योऽसृग्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वश्रेयतः ।
 श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥
 वातेन तैस्तेर्भावेस्तु हनुसन्धिर्विसंहतः ।
 हनुमोच इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलवणः ॥

जिह्वागतास्तु कण्टकास्त्रिविधास्त्रिभिर्द्वैपैरस्य उपजिह्विका चेति ।

जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकल्हदनप्रकाशा ॥
 पित्तेन पीता परिदद्याते च चिता सरत्तैरपि कण्टकैश्च ।
 कफेन गुर्वी वज्रला चिता च मांसोद्गमैः शाल्मलिकण्टकाभिः ॥
 जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः ।
 जिह्वा स तु क्षमयति प्रवृद्धो मूले तु जिह्वा मृशमेति पाकम् ॥
 जिह्वायरूपः श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नम्य जातः कफरक्तयोनिः ।

प्रेषककण्डूपरिदाहयुक्ता प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥

तालुगतास्तु गलशुण्डिका तुण्डिकेर्थाऽभ्रुपो मांसकच्छपोऽर्बुदं
मांससङ्घातस्तालुपुष्पुटस्तालुशोषस्तालुपाक इति ॥

श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात्पट्टद्वौ दीर्घः शोफो ध्मात्त्वस्तिप्रकाशः ।

तृष्णाकाशस्यासक्तसम्प्रदिष्टो व्याधिर्वैद्यैः कण्डशुण्डोति नाम्ना ॥

शोफः स्त्रूलसोददाहप्रपाकी प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरो मता तु ।

शोफः स्रग्भ्यो लोहितस्तालुदेशे रक्ताग्नेयः सोऽभ्रुपोऽरुग्ज्वराद्यः ॥

कूर्मीत्सन्नोऽवेदनेऽशोघ्नजन्माऽरक्तो श्लेष्मणः कच्छपः श्लेष्मणा स्यात् ।

पद्माकारं तालुमध्ये तु शोफं विधाद्रक्तादर्बुदं प्रोक्तलिङ्गम् ॥

दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजञ्च ताल्वन्तस्त्र्यं मांससङ्घातमाहुः ।

नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्स्यान्नेदोयुक्तात्पुष्पुटस्तालुदेशे ॥

शोषोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालुः श्यासो वातात्तालुशोषः सपित्तात् ।

पित्तं क्षुर्यात्पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति ॥

कण्डगतास्तु रोहिण्यः पक्ष कण्डग्रालूकमधिजिह्वो बलयो
बलास एकदृन्दो दृन्दः श्रतग्री गिलायुर्गलविद्रधिर्गलौघः स्वरग्री
मांसतानो विदारो चेति ॥

गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ

पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।

प्रदूष्य मांसं गलरोधिनेऽद्भुरान्

सृजन्ति यान्साशुहरा तु रोहिणी ॥

जिह्वां समन्ताद्भ्रुवेदना ये

मांसाङ्गुराः कण्ठनिरोधिनः स्युः ।
 तां रोहिणी वातकृतां वदन्ति
 वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥
 चिप्रोद्गमा चिप्रविदाहपाका
 तीव्रज्वरा पित्तनिमित्ततः स्यात् ।
 स्फोटोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
 गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा वै ॥
 गम्भीरपाकाऽप्रतिवारवीर्या
 चिदोपलिङ्गा त्रयसम्भवा स्यात् ।
 स्फोटाचिता पित्तसमानलिङ्गाऽ
 साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिकेयम् ॥
 कोलास्त्रिमात्रः कफसम्भवो यो
 ग्रन्थिर्गले कण्ठकण्ठकभूतः ।
 खरः स्थिरः प्रस्रनिपातसाध्य
 स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥
 जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफान्तु
 जिह्वाप्रवन्धोपरि रक्तमिश्रः ।

ज्ञेयो दिजिह्वः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेनं ॥
 बलास एवायतमुन्नतञ्च शोफं करोत्यन्नगतिं निवार्य ॥
 तं सर्वथैवाप्रतिवारवीर्यं विवर्जनीयं वचयं वदन्ति ॥
 गले च शोफं कुरुतः प्रवृद्धौ श्रेष्ठानितौ श्वासश्चोपपन्नं ।

मर्मच्छिदं दुस्तरमेतदाज्ज्वलाशमं निपुणा विकारम् ॥
 वृत्तान्नतो यः श्वयथुः सदाहः कण्ड्वन्वितोऽपाक्वष्टदुर्गुह्य ।
 नासैकवृन्दः परिकल्पितोऽसौ व्याधिर्बलामचतजप्रसूतः ॥
 समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
 तच्चापि पित्तचतजप्रकोपादिद्यात्सतोदं पचनास्रजं तम् ॥
 वर्त्तिर्घना कण्डनिरोधिनी या चिताऽतिमात्रं पिशितप्ररोहैः ।
 नानारुजोऽध्यायकरो विदोपाज्जेया शतग्रीव शतप्लवसाध्या ॥
 यन्विर्गलेत्वामलकास्त्रिमाचः स्थिरोऽल्पहृक्स्थान्त्कफरक्तमूर्तिः ।
 संलक्ष्यते सक्तमिवाशनश्च स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥
 सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः शोफो रुजो यत्र वसन्ति सर्वाः ।
 स सर्वदोषो गलविग्रहिस्तु तस्यैव तुल्यः खलुसर्वजस्य ॥
 शोफो महानन्नजलावरोधो तीव्रज्वरो वातगतेर्निहन्ता ।
 कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्यतेऽसौ ॥
 योऽतिप्रताम्यन् शसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः श्लेष्कविमुक्तकण्डः ।
 कफोपदिग्धेनिलायनेषु ज्ञेयः स रोगः श्वसनात्स्वरघ्नः ॥
 प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकण्ठो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।
 स मांसतानः कथितोऽवलम्बो प्राणप्रणुत्सर्वलतो विकारः ॥
 सदाहतोदं श्वयथुं सरक्तमन्तर्गले पूतिविशोर्णमांसं ।
 पित्तेन विद्याददने विदारो पाथ्ये विश्लेषात्स तु येन ज्ञेते ॥
 सर्वसरास्तु वातपित्तकफशोणितनिमित्ताः ॥
 स्फोटैः सतोदैर्बदनं समन्ताद्यस्याचितं सर्वसरः स वातात् ॥

रक्तैः सदाहैस्तनुभिः सपीतैर्यस्याचितं वापि स पित्तकोपात् ।
 कण्डूयुतैरल्परुजैः सवर्णैर्यस्याचितं चापि स वै कर्मेन ॥
 रक्तेन पित्तोदित एक एव कैश्चित्प्रदिष्टो मुखपाकमंजः ॥
 इति सुश्रुते आयुर्वेदशास्त्रे निदानस्थानं समाप्तं ॥

॥ शरीरस्थानं ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

अथातः सर्वभूतचिन्ताशरीरं व्याख्यास्यामः ॥

सर्वभूतानां कारणमकारणं सत्वरजसमोलक्षणमष्टरूप
मखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम । तदेकं ब्रह्मणो चैवज्ञाना
मधिष्ठानं समुद्रवैदकानां भावानां ॥

तस्मादव्यक्तान्महानुत्पद्यते तस्मिन् एव । तस्मिन्नाद्य मद्भूतस्त
स्मिन् एवाद्द्वार उत्पद्यते । स च त्रिविधो वैकारिकस्तैजसो
भूतादिरिति । तत्र वैकारिकाद्द्वारात्तैजससहायान्तस्त्वचणान्ये
वैकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा । औचत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाग्ध
स्तोपस्थपायुपादमनांसोति । तत्र पूर्वाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि ।
इतराणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । उभयात्मकं मनः ॥

भूतादेरपि तैजससहायान्तस्त्वचणान्येव पञ्चतन्मात्राण्युत्पद्यन्ते
तद्यथा । शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धत
न्मात्रमिति । तेषां विशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तेभ्यो भूतानि
योमानिष्ठानलज्जोर्थाः । एवमेषा तत्त्वचतुर्विंशतिर्यथाख्याता ॥

तत्र बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो विषयाः । कर्मेन्द्रियाणां यथा
 मर्त्यं वचनादानानन्दविमर्गविहरणानि ॥ अव्यक्तं महानहङ्कारः
 पञ्च तन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः शेषाः षोडश विकाराः । स्रः स्वप्नैषां
 विषयोऽधिभूतं । स्वयमध्यात्ममधिदैवतञ्च । अथ बुद्धेर्ब्रह्मा । अह
 ङ्कारस्त्वश्वरः । मनसश्चन्द्रमाः । दिशः श्रोत्रस्य । त्वचा वायुः
 सूर्यश्चक्षुषोः । रसनस्यापः । पृथिवी घ्राणस्य । वचसोऽग्निः ।
 घस्तयोरिन्द्रः । पादयोर्बिम्बुः । पायोर्मिचं । प्रजापतिरुपस्थस्ये
 ति । तत्र सर्व्वेवाचेतन एष वर्गः पुरुषः पञ्चविंशतितमः स च
 कार्यकारणसंयुक्तयेतयिता भवति । सत्ययचेतन्ये प्रधानस्य पुरुष
 कैवल्यार्थं प्रवृत्तिमुपदिशन्ति क्षीरादीन्ब्रह्मनुदाहरन्ति ॥

अत ऊर्द्धं प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्यं व्याख्यास्यामः ॥
 तद्यथा । उभावप्यनादी उभावप्यनन्तौ उभावप्यलिङ्गौ उभा
 वपि नित्यौ उभावप्यपरौ उभौच सर्व्वगताविति ॥ एका तु
 प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीजधर्मिणी प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थध
 र्मिणी चेति ॥ बहवस्तु पुरुषाचेतनावन्तोऽगुणा अवोऽजधर्मिणो
 ऽप्रसवधर्मिणो मध्यस्थधर्मिण्येति ॥

तत्र कारणानुरूपं कार्यमिति ज्ञत्वा सर्व्वेवेते विभेदाः सत्
 रजस्तमोमया भवन्ति तदञ्जनत्वात्तन्मयत्वाच्च तद्गुणा एव पुरुषा
 भवन्तीत्येके भाषन्ते ॥

वैधर्मेतु ॥ स्वभावमोक्षरं कालं यदुच्छं नियतिं तथा ।

परिणामश्च मन्यन्ते प्रकृतिं पृथुदर्शिनः ॥

॥ शरीरस्थानं ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

अथातः सर्वभूतचिन्ताशरीरं व्याख्यास्यामः ॥

सर्वभूतानां कारणमकारणं सत्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूप
मखिलसं जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम । तदेकं ब्रह्मना चैवज्ञाना
मधिष्ठानं समुद्रद्वैदकानां भावानां ॥

तस्मादव्यक्तान्महानुत्पद्यते तस्मिन् एव । तस्मिन्नाथ महत्तु
स्मिन् एवावधार उत्पद्यते । स च त्रिविधो वैकारिकतैजसो
भूतादिरिति । तत्र वैकारिकादहङ्कारात्तैजससहायान्तलक्षणान्ये
वैकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा । श्रोत्रत्वक्पद्भुर्जिह्वाघ्राणवाग्ध
क्षोषस्पर्शपायुपादमनांसीति । तत्र पूर्वाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि ।
इतराणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । उभयात्मकं मनः ॥

भूतादेरपि तैजससहायान्तलक्षणान्येव पञ्चतन्मात्राण्युत्पद्यन्ते
तद्यथा । शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धत
न्मात्रमिति । तेषां विशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तेभ्यो भूतानि
व्याभिनितान्तजज्ञेभ्यः । एवमेवा तत्त्वतुर्बिम्बतिव्याख्याता ॥

तत्र बुद्धोन्द्रियाणां शब्दादयो विषयाः । कर्मेन्द्रियाणां यथा
 सङ्घं वचनादानानन्दविसर्गविहरणानि ॥ अव्यक्तं महानहङ्कारः
 पञ्च तन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः शेषाः षोडश विकाराः । स्वः स्वस्यैषां
 विषयोऽधिभूतं । स्वयमध्यात्ममधिदैवतञ्च । अथ बुद्धेर्ब्रह्मा । अह
 ङ्कारस्येश्वरः । मनसश्चन्द्रमाः । दिशः श्रोत्रस्य । त्वचा वायुः
 सूक्ष्मक्षुण्डोः । रसनस्यापः । पृथिवी घ्राणस्य । वचसोऽग्निः ।
 हस्तयोरिन्द्रः । पादयोर्विष्णुः । पायोर्मित्रं । प्रजापतिरुपस्थस्ये
 ति । तत्र सर्व्वेवाचेतन एष वर्गः पुरुषः पञ्चविंशतितमः स च
 कार्यकारणसंयुक्तश्चेतयिता भवति । सत्यप्यचेतन्ये प्रधानस्य पुरुष
 कैवल्यार्थं प्रवृत्तिमुपदिशन्ति चोरादीन् येष्वनुदाहरन्ति ॥

अत ऊर्ध्वं प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्यं व्याख्यास्यामः ॥
 तद्यथा । उभावप्यनादी उभावप्यनन्तौ उभावप्यलिङ्गौ उभा
 वपि नित्यौ उभावप्यपरौ उभौ च सर्व्वगताविति ॥ एका तु
 प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीजधर्मिणी प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थध
 र्मिणी चेति ॥ बहवस्तु पुरुषाश्चेतनावन्तोऽगुणा अवोजधर्मिणो
 ऽप्रसवधर्मिणो मध्यस्थधर्मिणश्चेति ॥

तत्र कारणानुरूपं कार्यमिति कृत्वा सर्व्वेवैते विशेषाः सत्त्वं
 रजस्तमोमया भवन्ति तदञ्जनत्वात्तन्मयत्वाच्च तद्गुणा एव पुरुषा
 भवन्तीत्येके भाषन्ते ॥

वैधर्मेण ॥ स्वभावमीश्वरं कालं यदृच्छां नियतिं तथा ।

परिणामञ्च मन्यन्ते प्रकृतिं प्रशुदर्शिनः ॥

तन्मयान्येव भूतानि तदुणान्येव चादिशेत् ।

तैश्च तल्लक्षणः कृत्स्नो भूतयामो व्यजन्यत ॥

तस्योपयोगोऽभिहितश्चिकित्सां प्रति सर्व्वदा ।

भूतेभ्योहि परं यस्मान्नास्ति चिन्ता चिकित्सिते ॥

यतोऽभिहितं तत्सम्भवद्रव्यसमूहोभूतादिरुक्तः ॥

भौतिकानि चेन्द्रियाण्यायुर्व्वेदे वर्ण्यन्ते तथेन्द्रियार्थाः ॥

भवति चात्र ॥ इन्द्रियेणेन्द्रियार्थन्तु खं खं गृह्णाति मानवः ।

नियतं तुल्ययोनित्वान्नान्येनान्यमिति स्थितिः ॥

न चार्युर्व्वेदशास्त्रेषूपदिश्यन्ते सर्व्वगताः चेचद्वा नित्याद्य । असर्व्वगतेषु च चेचक्षेपु नित्यपुरुषस्थापकान् हेतुनुदाहरन्ति ॥ आयुर्व्वेदशास्त्रेष्वसर्व्वगताः चेचद्वा नित्याद्य तिर्य्यग्योनिमानुषदेवेषु सञ्चरन्ति धर्माधर्मनिमित्तं त एतेऽनुमानयाद्वाः परमसूक्ष्माद्येतनावन्तः शायता लोहितरेतसोः सन्निपातेष्वऽभिव्यज्यन्ते यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति । स एव कर्मपुरुषश्चिकित्साधिकृतः ॥

तस्य सुखदुःखेच्छादेयौ प्रयत्नः प्राणापानानुभेपनिमेषौ बुद्धिर्भनः सङ्कल्पो विचारणा स्मृतिर्विज्ञानमध्यवसायोऽपि योऽपलब्धिश्च गुणाः ॥ सात्विकास्तु आनृशंसं संविभागरुचिता तितित्वा सत्यं धर्म आस्तिक्यं ज्ञानं बुद्धिर्मेधा स्मृतिधृतिरनभिपन्नश्च ॥ राजसास्तु दुःख मज्जलताऽटनशीलता ऽधृतिरहङ्कार आनृतिकलमकारुण्यं दम्भो मानो हर्षः कामः क्रोधश्च ॥ तामसास्तु विषादित्वं नास्तिक्यमधर्म

शैलता बुद्धेर्निरोधोऽज्ञानं दुर्मेघस्त्वमकर्मशीलता निद्रालुवञ्चेति ॥
 आन्तरीचासु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्व्वच्छिद्रममूहो विविक्ता च ॥
 वाययास्तु स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियं सर्व्वचेष्टाममूहः सर्व्वशरीरसन्दनं
 लघुता च ॥ तैजसास्तु रूपं रूपेन्द्रियं वर्षः सन्तापो भ्राजिष्णुता
 पक्तिरमर्धसौख्यं शौर्य्यञ्च ॥ आप्यास्तु रसो रसनेन्द्रियं सर्व्वद्रवस
 मूहो गुह्यता शैत्यं स्नेहो रेतश्च ॥ पार्थिवास्तु गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्व्व
 मूर्त्तिममूहो गुह्यता चेति ॥ तच्च सत्ववज्रसमाकाशं । रजोवज्रलो
 वायुः । सत्वरजोवज्रलोऽग्निः । सत्वतमोवज्रलो आपः । तमोवज्रलो
 पृथिवीति ॥

श्लोकौ चात्र भवतः ॥

अन्यान्यानुप्रविष्टानि सर्व्वान्येतानि निर्दिशेत् ।

स्त्रे स्त्रे द्रव्ये तु सर्व्वेषां यत्कं लक्षणमिष्यते ॥

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराः षोडशैवतु ।

चेत्रञ्चय समीपेन स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथातः शुक्रशोणितशुद्धिं नाम शरीरं व्याख्यास्यामः ॥

वातपित्तश्लेष्मकुण्णपयन्यपूतिपूयचोणमूत्रपुरीषरेतसः प्रजोत्पा
 दने न समर्था भवन्ति ॥ तेषु वातवर्णवेदनं वातेन । पित्तवर्णवेदनं
 पित्तेन । श्लेष्मवर्णवेदनं श्लेष्मणा । शोणितवर्णवेदनं कुण्णपगन्धनस्पर्शं
 रक्तेन । यन्यिभूतं श्लेष्मवाताभ्यां पूतिपूयनिभं पित्तश्लेष्मभ्यां । चोणं

प्रागुक्तं पित्तमाकृताभ्यां । मूत्रपुरीषगन्धि सन्निपातेनेति । तेषु
कुणपयन्धिपूतिपूयक्षीणरेतसः कृच्छ्रसाध्याः ॥ मूत्रपुरीषरेतस
स्वसाध्याः साध्यमन्यचेति ॥

आर्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थैः पृथग्दन्दैः समस्तै
क्षोपसृष्टमबीजं भवति तदपि दोषवर्णवेदनादिभिर्विज्ञेयं ।
तेषु कुणपयन्धिपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषप्रकाशमसाध्यं साध्यमन्य
द्ववति ॥

भवन्ति चात्र ॥ तेष्व्याद्यान् श्लोकदोषांस्त्रीन् स्त्रेहस्त्रेदादिभिर्जयेत् ।

क्रियाविशेषैर्भतिमांस्तथाचोत्तरवस्तिभिः ।

पाययेत् नरं सर्पिर्भिषक् कुणपरेतसि ।

धातकीपुष्पखदिरदाडिमारुजुनसाधितं ॥

पाययेदथ वा सर्पिः शालभारादिसाधितं ।

यन्धिभूते शठीसिद्धं पालाशे वापि भस्मनि ॥

परुषकवटादिभ्यां पूयप्रत्येच साधितं ।

प्रागुक्तं वक्ष्यते यच्च तत् कार्यं क्षीणरेतसि ॥

विट्प्रभे पाययेत् सिद्धं चित्रकोशीरहिङ्गुभिः ।

स्निग्धं वान्तं विरिक्तञ्च निरूढमनुवासितं ॥

योजयेच्छुक्रदोषार्तं सम्यगुत्तरवस्तिना ।

विधिमुत्तरवस्त्यन्तं कुर्यादार्तवश्लेष्मे ॥

स्त्रीणां स्त्रेहादियुक्तानां चतस्रश्चात्तवार्त्तिषु ।

कुर्यात् कल्कान् पिचूंश्चापि पय्यान्याचमनानि च ॥

येन्यिभूते पिवेत् पाठां व्यूषणं वृक्षकाणि च ।

* दुर्गन्धे पूयसद्वाग्ने मज्जतुल्ये तथार्त्तवे ॥

• पिवेद्भद्रश्रियं कायश्चन्दनकाथमेव च ।

शुक्रदोषहराणाञ्च यथास्वभवचारणं ॥

दोषाणां शुद्धिकरणं श्रेयास्वप्यार्त्तवार्त्तिषु ।

• अन्नं शालिधवं मद्यं हितं मांसञ्च पित्तव ॥

स्फटिकामं द्रवं क्षिग्धं मधुरं मधुगन्धि च ।

शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलचौद्रनिभन्तथा ॥

• शशाङ्कप्रतिमं यत्तु यदा लाचारसोपमं ।

तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यदासौ न विरञ्चयेत् ॥

तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनूतावपि ।

• असृग्दरं विजानीयादतोऽन्यद्रक्तलक्षणात् ॥

असृग्दरो भवेत् सर्व्वः साङ्गमर्दः सवेदनः ।

तस्यातिवृत्तौ दौर्ब्वल्यं धर्मो मूर्च्छा तमक्षुषा ॥

• दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्त्रा रोगाश्च वातजा ।

तदप्या हितमेविन्यास्तदव्योपद्रवं भिषक् ॥

रक्तपित्तविधानेन यथावत्समुपाचरेत् ।

दैर्घैरावृत्तमार्गत्वादार्त्तवं नश्यति स्त्रियाः ॥

तत्र मन्थकुलत्याम्बतिलमायसुरा हिताः ।

पाने मूत्रमुदश्विच दधि शुक्रञ्च भोजने ॥

क्षीणं प्रागोरितं रक्तं सलक्षणचिकित्सितं ।

तथाप्यत्र विधातव्यं विधानं मष्टरक्तवत् ॥

एवमदुष्टशुक्रः शुद्धीकर्त्तव्यः ॥ अतो प्रथमदिवसात्प्रमृतिं ब्रह्म
चारिणी दिवास्वप्नाच्चनाश्रुपातस्नानानुलेपनाभ्यङ्गनखच्छेदनप्रधा
वनहसनकथनातिशब्दश्रवणावलेखनानिलायासान् परिहरेत् ।
किङ्कारणं । दिवा स्वपन्थाः स्नापशौलोऽञ्जनादम्भो रोदनादि
कृतदृष्टिः स्नानानुलेपनाद्, खमोलसैलाभ्यङ्गात् कुण्ठी नखापकर्त्त
नात् कुनखी प्रधावनाच्चक्षुषो हसनाभ्यावदनौष्ठतालुजिह्वा
मालापी चातिकथनादतिशब्दश्रवणादधिरोऽवलेखनात् खलति
भौहतायाससेवनादुन्मत्तो गर्भा भवतीत्येवमेतान् परिहरेत् ॥
दर्भसंस्तरशायिनीं करतलशरावपणान्यतमभोजिनीं हवित्यं अहस्य
भर्तुः संरचेत् । ततः शुद्धस्नातां चतुर्थे ऽहन्यहतवाससमलङ्कृतां
कृतमङ्गलस्त्रिवाचनां भर्तारं दर्शयेत् । तत्कस्य हेतोः ।

पूर्वं पश्येदुत्स्नाता यादृशं नरमङ्गना ।

तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्तारं दर्शयेदतः ॥

ततो विधानं पुत्रीयमुपाध्यायः समाचरेत् ।

कर्मान्ते च क्रमं ह्यनमारभेत विचक्षणः ॥

ततोऽपराद्धे पुमान्मासं ब्रह्मचारो मर्पिस्त्रिगुणः मर्पिः क्षीराभ्यां
शाल्योदनं भुक्त्वा मासं ब्रह्मचारिणी तैलस्त्रिगुणं तैलनापोत्तरा
शरां नारीमुपेयाद्वाचो भामादिभिरभिविश्रास्य विरूप्यैव ह
तुर्थ्या पञ्चामष्टम्यां दशम्यां द्वादश्यां सोपेयारिति पुत्रकान् ॥

एतूत्तरोत्तरं विधादायुरारोग्यमेव च ।

प्रजासौभाग्यमैश्वर्यं बलञ्च दिवसेषु वै ॥

अतः परं पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्यामेकादश्याञ्च स्त्रीकामः ॥
चयोदशीप्रभृतयोऽनिन्द्याः ॥

तत्र प्रथमे दिवसे षट्सप्तम्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां भवति ।
यद्य तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं
स्रुतिकामृद्वे वा । तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पायुर्वा भवति । चतु
र्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति । नच प्रवर्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं
गुणकरं भवति यथा ज्ञेयां प्रतिश्रोतःशावि द्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिव
र्त्तते मोर्द्ध्वञ्चति तददेव द्रष्टव्यं । तस्मान्नियमवती विराचं परि
हरेत् । अतः परं मासादुपेयात् ।

सद्यगर्भायाश्चैतेष्वहःसु सद्यणावटश्चैव सद्यदेवाविश्वदेवानाम
न्यतमं क्षीरेणाभिपुत्य चोश्चतुरो वा विन्दुन्दद्यादक्षिणे नासापुटे
पुच्छकामायै नच तान्निषीवेत् ॥

भुवश्चतुर्णां सान्निध्याद्गर्भः स्याद्विधिपूर्वकः ।

ः षट्सप्तम्यां विजातां सामय्यादङ्गुरो यथा ॥

एवं जाता रूपवन्ती महासत्त्वाधिरायुषः ।

भवन्मृणस्य मोक्षारः सत्युत्ताः पुच्छिणे हिताः ॥

तत्र तृतीयाधतुः सर्ववर्णानां प्रभवः स यदा गर्भात्पत्तावभातु
प्रायो भवति तदा गर्भं गौरं करोति श्रियिवीधातुप्रायः कृष्णं
श्रियिव्याकाग्रधातुप्रायः कृष्णश्यामं तोयाकाग्रधातुप्रायो गौर
श्यामं ॥ यादृश्वर्णमाहारमुपसेवते गर्भिणी तादृश्वर्णप्रसवा भवति

त्येके भाषन्ते ॥ तत्र दृष्टिभागमप्रतिपक्षं तेजो जात्यन्धं करोति ।
तदेव रक्तानुगतं रक्ताक्षं पित्तानुगतं पिद्वाक्षं क्षेप्मानुगतं श्लेष्माक्षं
वातानुगतं विवृताक्षमिति ॥

भवन्ति चात्र ॥ घृतपिण्डो यथैवाग्निमाश्रितः प्रविलीयते ।

विसर्पत्यार्त्तवं नार्यास्तथा पुंसां समागमे ॥

वोजेऽन्तर्भ्यायुना भिन्ने दौ जीवौ कुचिमागतौ ।

यमावित्यभिधीयेते धर्मैतरपुरःसरौ ॥

पिचोरत्यल्पबीजत्वादासेभ्यः, पुरुषो भवेत् ।

स शुक्रं प्राश्य सभते ध्वजोऽह्वायमसंशयं ॥

यः पूतियोनौ जायेत स सैगन्धिकसंश्रितः ।

स योनिशेषसोर्गन्धमाप्राप्य सभते यनं ॥

स्त्रे गुदेऽनघ्नार्थ्यायः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते ।

कुम्भीकः स च विज्ञेयर्द्वयकं शृणु चापरं ॥

दृष्ट्वा, व्यवयमन्यथा व्यवये यः प्रवर्त्तते ।

द्वयकः स च विज्ञेयः पण्डकं शृणु पञ्चमं ॥

यो भार्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते ।

ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते, पण्डसंश्रितः ॥

एतौ पुरुषवदापि प्रवर्त्ततावना यदि ।

तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेच्चर्चेष्टिता ॥

आसेक्यद सुगन्धी च कुम्भीकयेत्यङ्गुल्या ।

सरेतमन्तनी श्रेया अशुक्रः पण्डसंश्रितः ॥

अनया विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः सिराः ॥
 हृष्यात् स्फुटत्वमायान्ति ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत् ॥
 आहाराचारचेष्टाभिर्यादृशीभिः समन्वितौ ।
 स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः ॥
 यदा नार्थ्यावुपेयातां दृषस्वन्त्यौ कथञ्चन ।
 मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनसिस्तत्र जायते ॥
 चतुष्पाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावेष्टेत् ।
 आर्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
 मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणं ।
 कलत्रं जायते तस्या वर्जितं पैद्वैर्गुणैः ॥
 सर्पदृष्टिककुम्भाण्डविकृताकृतयश्च ये ।
 गर्भास्तेते स्त्रियाश्चैव ज्ञेयाः पापकृता भृशं ॥
 गर्भो वातप्रकोपेण दौर्ब्येन चावमानिते ।
 भवेत् कुलः कुणिः पद्ममूर्को मिण्डिण एव च ॥
 मातापित्रोस्तु नास्तिक्यादशुभैश्च पुराकृतैः ।
 वातादीनाञ्च कोपेन गर्भो विकृतिमाप्नुयात् ॥
 मलाक्ष्पत्वादयोगाच्च वायोः पक्षाग्रयस्त्वच ।
 वातमूत्रपूरीषाणि न गर्भस्थः करोति हि ॥
 जरायुणा मुखेच्छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते ।
 वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥
 निश्वायोच्छ्वाससङ्क्षोभस्वप्नान्गर्भाऽधिगच्छति ।

मातुर्निश्चितोच्छ्रावसङ्क्षेभस्वप्नसम्भवान् ॥

सन्निवेशः शरीराणां दन्तानां पतनोद्भवौ ।

तलेष्वसम्भवो यद्य रोम्णामितत् स्वभावतः ॥

भाविताः पूर्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धयः ।

भवन्ति सत्त्वभूयिष्ठाः पूर्वजातिस्मरा नराः ॥

कर्मणा चोदितो येन तदाप्नोति पुनर्भवे ।

अभ्यस्ताः पूर्वदेहे ये तानेव भजते गुणान् ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथातो गर्भावक्रान्ति शरीरं व्याख्यास्यामः ॥

सौम्यं शुक्रमार्तवमाग्नेयमितरेषामप्यथ भूतानां सान्निध्यमस्य
एना विशेषेण परस्परपकारात्परस्परानुपहात्परस्परानुग्रहे
शास्त्रे ॥

तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीरादायुर्दीरयति ।
ततस्तेजोऽनिलमग्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृ-
ज्यते चार्तवेन । ततोऽग्निसोमसंयोगात्संसृज्यमानो गर्भो गर्भा-
शयमनुप्रतिपद्यते ॥ चेन्नज्ज्ञो वेदयिता स्पृष्टा घ्राता द्रष्टा श्रोता रस-
यिता पुरुषः स्पर्ष्टा गन्ता साची धाता वक्ता योऽसावित्येव
मादिभिः पर्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते दैवसंयोगादक्षयोऽव्य-
योऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वचं सत्वरजस्तमोभिर्देवासुरैर-
परेषु भावैरायुनाभिप्रेक्ष्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते ॥

तत्र शुक्रवाङ्मन्यात् पुमानार्त्तवाङ्मन्यात् स्त्री साम्वादुभयोर्न
पुंशकमिति ॥ अतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्त्तकः ॥

अदृष्टार्त्तवाप्यस्त्रीत्येके भावन्ते ॥

भवन्ति चात्र ॥ योनिसंभववदनां प्रकृतिचात्समुखदिग्भाः ।

जरकामां प्रियकथां ससकुक्ष्यविमूर्द्धजां ॥

सुरज्जुजस्तु चशोणिनाभ्युत्तजघनस्त्रिचं ॥

हर्षोत्सुक्यपराश्चापि विद्यादृतमतीति ॥

नियतं दिवसेऽतोते सङ्घुचत्यनुजं यथा ॥

अतौ व्यतीते नार्यास्तु योनिः संन्रियते तथा ।

मासेनोपचितं काले धमनोभयान्तदार्त्तवं ॥

ईषत्कृष्णं विगन्धश्च वायुर्योनिमुखं नयेत् ।

तदर्षाद्वादशात्काले वर्त्तमानमसकपुनः ॥

जरापकशरीराणां याति पञ्चाशतः चयं ।

युग्मेषु तु पुमान् प्रोक्तो दिवसेभ्यऽन्यथाऽवत्तर ॥

पुष्पकाले श्लक्ष्णस्त्रादपत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत् ॥

तत्र सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थि
सदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणश्च योनेः ॥

स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा ।

अविपक्षाणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः ॥

अकामतन्मूर्द्धयति गन्धादुद्विजते शुभात् ।

प्रसेकः सदनश्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥

तदा प्रसृत्येव व्यायामं व्यायामपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्त्रं
रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कुटकासनं चैकान्तः
स्नेहादिक्रियां शोणितमेक्षणंचाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत ॥

दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते ।

स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्यस्य प्रपीड्यते ॥

तत्र प्रथमे मासि कललं जायते । द्वितीये शीतोष्णानिलैरभिप्र-
च्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो घनः सञ्जायते यदि पिण्डः
पुमान् स्त्रीचेत्यग्नी नपुंसकश्चेद्वेदमिति । तृतीये हस्तपादशिरसां
पञ्च पिण्डका निर्बर्तनेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मा भवति । चतुर्थे
सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्तरो भवति गर्भहृदयप्रव्यक्तभावा
चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति कस्मात् तत्स्थानत्वान्नसाङ्गर्भहृत्तुर्थं
मास्यभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति दिग्दयाश्च नारीं दौष्ट-
दिनीमाचक्षते । दौष्टदविमाननात्कुञ्जं कुण्ठिं खञ्जं जडं वामनं
विकृताचमनधंवा नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यद्यदिच्छे-
त्तत्तस्यै दापयेत् । अथदौष्टदा द्विवीर्यवन्तं चिरायुषश्च पुत्रं
जनयति ॥

भवन्ति चात्र ॥ इन्द्रियायांस्तुयान्थान्सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी ।

गर्भावाधमयात्तांस्तान्भिवगाह्य दापयेत् ।

सा प्राप्तदौष्टदा पुत्रं जनयेत् गुणान्वितं ।

अथदौष्टदा गर्भं समेतात्मनि वा भयं ॥

येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौष्टदे वै विमानना ।

प्रजायेत सुतस्त्रात्तिष्ठस्मिंस्त्रात्तिष्ठेन्द्रिये ॥

राजसन्दर्शने यस्या दौर्घदं जायते स्त्रियाः ।

अर्थवन्तं नद्याभागं कुमारं सा प्रसूयते ॥

दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौर्घदात् ॥

अलङ्कारैर्पिणं पुच्छं वलितं सा प्रसूयते ।

आश्रमे संयतात्मानं धर्मशीलं प्रसूयते ॥

देवताप्रतिमाद्यान्तु प्रसूते पार्षदोपमं ।

दर्शने व्यालजानीनां हिंसाशीलं प्रसूयते ॥

गोधामांसाश्रमे पुच्छं सुपुष्पुंधारणात्मकं ।

गवां मांसे च बलिनं सर्व्वेक्षेणसहन्तया ॥

माहिषे दौर्घदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतं ।

वराहमांसात् खगालं शूरं सञ्जनयेत्सुतं ॥

मार्गादिकान्तजङ्गलं सदा वनचरं सुतं ।

समरादिग्रमनसं नित्यभीतं च तैत्तिरात् ॥

अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिधाति दौर्घदं ।

शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति ॥

कर्म्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् ।

यथा तथा दैवयोगादौर्घदं जनयेद्भृदि ॥

पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति । षष्ठे बुद्धिः । सप्तमे सर्व्वान्न
प्रत्यङ्गविभागः प्रत्यक्ततरः । अष्टमेऽखिरोभवत्योजस्तत्र जात
स्तेन जीवेन्निरोजस्तान्नैर्कृतभागत्वाच्च ततो वलिं मांसेऽदनमसौ

दापयेत् । नवमदशमैकादशद्वादशानामन्यतमस्मिञ्चायते । अति
न्यथा विकारी भवति ॥

मातुस्तु खलु रसवहायां नाद्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा सास्य
मातुराहाररसवीर्यमभिवहति । तेनोपस्तेहेनास्याभिवृद्धिर्भवति । . .
असञ्जाताङ्गप्रत्यङ्गप्रविभागमानिवेकात्प्रभृति सर्वशरीरावयवा
नुसारिणोनां रसवहानां तिर्य्यगगतानां धमनोनामुपस्तेहो जीव
यति ॥

गर्भस्य हि सम्भवतः पूर्वं शिरः सम्भवतीत्याह शैलकः शिरो
मूलत्वाद्देहेन्द्रियाणां ॥ हृदयमिति कृतवीर्या बुद्धेर्मनसस्य स्थान
त्वात् ॥ नाभिरिति पाराशर्य्यस्तनो हि वर्द्धते देहो देहिनः ॥
पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य । मध्यशरी
रमिति सुभूतिगौतमस्तन्निवद्धत्वात् सर्वंगात्रसम्भवस्य ॥ तन्तु
न सम्यक् ॥ संव्याङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरि
र्गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्गुरवधूतफलवच्च । तद्यथा । धूत
फले परिपक्वो केशरमांसास्त्रिमब्जानः पृथग्दृश्यन्ते कालप्रकर्षात्ता
न्येव तद्वत्ते नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वान्तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः
प्रव्यक्ततां करोति । एतेनैव वंशाङ्गुरोऽपि व्याख्यातः । एवं गर्भस्य
• तारुण्ये सर्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्सपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः । तान्येव
कालप्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति ॥

तत्र गर्भस्य पिण्डजमाट्जजरसजातजसत्त्वजसाध्यजानि शरीर
सत्त्वानि व्याख्यातः ॥ गर्भस्य केशस्याश्रुतोमास्त्रिनखदन्तसिराद्या

युधमनीरेतःप्रभृतीनि स्त्रिराणि पित्रजानि ॥ मांसशोणितमेदो
मज्जक्षन्नाभियकृतश्लोहान्त्वगुदप्रभृतीनि मृदूनि मातृजानि ॥
शरीरोपचयो बलं वर्णः स्थितिर्हानिश्च रसजानि ॥ इन्द्रियाणि ज्ञानं
विज्ञानमायुः सुखदुःखादिकश्चात्मजानि ॥ सत्वजान्युत्तरं वक्ष्यामः ॥
वीर्यमारोग्यं बलवर्णो मेधा च सात्वजानि ॥

तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदर्शनं भवति दक्षिणाक्षिम
सत्वञ्च पूर्वं च दक्षिणं सकृद्युत्कर्षति वाज्रत्याच पुन्नामधेयेषु द्रव्येषु
दौर्बल्यमभिधायति स्त्रिषु पोपलभते पयोत्पलकुमुदाघातका
दीनि पुन्नमान्येव प्रसन्नमुखवर्णा च भवति तां ब्रूयात् पुन्नमियं
जनयिष्यतीति तदिपर्यये कन्या ॥ यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतमुर
स्तान्निर्गतमुदरं प्रागभिहितलक्षणं च तस्या नपुंसकमिति
विद्यात् यस्या मध्ये निम्नं द्रोणीप्रभूतमुदरं सा युग्मं प्रसूयत इति ॥
भवन्ति चात्र ॥ देवताब्राह्मणपराः शौचाचारहिते रताः ।

महागुणान् प्रसूयन्ते विपरीतास्तु निर्गुणान् ॥

अङ्गप्रत्यङ्गनिर्दृष्टिः स्वभावादेव जायते ।

अङ्गप्रत्यङ्गनिर्दृष्टी ये भवन्ति गुणगुणाः ॥

ते ते गर्भस्य विज्ञेया धर्माधर्मनिमित्तजाः ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथातो गर्भव्याकरणं नाम शरीरं व्याख्यास्यामः ॥

अग्निःसोमो वायुः सत्त्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मैति प्राणाः ॥

तस्य खल्वेवम्युत्तस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य शीरस्येव
 सन्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति ॥ तासां प्रथमाऽवभासिनी नाम,
 या सर्ववर्णानवभासयति पञ्चविधाश्च क्वायां प्रकाशयति सा
 ग्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा सिद्धपद्मकण्डकाधिष्ठानां द्वितीया लो-
 हिता नाम षोडशभागप्रमाणा तिलकालकन्यच्छ्वङ्गाधिष्ठाना
 तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्मदलाजगल्लीमशका
 धिष्ठाना चतुर्थी तासां नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुण्डाधि-
 ष्ठाना पञ्चमी वेदिनी नाम ग्रीहिपञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविषपा-
 धिष्ठाना षष्ठी रोहिणी नाम ग्रीहिप्रमाणा यग्यपच्यमुद्वेद्योपद-
 गलगण्डाधिष्ठाना सप्तमी मांसधरा नाम ग्रीहिद्वयप्रमाणा भग-
 न्दरविद्ध्यग्रींऽधिष्ठाना यदेतत्प्रमाणं निर्दिष्टं तन्मांसेष्वेववकाशेषु
 न ललाटे मूत्राङ्गुल्यादिषु । यतो वक्ष्यत्युदरेषु ग्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठो-
 दरप्रमाणमवगाढं विधेदिति ॥ कलाः खल्वपि सप्त सम्भवन्ति
 धात्वाग्रयान्तरमर्थ्यादाः ॥

भवतयाच ॥ यथाहि सारः काष्ठेषुच्छिद्यमानेषु दृश्यते ।

तथा धातुर्हि मांसेषुच्छिद्यमानेषु दृश्यते ॥

यापुमिथ प्रतिच्छ्वान् सन्ततांश्च जरायुणा ।

क्षेमणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तांस्त्रिदुः ॥

तासां प्रथमा मांसधरा नाम यथा मांसे विराद्यायुधमग्रीहो
 तथा प्रताना भवन्ति ॥

भवति याच ॥ यथा विषगृणात्तानि विद्वंस्ते समन्ततः

भूमौ पद्मोदकस्थानि तथा मांसे सिरादयः ।

द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्थाभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं वि-
पतय्य सिरासु यकृतश्लेष्मेभ्यः भवति ॥

भवति चात्र ॥ वृक्षाद्यथाभिप्रवृत्तात् क्षीरिणः क्षीरमावहेत् ।

मांसादेवं क्षतात् क्षिप्रं शोणितं सम्प्रसिच्यते ॥

तृतीया मेदोधरा नाम मेदोहि सर्वभूतानामुदरस्थमण्डस्यि-
च महत्सुच मज्जा भवति ॥

भवति चात्र ॥ सूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रिताः ।

अथेतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेदोऽच्यते ॥

शुद्धमांसस्य यः खेदः सा वसा परिकीर्तिता ।

चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्वसन्धिषु प्राणभृता भवति ॥

भवति चात्र ॥ खेदाभ्यक्ते यथात्वचे चक्रं साधु प्रवर्त्तते ।

सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संस्त्रिष्टाः श्लेष्मणा तथा ॥

पञ्चमी पुरीषधरा नाम दान्तकोष्ठे मलमभिविभजते पक्वा-
यस्या ॥

भवति चात्र ॥ यकृतसमन्तात् कोष्ठञ्च तथान्त्राणि समाश्रिता ।

उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला ॥

षष्ठी पित्तधरा नाम या चतुर्विधमन्नपानमुपयुक्तमामाश्रयात्

प्रच्युतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति ॥

भवति चात्र ॥ अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणां ।

तज्जीर्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा ॥

सप्तमी शुकधरा नाम या सर्वप्राणिनां सर्वशरीरव्यापिनी ॥
भवन्ति चात्र ॥ यथा पयसि सर्पिस्तु गूडयेतौ रसो यथा ।

शरीरेषु तथा शुकं नृणां विद्याङ्घ्रिग्वरः ॥

झङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चायधः ।

मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते ॥

कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा ।

स्त्रीषु व्यायच्छतस्यापि हर्षान्तत्सम्प्रवर्त्तते ॥

गृहीतगर्भाणामार्त्तववहानां स्त्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते
गर्भेण तस्माद्गृहीतगर्भाणामार्त्तवं न दृश्यते । ततस्तदधः प्रतिहत
मूर्द्धमागतमपरश्चापचोयमानमपरेत्यधीयते । शेषश्चोर्द्धतरमाग
तं पयोधरावभिप्रतिपद्यते तस्माद्गर्भिण्यः पीनोन्नतपयोधरा
भवन्ति ॥

गर्भस्य यष्टाश्लोहनौ श्रोणितजौ । श्रोणितफेनप्रभवः फुफ्फुसः
श्रोणितकिङ्कप्रभवउण्डुकः ॥

असृजः श्लेष्मणस्यापि यः प्रसादः परोमतः ।

तं पच्यमानं पित्तेन वायुस्याप्यनुधावति ॥

ततोऽस्थान्ताणि जायन्ते गुदं वस्तिद्यदेदिनः ।

उदरे पच्यमानानामाभ्यानाद्रुक्मसारवत् ॥

कफःश्रोणितभासानां सारो जिह्वा प्रजायते ।

यथार्थमुष्मणा युक्तो वायुः स्त्रोतांसि दारयेत् ॥

अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा ।

मेदसः स्नेहमादाय सिरा स्नायुत्वमाप्नुयात् ॥

सिराणां च मृदुः पाकः स्नायूनाञ्च ततः खरः ।

आशय्याऽभ्यासयोगेन करोत्याशयसम्भवं ॥

रक्तमेदःप्रसादाद्दृक्कौ मांसासृक्कफमेदःप्रसादाद्दृपणौ शोणितकफ
प्रसादजं हृदयं यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः । तच्छाधोवामतः
क्षीक्षा फुण्फुसश्च दक्षिणतो यत्कृत्क्षोभ च ॥

तद्दृदयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तमसावृते सर्व्वप्रा
णिनः स्वपन्ति ॥

भवन्ति चात्र ॥ पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्नादधोमुखं ।

जायतस्तद्विक्रमति स्वपतय निमीलति ॥

निद्रान्तु वैष्णवीं पाप्मानमुपदिशन्ति सा स्वभावत एव सर्व्वप्रा
णिनाऽभिसृजति ॥

तत्र यदा संज्ञावहानि स्तोतांसि तमोभूयिष्ठः श्लेष्मा प्रतिप
द्यते तदा तामसो नाम निद्रा सम्भवत्यनवबोधिनी सा प्रलय
काले । तमोभूयिष्ठानामदःसु निशासु च भवति । रजोभूयिष्ठाना
मनिमित्तं । सत्वभूयिष्ठानामर्द्धरात्रे । शोणश्लेष्मणामनिलवज्र
स्तानां मनःशरीराभितापवताञ्च नैव सा वैकारिकी भवति ॥
भवन्ति चात्र ॥ हृदयज्ञेतनास्थानमुक्ते सुश्रुत देहिनां ।

तमोऽभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विशति देहिनां ॥

निद्राहेतुस्तमः सत्वं बोधने हेतुदृश्यते ।

स्वभाव एव वा हेतुर्गरीयान् परिकीर्त्यते ॥

पूर्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ।

रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् ॥

करणानां तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते ।

अस्वप्नपि भूतात्मा प्रसुप्तद्वयं चोच्यते ॥

सर्वर्तुषु दिवास्वपः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र योष्मात् ॥ प्रतिषिद्धेऽपि
पितृ बालवृद्धस्त्रीकर्षितचतुर्लोकमद्यनित्ययानवाधनाध्वकर्मपरि
श्रान्तानामभुक्तवतां भेदःस्नेदकफरसरक्तचोणानामजीर्णिनाश्च
मुहूर्त्तं दिवा स्वपनमप्रतिषिद्धं । रात्रावपि जागरितवतां जाग
रितकालादर्द्धमिष्यते दिवा स्वप्नः ॥ विवर्तिर्हि दिवास्वप्नो नाम
तत्र स्वपतामधर्मः सर्वदोषप्रकोपश्च । तत्प्रकोपाच्च काश्चापि
प्रतिश्यायशिरोगौरवाङ्गमर्द्दः रोगचक्रज्वराग्निदौर्बल्यानि भवन्ति
॥ रात्रावपि जागरितवतां वातपित्तनिमित्ताक्षरवोषद्रवा
भवन्ति ॥

भवन्ति चात्र ॥ तस्मान्न जागृयाद्रात्रौ दिवास्वप्नश्च वर्जयेत् ।

ज्ञात्वा दोषकरावेतौ बुधः स्वप्नं मितश्चरेत् ॥

अरोगः सुमना धीर्बलवर्णान्वितो वृषः ।

नातिस्थूलकृशः श्रीमान्शरीरो जीवेत् समः शतं ॥

निद्रासात्क्रोहता येस्तु रात्रौ च यदि वा दिवा ।

न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते ॥

निद्रानाशोऽनिलात्पित्तान्ननस्तापात् क्षयादपि ।

समवत्यभिघाताश्च मत्त्यन्तैः प्रशाम्यति ॥

निद्रानाशेऽभ्यङ्गयोगो मूर्ध्नि तैलनिषेधः ।
 गात्रस्योदत्तनस्यैव हितं संवाहनानि च ॥
 शालिगोधूमपिष्टान्नमद्यैरेचवसंस्कृतैः ।
 भोजनं मधुरं स्निग्धं चोरमांसरसादिभिः ॥
 रसैर्विलेशयानाञ्च विष्किराणान्तथैव च ॥
 द्राक्षासितेक्षुद्रव्याणामुपयोगो भवेन्निग्रि ।
 शयनासनयानानि मनोज्ञानि मृदूनि च ॥
 निद्रानाशेऽतु कुर्वति तथान्यान्यपि बुद्धिमान् ।
 वमेन्निद्रातियोगेऽतु कुर्यात् संशोधनानि च ।
 लङ्घनं रक्तमोचञ्च मनोव्याकुलनानि च ॥
 कफमेदोविषान्नां रात्रौ जागरणं हितं ॥
 दिवास्वप्नश्च दृष्टशूलहिक्काऽजीर्णंतिमारिणः ।
 इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ॥
 निद्रान्तस्थेऽयस्येष्टा तस्य तन्द्रा विनिर्दिशेत् ।
 पीलैकमनिलोच्छ्वासमुदेष्टुं विवृताननः ॥
 यन्मुञ्चति सनेत्रास्त्रं स जृम्भ इति संज्ञितः ।
 योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ॥
 क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ।
 सुखस्यार्थप्रसञ्जितं दुःखदेषणलोलता ॥
 शक्रस्य चाप्यनुत्साहः कर्मस्वालस्यमुच्यते ।
 उत्क्रिष्टयात्रं न निर्गच्छेत् प्रसेकघोषनेरितं ॥

पूर्वदेहानुभूतास्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ।
 रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् ॥
 करणानां तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते ।
 अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्तद्वयं चोच्यते ॥

सर्वं तृप्तुं दिवा स्वापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र योष्मात् ॥ प्रतिषिद्धेष्व
 पितु बालवृद्धस्त्रीकर्षितचतुर्षामथ नित्ययानवाहनाध्वकर्मपरि
 श्रान्तानामभुक्तवतां भेदः स्वेदकफरसरक्तवीणानामजीर्णनाश
 मुद्गर्तं दिवा स्वपनमप्रतिषिद्धं । रात्रावपि जागरितवतां जाग
 रितकालादर्द्धमिष्यते दिवा स्वप्नः ॥ विवृतिर्हि दिवा स्वप्नो नाम
 तत्र स्वपतामधर्मः सर्वदोषप्रकोपश्च । तत्र प्रकोपाच्च काश्चन्यस्य
 प्रतिश्यायश्चिरो गौरवाङ्गमर्द्धाऽरोचकश्चराग्निदौर्बल्यानि भवन्ति
 ॥ रात्रावपि जागरितवतां वातपित्तनिमित्ताक्षरवोपद्रवा
 भवन्ति ॥

भवन्ति चात्र ॥ तस्मान्न जागृत्याद्रात्रौ दिवा स्वप्नश्च वर्जयेत् ।
 ज्ञात्वा दोषकरावेतौ बुधः स्वप्नं मितश्चरेत् ॥
 अरोगः सुमना क्षीर्वा बलवर्णान्वितो वृषः ।
 नातिस्थूलकृशः श्रीमान् चरो जीवेत् समाः शतं ॥
 निद्रासात्मीकता यैस्तु रात्रौ च यदि वा दिवा ।
 तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते ॥
 निद्रानाशोऽनित्यात्पित्तान्मनस्तापात् क्षयादपि ।
 सम्भवत्यभिघाताच्च प्रत्यनीकैः प्रशाम्यति ॥

निद्रानाशेऽभ्यङ्गयोगो मूर्ध्नि तैलनिषेवणं ।
 गात्रस्योदत्तनस्यैव हितं संवादनानि च ॥
 शालिगोधूमपिष्टान्नमद्यैरेचवसंस्कृतैः ।
 भोजनं मधुरं स्निग्धं चौरमांसरसादिभिः ॥
 रसैर्विशेषयानाञ्च विष्किराणान्तथैव च ॥
 द्राक्षाक्षितेक्षुद्रव्याणामुपयोगो भवेन्निशि ।
 शयनासनयानानि मनोश्चानि मृदूनि च ॥
 निद्रानाशेऽपि कुर्वीत तथान्यान्यपि बुद्धिमान् ।
 वनेन्निद्रातियोगेऽपि कुर्यात् संशोधनानि च ।
 लङ्घनं रक्तमोचञ्च मनोव्याकुलनानि च ॥
 कफमेदोविषान्तानां रात्रौ जागरणं हितं ॥
 दिवास्वप्नश्च दृष्टग्रूलक्षिकाऽजीर्णतिसारिणाम् ।
 इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ॥
 निद्रान्तं स्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ।
 धीर्लैकमनिलोच्छ्वासमुदेष्टुं विवृताननः ॥
 यन्मुञ्चति सनेत्राखं स जृम्भ इति संज्ञितः ।
 योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ॥
 क्लमः सदति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ।
 सुखस्पर्शप्रसन्नित्वं दुःखदेषणलोलता ॥
 शक्रस्य चाप्यनुत्साहः कर्मास्त्रालस्यमुच्यते ।
 उत्क्रिष्टस्याचं न निर्गच्छेत् प्रसेकधीवनेरितं ॥

हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्षेपं विनिर्दिशेत् ॥
 वक्षि मधुरतातन्द्रा हृदयेद्वेष्टनं भ्रमः ।
 नचात्रमभिकाङ्क्षेत ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥
 आर्द्रचर्मावनद्धं हि यो गात्रमभिमन्यते ।
 तथा गुरु शिरोऽत्यर्थं गौरवं तद्विनिर्दिशेत् ॥
 मूर्च्छापित्ततमः प्राया रजःपित्तानिलाङ्गमः ।
 तमोवातकफासन्द्रा निद्रा स्रेयतमोभवा ॥

गर्भस्य खलु रसनिमित्ता भारताभ्राननिमित्ता च परिवृद्धि
 भवति ॥

भवन्ति चात्र ॥ तस्यान्तरेण नाभेस्तु ज्योतिःस्थानं भ्रुवं स्मृतं ।
 तदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वर्द्धते ॥
 उष्मणा सहितस्यापि दारयत्यस्य मासतः ।
 ऊर्द्धं तिर्यग्धस्ताच्च स्तोतांस्तपि यथा तथा ॥
 दृष्टिय रोमकूपाश्च न वर्द्धन्ते कदाचन ।
 भ्रुवाण्येतानि मर्त्यानामिति धन्वन्तरेभृतं ॥
 शरीरे चीयमाणेऽपि वर्द्धन्ते द्वाविमौ सदा ।
 स्वभावं प्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थितिः ॥

सप्त प्रकृतयो, भवन्ति । दोषैः पृथक् दिशः समस्तैश्च ।
 शुक्रशोणितसंयोगे चो भवेद्दोष उत्कटः ॥
 प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु ।

तत्र जागरूकः शीतदेवी दुर्भगः स्तेनो मत्सर्यनार्य्यो गान्धर्व

चित्तः स्फुटितकरचरणो ऽतिरुच्यन्मृगखकेभ्यः क्रोधी दन्तनख
खादी च भवति ॥

अधृतिरदृढौ च दः कृतज्ञः कृग्रपहो धमनीततः प्रलापी ।
द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा विद्यदपि गच्छति सम्भ्रमेण सुतः ॥

अव्यवस्थितमतिस्वल्दृष्टिर्भन्दरत्नधनसञ्चयमिवः ।

किञ्चिदेव विलपत्यनिवर्द्धं मादतप्रकृतिरेष मनुष्यः ॥

वातिकाश्वाजगोमायुग्रशाखूङ्गुनान्तथा ।

गृध्रकाकखरादीनामनूकैः कीर्त्तिता नराः ॥

खेदो दुर्गन्धः पीतश्रितिलाङ्गलाघनखनयतालुजिह्वैश्च
पाणिपादतलो दुर्भगो वलोपलितखालित्यजुष्टो वज्रभुगुण्यदेयो
क्षिप्रकोपप्रसादो मध्यमवलो मध्यमायुश्च भवति ॥

मेधावो निपुणमतिर्बिगृह्य वक्ता ।

तेजस्रो समितिपु दुर्निवारवीर्यः ।

सुतः सन् कनकपलाशकर्णिकारान् ।

सम्पश्येदपि च ऊताग्रविद्युदुत्काः ॥

न भयात् प्रणमेदनतैस्त्वष्टुः प्रणतेष्वपि मान्वनदानरुचिः ।

भवतीह सदा व्यथितास्य गतिः स भवेदिह पित्रकृतप्रकृतिः ॥

भुञ्जेलूकगन्धर्व्वयक्ष्माङ्गारवानरैः ।

व्याघ्रधनकुलानूकैः पैत्तिकासु नराः सृताः ॥

दूर्ध्वेन्दीवरनिस्त्रिंशद्गारिष्टशरकाण्डानामन्यतमवर्णः सुभगः
प्रियदर्शनो मधुरप्रियः कृतज्ञो धृतिमान् सहिष्णुरलोलुपो व.

इवांसिरयाही दृढवैरस्य भवति ॥

शुक्लाक्षः स्त्रिरकुटिलातिनीलकेशो

लक्ष्मोवान् जलदमदङ्गसिंहघोषः ।

सुतः सन् सकमलदं सचक्रवाकान्

सम्पश्येदपि च जलाशयान् मनोज्ञान् ॥

रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः स्निग्धच्छविः सत्वगुणोपपन्नः ।

क्लेशक्षमो मानयिता गुरुणां ज्ञेयो बलासप्रकृतिर्भूनुयः ॥

दृढशास्त्रमतिः स्त्रिरभिचधनः परिरक्षणं चिरान् प्रददाति वज्र ।

परिनिश्चितवाक्यपदः सततं गुरुमामकरस्य भवेत् स सदा ॥

प्रह्लादप्रेम्नवरुणैः सिंहायगजगोष्ठपैः ।

तार्क्ष्यससमानूकाः क्षेमप्रकृतयो नराः ॥

इयोर्ध्वा तिसृषांवापि प्रकृतीनान्तु लक्ष्यैः ।

ज्ञात्वा संसर्गजा वैद्यः प्रकृतीरभिनिर्दिशेत् ॥

प्रकोपोवाऽन्यथाभावः क्षयो वा नोपजायते ।

प्रकृतीनां स्वभावेन जायते तु गतायुषः ॥

विपजातो यथा कीटो न विपेत् विपद्यते ।

तद्वत्प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न बाधितुं ॥

प्रकृतिमिह नराणां भौतिकीं केचिदाहुः

पवनदहनतोयैः कीर्तितास्तास्तु तिष्ठः ।

स्त्रिरविपुलशरीरः पार्थिवस्य चमावान्

शुचिरस्य चिरजीवो नाभयः खैर्भद्विः ॥

शैचमास्ति क्लृप्तमभासो वेदेषु गुरुपूजनं ।

प्रियातिथितमिज्याच ब्रह्मकायस्य लक्षणं ॥

साहाय्यं शौर्यमाज्ञा च सततं शास्त्रबुद्धिता ।

भृत्यानां भरणश्चापि माचेन्द्रं कायलक्षणं ॥

श्रोतसेवा सद्दिण्डुलं पैङ्गलं हरिकेशता ।

प्रियवादितमित्येतदाख्यं कायलक्षणं ॥

मध्यस्थता सद्दिण्डुलमर्थस्यागमसञ्चयौ ।

महाप्रसवप्रकृतिलं कैवेरं कायलक्षणं ॥

गन्धमास्त्रप्रियलक्ष्म नृत्यवादिचकामिता ।

विहारशीलता चैव गान्धर्व्यं कायलक्षणं ॥

मातृकारी दृढोत्थानो निर्भयः सतिमान् शुचिः ।

रागमोहभयदेवेर्नर्जितो याम्यसत्त्ववान् ॥

जपव्रतमन्त्रचर्य्यहोमाध्ययनसेविनं ।

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नमृषिसत्वं नरं विदुः ॥

सप्तैते सारिकाः काया राजसांस्तु निबोध मे ।

दैर्घ्यवन्नं रौद्रञ्च शूरं चण्डमस्रयकं ॥

एकाशिनं चौदरिकमाशूरं सत्वमीदृशं ।

तोत्सुमायासिनं भीरुं चण्डं मायान्वितन्मथा ॥

विहाराचारचपलं सर्पसत्वं विदुर्नरं ।

प्रदुःखकामसेवी चाप्यजसाहार एव च ॥

अमर्षणोऽनवस्थायी शाकुनं कायलक्षणं ।

एकान्तयाहिता रौद्रमस्रया धर्मवाद्यता ॥

भृशमात्रं तमस्यापि राक्षसं कायलक्षणं ।

उच्छिष्टाहारता तैद्यं साक्षसप्रियता तथा ॥

स्त्रीलोलुपत्वं नैलज्यं पैशाचं कायलक्षणं ।

असंविभागमत्सवं दुःखशीलमस्रयकं ॥

लोलुपश्चाप्यदातारं प्रेतसत्वं विदुर्नरं ।

पठेते राजसाः कायास्वामसांस्तु निबोध मे ॥

दुर्मेधस्त्वं मन्दता च खप्रेभैयुननित्यता ।

निराकरिष्णुता चैव विज्ञेयाः पाशवा गुणाः ॥

अनवस्थितता मौर्ख्यं भीरुत्वं सलिलार्थिता ।

परस्वराभिमर्दश्च मत्स्यसत्त्वस्य लक्षणं ॥

एकस्यानरतिर्नित्यमाहारे केवले रतः ।

वानस्पत्यो नरः सत्त्वधर्मकामार्थवर्जितः ॥

इत्येते त्रिविधाः कायाः प्रोक्ता वै तामसास्तथा ।

कायानां प्रकृतोष्णत्वा तनुरूपां क्रियां चरेत् ॥

महाप्रकृतस्त्वेता रजःसत्त्वतमःकृताः ।

प्रोक्ता लक्षणतः सम्यग्भिषक् तां विभावयेत् ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ अथातः शरीरसंज्ञाव्याकरणं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥

मुक्कशोणितं गर्भाशयस्यमात्मप्रकृतिविकारसंमूर्च्छितं गर्भं

इत्युच्यते । तच्च चेतनावस्थितं वायुर्विभजति तेज एनं पचति ।
 आपः क्लेदयन्ति पृथिवी संहन्त्याकाशं, विवर्द्धयति । एवंविधं
 द्वितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा
 शरीरमिति संज्ञा लभते तच्च षडङ्गं आखाद्यतस्रो मध्यं पञ्चमं
 षष्ठं शिर इति ॥

अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदरशृङ्गनाभिललाट
 नासाशिवुकवस्त्रियोवा इत्येता एकैकाः । कर्णनेत्रनासाभ्रूशृङ्गं स
 गण्डकचक्षुःनदृषणपार्श्वस्निग्जानुवाङ्महप्रमथयो दे दे विंशतिरङ्ग
 लयः । सोतांसि च वक्ष्यमाणानि । एष प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥

तस्य पुनः सङ्ख्यानं । त्वचः कला धातवो मला दोषा यक्ष्मणी
 हानौ फुफ्फुस उण्डुको हृदयमाशया अस्त्राणि वृक्षौ सोतांसि
 कण्डूरा जालानि कूर्चा रज्जवः सेवन्य, सङ्घाताः शीमन्ता अस्थीनि
 सन्धयः स्नायवः पेय्यो मर्माणि शिरा धमन्यो योगवहानि
 सोतांसि च ॥

त्वचः सप्त । कलाः सप्त । आशयाः सप्त । धातवः सप्त । सप्त शिराम
 तानि । पञ्च पेय्यीशतानि । नव स्नायुशतानि । चीष्मस्त्रिशतानि ।
 दे दशोत्तरे सन्निशते । स्रोतोत्तरं मर्मशतं । चतुर्विंशतिर्धमन्यः ।
 त्रयो दोषास्तयो मलाः । नव सोतांसोति समासः ॥

विस्तारो ऽत ऊर्ध्वं । त्वचोऽभिहितः कला धातवो मला दोषा
 यक्ष्मणीहानौ फुफ्फुस उण्डुको हृदयं वृक्षौ च ॥

आशपास्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयो रक्ताशय आमा

शयः पक्षाशयो मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयो ऽष्टम इति ॥

सार्द्धैर्विव्यामान्यन्त्राणि पुंसां स्त्रीणामर्द्धव्यामहीनानि ॥

अवणनयनवदनघ्राणगुदमेव्राणि नव सोतांसि नराणां वक्षि
मुखान्येतान्येव स्त्रीणामपराणि च क्षीणि द्वे स्तनयोरधस्ताद्
क्तवक्ष्य ॥

षोडश कण्डराः । तामाञ्चतस्रः पादयोस्तावत्यो हस्तयोवा
ष्टष्टपु । तत्र हस्तपादगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः । यीवाश्च
दयनिबन्धिनीनामधोभागगतानां भेदं श्रोणिषष्ठनिबन्धिनीनाम
धोभागगतानां विभ्वः । मूर्द्धारुवचोऽचपिण्डादीनाञ्च ॥

मांससिरास्त्रायस्त्रिजातानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि ॥ तानि
मणिवन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परनिबद्धानि परस्परसंस्पर्शानि
परस्परगवाक्षितानि चेति त्रैगंवाक्षितमिदं शरीरं ॥

पट् कूर्चास्ते हस्तपादयीवामिद्रेषु । हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ यी
वामिद्रेषोरैकैकः ॥

महत्यो मांसरज्जवस्तस्रः पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिबन्धनार्थं
द्वे वाक्ष्ये आभ्यन्तरे च द्वे ॥

सप्त सेवन्तः । शिरसि विभक्ताः पञ्च जिह्वाश्लेषोरैकैका ताः
परिहृत्तयाः शस्त्रेण ॥

चतुर्दशान्यां सङ्घाताः । तेषां चयो गुल्फजानुवङ्गणेषु । एतेने
तरसक्थिवाह्यं च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसोरैकैकः ॥

चतुर्दशैव सीमन्ताः । तेषां स्त्रिसंघातवद्गुणनीया यतस्तैर्युक्ता

अस्त्रिसङ्घाताः । येक्षुक्ताः सङ्घातास्तु खल्लष्टादशैकेषां ॥

त्रोणिः सषष्ठान्यस्त्रियतानि वेदवादिनो भाषन्ते । प्रच्यतन्ते तु त्रोण्येव यतानि । तेषां सविंशमस्त्रियतं शाखास्तु । सप्तदशोत्तरं यतं त्रिोणिपार्श्वपृष्ठोदरोरस्तु । येषां प्रत्यूर्ध्वं त्रिषष्टिः । एवमस्यां त्रिोणि यतानि पूर्यन्ते ॥

एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां त्रिोणि त्रिोणि तानि पञ्चदशानि तलकूर्ध्वं गुल्फसंश्रितानि दश । पाण्ड्यामेकं । जङ्घायां द्वे । जानुन्येकं । एक मूरोविति । त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्त्रि भवन्ति । एतेनेतरसक्त्रिय बाह्वश्च व्याख्याता ॥ आस्थां पञ्च तेषां मुदभग्नितलेषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकं । पार्श्वे षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवं । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि द्वे अचकसंश्रिते । येषां नवकं । कण्ठनाद्यां चत्वारि । द्वे हन्तोः । दन्ता दात्रिंशत् । नासायां त्रिोणि । एकं तालुनि । गण्डकर्णशृङ्गेत्येकैकं । षट् शिरसि ॥

एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा । कपालरुचकतरुण बलयनलकसंश्रानि । तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशृङ्गशिरस्तु कपालानि । दशनास्तु रुचकानि घ्राणकर्णयोश्चक्षिकोपेषु तरुणाणि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरस्तु बलयानि । शेषाणि नलकसंश्रानि ॥ भवन्ति चात्र ॥ अभ्यन्तर्गतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः ।

अस्त्रिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां भुवं ॥

तस्माच्चिरविनष्टेषु तन्मांसेषु शरीरेषां ।

अस्त्रीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि देहिनां ॥

मांसान्यत्र निवद्धानि सिराभिः स्वायुमित्तया ।

अस्योन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्यन्ते पतन्ति वा ॥

सन्धयस्तु द्विविधायेष्टावन्तः स्थिराश्च ॥

शाखास्तु हन्वोः कृत्वाश्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः ।

श्रेयास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः ॥

सङ्घातस्तु दशोत्तरे देशे तेषां शाखास्त्वष्टपष्टिरेकोनषष्टिः
कोष्ठे योवांप्रत्यूङ्क्षं व्यशोतिः ॥ एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां चयस्त्रयो दाव
ङ्गुष्ठे ते चतुर्दश । जानुगुल्फवङ्क्षपेष्वेकैकः । एवं सप्तदशैकस्मिन्
सक्विभ्य भवन्ति । एतेनेतरसक्विबाह्व च व्याख्यातौ ॥ त्रयः कटी
कपालेषु । चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे । तावन्त एव पार्श्वयोः । उरस्त्रयो
तावन्त एव योवायां । त्रयः कण्ठे । नाडीषु हृदयक्लोमनिवद्भा
स्त्रयोदश । दन्तपरिमाणा दन्तमूलेषु । एकः काकल्ले नासा
याश्च । दौ वर्त्ममण्डलजौ नेचाश्रयौ । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकः । दौ हनु
सन्धौ । दावुपरिष्ठाङ्गुवोः शङ्खयोश्च । पञ्च शिरःकपालेषु । एकौ
मूर्ध्नि ।

त एते सन्धयोऽष्टविधाः । कोरोदूखलसामुद्रप्रतरतुन्नसेवनी
वायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ताः । तेषामङ्गुलिमणिवन्धगुल्फजानुकूर्प
रेषु कोराः सन्धयः । कचावङ्क्षदशनेषूदूखलाः । अंसपीठगुद
भगनितन्त्रेषु सामुद्राः । योवापृष्ठवंशयोः प्रतराः । शिरःकटीकपा
लेषु तुन्नसेवनी । हन्वोरुभयतस्तु वायसतुण्डाः । कण्ठहृदयनेत्र
क्लोमनाडीषु मण्डलाः । ओचष्टङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ताः । तेषां

नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥

अस्यान्तु सन्धयो ह्येते केवलाः परिकीर्तिताः ।

पेशीस्त्रायुसिराणान्तु सन्धिसङ्ख्या न विद्यते ॥

नव स्त्रायुशतानि तासां शाखासु षट् शतानि । द्वे शते त्रिंशच्च
कोष्ठे ॥ योवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्ततिः ॥ एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां षट् नि
चितास्त्रास्त्रिंशत् । तावत्त्य एव तलकूर्चगुल्फेषु । तावत्त्य एव
जङ्घायां । दश जानुनि । चत्वारिंशदूरौ । दश वङ्गये । शतमध्यर्द्ध
मेवमेकस्मिन् सक्थि भवन्ति । एतेनेतरसक्थिवाङ्गच व्या
ख्यातौ ॥ षष्टिः कथां । अश्रोतिः षष्ठे । पार्श्वयोः षष्टिः । उरसि
त्रिंशत् । षट्त्रिंशद्दोवायां । मूर्द्ध्नि चतुस्त्रिंशत् । एवं नव स्त्रायु
शतानि व्याख्यातानि ॥

भवन्ति चात्र ॥ स्त्रायुश्चतुर्विधा विद्यान्तास्तु सर्वा निबोध मे ।

प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्व्यश्च श्शपिरास्तथा ॥

प्रतानवत्यः शाखास्तु सर्वसन्धिषु चाप्यथ ॥

वृत्तास्तु कण्डराः सर्वा विज्ञेयाः कुशलेरिह ।

आमपकाश्रयान्तेषु वस्तौ च श्शपिराः खनु ॥

पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्त्रय ।

नैर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बद्धभिर्पुता ॥

भारचमा भवेदेषु नृयुक्ता सुममादिता ।

एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः ॥

स्त्रायुभिर्वद्धभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः ॥

नक्षस्थीनि नवा पेश्यो न सिरां नच सन्धयः ।

व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणं ॥

यः स्नायूः प्रविजानाति वाह्याश्चाभ्यन्तरास्तथा ।

सगूढं शल्यमाहर्तुं देहाच्छेकोति देहिनां ॥

पञ्च पेशीगतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि शाखांसु ।
कोष्ठे षट्षष्टिः । यीवां प्रत्यूर्ध्वश्चतुस्त्रिंशत् ॥

एकैकस्थान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्तथाः पञ्चदश । दश प्र
पदे । पादोपरि कूर्चसन्निविष्टास्तावत्त्य श्व । दशगुल्फतलयोः ।
गुल्फजाम्बन्तरे विंशति । पञ्च जानुनि । विंशतिरुरौ । दश वङ्गणे ।
शतमेवमेकस्मिन् सक्थि भवन्ति । एतेनेरसक्थिवाङ्ग च व्याख्यातौ ॥
तिस्रः पादौ । एका मेढ्रे । सेवन्ता चापरा । द्वे वृषणयोः । त्रिचोः
पञ्च पञ्च । द्वे वस्तिशिरसि । पञ्चोदरे । नाभमिका । पृष्ठोर्ध्वं
निविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः । षट् पार्श्वयोः । दश वक्षसि । अच
कांसौ प्रति समन्तात् सप्त । द्वे हृदयामाश्रययोः । षट् यकृतप्ली
हाण्डुकेषु । यीवायाश्चतस्रः । अष्टौ हन्वोः । एकैका काकलकगलयोः ।
द्वे तालुनि । एका जिह्वायां । श्रोत्रयोर्द्वे । घ्राणायां द्वे । द्वे नेत्रयोः ।
गण्डयोश्चतस्रः कर्णयोर्द्वे । चतस्रो ललाटे । एका शिरसोऽप्येवमे
तानि पञ्च पेशीगतानि ॥

सिरास्त्रायस्थिपर्वाणि सन्धयश्च शरीरिणां ।

पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥

प्लीणान्तु विंशतिरधिका । दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन्

पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः । अपत्यपथे चतसृतासां
 प्रसृतेऽभ्यन्तरतो दे मुखाग्रिते वाद्ये च प्रवृत्ते दे ॥ गर्भच्छिद्र
 संश्रितास्तिष्ठः । शूक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिष्ठ एव । पित्तपकाशयम
 धी गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति ॥

तासां बहसपेलवसूलाणुप्युटत्तद्वस्त्रदीर्घसिरमृदुस्रणकर्कश
 भावाः सन्ध्यस्त्रिसिरास्त्रायुप्रच्छादका यथादेवं स्वभावत एव
 भवन्ति ॥

भवति चात्र ॥ पुंसां पेश्यः पुरस्तादाः प्रोक्ता लक्षणमुक्ताः ।

स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमनर्गतं हि ताः ॥

मर्गसिराधमनोस्रोतशामन्यत्र प्रविभागः ॥

शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्र्वावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता ।

तस्यासृतीये त्वावर्त्त गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥

यथा रोहितनस्यस्य मुखं भवति कुरतः ।

तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः ॥

आभुग्नोऽभिमुखः श्रुते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः ।

स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति ॥

त्वक्पर्श्वन्तस्य देहस्य चोऽयमङ्गविनिययः ।

शल्यज्ञानादृते नैव वर्ण्यतेऽङ्गेषु केपुचित् ॥

तस्मान्निःसंशयं ज्ञानं हर्त्ता शल्यस्य वाञ्छता ।

शोधयित्वा मृतं सम्यग्द्रष्टव्योऽङ्गविनिययः ॥

प्रत्यक्षतो हि यदृष्टं प्रास्वदृष्टं यद्ववेत् ।

समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनं ॥

तस्मात्समस्तगात्रमविषोपहतमदीर्घव्याधिपीडितमवर्षशतिकं
निःसृष्टान्तपुरीषं पुरुषमवघ्नन्त्यामापगायां निवर्द्धं पञ्चरथं मुञ्च
वररुलकुशयणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गमप्रकाशे देशे कोथयेत्
सम्यक्प्रकुपितस्रोद्धृत्य ततो देहं सप्तराचादुग्रोरवालत्रेणुवल्कलकू
चीनामन्यतमेन शनैः शनैरवघर्षयंस्त्वगादीन् सर्वानेव वाह्याभ्य
न्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् सचयेषुषुषा ॥

ज्ञेयौचात्र भवतः ॥ न शक्यद्युषुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतनो विभुः ।

दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिलपद्यक्षुर्भिरिव च ॥

शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्यादिशारदः ।

दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत्क्रियाः ॥

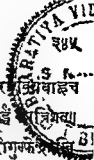
॥ पष्ठोऽध्यायः ॥

अथातः प्रत्येकमर्भनिर्देशं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥

सप्तोत्तरं मर्भशतं ॥ तानि मर्भाणि पञ्चात्मकानि । तद्यथा
मांसमर्भाणि । सिरामर्भाणि । स्नायुमर्भाणि । अस्थिमर्भाणि ।
सन्धिमर्भाणि चेति ॥ न खलु मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिव्यतिरेकेण
न्यानि मर्भाणि भवन्ति यस्मान्नोपलभ्यन्ते ॥

तत्रैकादश मांसमर्भाणि । एकचत्वारिंशत् सिरामर्भाणि । सप्त
विंशतिः स्नायुमर्भाणि । अष्टावस्थिमर्भाणि । विंशतिः सन्धिम
र्भाणि । तदेतत् सप्तोत्तरं मर्भशतं ॥

तेषामेकादशैकस्मिन्सक्थि भवन्ति । एतेनेतराणि विषयाश्च
व्याख्यातौ । उदरोरसोर्द्वादश चतुर्दश पृष्ठे । योवां प्रत्युद्धं च त्रिंशत् ॥

तत्र सक्थिमर्माणि चिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोगुल्फमणि
जान्वाण्णूर्ध्वलोहिताचाणि विटपश्चेति । एतेनेतरं सक्थि
व्याख्यातं ॥

उदरोरसोऽसु ॥ गुदवस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापला
पान्यपस्तम्भाचेति ॥ पृष्ठमर्माणितु कटीकतरुणकुन्दरानितम्बपा
श्वसन्निष्ठहृत्सफलकान्यं सौचेति ॥ बाहुमर्माणितु चिप्रतलहृ
दयकूर्चकूर्चशिरोमणिवन्धेन्द्रवस्तिकूर्परण्णूर्ध्वलोहिताचाणि क
चधरश्चेति । एतेनेतरो बाहुव्याख्यातः ॥

जङ्घ्णमर्माणि, चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृत्वाटिके
द्वे विधुरे द्वौ फणौ दावपाङ्गौ दावावर्त्तौ दावुत्थेयौ द्वौ शङ्खविका
स्यपनी पञ्च सीमन्ताधिलारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरिति ॥

तत्र तलहृदयेन्द्रवस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्माणि ॥

नीलधमनीमातृकाशृङ्गाटकापाङ्गस्यपनीफलस्तनमूलपलापा
पस्तम्बहृदयनाभिपार्श्वसन्निष्ठहृत्तलोहिताचोर्ध्वः सिरामर्माणि ॥

आणिविटपकचधरकूर्चकूर्चशिरोवस्तिचिमांसविधुरोत्थेयाः
स्त्रायुमर्माणि ॥

कटीकतरुणनितम्बांसफलकशङ्खास्वस्तिमर्माणि ॥

जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिवन्धकुन्दरावर्त्तकृत्वाटिका
श्चेति सन्धिमर्माणि ॥

तान्येतानि पञ्चविकल्पानि मर्माणि भवन्ति । तद्यथा । सद्यः
प्राणहराणि कालान्तरप्राणहराणि विशल्यग्रानि वैकल्यकराणि
रुजाकराणीति ॥ तत्र सद्यः प्राणहराण्येकोनविंशतिः । काला
न्तरप्राणहराणि चयस्त्रिंशत् । त्रीणि विशल्यग्रानि । चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि । अष्टौ रुजाकराणीति ॥

भवन्ति चात्र ॥ गृह्णाटकान्यधिपतिः शङ्खैः कण्ठशिरोगुदं ।

चक्षुः वस्त्रिणाभौ च घ्नन्ति सद्यो हतानि तु ॥

वक्षोमर्माणि सोमन्ततलचिप्रेन्द्रवस्तयः ।

कटीकतरुणे सन्धौ पार्श्वजौ वृहती च या ॥

नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ।

उद्देष्टौ स्त्र्यपनौ चैव विशल्यग्रानि निर्दिशेत् ॥

लोहिताद्याणि जानूर्न्मूर्त्तिका विटपकूर्पराः ।

कुक्कुन्दरे कक्षधरे विधुरे सहस्रकटिके ॥

अंसांफलकापाङ्गा नीले मन्ये फणौ तथा ।

वैकल्यकरणान्याङ्गरावर्त्तौ दौ तथैव च ॥

गुप्तौ दौ मणिवन्धौ दौ दे दे कूर्चशिरांसि च ।

रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ॥

चिप्राणि विद्धमात्राणि घ्नन्ति कालान्तरेण च ॥

मर्माणि नाम मांससिरास्त्राण्यस्थिसन्धिसन्निपातास्तेषु स्वभा
वत एव विशेषेण प्राणास्तिष्ठन्ति तस्मान्मर्मास्वभिहतास्मांस्तान्
भावानापद्यन्ते ॥

तत्र सद्यःप्राणहराण्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वग्नेषु चोणेषु चप-
यन्ति ॥ कालान्तरप्राणहराणि सौम्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वग्नेषु चोणेषु
क्रमेण च सौमगुणेषु कालान्तरेण चपयन्ति ॥ विश्वस्यप्राणहराणि
वायव्यानि शल्यमुखनिरुद्धो यावदन्तर्वायुस्तिष्ठति तावज्जीवत्युद्धृत-
मात्रे तु शल्ये मर्मस्थानाग्निर्वायुनिष्क्रामति तस्मात्सशल्यो
जीवत्युद्धृतशल्यो चियते ॥ वैकल्यकराणि सौम्यानि सौमोहि-
स्त्रिरत्वाच्चैत्याश्च प्रणावलम्बनं करोति ॥ रुजाकराण्यग्निवायु-
गुणभूयिष्ठानि विशेषतश्च तौ रुजाकरौ ॥ पाञ्चभौतिकीश्च रुजा-
माजरेके ॥

केचिदाज्जमांसादीनां पञ्चानामपि समस्तानां विष्टङ्गानाश्च
समवायात्सद्यःप्राणहराणि । एकहीनानामस्थानां वा कालान्तर-
प्राणहराणि । द्विहीनानां विश्वस्यप्राणहराणि । त्रिहीनानां
वैकल्यकराणि । एकस्मिन्नेव रुजाकराणीति ॥ यतश्चैवमतोऽस्थि-
मर्मस्त्र्यभिहतेषु शोणितागमनं भवति ॥
चतुर्विधा यास्तु सिराः शरीरे प्रायेण ता मर्मसु सन्निविष्टाः ।
स्त्र्यायस्थिमांसानि तथैव सन्धीन्सन्तर्प्य देहं प्रतिपालयन्ति ॥
ततः चते मर्मणि ताः प्रवृद्धः समन्ततो वायुरभिसृणोति ।
विवर्द्धमानस्तु स मातरिस्था रुजः सुतोव्राः प्रतनोति काये ॥
रुजाभिभूतन्तु पुनः शरीरं प्रलीयते नश्यति चास्य संज्ञा ।
अतोहि शल्यं विनिर्हन्तुमिच्छन्मर्माणि यत्नेन परोक्ष्य कर्षेत् ॥
एतेन श्रेष्ठं व्याख्यातं ॥

तत्र सद्यःप्राणहरमन्ते विद्धं कालान्तरेण मारयति । कालान्तरप्राणहरमन्ते विद्धं वैकल्यमापादयति । विशल्यप्राणहरमन्ते विद्धं कालान्तरेण क्षेपयति रुजाञ्च करोति । रुजाकरमती भवेदनं भवति ॥

तत्र सद्यःप्राणहराणि सप्तरात्राभ्यन्तरान्मारयन्ति । कालान्तरप्राणहराणि पक्षान्मासाद्वा । तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु मारयन्ति । विशल्यप्राणहराणि वैकल्यकराणि च कदाचिदत्यभिहतानि मारयन्ति ॥

अत ऊर्ध्वं प्रत्येकशो मर्त्यस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः ॥

तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्त्यं तत्र विदुष्या वेपकैर्ण मरणं ॥ मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्वेषु मध्ये पादतलस्य तत्र श्वदयं नाम तत्रापि रुजाभिर्गमरणं ॥ क्षिप्रस्योपरिष्ठादुभयतः कूर्शो नाम तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः ॥ गुल्फसन्धेरधोभयतः कूर्श्विरे नाम तत्र रुजाशोफौ ॥ पदअङ्गयोः सन्धाने गुल्फो नाम तत्र रुजः सन्धपादता खञ्जता वा ॥ पार्थिव्ये प्रति जङ्गममध्ये इन्द्रवर्तिर्नाम तत्र शोणितधये मरणं ॥ अङ्गोर्ध्वोः सन्धाने जानु नाम तत्र खञ्जता ॥ जानुन ऊर्ध्वमुभयतस्त्राङ्गुलमाणिर्नाम तत्र शोफाभिर्दृष्टिः सन्धविक्रियता च ॥ ऊरुमध्ये ऊर्ध्वर्नाम तत्र शोणितधयात् रुक्मिणोपः ॥ ऊर्ध्वा ऊर्ध्वमधोवद्वन्धसन्धेरुदमूसे रोहिताक्षं नाम तत्र रोहितवयेण पक्षाघातः । वद्वन्धदणयोरन्तरे विटपं नाम तत्र पाण्ड्यमत्स्यशुकता वा भवति ।

एवमेतान्येकादश सक्थिमर्माणि व्याख्यातानि । एतेनेतरसक्थिं
वाह्यं च व्याख्यातौ ॥

विशेषतस्तु यानि सक्थि गुल्फजानुविटपानि तानि बाह्यैर्मणि
बन्धकूर्प्यरकचधराणि यथा वक्ष्येणदृषणयोरन्तरे विटपमेवं वक्षः
कचयोर्मध्ये कचधरं तस्मिन्निद्वे त एवोपद्रवाः । विशेषतस्तु मणि
बन्धे कुण्डता । कूर्प्यराख्ये कुणिः । कचधरे पचाघातः ॥ एवमे
तानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु मर्माणि व्याख्यातानि ॥

अत ऊर्ध्वमुदरोरसोर्भर्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः ॥ तत्र वात
वर्चानिरसनं स्थूलान्नप्रतिवद्धं गुदं नाम मर्मं तत्र सद्योमरणं ॥
अल्पमांसघ्नीणितोऽभ्यन्तरतः कस्यां मूत्राशयो वस्तिर्नाम तत्रापि
सद्योमरणमग्नरोप्रणादृते तवाप्युभयतो भिन्ने न जीवत्येकतो
भिन्ने मूत्रच्छावी व्रणी भवति स तु यत्नेनोपकान्तो रोक्षति ॥
पकामाशययोर्मध्ये सिराप्रभवा नाभिर्नाम तत्रापि सद्य एव मरणं ॥
स्तनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्थामाशयदारं सत्वरजस्तमसामधिष्ठानं
हृदयं नाम तत्र सद्य एव मरणं ॥ स्तनयोरधस्ताद्भ्रुलमुभ
यतः स्तनमुले नाम मर्मणी तत्र कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां
म्रियते ॥ स्तनचूचकयोरुर्ध्वं झङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ नाम
तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याश्च म्रियते ॥ असंकूटयो
रधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ नाम तत्र रक्तेन पूयभावं
गतेन मरणं ॥ उभयवोरसो नाभ्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम तत्र
वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याश्च मरणं । एवमेतान्युदरोरसो

द्वादश मर्माणि व्याख्यातानि ॥

अत ऊर्ध्वं पृष्ठमर्माण्यनुव्याख्यास्यामः ॥ तत्र पृष्ठवंशमुभयतः
प्रतिश्रोणीकाण्डमस्त्रिणी कटोकतरुणे नाम मर्मणी तत्र शोणि
तक्षयात् पाण्डुर्विवर्णा हीनरूपश्च सिध्यते ॥ पार्श्वजघनवहि
र्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्बे कुक्षुन्दरे नाम मर्मणी तत्र स्पर्श
ज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च ॥ श्रोणीकाण्डयोरुपर्याशयाच्छादनौ
पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम तत्राधःकायशोषो दौर्बल्यश्च
मरणं ॥ अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्य्य
गूर्ध्वश्च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया
सिध्यते ॥ स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशश्च दृष्टती नाम तत्र शोणिता
तिप्रवृत्तिनिमित्तरूपद्रवैर्बिध्यते ॥ पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रि
कसम्बद्धे अंसफलके नाम तत्र बाह्वोः स्वापः शोषो वा ॥ बाहुमूर्ध्व
योवामध्येऽसंपीठस्कन्धनिबन्धनावधौ नाम तत्र सन्धबाहुता ।
एवमेतानि चतुर्दश पृष्ठमर्माणि व्याख्यातानि ॥

अत ऊर्ध्वं जत्रुगतानि व्याख्यास्यामः ॥ तत्र कण्ठनाडी
मुभयतश्चतस्रो धमन्यो दे नीले दे च मन्ये व्यत्यासेन तत्र मूकता
स्त्रवैकृतमरसयाहिता च ॥ योवायामुभयतश्चतस्रः शिरा
माद्यकास्तत्र सद्यो मरणं ॥ शिरोयोवयोः सन्धौ लुकाटिके नाम
तत्र चरमूर्ध्वता ॥ कर्णपृष्ठतोऽधःसंश्रिते विधुरे नाम तत्र
वाधिर्यं ॥ घ्राणमार्गमुभयतः खेतोमार्गप्रतिबद्धे अभ्यन्तरतः
फले नाम तत्र गन्धाशनं ॥ ध्रुपुष्पान्तयोरधोऽद्वेष्टेर्वाह्यतो

ऽपाङ्गौ नाम तत्रान्धं दृष्टुपघातो वा ॥ भ्रुवोरुपरि निख
 योरावर्त्तौ नाम तत्रान्धं दृष्टुपघातश्च ॥ भ्रुवोः पुच्छान्तयोर्ह
 परि कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम तत्र सद्योमरणं ॥ शङ्खयो
 रपरि केशान्त उत्तैयौ नाम तत्र सशल्यो जीवति पाकात्
 पतितशल्यो वा नोद्धृतशल्यः ॥ भ्रुवोर्मध्ये स्त्रपनी नाम तत्रोत्क्षेप
 वत् ॥ पञ्च सन्धयः शिरसि विभक्ताः सीमन्ता नाम तत्रोन्माद
 भयचित्तनाशैर्मरणं ॥ घ्राणग्रोवाक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां शिराणां
 मध्ये शिरासन्निपातः शृङ्गाटकानि तानि चत्वारि मर्माणि
 तत्रापि सद्योमरणं ॥ मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्ठात् शिरासन्निपत्ति
 पातो रोमावर्त्तौऽधिपतिस्तत्रापि सद्योमरणं ॥ श्वेमेतानि सप्त
 त्रिंशदूर्द्ध्वजत्रुगतानि मर्माणि व्याख्यातानि ॥

भवन्ति चात्र ॥ ऊर्ध्वः शिरसि विटये च सकक्षपार्थे

एकैकमङ्गुलमिता स्तनपूर्वमूलं ।

विद्यङ्गुलदयमितं मणिवन्धगुल्मं

वीण्येव जानु सपरं सह कूर्पराभ्यां ॥

चदस्ति कूर्चगुदनाभि वदन्ति मूर्द्ध्नि

चत्वारि पञ्च च गले दश यानि च द्वे ।

तानि स्वपाणितलकुक्षितसंमितानि

श्रेयाश्चवेहि परिविस्तरतोऽङ्गुलाद्धे ॥

एतत्प्रमाणमभिवोदस्य वदन्ति तज्ज्ञाः

शस्त्रेण कर्मकरणं परिहृत्य मर्म ।

पार्श्वभिघातितमपोह निहन्ति मर्मा
 तस्माद्धि मर्मासदनं परिवर्जनीयं ॥
 क्षिन्नेषु पाणिचरणेषु सिरा नराणां
 सङ्कोचमोयुरसृगल्पमतो निरेति ।
 प्राणामितव्यसनमुग्रमतो मनुष्याः
 संक्षिन्नशाखतत्त्वन्निधनं न यान्ति ॥
 क्षिप्नेषु तत्र सतलेषु हृतेषु रक्तं
 गच्छत्यतीव पवनस्य रुजं करोति ।
 एवं विनाशमुपयान्ति हि तत्र विद्धा
 वृक्षा इवायुधविघातनिष्ठान्तमूलाः ॥
 तस्मान्नयोरभिहतस्य तु पाणिपादं
 केतव्यमाग्नौ मणिवन्धनगुल्फदेशे ।
 मर्माणि शल्यविषयार्द्धमुदाहरन्ति
 यस्माच्च मर्मास्तु हता न भवन्ति सद्यः ॥
 जीवन्ति तत्र यदि वैद्यगुणेन केचि
 न्ते प्राप्नुवन्ति विकलत्वमसंशयं हि ।
 सन्निधजर्जरितकोष्ठशिरःकपाला
 जीवन्ति शल्यविहतैश्च शरीरदेशैः ॥
 क्षिन्नेषु सक्चिभुजपादकौररभ्ये
 र्येषां न मर्मापतिता विविधाः प्रक्षाराः ।
 सोममास्ततज्जांसि रजःप्लवतमांसि च

मर्त्यसु प्रायशः पुंसां भूतात्मा चावतिष्ठते ॥
 मर्त्यस्त्रिभिहतास्तस्मान्न जीवन्ति शरीरिणः ।
 इन्द्रियार्थेष्वपमृशतिर्मेनोबुद्धिविपर्ययः ॥
 रजस्य विविधास्त्रोत्रा भवन्त्याऽऽहरे हते ।
 हते कालान्तरत्रे तु ध्रुवो धातुचयो नृणां ॥
 ततो धातुचयाक्कन्तुर्वेदनाभिश्च नश्यति ।
 हते वैकल्पजनने केवलं वैद्यनैपुणात् ॥
 शरीरं क्लियया युक्तं विरुल्लभमवाप्नुयात् ।
 विशल्यत्रेषु विज्ञेयं पूर्वोक्तं यच्च कारणं ॥
 रजाकराणि मर्त्याणि क्षतानि विविधा रजः ।
 कुर्वन्त्यन्ते च वैकल्यं कुवैद्यवशगे यदि ॥
 केदभेदाभिघातेभ्यो दहनाहारणादपि ।
 उपघातं विजानीयान्मर्त्यपान्तुल्यवचनं ॥

मर्माभिघातश्च न कश्चिदस्ति योऽत्यात्ययो वापि निरत्ययो वा ।
 प्रायेण मर्त्यस्त्रिभिहतास्तु वैकल्पमृच्छन्त्यथ वा म्रियन्ते ॥
 मर्त्याण्यधिष्ठाय हि ये विकारा मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणां ।
 प्रायेण ते लक्ष्णतमा भवन्ति नरस्य यत्रैरपि साध्यमानाः ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

अथातः सिरावर्णनविभक्तिनाम शरीरं व्याख्यास्यामः ॥
 सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमाराम इव जलदा

रिणीभिः केदार इव च कुल्याभिर्हपस्त्रिंशतेऽनुगृह्यतेचाकुं
 चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः ॥ द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रता
 नास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्मूर्ध्वमधस्तिर्यक्च ॥
 भवतस्यात्र ॥ यावत्प्रसृष्टाः सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणां ।

नाभ्यां सर्वा निषङ्गास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥

नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्धुपाश्रिता ।

सिराभिरावृता नाभिस्यक्रानाभिरिवारकैः ॥

तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश पित्तवा
 हिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्यः । तासान्नु वातवा
 हिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं भवति तावत् एव पित्त
 वाहिन्यः पित्तस्थाने कफवाहिन्यश्च कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यत्न
 त्क्षीन्नेरेवमेतानि सप्त सिराश्रितानि ॥

तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन्सक्विप पञ्चविंशतिः । एते
 नेतरसक्विपश्च च व्याख्याता ॥ विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां
 गुदमेव श्रिताः श्रोण्यामष्टौ द्वे द्वे पार्श्वयोः षट् षष्ठे तावत् एव
 चोदरे दश वक्षसि ॥ एकचत्वारिंशञ्जत्रुण ऊर्ध्वं तासां चतुर्दश
 शीवायां । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायां । षट्नासिकायां । अष्टौ
 नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां
 व्याख्यातं । एष एव विभागः श्रेयाणामपि ॥ विशेषतस्तु पित्तवा
 हिन्यो नेत्रयोर्दश कर्णयोर्द्वे । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि
 सप्त सिराश्रितानि सविभागानि व्याख्यातानि ॥

भवन्ति चात्र ॥ क्रियाणामप्रतोधातममोहं बुद्धिकर्मणां ।

करोत्यन्यान्गुणांश्चापि स्वाः सिराः पवनश्चरन् ॥

यदा तु कुपितो वायुः स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः ॥

भ्राजिष्णुतामन्त्रश्चिमिदीप्तिमरोगतां ।

संसर्पस्वाः सिराः पित्तं कुर्याच्चान्यान्गुणानपि ॥

यदा प्रकुपितं पित्तं सेवते खवहाः सिराः ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः ॥

छेदमङ्गेषु सन्धीनां स्त्रैर्यं बलमुदीर्णतां ।

करोत्यन्यान्गुणांश्चापि बलासः स्वाः सिराश्चरन् ॥

यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः ॥

धातूनां पूरणं वर्षे स्पर्शज्ञानमसंशयं ।

स्वाः सिराः सञ्चरद्रक्तं कुर्याच्चान्यान्गुणानपि ॥

यदा तु कुपितं रक्तं सेवते खवहाः सिराः ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥

नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा ।

श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्ववहाः स्मृताः ॥

प्रदुष्टानां हि दोषाणामुच्छ्रितानां प्रधावतां ।

भुवमुन्मार्गमनमतः सर्ववहाः स्मृताः ॥

तन्नाशना वातवहाः पूर्यन्ते वायुना सिराः ।

पित्तादुष्णाय नीलाश्च शीता गौर्यः सिराः कफात् ॥

अमृत्वहासु रोहिण्यः सिरा नात्युष्णशीतलाः ।

अतज्जुं प्रवक्ष्यामि न विधेद्याः सिरा भिषक् ॥

वैकल्यं मरणञ्चापि व्यधात्तासां भ्रुवंभवेत् ।

सिराशतानि चत्वारि विधाच्छाखासु बुद्धिमान् ॥

षट्त्रिंशच्च शतं कोष्ठे चतुःषष्टिश्च मूर्द्धनि ।

शाखासु षोडश सिराः कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु ॥

पञ्चाशज्जुष्यस्योर्ध्वमेवेध्याः परिकीर्त्तिताः ॥

तत्र सिराशतमेकैकस्मिन् सविश्र भवति तासां जालधरात्वेका
तिष्ठत्याभ्यन्तरासु चोर्ध्वोर्ध्वे दे लोहिताचसंज्ञा पैकैतास्त्ववेध्या
एतेनेतरसविश्रवाहू च व्याख्यातोविवमग्रस्त्वहृत्याः षोडश शाखासु ॥

द्वात्रिंशत् शोण्यां तासामष्टावशस्तद्वत्या दे दे विट
पयोः कटीकतरुणयोय ॥ अष्टावष्टावैकैकस्मिन् पार्श्वे तासामेकै
कामूर्द्धगां परिहरेत् पार्श्वसन्निगते च दे ॥ चतस्रो विंशतिस्र
पृष्ठवंशमुभयतस्तासामूर्द्धगामिन्या दे दे परिहरेदृहतीसिरे ।
तावत्य एवोदरे तासां मेघ्रापि रोमराजोमुभयतो दे दे
परिहरेत् ॥ चत्वारिंशदक्षि तासां चतुर्दशाशस्तद्वत्या चदथे
दे दे दे स्तनमूले स्तनरोहितापलापस्तम्बेयुभयतोऽष्टौ । एवं द्वात्रिं
शस्तद्वत्याः पृष्ठोदरोरःसु भवन्ति ॥

चतु पष्टिसिराशतं जत्रुज ऊर्ध्वं भवति तत्र षट्पञ्चाशच्चिरो
धरायां तासामष्टौ चतस्रश्च मर्षसंज्ञाः परिहरेद्वे कृकाटिकयो

देहं विधुरयोः । एवं ग्रीवायां षोडशाव्यथाः ॥ चन्वोरुभयतोऽष्टौ
वष्टौ तासान् सन्निधमन्यौ द्वे द्वे परिहरेत् ॥

मष्टविंशज्जिह्वायां तासामधः षोडशाश्लक्षकृत्या रसवहे देवा
ग्वहे च द्वे ॥ दिर्दादयः नासायां तासामौपनाविक्यश्चतस्रः परि
हरेत् । तासामेव च तालुन्येकां मृदावुद्देशे ॥ अष्टाविंशदुभयो
र्नैवयोस्तासामेकैकामपाङ्गयोः परिहरेत् ॥

कर्णयोर्द्वयं तासां शब्दवाहिनीनामेकैकां परिहरेत् । नासाने
षगतास्तु ललाटे षष्टिस्तासां केशान्तानुगताश्चतस्रः ।

आवर्त्तयोरैका स्तपन्याश्चैका परिहर्त्तव्या ॥ शङ्खयोर्द्वयं
तासां शङ्खसन्निगतानेकैकां परिहरेत् ॥

द्वादश मूर्द्ध्नि तासामुत्तरेपयोर्द्वे परिहरेत् ॥ सीमन्तेष्वेकैकामे
कामधिपताविति । एवमश्लक्षकृत्याः पञ्चाशच्चतुर्जर्जमिति ॥

भवति चात्र ॥ व्याघ्रवन्धमितो देहं नाभितः प्रसृताः सिराः ।

प्रतानाः पद्मिनीकन्दादिसादीनां यथा जलं ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

अथातः सिराव्यधिविधिशरीरं व्याख्यास्यामः ॥

वालस्यविररुचचतर्जोणभोरुपरिश्रान्तुत्तमद्याध्वकश्चित्त
मत्तवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितजागरितक्लौवकृशगर्भिणीनां
कासश्वासशोषप्रवृद्धज्वरक्षेपकपचाघातोपवासपिपासामूर्च्छाप्रपी

डितानाञ्च सिरां न विधेद्याद्याव्यथा व्यथाद्यादृष्टा दृष्टाद्यायं
न्यिता यन्त्रिताद्यानुत्थिता इति ॥

शोणितावसेकसाध्याय विकाराः प्रागभिहितस्तेषु चापेक्ष्य
न्येषु चानुक्तेषु यथाभ्यासं यथान्यायञ्च सिरां विधेत् । प्रतिपिद्धाना
मपि च विषोपसर्गश्राव्ययिकेषु सिराव्यधनमप्रतिपिद्धं ॥

तत्र स्निग्धस्निन्नमातुरं यथादोषप्रत्यनीकद्रवप्रायमन्नं भुक्तवन्तं
यवागूं पीतवन्तं वा यथाकालमुपस्थाप्याधीनं स्थितं वा प्राणानवाध
मानो वस्त्रपट्टचर्मोन्नर्जस्कललतानामन्यतमेन यन्त्रयित्वा नाति
गाढं नातिश्रियितं शरीरप्रदेशमासाद्य यथोक्तं शस्त्रं गृहीत्वा
सिरां विधेत् ॥

नैवातिशीते नात्युष्णे न प्रवाते न चाभिते ।

सिराणां व्यधनं कार्यमरोगे वा कदाचन ॥

तत्र व्यधिसिरं पुरुषं प्रत्यादित्यमुखमरस्त्रिमात्रोच्छ्रिते उपवे
श्यासने सक्थोराकुञ्चितयोर्निवेश्य कूर्परसन्निदयस्योपरि हस्ता
वन्तर्गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टौ मन्ययोः स्थापयित्वा यन्त्रणश्राटकं यीवामु
ष्णोत्परि परिचिष्यान्येन पुरुषेण पश्चात्स्थितेन वामहस्तेनोत्ता
नेन श्राटकान्तर्द्वयं आक्षयित्वा ततो वैद्यो ब्रूयाद्विधिहस्तेन
सिरोत्थापनार्थं नात्यायतश्रियितं यन्त्रमावेष्टयेत्यष्टकस्त्रावणार्थं
यन्त्रं पृष्ठमध्ये च पीडयेति कर्म्मपुरुषश्च वायुपूर्वमुखं स्थाप
येदेष उत्तमाङ्गगतानामन्तर्मुखवर्ज्यानां सिराणां व्यधनेन यन्त्रण
विधिः ॥

तत्र पादव्यथसिरस्य पादं समे स्थाने सुखिरं स्थापयित्वा न्य
पादमोषत्सकुचितमुच्चैः कृत्वा व्यथपादं जानुसन्धेरधःशटकेना
वेश्वा हस्ताभ्यां प्रपीड्य गुल्फं व्यथप्रदेशेऽपि चतुरङ्गुलं श्रोता
दीनामन्यतमेन वद्धां पादसिरां विधेत् । अयोपरिष्ठाद्धस्तौ गूढा
ङ्गुष्ठकृतमुष्टौ सम्यगासने स्थापयित्वा सुखोपविष्टस्य पूर्ववदन्तं
वद्धा हस्तसिरां विधेत् । मृध्रसोविद्याचोः सङ्कुचितजानुर्धरः
स्तात् । ओषोपृष्ठस्कन्धेषून्नामितपृष्ठस्यावाक्शिरस्कस्योपविष्टस्य
विष्कूर्जितपृष्ठस्य विधेत् । उदरोरसोः प्रसारितोरस्कस्योन्नामित
शिरस्कस्य विष्कूर्जितदेशस्य वाङ्मथामवलम्ब्यमानदेशस्य पार्श्वयोः ।
अवनामितमेघ्रस्य मेघ्रे ॥ उन्नामितविदष्टजिह्वायस्याधो जिह्वायां ।
अतिव्याप्ताननस्य तालुनि दन्तमूलेषु च । एवं यन्त्रोपायानन्यांश्च
सिरोत्यापनचेठन् बुद्ध्यावेत्य शरीरवशेन व्याधिवशेन च विदध्यात् ॥
मांसलेख्यवकाशेषु यवमात्रं शूलं निदध्यादतोऽन्येऽर्द्धयवमात्रं व्रीहि
मात्रं वा व्रीहिमुखेन । अस्यामुपरि कुठारिकया विधेदर्द्धयव
मात्रं ॥

भवन्ति चात्र ॥ व्यथे वर्षासु विधेय गोमूत्राले तु शीतले ।

हेमन्तकाले मध्याह्ने शूलकालास्तयः स्मृताः ॥

सम्यक्प्रत्यनिपातेन धारया या संवेदस्यक् ।

मुहूर्त्तं वद्धा तिष्ठेच्च सुविद्वान्तां विनिर्दिशेत् ॥

यथा कुसुमपुष्पेभ्यः पूर्वं स्रवति पीतिका ।

तथा सिरासु विद्वासु दुष्टमद्ये प्रवर्तते ॥

मूर्च्छितस्यातिभीतस्य आन्तस्य दृषितस्य च ।

न वहन्ति सिरा विद्धास्तथानुत्थितयन्त्रिताः ॥

घोणस्य वज्रदोषस्य मूर्च्छयाभिद्रुतस्य च ।

भूयोऽपराङ्गे विस्त्राब्धा सापरेद्यस्य हेऽपि वा ॥

रक्तं सशेषदोषन्तु कुर्यादपि विचक्षणः ।

नचातिप्रसृतं कुर्याच्छेषं संश्रमनैर्जयेत् ॥

बलिनो वज्रदोषस्य वयःस्यस्य शरीरिणः ।

परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्यं शोणितमोक्षणे ॥

तत्र पाददाहपादहर्षाववाज्जकषियविस्मयवातशोणितयातकण्डक
विचर्चिकापाददारीप्रभृतिषु लिप्रमर्माण उपरिष्ठाद्भ्रजुले मोहि
मुखेन सिरा विधेत् । स्रोपदे तच्छेदित्वे यथा वक्ष्यते । क्रोद्युक्त
शिरःखञ्जपङ्गुलवातवेदनासु जङ्गायाः कुल्फस्योपरि चतुरङ्गुले ।
अपचामिन्द्रवस्तेरधस्ताद्भ्रजुले । जानुसन्धेरुपर्यधोवा चतुरङ्गुले
गृध्रस्यां । ऊरुमूचसंश्रितान्तु गलगण्डे । एतेनेतरसंविद्यवाचूच
व्याख्याता ॥

विशेषतस्तु वामबाहौ कूर्परसन्धेरभ्यन्तरतो बाज्रमध्ये
शोक्लि फनिष्ठिकानामिकयोर्मध्ये वा । एवं दक्षिणबाहौ यष्टहात्ये
कफोदरेचैतामेव च काग्रयासयोरप्यादिश्रन्ति । गृध्रस्यामिव
विद्याच्यां । शोणितप्रतिसमन्ताद्भ्रजुले प्रवाहिकायां शूलिन्त्यां ।
परिकर्त्तिकोपदंशशृङ्गकदोपशृङ्गकव्यापत्सु मेढ्रमध्ये । वृषणयोः पार्श्वे
मूत्रवृद्ध्यां । नाभेरधश्चतुरङ्गुले खेवन्या वामपार्श्वे दकोदरे । वाम

पार्श्वकक्षास्तनयोरन्तरेऽन्तर्बिद्रधौ पार्श्वशूले च । वाङ्गशोषाववाङ्ग
 कयोरप्येके वदन्यसयोरन्तरे । त्रिकसन्धिमध्यगतां तृतीयके अधः
 स्वान्धमन्धिमध्यगतमन्यतरपार्श्वसंस्थिताश्चतुर्थके । हनुसन्धिमध्यगता
 मपस्यारे । शङ्खकेशान्तसन्धिमगतामुरोऽपाङ्गललाटेऽप्यु चोन्मादेऽ
 पस्यारे च । जिह्वारोगेष्वधोजिह्वायां दन्तव्याधिषु च । तालुनि
 तालव्येषु । कर्णयोरुपरिसमन्तात् कर्णशूले तद्रोगेषु च ।
 गर्न्धाग्रहणे नास्यारोगेषु च नासाग्रे । तिमिराक्षिपाकप्रभृतिष्वा
 मयेषूपनासिके लालास्यामपाङ्गाश्चैता एव शिरोरोगाधिमन्यप्रभृ
 तिषु रोगेष्विति ॥

अत ऊर्ध्वं दुष्टव्यधनमनुव्याख्यास्यामः ॥ तत्र दुर्बिद्धातिविद्धा
 कुञ्चिता पिचिता कुट्टिता प्रसृता अत्युदीर्णा अन्नेऽभिहता परि
 शुष्का कूणिता वेपिता अनुत्थितविद्धा शस्त्रहता तिर्यग्बिद्धा
 अविद्धा अवाध्या विद्रुता धेनुका पुनःपुनर्विद्धा शिरास्त्रावस्थि
 सन्धिमर्भसु चेति विंशतिर्दुष्टव्याधाः ॥
 तत्र या सुक्ष्मशस्त्रविद्धा न व्यक्तमसृक् स्रवति राजाशोफवती च सा
 दुर्विद्धा । प्रमाणातिरिक्तविद्धायामन्तःप्रविशति शोणितं शोणिता
 तिप्रवृत्तिर्वा सातिविद्धा कुञ्चितायामप्येवं । कुण्डशस्त्रप्रम
 थिता पृथुलोभावमापन्ना पिचिता । अनासादिता पुनःपुन
 रन्तयोऽथ वज्रशः शस्त्राभिहता कुट्टिता । शीतभयमूर्च्छाभिरप्र
 वृत्तशोणिता अप्रसृता । तीक्ष्णमहामुखशस्त्रविद्धा अत्युदीर्णा ।
 अस्परक्तसाविण्यविद्धा । क्षीणशोणितस्यानिलपूर्णा परिशुष्का ।

चतुर्भागांवसादिता किञ्चित्प्रवृत्तशोणिता कूणिता । दुःस्थानव
न्धनाद्देपमानायाः शोणितसंमोहे भवति सा वेपिता । अनुत्थितवि
द्वायामप्येवं । किञ्चातिप्रवृत्तशोणिता क्रियासङ्गकरी शस्त्रहतम् ।
तिर्यक्प्रणिहितशस्त्रा किञ्चिच्छेषा तिर्यग्निवद्वा । वज्रशःक्षता ही
नशस्त्रप्रणिधानेनापविद्धा । अशस्त्रक्षत्या अव्याध्या । अनवस्थित
विद्धा विद्रुता । प्रदेशस्य वज्रशोऽवघट्टनादारोहव्यधा मुञ्जमुञ्जः
शोणितस्त्रावा धेनुका । सूक्ष्मशस्त्रव्यधनाद्दृजशो विच्छिन्ना पुनःपुन
र्विद्धा । स्याद्वस्यगिरासन्धिमर्मासु विद्धा वा रुजां शोवं वैकल्यं
मरणं वापादयति ॥

भवन्ति चात्र ॥ सिरासु शिचितो नास्ति चला क्षेताः स्वभावतः । १

मत्स्यवत् परिवर्त्तन्ते तस्माद्यत्नेन ताडयेत् ॥

अज्ञानता गृहीते तु शस्त्रे कायनिपातिते ।

भवन्ति व्यापदयैता बहवद्याप्युपद्रवाः ॥

क्षेपादिभिः क्रियायोगैर्न तथा लेपनैरपि ।

यान्द्याशु व्याधयः शान्तिं यथा सम्यक् सिराव्यधात् ॥

सिराव्यधायिकित्साद्धं शल्यतन्त्रे प्रकीर्तितः ।

यथा प्रणिहितः सम्यग्वस्तिः कायचिकित्सिते ॥

तत्र छिर्धस्त्रिध्रवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितसिराविद्धैः परि
धत्तव्यानि क्रोधायासभैद्युनदिवास्त्रप्रवाग्भ्यायामयानोत्थानासन
चक्रमणशोतवानातपविरुद्धासाव्याजीर्णान्याबललाभान्नासमेके म
व्यन्ते । एतेषां विस्तरमुपरिष्टादध्यामः ॥

भवतश्चाव ॥ सिराविषाणतुम्बैस्तु जलौकाभिः पदैस्तथा ।
 अवगाढं यथापूर्वं निर्हरेद्दुष्टशोणितं ॥
 अवगाढे जलौका स्यान् प्रच्छन्नं पिण्डिते हितं ।
 सिराङ्गव्यापके रक्ते शृङ्गात्मावू लचि स्थिते ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

अथातो धमनीव्याकरणं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥

चतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः ॥ तत्र केचि
 दाजः सिराधमनीस्रोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः
 स्रोतांसि चेति । तन्तु न सम्यक् । अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसि च
 सिराभ्यः कक्षाद्वाङ्मनान्यलान्मूलसन्निधमात् कर्मवैशेष्यादागमाच्च
 केवलन्तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्मत्वात् सौहृद्याच्च विभक्त
 कर्मणामप्यविभाग इव कर्मसु भवति ॥

तासान् न नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्द्धगा दश दश चाधोगामिन्य
 स्रुतस्त्वस्तिर्यगाः ॥

ऊर्द्धगाः शब्दस्वरूपरसगन्धप्रशसोच्छ्वासजृम्भितक्षुब्धसितक
 शितरुदितादोन्निवेशानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । तास्तु हृदय
 नाभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तस्त्रिंशत् । तासान्नु वातपित्तकफयो
 षितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश शब्दरूपरसगन्धानष्टाभिर्गृहीते ।
 द्वाभ्यां भाषते च द्वाभ्यां घ्राणं करोति द्वाभ्यां स्पर्शपिती द्वाभ्यां

प्रतिबुध्यते । देचायुवाहिन्या । दे स्तन्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते ।
ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः । तास्वेतास्त्रिंशत्
विभागा व्याख्याता एताभिरुद्धं नाभेरुदरपार्श्वेष्टोरःस्तन्वयीना
वाहवो धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥

भवति चात्र ॥ ऊर्द्धगतास्तु कुर्वन्ति कर्माण्येतानि सर्वशः ।

अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म तासां यथायथं ॥

अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्तवादीन्यधो वहन्ति । तास्तु
पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्यमेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्यादिवे
चयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्धगतानां
तिर्य्यगगतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विवेच
यन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु
वातपित्तकफशोणितरसान् दे दे वहतस्ता दश दे अन्नवाहिन्या
वन्त्ताश्रितं तोयवहे दे मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे दे शुक्रवहे दे
शुक्रप्रादुर्भावाय दे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामा
र्तवसंश्रं । दे वन्धनिरसन्योऽसूतान्त्रप्रतिषेदे । अष्टावन्यास्तिर्य्य
गानां धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति । तास्वेतास्त्रिंशत् सविभागा
व्याख्याता एताभिरधोनाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुदवस्तिमेव
सक्रीयानि धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥

भवति चात्र ॥ अधोगमास्तु कुर्वन्ति कर्माण्येतानि सर्वशः ।

तिर्य्यगाः संप्रवक्ष्यामि कर्म तासां यथायथं ॥

तिर्य्यगानान्तु चतसृणां धमनीनामैकैका शतधा सहस्रधा चो

ततोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसङ्ख्येयास्ताभिरिदं शरीरं गवाचितं विव
 द्धमाततञ्च । तासां मुखानि रोमकूपप्रतिवद्भानि यैः खेदमभिव
 द्धन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्वह्निश्च तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेका
 वगाहलेपनवोर्याण्यन्तःशरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि
 तैरेव स्रग्धसुखमसुखं वा गृह्णाति । तास्वेताश्चतस्रो धमन्यः सर्वा
 ज्ञगताः सविभागा व्याख्याताः ॥

भवतश्चात्र ॥ यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु विषेषु च ।

धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपसीयते ॥

पञ्चाभिभूतास्त्वय पञ्चद्रव्यः पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति ।

पञ्चेन्द्रिये पञ्चसु भावयित्वा पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले ॥

अत ऊर्ध्वं स्रोतसां मूलविद्वलचषमुपदेक्ष्यामः ॥ तानि तु प्राणा

श्रोदकरसरक्तमांसमोदोमृचपुरीषशुक्रार्तववह्निश्च येष्वधिकार
 रक्तेषां दध्नुनि । एतेषां विशेषा बहवः । तत्र प्राणवहे दे तयोर्मूलं

हृदयं रसवाहिन्यसु धमन्यः । तत्र विद्वस्य क्रोशनविनमनमोहन

भ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति । अन्नवहे दे तयोर्मूलमामाश्रयो

ऽन्नवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्वस्याभानं शूलान्नदेधो कर्दिःपिपा

सान्ध्यं मरणं वा । उदकवहे दे तयोर्मूलं तालु क्लोम च । तत्र

विद्वस्य पिपासा सद्योमरणश्च । रसवहे दे तयोर्मूलं हृदयं रसवा

हिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्वस्य शेषः प्राणवहविद्ववच मरणं तस्मि

ज्जगति च । रक्तवहे दे तयोर्मूलं यकृतश्लोशनौ रक्तवाहिन्यश्च

धमन्यस्तत्र विद्वस्य श्यावाङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोषिताति

गमनं रक्तनेत्रता चेति । मांसवहे दे तयोर्मूलं स्नायुत्वचं रक्तवहाश्च
 धमन्यस्तत्र विद्वस्य श्वयथुर्मांशशोषः सिरायन्ययो मरणं ।
 मेदोवहे दे तयोर्मूलं कटीवृक्षाच्च तत्र विद्वस्य खेदागमनं
 स्निग्धाद्गता तालुशोषः स्थूलशोफता पिपासा च । मूत्रवहे दे
 तयोर्मूलं वस्तिर्भेदश्च तत्र विद्वस्यानद्धवस्तिता मूत्रनिरोधः
 सत्वभेदता च । पुरीषवहे दे तयोर्मूलं पक्वाशयो गुदश्च तत्र
 विद्वस्यानाहो दुर्गन्धता ग्रथितान्वता च । श्लेष्मवहे दे तयोर्मूलं
 स्तनौ वृषणौ च तत्र विद्वस्य क्रीवता चिरात् प्रमेको रक्तश्लेष्मता च ।
 आर्तववहे दे तयोर्मूलं गर्भाशय आर्तववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र
 विद्धायां बन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्तवनाशश्च । सेवनीच्छेदाद्गु
 णाप्रादुर्भावः । वस्तिगुदविद्वलक्षणं प्रागुक्तमिति ॥ स्नातोविद्वन्तु
 प्रत्याख्यायोपचरेदुद्धृतश्चक्षन्तु क्षतविधानेनोपचरेत् ॥

मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतन्वभिवाहि यत् ।

स्नातस्तदिति विज्ञेयं सिराधमनिवर्जितं ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

अथातो गर्भिणीव्याकरणं शारोरं व्याख्यास्यामः ॥ गर्भिणी प्रथम
 दिवसात् प्रभृति नित्यंप्रचष्टा श्लेष्मलद्रुता श्लेष्मवसना भ्रान्तिम
 वृत्तदेवताब्राह्मणगुरुपरा च भवेन्मलिनविक्षतहीनगात्राणि न
 स्पृशेद्दुर्गन्धदुर्दशनानि परिहरेद्दुर्देजनीयाश्च कथाः श्लेष्मं पथ्यु
 पितं कुयितं क्लिष्टं चाक्षं नोपभुञ्जीत बहिर्निष्क्रमणं शून्यागार

चैत्यग्नानवृत्ताश्रयान् क्रोधभयशङ्करांश्च भारानुचैर्भाष्यादिकं
परिहरेद्यानि च गर्भं व्यापादयन्ति नचाभीक्ष्णं तैलाभ्यङ्गे
त्साद्रनादीनि निषेवेत नचायासयेच्छरीरं पूर्वोक्तानि च परि
हरेत् । शयनासनं मृदास्तरणं नात्युच्चमपाश्रयोपेतमसम्बाधं वि
दध्यात् । इद्यं द्रवं मधुरप्राचं स्निग्धं दीपनीयसंस्कृतञ्च भोजनं
भोजयेत् सामान्यमेतदाप्रसवात् ॥

विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीयतृतीयमासेषु मधुरशीतद्रव
प्रायमाहारमुपसेवेत् । विशेषतस्तु द्वितीये षष्टिकौदनं पयसा भोज
येच्चतुर्थे दध्ना पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषाचैत्येके । चतुर्थे पयो
नवनीतसंसृष्टमाहारयेज्जातुलमांससहितं इद्यमन्नं भोजयेत् ।
पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंसृष्टं षष्ठे श्वेदप्रासिद्धस्य सर्पिषोमात्रं पाय
येद्यवागूवा सप्तमे, सर्पिः इत्यक्षपथ्यादिसिद्धमेवमाप्याय्यते गर्भः ।
अष्टमे वदरोदकेन बलातिबलाग्रतपुष्पपल्लवयोदधिमस्तु
तैललवणमदनफलमधुघृतमिश्रेणास्त्रापयेत् पुराणपुरीषशुद्ध्यर्थम्
नुलोमनार्थञ्च वायोः । ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवास
येदनुलोमे हि वायो सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च भवति । अत ऊर्ध्वं
स्निग्धाभिर्व्यामूर्भिर्जातुलरसैथोपक्रमेदाप्रसवकालादेवमुपक्रान्ता
स्निग्धा बलवती सुखमनुपद्रवा प्रसूयते । नवमे मासि सूतिका
गारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ तत्रारिष्टं ब्राह्मणचित्रियवैश्य
शूद्राणां श्वेतरक्तपोतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु विज्वन्यपोधतिन्दुक
भक्षतकनिर्धितं सर्वामारं यथासह्यं तन्मयपर्यङ्कमुपलिप्त

पिप्पल्यादिकषायानुपानं खेहनित्या च स्वात्तिरात्रं पञ्चरात्रं वा ।
 वलवतीमबलां यवागूं पाययेत्तिरात्रं पञ्चरात्रं वा । अत ऊर्ध्वं सि
 ग्धेनान्नसंसर्गेणोपचरेत् प्रायश्चयैनां प्रभृतेनाप्लादकेन परिषिञ्चेत् ।
 क्रोधायासमैथुनीदीन् परिहरेत् ॥

भवतश्चात्र ॥ मिथ्याचारात्सूतिकाया चो व्याधिरुपजायते ।

स छद्मसाध्योऽसाध्यो वा भवेदत्यतः पण्णात् ॥

तस्मात्तां देशकालौ च व्याधिसात्त्वेन कर्मणा ।

परीक्ष्योपचरेदेवं नेयमत्ययमाप्नुयात् ॥

अथापरापतन्यानाद्वाध्यानौ कुर्वते तस्मात्कृष्णमक्षाः केशवेष्टि
 तयाङ्गुल्या प्रष्टेजत् । कटुफालावुक्ततेवधनसर्पपसर्पनिर्मेधाकैर्वा कटु
 तैलविमिश्रैर्योनिमुखं धूपयेत् । लाङ्गलीमूलकस्त्रेण वास्याः पाणि
 पादतलमालिप्तेत् । मूर्द्ध्नि वास्या महावृक्षचोरमनुसेचयेत् । कुष्ठ
 लाङ्गलीमूलकस्तं वा मधुमूत्रयोरन्यतरेण पाययेत् । शालिमूल
 कस्तं वा पिप्पल्यादिं वा मद्येन सिद्धार्थककुष्ठलाङ्गलीमहावृक्षचोर
 मिश्रेण सुरामण्डेन वास्यापयेत् । एतैरेव सिद्धेन सिद्धार्थकतै
 सेनोत्तरवस्त्रिं दद्यात् छिग्धेन वा कृत्तनदेन वक्षेनापहरेत् ॥

प्रज्ञातायाय नान्या रूक्षशरीरायास्तोत्प्लैरविशोधितं रक्तं
 वायुना तद्देशमेनातिसंरुद्धं नाभिरधः पार्श्वयोर्वक्षौ वक्तिमिरसि वा
 यन्तिकरोति । ततश्च नाभिवक्षुदरगूत्तानि भवन्ति सूक्ष्मनिरिव
 निस्तपते भिज्जे दोर्यत इव च पकाश्रयः । समन्तादाभ्यानमुदरे
 मूपसङ्गय भवतीति रुद्धवत्तत्त्वं । तत्र वीरतन्त्रादिसिद्धं जलमूय

कादिप्रतीवापं पाययेत् । यवचारचूर्णं वा सर्पिषा सुखोदकेन
वा लवणचूर्णं वा पिप्पल्यादिकाद्येन पिप्पल्यादिचूर्णं वा सुरा
मण्डेन वरुणादिकाद्यं वा पञ्चशैलाप्रतीवापं पृथक्पृथ्वादिकाद्यं
वा भद्रदारुमरिचसंस्पृष्टं पुराणगुडं वा चिकटुकचतुर्जातफलसु
म्बुमिश्रं खादेदच्छं वा विवेदरिष्टमिति ॥

अथ बालं चैमपरिवृतं चैमवस्त्रास्तृतायां शय्यायां शाययेत् ।
पीलुवदरोनिम्बपरूपकशाखाभिद्यैर्न वीजयेत् । मूर्द्ध्नि चास्याह
रहस्तैलपिचुमवचारयेत् । धूपयेत्तं रक्षोत्रैर्धूपैः । रक्षोग्नानि
चास्य पाणिपादशिरोगोवास्त्रवसृजेत् तिलातमोसर्वपक्वांश्चात्र
प्रकिरेत् । अधिष्ठाने चाग्निं प्रज्जालयेत् । मणितोपासनीयश्चा
वेचेत् ॥

ततोदग्नेऽहनि मातापितरौ हतममृतकौतुकौ स्वस्तिवा
चनं कृत्वा नाम्नेऽकुर्यातां यदभिप्रेतं न च वनाम वा ॥

ततो यथावर्षं धात्रीमुपेयान्नाथमप्रमाणं मध्यमवयसमरोगां
शीलवतीमचपलामलोत्पामकृशामसूलां प्रसन्नचोरासलम्बैः शोभल
म्बाङ्गलनीमयङ्गामयधनिनी जीवदत्तां देवर्षीं वत्सनामधुद्र
कर्मिणीं कुले जातामतेभ्ययिष्ठैश्च गुणैरन्वितां श्यामामारोग्यव
त्पुष्टद्वये बालस्य । तत्रोङ्गलनी करालं कुर्यात् । लम्बस्तनी नासि
कामुखं ह्लादयित्वा मरणमापादयेत् । ततः प्रसन्नायां तिथौ
शिरःस्नातामहतवाससमुदङ्मुखं शिशुमुपवेश्य धात्री प्राङ्मुखीमुप

वेश्य दक्षिणं स्ननं धातमोषत्परिस्तुतमभिमच्य मन्त्रेणानेन पाययेत् ॥

चत्वारः सागरास्तुभ्यं स्ननयोः क्षीरवाहिणः ।

भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्य बलवृद्धये ॥

पयोऽमृततरुं पीत्वा कुमारस्ते शुभाननैः ।

दीर्घमायुरवाप्नोतु देवाः प्राश्यामृतं यथा ॥

अतोऽन्यथा नानास्तन्यापयोगस्यासात्म्याद्याधिजन्म भवति ।
अपरिस्तुतेऽप्यतिस्तब्धस्तन्यपूर्णस्तनपानादुत्सृष्टितस्त्रोतसः शिशोः
कासश्वासवमीप्रादुर्भावः । तस्मादेवंविधानं स्ननं न पाययेत् ।

क्रोधशोकावातस्यादिभिर्य स्त्रियाः स्नननाशो भवति ।
अथास्याः क्षीरजननार्थं सौमनस्यमुत्पाद्य यवगोधूमशालिषष्टिक
मांसरससुरासौवीरकपिण्याकलशूनमत्स्यकशेकशृङ्गाटकविषवि
दारिकन्दमधुकयतावरोनलिकालाबूकालशाकप्रभृतीनिविदध्यात् ।

अथास्याः स्नन्यमपु परीक्षेत तच्चेष्टीतलममलं तनु
शङ्खावभासमपु न्यस्तमेकीभावं गच्छत्यफेनिलमतनुमन्नेत्स्रवते
न क्षीदति वा तच्छुद्धमिति विद्यात्तेन कुमारस्त्रारोग्यं शरीरोप
चयो बलवृद्धिश्च भवति । नच क्षुधितशोकार्त्तश्रान्तप्रदुष्टधातुग
र्भिणोज्वरितातिक्षीणानिस्थूलविदग्धभक्ष्यविद्वद्धाहारतर्पितायाः
स्ननं पाययेन्नाजीर्णोपचयं बालं दोषौषधमलानां तीव्रवेगोत्पत्ति
भयात् ॥

भवन्ति चात्र ॥ धाव्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषैस्तथा ।

दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥

मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः ।

दूषयन्ति पयस्तेन शरीरा व्याधयः शिशोः ॥

भवन्ति कुशस्तंभश्च भिषक् सम्यग्विभावयेत् ।

अङ्गप्रत्यङ्गदेहे तु रुजा यत्रास्य जायते ॥

मुज्जर्मुज्जः स्पृशति तं स्पृश्यमाने च रोदिति ।

निमीलिताचो मूर्द्धस्ये शिरो रोगे न धारयेत् ॥

वस्त्रिस्थे मूत्रसङ्गर्भा रुजा दृश्यति मूर्च्छति ।

विण्मूत्रसङ्गवैष्यच्छर्द्याभ्रानान्त्रकूजनैः ॥

कोष्ठे दोषान् विजानीयात् सर्वत्रस्याय रोदनैः ॥

तेषु च यथाभिहितं मृदच्छेदनोपमौषधं मात्रया चौरपक्ष
चौरसर्पिणा धात्र्यास्य विदध्यात् चौरान्नादस्यात्मनि धात्र्याद्यान्ना
दस्य कषायादीनात्मन्येव न धाव्याः ॥ तत्र मासादूर्द्ध्वं चौरपायाङ्गु
लिपर्वद्वयग्रहणसम्भितामौषधमात्रां विदध्यात् कोलासिसम्भितां
कल्कमात्रां चौरान्नादाय कोलसम्भितामन्नादायेति ॥

येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्तेऽंगदङ्गराः ।

तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ पाययेत् शिशुं स्तनौ ॥

एकं दे चीणि चाद्यानि वातपित्तकफज्वरे ।

स्तन्यपायादितं सर्पिरितराभ्यां यथार्थतः ॥

नच दृष्ट्याभयादत्र पाययेत् शिशुं स्तनौ ।

विरेकवस्त्रिवमनान्युते कुर्याच्च नात्ययात् ॥

मसुलुङ्गचयाद्यस्य वायुस्तान्त्वस्त्रि नामयेत् ।

तस्य दृष्ट्वैव्ययुक्तस्य सर्पिर्मधुरकैः शृतं ॥

पानाभ्यञ्जनयोर्योज्यं शीताम्बूदेजनन्तया ।

वातेनाध्मापितां नाभिं सहजां तुष्टिसंश्रितां ॥

मारुतघ्नैः प्रथमयेत् स्नेहस्नेहोपनाहनेः ।

गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियां ॥

रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितं ॥

क्षीराक्षराय सर्पिःपाययेत् सिद्धार्थकवचामांशोपयस्यापामा
गंशतावरोसारिवात्राक्षीपिप्पलीहरिद्राकुष्ठसैन्धवसिद्धं क्षीरा
न्नादाय मधुकवचापिप्पलीचिचकत्रिफलासिद्धमन्नादाय द्विपञ्च
मूलीक्षीरतगरभद्रदारुमरिचमधुविडङ्गद्राक्षादिवाक्षीसिद्धं । तेना
रोग्यबलमेधायुं पि शिशोर्भवन्ति ॥

बालं पुनर्गात्रसुखं गृहीयान्नचैनं तर्जयेत् सहसा न प्रतिबो
धयेद्विवासभयात् सहसा नापहरेदुत्तिपेदा वातादिविघातभ
यान्नोपवेशयेत् कौल्यभयात् नित्यं चैनमनुवर्त्तेत प्रियशतैरजि
घांसुः । एवमनभिहतमनास्त्रभिर्वर्द्धते नित्यमुदयसलसम्पन्नो न्नी
रोगः सुप्रसन्नमनाय भवति । वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशृ
न्यागारनिघ्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्यहोपसर्गतस्य बालं रक्षेत् ॥

नाशुचौ विमृजेद्बालं नाकाशे विषमे न च ।

मेषमावृतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥

चीरसाक्ष्यतया चीरमाजं गव्यमथापि वा ।

दद्यादास्तन्यपर्व्याप्तेर्वालानां वोक्ष्य मात्रया ॥

षण्मासश्चैनमन्नं प्राशयेत्तु हितञ्च । नित्यमवरोधरतश्च स्यात्
कृतरश्च उपसर्गभयात् । प्रयत्नतश्च यद्वापसर्गभ्यो रक्ष्या बाला
भवन्ति ॥

अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति नष्टमञ्जो भवति नखद
शनैर्धात्रीमात्मानञ्च परिणुदति दन्तान् खादति कूजति जृम्भते
भुवौ विक्षिपत्यूर्ध्वं निरोचते फेणमुद्गमति सन्दष्टौष्ठः क्रूरो भिन्ना
मवर्चा दीनार्त्तस्त्रो निशि जागर्त्ति दुर्ब्बलो घ्नानाङ्गो मत्स्यच्छुकु
न्दरिमत्कुणगन्धो यथा पुरा धाव्याः स्तन्यमभिलपति तथा ना भिल
पतीति सामान्येन यद्वापसृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः ॥
शक्तिमन्तश्चैनं ज्ञात्वा यथावर्षं विद्यां ग्राहयेत् । अथासौ पञ्च
विंशतिवर्षाय द्वादशवर्षां पत्नीमावहेत् पित्र्यधर्म्मार्थकामप्रजाः प्रा
प्स्यतीति ॥

जनपोडशवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिं ।

यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुचिस्थः स विपद्यते ॥

जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेदा दुर्ब्बलेन्द्रियः ।

तस्मादत्यन्तवालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥

अतिदृढायां दीर्घरोगिण्यामन्येन वा विकारेणोपसृष्टायां गर्भ
धानं नैव कुर्वीत । पुरुषस्याप्येवं विधस्य त एवं दोषाः सम्भवन्ति ॥
तत्र पूर्वोक्तैः कारणैः पतिष्यति गर्भं गर्भाशयकटीवक्ष्यवस्ति

शूलानि रक्तदर्शनञ्च तत्र शीतैः परिपेकावगाहप्रदेहादिभिरुपच
रेज्जीवनीयशृतचौरपानैश्च गर्भस्फुरणे मुहुर्मुहुस्तत्सन्धारणार्थं
चौरमुत्पलादिसिद्धं पाययेत् ॥ प्रसवमाने सदाहपार्थशृष्ठ
शूलासृग्दरानाहमूत्रसङ्गाः स्थानात् स्थानक्षेपकामति गर्भे
कोष्ठे संरम्भास्तत्र स्निग्धशीताः क्रियाः । वेदनायां महासहासुद्रसहा
मधुकश्चदंघ्राकण्डकारिकासिद्धं पयः शर्कराक्षौद्रमिश्रं पाय
येत् मूत्रसङ्गे दर्भादिसिद्धं । आनासे द्विज्जुसौर्बलशून्यवचा
सिद्धं । अत्यर्थं स्रवति रक्ते कोष्ठागारिकागारमृत्पिण्डसमङ्गाधा
तकीकुसुमनवमालिकागैरिकसर्जरसरसाञ्जनचूर्णं मधुनावलिङ्गा
द्यथालाभं न्ययोधादिन्वक्प्रवालकल्कं वा पयसा पाययेदुत्प
लादिकल्कं वा केशेशृङ्गाटकशालूककल्कं वा शृतेन पयसोऽनुमर
फलौदककन्दकाथेन वा शर्करामधुमधुरेण शालिपिष्टं न्ययोधादि
स्वरसपरिपीतं वा वस्त्रावयवं योन्या धारयेत् ॥ अथादृष्टशेषित
वेदनायां मधुकदेवदारुपयस्यासिद्धं पयः पाययेत् तदेवाग्निनक
शतावरीपयस्यासिद्धं विदारिगन्धादिसिद्धं वा दृढतीक्ष्णोत्पल
शतावरीसारिवापयस्यामधुकसिद्धं वैवं क्षिप्रमुपक्रान्ताया उपा
वर्त्तन्ते रुजो गर्भस्थाप्यायते ।

अवस्थिते च गर्भे गव्येनोऽनुमरशलाटुसिद्धेन पयसा भोजयेत् ।
अतीते स्रवणस्त्रेहवर्ज्याभिर्यवागूभिर्हृद्दालकादीनां पाचनीयोपसं
स्क्रुताभिरुपक्रमेत यावन्तो मासा गर्भस्य तावन्महानि । वस्युदरशृ
क्षेपु पुराणगुहं दीपनीयसंयुक्तं पाययेदरिष्टं वा । अतोऽपतद्रवगृही

तत्वात्स्रोतसां लीयते गर्भः सोऽतिकालमवतिष्ठमानो व्यापद्यते तां
 मृदुना स्नेहादिक्रमेणोपचरेत् । उत्क्रोशरससंघिद्धामनल्पस्नेहां
 यवागूं पाययेत् । मापतिलविल्वशलाटुसिद्धान् वा कुल्माषान् भ
 चयेन्मधु माध्वीकंचानुपिवेत् सप्तरात्रं । कालातीतस्यायिनिर्गर्भं
 विशेषतः सधान्यमुदूखलं मूषलेनाभिहन्याद्विषमे वा यानासने से
 वेत् ॥ वाताभिपन्न एव शुद्ध्यति गर्भः स मातुः कुक्षिं न पूरयति
 मन्दं सन्दते च तं वृंहणीयैः पयोभिर्भासरसैश्चोपचरेत् । शुक्रशो
 णितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाभापयत्युदरं तत्कदाचिद्यदृ
 ष्योपशान्तं नैगमेषापक्षतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित्
 प्रलीयमानं नागोदरमित्याज्जस्तत्रापि लीनवत् प्रतीकारः ॥

अत ऊर्ध्वं मासानुमासिकं वक्ष्यामः ।

मधुकं शक्रवोजश्च पयस्या सुरदाह च ॥

अग्नन्तकस्तिलाः क्षणास्तासवक्षी गतावरी ।

वृक्षादनो पयस्या च लता चोत्पलसारिवा ॥

अनन्ता सारिवा रास्ता पद्मा मधुकमेव च ।

वृहत्यौ काश्वरी चापि क्षीरिशृङ्गास्तत्रो घृतं ॥

शुश्रिपक्षी वला शिथु श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ।

शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कगेह मधुकं मित्रा ॥

वसैते सप्त योगाः स्युरर्द्धशोऽकसमापनाः ।

यथा सङ्गं प्रयोक्तव्या गर्भस्थावे पयोयुताः ॥

कपित्थवृद्धतो विल्वपटोलेऽङ्गुलिदिग्बिका ।

मूलानि क्षीरसिद्धानि पाययेद्विषगृहमे ॥
 नवमे मधुकानन्तापयस्यासात्रिवाः पिवेत् ।
 क्षीरं शृण्डीपयस्याभ्यां सिद्धं स्याद्द्विमे हित ॥
 सक्षीरा वा क्षिता शृण्डी मधुकं सुरदा व च ।
 एवमप्याच्यते गर्भक्षीरा हक् चोपशान्यति ॥

निवृत्तप्रसवायास्तु पुनः पञ्चो वर्षेभ्य ऊर्ध्वं प्रसवमानाया
 नार्याः कुमारोऽल्पायुर्भवति ।

अथ गर्भिणीं व्याधुपत्तावत्येव हृदयेन्मधुराचेनान्नोपक्षितेना
 नुलोमयेच संशमनोयच्च मृदु विदध्यादन्नपानयोरन्नीयाच्च
 मृदुवीर्यं मधुरमायं गर्भाविबद्धश्च गर्भाविबद्धाश्च क्रिया यथा
 योगं विदधीत मृदुमायाः ॥

भजन्ति चात्र ॥ भौवर्धं सुष्ठुतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं त्रैका ।

मत्स्याचकः मृगपुष्पी मधुमपिः मकाक्षनं ॥

अर्कपुष्पी मधु घृतं चूर्णितं फनरं वचा ।

श्वेतचूर्णानि कैटव्यः श्वेता दून्वा घृतं मधु ॥

चत्वारोऽभिहिताः प्राग्वाः क्षौकाऽर्जुनश्चतुर्वि ।

कुमाराणां वपुर्मेधाचलपुद्धिस्त्रिवर्द्धनाः ॥

इति सूत्रतः आयुर्वेदशास्त्रे तृतीयं प्रारोहस्यानं समाप्तं ॥

